

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Φιλοσοφική σχολή

Διδακτορική διατριβή:

Παναγιώτης Ζεστονάκης

Τριμελής Επιτροπή:

Έφη Αβδελά

Γιάννης Γιαννιτσιώτης

Σταύρος Σταυρίδης

Στυλ ζωής

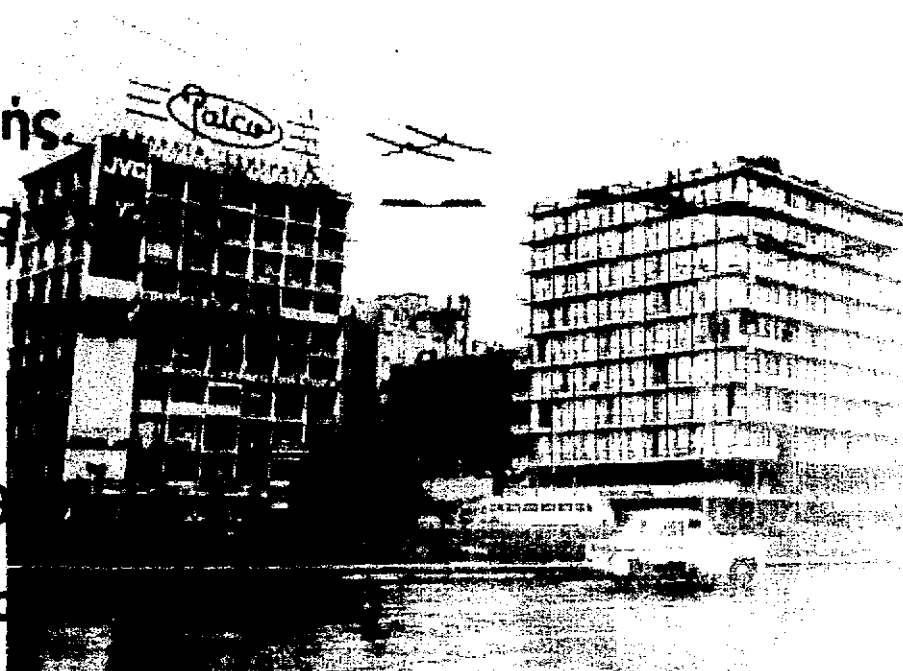
έμφυλες

και νέοι

χώροι

στην Αθήνα

της δεκαετίας

Περιεχόμενα

Πίνακας περιεχομένων	2
Ευχαριστίες	4
Εισαγωγή	7
Μέρος 1^ο: Κόσμοι κατανάλωσης	
Κεφάλαιο 1^ο: Σώματα και κατανάλωση, σώματα προς κατανάλωση	
Υγιεινή ζωή, σωματική υγεία, γυμναστική	51
Προσεγμένοι άνδρες	64
Αδυνάτισμα, καλλωπισμός, πλαστική χειρουργική	69
Κεφάλαιο 2^ο: Ιστορίες τεχνολογίας	
Η πληροφορική: ένας παράξενος κόσμος	81
Διασκέδαση και νέες τεχνολογίες	97
Κεφάλαιο 3^ο: «Έξω από το σπίτι»: Διασκέδαση: αύξηση επιλογών, μείωση διαχωρισμών	
Ο πολλαπλασιασμός των επιλογών ψυχαγωγίας	117
Και μαζί και χώρια, διαφορετικοί τρόποι διασκέδασης, ακροατήρια, όρια των διαχωρισμών	137
Κεφάλαιο 4^ο: Αθηναίοι σε κίνηση	
Ανάμεσα στα αργά λεωφορεία και τις διπλοκούρσες: η συγκοινωνία	153
Επιθυμία για αυτοκίνηση	162
Η εναλλακτική λύση των δύο τροχών	167
«Γκάζια στο τακούνι»: γυναίκες που οδηγούν	173
Μέρος 2^ο: Σφαίρες παρέκκλισης	
Κεφάλαιο 5^ο: Η ανασφάλεια ως πολιτισμικό διακύβευμα	
Η Αθήνα ως «επικίνδυνος» χώρος: η ανησυχία για την εγκληματικότητα	182
Η απειλή των ναρκωτικών	195
Κεφάλαιο 6^ο: Νέοι, παρέκκλιση, νέες εκδοχές πολιτικότητας	
Στάση «Εξάρχεια»	208
Γεωγραφίες αντίδρασης, διακινδύνευση, κινητικότητα	214
Χωρικές αμφισβητήσεις και διακοπές της ομαλότητας	227

Μια νέα πολιτικότητα;	240
Κεφάλαιο 7^ο: Σεξ και παρέκκλιση	
Απλά μαθήματα σεξ: Ανάμεσα στην άγνοια στο έιτζ	253
Παρεκκλίνουσες επιτελέσεις της σεξουαλικότητας: ομοφυλοφιλία, πορνογραφία, πληρωμένο σεξ.	280
Μέρος 3^ο: Στιγμιότυπα ανησυχίας	
Κεφάλαιο 8^ο: Η ανησυχία για την περιβαλλοντική υποβάθμιση της Αθήνας	
Το τσιμέντο μας πνίγει: Η ζωή στην «ανυπόφορη» πόλη	309
Σημασίες της συγκυρίας 1986-1987	315
Εκφράσεις οικολογικής ανησυχίας	333
Κεφάλαιο 9^ο: Νέες τεχνολογίες ζωής και σύγχρονες αγωνίες	
Η νέα υφολογία ζωής: όρια της επιτυχίας, ανησυχίες, αντιδράσεις	354
Ένας αγχωτικός, πιο γρήγορος κόσμος: Ανησυχίες για την επιτάχυνση των ρυθμών ζωής	379
Επίλογος: τα όρια των μετασχηματισμών	404
Παράρτημα : βασικά οικονομικά στοιχεία για τη δεκαετία του 1980	422
Κατάλογος περιεχόμενων φωτογραφιών ανά κεφάλαιο	426
Κατάλογος περιεχόμενων πινάκων ανά κεφάλαιο	430
Πηγές	432
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	439
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	448
Ευρετήριο Ονομάτων και Τοπωνυμίων	481

Ευχαριστίες

Η έρευνα αυτή ξεκίνησε σαν υπόθεση εργασίας το 2009, όταν ήμουν φιλοξενούμενος ερευνητής στο Research Institute for History and Culture του Πανεπιστημίου της Ουτρέχτης, δουλεύοντας, μεταξύ άλλων, και πάνω σε μια ενδεχόμενη πρόταση διδακτορικής διατριβής. Στη Marta Zarzycka, επόπτρια στο διάστημα της παραμονής μου εκεί, οφείλω τη φράση το «αυτή τη φορά έχεις μια όντως καλή ιδέα» όταν της παρουσίασα ένα πρόχειρο, φιλόδοξο τετρασέλιδο όπου έμπλεκαν Μέσα Ενημέρωσης, κατανάλωση, φύλο και χώρος. Το τετρασέλιδο έγινε εργασία για το σεμινάριο της Gloria Wekker, που, επίσης, ενδιαφέρθηκε να συζητήσει μια αδιαμόρφωτη ιδέα. Κάπου εκεί, πολύ μπλεγμένα, ξεκίνησαν όλα. Για να ξεμπλέξουν χρειάστηκαν περίπου οκτώ χρόνια.

Η έρευνα ξεκίνησε στο τέλος του 2010. Στα χρόνια που μεσολάβησαν συνεργάστηκα με αρχειονόμους και βιβλιοθηκονόμους σε αρκετές βιβλιοθήκες και αρχεία: στη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Δήμου Αθηναίων, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (Κτίριο Λένορμαν), τα Αρχεία Σύγχρονα Κοινωνικής Ιστορίας, τη Βιβλιοθήκη του Μεγάρου Μουσικής Λίλιαν Βουδούρη, τη Βιβλιοθήκη της Ταινιοθήκης της Ελλάδος, τη Βιβλιοθήκη της Γενικής Γραμματείας Ισότητας, τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, τις Βιβλιοθήκες των Τμημάτων Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών και τη Βιβλιοθήκη του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η συνεργασία με τους υπαλλήλους των χώρων αυτών ήταν εξαιρετική και τους ευχαριστώ και από αυτή τη θέση. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω σε εκείνους που διαβάζοντας στα μάτια μου τον εθισμό μου στην καφεΐνη, έκαναν, αρκετές φορές, στραβά μάτια επιτρέποντας μου το ποτήρι με τον καφέ δίπλα στη φωτογραφική μηχανή και τον υπολογιστή σε χώρους που κανονικά αυτό δεν επιτρέπεται. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στις Σώτω Μήτρογλου και Σίσσυ Πρινιά, πρώην διευθύντρια και υπεύθυνη αρχείου του Ινστιτούτου Επικοινωνίας αντίστοιχα, που εκτός από το ότι με ανέχτηκαν για εβδομάδες στο χώρο εργασίας τους το καλοκαίρι του 2012 μου παραχώρησαν μια κατ' εξαίρεση άδεια φωτογραφικής αναπαραγωγής υλικού απαλλάσσοντας με από το κόστος πολλών φωτοτυπιών.

Η εργασία είχε την ευκαιρία να ταξιδέψει. Ιδέες και πρώιμα συμπεράσματα παρουσιάστηκαν σε εργαστήρια, συνέδρια και διαλέξεις στη Λυών, το Φορλί, τη Μαδρίτη, το Λιντς, το Λονδίνο, το Μπουένος Άιρες, το Μοντεβίδεο, τη Βιέννη, τη Βαρκελώνη, το Βερολίνο, τις Βρυξέλλες και το Ούλου. Στην Ελλάδα, όψεις της δουλειάς βρήκαν συζητητές στο Ρέθυμνο, τη Θεσσαλονίκη, τη Μυτιλήνη, την Ερμούπολη και την Αθήνα. Θα χρειαζόμουν πολύ χώρο για να αναφέρω αναλυτικά όλους όσους συνέβαλαν στη βελτίωση όψεων της δουλειάς αυτής και ενθάρρυναν την ολοκλήρωση της, στη διάρκεια αυτών των συναντήσεων, και, σίγουρα, αν το επιχειρήσω, θα ξεχάσω κάποιους. Ένα ξεχωριστό ευχαριστώ οφείλω στους Jeronimo Brignone, María Eloísa González Damián και Susana Mangana Porteiro για το

ενδιαφέρον που έδειξαν για την έρευνα αυτή, δίνοντας μου την ευκαιρία να συζητήσω την ως τότε πρόοδο της σε δύο διαλέξεις που οργάνωσαν στην Αργεντινή και την Ουρουγουάη τον Ιούνιο του 2013. Στα έξι αυτά χρόνια μάζεψα πολλές δυνατές εικόνες. Αν, στο τέλος της διαδρομής, έπρεπε να ξεχωρίσω κάποια, νομίζω θα διάλεγα εκείνη του γεμάτου αμφιθέατρου στο Μοντεβίδεο, όταν, ένα βράδυ Δευτέρας με δυνατό αέρα και ψιλόβροχο, περίπου εκατό άνθρωποι μαζεύτηκαν για να ακούσουν έναν περίεργο τύπο που θα μιλούσε για τη δεκαετία του 1980 σε μια μακρινή πόλη, στην οποία πολλοί από αυτούς δε θα βρεθούν ποτέ. Ήταν η μέρα που συνειδητοποίησα ότι μια εργασία που καταπιάνεται με μικρά, κυρίως, πράγματα, στα οποία συχνά δε δίνουν σημασία ούτε άνθρωποι που έζησαν σχεδόν όλη τους τη ζωή στην Αθήνα, γιατί μπορεί να τους φαίνονται τετριμμένα ή αυτονόητα, μπορεί να ενδιαφέρει ανθρώπους που δεν έχουν βρεθεί ποτέ στην Ελλάδα. Οι διαλέξεις αυτές υπήρξαν αφορμή να επιχειρήσω πιο συστηματική να δω το αθηναϊκό παράδειγμα μέσα από ένα πιο διεθνικό πρίσμα και ένα ενδιαφέρον παράδειγμα το πως οι περιέργειες ανθρώπων που γνωρίζουμε τυχαία επιδρούν στις επιστημονικές μας διαδρομές.

Η ερευνητική μου δραστηριότητα αυτή ενισχύθηκε οικονομικά από δύο υποτροφίες. Το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών υποστήριξε την έρευνα στο διάστημα 2010-2014, ενώ το πρόγραμμα LLP της Ευρωπαϊκής Ένωσης μου έδωσε τη δυνατότητα να μείνω για περισσότερο από ένα χρόνο στην Ισπανία, να χρησιμοποιήσω μια ενημερωμένη βιβλιοθήκη, να ταξιδέψω για συνέδρια και να βελτιώσω τις δεξιότητές μου σε μια ξένη γλώσσα εμπλουτίζοντας περαιτέρω τη βιβλιογραφία. Ευχαριστώ τους φορείς αυτούς για τη συμπαράσταση. Χωρίς τη βοήθεια τους αυτή η εργασία θα ήταν φτωχότερη ή δε θα είχε ξεκινήσει καν. Μικρές ενισχύσεις για συμμετοχή σε εργαστήρια και συνέδρια έλαβα και από άλλους φορείς τους οποίους, για λόγους οικονομίας χώρου, δεν απαριθμώ εδώ. Κάθε συμμετοχή σε τέτοιες δράσεις μου υπενθύμιζε ότι η εργασία αξίζει τον κόπο να ολοκληρωθεί και με έκανε να νιώθω, έστω για λίγο, λιγότερο μόνος στην πολυετή αυτή διαδρομή.

Στην πορεία είχα την τύχη να συνεργαστώ με ορισμένους ανθρώπους που ενδιαφέρθηκαν για όψεις της έρευνας στην οποία στηρίζεται η διατριβή αυτή και με προέτρεψαν να περιλάβουν κείμενα σε συλλογικούς τόμους που επιμελήθηκαν/επιμελούνται ή τα επιστημονικά περιοδικά που διευθύνουν. Χρωστώ ευχαριστίες για τη συνεργασία και την ενθάρρυνση στον Gijs Mom, την Pamela Church Gibson, τον Sergio Valero Gomez, την Marta del Moral Vargas, τη Λυδία Παπαδημητρίου, το Μάνο Αυγερίδη, την Έφη Γαζή, τον Κωστή Κορνέτη, τον Νίκο Παπαδογιάννη, την Ειρήνη Κωτσοβίλη, το Γιώργο Μαρκατά, τον Παναγή Παναγιωτόπουλο, το Γιώργο Γάσσια και τον Κώστα Κατσάπη και τους κριτές που σχολίασαν ανώνυμα επιμέρους κείμενα, των οποίων οι προβληματισμοί αντανακλώνται στις σελίδες που ακολουθούν. Η Δήμητρα Βασιλειάδου σχολίασε απόπειρες μικρότερων κειμένων των οποίων πιο κατασταλαγμένες εκδοχές περιλαμβάνονται στην εργασία και η Μαρία Πρέκα μια πρόιμη εκδοχή της εισαγωγής, του συγγραφικά πιο επίπονου τμήματος της εργασίας αυτής. Με τον Στέφανο Βαμιεδάκη γράψαμε μαζί μια αποτίμηση της ως

σήμερα ιστοριογραφικής παραγωγής για τη δεκαετία του 1980, πάνω στην οποία βασίζεται ένα τμήμα της εισαγωγής που ακολουθεί. Ο Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης μου έδωσε χρήσιμες συμβουλές για το πως οργανώνεται μια διατριβή. Τους ευχαριστώ και από αυτήν τη θέση. Επίσης, οφείλω ευχαριστίες στον Γιάννη Γιαννιτσιώτη και τον Σταύρο Σταυρίδη που πίστεψαν στη δυναμική της ερευνητικής μου ιδέας και δέχτηκαν να συμμετέχουν στην τριμελή συμβουλευτική επιτροπή και στον Javier Rodrigo Sánchez, σύμβουλο μου όσο καιρό φιλοξενήθηκα στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης. Περισσότερες ευχαριστίες οφείλω στη βασική σύμβουλο της προσπάθειας, Έφη Αβδελά, για την εποπτεία και τη διάθεση να αναλάβει το ρίσκο να συμπορευθούμε σε μια δουλειά μάλλον αιρετική, θεματικά και μεθοδολογικά, για τα δεδομένα της ελληνικής ιστοριογραφίας. Τέλος, χρωστώ ευχαριστίες στους ανώνυμους πληροφορητές μου που μου αφηγήθηκαν όψεις των βιογραφικών τους διαδρομών στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Στη Τζίνα Κούστα και την Αλεξάνδρα Δαλιάνη, που σχεδίασε και το εξώφυλλο, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ για τη σύμπλευση τους με τη δική μου βιογραφική διαδρομή, τη συμπαράσταση και την κατανόηση στον αναχωρητισμό που συχνά μου προκαλούσε η προσπάθεια να γράψω τις σελίδες που ακολουθούν.

Κλείνοντας, αυτή η εργασία έχει ένα στοιχείο, το οποίο μόνο οι ιστορικοί που καταπιάνονται με το πολύ πρόσφατο παρελθόν έχουν την ευκαιρία να απολαμβάνουν και να αναμετρώνται μαζί του. Αφορά μια εποχή από την οποία έχω κάποιες λίγες μνήμες. Κάπου στο τέλος της δεκαετίας του 1980, σαν μαθητής στις πρώτες τάξεις του δημοτικού, αρχίζω να αντιλαμβάνομαι τον κόσμο. Από αυτά που μου έχουν πει κατά καιρούς, όσοι με θυμούνται σε μια εποχή από την οποία εγώ διασώσζω λίγες εικόνες του εαυτού μου, ήμουν ένα επιλεκτικά κοινωνικό παιδί που, όταν δεν πετούσε μια μπάλα σε ένα καλάθι, ρωτούσε λεπτομέρειες για ασήμαντα πράγματα, όπως τα συνθήματα στους τοίχους ή τα δρομολόγια των λεωφορείων. Στους γονείς μου, Πηνελόπη και Στέφανο, οφείλω πολλά πράγματα. Αν έπρεπε να αξιολογήσω κάτι ως πρωτεύων θα ήταν το εξής: πέρα από τις υλικότητες που μου προσέφεραν, δίνοντας ευκαιρίες να ικανοποιώ πολλές από τις εκάστοτε περιέργειες μου, τους χρωστώ το ότι δεν προέβαλαν τις οπτικές τους για την κοινωνία πάνω στις δικές μου σε μια εποχή που θα τους ήταν εύκολο το κάνουν. Συνοπτικά, ότι δε θεώρησαν μεμπτό το ότι προτιμούσα να διαβάζω *Ποπάϋ* και *Τρίποντο* αντί για λογοτεχνία και ότι δεν προσπάθησαν να αποτρέψουν το ότι γοητευόμουν από αναφορές του μαζικού πολιτισμού με πολλές από τις οποίες οι ίδιοι μάλλον ποτέ δεν ένιωσαν υψηλή οικειότητα. Η εργασία αυτή είναι προϊόν της διακριτικότητας τους αυτής και, αν επέλεγα να την αφιερώσω κάπου, θα ήταν στις οριακά έγχρωμες μνήμες της παιδικής σχέσης μου μαζί τους.

Εισαγωγή: μια πειραματική προσπάθεια και τα όρια της

*Ζούμε σε ένα κόσμο μαγικό
Με φόντο την Ακρόπολη, το Λυκαβηττό
Γεμάτα τα μπαλκόνια, πολιτικά αηδόνια
Υποσχέσεις και αγάπη και πολύχρωμα μπαλόνια
Για ευτυχισμένα χρόνια*

Ελένη

Στίχοι: Μπάμπης Τσικληρόπουλος

Μουσική: Θάνος Μικρούτσικος

Από το δίσκο της Χαρούλας Αλεξίου, *Η αγάπη είναι ζάλη* (Minos EMI, 1986)

Το βασικό ερώτημα

Η μελέτη αυτή εξετάζει αλληλοδράσεις τριών ιστορικών εξελίξεων στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980: εστιάζει στο πώς η εμφάνιση νέων λόγων και πρακτικών για τις τεχνολογίες ζωής και την κατανάλωση συσχετίστηκε με αλλαγές στις έμφυλες σχέσεις και μετασχηματισμούς κοινωνικών και πολιτισμικών γεωγραφιών. Καθώς η εργασία δίνει έμφαση σε μετασχηματισμούς στο πεδίο των Μέσων Ενημέρωσης και της πολιτιστικής βιομηχανίας, οι πολιτισμικές γεωγραφίες, δηλαδή οι τρόποι που μετασχηματισμοί στο επίπεδο της πολιτισμικής παραγωγής αποτυπώνουν το χώρο και αποτυπώνονται σε αυτόν, βρίσκονται συχνά στο επίκεντρο της ανάλυσης.¹ Η εργασία οργανώνεται γύρω από τρία πεδία - θεματικά ερωτήματα: την κατανάλωση, την «παρέκκλιση» και τις καθημερινές ανησυχίες. Εστιάζω, μη εξαντλητικά, σε φαινόμενα που απασχόλησαν - όχι πάντα εντατικά - την κοινή γνώμη της εποχής και σε ζητήματα που διεκδικούν εύσημα νεωτερικότητας ως αναφορές ρήξης και αλλαγής με το παρελθόν. Ορισμένα θέματα (π.χ. γυμναστική, πληροφορική) βρέθηκαν πιο συστηματικά στο επίκεντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος μετά το 1990. Ωστόσο, εμφανίστηκαν και συζητήθηκαν για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1980.

Η εισαγωγή περιγράφει συνοπτικά το μετασχηματισμό του μιντιακού τοπίου στη δεκαετία του 1980 μια στιγμή – τομή για την ιστορία των Μέσων Ενημέρωσης στην Ελλάδα. Έπειτα, σχολιάζει τη συμβατικότητα του σχήματος της δεκαετίας ως

¹ .Για μια προσέγγιση στον έννοια με μεγάλη συνεισφορά στην εξέλιξη του πεδίου: Terry G Jordan-Bychkov και Mona Domosh, *The Human Mosaic. A Thematic Introduction to Cultural Geography*, Νέα Υόρκη, W. H. Freeman and Company, 2010 [1^η έκδοση 1986].

περιόδου ιστορικής ανάλυσης. Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή του πως έχει αναλυθεί από την σκοπιά των κοινωνικών επιστημών η δεκαετία του 1980 ως σήμερα. Έπεται μια συνοπτική παρουσίαση εννοιών που εμφανίζονται συστηματικά στη μελέτη (κατανάλωση, στυλ ζωής, έμφυλες σχέσεις κ.α.) Καθώς οι μελέτες κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας που δίνουν έμφαση στη χωρική προοπτική των φαινομένων είναι κάτι αρκετά νέο στην ελληνική ιστοριογραφία, στη συνέχεια στέκομαι στις σημασίες της χωρικής προοπτικής στην ανάλυση. Έπειτα, αναλύονται οι ενεργητικές σχέσεις διαύλων της πολιτιστικής βιομηχανίας και των ακροατηρίων αναδεικνύοντας τον ενεργητικό χαρακτήρα των σχέσεων και εξετάζεται ο χαρακτήρας των πηγών που χρησιμοποιούνται στην εργασία και τα όρια τους. Η επόμενη υποενότητα στέκεται σε μια από τις πηγές: τις δικτυογραφικές μαρτυρίες. Αναλύει πως το διαδίκτυο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα και παραγωγική πηγή για την ιστορική έρευνα που εστιάζει στο (πολύ) πρόσφατο παρελθόν, καθώς και το πως μπορεί να χρησιμοποιηθεί συνδυαστικά με άλλες πηγές, όπως οι προφορικές μαρτυρίες, στις οποίες επίσης βασίζεται η ανάλυση. Επίσης, παρουσιάζει συνοπτικά τις ιδιαιτερότητες της πηγής αυτής. Η προτελευταία ενότητα αναφέρεται στις ιδιαιτερότητες του ιστορικού χρόνου κατά τον οποίο έγινε η έρευνα επισημαίνοντας ιδιαιτερότητες του ιστορικού περιβάλλοντος της κρίσης, μέσω του οποίου διαμεσολαβούνται προφορικές και διαδικτυακές μαρτυρίες. Τέλος, παρουσιάζω στη δομή της εργασίας και το περιεχόμενο των εννέα κεφαλαίων.

Μετασχηματισμός του μιντιακού τοπίου

Ο μετασχηματισμός του μιντιακού τοπίου είναι βασικό στοιχείο της περιόδου. Αν πριν το 1970 βασικές πηγές ενημέρωσης ήταν ο Τύπος και τα κρατικά ραδιοτηλεοπτικά μέσα, στη δεκαετία του 1980 το μιντιακό τοπίο άλλαξε: αναδύθηκαν ιδιωτικά Μέσα Ενημέρωσης που επικοινωνούσαν πιο συστηματικά με τη διεθνή μιντιακή πραγματικότητα και ξεκίνησε ένας μετασχηματισμός του τοπίου που συνεχίστηκε στις επόμενες δεκαετίες.² Κομβική στιγμή είναι η εμφάνιση λαϊφστάιλ περιοδικών, εντύπων που αναφέρονταν στους σύγχρονους τρόπους ζωής, έδιναν σημασία σε νέες τάσεις στο πεδίο της κατανάλωσης και επιδοκίμαζαν τη σεξουαλική απελευθέρωση. Αντλώντας αναφορές από έντυπα επιτυχημένα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Ισπανία Φινλανδία κλπ.), τα περιοδικά αυτά προλόγισαν την

² Βλ: Stylianos Papathanassopoulos και Ralph Negrine, *European Media*, Κέμπριτζ, Polity Press, 2011, 17-59.

επιτυχία των νέων μιντιακών λόγων. Η διαδικασία αυτή περιλάμβανε αντιστάσεις. Αν στην Ισπανία τα πρώτα χρόνια μετά την εκεί Μεταπολίτευση (*transición*) ανέδειξαν τον πολιτισμό σε κομβικό πεδίο πολιτικών αντιπαραθέσεων, στην Ελλάδα η ισχύς των θέσεων της Αριστεράς για τις πολιτικές της κατανάλωσης δημιουργούσε αντιστάσεις στο να ευδοκιμήσουν λόγοι που επιδοκίμαζαν την (επιδεικτική) κατανάλωση.³ Ωστόσο, στη δεκαετία του 1980 οι προγενέστερες συνδηλώσεις πρωτοπορίας που έφεραν τα νεανικά και φοιτητικά κινήματα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες είχαν φθίνει, προδιαγράφοντας την ευδοκίμηση νέων προτεραιοτήτων στο πεδίο του πολιτισμού. Η μεταστροφή αυτή, που απασχολεί την εργασία, έγινε πιο έντονη μετά το 1985-86, αλλά συζητιόταν από νωρίτερα. Η μιντιακή αλλαγή που εμφανίζεται μετά το 1980 στο πλαίσιο μιας διαδικασίας παράλληλων νεωτερικοτήτων αναδιαμόρφωσε το δημόσιο χώρο σε χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας προσφέροντας παραστάσεις που συγκίνησαν κυρίως τους νέους.⁴

Το ιστορικό πλαίσιο και η συμβατικότητα του σχήματος της δεκαετίας

Οι διεργασίες που εστιάζει η εργασία δεν εντάσσονται στα αυστηρά ημερολογιακά όρια των δεκαετιών στα οποία οι ιστορικές αλλαγές, άλλωστε, δεν προσαρμόζονται. Οι συνδέσεις με το πριν και το μετά είναι αναγκαίες. Ο Arthur Marwick έχει μιλήσει για τη μακρά δεκαετία του 1960, αναγνωρίζοντας, στις ανατρεπτικές δυναμικές της δεκαετίας αυτής, εξελίξεις που ημερολογιακά εντάσσονται στις δεκαετίες του 1950 και του 1970. Το σχήμα αξιοποίησε πρόσφατα ο Κωστής Κορνέτης, εξετάζοντας την ανατρεπτικότητα των νεανικών πολιτισμών στην Ελλάδα της δικτατορίας ως αποτέλεσμα επαφών με την ευρωπαϊκή δεκαετία του 1960.⁵ Οι προσεγγίσεις αυτές δείχνουν ότι, συχνά, γεγονότα που συμβαίνουν εντός μιας δεκαετίας επιταχύνουν εξελίξεις που αποκρυσταλλώνονται σε αιώτερο χρόνο.⁶

Η ελληνική δεκαετία του 1980 ορίζεται από τομές στο επίπεδο του πολιτικού - εκλογικού κύκλου: τη νίκη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) το

³ Giulia Quaggio, *La cultura en transición. Reconciliación y política cultural en España, 1976-1986*, Μαδρίτη, Alianza Editorial, 2014. Nikolaos Papadogiannis, *Militant Around the Clock? Left Wing Politics, Leisure and Sexuality in Post-Dictatorship Greece 1974-1981*, Νέα Υόρκη, Berghahn, 2015.

⁴ Panagiotis Zestanakis, 'Revisiting the Greek 1980s Through The Prism of Crisis' στο Kostis Kornetis κ.α. (επιμ.), *Consumption and Gender in Southern Europe Since the Long 1960s*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2016, 259-262. Για την ιδέα των «παράλληλων νεωτερικοτήτων», δηλαδή της αλληλόδρασης ανάμεσα σε χώρες της περιφέρειας που δε διακρίνονται ως εξαγωγείς προϊόντων μαζικού πολιτισμού: Brian Larkin, 'Indian Films and Nigerian Lovers: Media and the Creation of Parallel Modernities', *Africa: Journal of The International African Institute*, 67/3 (1997), 406-440.

⁵ Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics and the Long 1960s in Greece*, Νέα Υόρκη, Berghahn, 2013. Πρβλ: Guya Accornero, *The Revolution Before the Revolution. Late Authoritarianism and Student Protest in Portugal*, Νέα Υόρκη, Berghahn 2016.

⁶ Arthur Marwick, '1968 and the Cultural Revolution of the Long Sixties (c. 1958 – c. 1974)' στο Gerd-Rainer Horn και Padraic Kenney (επιμ.), *Transnational Moments of Change. Europe 1945, 1968, 1989*, Λάνχαμ, 2004, 81-94. Kostis Kornetis, '1968-2008: The Inheritance of Utopia', *Historien. A Review of the Past and Other Stories*, 9 (2009), 8-20.

1981, γεγονός που δημιούργησε αισιοδοξία, και την κρίση του 1989-90.⁷ Το 1989, επίσης, σηματοδοτεί την προσπάθεια συμφιλίωσης της Δεξιάς με την Αριστερά στην Ελλάδα και ένα κύμα επαναστάσεων στην Ανατολική Ευρώπη που οδήγησε στην κατάρρευση των κομμουνιστικών δικτατοριών.⁸ Η αίσθηση ότι η λήξη του Ψυχρού Πολέμου σήμαινε μια σημαντική αλλαγή συμπυκνώθηκε στην αίσθηση που προκάλεσε η θέση του Francis Fukuyama για το τέλος της ιστορίας.⁹ Στα καθ' ημάς, η δεκαετία του 1980 ταυτίζεται με την περίοδο διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, της ελληνικής *época socialista* (εποχή του σοσιαλισμού), για να δανειστώ έναν όρο της ισπανικής ιστοριογραφίας.¹⁰ Ακόμα κι αν η δεκαετία του 1980 οριοθετείται συμβολικά από γεγονότα που επιτρέπουν να οριστεί πιο εύκολα ως «δεκαετία», αντιλαμβανόμαστε τον όρο ως συμβατικό σχήμα που δεν μπορεί να εξεταστεί χωρίς αναφορές στο πριν και το μετά.

Η δεκαετία του 1980 στην ελληνική ιστοριογραφία¹¹

Ως σήμερα, η ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1980 είναι πλούσια σε παραγωγή αλλά περιορισμένη θεματικά. Χρησιμοποιώ τον όρο ιστοριογραφία με μια ευρεία έννοια, περιλαμβάνοντας μελέτες από κοινωνικούς επιστήμονες, δημοσιογράφους κλπ. με ιστορική προοπτική. Αυτές συχνά αναφέρονται σε φαινόμενα του πολιτικού - εκλογικού κύκλου όπως η πολιτική άνοδος του ΠΑΣΟΚ και η πολιτική του. Τέτοιες μελέτες γράφτηκαν γύρω στο 1980, όταν η προοπτική νίκης του ΠΑΣΟΚ ήταν εμφανής, και την περίοδο 1988-90, όταν ολοκληρωνόταν η πρώτη οκταετία του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.¹² Δεύτερον, τις πρόσφατες μελέτες που έδωσαν έμφαση στους μετασχηματισμούς της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, τις σχέσεις της με την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία και την κυβερνητική εμπειρία του 2009-2012.¹³

⁷ Amalia Frangiskou και Christina Varouxi, 'Attitudes and values', στο Dimitris Charalambis κ.α. (επιμ.), *Recent Social Trends in Greece, 1960-2000*, Κεμπέκ, McGill-Queen's University Press, 2004, 669-675. Πρόκειται για βιβλίο με στατιστικά δεδομένα και πολλούς συγγραφείς που επανέρχεται στη μελέτη. Για λόγους οικονομίας χώρου το παραθέτω με μια αναφορά στην τελική βιβλιογραφία.

⁸ Vladimir Tismaneanu (επιμ.), *The Revolutions of 1989*, Λονδίνο, Routledge, 1999.

⁹ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Νέα Υόρκη, The Free Press, 1992.

¹⁰ Alvaro Soto Carmona και Abdon Mateos Lopez (επιμ.), *Historia de la época socialista: España: 1982-1996*, Μαδρίτη, Ediciones Silex, 2014.

¹¹ Η παρουσίαση είναι συνοπτική και παρουσιάζει γενικές κατευθύνσεις. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ιστοριογραφίας της δεκαετίας του 1980: Stefanos Vamiedakis και Panagiotis Zestanakis, 'La época socialista (1981-1989) desde el punto de vista de la historiografía griega' στο Pilar Folguera κ.α. (επιμ.) *Pensar con la historia desde el siglo XXI*, Μαδρίτη, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 2015, 2061-2076.

¹² Ενδεικτικά: Πέτρος Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1980. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1988. Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989. The Populist Decade*, Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1993.

¹³ Ενδεικτικά: Κώστας Ελευθερίου και Χρύσανθος Τάσσης, *ΠΑΣΟΚ. η άνοδος και η πτώση ενός κυβερνητικού κόμματος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2013. Τάκης Σ. Παππάς, *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009.

Άλλες μελέτες προσεγγίζουν τη δεκαετία του 1980 ως τμήμα της Μεταπολίτευσης. Προέρχονται κυρίως από πολιτικούς επιστήμονες και κοινωνιολόγους και εστιάζουν στη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ως μέρους της μεταπολιτευτικής εμπειρίας, τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και των θεσμών και τις σχέσεις πολιτικών θεσμών και επιμέρους κοινωνικών ομάδων, ενίοτε συγκρίνοντας και με άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης.¹⁴ Μετά το 2000, με αφορμή την πρόκληση συμμετοχής στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE), αυξήθηκαν οι οικονομικές μελέτες.¹⁵ Παράλληλα, εκδόθηκαν μελέτες για την εξωτερική πολιτική, την εκπαίδευση, τις εργασιακές σχέσεις, το συνδικαλισμό, τον εξευρωπαϊσμό κλπ.¹⁶ Ορισμένες από αυτές εξετάζουν την αναδίπλωση της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ μετά το 1985 και την προσαρμογή της στο νέο διεθνές πολιτικό και οικονομικό κλίμα.¹⁷

Καθώς μια εξαντλητική παρουσίαση της βιβλιογραφίας για τη δεκαετία του 1980 δεν είναι εφικτή στο πλαίσιο μιας εισαγωγής, στέκομαι σε δύο σημεία που δείχνουν τη διαφορά φάσης ανάμεσα στις μελέτες αυτές και την παρούσα. Πρώτον, εσχάτως συζητείται τι είναι η Μεταπολίτευση, πότε και αν τελείωσε και πώς οι προσλήψεις και οι οριοθετήσεις της επιδρούν στις τρέχουσες προσλήψεις του πολιτικού. Πρόσφατα, ο Παναγής Παναγιωτόπουλος υποστήριξε ότι το τέλος της Μεταπολίτευσης επήλθε όταν η οικονομική κρίση ανέκοψε την οικονομική και πολιτική ασφάλεια που βίωναν οι Έλληνες τις τελευταίες δεκαετίες.¹⁸ Θα προσέθετα ότι το τέλος της Μεταπολίτευσης αντικατοπτρίζεται στις θεάσεις των ζυμώσεων στο πεδίο του μαζικού πολιτισμού που, εσχάτως, μετασηματίζονται στο επίπεδο της επιστημονικής παραγωγής και της ερασιτεχνικής ιστορίας. Θεωρώ την έρευνα των τάσεων στο επίπεδο του μαζικού πολιτισμού στη Μεταπολίτευση - ένα πεδίο που παραμένει σχεδόν απουσιάζει από τα ενδιαφέροντα των ιστορικών και στο οποίο εστιάζει η εργασία - ως στοιχείο που μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε πληρέστερα τη Μεταπολίτευση.

Δεύτερον, ενώ η βιβλιογραφική παραγωγή για τη δεκαετία του 1980 είναι πλούσια, αγγίζει σχετικά λίγες θεματικές: όψεις της κοινωνικής εμπειρίας, όπως ο

¹⁴ Ενδεικτικά: Χρήστος Λυριντζής, κ.α. (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996. Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

¹⁵ Ενδεικτικά: Στέλιος Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: από τη Μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ONE (1975-2000)*, Αθήνα, Κριτική, 2000. Stathis Kalyvas κ.α. (επιμ.), *From Stagnation to Forced Adjustments. Reforms in Greece, 1974-2010*, Λονδίνο, Hurst & Co, 2011.

¹⁶ Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα 1980-2001*, Αθήνα, 2004. Του ίδιου, *Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2007.

¹⁷ Ενδεικτικά: Γιώργος Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη Μεταπολίτευση (1974-1988)*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.

¹⁸ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της Μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης» στο Μάνος Αυγερίδης κ.α. (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2015, 335-366.

μαζικός πολιτισμός, οι διαγενεακές σχέσεις, η κατανάλωση, οι οικονομίες της απόλαυσης και οι έμφυλες σχέσεις δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά, ενώ πολλές αναλύσεις εστιάζουν στο νομικό επίπεδο ορισμένων από αυτές τις έννοιες, όπως οι έμφυλες σχέσεις.¹⁹ Στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 ανθρωπολόγοι μελέτησαν όψεις της νεανικής κυρίως καθημερινότητας εξετάζοντας ζητήματα, όπως οι νέες καταναλωτικές πρακτικές και η σεξουαλικότητα εστιάζοντας κυρίως στην επαρχία.²⁰ Εσχάτως, ορισμένες ανθρωπολογικές έρευνες εστιάζουν στον αστικό χώρο και φαινόμενα, όπως οι πολιτικές της διασκέδασης και οι πρακτικές καλλιτεχνικής έκφρασης.²¹ Η δυναμική της παραγωγής αυτής αποτυπώθηκε στο συλλογικό έργο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* του οποίου η πρώτη έκδοση πραγματοποιήθηκε το 2010. Το λεξικό περιλαμβάνει πολλά λήμματα που εξετάζουν μετασχηματισμούς στις πολιτικές της καθημερινότητας, ένα κατεξοχήν πεδίο ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος, δίνοντας έμφαση στον πολιτισμικό πλουραλισμό που χαρακτήρισε τη δεκαετία, του οποίου όψεις εξετάζει και η εργασία αυτή.²² Ωστόσο, η συμμετοχή των ιστορικών στο εγχείρημα ήταν μικρή.

Γιατί οι ιστορικοί δεν ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα ως τώρα για την περίοδο; Το χαμηλό ενδιαφέρον θα μπορούσε να αποδοθεί στη χρονική εγγύτητα της περιόδου. Αλλού, όπου ο μαζικός πολιτισμός της δεκαετίας του 1980 έχει εξεταστεί πιο διεξοδικά (π.χ. Μεγάλη Βρετανία), οι μελετητές είναι συχνά κοινωνιολόγοι ή πολιτισμικοί επιστήμονες.²³ Στην Ελλάδα, το περιορισμένο ενδιαφέρον για την περίοδο εκφράζει και το γενικότερα, ως πρόσφατα, χαμηλό ενδιαφέρον για τη μεταπολεμική κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, συνθήκη που μεταβάλλεται αργά

¹⁹ Ενδεικτικά: Alice Yotopoulos Marangopoulos, 'Some Aspects of the Legal Status of Greek Women' στο Zafiris Tzannatos (επιμ.), *Socialism in Greece. The First Four Years*, Άλντερσοτ, Gower, 1986, 89-98. Nota Kyriazis, 'Feminism and the Status of Women in Greece' στο Dimitri Konstas και Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 1995, 267-301.

²⁰ Ενδεικτικά: Jane K. Cowan, *Dance and the Body Politic in Northern Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1990. Για μια εξαίρεση: James D. Faubion, *Modern Greek Lessons. A Primer in Historical Constructivism*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1993, 231-241 κυρίως.

²¹ Ενδεικτικά: Tryfon Bampilis, *Greek Whisky. The Localization of a Global Commodity*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Berghahn, 2013; Elizabeth Kirtsoglou, *For the Love of Women. Gender, Identity and Same-Sex Relations in a Greek Provincial Town*, Άμπινγκτον, Routledge, 2004. Pafsanias Karathanasis, 'Re-image-ing and Re-imagining the City: Overpainted Landscapes of Central Athens' στο Myrto Tsilimpounidi και Aylwyn Walsh (επιμ.), *Remapping 'Crisis'. A Guide to Athens*, Ουίντσεστερ, Zero Books, 2013, 177-182.

²² Παναγής Παναγιωτόπουλος και Βασίλης Βαμβακάς (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010. Ειδικότερα για τον πολιτισμικό πλουραλισμό βλ την εισαγωγή «Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», Ιx-Ιxix. Το λεξικό χρησιμοποιείται συστηματικά στην εργασία. Για λόγους συντομίας περιλαμβάνω το γενικό τίτλο στην τελική βιβλιογραφία. Τα επιμέρους λήμματα αναφέρονται στις υποσημειώσεις.

²³ Ενδεικτικά: Tim Edwards, *Men in the Mirror. Men's Fashion, Masculinity and Consumer Society*, Λονδίνο, Κασέλ, 1997. Sean Nixon, *Hard Looks. Masculinities, Spectatorship and Contemporary Consumption*, Λονδίνο, UCL Press, 1996. Frank Mort, *Cultures of Consumption. Masculinities and Social Space in Late Twentieth-Century Britain*, Λονδίνο, Routledge, 1996.

εσχάτως.²⁴ Παρά την αύξηση των μελετών, η κυρίαρχη οπτική γωνία δεν έχει μεταβληθεί εντυπωσιακά και οι περισσότεροι κοινωνικοί επιστήμονες που αναλύουν τη Μεταπολίτευση επιμένουν σε θέματα όπως οι μετασχηματισμοί των κρατικών πολιτικών ή ο εξευρωπαϊσμός.²⁵ Η εργασία προσεγγίζει τη δεκαετία του 1980 από άλλο πρίσμα. Δίνοντας έμφαση στις πολιτικές της καθημερινότητας, επιχειρεί να αναδείξει τη συνθετότητα των σχέσεων ανάμεσα σε μετασχηματισμούς στους τρόπους ζωής, τις έμφυλες σχέσεις και τους μιντιακούς μετασχηματισμούς και το πως αυτές επέδρασαν σε πεδία όπως οι (επανα)προσλήψεις του πολιτικού.

Θεωρητικές επιλογές

Η εργασία οργανώνεται γύρω από τρεις αναλυτικές έννοιες που επανέρχονται στα κεφάλαια της: τον τρόπο ζωής, το φύλο και τις έμφυλες σχέσεις και το χώρο. Η δομή αναπτύσσεται γύρω από τρεις θεματικές- ερωτήματα: μετασχηματισμοί της κατανάλωσης, εννοιολογήσεις της «παρέκκλισης»²⁶, νέες εκφορές καθημερινής αγωνίας. Δεν επιδιώκω οι τρεις έννοιες να έχουν εξίσου κομβικό ρόλο στα κεφάλαια.²⁷ Η κατανάλωση ως οικονομική συμπεριφορά, πεδίο κοινωνικής δράσης και αντικείμενο πολιτικών αναπαράστασης έχει μελετηθεί από ιστορικούς που έχουν εστιάσει στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, ενώ και η αμερικανική επιρροή στα ευρωπαϊκά καταναλωτικά πρότυπα έχει εξεταστεί συστηματικά.²⁸ Σύμφωνα με τον

²⁴ Για ορισμένες πρόσφατες εξαιρέσεις: Νίκος Μποζίνης, *Ροκ παγκοσμιότητα και ελληνική τοπικότητα. Η κοινωνική ιστορία του ροκ στις χώρες καταγωγής του και στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2007. Δήμητρα Λαμπρόπουλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009. Κώστας Κατσάπης, «*Το πρόβλημα νεολαία*». *Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974*, Αθήνα, Απρόβλεπτες, 2013. Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*». *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

²⁵ Βλ. χαρακτηριστικά το πρόσφατο Μάνος Αυγερίδης κ.α. (επιμ.), *Μεταπολίτευση*. Στο συνέδριο που βασίστηκε ο τόμος η έμφαση στις κρατικές και δημόσιες πολιτικές ήταν ακόμα μεγαλύτερη. Για μια επισκόπηση: Georgios Giannakopoulos, 'Metapolitefsi: From the Transition to Democracy to the Economic Crisis, Athens 14-16 December 2012', *Historiein. A Review of the Past and Other Stories*, 13 (2013), 135-137. Για ένα πρόσφατο ενδιαφέρον δείγμα προσέγγισης των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης από αυτήν την οπτική: Eirini Karamouzi, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2014.

²⁶ Χρησιμοποιώ τον όρο (εφεξής εκτός εισαγωγικών) ως ανοιχτό διακύβευμα. Οι αναπαραστάσεις και πρακτικές που εξετάζονται ως παρακκλίνουσες απασχολούσαν το δημόσιο χώρο ως τέτοιες και προσλαμβάνονταν ανάλογα από μερίδα των φορέων και των υποκειμένων που διαμόρφωναν το χώρο αυτό. Στόχος μου είναι να εξετάσω δυνητικές νοηματοδοτήσεις της παρέκκλισης και όχι να αξιολογήσω πρακτικές και αναπαραστάσεις ως ρητά παρεκκλίνουσες.

²⁷ Ενδεικτικά, στο 7^ο κεφάλαιο που πραγματεύεται μετασχηματισμούς της σεξουαλικότητας η χρήση του φύλου είναι συστηματικότερη από το 8^ο κεφάλαιο που ανιχνεύει τις οικολογικές ανησυχίες, καθώς η έρευνα δεν έδειξε αξιοσημείωτες διαφορές στους τρόπους που άνδρες και γυναίκες αντιμετώπισαν τις οικολογικές αγωνίες. Στο 9^ο κεφάλαιο που πραγματεύεται αγωνίες για τις νέες τεχνολογίες ζωής και τις νέες τεχνολογίες, όπου άνδρες και γυναίκες αντέδρασαν διαφορετικά, η έμφυλη προοπτική επιστρέφει πιο έντονα.

²⁸ Ενδεικτικά: Matthew Hilton, *Consumerism in 20th century Britain. The Search for a Historical Movement*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2003. Lizabeth Cohen, *A Consumers' Republic. The Politics of Mass Consumption in Postwar America*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 2004. Frank Mort, 'Paths to Mass Consumption. Britain and the USA since 1945' στο Mica Nava κ.α. (επιμ.), *Buy this*

Frank Trentmann, η κατανάλωση αποτελεί πεδίο διαμαχών που δεν αντανακλούν τις οικονομικές θέσεις των καταναλωτών, αλλά αποτελούν σκηνή διαπραγμάτευσης νοημάτων, έμφυλων πρακτικών και αξιολόγησης όψεων της καθημερινής εμπειρίας. Όπως υπογραμμίζει, η κατανάλωση δεν έχει απασχολήσει τους ιστορικούς στο βαθμό που θα έπρεπε.²⁹ Η έννοια του στυλ ζωής ή τρόπου ζωής (lifestyle) προέρχεται από την κοινωνιολογία της κατανάλωσης και αναφέρεται σε δράσεις που ομαδοποιούνται με κριτήριο το πώς τα υποκείμενα καταναλώνουν αναζητώντας κύρος μέσω της κατανάλωσης. Στην Ελλάδα, όπου η υιοθέτηση αγγλικών όρων στο χώρο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και της διαφήμισης είναι συχνή, ο όρος ταυτίστηκε με τη λαιφστάιλ δημοσιογραφία, ένα δημοσιογραφικό είδος που έδωσε έμφαση σε καταναλωτικές προτάσεις που παρουσίαζε σαν νεωτερικές, την ανάγκη για περισσότερη σεξουαλική ελευθερία και τη συστηματική επαφή με το δυτικό τρόπο ζωής. Χρησιμοποιώ εναλλακτικά και τους όρους «στυλ ζωής» «τρόπος ζωής» και «τεχνοτροπία ζωής» για να αναφερθώ στην έννοια ως κοινωνιολογικό εργαλείο και τον αγγλικό όρο lifestyle (λαιφστάιλ) για να αναφερθώ στο συγκεκριμένο είδος μιντιακών λόγων. Με όρους καθημερινού λεξιλογίου, η διάκριση αυτή δε χρησιμοποιείται στη δεκαετία του 1980 αλλά καθιερώνεται αργότερα. Η φόρτιση του όρου στην Ελλάδα συνδέεται με τις μιντιακές της χρήσεις. Ως ένα βαθμό, απηχεί τη διαμάχη για το αν και πόσο ο όρος, στο επίπεδο της κοινωνιολογικής ανάλυσης, χρησιμοποιείται για να αναλυθούν συγκρούσεις με αντικείμενο τη βελτίωση των όρων ζωής των υποκειμένων, εστιάζοντας στη μεταϋλιστική διάσταση των φαινομένων παρακάμπτοντας στοιχεία ταξικής διαμάχης που συνεπάγονται οι συγκρούσεις.³⁰ Θεωρώ ότι η κατανάλωση παραπέμπει περισσότερο στη σχέση των

Book. Essays in Advertising and Consumption, Λονδίνο, Routledge, 1997, 15-33. Michael Wildt, 'Changes in Consumption as Social Practice in West Germany During the 1950s' στο Susan Strasser κ.α. (επιμ.), *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1998, 301-316. David F. Crew (επιμ.), *Consuming Germany in the Cold War*, Οξφόρδη, Berg, 2003. Susan E. Reid και David Crowley (επιμ.), *Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-war Eastern Europe*, Οξφόρδη, Berg, 2000. Richard F. Kuisel, 'Coca-Cola and the Cold War: The French Face Americanization, 1948-1953', *French Historical Studies*, 17/1 (1991), 96-116. Peter Gurney, 'The Battle of the Consumer in Modern Britain', *The Journal of Modern History*, 77/4 (2005), 956-987. Emma Casey και Lydia Martens (επιμ.), *Gender and Consumption. Domestic Cultures and the Commercialization of Everyday life*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2007.

²⁹ Frank Trentmann, 'Beyond Consumerism: New Historical Perspectives on Consumption', *Journal of Contemporary history*, 39 (2004), 374-376. Πρβλ: Daniel Miller, 'Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction', στο Daniel Miller (επιμ.), *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*, Λονδίνο, Routledge, 1995, 1-52. Sharon Zukin και Jennifer Smith Maguire, 'Consumers and Consumption', *Annual Review of Sociology*, 30 (2004), 173-197. Jean Christophe Agnew, 'Coming Up for Air: Consumer Culture in Historical Perspective' στο John Brewer, Roy Porter (επιμ.), *Consumption and the World of Goods*, Λονδίνο, Routledge, 1993, 19-39. Haris Exertzoglou, 'The Cultural Uses of Consumption. Negotiating Class, Gender and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th century', *International Journal of Middle-East Studies*, 35/1 (2003), 77-101.

³⁰ Eric Neveu, 'The European Movements of '68. Ambivalent Theories, Ideological Memories and Exciting Puzzles', στο Olivier Fillieule και Guya Accornero (επιμ.), *Social Movements in Europe. The State of the Art*, Οξφόρδη, Berghahn, 2016, 31-32.

υποκειμένων με αγαθά και υπηρεσίες και συνδέεται στενότερα με την ταξική τους θέση, ενώ οι όροι στυλ ζωής, τρόπος ζωής και τεχνοτροπία ζωής αφορούν το πώς οι καταναλωτικές επιλογές αποτελούν παροδικούς κοινούς παρονομαστές επί των οποίων συγκροτούνται συλλογικά υποκείμενα. Επίσης, οι όροι αυτοί υπογραμμίζουν τις σημασίες της κατανάλωσης ως φαντασιακού προϊόντος, παραγωγού συναισθημάτων και μιντιοποιημένης εμπειρίας σε διαρκή εξέλιξη. Με τα λόγια των David Bell και Johanne Hollows, η ανάπτυξη των τρόπων ζωής τοποθετείται στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες στον ύστερο 20^ο αιώνα. Οι Bell και Hollows συσχετίζουν την εμφάνιση των τρόπων ζωής με μια μεταφορντική φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης που διακρίνεται από δύο χαρακτηριστικά. Πρώτον, οι μεσαίες τάξεις εκλέπνυν τις καταναλωτικές τους προτιμήσεις, ώστε αυτές να δηλώνουν επιμέρους αισθητικές και στιλιστικές επιλογές με σαφήνεια. Δεύτερον, το μιντιακό τοπίο έγινε πιο σύνθετο και τα εργαλεία του μάρκετινγκ πιο επιστημονικά και αποτελεσματικά.³¹ Όπως θα δούμε, στην Ελλάδα, οι εξελίξεις αυτές, ιδίως η δεύτερη, τοποθετούνται στη δεκαετία του 1980, όταν εμφανίζονται νέα έντυπα και την δεκαετία του 1990, όταν ο εκσυγχρονισμός της τηλεόρασης δημιούργησε νέα δεδομένα.³²

Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, οι τρόποι ζωής απασχόλησαν κοινωνιολόγους. Όπως οι Michel Maffesoli και Andy Bennett. Αντιμετωπίζοντας κριτικά τη Σχολή του Μπέρμιγχαμ, που είχε επισημάνει την ταξική οργάνωση των υποπολιτισμών βλέποντας τους ως τρόπους αντίδρασης νέων της εργατικής τάξης προς τους τρόπους ζωής των ευπορότερων στη δεκαετία του 1970, οι Maffesoli και Bennett στάθηκαν στις δυνατότητες πολλαπλών εντάξεων που προσφέρουν οι σύγχρονοι τρόποι ζωής στα υποκείμενα, προσφέροντας ερείσματα για τη συγκρότηση εύθραυστων, παροδικών συλλογικοτήτων. Οι δύο μελετητές αποκάλεσαν τις εντάξεις αυτές «φυλές» και έδωσαν έμφαση στις μουσικές προτιμήσεις ως παρονομαστές κοινωνικότητας.³³ Χρησιμοποιώ τους όρους ακροατήρια και ομάδες αντί για «φυλές» ως πιο ελαστικούς όρους που επιτρέπουν να καταδειχθούν οι πολλαπλές εντάξεις των υποκειμένων. Ιδιαίτερη σημασία έχει το πώς οι (νέες) πρακτικές κατανάλωσης και οι μετασχηματισμοί πολιτικών της αναπαράστασης παράγουν νέες εκδοχές κοινωνικότητας και το πώς (ανα)σημασιοδοτούνται έννοιες συνδεδεμένες με τις

³¹ David Bell και Johanne Hollows, 'Making Sense of Ordinary Lifestyles' στο David Bell και Johanne Hollows (επιμ.), *Lifestyles: Popular Media, Consumption and Taste*, Μπερκσάιρ, Open University Press, 2005, 1-18.

³² Για την ιστορία του ελληνικού τηλεοπτικού τοπίου: Ιωάννα Βωβού, «Στοιχεία για μια μεταϊστορία της ελληνικής τηλεόρασης. Το μέσο, η πολιτική και ο θεσμός» στο Ιωάννα Βωβού (επιμ.), *Ο κόσμος της τηλεόρασης. Θεωρητικές προσεγγίσεις, ανάλυση προγραμμάτων και ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2010, 93-140 (ιδίως 121-136 για τις εξελίξεις της περιόδου γύρω στο 1990).

³³ Michel Maffesoli, *Le temps des tribus. Le declin de l'individualisme dans les sociétés de masse*, Παρίσι, Meridiens-Klinksieck, 1988. John Clarke κ.α., 'Subcultures, Cultures and Class' στο Stuart Hall και Tony Jefferson (επιμ.), *Resistance Through Rituals. Youth Subcultures in Post-war Britain*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 9-79. Andy Bennett, 'Subcultures or Neotribes? Rethinking the Relationship Between Youth, Style and Musical taste', *Sociology*, 33/3 (1999), 599-617.

σύγχρονες πολιτικές της κατανάλωσης, όπως η νεότητα.³⁴ Η νεότητα απασχολεί την εργασία. Αντιμετωπίζω τη νεότητα ως εμπορικό και μιντιακό δημιούργημα και πολιτισμική προσαρμογή που επηρεάζει πρακτικές και συμπεριφορές υποκειμένων που βιολογικά μπορεί να μην είναι νέοι. Το πώς οργανώνεται και επικοινωνείται η πολιτισμική προσαρμογή θα μας απασχολήσει πολλές φορές.

Όπως επισημαίνει η Christine Boydell, η καθημερινή ζωή και η κατανάλωση είναι πεδία που έως τη δεκαετία του 1980 βρίσκονταν στο περιθώριο του ενδιαφέροντος.³⁵ Τα πρίσματα μέσα από τα οποία αναλύθηκαν οι όψεις της κατανάλωσης διευρύνθηκαν από τη δεκαετία του 1980, κάτι που οφείλει στην αναγνώριση του φύλου ως εργαλείου ιστορικής ανάλυσης.³⁶ Επίσης, το σώμα, ένα περιθωριακό αναλυτικό εργαλείο ως τη δεκαετία του 1990, αναγνωρίστηκε δίνοντας στους ιστορικούς δυνατότητες να προσεγγίσουν θεματικές, όπως η ιστορία της ένδυσης και του καλλωπισμού.³⁷ Εδώ ελλοχεύει ο κίνδυνος να θεωρήσουμε ότι οι διακρίσεις των υποκειμένων με βάση καταναλωτικές πρακτικές και προτεραιότητες εμφανίζεται πρώτη φορά στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Το ότι το στυλ ζωής επικαιροποιήθηκε στο κοινωνιολογικό και μιντιακό λεξιλόγιο σχετικά πρόσφατα δε σημαίνει ότι οι διαμάχες για τους ελκυστικούς ή μη και τους επιβεβλημένους ή μη τρόπους ζωής είναι κάτι ανάλογο νέο, γι' αυτό η ιστορικοποίηση αυτών των αντιπαραθέσεων έχει αξία.³⁸ Η αξιολόγηση του δυνητικά νεωτερικού χαρακτήρα των καταναλωτικών ταυτοτήτων συνδέεται με το ποιές έμφυλες ταυτότητες προβάλλονται ως νέες και ανατρεπτικές, καθώς η διαφήμιση και η πολιτιστική βιομηχανία συσχετίζουν την κατανάλωση και τη σεξουαλικότητα.³⁹ Εσχάτως, πολλοί ιστορικοί έχουν εξετάσει «νέες» και «νεωτερικές» έμφυλες ταυτότητες ενώ, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, πολλοί εξέτασαν το πώς οι καταναλωτικές επιθυμίες, οι διαθέσεις για καλύτερη ποιότητα ζωής ευδοκίμησαν σε συνθήκες κρατικά κατευθυνόμενων οικονομικών δομών.⁴⁰ Γενικεύοντας την παρατήρηση ότι είναι σημαντικό να δίνουμε

³⁴ Για τη διεθνική ισχύ του ισχυρισμού: Richard Ivan Jobs, David M. Pomfret (επιμ.), *Transnational Histories of Youth in the Twentieth Century*, Χαουντμιλς, Palgrave, 2015.

³⁵ Christine Boydell, 'Fashioning identities: Gender, Class and the Self', *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), 138.

³⁶ Joan W. Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review*, 91/5 (1986), 1053-1075.

³⁷ Kathleen Canning, 'The Body as Method? Reflections on the Place of the Body in Gender History', *Gender and History*, 11/3 (1999), 499-513.

³⁸ David Bell και Johanne Hollows, (επιμ.), *Historicizing Lifestyle. Meditating Taste, Consumption and Identity From 1900s to 1970s*, Άλντερστον, Ashgate, 2006. Tom Pendergast, *Creating the Modern Man: American Magazines and Consumer Culture, 1900-1950*, Κολύμπια, University of Missouri Press, 2000.

³⁹ Βλ. σχετικά: Jessie Barnard, 'The Good-provider Role. Its Rise and Fall', *American Psychologist*, 36/1 (1981), 1-12 για έναν προβληματισμό για την πτώση της ταυτότητας του «άνδρα – κουβαλητή» στην αρχή της δεκαετίας του 1980.

⁴⁰ Shana Penn και Gill Massino (επιμ.), *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2009. Rebecca Kay (επιμ.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2007. Srila Roy, 'The Everyday Life of the Revolution: Gender, Violence and Memory', *South Asia Research*, 27 (2007), 187-204. Joe

έμφαση στα διεθνικά πρότυπα των εκάστοτε νέων έμφυλων ταυτοτήτων, όσο και στα εθνικά πολιτισμικά συμφραζόμενα εστιάζοντας στις ιδιαιτερότητες των επιμέρους νεωτεριστικών, εξετάζω πώς «νέες» έμφυλες ταυτότητες κατασκευάζονται και συζητούνται, αναπαράγονται μιντιακά, συνδέονται με οικονομικοπολιτικές εξελίξεις, συμπλέκονται με τις προοπτικές του εξευρωπαϊσμού και την ανάδυση νέων εκδοχών πολιτικότητας στη δεκαετία του 1980.⁴¹ Η εποχή χαρακτηρίζεται από συζητήσεις τον εξευρωπαϊσμό και τις συνέπειες του, καθώς η χώρα έγινε πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) το 1981. Ο εξευρωπαϊσμός, όρος που συζητείται συχνά στην εργασία, ως περιγραφικός όρος των κοινωνικών επιστημών αφορά πολλά επιστημονικά και γνωστικά πεδία (ιστορία, πολιτική, οικονομία) και ως πολιτικό διακύβευμα αναφέρεται σε μια διαδικασία αλλαγών που επιδρά σε δομές, ιδέες και συμφέροντα.⁴² Στην Ελλάδα, ο εξευρωπαϊσμός αναφερόταν στην προοπτική οικονομικής πολιτισμικής σύγκλισης με τη Δυτική Ευρώπη και συχνά είχε θετικό περιεχόμενο.

Πρόσφατες μελέτες έχουν προσεγγίσει τις έμφυλες ταυτότητες σε σχέση με τις παρεκκλίσεις, δηλαδή τρόπους ζωής που νοηματοδοτούνταν και επικρίνονταν ως περιθωριακοί.⁴³ Ο συσχετισμός δίνει ευρύ περιεχόμενο στην κατανάλωση, συμπεριλαμβάνοντας πρακτικές θέασης, ακρόασης, μετακίνησης και ανάγνωσης, ενώ στηρίζεται στη μελέτη πολλών πηγών, όπως εφημερίδες, περιοδικά, διαφημιστικό υλικό, προϊόντα της πολιτισμικής βιομηχανίας κ.α. Η εργασία αξιοποιεί τέτοιο τεκμηριωτικό υλικό ανιχνεύοντας πως η μιντιακή αλλαγή συμπλέκεται με αλλαγές στις καταναλωτικές προτεραιότητες. Όπως τονίζει η Rebecca Pulju, τα Μέσα

Moran, 'Everyday in Berlin. The End of the Everyday', *History Workshop Journal*, 57 (2004), 216-234.

⁴¹ Ann Heilmann και Margaret Beetham (επιμ.), *New Woman Hybridities. Femininity, Feminism and International Consumer Culture, 1880-1930*, Λονδίνο, Routledge, 2004. Barbara Sato, *The New Japanese Woman. Modernity, Media and Women in Interwar Japan*, Ντάραμ, Duke University Press, 2003.

⁴² Η πλούσια σχετική βιβλιογραφία δε γίνεται να παρουσιαστεί εκτενώς εδώ. Ενδεικτικά: Kevin Featherstone, 'In the Name of Europe' στο Kevin Featherstone και Claudio Radalli (επιμ.), *The Politics of Europeanization*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, 3. Jeffrey C. Anderson, 'Europeanization in Context: Concept and Theory' στο Kenneth Dyson and Klaus H. Goetz (eds), *Germany, Europe and the Politics of Constraint*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, 37-53

⁴³ Ενδεικτικά: Efi Avdela, 'Corrupting and Uncontrollable Activities'. Moral Panic About Youth in Post-civil-war Greece', *Journal of Contemporary History*, 43/1 (2008), 25-44. Oded Heilbronner, 'Resistance Through Rituals'. Urban Subcultures of Israeli Youth from the Late 1950s to the 1980s', *Israel Studies*, 16/3 (2011), 28-50. Valeria Manzano, 'Sexualizing Youth: Morality Campaigns and Representations of Youth in Early 1960s Buenos Aires', *Journal of the History of Sexuality*, 4 (2005), 433-461. Tom O Dell, 'Raggare and the Panic of Mobility: Modernity and Everyday Life in Sweden', στο Daniel Miller (επιμ.), *Car Cultures*, Οξφόρδη, Berg, 2001, 105-132. Pavla Vesela, 'The Hardening of Cement: Russian Women and Modernization', *Feminist Formations*, 15/3 (2003), 104-123. Valeria Manzano, 'The Blue Jean Generation: Youth, Gender and Sexuality in Buenos Aires, 1958-1975', *Journal of Social History*, 43/2 (2009), 659-676. William Jay Rich, 'Soviet Flower Children. Hippies and the Youth Counter-culture in 1970s L'viv', *Journal of Contemporary History*, 40/3 (2005), 565-584. Paul Jobbling, 'Keeping Mrs Dawson Busy: Safe Sex, Gender and Pleasure in Condom Advertising Since 1970', στο Nava κ.α. (επιμ.), *Buy this Book*, 157-177. Monika Bernold και Andrea Ellmeier, 'Addressing the Public: Television, Consumption and the Family in Austria in the 1950s and 1960s', στο ίδιο, 191-203.

Ενημέρωσης ασχολούνται πιο συστηματικά με την κατανάλωση όταν αυξάνονται οι ανάγκες εκμάθησης από μέρους των ακροατηρίων, δηλαδή σε στιγμές που το βιωτικό επίπεδο βελτιώνεται: τότε, οι «επιτυχημένοι» τρόποι ζωής παρουσιάζονται ως κάτι που οι επίδοξοι καταναλωτές πρέπει να μάθουν από Μέσα Ενημέρωσης «πρόθυμα» να τους βοηθήσουν.⁴⁴ Στον ύστερο 20ο αιώνα, τέτοιο ρόλο έπαιξαν συχνά τα γυναικεία περιοδικά, πιο συστηματικά όποτε η οικονομική θέση των γυναικών βελτιωνόταν.⁴⁵ Ιστορικοί του μάρκετινγκ έχουν δείξει ότι η αποτελεσματικότητα της διαφήμισης συναρτάται με τις ιδιαιτερότητες των ιστορικών συνθηκών και δύσκολα μπορεί να προβλεφθεί.⁴⁶ Η εξέταση των στοιχείων που καθιστούν μια διαφημιστική προσέγγιση πετυχημένη κάθε φορά ανακλύπει ως ανοιχτό ιστορικό ερώτημα.

Η κοινωνική θέση των γυναικών στη Δυτική Ευρώπη και αλλού (π.χ. αρκετές χώρες της Νότιας Αμερικής) βελτιώθηκε αισθητά μετά το 1960.⁴⁷ Στη δεκαετία του 1980 γίνονται ανακατατάξεις στους έμφυλους ρόλους και τις μιντιακές τους (ανα)διαχειρίσεις. Η αναθεώρηση αντιλήψεων για τη μητρότητα ως αναγκαιότητας των γυναικείων βιογραφικών διαδρομών, η βελτίωση της οικονομικής θέσης πολλών νέων γυναικών, η εμφάνιση φεμινιστικών υποκειμένων και η ενίσχυση της δυναμικής των μεταφεμινιστικών μιντιακών διαύλων είναι ορισμένες εξελίξεις της περιόδου.⁴⁸ Μετά το 1980 ανακλύπουν νέοι λόγοι για τους ανδρισμούς επιδρώντας στις πολιτικές της κατανάλωσης και της σεξουαλικότητας: η ενδυνάμωση της θέσης των γυναικών, η πολιτικοποίηση της σεξουαλικότητας, η αυξανόμενη επιρροή των γκέι και κουίρ πολιτισμών και οι αγωνίες για την ανδρική υγεία ως συνέπεια του έιτζ δημιούργησαν νέα δεδομένα.⁴⁹ Η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς εξαιτίας του

⁴⁴ Rebecca J. Pulju, *Women and Mass Consumer Society in Postwar France*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2011, 143-209.

⁴⁵ Ella Howard, 'Pink Truck Ads and Second-wave Feminism and Gendered Marketing', *Journal of Women's History*, 22/4 (2010), 137-161. Kazue Sakamoto, 'Reading Japanese Women's Magazines: the Construction of New Identities in the 1970s and the 1980s', *Media Culture Society*, 21/2 (1999), 173-193.

⁴⁶ Adam Arvidsson, 'From Counterculture to Consumer Culture: Vespa and the Italian Youth Market, 1958-1978', *Journal of Consumer Culture*, 1/1 (2001), 67-71. Του ίδιου, 'Between Fascism and the American Dream: Advertising in Interwar Italy', *Social Science History*, 25/2 (2001), 174-175. Nickles Shelley, 'More is Better: Mass Consumption, Gender and Class Identity in Postwar America', *American Quarterly*, 54/4 (2002), 581-622.

⁴⁷ Lynne Segal, 'She is Leaving Home: Women's Sixties Renaissance' στο Gurinder H. Bhabra και Ithem Demir (επιμ.), *1968 in Retrospect. History, Theory, Alterity*, Χάουοντμιλς, McMillan, 2009, 29-42. Valeria Manzano, *The Age of Youth in Argentina. Culture, Politics and Sexuality From Peron to Videla*, Τσέιπελ Χιλ, The University of North Carolina Press, 97-122.

⁴⁸ Joanne Meyerowitz, 'Beyond the Feminine Mystique: A Reassessment of Postwar Mass Culture, 1946-1958', *The Journal of American History*, 79/4 (1993), 1455-1482. Laurie Ouellette, 'Inventing the Cosmogirl: Class Identity and Girl-style American Dreams', *Media Culture, Society*, 21 (1999), 359-383.

⁴⁹ Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe. The Maternal Dilemma, 1890-1970*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2005. 209-234. Laura Den Dulk, 'Changing Norms of Masculinity and Femininity: Development in Gender Relations and Family Structures in Europe' στο Klaus Larres (επιμ.), *A Companion to Europe Since 1945*, Μάντλεν, Blackwell, 2009, 450-471. Nancy McLean, 'Postwar Women's History. The 'Second Wave' or the End of the Family Wage?' στο Jean Christophe Agnew και Roy Rosenzweig (επιμ.), *A Companion to Post 1945 America*, Μάντλεν, Blackwell, 2002,

συντηρητικού πολιτισμικού πλαισίου που συνεπαγόταν η εμπειρία της δικτατορίας, οι φεμινιστικοί λόγοι εμφανίστηκαν μετά το 1974 συμπίπτοντας εν πολλοίς χρονικά με τους μεταφεμινιστικούς που εμφανίστηκαν γύρω στο 1980.⁵⁰ Αντιμετωπίζω το μεταφεμινισμό όχι τόσο ως σύνολο (μιντιακών) λόγων που επικρίνουν το φεμινισμό ως παρωχημένο σύστημα κριτικής, αλλά κυρίως ως δίκτυο δυνητικών σχέσεων ανάμεσα στα Μέσα Ενημέρωσης και τον καταναλωτικό πολιτισμό. Βλέπω δηλαδή το μεταφεμινισμό ως ιδεολογικό πλαίσιο με απήχηση στην οργάνωση των σύγχρονων οικονομιών της κατανάλωσης και της απόλαυσης σε μια στιγμή που η προσήλωση στις αξίες της οικονομίας της αγοράς κέρδιζε έδαφος ενσωματώνοντας στοιχεία φεμινιστικών ρητορικών.⁵¹

Η επικέντρωση στα Μέσα Ενημέρωσης, την πολιτιστική βιομηχανία, τη διαφήμιση και το μάρκετινγκ εγκυμονεί έναν κίνδυνο: την αυτονόμηση του επιπέδου των αναπαραστάσεων. Στην Ελλάδα, το μάρκετινγκ και η διαφήμιση αντιμετωπίζονται συχνά ως κομμάτι των οικονομικών επιστημών και παραμένουν στο περιθώριο της έρευνας των ιστορικών, ενώ οι συνεργασίες ανάμεσα σε κοινωνικούς και οικονομικούς επιστήμονες σπανίζουν. Η εργασία αυτή επιχειρεί να αναδεικνύει το πώς συσχετικές αναγνώσεις των εξελίξεων σε πεδία όπως η πολιτισμική βιομηχανία και τα Μέσα Ενημέρωσης σε ιστορική προοπτική συμβάλλουν να κατανοήσουμε κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς σε μια περίοδο που οι επαφές της Ελλάδας με χώρες του εξωτερικού εντατικοποιούνταν.⁵² Θεωρώ σημαντικό να εξετάζουμε τις επικοινωνιακές διαστάσεις των φαινομένων, όχι μόνο για να κατανοήσουμε μιντιακούς και επικοινωνιακούς μετασχηματισμούς, αλλά για να δούμε το μαζικό πολιτισμό ως χώρο όπου οι τοπικές πολιτισμικές δυναμικές επικοινωνούν με διεθνικές τάσεις. Εντοπίζω ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στους μιντιακούς μετασχηματισμούς στην Ελλάδα και στο μιντιακό τοπίο άλλων χωρών αντλώντας συγκριτικές αναφορές και πέρα από το ευρωπαϊκό περιβάλλον. (π.χ. Ιαπωνία, χώρες Λατινικής Αμερικής).

Εδώ αξίζει να σταθούμε στον προβληματισμό του κοινωνιολόγου David Chaney για τους τρόπους ζωής. Ο μαζικός πολιτισμός και φαινόμενα όπως η μαζική

235-259. David Butchbinder, 'Object or Ground? The Male Body as Fashion Accessory', *Canadian Review of American Studies*, 3 (2004), 221-231.

⁴⁹ Christopher Pissarides κ.α., 'Women in the Labor Force: How Well is Europe Doing?', στο Tito Boeri κ.α. (επιμ.), *Women at Work. An Economic Perspective*. Οξφόρδη, Oxford University Press, 2005, 7-120.

⁵⁰ Πρβλ: Kyriazis, 'Feminism'.

⁵¹ Stephanie Genz και Benjamin A. Brabon, *Postfeminism. Cultural texts and theories*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 2009, 1-50. Πρβλ: Yvonne Tasker και Diane Negra, *Interrogating Postfeminism. Gender and the Politics of Popular Culture*, Ντάραμ, Duke University Press, 2007, 1-25. Ann Brooks, *Postfeminisms. Feminism, Cultural Theory and Cultural norms*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1997, 92-113.

⁵² Roland Robertson, 'Glocalisation: Time-space and Homogeneity-Heterogeneity' στο Mike Featherstone κ.α. (επιμ.) *Global Modernities*, Λονδίνο, Sage, 25-44. Ana Maria Ochoa, *Músicas Locales en Tiempos de Globalización*, Μπουένος Άιρες, Editorial Norma, 2003.

διασκέδαση, η κατανάλωση προϊόντων της πολιτιστικής βιομηχανίας και η έκθεση σε ερεθίσματα της (π.χ. διαφημίσεις) δημιούργησαν κοινές αναφορές ανάμεσα σε ετερογενή ακροατήρια. Ο Chaney ονομάζει την εξέλιξη αυτή «πολιτισμική στροφή», τονίζοντας την ανάγκη να κατανοήσουμε πώς λειτουργούν οι μηχανισμοί της μαζικής επικοινωνίας και των ακροατηρίων.⁵³ Ο Chaney προτείνει ότι χρειάζεται να εντοπιστούν γεωγραφικά τα φαινόμενα, δηλαδή να αναλυθούν οι διαλεκτικές σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικοπολιτισμικές γεωγραφίες και τις πολιτικές των αναπαραστάσεων. Στο σκεπτικό του Chaney βασίζεται και μια από τις μεθοδολογικές μου προτεραιότητες: δίνω έμφαση στις γεωγραφίες της κατανάλωσης προσπαθώντας να δω όψεις της διασποράς των φαινομένων. Όπως θα δούμε, συχνά νέες τάσεις εμφανίζονται πρώτα στο κέντρο ή εύπορα προάστια και διαδίδονται σε πιο λαϊκές περιοχές, στοιχείο που δείχνει την ικανότητα των ασθενέστερων στρωμάτων να υιοθετούν ορισμένες καταναλωτικές πρακτικές σε σύντομο σχετικά διάστημα. Οι γεωγραφίες των ινστιτούτων καλλονής, των βιντεοκλάμπ και των μπαρ είναι χαρακτηριστικές. Η μελέτη συσχετίζει μετασχηματισμούς της κατανάλωσης και των έμφυλων σχέσεων με αλλαγές στις κοινωνικές και πολιτισμικές γεωγραφίες, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη του πεδίου των χωρικών έμφυλων σχέσεων που παραμένει υποτιμημένο στην ελληνική ιστοριογραφία.⁵⁴ Καθώς η χρήση της χωρικής προοπτικής δεν είναι διαδεδομένη στην Ελλάδα, αξίζει πιο συστηματική επεξήγηση.

Σημασίες της χωρικής προοπτικής

Η χωρική προοπτική στην ιστορική ανάλυση είναι μια σχετικά νέα πρόκληση. Η πόλη ως πεδίο έρευνας και μελέτης προκάλεσε ενδιαφέρον ιστορικών και ανθρωπολόγων στη δεκαετία του 1990.⁵⁵ Μετά το 2000, η αντιμετώπιση του χώρου ως ρευστής έννοιας σε διάδραση με τον ιστορικό χρόνο ενέπνευσε έργα που άλλαξαν την πρόσληψη του όρου, όπως το *For Space* της Doreen Massey.⁵⁶ Η στροφή των κοινωνικών επιστημών προς τη γεωγραφία - η «χωρική στροφή» που προτείνει τον εντοπισμό των κοινωνικών δράσεων - εγχείρημα που συνοψίζεται στη φράση των Warf και Arias ότι «η γεωγραφία μας αφορά όχι για τον απλουστευτικό λόγο ότι οτιδήποτε συμβαίνει γίνεται κάπου, αλλά επειδή το πού συμβαίνει είναι σημαντικό για να κατανοήσουμε πώς και γιατί συμβαίνει» - είναι ένα ελαφρώς νεότερο επιστημονικό παράδειγμα που απηχεί τη δυναμική της σκέψης γεωγράφων όπως η

⁵³ Βλ.: David Chaney, *The Cultural Turn. Scene-setting Essays on Contemporary Cultural History*, Όξον, 1994, 7-88 κυρίως

⁵⁴ Γλαύκη Γκότση κ.α. «Εισαγωγή» στο Γλαύκη Γκότση κ.α. (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα, Ασίνη, 2015, 44.

⁵⁵ Simon Gunn και Robert J. Morris (επιμ.), *Identities in Space: Contested Terrains in the Western Cities Since 1850*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2001. Για μια σύννοση της ανθρωπολογικής παραγωγής: Setha M. Low, 'The Anthropology of Cities. Imaging and Theorizing the City', *Annual Review of Anthropology*, 25 (1996), 383-409.

⁵⁶ Doreen Massey, *For Space*, Λονδίνο, Sage, 2005.

Massey και δημιούργησε νέα δεδομένα στο πως ο χώρος μπορούσε να εισαχθεί δυναμικά στις αναλύσεις των κοινωνικών επιστημών και των ιστορικών ειδικότερα.⁵⁷

Η πρόκληση της χωρικής στροφής για την ιστοριογραφία συζητήθηκε από αρκετούς ιστορικούς μετά το 2000. Σε ένα τεύχος αφιέρωμα στις σχέσεις ιστορίας – γεωγραφίας στο περιοδικό *Rethinking History* το 2007, ο Philip Ethington προτείνει μια ερμηνεία της ιστορίας με έμφαση στη χωρικότητα αντί τη χρονικότητα, υποστηρίζοντας ότι οι ιστορίες αντιπροσωπεύουν χώρους και όχι χρόνους.⁵⁸ Τοποθετήσεις όπως αυτή που πρότειναν τη μετάθεση του αναλυτικού πρίσματος της ιστορικής γραφής προς τη χωρική παράμετρο άγγιξαν πολλά πεδία ιστοριογραφικής παραγωγής. Ο Charles Withers κατέδειξε τη σημασία του χώρου στη διανοητική ιστορία.⁵⁹ Η Val Marie Johnson πρότεινε τη συστηματικότερη χρήση της χωρικής προοπτικής στην ιστορία του φύλου ως εργαλείο κατανόησης διαφορών αστικού μη αστικού χώρου, υποστηρίζοντας ότι η συνδυαστική χρήση φύλου και χώρου βοηθά να αναλύσουμε καλύτερα τις ταυτότητες και τις σχέσεις εξουσίας.⁶⁰ Παρομοίως, αγγίζοντας ένα ζήτημα που η εργασία συζητά με πολλές αφορμές, η Cara Aitchison επισημαίνει τη σημασία της γεωγραφικής προοπτικής στην εξέταση αλλαγών που αφορούν τις έμφυλες σχέσεις και τις πολιτικές της ψυχαγωγίας.⁶¹

Ένα ακόμα σημείο που εστίασαν οι ιστορικοί είναι οι πρακτικές μετακίνησης των υποκειμένων. Η προαστιοποίηση, μια διαδικασία παραγωγής διακρίσεων, διαμαχών και ετεροτήτων που χαρακτηρίζει και την Αθήνα της δεκαετίας του 1980, έχει αναλυθεί από επιφανείς ιστορικούς όπως οι Lizabeth Cohen και Matthias Judt.⁶² Επιπλέον, οι αναπαραστάσεις της προαστιοποίησης αναλύθηκαν από μελετητές που εστίασαν στις σχέσεις χώρου και Μέσων Ενημέρωσης.⁶³ Ενδεικτικά, συνεχίζοντας μια παράδοση μελετών για τις ιστορικές σχέσεις αστικού χώρου, ψυχαγωγίας,

⁵⁷ Barney Warf και Santa Arias, 'Introduction: The Reinsertion of Space into the Social Sciences and the Humanities' στο Barney Warf και Santa Arias (επιμ.), *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*, Λονδίνο, Routledge, 2009, 1-10. Malte Rolf, 'Importing the 'Spatial Turn' to Russia: Recent Studies on the Spatialization of Russian history', *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 11/2 (2010), 359-380. Thomas Zeller, 'The Spatial Turn in History', *GHI Bulletin*, 35 (2004), 123-124. Mark Overmeyer – Velázquez, 'Tracking the Fugitive City: Recent Works on Modern Latin American Urban History', *Latin American Perspectives*, 29 (2002), 87-97.

⁵⁸ Philip J. Ethington, 'Placing the Past: 'Groundwork' for a Spatial Theory of History', *Rethinking History*, 11/4 (2007), 465-493.

⁵⁹ Charles, W. J. Withers, 'Place and the 'Spatial Turn' in Geography and in History', *Journal of the History of Ideas*, 70/4 (2009), 637-658 (κυρίως 650-658).

⁶⁰ Val Marie Johnson, 'American History as the History of Sexuality and Gender', *Journal of Urban History*, 37 (2011), 1000-1009.

⁶¹ Cara Aitchison, 'New Cultural Geographies: the Spatiality of Leisure, Gender and Sexuality', *Leisure Studies*, 18/1 (1999), 19-39.

⁶² Matthias Judt, 'Reshaping Shopping Environments. The Competition Between the City of Boston and its Suburbs', στο Strasser (επιμ.), *Getting*, 317-337. Lizabeth Cohen, 'From Town Center to Shopping Center: the Reconfiguration of Community Marketplaces in Postwar America', *The American Historical Review*, 101/4 (1996), 1050-1081. Της ίδιας, *A Consumers*, 194-256.

⁶³ James Kneale, 'Modernity, Pleasure and the Metropolis', *Journal of Urban History*, 28 (2002), 647-657.

οπτικού πολιτισμού και πολιτισμικής βιομηχανίας - των «οικονομιών της προσοχής της κοινωνίας του θεάματος» με το γνωστό όρο του Jonathan Beller⁶⁴ - η Elizabeth Fraterrigo έχει αναλύσει πώς το αμερικάνικο *Playboy* ανάδειξε τον ανήσυχο αναγνώστη του ως το αντίθετο του συμβιβασμένου οικογενειάρχη των προαστίων. Ο «ψαγμένος» αναγνώστης του *Playboy* έμενε σε διαμέρισμα στο κέντρο, εκεί που όλα συνέβαιναν, και όχι στα ήρεμα προάστια.⁶⁵ Ανάλογες αναλύσεις εστιάζουν στον εξευγενισμό (gentrification) δηλαδή την επιστροφή κατοίκων από τα προάστια σε γειτονιές του κέντρου που αναβαθμίζονται μέσω πολεοδομικών παρεμβάσεων, της κατασκευής νέων κτιρίων, της αναπαλαίωσης κατοικιών κλπ. Το φαινόμενο που εσχάτως δεν αφορά μόνο στις αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες παρατηρήθηκε και στην Αθήνα πριν την κρίση.⁶⁶ Η Fraterrigo εξετάζει στην απήχηση λόγων όπως του *Playboy* για τις σχέσεις της κατανάλωσης με την πόλη σε διαφορετικές συνθήκες: αν στην Αγγλία ή στις Ηνωμένες Πολιτείες η εγκατάσταση στο κέντρο παρουσιαζόταν ως ελκυστική προοπτική συνδεδεμένη με νέες καταναλωτικές προτάσεις στο πεδίο της διασκέδασης (π.χ. μπαρ), στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980 το κέντρο απασχολεί το δημόσιο χώρο ως ζώνη διασκέδασης που ελκύει καταναλωτές αλλά και ως ένα μη ελκυστικό κομμάτι της πόλης για να ζει κανείς.⁶⁷

Οι τρόποι που τα (νέα) Μέσα Ενημέρωσης συνδέονται με την εμφάνιση νέων κοινωνικών χώρων απασχολεί την εργασία. Θεωρώ ότι οι μιντιακοί λόγοι για την κατανάλωση και τη ψυχαγωγία επιτρέπουν να διατυπώσουμε υποθέσεις για όψεις της καθημερινής εμπειρίας σε μια συγκυρία όπου η εμπειρία αυτή μιντιοποιείται γοργά. Επίσης, θεωρώ ότι οι μιντιακοί λόγοι και οι εικόνες για την κατανάλωση και την ψυχαγωγία δεν αφορούν μόνο τους χώρους όπου επιτελούνται αυτές οι δράσεις αλλά την πόλη συνολικά. Μελέτες αστικής ιστορίας με έμφαση σε τέτοιες δράσεις σπανίζουν στην ελληνική ιστοριογραφία.⁶⁸ Όπως δείχνει η ανθρωπολογική έρευνα, τα

⁶⁴ Jonathan Beller, *The Cinematic Mode of Production: Attention Economy and the Society of the Spectacle*, Λίμπανον, The University Press of New England, 2006.

⁶⁵ Elizabeth Fraterrigo, *Playboy and the Making of Good life in Modern America*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009, 80-104.

⁶⁶ Jo Moran, 'Early cultures of Gentrification in London, 1955-1980', *Journal of Urban History*, 34 (2007), 101-121. Rowland Atkinson, και Gary Bridge, 'Introduction' στο: Rowland Atkinson και, Gary Bridge (επιμ.), *Gentrification in a Global Context. The New Urban Colonialism*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2005 1-17. Κώστας Γιαννακόπουλος, «Ένα κενό μέσα στην πόλη. Χώρος, διαφορά και ουτοπία στον Κεραμεικό και το Γκάζι», στο: Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, 117-138. Το φαινόμενο ευδοκίμησε από τη δεκαετία του 1990, μετά το τελικό χρονικό σημείο προβληματισμού αυτής της μελέτης.

⁶⁷ Πρβλ: Elizabeth Fraterrigo, 'The Answer to Suburbia: Playboy's Urban Lifestyle', *Journal of Urban History*, 34/5 (2008), 747-774.

⁶⁸ Για μια εξαίρεση που, ωστόσο, αναφέρεται στον 19^ο αιώνα: Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2006, 367-400. Για δύο ενδιαφέρουσες απόπειρες που εστιάζουν αποκλειστικά στις γκέι γεωγραφίες της πόλης: Dimitris Papanikolaou, 'Mapping/ Unmapping. The Making of Queer Athens' στο Jennifer V. Evans και Matt Cook (επιμ.), *Queer Cities, Queer Cultures. Europe Since 1945*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2014, 151-170. Kostas Yannakopoulos, 'Naked Piazza': Male Homosexualities, Masculinities and Consumer Cultures in Greece Since the 1960s' στο Kornetis κ.α. (επιμ.), *Consumption and Gender*, 173-189.

χωρικά όρια ανάμεσα στο εντός και εκτός της υπό κριτική χωρικής ζώνης είναι μεταβλητά και διαπραγματεύσιμα.⁶⁹ Όπως τονίζει ο Brian Palmer, το εκτός των κυρίαρχων ιδιωμάτων, το δυνητικά παραβατικό ή το δυνητικά παρεκκλίνον, είναι ταυτότητα όσο και χώρος.⁷⁰ Εστιάζω στις χωρικές παραγωγές της παρέκκλισης, περιλαμβάνοντας δημόσιους χώρους, δίκτυα και χώρους μετακίνησης, ζήτημα που, όπως έχει δείξει η Alison Stenning αναλύοντας αλλαγές στην καθημερινή μετακίνηση στη μετακομμουνιστική Κρακοβία, έχει ιδιαίτερη σημασία.⁷¹ Ακολουθώντας την Elizabeth Grosz, βλέπω την πόλη ως σύνολο χώρων, ως δίκτυο που φέρνει κοντά κοινωνικές δραστηριότητες, οικονομικές ενέργειες, δίκτυα ισχύος, πολιτικές οργανώσεις, διαπροσωπικές σχέσεις και αισθητικές και οικονομικές οργανώσεις του χώρου διαμορφώνοντας παροδικά περιβάλλοντα δράσης.⁷² Η φεμινιστική γεωγραφία έχει προσφέρει ερεθίσματα να σκεφτούμε την πόλη σε αυτήν την κατεύθυνση: ορισμένοι γεωγράφοι υπογραμμίζουν ότι ο χώρος συνδέεται με την παραγωγή υποκειμενικότητας και σχέσεων δύναμης· ότι δεν παράγεται μόνο μέσα από πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες, αλλά και μετασχηματισμούς στο επίπεδο των πολιτικών της καθημερινότητας, όπου οι έμφυλες σχέσεις παίζουν καθοριστικό ρόλο.⁷³ Πολλές μελέτες δείχνουν ότι τα συναισθήματα (π.χ. ανασφάλεια, φόβος κλπ.) και οι μιντιακές τους αποτυπώσεις συνιστούν μια έμφυλη, χωρικά καθορισμένη διαδικασία. Ή με τα λόγια των γεωγράφων Valerie Preston και Ebru Ustundag: «οι ζώες [...] καθορίζονται από τις πόλεις που ζουν τα υποκείμενα, τις πόλεις όπως αναπαρίστανται από τα Μέσα Ενημέρωσης, καθώς και τις πόλεις που φτιάχνουμε με τη φαντασία μας».⁷⁴

⁶⁹ Manuel B. Aalbers, 'Big Sister is Watching you! Gender Interaction and the Unwritten Rules of the Amsterdam Red-light District', *Journal of Sex Research*, 42/1 (2005) 54-62. Venetia Kantsa, 'Certain Spaces Have Different Energy'. Spatial Transformations in Eressos, Lesbos', *Gay and Lesbian Quarterly*, 8/1-2, 35-55.

⁷⁰ Brian D. Palmer, *Κουλτούρες της νύχτας. Νυχτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από το μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, μετ: Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, 21.

⁷¹ Alison Stenning, 'Post-Socialism and the Changing Geographies of the Everyday in Poland', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30/1 (2005), 113-127.

⁷² Elizabeth Grosz, *Time, Space and Perversion*, Λονδίνο, Routledge, 1995, 104-105.

⁷³ Gillian Rose, 'Women and Everyday Spaces', στο Janet Price και Margit Schildrick (επιμ.), *Feminist Theory and the Body. A Reader*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 1999, 365. Πρβλ: Lise Nelson και Joni Siger, 'Introduction' στο Lise Nelson και Joni Siger (επιμ.), *A Companion to Feminist Geography*, Μάντλεν, Blackwell, 2005, 1-11. Linda Mc Dowell, 'Doing Gender: Feminism, Feminists and Research Methods in Human Geography', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17/4 (1992), 399-416. *Της ίδιας*, *Gender, Identity and Place. Understanding Feminist Geographies*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 1999, 1-33. Doreen Massey, *Space, Place and Gender*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 1994, 175-272. Lynn A. Staeheli και Eleonore Kofman, 'Mapping Gender, Making Politics: Toward Feminist Political Geographies', στο Lynn A. Staeheli κ.α. (επιμ.), *Mapping Women, Making Politics. Feminist Perspectives on Political Geography*, Λονδίνο Routledge, 2004, 1-14.

⁷⁴ Valerie Preston και Ebru Ustundag, 'Feminist Geographies of the 'City': Multiple Voices, Multiple Meanings', στο Nelson (επιμ.), *A Companion*, 211. Πρβλ: Jacquelin Burgess, 'But is it Worth Taking the Risk?' How Women Negotiate Access to Urban Woodland: A Case Study', στο: Rosa Ainley (επιμ.), *New Frontiers of Space, Bodies and Gender*, Λονδίνο, Routledge, 1998, 115-128. Hille Koskela, 'Gendered Exclusions': Women's Fear of Violence and Changing Relations to Space', *Geografiska Annaler*, 81/2 (1999), 111-124. Rachel H. Pain, 'Social Geographies of Women's Fear of

Εσχάτως πολλές μελέτες εστιάζουν στις σχέσεις φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου. Οι ιστορικοί του φύλου έχουν προβληματοποιήσει το κανονιστικό σχήμα των χωριστών σφαιρών (δημόσιο και ιδιωτικό) διερευνώντας το πώς άνδρες και γυναίκες χρησιμοποιούν και σημασιοδοτούν χώρους αμφισβητώντας τα νοήματα των φορέων εξουσίας, διεργασίες που έχουν αξιοποιηθεί και από τους γεωγράφους.⁷⁵ Αυτή η παραγωγή επικεντρώνει στους αστικούς χώρους δίνοντας έμφαση στις γκέι γεωγραφίες και τις πολιτικές αναπαράστασής τους. Ακολουθώντας τη Victoria Harris, που υποστηρίζει ότι συχνά οι ετερόφυλες συμπεριφορές προσλαμβάνονται ως δεδομένες παραμένοντας στο περιθώριο του ερευνητικού ενδιαφέροντος, εστιάζω σε μετασχηματισμούς στις γεωγραφίες των ετερόφυλων σεξουαλικοτήτων παρακολουθώντας τη δημιουργία χώρων κατανάλωσης που απευθύνονταν σε ετερόφυλους άνδρες (π.χ. ινστιτούτα μασάζ).⁷⁶

Η εργασία εμπνέεται από τη στροφή στις κινητικότητες (mobility turn), ένα επιστημονικό παράδειγμα που εξετάζει αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις ως πρακτικές, υποδομές και ιδεολογίες που περιλαμβάνουν ή παρεμποδίζουν κινήσεις ανθρώπων, ιδεών, πληροφοριών και αγαθών.⁷⁷ Δίνω έμφαση σε μετασχηματισμούς πρακτικών μετακίνησης, όπως η διάδοση του αιτήματος για αυτοκίνηση. Στόχος είναι να τονιστούν οι χρήσεις του χώρου και των ιστορικών διαστάσεων που έχουν έννοιες όπως η ταχύτητα και η απόσταση και να εξεταστεί πώς οι μιντιακές διαπραγματεύσεις τους αποτελούν μέσα και μεταφορές για τοποθετήσεις που αφορούν ευρύτερα ζητήματα, όπως η ανάπτυξη και η υστέρηση.

Η εργασία αναδεικνύει το χώρο ως μιντιακά μεσολαβημένο πεδίο δράσης, επί του οποίου ασκούνται σχέσεις δύναμης και δυνάμεις επιρροής που εκφράζουν διεκδικήσεις ομάδων στο επίπεδο των έμφυλων σχέσεων, χωρίς απαραίτητα να καθρεφτίζονται στο επίπεδο της υψηλής πολιτικής. Μελέτες όπως της Carrie Pitzulo, για το πώς το φεμινιστικό κίνημα διαπραγματεύτηκε τις πολιτικές αναπαράστασης του *Playboy* για την ανδρική διασκέδαση στις μητροπόλεις και τα χωρικά όρια ανάμεσα σε γυναίκες εργαζόμενες και άνδρες θαμώνες σε χώρους διασκέδασης, όπως τα μπαρ, ή της Aurora Wallace για το πώς η εξοικείωση με τα ανδρικά βλέμματα ως

Crime', *Transactions of the Institute of English Geographers*, 22/2 (1997), 231-244. Jeff Sommers, 'Men at the Margin. Masculinity and Space in Downtown Vancouver, 1950-1986', *Urban Geography*, 19 (1998), 287-310.

⁷⁵ Ενδεικτικά: Linda K. Kerber, 'Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History', *The Journal of American History*, 75/1 (1988), 9-39. Για έναν πρόσφατο απολογισμό των θεωρητικών επαφών της πολιτισμικής ιστορία με τη γεωγραφία: Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η ιστορία της σεξουαλικότητας και η αναλυτική κατηγορία του χώρου», στο Γκότση κ.α. (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία*, 235-272.

⁷⁶ Victoria Harris, 'Sex on the Margins: New Directions in the Historiography of Sexuality and Gender', *The Historical Journal*, 54/4 (2010), 1085-1104.

⁷⁷ John Urry, *Sociology Beyond Societies*, Λονδίνο, Routledge, 2000. Tim Cresswell και Peter Merriman (επιμ.), *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, Σάρι, Ashgate, 2011. Ginette Versaete και Tim Cresswell, *Mobilizing Place, Placing Mobility. The Politics of Representation in a Globalized World*, Άμστερνταμ, Colophon, 2002. Mike Featherstone κ.α. (επιμ.), *Automobilities*, Sage, Λονδίνο, 2005.

συνέπεια της επανάστασης της μίνι φούστας έκανε τις γυναίκες του Μόντρεαλ να αναπτύξουν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση ως προς την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο, δείχνουν ότι η συνδυαστική εξέταση αλλαγών στο επίπεδο των έμφυλων σχέσεων και των προσλήψεων του χώρου ως (μιντιακά) μεσολαβημένης έννοιας λειτουργούν παραγωγικά.⁷⁸ Ένας στόχος της εργασίας είναι να εξετάσει πώς οι διαμεσολαβήσεις αυτές εξελίσσονται στη διάρκεια της δεκαετίας. Συνοψίζοντας, προσλαμβάνω το χώρο εμποτισμένο με χρονικότητες και ως (ιστορικοποιησιμη) δυνατότητα επί της οποίας εγγράφονται όψεις της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής που παράλληλα παράγουν τις προσλήψεις της αλλαγής αυτής.⁷⁹

Ακροατήρια, Μέσα Ενημέρωσης, πολιτιστική βιομηχανία: ενεργητικές σχέσεις

Στέκομαι κριτικά απέναντι σε δύο θεωρίες για τα ακροατήρια και τις σχέσεις τους με τα Μέσα Ενημέρωσης και την πολιτιστική βιομηχανία. Η πρώτη αφορά τη Σχολή της Φρανκφούρτης: εξελίσσοντας συμπεράσματα της βρετανικής κοινωνιολογίας, η Σχολή αντιμετώπισε τα ακροατήρια ως παθητικούς δέκτες που αλλοτριώνονται από τα προϊόντα του μαζικού πολιτισμού.⁸⁰ Η προσέγγιση αυτή είναι βλέπει τα υποκείμενα ως μη επαρκή να διαπραγματεύονται τους ρόλους τους εντός των μιντιακών σχέσεων στο πλαίσιο διαδικασιών επιλεκτικής επιλογής, καθώς είναι συναισθηματικά και ευπρόσβλητα θύματα των μηχανισμών εξουσίας. Συχνά σε σύνδεση με τη φουκωική κριτική στην οργάνωση των σχέσεων εξουσίας, η Σχολή της Φρανκφούρτης επηρέασε τη φεμινιστική κριτική στα Μέσα Ενημέρωσης στη δεκαετία του 1980 και αργότερα, βλέποντας συχνά τα Μέσα Ενημέρωσης ως επικοινωνιακούς διαύλους που προωθούσαν την πατριαρχία φυσικοποιώντας την ανδρική ματιά στο μαζικό πολιτισμό και αντικειμενοποιώντας το γυναικείο σώμα.⁸¹

Η κριτική αυτή παρέβλεπε μια νέα τάση στις σπουδές ακροατηρίων. Στη δεκαετία του 1980 ερευνητές τόνισαν τον ενεργητικό χαρακτήρα των σχέσεων των ακροατηρίων με τα Μέσα Ενημέρωσης και την πολιτιστική βιομηχανία. Το 1984 η

⁷⁸ Carrie Pitzulo, 'The Battle in Every Man's Bed: Playboy and Fiery Feminists', *Journal of the History of Sexuality*, 17/2 (2008), 259-289. Aurora Wallace, 'The Geography of Girl Watching in Postwar Montreal', *Space and Culture*, 10/3 (2007), 349-368.

⁷⁹ Massey, *For Space*. Alberto Corsín Jimenez, 'On Space as a Capacity', *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9/1 (2003), 137-153.

⁸⁰ Theodor W. Adorno και Anson G. Rabinbach, 'Culture Industry Reconsidered', *New German Critique*, 6 (1975), 12-19. 1^η έκδοση 1967. Richard Hoggart, *The Uses of Literacy. Aspects of Working-Class Life*, Λονδίνο, Penguin, 2009 [1957], 219-244

⁸¹ Will Brooker και Deborah Jermyn, 'Moral Panic and Censorship. The Vulnerable Audience' στο Will Brooker, Deborah Jermyn (επιμ.), *The Audience Studies Reader*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 52. Για δύο παραδείγματα τέτοιας κριτικής από τη σκοπιά της δεκαετίας του 1980: Sandra Lee Bartky, 'Foucault, Femininity and Modernization of Patriarchal Power', στο Irene Diamond και Lee Quinby, *Feminism & Foucault. Reflections on Resistance*, Βοστώνη: Northeastern University Press, 1988, 61-86. Susan Bordo, 'Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture', στο *ίδιο*, 87-118.

Lisa Ede υποστήριζε ότι το ακροατήριο δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως από τα πάνω ρυθμιζόμενο αντικείμενο ή στερεοτυπική εικόνα, αλλά ως ζωτική δύναμη και συνεργός στην παραγωγή λόγων.⁸² Ο Douglas Park επιχειρηματολογούσε ότι το ακροατήριο δεν πρέπει να προσλαμβάνεται ως σύνολο ανθρώπων εξωτερικό προς το μήνυμα προς το οποίο απευθύνονται οι παραγωγοί, αλλά ως δέσμη διαθέσεων, ενδιαφερόντων, αντιδράσεων, συνθηκών γνώσης.⁸³ Τα όρια του ενεργητικού χαρακτήρα αυτών των σχέσεων απασχολούν συστηματικά τη μελέτη. Επιλέγω τον όρο ακροατήριο (αντί κοινό) επειδή υπογραμμίζει τον μη παθητικό χαρακτήρα της σχέσης των προϊόντων της πολιτιστικής βιομηχανίας με τους καταναλωτές: τα ακροατήρια συνδιαμορφώνουν τα πολιτιστικά προϊόντα.

Η ενεργητικότητα των σχέσεων ακροατηρίων και των Μέσων Ενημέρωσης και της πολιτιστικής βιομηχανίας έχει αναδειχθεί συστηματικά.⁸⁴ Μελέτες από ιστορικούς που έχουν εστιάσει στα κομμουνιστικά καθεστώτα δείχνουν πώς οι διαλεκτικές των ακροατηρίων με τα πολιτιστικά προϊόντα συνεπάγονταν αντιστασιακές δυναμικές και πώς οι διαθέσεις διεθνικής επικοινωνίας διαπερνούσαν τα σύνορα.⁸⁵ Στις δυτικές κοινωνίες, οι δυνατότητες από τα κάτω παρέμβασης στα μιντιακά τοπία ήταν μεγαλύτερες: για παράδειγμα, η ραδιοπειρατεία (που άκμασε και στην Ελλάδα στις δεκαετίες του 1970 και του 1980) υπονόμεισε κατεστημένες μιντιακές δομές εκδημοκρατίζοντας τη ραδιοφωνική παραγωγή.⁸⁶ Ο κρατικός έλεγχος στην κατανάλωση τηλεοπτικών εικόνων υπονομεύθηκε με τη διάδοση του βίντεο, που έδωσε ελευθερίες επιλογής στα ακροατήρια.⁸⁷ Τα όρια αυτής της ενεργητικότητας και οι διαπραγματεύσεις των νοημάτων εικόνων και ήχων από τα ακροατήρια είναι πολλαπλά και αντιφατικά. Η ιστορική προσέγγιση των σχέσεων των καταναλωτών με τα προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας είναι αυτή που αποσαφηνίζει τους όρους οργάνωσης των διαδράσεων ακροατηρίων και προϊόντων και προβληματοποιεί τον όρο ακροατήριο.⁸⁸

⁸² Lisa Ede, 'Audience. An Introduction to Research', *College Composition and Communication*, 35/2 (1984), 153. Εσχάτως, η τάση αυτή είχε αντίκτυπο στις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις στα Μέσα Ενημέρωσης. Βλ: Kelly Askew και Richard, E. Wilk, (επιμ.), *The Anthropology of Media. A Reader*, Μάντλεν, Blackwell, 2002, 237-322 (το 4^ο μέρος 'Active Audiences').

⁸³ Douglas W. Park, 'The Meanings of Audience', *College English*, 44/3 (1982), 247-249.

⁸⁴ Ενδεικτικά: Sara Cohen, *Rock Culture in Liverpool: Popular Music in the Making*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1991.

⁸⁵ Kristin Roth-Ey, 'Finding a Home for Television in the USSR, 1950-1970', *Slavic Review*, 66/2 (2007), 278-306. Eva Maleck-Lewy και Bernhard Maleck, 'The Women's Movement in East and West Germany', στο Carole Fink, κ.α. (επιμ.), *1968: The World Transformed*, Κέμπριτζ Cambridge University Press, 1998, 373-395. Jay Risch, 'Soviet Flower'.

⁸⁶ Robert Chapman, 'The 1960s Pirates: A Comparative Analysis of Radio London and Radio Caroline', *Popular Music*, 2 (1980), 165-178.

⁸⁷ Ien Ang, *Living Room Wars. Rethinking Media Audiences for a Postmodern World*, Λονδίνο, Routledge, 1996. Sean Cubitt, 'Innocence and Manipulation. Censorship, Consumption and Freedom in 1980s Britain' στο Tomlinson (επιμ.), *Consumption*, 102-118

⁸⁸ Ενδεικτικά: Umberto Fiori και Michael Burgoyne, 'Rock Music and Politics in Italy', *Popular Music*, 4 (1984), 261-277. Tony Mitchell, 'Mixing Pop and Politics: Rock Music in Czechoslovakia Before and After the Velvet Revolution', *Popular Music*, 11/2, (1992), 187-203.

Κεντρικό σημείο των συζητήσεων για τον ενεργητικό χαρακτήρα των ακροατηρίων αποτελεί το ερώτημα που έχει αναλύσει η Victoria De Grazia για την κατανάλωση ως παράγοντα συγκρότησης της ιδιότητας του πολίτη. Κατά την De Grazia, η ευρωπαϊκή αντίληψη για την ορθή συγκρότηση της ιδιότητας του πολίτη σημαίνει συμμετοχή και πίστη στην πολιτική οργάνωση και όχι στην ατομικότητα και τη ρύθμιση των καταναλωτικών επιλογών από την αγορά.⁸⁹ Η ανησυχία για την κατανάλωση συνοδεύτηκε από φόβους πολιτισμικής ομογενοποίησης μέσω της παγκοσμιοποίησης. Οι αφηγήσεις αυτές είδαν την κατανάλωση και τη διαφήμιση ως παράγοντες αλλοτρίωσης, ενώ και η ανησυχία για τον εξαμερικανισμό, η οποία συνέδεε την αύξηση της κατανάλωσης με την αύξηση της αμερικανικής πολιτισμικής επιρροής, έπαιξε ρόλο σε αυτό.

Μετά το 1980, ιστορικοί και ανθρωπολόγοι υποστήριζαν την ανάγκη τοποθέτησης των τάσεων στα εθνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, θεωρώντας ότι έννοιες όπως ο εξαμερικανισμός ήταν υπεραπλουστευτικές.⁹⁰ Ανάλογες προβληματικές αναπτύχθηκαν για τις μιντιακές ροές που δεν αναλύονταν μόνο ως κινούμενες από τη δύση προς την ανατολή, αλλά και αντίστροφα, ενώ δόθηκε έμφαση στις επικοινωνίες ανάμεσα σε χώρες της περιφέρειας.⁹¹ Η έμφαση στην ενεργητικότητα των μιντιακών προσλήψεων υπονόμεισε τη φεμινιστική οπτική, που έβλεπε τα Μέσα Ενημέρωσης ως διαύλους που ελέγχονταν μονοδιάστατα από την πατριαρχία. Παρότι η ισχύς της ανδρικής ματιάς, με τον όρο της Laura Mulvey, ήταν ισχυρή, οι φεμινιστικές αναγνώσεις συχνά παραγνώριζαν τη συμμετοχή των γυναικών στους μηχανισμούς παραγωγής της επιθυμίας και έβλεπαν τη συμμετοχή των γυναικών εκεί ως αποτέλεσμα πιέσεων.⁹² Πρόσφατες έρευνες έχουν καταδείξει τα όρια αυτών των προσεγγίσεων. Η ανάλυση της Kazue Sakamoto, που βλέπει τα γυναικεία περιοδικά ως πολιτισμικό προϊόν που παράγεται και από τα κάτω και ως χώρο διευθέτησης

⁸⁹ Victoria de Grazia, 'Changing Consumption Regimes in Europe, 1930-1970. Comparative Perspectives on the Distribution Problem' στο Strasser κ.α. (επιμ.) *Getting and Spending*, 77.

⁹⁰ Kaspaar Maase, 'Establishing Cultural Democracy: Youth, 'Americanization' and the Irresistible Rise of Popular Culture' στο Hanna Schissler (επιμ.), *The Miracle Years. A Cultural History of West Germany, 1949-1968*, Νιου Τζέρσεϊ, Princeton University Press, 2001, 428-450. Για ορισμένες ενδιαφέρουσες δουλειές ιστορικών σε αυτήν την κατεύθυνση: Eric Zolov, *Refried Elvis. The Rise of Mexican Counterculture*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1999. Manzano, *The Age of Youth*. Axel Schildt και Detlef Siegfried (επιμ.), *Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Berghahn, 2006.

⁹¹ Arjun Appadurai, 'Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy', *Public Culture*, 2/2 (1990), 1-24. Jesus Martin Barbero, 'The Processes: From Nationalisms to Transnationalisms' στο Jesus Martin Barbero, Elizabeth Fox και Robert A. White, *Communication, Culture and Hegemony. From the Media to Meditations*, Ντιούμπερι Παρκ, Sage, 1991, 150-186. Jan Nederveen Pieterse, 'Globalization as Hybridization', *International Sociology*, 9/2 (1994), 161-184. Joseph Straubhaar, '(Re)Asserting National Television and National Identity Against the Global, Regional and Local Levels of World television' στο Meenakshi Gigi Durham και Douglas M. Kellner (επιμ.), *Media and Cultural Studies. KeyWorks*, Μάντλεν, Blackwell, 2006, 681-702.

⁹² Laura Mulvey, *Visual and Other Pleasures*, Χάουντιμς, Palgrave, 2009. Elspeth Probyn, *Outside Belongings*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, 41-43. Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1994, 14.

ανατροπών για τις έμφυλες σχέσεις και τις σεξουαλικότητες, είναι δημιουργική προς αυτό.⁹³ Η ενδυνάμωση των καταναλωτριών δημιούργησε προϋποθέσεις να εμφανιστούν Μέσα Ενημέρωσης που απευθύνονταν σε ακροατήρια που αναζητούσαν πλοηγούς στις ανερχόμενες οικονομίες της απόλαυσης, σε μια περίοδο βελτίωσης των δυνατοτήτων πολλών καταναλωτών. Η ελληνική δεκαετία του 1980 είναι μια τέτοια περίοδος. Ωστόσο, το πόσες καταναλώτριες είχαν πρόσβαση στις «ελευθερίες» που υποστήριζαν τα μεταφεμινιστικά μίντια και το πόσο όντως υποχωρούσαν οι δυνάμεις της παράδοσης είναι ερωτήματα που ενώ έχουν εξεταστεί αλλού (π.χ. Ηνωμένο Βασίλειο), στην Ελλάδα παραμένουν ανεξερεύνητα. Θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.⁹⁴

Στη δεκαετία του 1980 εμφανίζονται νέοι λόγοι και εικόνες για τον ανδρισμό.⁹⁵ Τα νέα Μέσα Ενημέρωσης προσέφεραν οδηγίες επιτέλεσης ανδρισμών σε μια στιγμή που οι ανδρικές ανασφάλειες επιτεινόταν. Καθώς οι γυναίκες ήταν πλέον πιο ανεξάρτητες, είχαν ευχέρεια να πειραματίζονται καταναλωτικά και σεξουαλικά χωρίς να στιγματίζονται τόσο έντονα όσο παλιότερα. Η αλλαγή επηρέαζε το αίσθημα ασφάλειας των ανδρών και τους τρόπους που η διαφήμιση και τα Μέσα Ενημέρωσης προωθούσαν προϊόντα και υπηρεσίες σε ομάδες καταναλωτών. Όπως θα δούμε, οι γυναίκες, τα παιδιά και οι έφηβοι αναγνωρίζονταν ως καταναλωτές με βαρύτητα - ακόμα κι όταν δεν ήταν οικονομικά ανεξάρτητοι - ενώ οι έφηβοι διαμόρφωναν στιλιστικές τάσεις που επηρέαζαν τους μεγαλύτερους.

Τα ακροατήρια αντιδρούν στη διαφήμιση -ένα ρευστό σύστημα διακίνησης νοημάτων που αξιοποιεί υπάρχουσες δομές σχέσεων- με δύσκολα προβλέψιμους τρόπους. Οι διαφημίσεις και οι στρατηγικές μάρκετινγκ ενδύουν προϊόντα και υπηρεσίες με νοήματα σε συνάρτηση με τον εκάστοτε στόχο.⁹⁶ Επίσης, η διαφήμιση και το μάρκετινγκ είναι πεδία όπου δεν εκφράζονται μόνο οι κυρίαρχες τάσεις, αλλά ευδοκιμούν και πολιτικές αναπαράστασης που συγκρούονται με πρότυπα και αντιλήψεις. Το στοιχείο καθιστά τη διαφήμιση ενδιαφέρουσα πηγή για τους ιστορικούς. Όπως θα δούμε, στη δεκαετία του 1980 τα εμπορικά Μέσα Ενημέρωσης εξέφρασαν συχνά λόγους που έρχονταν σε αντίθεση με την πλειοψηφία της κοινής γνώμης - όπως εκείνη καταγραφόταν σε έρευνες της εποχής - αλλά και με τις θέσεις

⁹³ Sakamoto, 'Reading'.

⁹⁴ Masako Ishii-Kuntz, 'Balancing Fatherhood and Work. Emergence of Diverse Masculinities in Contemporary Japan', στο: James E. Robertson και Nobue Suzuki (επιμ.), *Men and Masculinities in Contemporary Japan. Dislocating the Salaryman Doxa*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 198-216. Anna Gough-Yates, *Understanding Women's Magazines. Publishing, Markets and Readerships*, Λονδίνο, Routledge 2003, 56- 78, 95-117 (70-71 για αριθμητικά δεδομένα).

⁹⁴ Nicholas Stevenson κ.α. 'The Politics of "New" Men's Lifestyle Magazines', *European Journal of Cultural Studies*, 3 (2000), 379. Sylvia Walby, *Gender Transformations*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 63. Πρβλ: Maxine Leeds Craig, 'Race, Beauty and the Tangled Knot of a Guilty Pleasure', *Feminist Theory*, 7/2 (2006), 159-177.

⁹⁵ Mort, *Cultures*. Του ίδιου, 'Paths'. Nixon, *Hard looks*. Edwards, *Men*.

⁹⁶ Judith Williamson, *Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertising*, Λονδίνο, Marion Boyars, 1978, 95

πολιτικών φορέων. Για παράδειγμα, αρκετά μέσα ενημέρωσης εμφανίζονταν θετικά στο διαχωρισμό των ναρκωτικών και της αποποινικοποίησης ορισμένων ουσιών πηγαίνοντας ενάντια στο κοινό αίσθημα. Ανάλογα, ορισμένα Μέσα Ενημέρωσης προώθησαν το προφυλακτικό ως αντικείμενο που δεν έπρεπε να προκαλεί ντροπή καθώς η χρήση του προστάτευε τα κεκτημένα της σεξουαλικής επανάστασης που είχε προηγηθεί. Καθώς μετά το 1982-83 η ανησυχία για το έιτς επιτείνονταν δημιουργώντας ένα συντηρητικό κλίμα για το σεξ, η επιλογή αυτή ήταν υψηλού ρίσκου παρότι ανάλογα διαφημιστικά μηνύματα εμφανίστηκαν και αλλού (π.χ. Ηνωμένο Βασίλειο) στην ίδια περίοδο.⁹⁷

Η πολιτική σημασία της συμμετοχής σε ένα ακροατήριο, επιλογή που ενίοτε συνεπάγεται την απόρριψη συμμετοχής σε άλλα ακροατήρια, είναι ένα επιπλέον ζήτημα για τις σχέσεις ακροατηρίων και πολιτιστικής βιομηχανίας. Οι πολιτικές συνέπειες τέτοιων επιλογών έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών ιστορικών, κυρίως της μουσικής.⁹⁸ Αν και τέτοιοι προσεταιρισμοί απαντούν και παλαιότερα, μετά το 1980 προστίθενται δύο στοιχεία. Πρώτον, οπτικοποιούνται εμπειρίες που παλαιότερα ήταν κυρίαρχα ακουστικές. Η επιτυχία των βιντεοκλίπ που οπτικοποιούσαν τη μουσική φέρνοντας τα δικά τους μηνύματα, δραματοποιώντας τους στίχους και εξυψώνοντας της εικόνα των καλλιτεχνών - κάτι που φάνηκε σε ποπ είδωλα της δεκαετίας όπως η Madonna - δείχνει τη δύναμη του πολιτισμού της εικόνας.⁹⁹ Μια άλλη μεταβολή αφορά το πώς οι σχέσεις ακροατηρίων - πολιτισμικών προϊόντων και η ισχύς του οπτικού πολιτισμού συμπλέκονται με αλλαγές στην κατανάλωση, τις τεχνολογίες και την επικοινωνία. Η διάχυση του αιτήματος για επικοινωνία επηρέασε τις σχέσεις των υποκειμένων με το χώρο, το χρόνο, την απόσταση και την ταχύτητα

Στη δεκαετία του 1980 κορυφώνεται μια πορεία κατά την οποία καθημερινές εμπειρίες (π.χ. διασκέδαση) μεσολαβούνται και καθορίζονται από τα Μέσα Ενημέρωσης και τη διαφήμιση.¹⁰⁰ Η εικόνα παίζει όλο και μεγαλύτερο ρόλο στις

⁹⁷ Jeffrey Weeks, 'AIDS and the Regulation of Sexuality' στο Virginia Berridge και Philip Strong (επιμ.), *AIDS and Contemporary History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, 17-36. Stephanie O' Donohoe, 'Leaky Boundaries. Intertextuality and Young Adult Experiences of Advertising', στο Nava κ.α (επιμ.), *Buy this Book*, 257-275.

⁹⁸ Ενδεικτικά: Ralph Willett, 'Hot Swing and the Dissolute Life: Youth, Style and Popular Culture in Europe 1939-1949', *Popular Music*, 8/2 (1989), 157-163. Erling Bjurström, 'The Struggle for Ethnicity. Swedish Youth Styles and the Construction of Ethnic Identities', *Young. Nordic Journal of Youth Research*, 5/3 (1997), 49-52. Anna Szmere, 'The Politics of Marginality. A Rock Musical Subculture in socialist Hungary in the late 1980s' στο Reebee Garofalo (επιμ.), *Rockin' the Boat: Mass music and mass movements*, Κέμπριτζ (MA), South End Press, 1992, 93-114. Michael Drewett, 'Music in the Struggle to End Apartheid: South Africa' στο Martin Cloonan και Reebee Garofalo (επιμ.), *Policing Pop*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 153-165.

⁹⁹ Vicki L. Hamblin, 'Le Clip et the Look: Popular Music in the 1980s', *The French Review*, 64/5 (1991), 806. Πρβλ Kathy Schwichtenberg (επιμ.), *The Madonna Connection: Representational Politics, Subcultural Identities and Cultural Theory*, Μπάουντλερ, Westview Press, 1993.

¹⁰⁰ Rosemary Wakeman, 'European Mass Culture in the Media Age', στο Rosemary Wakeman (επιμ.), *Themes in Modern European History Since 1945*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 142-166. Ivan T. Berend, *Europe Since 1980*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2010, 143-149.

ζωές των ανθρώπων. Όπως επισημαίνει ο William Mitchell, το τέλος του 20^{ου} αιώνα σημαδεύτηκε από μια στροφή στην εικόνα (pictorial turn) που επέδρασε σε κάθε επίπεδο του πολιτισμού.¹⁰¹ Αν αυτή η τάση εικονοποίηση της καθημερινότητας έχει απασχολήσει τους κοινωνικούς επιστήμονες από την πλευρά της ανάλυσης των μηχανισμών παραγωγής και του περιεχομένου των αναπαραστάσεων, οι αντιστάσεις των ακροατηρίων στη διαδικασία έχουν μελετηθεί λιγότερο. Αυτό οφείλεται και στη δυσκολία να μελετηθούν ταυτόχρονα τάσεις με παγκόσμια δυναμική και οι αντιστάσεις που συνήθως εγγράφονται σε τοπικά πλαίσια, κάτι που συμβαίνει συστηματικά με μιντιακές εικόνες που προέρχονται από το εξωτερικό και αντιμετωπίζονται στο εσωτερικό ως απειλές. Με τα λόγια της Marie Teresa Hernandez, ένας χώρος μπορεί να αποτελεί σημείο αναφοράς και αμετάβλητη πολιτισμική παράμετρο παραμένοντας για τους ανθρώπους ενός τόπου συνδετικός κρίκος με το παρελθόν και ασφαλής αναφορά στο πλαίσιο ζώων που εξελίσσονται. Οι άνθρωποι τείνουν να αναζητούν αναφορές που επισημαίνουν τις σχέσεις τους με το παρελθόν και συγκεκριμένους χρόνους και χώρους, ξορκίζοντας τις ανατροπές στις καθημερινές τους ζωές, προσφέροντας στους εαυτούς τους και στην εκάστοτε κοινότητα που ανήκουν την αυτοπεποίθηση και την ασφάλεια μιας καθημερινότητας και μιας ιστορίας που παραμένει ζωντανή.¹⁰² Τέτοιες διαθέσεις αναζήτησης αναφορών σταθερότητας και συνέχειας, σε έναν κόσμο όπου οι καταναλωτικές προτεραιότητες αλλάζουν, αποτυπώνονται στην πρόσφατη νοσταλγία για στοιχεία του υλικού πολιτισμού της δεκαετίας του 1980.¹⁰³ Προσπαθώ να προσεγγίσω κριτικά τις μεταγενέστερες πηγές μου εντοπίζοντας τέτοιες διαθέσεις και εξηγώντας τα φίλτρα που τις καθορίζουν. Με δεδομένη την ιδιαιτερότητα της συγκυρίας που γράφτηκε η εργασία - της κρίσης, το ρόλο της οποίας εξηγώ στο τέλος της εισαγωγής - πρόκειται για μια δύσκολη άσκηση.

Αξιοποιώντας γραπτές, προφορικές, οπτικές και ηχητικές πηγές

Χρησιμοποιώ συνδυαστικά διάφορες πηγές. Η χαρτογράφηση του δημόσιου χώρου έγινε μέσα από τη μελέτη εφημερίδων που εκφράζουν ένα ευρύ φάσμα πολιτικών απόψεων: φιλικές προς τη ΝΔ (*Καθημερινή*, *Ελεύθερος Τύπος*), το ΠΑΣΟΚ (*Νέα*, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, *Βήμα της Κυριακής*) και την Αριστερά (*Αυγή της Κυριακής*, *Κυριακάτικος Ριζοσπάστης*). Οι εφημερίδες προσφέρουν πληροφορίες για

¹⁰¹ William J. T. Mitchell, *Picture Theory. Essays on Visual and Verbal Representations*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1994, 16.

¹⁰² Marie Theresa Hernandez, 'Reconditioning History. Adapting Knowledge From the Past into Realities of the Present', στο Alun Munslow και Robert A. Rosenstone (επιμ.), *Experiments in Rethinking History*, Λονδίνο, Routledge, 2004, 56-76 (εδώ: 63).

¹⁰³ Κώστας Κατσάπης, «Χαρτογραφώντας το ρομαντισμό για τα eighties. Τόποι νοσταλγίας και συγκρότηση μνήμης στο διαδίκτυο με αφορμή τις παιδικές τηλεοπτικές εκπομπές της δεκαετίας του ογδόντα», στο Ηλέκτρα Κουτσούκου και Μάνος Σπυριδάκης (επιμ.), *Εμπειρίες του κυβερνοχώρου* (υπό δημοσίευση).

την κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πολιτισμική ζωή του παρελθόντος. Πίσω από τα κείμενα τους βρίσκονται μηχανισμοί παραγωγής λόγων και κοινωνικά δίκτυα που λειτουργούν εντός δομών και σχέσεων εξουσίας. Στις δημοκρατικές κοινωνίες τα έντυπα έχουν μεγαλύτερες ελευθερίες να φιλοξενήσουν εξωτερικές απόψεις, π.χ. γράμματα αναγνώστων.¹⁰⁴ Τα γράμματα, μια πηγή όπου δίνω έμφαση, είναι διάλογο επικοινωνίας με τους αναγνώστες, επιτρέποντας να διατυπωθούν υποθέσεις για τις δυναμικές συνδιαμόρφωσης των Μέσων Ενημέρωσης και τα όρια τους.

Η εργασία στηρίζεται στη μελέτη ποικίλων περιοδικών. Εκτός από εβδομαδιαία ειδησεογραφικά περιοδικά που θεματικά μοιάζουν με τις εφημερίδες (*Εικόνες, Ένα*), χρησιμοποίησα περιοδικά ποικίλης ύλης με πληροφορίες για θεματικές της καθημερινής ζωής. Ο πλούσιος και μεταβατικός χαρακτήρας της περιόδου αποτυπώνεται στην ποικιλία της ύλης τους: ορισμένα περιοδικά (π.χ. *Γυναίκα*) διατηρούν στοιχεία ύλης που παραπέμπουν στο παρελθόν (π.χ. συμβουλές οικοκυρικής), ενώ τα νέα έντυπα ποικίλης ύλης συνδύαζαν ποικίλα θέματα, από την πολιτική ως την κατανάλωση και το σεξ (*Playboy, Κλικ, Status, Cosmopolitan, Seventeen, Marie Claire*). Είναι η πρώτη φορά στην Ελλάδα που έχουμε περιοδικά ποικίλης ύλης που σχεδιάζονται για άνδρες στοιχείο που σχετίζεται με μετασχηματισμούς στις έμφυλες σχέσεις που σχολιάσαμε πριν. Αντιμετωπίζω τα περιοδικά ως διαδραστικά πεδία παραγωγής λόγων για τις πολιτικές της καθημερινότητας.¹⁰⁵ Αναγνωρίζω ότι εκφράζουν μηχανισμούς που διεκδικούν να εμφανίζονται ως εναλλακτικοί. Η εναλλακτικότητα προορίζεται για εμπορικές χρήσεις, τις οποίες επιχειρώ να προβληματιστώ. Θεωρώ ότι η διάθεση για εναλλακτικότητα δεν παράγεται αποκλειστικά από τα πάνω αλλά εκφράζει διαθέσεις των ακροατηρίων που αναζητούν αναφορές που θα τους επιτρέψουν να προσδιορίζονται ως διαφορετικοί και πρωτοπόροι καταναλωτές. Συμφωνώντας με ιστορικούς των Μέσων Ενημέρωσης, όπως η Veronica Giordano, θεωρώ ότι οι επιτυχημένοι διεθνείς τίτλοι απηχούν όψεις ιδιαιτεροτήτων του εκάστοτε τοπικού περιβάλλοντος.¹⁰⁶ Για να εξετάσω κριτικές και αντιστάσεις στους νέους τρόπους ζωής, περιλαμβάνω αριστερά περιοδικά (π.χ. *Θούριος, Σχολιαστής*), έντυπα από

¹⁰⁴ Stephen Vella, 'Newspapers' στο Miriam Dobson και Benjamin Ziemann (επιμ.), *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-century History*, Λονδίνο, Routledge, 2009, 192-194.

¹⁰⁵ Για δύο προσεγγίσεις στην ίδια κατεύθυνση: Rebecca Arnold, 'Looking American: Louisa Dahl-Wolfe's Fashion Photographs of the 1930s and the 1940s', *Fashion Theory*, 6/1 (2002), 45-60. Giulia Bonali, 'Leafing Through the 1980s in Portuguese Fashion Magazines' στο Kornetis κ.α. (επιμ.), *Consumption*, 209-225.

¹⁰⁶ Υπό αυτό το πρίσμα αντιμετωπίζω περιοδικά όπως το *Playboy* και το *Cosmopolitan* όχι μόνο ως έντυπα που διακινούν αναπαραστάσεις με διεθνή ισχύ, αλλά ως Μέσα Ενημέρωσης που λαμβάνουν υπόψη τοπικές κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Για παράδειγμα, στη Βραζιλία της δεκαετίας του 1980, όπου το πολιτικό πλαίσιο ήταν αυταρχικό και οι οικονομικές συνθήκες όχι ιδιαίτερα καλές, το περιοδικό έδωσε έμφαση σε ζητήματα διατροφής: Veronica Giordano, 'Revolución, sexo y política en Brasil en los años setenta. Un análisis desde las notas sobre comida en la revista *Homem* (Playboy), *Cordis. Historia e Literatura*, 10/ 2013, 177-207.

νεανικές τοπικές συλλογικότητες (*Ακροβασία στο Χαλάνδρι, Για μια πρωτοβουλία νεολαίας στο Μαρούσι*) ακτιβιστικούς φορείς (*Αμφί, Κράξιμο*), έντυπα του φεμινιστικού και γυναικείου κινήματος με ποικίλες ιδεολογικές αφετηρίες και στοχεύσεις (*Σκούπα, Δίνη, Σύγχρονη Γυναίκα, Πόλις Γυναικών, Σύγχρονη Γυναίκα, Αγώνας της Γυναίκας, Γυναίκες της Νέας Δημοκρατίας*) και έντυπα από φορείς του οικολογικού κινήματος (*Δελτίο των συνεργαζόμενων οικολογικών εναλλακτικών κινήσεων και ομάδων*).

Επιπλέον, χρησιμοποιούνται περιοδικά για θεματικές όπως η υγιεινή διατροφή (π.χ. *Τροφές και Υγεία*), οι νέες τεχνολογίες (*RAM, Pixel, Ηλεκτρονική και Computer, Computer για Όλους*), οι τεχνολογίες ήχου και εικόνας (*Κόσμος του Βίντεο, Video-Inn, Ήχος και Hi-Fi*) η αυτοκίνηση (*4 Τροχοί*), ο μοτοσικλετισμός (*2 Τροχοί*) και οι τρόποι διασκέδασης. (*Αθηνόραμα, Μουσική*).¹⁰⁷ Δίνω έμφαση στις διαφημίσεις, τις οποίες αντιμετωπίζω ως σύμπλοκα κειμένων και εικόνων σε υπάρχουσες δομές σχέσεων. Για να εξετάσω μηχανισμούς της διαφήμισης και των Μέσων Ενημέρωσης σε μεγαλύτερο βάθος, χρησιμοποιώ ειδικά περιοδικά διαφήμισης και μάρκετινγκ (*Αγορά, Marketing Age, Σύγχρονη Διαφήμιση, Διαφημιστική Εβδομάδα*) και *Οδηγούς Δημοσιότητας*. Αντιμετωπίζοντας τη διαφήμιση όχι ως κάτι που απευθύνεται στη σφαίρα των επιθυμιών, αλλά ως αίτιο και αποτέλεσμα μετασχηματισμών στο επίπεδο των πολιτικών της καθημερινότητας, συσχετίζω μεταβολές στις πολιτικές και την αισθητική της διαφήμισης με φαινόμενα, όπως η επέκταση του καταναλωτικού δανεισμού μέσω τραπεζικών προϊόντων, που κέρδισαν έδαφος στη δεκαετία του 1980, όπως οι πιστωτικές κάρτες.

Χρησιμοποιώ επίσης έρευνες κοινής γνώμης, ένα νέο εργαλείο για την εποχή. Στη δεκαετία του 1980 πραγματοποιούνται στην Ελλάδα συστηματικά έρευνες κοινής γνώμης για διάφορα ζητήματα. Οι έρευνες αυτές έχουν μεγάλη προϊστορία. Στις Ηνωμένες Πολιτείες εμφανίστηκαν στην αρχή του 20^{ου} αιώνα ενώ σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. Γερμανία) μεταπολεμικά.¹⁰⁸ Οι έρευνες που γίνονται στη δεκαετία του 1980 στην Αθήνα χονδρικά είναι δύο ειδών: πρώτον, αυτές που γίνονται από επιστημονικούς φορείς (π.χ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών) που χρησιμοποιούν τα πορίσματα τους για να δημοσιεύσουν μελέτες. Τα αποτελέσματα τέτοιων ερευνών προβάλλονταν και στον τύπο, ιδίως όταν πραγματεύονταν ελκυστικά στο ευρύ κοινό θέματα (π.χ. σεξουαλικότητα). Δεύτερον, έρευνες γίνονταν από εταιρίες δημοσκοπήσεων κατά παραγγελία για να χρησιμοποιηθούν: α) σε έντυπα φορέων αγοράς που διεκδικούσαν εύσημα επιστημονικότητας (π.χ. *Οδηγοί Δημοσιότητας*) β) σε έντυπα για το ευρύ κοινό. Χαρακτηριστικό των δύο αυτών

¹⁰⁷ Ορισμένοι επιπλέον τίτλοι που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί (π.χ. το περιοδικό *Metal and Hammer*, μοναδικό έντυπο φίλων της χέβι μέταλ μουσικής), καθώς βρίσκονται στη συλλογή της Εθνικής Βιβλιοθήκης, δεν μελετήθηκαν καθώς η συλλογή έχει μεταφερθεί σε χώρο μη προσβάσιμο στους ερευνητές.

¹⁰⁸ Για ένα παράδειγμα: Anja Kruke, 'Western Integration vs Reunification? Analyzing the Polls of the 1950s', *West German Politics and Society*, 25/2 (2007), 43-67.

τύπων έρευνας είναι ότι αυτοί που τις διενεργούν επιδιώκουν το δείγμα να έχει αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα. Σπανιότερα, ορισμένα Μέσα Ενημέρωσης έκαναν και τα ίδια έρευνες με ερωτηματολόγιο ανάμεσα στους αναγνώστες τους ή ανάμεσα σε συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. βουλευτές). Οι τελευταίες έρευνες δε διεκδικούν εύσημα αντιπροσωπευτικότητας, ούτε και παρουσιάζονται ως αντιπροσωπευτικές από τα έντυπα. Ωστόσο, προσφέρουν ένα στίγμα των προτιμήσεων του σταθερού κοινού του κάθε εντύπου.

Όπως υποστηρίζει η Anja Kruke, οι έρευνες γνώμης αξιοποιούνται κυρίως από ιστορικούς που ειδικεύονται στην πολιτική ιστορία. Αυτές οι έρευνες δεν καταγράφουν μόνο ένα πολιτικό περιβάλλον αλλά και το επηρεάζουν, στοιχείο που υποχρεώνει να εξετάζονται λαμβάνοντας υπόψη το προφίλ του φορέα που τις διενεργεί και τις δημοσιεύει. Οι έρευνες που χρησιμοποιώ δεν αφορούν πολιτικές δημοσκοπήσεις και δεν ενέχουν άμεσα πολιτικά διακυβεύματα: π.χ. να αποτυπώσουν τη δυναμική κομμάτων επηρεάζοντας τον προσανατολισμό ψηφοφόρων.¹⁰⁹ Χρησιμοποιώ έρευνες που αφορούν ζητήματα όπως οι προτιμήσεις στη διασκέδαση και την ενημέρωση, η αξιολόγηση προβλημάτων της καθημερινότητας και η τοποθέτηση απέναντι σε ερωτήματα που αφορούν ηθικά διλήμματα της εποχής όπως η αποδοχή της ομοφυλοφιλίας. Προφανώς, οι θεματικές αυτές δε στερούνται πολιτικότητας και αποτελούν αφορμή για πολιτικές (με την ευρύτερη έννοια) αντιπαραθέσεις. Ακόμα και σε περιπτώσεις εντύπων που προκάλεσαν κριτική, όπως το *Κλικ*, η αντιπαραθέση δεν επικεντρωνόταν στη χρήση ερευνών από το έντυπο, ίσως επειδή πρόκειται για δημοσιογραφικό εργαλείο που χρησιμοποιούσαν πολλά Μέσα Ενημέρωσης. Αυτό πιθανά οφείλεται και στο ότι οι φορείς που τις διεξάγουν απολαμβάνουν κύρος στη συγκυρία: η κοινωνιολογία έχαιρε υψηλού κύρους, ενώ και οι διαφημιστικές εταιρίες που διεξήγαγαν έρευνες είχαν ζήτηση, στοιχείο που δείχνει ότι η ποιότητα των υπηρεσιών τους έχαιρε εκτίμησης εντός των κύκλων της οικονομίας της αγοράς.¹¹⁰ Επεκτείνοντας το συλλογισμό, ακολουθώντας την ιστορικό Sarah Igo, οι έρευνες γνώμης, ανεξάρτητα από ερωτήματα και αποτελέσματα, επιδρούν στο πως οι πολίτες βλέπουν τους εαυτούς τους. Συνηθίζοντας να διαβάζουν έρευνες γνώμης και να συμμετέχουν σε αυτές, οι πολίτες εξοικειώνονται με το να βλέπουν τους εαυτούς τους ως μαζικό κοινό, χωρισμένο σε τάσεις επιστημονικά μετρήσιμες.¹¹¹ Καθώς στην Ελλάδα το φαινόμενο ήταν νέο, η στατιστικοποίηση της κοινωνίας που ενσωματώθηκε στις οικονομίες της ενημέρωσης ήταν δημοφιλής και

¹⁰⁹ Anja Kruke, 'Opinion Polls' στο Dobson και Ziemman (επιμ.), *Reading Primary Sources*, 106-122.

¹¹⁰ Αλέξανδρος Ανδρέας Κύρτσης, «Κοινωνιολογία», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.). *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980*, 288-291. Panagiotis Zestanakis, 'Media Change and the Question of (De)politicization in 1980s Greece' ανακοίνωση στο εργαστήρι *Reconsidering the Political in Contemporary History: Social Practices and Material Cultures in Cold War Western Europe*, Πανεπιστήμιο Humboldt, Βερολίνο, 4-5 Μαρτίου 2016.

¹¹¹ Sarah E. Igo, *The Averaged American. Surveys, Citizens and the Making of a Mass Public*, Κέμπριτζ (ΜΑ), Harvard University Press, 2007, κυρίως 1-22.

σπάνια αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής. Αυτό δείχνει ότι τα ακροατήρια ήταν μάλλον θετικά απέναντι σε ένα εργαλείο αξιολόγησης κοινωνικών τάσεων που ερχόταν από το εξωτερικό και ότι εν πολλοίς αναγνωρίζονταν στα αποτελέσματα των μετρήσεων που υπόκεινταν. Καθώς οι μετρήσεις συνήθως γίνονταν στην Αθήνα, οι έρευνες αυτές προσφέρουν αποτυπώσεις (ή, έστω, ανοχές σε στατιστικές εικόνες που δημιουργούσαν και τεκμηρίωναν οι επιστήμονες και τα Μέσα Ενημέρωσης) τάσεων της ζωής της πόλης με εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Επιπλέον, αξιοποιώ οπτικές και ηχητικές πηγές, όπως ταινίες, βιντεοταινίες, ηλεκτρονικά παιχνίδια και τραγούδια ως δείκτες αγωνιών που οι δημιουργοί προβληματοποιούν μέσα πρίσματα που οφείλουν να εξετάζουν οι ιστορικοί.¹¹² Ανιχνεύω σημεινόμενα προϊόντων της πολιτιστικής βιομηχανίας γενικεύοντας το προβληματισμό του Lawrence Grossberg για την εξωγενή πολιτικότητα της ροκ μουσικής: θεωρώ το ενδιαφέρον για ένα πολιτιστικό προϊόν και την επιλογή του ανήκειν σε ένα ακροατήριο ως φορέα ενδεχόμενης πολιτικότητας.¹¹³ Τις υφές τέτοιων πολιτικοτήτων αναζητώ σε αρκετές περιστάσεις. Θεωρώντας ότι και η πολιτισμική παραγωγή «χαμηλού κύρους» πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, χρησιμοποιώ υλικό που συχνά οι κοινωνικοί επιστήμονες αγνοούν, όπως βιντεοταινίες και αισθησιακές ταινίες.¹¹⁴

Χρησιμοποιώ επίσης προφορικές μαρτυρίες. Η προφορική ιστορία ξεκίνησε στη δεκαετία του 1970 και επικρίθηκε συστηματικά ως αναξιόπιστη. Οι προφορικοί ιστορικοί αντέτειναν ότι η κριτική με όρους αντικειμενικότητας ήταν ανέξοδη. Επίσης, τόνισαν ότι οι προφορικές μαρτυρίες αντανάκλυναν μεταγενέστερες προσλήψεις του παρελθόντος που μεσολαβούνταν από παροντικές εμπειρίες που οι ιστορικοί είχαν δικαίωμα να εξετάζουν συσχετικά με άλλες πηγές. Πρόκειται για μια τετριμμένη συζήτηση στην οποία δε θα επεκταθώ, καθώς η μέθοδος με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της είναι πλέον καθιερωμένη επιστημονικά.¹¹⁵ Ορισμένα πρόσφατα συνέδρια δείχνουν το δυναμισμό της προφορικής ιστορίας και

¹¹² Peter Miskel, 'Historians and Film' στο Peter Lambert και Phillipp Schofield (επιμ), *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline*, Άμπινγκτον, Routledge, 2004, 246. Βασίλης Βαμβακάς, «Η μελοποίηση 'συγχυμένων' ταυτοτήτων στην εποχή της κρίσης» στο Αργύρης Καρίδης (επιμ), *Κοινωνικές ταυτότητες και κοινωνική συνοχή: προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα, 2014, 29-46. Για τη σημασία των ηλεκτρονικών παιχνιδιών ως ιστορικής πηγής βλ το πρόσφατο Adam Chapman, *How Videogames Represent the Past and Offer Access to Historical Practice*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2016. Η ανάλυση του Chapman εστιάζει σε παιχνίδια με ιστορικό περιεχόμενο αλλά θεωρώ ότι μπορεί να επεκταθεί και σε άλλους τίτλους.

¹¹³ Lawrence Grossberg, *We Gotta Get Out This Place: Popular Conservation and Postmodern Culture*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1992, 147-148.

¹¹⁴ Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Η εικόνα ως τεκμήριο στις κοινωνικές επιστήμες. Η περίπτωση της δεκαετίας του '80 στην Ελλάδα» στο Μαρία Κομνηνού και Μυρτώ Ρήγου (επιμ.), *Πολιτικές της εικόνας. Μεταξύ εικονολατρίας και εικονομαχίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014, 76-107.

¹¹⁵ Βλ. την κλασική επιχειρηματολογία του Alessandro Portelli, *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*, Μάντισον, University of Wisconsin Press, 1997.

στη χώρα μας.¹¹⁶ Οι συνεντεύξεις πάρθηκαν με τη μορφή ανοιχτών συζητήσεων με σκοπό να συνεξεταστούν με άλλες πηγές και δε διεκδικούν εύσημα αντιπροσωπευτικότητας. Βασικό κριτήριο επιλογής ήταν το ενδιαφέρον των πληροφορητών για καταναλωτικές πρακτικές που εντάσσω στο πλέγμα των νέων τρόπων ζωής, όπως το ενδιαφέρον για τις νέες τεχνολογίες, τους καινούριους μιντιακούς λόγους ή για καταναλωτικές επιλογές που συγκέντρωναν κριτική (π.χ. μοτοσικλετισμός). Χρησιμοποίησα μαρτυρίες από νέους, εφήβους και μεσήλικες του τότε με ποικίλες ταξικές καταβολές και μόρφωση, αν και καθώς ορισμένες από τις καταναλωτικές πρακτικές που εστιάζω (π.χ. νέες τεχνολογίες) απευθύνονταν κυρίως σε μορφωμένους καταναλωτές. Συμπεριλαμβάνω πληροφορητές που γεννήθηκαν από τη δεκαετία του 1940 ως την αρχή της δεκαετίας του 1970. Οι ηλικιωμένοι της δεκαετίας του 1980 - με εξαίρεση ελάχιστους αιωνόβιους τυχερούς - δε βρίσκονται πια στη ζωή. Έτσι, η τότε τρίτη ηλικία απουσιάζει. Ως προς τις προσωπικές μου σχέσεις με τους πληροφορητές, στοιχείο του οποίου τη σημασία έχουν επισημάνει αρκετοί προφορικοί ιστορικοί, εκτός από τρεις που ανήκαν στο φιλικό και ευρύτερο συγγενικό μου περιβάλλον, με τους υπόλοιπους δεν είχα προηγούμενες σχέσεις και με γνώρισαν ως ερευνητή.¹¹⁷ Χρησιμοποίησα 23 μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις και μία άτυπη συζήτηση.¹¹⁸

Χρησιμοποίησα, επίσης, διαδικτυακές μαρτυρίες, ένα είδος γραπτού λόγου με έντονα στοιχεία προφορικότητας. Από τη δεκαετία του 1990 ορισμένοι προφορικοί ιστορικοί αναγνώριζαν ότι οι νέες τεχνολογίες συνέθεταν πρόκληση για την προφορική ιστορία.¹¹⁹ Η ενσωμάτωση της πρόκλησης που αντιπροσώπευαν οι μαρτυρίες για το παρελθόν στο διαδίκτυο ήταν περίπλοκη υπόθεση επειδή έθετε νέα ερωτήματα για την αξιοπιστία των πηγών των προφορικών ιστορικών. Χρησιμοποίησα μαρτυρίες από αρκετούς διαδικτυακούς τόπους. Άλλοι είναι αφιερωμένοι στη διεξαγωγή συζητήσεων για το παρελθόν, όπου αφθονούν οι νοσταλγικές διαθέσεις (π.χ. Retromaniac), και άλλοι εστιάζουν σε ειδικότερα φαινόμενα: οπαδικοί πολιτισμοί (Fanatiko.Gr), γυμναστική (Bodybuilding.gr), σεξ (bourdela.com) ντίσκο μουσική

¹¹⁶ Ενδεικτικά: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.α. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα, Πλέθρον, 2016. Η δικτυογραφία παραμένει περιθωριακή στα ενδιαφέροντα των προφορικών ιστορικών στην Ελλάδα. Ενδεικτικά, στο 2^ο συνέδριο της Εταιρίας Προφορικής Ιστορίας που έγινε στην Αθήνα το 2014 μόνο δύο ανακοινώσεις αφορούσαν το διαδίκτυο. Για τη διεθνή ανάπτυξη του πεδίου: Andrea Hajek και Christine Lohmeier (επιμ.), *Memory in a Mediated World. Remembrance and Reconstruction*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2016.

¹¹⁷ Valerie Yow, 'Do I Like Them So Much? Effects of the Oral History Interviewer and Vice-versa', *Oral History Review*, 24/1 (1997), 55-79.

¹¹⁸ Ως «άτυπη συζήτηση» εννοώ μια μικρής διάρκειας συζήτηση με πληροφορητή που έγινε μετά από παρουσίαση σε συνέδριο χωρίς να μαγνητοφωνηθεί. Η πλήρης συνέντευξη δεν έγινε εφικτή γιατί ο πληροφορητής ήταν μόνιμος κάτοικος εξωτερικού και βρέθηκε προσωρινά στην Αθήνα. Η συζήτηση επικεντρώθηκε στους τρόπους ζωής των αναρχικών στο τέλος της δεκαετίας του 1980.

¹¹⁹ Alistair Thompson, 'Four Paradigm Transformations in Oral History', *The Oral History Review*, 34/1 (2006), 68-70.

(discomania.gr). Καθώς οι διαδικτυακές μαρτυρίες είναι ένας νέος τύπος πηγής, θεωρώ ότι η επιλογή χρειάζεται σχολιασμό.

Δικτυογραφία

Όπως προείπα, το διαδίκτυο αναδείχτηκε ως πρόκληση για τους ιστορικούς στο τέλος της δεκαετίας του 1990.¹²⁰ Τότε καταγράφηκαν οι πρώτες αντιδράσεις: για παράδειγμα, η Gertrude Himmelfarb υποστήριξε ότι το διαδίκτυο δεν ξεχωρίζει το πραγματικό από το ψευδές, το σημαντικό από το επουσιώδες, αυτό που διαρκεί από το εφήμερο.¹²¹ Οι ιστορικοί χρησιμοποιούσαν υπολογιστές ως εργαλεία ταξινόμησης πληροφοριών από τη δεκαετία του 1980, ενώ σχετικά μαθήματα διδάσκονταν σε πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών.¹²² Ωστόσο πέρασαν χρόνια ώστε το διαδίκτυο να αναδειχθεί ως χώρος καταγραφής μαρτυριών. Το 2002 δημιουργήθηκε ένα αρχείο μαρτυριών από την επίθεση στο παγκόσμιο κέντρο εμπορίου της Νέας Υόρκης στις 11 Σεπτεμβρίου 2001. Η είδηση για το αρχείο μεταδόθηκε από το Associated Press και αναπροβλήθηκε από Μέσα Ενημέρωσης όπως το Cable News Network (CNN).¹²³ Την ημέρα δημοσίευσης της είδησης οι επισκέπτες της σελίδας του υπό διαμόρφωση αρχείου δεκαπλασιάστηκαν.¹²⁴ Το υλικό στο διαδίκτυο ποικίλλει: φωτογραφίες από προσωπικές συλλογές, αποσπάσματα βίντεο, έγγραφα κλπ. Το διαδίκτυο προσέφερε δυνατότητες σε ερασιτέχνες ιστορικούς να τεκμηριώνουν τα κείμενα τους με φωτογραφίες και άλλο υλικό.¹²⁵ Πολλές τέτοιες προσπάθειες στηρίζονται στις διαδικτυακές κοινότητες μνήμης που διαμορφώνονται ποικιλότροπα, όπως θα δούμε παρακάτω. Σε μια εποχή που οι μαρτυρίες για το παρελθόν στο διαδίκτυο αφθονούν, η εξοικείωσή μαζί τους είναι απαραίτητη.¹²⁶

¹²⁰ Paul DiMaggio κ.α., 'Social Implications of the Internet', *Annual Review of Sociology*, 27 (2001), 307-336. Stephanie Hammer, 'Lost in Space or Why Academics are Afraid of the Wrong Things Concerning the Internet', *Pacific Coast Philology*, 35/2 (2000), 125-131. Για την προϊστορία του διαδικτύου: Janet Abbate, *Inventing the Internet*, Κέμπριτζ (MA), The MIT Press, 1999.

¹²¹ Gertrude Himmelfarb, 'A Neo-Ludite Reflects on the Internet', *Chronicle of Higher Education*, 1 Νοεμβρίου 1996 όπως αναδημοσιεύεται στο Michael O' Malley και Roy Rosenzweig, 'Brave New World or Blind Alley? American History on the World Wide Web', *The Journal of American History*, 84/1 (1997), 133.

¹²² Orville Vernon Burton, 'American Digital History', *Social Science Computer Review*, 23 (2005), 206-207. Roy Rosenzweig, 'Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era', *The American Historical Review*, 108/3 (2003), 735-762.

¹²³ <http://911digitalarchive.org/> (23/9/2011).

¹²⁴ Daniel J. Cohen και Roy Rosenzweig, *Digital History. A Guide to Gathering, Preserving and Presenting the Past on the Web*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2006, 147-148. Τη συγκεκριμένη ημέρα (19/8/2002) οι επισκέψεις αυξήθηκαν από 3.700 σε 36.000.

¹²⁵ Roy Rosenzweig, 'The Road to Xanadu: Public and Private Pathways on the History Web', *The Journal of American History*, 88/2, 548-579 (κυρίως 553-559)

¹²⁶ Despoina Valatsou, 'History, Our Own Stories and Emotions Online', *Historein. A Review of the Past and other stories*, 8 (2008), 108. Πρβλ: Sara Ahmed and Jackie Stacey, 'Testimonial Cultures: An Introduction', *Cultural Values*, 5/1 (2001), 1-6. Kurasawa, 'A Message'.

Το διαδίκτυο δημιουργεί τρόπους έκφρασης μαρτυριών που μπορούν να είναι γραπτές, οπτικές, τεχνολογικές, ψηφιακές κλπ. Η Δέσποινα Βαλατσού εντοπίζει τέσσερα στοιχεία των διαδικτυακών πηγών: α) η παραγωγή και διανομή τους βασίζεται σε ψηφιακές και κινητές τεχνολογίες που ευνοούν τη μαζική δημόσια κυκλοφορία τους, β) συγκροτούνται εξαρχής με σκοπό να παρουσιάσουν διαδικτυακά, γ) παρότι οι μαρτυρίες είναι προσωπικές και ιδιωτικές, υπόκειται σε επαναδιαπραγματεύσεις εκτεθειμένες στο διαδίκτυο και έτσι καθίσταται ταυτόχρονα ιδιωτικές, συλλογικές και δημόσιες, δ) οι μάρτυρες είναι παραγωγοί και καταναλωτές ιστοριών ταυτόχρονα. Τα πρόσωπα δημοσιοποιούν μαρτυρίες στο διαδίκτυο γνωρίζοντας ότι δύσκολα θα είχαν ευκαιρίες να το κάνουν διαφορετικά. Έτσι, μοιράζονται σχέσεις και συναισθήματα με άλλους χρήστες: κάθε χρήστης και μαρτυρία πρέπει να αντιμετωπίζεται συσχετικά στο πλαίσιο της κοινότητας.¹²⁷

Οι διαδικτυακές κοινότητες έχουν ειδικά χαρακτηριστικά.¹²⁸ Το διαδίκτυο διευκολύνει την επικοινωνία ανάμεσα σε ανθρώπους που δε γνωρίζονται, ευνοεί τις λεκτικές ακρότητες και δημιουργεί επικοινωνιακές ανισότητες ανάμεσα σε όσους διαθέτουν πρόσβαση σε αυτό και τους υπόλοιπους. Έτσι, οι διαδικτυακές κοινότητες πρέπει να εξετάζονται παγκοσμιοτοπικά καθώς τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε χώρας δεν πρέπει να παραγκωνίζονται.¹²⁹ Η εργασία στηρίζεται σε τρεις διαδικτυακές πηγές: πρώτον, βίντεο από αρχεία που προέρχεται από τηλεοπτικά ρεπορτάζ. Το βίντεο διαθέτει ένα χαρακτηριστικό εγγενές και στη φωτογραφία: καταγράφει λεπτομέρειες που λανθάνουν των προθέσεων των παραγωγών τους, στοιχείο χρήσιμο στην ανάλυση.¹³⁰ Μια παράμετρος που πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι ότι οι σελίδες αυτές (π.χ. αρχείο EPT) δε δίνουν στους χρήστες τη δυνατότητα να σχολιάζουν και ακυρώνουν τη δυνατότητα συμμετοχής στην αφήγηση ή την προοπτική δημιουργίας ενός περιβάλλοντος αμοιβαίας ψηφιακής εθνογραφίας - με τη φράση της Natalie Underberg.¹³¹ Αντίθετα, σελίδες όπως το YouTube προσφέρουν τη δυνατότητα αυτή.

Πιο συστηματικά χρησιμοποιώ σχόλια από συζητήσεις σε φόρα. Αν δεχτούμε ότι ιστορία είναι το πώς το παρελθόν διαδίδεται, βιώνεται και πωλείται εκ των υστέρων, οι συμμετοχικές ιστοσελίδες ανέτρεψαν τους όρους συμμετοχής του κοινού στη

¹²⁷ Στο ίδιο, 112-114.

¹²⁸ Philip Agre, 'Life After Cyberspace', *EAST Review*, 18, 2/3 (1999), 3-5.

¹²⁹ Barry Wellman και Keith Hampton, 'Living Networked on and Offline', *Contemporary Sociology*, 28/6 (1999), 649-651. Στην ελληνική περίπτωση, η γλώσσα λειτουργεί ως φίλτρο, καθώς ελάχιστοι μη Έλληνες μπορούν να συμμετάσχουν στις συζητήσεις. Χονδρικά, σε συζητήσεις για το μαζικό πολιτισμό στο παρελθόν, οι κοινότητες συζητητών στο διαδίκτυο οργανώνονται κυρίως γύρω από τη χώρα και όχι τη γλώσσα. Σε ανάλογες συζητήσεις σε ισπανικά φόρουμ, δεν απαντούν πολύ συχνά χρήστες [που να αυτοπροσδιορίζονται ως] κάτοικοι χωρών της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής παρότι μιλούν ισπανικά. Η παρατήρηση στηρίζεται σε σχετικά αποσπασματική παρατήρηση.

¹³⁰ Κωνσταντίνος Καλαντζής, «Οπτικός πολιτισμός και ανθρωπολογία» στο Ελεάννα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, 198-203.

¹³¹ Natalie M. Underberg, 'Virtual and Reciprocal Ethnography on the Internet: The East Mims Oral History Project Website', *Journal of American Folklore*, 119/473 (2006), 301-311.

διαδικασία.¹³² Αν εσχάτως οι επαγγελματίες ιστορικοί συνεργάζονταν με επαγγελματίες, όπως επικοινωνιολόγους και προγραμματιστές, παράγοντας ποικίλα προϊόντα (π.χ. ηλεκτρονικά παιχνίδια, ιστοσελίδες με ιστορικό περιεχόμενο), με το διαδίκτυο κάθε χρήστης με λίγες πληροφορικής μπορεί να παράξει ιστορικές αφηγήσεις φτιάχνοντας ένα κοινό σχολιαστών και συνδημιουργών μιας ιστορικής αφήγησης.¹³³ Μεγαλύτερες δυνατότητες δίνουν τα φόρα όπου εντοπίζονται συζητήσεις για εμπειρίες του παρελθόντος. Οι δυνητικές χρήσεις τους στη διαδικτυακή εθνογραφία έχουν προσφέρει αφορμές για συζητήσεις. Εξετάζοντας τις ταυτότητες των ορθόδοξων Εβραίων γυναικών σε διαδικτυακά φόρα, η ιστορικός Judy Tydor Baumel-Schwartz θέτει ερωτήματα για τις χρήσεις αυτών των λόγων, όπως πόσο πραγματικές είναι οι ταυτότητες πίσω από τα ψευδώνυμα και πόσο τέτοιες αφηγήσεις είναι αντιπροσωπευτικές μιας κοινότητας.¹³⁴ Κανείς δε γνωρίζει την ταυτότητα πίσω από ένα ψευδώνυμο και ένας χρήστης μπορεί να προσποιείται διάφορες ταυτότητες. Όμως το κέρδος να επικαλεστεί ένας χρήστης μια ψεύτικη ταυτότητα συμμετέχοντας σε συζητήσεις για το παρελθόν είναι μικρό.¹³⁵ Σχετικές μελέτες δείχνουν ότι εκείνοι που διακινούν ψεύτικες πληροφορίες για την ταυτότητα τους στο διαδίκτυο είναι σχετικά λίγοι.¹³⁶ Κανένας δικτυογράφος δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι το δείγμα του είναι αντιπροσωπευτικό. Όμως, όπως συμβαίνει και με την προφορική ιστορία, οι ιστορικοί επιλέγουν πληροφορητές όχι με κριτήρια αντιπροσωπευτικότητας αλλά επειδή εκφράζουν ιστορικές διαδικασίες. Οι ερωτήσεις αφορούν προσλήψεις διαδικασιών που αξιολογούνται συγκριτικά με άλλες πηγές.¹³⁷ Ο αριθμός των μαρτυριών που μπορεί να συγκεντρωθεί δικτυογραφικά είναι εντυπωσιακός.¹³⁸ Είναι, πάντως, αδύνατο να ελέγξουμε την κίνηση ιστορικών λόγων για κάποιο θέμα στο διαδίκτυο, όπως ακριβώς καμιά έρευνα δεν εξαντλεί το σύνολο των διαθέσιμων πηγών.¹³⁹

¹³² Η διαπίστωση του πρώτου μέρους της πρότασης αναλύεται στο Jerome de Groot, *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, Λονδίνο, Routledge, 2009

¹³³ David Cannadine (επιμ.), *History and the Media*, Χάουντμιλς, Palgrave Macmillan, 2004. Barbie Zelizer (επιμ.), *Explorations in Communication and History*, Λονδίνο, Routledge, 2008.

¹³⁴ Judy Tydor Baumel-Schwartz, 'Frum surfing: Orthodox Jewish Women's Internet Forums as a Historical and Cultural Phenomenon', *Journal of Jewish Identities*, 2/1 (2009), 6-7.

¹³⁵ Cohen, *Digital History*, 181-184.

¹³⁶ Στο ίδιο, 197-203. Cohen, 'The Future' 12-13.

¹³⁷ Ronald J. Grele, 'Movement Without Aim. Methodological and Theoretical Problems in Oral History', στο Robert Perks και Alistair Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο, Routledge, 1998, 41.

¹³⁸ Mohini Singh και Stephen Burgess, 'Electronic Data Collection Methods' στο Rodney A. Reynolds κ.α. (επιμ.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurements*, Χέρσεϊ (PA), 2007, 28-43. Ενδεικτικά, ερευνώντας κοινότητες των φίλων της ντίσκο στη Φινλανδία, η ιστορικός Lisa Avelin συνέλεξε μαρτυρίες μέσω ενός μπλογκ για 45 εβδομάδες το 2006. Το μπλογκ επισκέφθηκαν >50.000 επισκέπτες. Η Avelin συγκέντρωσε 100 φωτογραφίες και 4.698 αναρτήσεις: Liisa Avelin, 'Oral history and e-research. Collecting Memories of the 1960s and 1970s Youth Culture' στο Marta Kurkowska-Buzdan και Krzysztof Zamorski (επιμ.), *Oral History. The Challenges of Dialogue*, Άμστερνταμ, John Benjamins Publishing Company, 35-45.

¹³⁹ Alessandro Portelli, 'What Makes Oral History Different?', στο Robert Perks και Alistair Thomson, (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο, Routledge, 1998, 71-72.

Ποια είναι τα πλεονεκτήματα της δικτυογραφίας; Πρώτον, καθιστά εφικτή την επικοινωνία ατόμων και ομάδων που δύσκολα θα επικοινωνούσαν υπό άλλες συνθήκες λόγω έλλειψης ερεισμάτων ή αντιπαλοτήτων.¹⁴⁰ Δεύτερον, προσφέρει τη δυνατότητα να διεισδύσουμε σε υποπολιτισμούς των οποίων οι δράσεις προϋποθέτουν εχεμύθεια. Επίσης, διευκολύνει δραστηριότητες που αφορούν τραυματικές εμπειρίες ή συγκρούονται με ηθικές δεσμεύσεις, τις οποίες δύσκολα εξομολογείται κάποιος σε μια προφορική συνέντευξη.¹⁴¹ Χρησιμοποιώ διαδικτυακές συζητήσεις για ζητήματα για τα οποία συχνά οι άνθρωποι δύσκολα μιλούν επώνυμα όπως το πληρωμένο σεξ και η κατανάλωση πορνογραφικού υλικού. Η δικτυογραφία προσφέρει ένα πλεονέκτημα που προσφέρει και η προφορική ιστορία: φωτίζει όψεις της καθημερινής εμπειρίας που δεν περιλαμβάνονται σε κανένα αρχείο προσφέροντας παράλληλα συνθήκες υψηλής ανωνυμίας.¹⁴²

Η δικτυογραφία φέρνει τον ιστορικό σε επαφή με μάρτυρες που αφηγούνται μνήμες από γεγονότα που δεν έζησαν αλλά τους μετέφεραν μεγαλύτεροι σε ηλικία. Πρόκειται για ένα είδος μεταμνήμης, μια διαμεσολαβημένη μνημονική σχέση που αναπτύσσουν οι επίγονοι με γεγονότα που έζησαν οι μεγαλύτεροι (π.χ. οι γονείς τους) και τους μεταφέρουν μέσω διηγήσεων. Το σχήμα, που βασίζεται στις μελέτες της Marianne Hirsch, αποσυνδέει τη μνήμη από τη βιωμένη εμπειρία. Επεκτείνοντας, η Brett Ashley Caplan μιλά για μεταμνημονικές γεωγραφίες, δηλαδή για τρόπους που χώροι και μνήμες συνδέονται και για το πώς τοπία, κείμενα και φωτογραφίες επιδρούν στην κατασκευή της μνήμης γεγονότων που δεν έζησαν οι νεότεροι.¹⁴³ Αυτή η κατηγορία πληροφορητών (δεύτερης γενιάς) σπάνια αξιοποιείται από τους ιστορικούς. Η δικτυογραφία δίνει την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε συζητήσεις ανάμεσα σε πληροφορητές από διαφορετικές γενιές και να αξιολογήσουμε τα αποτελέσματα των διαδράσεων. Καθώς, μερικές φορές, οι συζητητές δεν αυτοπροσδιορίζονται ηλικιακά, οι υποθέσεις για την ηλικία τους είναι ένα επιπλέον καθήκον του ερευνητή.

Προφανώς, η δικτυογραφία δεν είναι τρόπος έρευνας χωρίς προβλήματα. Εφόσον ο ερευνητής δεν επιδιώξει προσωπική επικοινωνία με τους διαδικτυακούς συζητητές, η επικοινωνία δεν είναι αμφίδρομη. Αυτό ακυρώνει την επιτέλεση της μαρτυρίας ως

¹⁴⁰ Rose M. Kadende Kaiser, 'Interpreting Language and Cultural Discourse. Internet Communication Among Burundians in the Diaspora', *Africa Today*, 47/2 (2000), 120-148.

¹⁴¹ Orlando Figes, 'Private Life in Stalin's Russia: Family Narratives, Memory and Oral History', *History Workshop Journal*, 65/1 (2008), 117-135. Helena Pohland-McCormick, 'I Saw a Nightmare' Violence and the Construction of Memory (Soweto, June 16, 1976), *History and Theory*, 39/4 (2000), 33-44. Renate Siebert, 'Women and the Mafia. The Power of Silence and Memory', στο Selma Leydesdorff κ.α. (επιμ.), *Gender & Memory*, Νιου Μπρανσγουικ, Transaction Publishers, 2007 [1996], 73-87.

¹⁴² Sanjiv Kakar, 'Leprosy in India. The Intervention of Oral History', *Oral History*, 23/2 (1995), 37-45. Marina Malysheva και Daniel Bertaux, 'The Social Experiences of a Countrywoman in Soviet Russia', στο Leydesdorff κ.α. (επιμ.), *Gender*, 31-43.

¹⁴³ Marianne Hirsch, 'The Generation of Postmemory' *Poetics Today*, 29/1 (2008), 103-128. Brett Ashley Caplan, *Landscapes of Holocaust Postmemory*, Λονδίνο, Routledge, 2011, 1-7.

διαρκούς εξέλιξης, στοιχείο που καθορίζει και τις μαρτυρίες που χρησιμοποιούν οι προφορικοί ιστορικοί. Η μονόδρομη δικτυογραφία δε δημιουργεί κοινωνικές σχέσεις, ούτε καθιστά τη συζήτηση με τον ιστορικό μια διαδικασία κατά την οποία ο πληροφορητής μπορεί να επαναπροσδιορίσει τη θέση του απέναντι σε έννοιες όπως ο χώρος ή το φύλο και γεγονότα του παρελθόντος. Ωστόσο, υπάρχουν τρόποι αξιολόγησης των μαρτυριών. Η ψηφιακή εθνογραφία προσφέρει δυνατότητες να περιγράψουμε τα ειδικά στοιχεία του κάθε ηλεκτρονικού χώρου. Μια προσεκτική περιγραφή των χαρακτηριστικών κάθε ιστοσελίδας επιτρέπει να αξιολογήσουμε την ποιότητα των πληροφοριών του, κάτι που δεν κάνω εξαντλητικά εδώ καθώς η μελέτη χρησιμοποιεί τη δικτυογραφία, πειραματικά, ως συμπληρωματική πηγή. Μια επιπλέον πρόκληση, με δεδομένο ότι η μνήμη είναι έμφυλη, είναι πώς ο ερευνητής μπορεί να υποθέσει το φύλο των πληροφορητών πίσω από ψευδώνυμα. Προφορικοί ιστορικοί έχουν καταλήξει σε συμπεράσματα για τις διαφορετικές οργανώσεις των προφορικών αφηγήσεων με άξονα το φύλο. Ενδεικτικά, εξετάζοντας την καθημερινότητα των καταδίκων στα Γκουλάγκ μέσα από μαρτυρίες εγκλειστών, η Irina Scherbakova διαπίστωνε ότι οι γυναίκες περιέγραφαν λεπτομερειακά την καθημερινή ρουτίνα και ήταν πιο ανοιχτές να μιλήσουν για τη συναισθηματική και ερωτική ζωή στα στρατόπεδα. Αντίθετα, οι άνδρες συγκρατούσαν καλύτερα ημερομηνίες και ονόματα, έδιναν έμφαση σε στιγμιότυπα εξευτελισμού και στην οργάνωση της καθημερινής εργασίας.¹⁴⁴ Ανάλογα, η Adriana Piscitelli εντοπίζει ως διαφορά ανάμεσα στις γυναικείες και τις ανδρικές αφηγήσεις την εντονότερη αναφορά των γυναικών στα συναισθήματα: ο ρομαντισμός είναι σημαντικός για τις γυναίκες, ενώ στις αφηγήσεις των ανδρών προβάλλονται έννοιες, όπως η ικανότητα, η εξυπνάδα ή η πυγμή.¹⁴⁵ Επιπρόσθετα, οι γυναίκες αναπαράγουν όψεις της βιωμένης εμπειρίας που υπακούει σε επιταγές χωρικών διαχωρισμών, συνθήκη που, στα πλαίσια της πατριαρχίας, τους στερεί προσβάσεις σε κοινωνικούς χώρους.¹⁴⁶

Αν πλεονέκτημα της συνέντευξης είναι ότι ο ερευνητής γνωρίζει τους πληροφοριοδότες του, κάτι που επιτρέπει να αναπτύξει μεθοδολογικό οπλοστάσιο για την καλύτερη αξιοποίηση των μαρτυριών, η ανωνυμία του διαδικτύου δυσκολεύει τον ιστορικό να χρησιμοποιήσει τη βιβλιογραφία της προφορικής ιστορίας για θέματα φύλου, καθώς ο μάρτυρας είναι δυνάμει άνδρας και δυνάμει γυναίκα.¹⁴⁷ Ενίοτε, οι μαρτυρίες είναι τόσο σύντομες που δεν επιτρέπουν υποθέσεις για το φύλο του σχολιαστή. Άλλοτε, υποθέσεις για το φύλο του χρήστη μπορούν να γίνουν με

¹⁴⁴ Irina Sherbakova, 'The Gulag in Memory' στο Parks (επιμ.), *The Oral History*, 244.

¹⁴⁵ Adriana Piscitelli, 'Love and Ambition. Gender, Memory and Stories from Brazilian Coffee Plantation Families, στο Leydesdorff κ.α. (επιμ.), *Gender*, 89-103 (εδώ: 89). Πρβλ: Helga Amesberger, 'Doing Gender Within Oral History' στο Kurkowska-Buzdan (επιμ.), *Oral History*, 63-75.

¹⁴⁶ Elizabeth J. Croll, 'Gendered Moments and Inscripted Memories. Girlhood in Twentieth-century Chinese Autobiography' στο Leydesdorff, κ.α. (επιμ.), *Gender*, 120.

¹⁴⁷ Avelin, 'Oral History', 42.

κριτήριο το ψευδώνυμο ή κάποια δήλωση φύλου που κάνει ο πληροφορητής στη διάρκεια της συζήτησης ευθέως η εμμέσως (π.χ. φύλο επιθέτων).

Αρκετοί επιστήμονες έχουν δείξει την ικανότητα του διαδικτύου να φιλοξενεί απόψεις ατόμων που δέχονται καταπίεση, στοιχείο χρήσιμο καθώς η έρευνα διενεργήθηκε στις συνθήκες πόλωσης που η οικονομική κρίση δημιούργησε.¹⁴⁸ Ασφαλώς, στο διαδίκτυο στερεότυπα, ανισότητες και προκαταλήψεις δεν εξαφανίζονται.¹⁴⁹ Ορισμένοι χρήστες έχουν λόγους να επιτελούν ταυτότητες διαφορετικές από εκείνες που διατηρούν στην εξωδιαδικτυακή τους ζωή. Ωστόσο, το να υποδυθεί κάποιος μια εναλλακτική ταυτότητα στο διαδίκτυο δεν είναι εύκολο: πιθανά θα αμφισβητηθεί από χρήστες που θα κρίνουν την επιτέλεση μη πειστική.¹⁵⁰ Πολλοί παράγοντες (π.χ. ηλικία, σεξουαλικός προσανατολισμός) επηρεάζουν την πειστικότητα ενός χρήστη να υποδυθεί μια εναλλακτική ταυτότητα. Ένας έφηβος χρήστης δύσκολα μπορεί να περιγράψει υποθετικές εμπειρίες ζωής ενός ηλικιωμένου με τρόπο που θα πείσει τον δικτυογράφο. Συνυπολογίζοντας τα θετικά και τα αρνητικά της μεθόδου θεωρώ ότι η δικτυογραφία εμπλουτίζει το πρωτογενές υλικό.

Η συγκυρία της κρίσης και οι συνέπειες της στη διεξαγωγή της έρευνας

Οι ιδιαιτερότητες της συγκυρίας στην οποία συγκεντρώθηκαν οι προφορικές και δικτυογραφικές μαρτυρίες αξίζουν σχολιασμό, καθώς οι ιστορικοί οφείλουν να διευκρινίζουν τα ειδικά στοιχεία του περιβάλλοντος εντός του οποίου διαμορφώνονται οι πηγές που χρησιμοποιούν: δηλαδή τους όρους μεσολάβησης της μνήμης των εκάστοτε αφηγητών.¹⁵¹ Ειδικότερα, καθώς το διαδίκτυο, βασική πηγή της εργασίας, αναδείχθηκε σε βασικό μέσο έκφρασης πολιτικών αντιπαραθέσεων στις οποίες τα ιστορικά επιχειρήματα πρωτοστάτησαν στα χρόνια της κρίσης. Η έρευνα ξεκίνησε λίγο αφότου η Ελλάδα εισήλθε σε μια οικονομική κρίση που την έφερε στο

¹⁴⁸ Ferestech Nouraie-Simone, 'Wings of Freedom: Iranian Women, Identity and Cyberspace' στο: Ferestech Nouraie-Simone (επιμ.), *On Shifting Ground. Muslim Women in the Global era*, Νέα Υόρκη, The Feminist Press at the City University of New York, 2005, 61-79. Masserat Amir-Ebrahimi, 'Transgression in Narration: the Lives of Iranian Women in Cyberspace', *Journal of Middle East Women's Studies*, 4/3 (2008), 89-115. Elizabeth Jay Friedman, 'The Reality of Virtual Reality: Internet and Gender Equality Advocacy in Latin America', *Latin American Politics and Society*, 47/3 (2005), 1-34

¹⁴⁹ Belinda Robnett και Cynthia Feliciano, 'Patterns of Racial-ethnic Exclusion by Internet Daters', *Social Forces*, 89/3 (2011), 807-828.

¹⁵⁰ Βλ. Edgar A. Whitley, 'In Cyberspace All They See Is Your Words: A Review of the Relationship Between Body, Identity and Behavior and Drawn From the Sociology of Knowledge', *Information Technology and People*, 10/2 (1997), 147-163.

¹⁵¹ Qi Qang, 'On the Cultural Constitution of Collective Memory', *Memory*, 16/3 (2008), 305-317. David Buckhurst, 'Social Memory in Social Thought' στο Harry Daniels (επιμ.), *An Introduction to Vygotsky*, Λονδίνο, Routledge, 2005, 177-198.

επίκεντρο του παγκόσμιου ενδιαφέροντος.¹⁵² Η χώρα έχασε περίπου το ¼ του ΑΕΠ της, η ανεργία αυξήθηκε, οι ανισότητες διευρύνθηκαν και ο πολιτικός χάρτης άλλαξε. Εμφανίστηκαν νέες πρακτικές αλληλεγγύης, πολιτικές διατροφής και (αυτο)αναπαραστάσεις της ελληνικότητας και της ετερότητας.¹⁵³ Όπως συνέβη στη Βρετανία στην κρίση της δεκαετίας του 1970, η οικονομία αναδείχθηκε σε βασικό θέμα των δημοσίων συζητήσεων.¹⁵⁴ Στην Ελλάδα, οι συζητήσεις για την οικονομία σχετίστηκαν συχνά με συζητήσεις για τους μετασχηματισμούς στο επίπεδο των πολιτικών της κατανάλωσης στη Μεταπολίτευση, κυρίως από το 1980 και μετά.

Στην περίοδο 2010-2012 ο δικομματισμός χαρακτήρισε την εμπειρία της Μεταπολίτευσης μετά το 1981 αποδιαιθρόθηκε και η διάκριση μνημόνιο - αντιμνημόνιο υποσκέλιζε τη διάκριση Αριστεράς -Δεξιάς. Η διάβρωση των στεγανών εκφράστηκε στην ευκολία με την οποία αριστερά πολιτικά υποκείμενα συνεννοήθηκαν πολιτικά και μοιράστηκαν στόχους και αναφορές με πολιτικούς φορείς της (άκρας) Δεξιάς. Η κριτική (σε όψεις) της κατανάλωσης υπήρξε στοιχείο που ευνόησε τη σύγκλιση.¹⁵⁵ Μεγάλοι ωφελημένοι υπήρξαν τρία κόμματα που αύξησαν την πολιτική τους επιρροή στην περίοδο όπου συγκεντρώθηκε το υλικό της εργασίας αυτής: ο Συνασπισμός της Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ), οι Ανεξάρτητοι Έλληνες και η Χρυσή Αυγή.¹⁵⁶ Οι πολιτικές αλλαγές επέδρασαν στις κυρίαρχες προσλήψεις της σύγχρονης ιστορίας, στοιχείο που αφορά την έρευνα στο βαθμό που επηρέασαν το μιντιακό τοπίο από το οποίο αντλούσαν αναφορές για τη σύγχρονη ιστορία οι πληροφορητές μου στις συνεντεύξεις και, πολύ περισσότερο, εκείνο στο οποίο αποτυπώθηκαν οι διαδικτυακές μαρτυρίες άρα έμμεσα και την παραγωγή μνήμων για την πρόσφατη ιστορία σε μια κοινωνία σε τροχιά εντεινόμενης μιντιοποίησης. Στην περίοδο 2010-2014, όταν συνέλεξα τις περισσότερες μαρτυρίες, ο ΣΥΡΙΖΑ, μεγάλος ωφελημένος και εν πολλοίς υποκινητής της πολιτικής και μιντιακής πόλωσης, πέτυχε ένα επικοινωνιακό *tour de force* καταφέροντας να αποδίδει τα αρνητικά στοιχεία της Μεταπολίτευσης στο κατεστημένο πολιτικό

¹⁵² Christos Laskos και Euclid Tsakalotos, *Crucible of Resistance. Greece, the Eurozone and the World Economic Crisis*, Λονδίνο, Pluto Press, 2013, 56-90. Panagiotis Petrakis, *The Greek Economy and the Crisis. Challenges and Responses*, Springer, Χαϊδελβέργη, 2012, 269-309.

¹⁵³ Ενδεικτικά: Konstantinos Kalantzis, “‘Fak Germani’”: Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis’, *Comparative Studies in Society and History*, 57/4 (2015), 1037-69. Theodoros Rakopoulos, ‘The Greek Crisis Seen From Below, Within and Against: From Solidarity Economy to Food Distribution Cooperatives in Greece’, *Dialectical Anthropology*, 36/3 (2014), 189–207.

¹⁵⁴ Joe Moran, ‘Stand Up and Be Counted: Hughie Green, the 1970s and Popular Memory’, *History Workshop Journal*, 70/1 (2010), 178.

¹⁵⁵ Marlene Laruelle, ‘Foreward’ στο Marlene Laruelle (επιμ.), *Eurasianism and the European Far Right*, Λάνχαμ, Lexington Books, 2015, viii.

¹⁵⁶ Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012: *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2014. Michalis Spourdalakis, ‘The Miraculous Rise of the “Phenomenon SYRIZA”’, *International Critical Thought*, 4/3 (2013), 354–66. Τάκης Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίκαρος, 2015. Antonis Ellinas, ‘The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece’, *South European Society and Politics*, 18/4 (2013), 543–65.

σύστημα (μέρος του οποίου θεωρήθηκαν πολλά από τα κατεστημένα «αντιπατριωτικά» Μέσα Ενημέρωσης) και τα θετικά στο λαϊκό κίνημα του οποίου επιχειρούσε να εμφανιστεί ως πολιτικός εκφραστής.¹⁵⁷

Οι πολιτικές της κατανάλωσης στα χρόνια της Μεταπολίτευσης (κυρίως μετά το 1980) αναδείχθηκαν σε σημείο αντιπαράθεσης ανάμεσα σε όσους τοποθετούνταν στη μεριά του «αντιμνημονίου» (του αφηγήματος εξήγησης της κρίσης που κέρδιζε σε απήγηση όταν συλλέχθηκε το υλικό της εργασίας) και όσων το αντιμετώπιζαν κριτικά. Οι πληροφορητές ανακαλούσαν μνήμες, ενώ ένα ιστορικό αφήγημα κριτικό προς τις (επιδεικτικές επιτελέσεις) της μεταπολιτευτικής κατανάλωσης κέρδιζε σε δυναμική. Το αφήγημα αυτό έφερε στο προσκήνιο νέες πολιτικές και μιντιακές εικόνες μάλλον ξένες προς το πρόσφατο επικοινωνιακό παρελθόν της ελληνικής Αριστεράς.¹⁵⁸ Η επικοινωνιακή ισχύς των αφηγημάτων του ΣΥΡΙΖΑ συνδέθηκε με την ανάδυση εικόνων για τις έμφυλες ταυτότητες που μάλλον διέφεραν από τα μεταπολιτευτικά πρότυπα της Αριστεράς.¹⁵⁹ Ο οικονομολόγος Γιάννης Βαρουφάκης, φορέας μιας μιλιταριστικής αρρενωπότητας (ξυρισμένο κρανίο, ανισομερώς γυμνασμένο σώμα) και εκφραστής εξεζητημένων επιλογών στο επίπεδο της στιλιστικής αυτοέκφρασης, που ενσάρκωσε το πρότυπο του αναγνωρισμένου στο εξωτερικό ικανού που έρχεται να προσφέρει στην πατρίδα του στους πρώτους μήνες του 2015, είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση.¹⁶⁰ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η

¹⁵⁷ Παναγής Παναγιωτόπουλος (2013), «Πολιτικές χρήσεις της ιστορίας 2010-2012: ριζοσπαστική αριστερά και αλυσιτελής νοσηματοδότηση του τραύματος» στο Νίκος Δεμερτζής κ.α. (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 251-288.

¹⁵⁸ Οι περισσότερες συνεντεύξεις έγιναν στην αρχή του 2012. Οι δικτυογραφικές μαρτυρίες εκτείνονται ως την αρχή του 2015. Για τη διαδικασία της μιντοποίησης στις σύγχρονες κοινωνίες βλ.: *Stig Hjarvard, The Mediatization of Culture and Society*, Λονδίνο, 2013. Για τη μετάδοση των μνημών και τους όρους μεσολάβησης από τα Μέσα Ενημέρωσης: Michael Pickering και Emily Keightley, 'Communities of Memory and the Problem of Transmission', *European Journal of Cultural Studies*, 16/1 (2013), 115-131 (κυρίως 121-123).

¹⁵⁹ Ακολουθώ τον αυτοπροσδιορισμό του ΣΥΡΙΖΑ ως αριστερού κόμματος, δημιουργώντας μια γενίκευση για τις ανάγκες της αφήγησης. Άλλα κόμματα της Αριστεράς (π.χ. το ΚΚΕ) ακολούθησαν διαφορετική μιντιακή πολιτική ως προς τη χρήση του διαδικτύου στα χρόνια της κρίσης. Βλ.: Λάμπρος Σταυρόπουλος, «Το ΚΚΕ διαγράφει το Facebook», *Το Βήμα της Κυριακής*, 11 Μαρτίου 2012, <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=447940> (10/5/2016). Πρόσφατες εργασίες αμφισβητούν την αυτοτοποθέτηση του ΣΥΡΙΖΑ ως αριστερής πολιτικής δύναμης, τουλάχιστον υπό το πρίσμα που ταυτίζει τον αριστερό αυτοπροσδιορισμό με τη διεκδίκηση προοδευτικών πολιτικών λύσεων και την αντίσταση στο λαϊκισμό. Ο Cas Mudde τον προσδιορίζει ως υπόδειγμα της νέας γενιάς λαϊκιστικών κόμματος στα οποία ο προσδιορισμός αριστερό ή δεξιό είναι μικρής σημασίας ζήτημα αφού προέχει η λαϊκιστική ταυτότητα: Cas Mudde, *ΣΥΡΙΖΑ. Η διάψευση της λαϊκιστικής υπόσχεσης*, μετ: Ελένη Κοτσουφού, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2015, 189-208 κυρίως. Ο Γιώργος Κοντογώργης προσδιορίζει το ίδιο κόμμα ως εκφραστή μιας συντηρητικής ταυτότητας που προσιδιάζει σε εκείνη κομμάτων της (λαϊκής) Δεξιάς. Γιώργος Κοντογώργης, *Η συριζαία αριστερά ως νέα δεξιά. Το συντηρητικό ιδιώνυμο της Αριστεράς*, Αθήνα, Πατάκης, 2016.

¹⁶⁰ Η αλλαγή των προτύπων για τις έμφυλες ταυτότητες χαρακτηρίζει τις πολιτικές της καθημερινότητας σε κοινωνίες σε κρίση. Ενδεικτικά: Paul Amar, 'Middle East Masculinity Studies: Discourses of 'Men in Crisis', Industries of Gender in Revolution'', *Journal of Middle East Women's Studies*, 7/3 (2011), 36-70. Το πρότυπο του επιτυχημένου από το εξωτερικό που έρχεται να βοηθήσει μια μη πετυχημένη χώρα απαντά και σε χώρες όπως π.χ. η Ινδία. Ritty Lukose, 'Consuming Globalization: Youth and Gender in Kerala, India', *Journal of Social History*, 38/4 (2005), 918. Η περιγραφή του Βαρουφάκη από το Παναγιωτόπουλος, «Από την προστατευόμενη», 354-356, Για τη

χρήση ενός επιθετικού και ενίοτε σεξιστικού και ρατσιστικού λεξιλογίου (κριτική στην ομοφυλοφιλία, επιδοκίμασία μορφών κοινωνικού ρατσισμού π.χ. χονδροφοβία) από αριστερούς φορείς στο διαδίκτυο.¹⁶¹ Κεντρική σημασία έχει το εξής: η κριτική του ΣΥΡΙΖΑ αποδοκίμασε τις πριν τη κρίση επιδεικτικές επιτελέσεις της κατανάλωσης και τους μιντιακούς μηχανισμούς που τις επιδοκίμασαν και αποτελούν μία από τις πηγές της εργασίας αυτής.¹⁶² Έτσι, η έκφραση απόψεων υπέρ επιτελέσεων της κατανάλωσης συγκρούονταν με το ανερχόμενο αφήγημα γινόταν δυσχερέστερη. Επικρίνοντας ένα «διεφθαρμένο» πολιτικό σύστημα που θεωρούσαν ότι επιδοκίμαζε την σπατάλη παρουσίαζαν την επιδεικτική κατανάλωση ως αποτέλεσμα των κατεστημένων μιντιακών πολιτικών πριν την κρίση. Παράλληλα, παρουσίαζαν τους καταναλωτές ως ανεύθυνους για τη συμμετοχή τους στην επιδεικτική κατανάλωση.¹⁶³ Δημιουργήθηκε ένα οργισμένο μιντιακό τοπίο. Οι μνήμες γύρω από τη Μεταπολίτευση μεσολαβήθηκαν γύρω από το θυμό, ένα συναίσθημα που επηρέασε τις εκτιμήσεις για το παρελθόν.¹⁶⁴ Όπως υποστηρίζει ο Γιάννης Μυλωνάς, οι συζητήσεις σε μέσα δικτύωσης για το παρελθόν και το τεκμηριωτικό υλικό που τις συνοδεύει είναι αρχεία.¹⁶⁵ Στην περίπτωση ορισμένων από τις συζητήσεις που χρησιμοποιήσα, τα αρχεία αυτά ήταν φορτισμένα με οργή και πόλωση και εκείνοι που δε συμφωνούσαν με τα κυρίαρχα ανερχόμενα αφηγήματα πιθανά ήταν επιφυλακτικοί στις τοποθετήσεις τους.¹⁶⁶ Για παράδειγμα, το πόσο μη δημοφιλής παρουσιάζεται η νέα υφολογία ζωής στις αφηγήσεις που αναλύονται στο 9^ο κεφάλαιο δύσκολα μπορεί να αποκοπεί από την ιστορική συγκυρία παραγωγής των μαρτυριών.

μιντιακή του εικόνα: Irene Theodoropoulou, 'Mediatized Vernacularization: On the Structure, Entextualization and Resemiotization of Varoufakology', *Discourse, Context and Media* (υπό έκδοση).

¹⁶¹ Το λεξιλόγιο έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με τα ήπια επικοινωνιακά εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι περισσότεροι πολιτικοί φορείς της Αριστεράς στη δεκαετία του 1980 (όπως θα δούμε και στην εργασία). Παραδείγματα επιθετικού λεξιλογίου στο Παναγιώτης Ζεστανάκης, «Μιλώντας για το lifestyle στα χρόνια της κρίσης: μια 'χρονική μετατόπιση' και 'τρεις απλουστεύσεις'» στο Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος και Γιώργος Μαρκατάς (επιμ.), *Στο υπόγειο. Λανθάνουσες κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες στην Ελλάδα της κρίσης*, Αθήνα, Πλέθρον, 2017 (υπό έκδοση).

¹⁶² Ως προς αυτό, η κριτική του ΣΥΡΙΖΑ είχε κοινά στοιχεία με την κριτική Μέσων Ενημέρωσης που πρόσκεινταν σε «αντιμνημονιακά» κόμματα όπως η Νέα Δημοκρατία (ως το 2011) και η Χρυσή Αυγή. Για τη σοσιαλμιντιακή πολιτική της τελευταίας: Panos Kompatsiaris και Yiannis Mylonas, 'The Rise of Nazism and the Web. Social Media as Platforms of Racist Discourses in the Context of the Greek Economic Crisis' στο Daniel Trotter και Christian Fuchs (επιμ.), *Social Media, Politics and the State: Protests, Revolutions, Riots, Crime and Policing in the Age of Facebook, Twitter and Youtube*, Άμπινγκτον, Routledge, 2015, 109-130.

¹⁶³ Ζεστανάκης, «Μιλώντας».

¹⁶⁴ Stephan Feuchtwang, 'Mythical Moments in National and Other Family Histories', *History Workshop Journal*, 59/1(2005), 179-181.

¹⁶⁵ De Groot, *Consuming*. Cannadine (επιμ.), *History. Zelizer* (επιμ.), *Explorations*. Eric Bell και Ann Gray (επιμ.), *Televising History. Mediating the Past in Postwar Europe*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2010. Yannis Mylonas, 'Witnessing Absences: Social Media as Archives and Public Spheres', *Social Identities* (υπό δημοσίευση).

¹⁶⁶ Παρότι στο διαδίκτυο τα περιθώρια ελευθερίας έκφρασης είναι υψηλά, δεν πρέπει να υποτιμάται η δυνατότητα εκφοβισμού χρηστών που αντανακλάται στις επιτελέσεις των διαδικτυακών ταυτοτήτων. Βλ: Lucy R. Betts, *Cyberbullying. Approaches, Consequences and Interventions*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2016.

Πιο αναλυτικά: Το ΠΑΣΟΚ που ηγεμόνευσε τη δεκαετία του 1980 συνδέθηκε με το λαιφστάιλ όχι μόνο επειδή η ανάπτυξη του λαιφστάιλ συνέπεσε με την περίοδο της ηγεμονίας του αλλά και γιατί ορισμένες εμβληματικές μορφές των λαιφστάιλ ΜΜΕ (π.χ. Πέτρος Κωστόπουλος) θεωρούνταν φιλικοί προς το ΠΑΣΟΚ, ζήτημα που βρέθηκε στο επίκεντρο κριτικής από αριστερή και (ακρο)δεξιά σκοπιά, κυρίως στην περίοδο 2011-12.¹⁶⁷ Η σύνδεση γίνεται αισθητή στο πως ο Κωστόπουλος έγινε αναφορά στις συζητήσεις για το λαιφστάιλ στο πεδίο της δημόσιας και της ερασιτεχνικής ιστορίας στα ΜΜΕ αποτελώντας μετωνυμία του φαινομένου: όπως θα δούμε στο 9ο κεφάλαιο, όλες σχεδόν οι αναλύσεις για το φαινόμενο συνδέονται με το πρόσωπο του.¹⁶⁸ Η κριτική συνδέεται και με την απαξίωση του ΠΑΣΟΚ και την ισχυροποίηση της άποψης ότι η δεκαετία του 1980 υπήρξε «χαμένη εποχή».¹⁶⁹

Σε κάθε περίπτωση, τα ικανά να δημιουργούν «κοινότητες μνήμης» γύρω από υλικά ερεθίσματα (π.χ. βίντεο, φωτογραφίες) διαδικτυακά μέσα ριζοσπαστικοποίησαν τους πολιτισμούς μαρτυριών προσφέροντας επιπλέον δυνατότητες να δούμε πως αξιολογούνται όψεις του πρόσφατος παρελθόντος στο δημόσιο χώρο: η εξέλιξη είναι ενδιαφέρουσα, καθώς στο διαδίκτυο συζητούνται στοιχεία των πολιτικών της καθημερινότητας, όπως ήδη τόνισα.¹⁷⁰ Η εξέλιξη μπορούσε να ευνοήσει τους προφορικούς ιστορικούς που είναι πιο εξοικειωμένοι με τα καθημερινά λεξιλόγια που χρησιμοποιούνται στο διαδίκτυο. Στην Ελλάδα, αυτό δεν έγινε και οφείλεται στο περιορισμένο ενδιαφέρον για τη δημόσια ιστορία και στο ότι οι ιστορικοί σπάνια συνεργάζονται με επιστήμονες Μέσων Ενημέρωσης και ειδικούς της επικοινωνίας. Από αυτήν την άποψη, η εργασία αυτή είναι ένα καινοτόμο εγχείρημα.

Προφανώς, στο διαδίκτυο αφθονούν οι νοσταλγικές αφηγήσεις για το παρελθόν. Η νοσταλγία για ένα παρελθόν μεγαλύτερης οικονομικής και πολιτικής ασφάλειας εκφράζει μια κοινωνία που αναδιαπραγματεύεται το παρελθόν της σε συνθήκες έντασης και επιδείνωσης των όρων ζωής των περισσότερων μελών της.¹⁷¹ Το ότι οι χώροι αποτύπωσης μαρτυριών πληθαίνουν επιδρά και στις προσλήψεις του ιστορικού χρόνου από τους μάρτυρες. Ένα αποτέλεσμα της σύγχυσης αυτής είναι και η ασαφής

¹⁶⁷ Αναλυτικά: Ζεστανάκης, «Μιλώντας».

¹⁶⁸ Για την ιδέα της ερασιτεχνικής ιστορίας William D. Rubinstein, *Shadow Pasts. Amateur Historians and History's Mysteries*, Άμπινγκτον, Routledge, 2014.

¹⁶⁹ Εστιάζοντας στην οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, την άποψη αυτή είχαν υποστηρίξει από παλιότερα οικονομικοί ιστορικοί όπως ο Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, 353-357. Αντίθετα, ο Αλέξης Φραγκιάδης βλέπει την οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ ως παρέμβαση υπέρ των ασθενέστερων στρωμάτων που το ίδιο κόμμα εν πολλοίς ακύρωσε μετά το 1985 κάτω από την πίεση ενός οικονομικού περιβάλλοντος που έδινε έμφαση στην οικονομία της αγοράς: Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2007, 214-216.

¹⁷⁰ Fuyuki Kurasawa, 'A Message in a Bottle. Bearing Witness as a Mode of Transnational Practice', *Theory, Culture and Society*, 26/1 (2009), 92-111. Lucas Hilderbrand, 'Youtube: Where Cultural Memory and Copyright Converge', *Film Studies*, 61/1 (2007), 48-57.

¹⁷¹ Christopher Ohan, 'From Hope to Escape: Post-Soviet Russian Memory and Identity', *History and Anthropology*, 19/1 (2008), 61-75.

χρονολογική τοποθέτηση γεγονότων: π.χ. φαινόμενα της δεκαετίας του 1980 τοποθετούνται στην επόμενη.¹⁷² Η περιορισμένη εγκυρότητα του ημερολογιακού χρόνου συνηθίζεται και στις προφορικές μαρτυρίες, στοιχείο που επιβεβαιώνει την προφορικότητα που διέπει τη γραπτή διαδικτυακή επικοινωνία. Ωστόσο, η μετατόπιση πρόσφατων φαινομένων πιθανά σχετίζεται με αλλαγές στους τρόπους που οι σύγχρονοι άνθρωποι έρχονται σε επαφή με ερεθίσματα που κινητοποιούν μνήμες για το παρελθόν π.χ. οπτικά ερεθίσματα που αφθονούν στη σύγχρονη μιντιοποιημένη καθημερινότητα. Η τεχνολογικοποίηση της καθημερινότητας (π.χ. συνεχής προβολή οπτικού υλικού για το παρελθόν) μειώνει την απόσταση παρόντος και μέλλοντος, υπονομεύοντας κυρίαρχες γραμμικές προσλήψεις των χρονικοτήτων. Τα οπτικά αυτά ερεθίσματα και οι συζητήσεις που τα συνοδεύουν επηρεάζουν πώς η μνήμη επικοινωνείται ως πολιτικό επιχείρημα, αφορμή συζητήσεων και ψυχαγωγική επιλογή.¹⁷³ Προφανώς, αυθεντικό παρελθόν δεν υπάρχει. Υπάρχουν αφηγήσεις μεσολαβημένες από τις σχέσεις αφηγητή – ερευνητή και λόγοι και εικόνες για το παρελθόν που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν για να κατανοήσουν το παρόν.¹⁷⁴ Για την οικονομία της ανάγνωσης, είναι σημαντικό να κρατήσουμε ότι η εργασία στηρίζεται σε μαρτυρίες που απηχούν μια περίοδο όπου οι πολιτικές της καθημερινότητας στο πρόσφατο παρελθόν αναδείχθηκαν σε πολιτικό επιχείρημα σε συνθήκες μιντιακής πόλωσης γνωρίζοντας τις επιμέρους δυναμικές και ότι η δεκαετία του 1980 ως στιγμιά σημαντικών καταναλωτικών ανατροπών έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο σε αυτό. Το ενδιαφέρον μου για τη νέα υφολογία ζωής ενδεχομένως επηρέασε αφηγητές στις προφορικές μαρτυρίες τους, οδηγώντας τους στο να δώσουν στον παράγοντα αυτόν μεγαλύτερη βαρύτητα εφόσον αναζήτησαν στοιχεία της ταυτότητας του ερευνητή που τους είχε ζητήσει συνέντευξη.¹⁷⁵ Επιπλέον, οι αφηγήσεις φέρουν το βάρος από το θόρυβο γύρω από το ζήτημα στην αρχή του 2012 (πολλές επιχειρήσεις λαιφστάιλ Μέσα Ενημέρωσης έκλεισαν τότε, όπως η ΙΜΑΚΟ και οι Εκδόσεις Λυμπέρη) όταν ελήφθησαν οι περισσότερες συνεντεύξεις και όταν γράφτηκαν πολλές από τις διαδικτυακές μαρτυρίες. Το λαιφστάιλ συζητείται στο διαδίκτυο, χώρο όπου αποτυπώνονται τάσεις του ανεπίσημου πολιτισμού και προσφέρεται να εκφραστούν σιωπηλές ομάδες που συνήθως υποαντιπροσωπεύονται στους επίσημους

¹⁷² Ενδεικτικά η εμφάνιση της λαιφστάιλ δημοσιογραφίας συχνά τοποθετείται στη δεκαετία του 1990.

¹⁷³ Vivian Sobchak, *The Persistence of History: Cinema, Television and Modern Event*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996. Alejandro Baer, 'Consuming History and Memory Through Mass Media Products', *European Journal of Cultural Studies*, 4/4 (2001), 491-501.

¹⁷⁴ Consuelo Corradi, 'Text, Context and Individual Meaning: Rethinking Life Stories in a Hermeneutic Framework', *Discourse Society*, 2 (1991), 105-118. Edna Lomsky-Feder, 'Life Stories, War and Veterans: On the Social Distribution of Memories', *Ethos*, 32/1 (2004), 82-109. Sebastian Conrad, 'Entangled Memories: Versions of the past in Germany and Japan, 1945-2001', *Journal of Contemporary History*, 38/1 (2003), 85-99. Barry Schwartz, 'Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II', *American Sociological Review*, 61/5 (1996), 908-927.

¹⁷⁵ Τα αποτελέσματα που έδινε μια αναζήτηση του ονόματός μου στο διαδίκτυο ως το 2012 παρέπεμπε σχεδόν αποκλειστικά σε δημοσιεύσεις και ανακοινώσεις σε συνέδρια για το φαινόμενο αυτό.

πολιτισμούς.¹⁷⁶ Στην περίπτωση μας, η πολιτική πόλωση ώθησε υποκείμενα να εκφραστούν διαδικτυακά πολιτικά στο δημόσιο στοιχείο που κάνει πιο ενδιαφέρουσες τις μαρτυρίες, καθώς αποτυπώνουν (και) διαθέσεις υποκειμένων που προηγουμένως δεν εκφράζονταν στο δημόσιο χώρο με την ίδια συστηματικότητα.¹⁷⁷ Στην εργασία αποτυπώνονται εκτιμήσεις ανθρώπων για το πρόσφατο παρελθόν που αλλιώς θα ήταν δύσκολο να εντοπιστούν καθιστώντας την ένα εγχείρημα που δίνει σημασία και σε αφηγήσεις από τα κάτω που ακροβατούν ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Ωστόσο, όπως είδαμε, οι αφηγήσεις αυτές απηχούν ένα περιβάλλον με ιδιαίτερα ιστορικά χαρακτηριστικά, που πρόσφατα έχουν αρχίσει να μεταβάλλονται εκ νέου. Η τελευταία αυτή μεταβολή ξεπερνά τον προβληματισμό αυτής της εργασίας και δεν αποτυπώνεται στο προγενέστερο μιντιακό περιβάλλον στο οποίο βασίστηκε.¹⁷⁸

Δομή

Η εργασία οργανώνεται σε τρεις ενότητες με τέσσερα, τρία και δύο κεφάλαια και τίτλους: Κόσμοι κατανάλωσης, Σφαίρες παρέκκλισης και Στιγμιότυπα αγωνίας. Το πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται καταναλωτικές πρακτικές που αναφέρονται στο σώμα, μια συμβολική φόρμα επί της οποίας εγγράφονται κανόνες, ιεραρχίες και πολιτισμικές δεσμεύσεις.¹⁷⁹ Το κεφάλαιο εστιάζει στην εμφάνιση ενός περιορισμένου ενδιαφέροντος για την υγιεινή ζωή το οποίο συγκρουόταν με κατεστημένες αντιλήψεις για τις ενδεδειγμένες σωματικότητες που συνδέονταν με ισχυρές ανδρικές ταυτότητες και καταναλωτικές συνήθειες, (π.χ. κάπνισμα, κατανάλωση λιπαρών τροφών). Δεύτερον, εξετάζει στο πώς ορισμένοι νέοι άνδρες ενδιαφέρθηκαν για νέα προϊόντα και υπηρεσίες ομορφιάς, όπως προγράμματα που προσέφεραν τα ινστιτούτα αδυνατίσματος, μια καταναλωτική επιλογή που συνεπαγόταν ρήξεις με τα προγενέστερα καταναλωτικά πρότυπα.

¹⁷⁶ Ο όρος ανεπίσημοι πολιτισμοί (unofficial cultures) προέρχεται από την ανθρωπολόγο Karin Barber, 'Popular Arts in Africa', *African Studies*, 30/3 (1987), 1-78 και αναφέρεται σε χώρους που προσφέρουν τη δυνατότητα να εκφράστον οι απόψεις υποκειμένων που έχουν περιορισμένες δυνατότητες πρόσβασης στους κατεστημένους φορείς συγκρότησης του δημόσιου χώρου (κρατικοί θεσμοί, παρασοδιακά μέσα ενημέρωσης όπως οι εφημερίδες κλπ.). Για τη σημασία του διαδικτύου ως χώρου έκφρασης τέτοιων πολιτισμών πρβλ: Dina Ligaga, 'Virtual Expressions: Alternative Online Spaces and the Staging of Kenyan Popular Cultures', *Research in African Literatures*, 43/4 (2012), 1-16. Mathew Gagne, 'The Participation of Men in Gayromeo.com', *Journal of Middle East Women's Studies*, 8/3 (2012), 113-137.

¹⁷⁷ Βασίλης Βαμβάκας, *Ο λόγος της κρίσης. Πόλωση, βία, αναστοχασμός στην πολιτική και δημοφιλή κουλτούρα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014, 16.

¹⁷⁸ Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε στον επίλογο.

¹⁷⁹ Susan R. Bordo, 'The Body and the Reproduction of Femininity. A Feminist Appropriation of Foucault' στο Alison M. Jaggar και Susan R. Bordo (επιμ.), *Gender, Body, Knowledge. Feminist Reconstructions of Being and Knowing*, Νιου Μπρανσγουικ, Rutgers University Press, 1989, 13.

Η ιστορία των τεχνολογιών και της πληροφορικής είναι ένα σχετικά περιθωριακό πεδίο της ιστορίας της κατανάλωσης. Το 2ο κεφάλαιο αναλύει το ενδιαφέρον για τις νέες τεχνολογίες και τις τεχνολογίες οικιακής ψυχαγωγίας. Εστιάζει στην ανάπτυξη της αγοράς της πληροφορικής και το μετασχηματισμό της οικιακής ψυχαγωγίας ως συνέπεια της διάδοσης συσκευών οπτικοακουστικής τεχνολογίας (π.χ. τηλεοράσεις, βίντεο).

Τα τελευταία χρόνια, οι αλλαγές στη ψυχαγωγία ως πεδίο όπου ευδοκμούν κανονιστικοί λόγοι για το «ορθό» και το «λάθος», το «εθνικό» και το «διεθνικό», το «πρέπον» και το «μη πρέπον» έχουν εξεταστεί από ιστορικούς που συχνά τους εξετάζουν συσχετικά με τη μαζικοποίηση φαινομένων, όπως ο τουρισμός.¹⁸⁰ Το 3ο κεφάλαιο εξετάζει πώς οι επιλογές ψυχαγωγίας αυξήθηκαν, αποτυπώνοντας την οικονομική ευμάρεια και τις διαθέσεις καταναλωτών να αναμετρηθούν με στοιχεία του πολιτισμικού πλουραλισμού, δηλαδή την αύξηση των επιλογών και παραστάσεων.¹⁸¹ Εστιάζοντας στους νέους, αναλύει πώς οι επαφές με διεθνείς καλλιτεχνικές τάσεις υπονόμισαν παλαιότερες διακρίσεις, (π.χ. ροκάδες και καρεκλάδες), κατακερμάτισαν ακροατήρια και οδήγησαν σε ένα πιο ομοιογενές, εμπορευματοποιημένο τοπίο. Επίσης, αναλύει πώς εμφανίστηκαν νέοι χώροι διασκέδασης, όπως τα κλαμπ, και έγιναν πιο σύνθετες οι πολιτισμικές γεωγραφίες.

Η «στροφή στις κινητικότητες» εμπνέει το 4^ο κεφάλαιο, όπου εστιάζω στις πρακτικές μετακίνησης των Αθηναίων εστιάζοντας σε τέσσερα σημεία: α) τις χρήσεις των συγκοινωνιών και τους τρόπους που Μέσα Ενημέρωσης και πολιτικοί φορείς συνέδεαν τους λόγους για την καθημερινή μετακίνηση με ρητορικές για την ανάπτυξη και τον εξευρωπαϊσμό, β) τις καταναλωτικές επιλογές γύρω από την αυτοκίνηση σε μια περίοδο που η απόκτηση αυτοκινήτου γίνεται εφικτή για περισσότερους καταναλωτές, γ) το ενδιαφέρον για το μοτοσικλετισμό, δ) το γυναικείο ενδιαφέρον για την ιδιοκίνηση.

Το δεύτερο μέρος περιστρέφεται γύρω από την κατασκευή της παρέκκλισης. Εκκινώντας από συμπεριφορές και φαινόμενα που παρουσιάζονταν από τα Μέσα Ενημέρωσης ως παρεκκλίνοντα, στο 5^ο κεφάλαιο, εξετάζω την απήχηση πολιτικών αναπαράστασης για την παρέκκλιση, τα όρια τους και τις συνδέσεις τους με νέους φόβους για την ασφάλεια. Η πρώτη ενότητα αναλύει τις διαστάσεις ανάμεσα στους μιντιακούς λόγους που περιέγραφαν την Αθήνα ως επικίνδυνη πόλη και μεταγενέστερες αφηγήσεις που την παρουσιάζουν ως ασφαλή τόπο. Το δεύτερο υποκεφάλαιο εστιάζει στα ναρκωτικά, ένα πρόβλημα που απασχόλησε πολύ το δημόσιο χώρο, επισημαίνοντας ότι η πρόσληψή του και η διεκδίκηση του

¹⁸⁰ Ενδεικτικά: Zolov, *Refried Elvis*. Stephen Gundle, *Between Hollywood and Moscow. The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943-1991*, Ντάραμ, Duke University Press, 2000; Manzano, *The Age of Youth*. Papadogiannis, *Militant*.

¹⁸¹ Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.). *Η Ελλάδα*, lx – lxix.

διαχωρισμού των ναρκωτικών παρακίνησαν επιλεκτικές επικοινωνιακές συγκλίσεις ανάμεσα σε ιδεολογικοπολιτικά αντιθετικούς πολιτικούς και μιντιακούς φορείς.

Το 6^ο κεφάλαιο εστιάζει στη δημόσια ανησυχία για τη νεότητα. Παρότι στη δεκαετία του 1970 η νεολαία ενσάρκωσε ελπίδες και εξαιτίας της συμμετοχής ορισμένων νέων στον αντιδικτατορικό αγώνα, μετά το 1980 επιβιώνουν ορισμένα από τα μεταπολεμικά στερεότυπα για τη νεότητα, που έβλεπαν τους νέους ως επιρρεπείς στην υιοθέτηση αντικοινωνικών συμπεριφορών. Οι περιγραφές των ροκάδων της εποχής είναι ένα παράδειγμα μεταφοράς στο περιβάλλον της δεκαετίας του 1980 ενός κλίματος ανησυχίας που συναντάμε στην προδικτατορική Ελλάδα. Εξετάζω τους τρόπους που τα στερεότυπα αυτά επικοινωνήσαν με καινοφανείς μιντιακούς λόγους, την οργάνωση νέων συλλογικοτήτων και των πρακτικών τους και την ανάδυση νέων εκδοχών πολιτικότητας. Ακολουθώντας τη Janelle Reinelt, προσλαμβάνω την πολιτικότητα ως τη διαρκή εξέλιξη των σχέσεων δύναμης που συμβαίνουν στις ζωές των υποκειμένων, στο μακροεπίπεδο και το μικροεπίπεδο, που αμφισβητεί, αποδομεί και διαπερνά τις ισχύουσες δομές, ενίοτε τροποποιώντας και βελτιώνοντας τες.¹⁸² Εστιάζω τέσσερα ερωτήματα: α) την καθιέρωση της περιοχής των Εξαρχείων ως χωρικής μεταβλητής «παρέκκλισης» στο αθηναϊκό κέντρο, β) την ανάδυση νέων γεωγραφιών αντίδρασης και τις συνδέσεις τους με νέες εννοιολογήσεις της διακινδύνευσης και νέες πρακτικές κινητικότητας, γ) την εμφάνιση αναπαραστάσεων και πρακτικών που αμφισβητούσαν τις κανονικότητες των οργανώσεων του δημοσίου χώρου όπως οι «κόντρες» των μοτοσικλετιστών και δ) τα χαρακτηριστικά και τα όρια νέων εκδοχών νεανικής πολιτικότητας και το βαθμό που συγκρούονταν με τα πρότυπα των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης.

Το 7^ο κεφάλαιο εξετάζει μετασηματισμούς στο πεδίο της σεξουαλικότητας. Πρώτον, αναλύει πως συνεχίστηκε η πορεία απελευθέρωσης που είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1960. Αναλύω τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι νέοι στην επικοινωνία με τους γονείς τους, πώς λειτούργησαν οι νέοι μιντιακοί λόγοι και το πώς το έιτζ ανατάραξε ένα κλίμα ηρεμίας, χωρίς, όμως, να προκαλέσει ανησυχία ανάλογη με εκείνη σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Δεύτερον, εστιάζει σε «παρεκκλίνουσες» επιτελέσεις της σεξουαλικότητας: εξετάζει τη διεκδίκηση μιας πιο έντονης δημόσιας παρουσίας από μέρους των ομοφυλόφιλων, εξετάζει τη διάδοση της πορνογραφίας, την περαιτέρω εμπορευματοποίηση της σεξουαλικότητας και τη δημιουργία νέων χώρων κατανάλωσης που σχετίζονταν με αυτή (π.χ. ινστιτούτα μασάζ).

Το τρίτο μέρος περιστρέφεται γύρω από καθημερινές αγωνίες ή «στιγμιότυπα ανησυχίας». Με τον όρο αυτό τα διακρίνω τις στιγμές αγωνίας από τα πιο έντονα συναισθήματα αγωνίας και φόβου σύμφωνα με τη διάκριση της Johanna Bourke.¹⁸³

¹⁸²Janelle Reinelt, 'Performance at the Crossroads of Citizenship', *Journal for Performing Arts Theory* 19 (2011): 98-107 (εδώ: 104).

¹⁸³ Joanna Bourke, *Φόβος. Στιγμιότυπα από τον πολιτισμό του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*, μετ: Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα, Σαβάλλας, 2011, 268-272.

Το 8^ο κεφάλαιο εξετάζει ανησυχίες για το περιβάλλον. Εστιάζω στην ανησυχία για το νέφος και τις αντιδράσεις απέναντι σε δύο στιγμές ανησυχίας που συνδέονταν με την περιβαλλοντική αλλαγή και τις σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον: την αγωνία μετά το πυρηνικό ατύχημα στο Τσερνομπίλ το 1986 και τον καύσωνα του 1987. Το δεύτερο υποκεφάλαιο εξετάζει πώς η ανησυχία για το περιβάλλον δημιούργησε πολιτικά υποκείμενα που έβαλαν την οικολογία σε πρώτο πλάνο, όπως οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί, και πώς οι οικολογικές αγωνίες αποτέλεσαν αντικείμενο επικοινωνιακής εκμετάλλευσης κυρίως μετά το 1986.

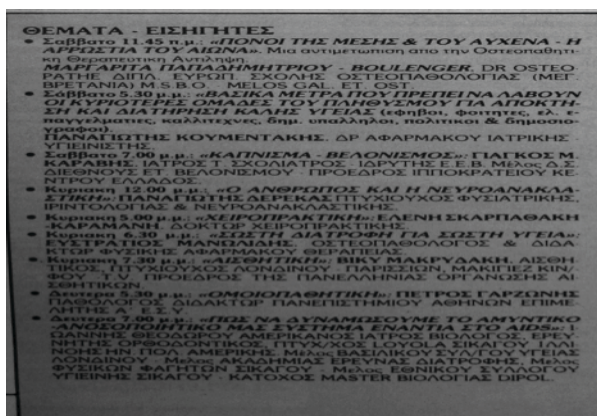
Το 9^ο και τελευταίο κεφάλαιο εξετάζει ανησυχίες που συνδέονται με νέες καταναλωτικές συμπεριφορές: πρώτον, την επιτυχία της νέας υφολογίας ζωής, το πώς αυτή προέβαλε νέους λόγους για το πολιτικό καθώς και το γιατί η επιτυχία της περιορίστηκε στους νέους. Το δεύτερο υποκεφάλαιο εξετάζει τις ανησυχίες που δημιούργησε η διάδοση των νέων τεχνολογιών και η επιτάχυνση των καθημερινών ρυθμών ζωής. Δίνω έμφαση στις ανησυχίες που ορισμένοι Αθηναίοι αισθάνθηκαν με αύξηση της σημασίας των νέων τεχνολογιών στις πολιτικές της καθημερινότητας και το πώς την αντιμετώπισαν. Οι δύο ανησυχίες που εστιάζει το κεφάλαιο και περνούν σχετικά απαρατήρητες είναι ενδεικτικές της υφής πολλών μετασχηματισμών που αναλύει η εργασία: μεγάλες ανατροπές που όταν συντελούνται κάνουν μικρό θόρυβο.

ΜΕΡΟΣ Α: Κόσμοι Κατανάλωσης

Κεφάλαιο 1^ο: Σώματα και κατανάλωση, σώματα προς κατανάλωση

Υγιεινή ζωή, σωματική υγεία, γυμναστική.

Τον Μάρτιο του 1984 οργανώθηκε από το περιοδικό *Υγιεινή Διατροφή* στο ξενοδοχείο Κάραβελ η τριήμερη 1^η Πανελλήνια Έκθεση Φυσικών Προϊόντων Διατροφής, Φυσικών Καλλυντικών και Υγιεινής Γυμναστικής.¹ Η έκθεση προανήγγειλε μια τάση που εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1980 και αναλύει αυτό το κεφάλαιο: το ενδιαφέρον για την υγιεινή ζωή και διατροφή και τη γυμναστική. Η επόμενη έκθεση έγινε το 1988, στοιχείο που μαρτυρά τον πειραματικό χαρακτήρα της πρώτης προσπάθειας. Τη δεύτερη έκθεση επισκέφθηκαν χιλιάδες επισκέπτες.² Η διοργάνωση κρίθηκε επιτυχημένη και επαναλήφθηκε τον Απρίλιο του 1989 στον ίδιο χώρο. Σύμφωνα με τους διοργανωτές, η έκθεση στόχευε στην προώθηση ενός νέου τρόπου ζωής με ζητούμενα, την ομορφιά, τη σωστή διατροφή και την καλή υγεία.³ Αυτή τη φορά, γινόταν προσπάθεια το εμπορικό μέρος του εγχειρήματος να τεκμηριωθεί με επιστημονικό λόγο: όπως φαίνεται στο πρόγραμμα εκδηλώσεων (εικ. 1,1), οργανώθηκαν διαλέξεις με ομιλητές επιστήμονες και επαγγελματίες του χώρου της υγείας και της ομορφιάς.

Εικ. 1,1: Το πρόγραμμα εισηγήσεων της 2^{ης} έκθεσης φυσικής ζωής και υγιεινής διατροφής: «Αυτή η έκθεση τα είχε όλα», *ΤΥ*, (Μάιος-Ιούν 1989), 350.

Οι προσπάθειες εμπορικής εκμετάλλευσης της ανάγκης για υγιεινή ζωή και διατροφή απαντούσαν στην ανησυχία για τον ανθυγιεινό τρόπο ζωής των Αθηναίων και κυρίως

¹ *ΒτΚ*, 18/3/1984, 29.

² «Τι καινούριο έφερε η έκθεση;», *ΤΥ*, (Νοε - Δεκ 1988), 83-85.

³ «2^η έκθεση φυσικής ζωής και υγιεινής διατροφής», *ΤΥ* (Μάρτ - Απρ 1989), 99.

τις κακές διατροφικές τους συνήθειες, ζητήματα που συζητήθηκαν πιο συστηματικά μετά το 1985. Η σύγχρονη διατροφή αντιμετωπιζόταν ως απειλή στην ελληνική διατροφική ταυτότητα (τη μεσογειακή κουζίνα) και ως παράδοση σε ένα ξενόφερτο διαιτολόγιο και συνδεόταν με την αύξηση της παιδικής παχυσαρκίας. Το 1987, ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Ελλήνων Διαιτολόγων διοργάνωσε μια Εβδομάδα Υγείας που κορυφώθηκε με το συνέδριο Σωστότερη Διατροφή για Καλύτερη Υγεία.⁴

Οι σχέσεις διατροφής και υγείας υπήρξαν κομβικό στοιχείο των λόγων περί διατροφής στις αναπτυσσόμενες χώρες στον ύστερο 20^ο αιώνα, στοιχείο που δε λείπει από το ελληνικό παράδειγμα.⁵ Το Eden ήταν το πρώτο χορτοφαγικό εστιατόριο της Αθήνας: άνοιξε το 1982 στην Πλάκα, επιλογή που μαρτυρά ότι απευθυνόταν σε Αθηναίους αλλά και τουρίστες, καθώς η Πλάκα ήταν χώρος αναφοράς για την τουριστική γεωγραφία της πρωτεύουσας.⁶ Σταδιακά, το καταναλωτικό ενδιαφέρον αυξήθηκε, αν κρίνουμε από την εμφάνιση μιας ίδιας επιχείρησης στα Εξάρχεια στο τέλος της δεκαετίας.⁷ Αν και εδραιώθηκαν ως εναλλακτική γαστρονομική επιλογή, τα χορτοφαγικά εστιατόρια δεν έγιναν μόδα: σύμφωνα με έναν κατάλογο, το 1990 υπήρχαν δύο τέτοια εστιατόρια έναντι είκοσι κρεπερί και επτά στέικ-χάους, στοιχείο που δείχνει ότι το κρέας παρέμεινε πρωταρχική αναφορά.⁸ Μεγαλύτερη επιτυχία γνώρισαν τα καταστήματα ειδών υγιεινής διατροφής. Το 1987 υπήρχαν αρκετά στο κέντρο και σε ακριβά προάστια, όπως το Χαλάνδρι και Κηφισιά, αλλά και σε πιο λαϊκές περιοχές, όπως ο Κορυδαλλός και η Νέα Ιωνία.⁹ Αν και το υγιεινό διαιτολόγιο είχε ορισμένους οπαδούς, δύσκολα εφαρμοζόταν από μεγαλύτερες συντροφίες στο πλαίσιο εξόδου για φαγητό. Οι χορτοφαγικές συντροφίες ήταν λίγες και οι χορτοφάγοι προσαρμόζονταν στις επιλογές της παρέας όταν έβγαιναν έξω για φαγητό.

Το 1988 ένας κριτικός γεύσης υποστήριζε, μάλλον με δόση υπερβολής, ότι η χορτοφαγία είχε αισθητή απήχηση στους νέους.¹⁰ Το ενδιαφέρον για την υγιεινή ζωή δεν σήμαινε διάθεση πολλών καταναλωτών να στραφούν συστηματικά προς τη χορτοφαγία, που αντιμετωπιζόταν από τους περισσότερους ως επιλογή με συνδηλώσεις ελιτισμού.¹¹ Αντίθετα, όπως θα δούμε, περιστρεφόταν κυρίως γύρω

⁴ Σοφία Δεδεμάδη, «Τρώτε στην...υγεία σας!», *ΕτΚ*, 12-13/12/1987, 41.

⁵ David Grigg, 'The Changing Geography of World Food Consumption in the Second Half of the Twentieth Century', *The Geographical Journal*, 165/1 (1999), 4.

⁶ «Βετζετέριαν ρέστοραν ή πολύ απλά ρέστοραν για χορτοφάγους», *ΕΤ*, 30/3/1990, 8.

⁷ «Χλωροφίλοι» *ΤΥ*, (Σεπτ - Οκτ 1988), 88

⁸ «Βραδινό δρομολόγιο», *ΕΤ*, 30/3/1990, 8.

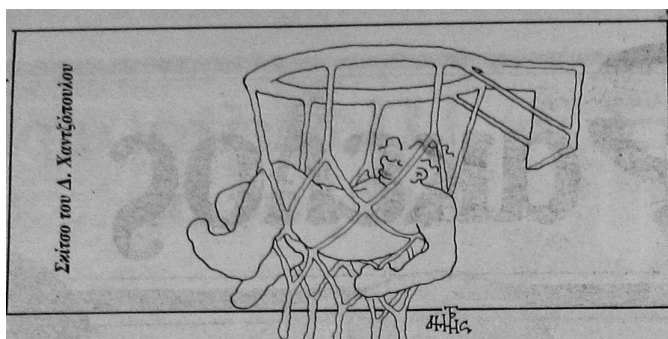
⁹ Για έναν αναλυτικό κατάλογο: «Χρήσιμες διευθύνσεις», *ΤΥ*, (Οκτ - Νοέ 1987), 106-107, 111.

¹⁰ Κρίτων Παπαδόπουλος, «Στο χλωροφίλοι», *Αθ*, 3/11/1988, σ. iv-v.

¹¹ Για τη σύνδεση της χορτοφαγίας με μοντέρνους τρόπους ζωής, που ενέχουν συνδηλώσεις ανατρεπτικότητας αλλά και ελιτισμού, υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά: Cathryn Bailey, 'We Are What we Eat: Feminist Vegetarianism and the Reproduction of Racial identity', *Hypatia*, 22/2 (2007), 39-59 (εδώ: 46). Niahm Moore, 'Ecofeminism as Third Wave Feminism? Essentialism, Activism and the Academy', στο Stacy Gillis κ.α. (επιμ.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2004, 227-239. Greta Gaard, 'Ecofeminism Revisited: Rejecting

από την αύξηση του ενδιαφέροντος αρκετών, κυρίως νέων καταναλωτών, για την εξωτερική εμφάνιση που συνήθως σήμαινε ένα αδύνατο, γυμνασμένο σώμα. Η τάση εκφραζόταν και στη διάδοση των προϊόντων με χαμηλά λιπαρά, που υιοθετήθηκε κυρίως από γυναίκες.¹²

Όπως έχουν δείξει ορισμένοι ερευνητές, η παραγωγή, το μάρκετινγκ και η κατανάλωση του φαγητού συνδέονται με εξελίξεις όπως η παγκοσμιοποίηση και η διεθνοποίηση των καταναλωτικών προτύπων, οι αλλαγές στο χώρο των Μέσων Ενημέρωσης και τις έμφυλες σχέσεις, ιδίως σε χώρες που η κατασκευή των έμφυλων ταυτοτήτων διαμεσολαβείται έντονα μέσα από την ιεράρχηση δυτικό/ μη δυτικό.¹³ Στην Αθήνα, το ενδιαφέρον για την υγιεινή διατροφή σπάνια απηχούσε οικολογικές ανησυχίες. Αντανακλούσε μάλλον το αυξημένο ενδιαφέρον για ένα καλό σώμα, σύμφωνα με τα ανερχόμενα μιντιακά πρότυπα. Η αύξηση των γυμναστηρίων επιβεβαιώνει την τάση. Το 1986, ένας γυμναστής περιέγραφε ότι νέες και νέοι, συνήθως μορφωμένοι και με καλές δουλειές, πήγαιναν στο γυμναστήριο για να τονώσουν την αυτοπεποίθησή τους, βελτιώνοντας τη εξωτερική τους εμφάνιση και χάνοντας βάρος. Πολλοί γυμνάζονταν περιστασιακά πριν τα καλοκαιρινά μπάνια, ασκούσαν δηλαδή περισσότερο για τα μάτια των άλλων ικανοποιώντας μια κοινωνική προσδοκία και λιγότερο επειδή ενδιαφέρονταν να έχουν ένα σταθερά προσεγμένο σώμα.¹⁴

Εικ 1,2: Σκίτσο του Δημήτρη Χατζόπουλου που εικονίζει έναν Έλληνα παγιδευμένο σε ένα φιλέ μπάσκετ: *BzK*, 12/7/1987, 26.

Σε κάθε περίπτωση, η αύξηση του ενδιαφέροντος για τον αθλητισμό είναι σαφής: οι εγγεγραμμένοι σε αθλητικά σωματεία αυξήθηκαν από 0,07% του πληθυσμού το 1982

Essentialism and Re-placing Species in a Material Feminist Environmentalism', *Feminist Formations*, 33/2 (2011), 26-53.

¹² Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Τα lights του καλοκαιριού», *Αθ*, 22/6/1990, 126-130.

¹³ Mary A. Procida, 'No Longer Half-Baked: Food Studies and Women's History', *Journal of Women's History*, 16/3 (2004), 197. Fabienne Darling-Wolf, 'Women and New Men: Negotiating Masculinity in the Japanese Media', *The Communication Review*, 7/3 (2010), 286.

¹⁴ Λιάνα Κανέλλη, «Σπορ: Άλλο άσκηση και άλλο εμφάνιση», *Τα Νέα*, 29/7/1986, 20-21.

σε 7,20% το 1988-89. Στην εξέλιξη αυτή έπαιξε ρόλο το χρυσό μετάλλιο της Εθνικής Ομάδας Μπάσκετ στο Ευρωπαϊκό το 1987 και το ενδιαφέρον που πυροδότησε για το άθλημα (εικ. 1,2). Μέχρι την αρχή της δεκαετίας του 1990 το ενδιαφέρον για το μπάσκετ, όπως αποτυπωνόταν στον αριθμό των εγγεγραμμένων σε σωματεία αθλητών, πλησίαζε τα επίπεδα του ποδοσφαίρου.¹⁵ Τα γυμναστήρια αυξήθηκαν και το κοινό τους ήταν αρκετά διαταξικό. Το 1985, υπήρχαν γυμναστήρια και σε μικροαστικές περιοχές, όπως η Κυψέλη και το Παγκράτι, και λαϊκά προάστια όπως η Νίκαια και το Μενίδι.¹⁶ Η αλλαγή συνοψιζόταν στη μετάβαση από το σιδεράδικο που συνδεόταν με το μποντιμπιλντινγκ (μια πρακτική που σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχε παράδοση, αλλά στην Ελλάδα παρέπεμπε στον υπόκοσμο) στο σύγχρονο μεικτό γυμναστήριο.¹⁷ Μία συζήτηση στο διαδίκτυο είναι διαφωτιστική. Σύμφωνα με τον αθλητή Γιάννη Κωστογλάκη, το μπόντιμπιλντινγκ εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1970, όταν δημιουργήθηκαν τα πρώτα σιδεράδικα.¹⁸ Η γυμναστική εκεί στηριζόταν σε ελεύθερα βάρη και τις τροχαλίες και όχι στα πιο φιλικά για αρχάριους και γυναίκες μηχανικά όργανα. Δεν υπήρχαν ομαδικά προγράμματα και η διακόσμηση του χώρου παρέπεμπε σε έναν επιθετικό ανδρισμό. Αντίθετα με τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου η διασπορά της γυμναστικής συσχετίστηκε με τους γκέι πολιτισμούς, στην Αθήνα η κυρίαρχη σύνδεση ήταν η αντίθετη.¹⁹ Το ντεκόρ περιλάμβανε αφίσες με ημίγυμνους αθλητές και κρεμασμένα μετάλλια, η μουσική ήταν συνήθως ροκ και επαναλαμβάνονταν θέματα από ταινίες όπως το τραγούδι «Eye of the Tiger». Ορισμένοι γυμνάζονταν γυμνοί από τη μέση και πάνω.²⁰ Οι ιδιοκτήτες σιδεράδικών ήταν συχνά παλιοί αθλητές μποντιμπιλντινγκ.

Τα σιδεράδικα ήταν ανδρικοί χώροι άθλησης και η είσοδος των γυναικών εκεί σήμαινε παραδοχή του κώδικα συμπεριφοράς των μποντιμπιλντεράδων, δηλαδή την ανοχή σε έναν πολιτισμό επίδειξης μυικής δύναμης που επέβαλε αυξημένη γυμνότητα του ανδρικού σώματος. Όμως δεν ήταν άβατο: σε μια σχετική διαδικτυακή συζήτηση ένας χρήστης υποστηρίζει ότι ήξερε τουλάχιστον τρεις γυναίκες που σύχναζαν σε

¹⁵ Myrizakis, 'Athletics', 561.

¹⁶ «Γυμναστήρια δίπλα στο σπίτι σας», *Τα Νέα*, 2/7/1985, 23.

¹⁷ Brend Wedemeyer, 'Body Building or Man in the Making: Aspects of the German Bodybuilding Movement in the Kaiserrich and Weimar Republic', *The International Journal of the History of Sport*, 11/3 (1994), 472-484. Πρβλ. τις ταινίες *Το Ρεμάλι της Φωκίωνος Νέγρη* του Κώστα Καραγιάννη (1965) και *Άγρια Νιάτα* του Νίκου Φώσκολου (1982).

¹⁸ «Γιάννης Κωστογλάκης: αφιέρωμα και συνέντευξη»

http://www.bodybuilding.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=190:-2011-&catid=1:2009-09-23-07-09-34&Itemid=2 (27/5/2012).

¹⁹ Βλ.: David K. Johnson, 'Physique Pioneers: The Politics of 1960s Gay Consumer Culture', *Journal of Social History*, 43/4 (2010), 867-892. Για μια κριτική για το πόσο το bodybuilding μπορεί να αποτελέσει πεδίο κορύ αμφισβήτησης: Claudia Shippert, 'Can Muscles Be Queer? Reconsidering the Transgressive Hyper-built Body', *Journal of Gender Studies*, 16/2 (2007), 155-171.

²⁰ «Πετρό γυμναστήρια», [http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?10654-%F1%E5%F4%F1%EF-%E3%F5%EC%ED%E1%F3%F4%E7%F1%E9%E1!!\(8/2/2011\)](http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?10654-%F1%E5%F4%F1%EF-%E3%F5%EC%ED%E1%F3%F4%E7%F1%E9%E1!!(8/2/2011)), 'Shadowdancer', #21, 26/8/2009. «Η αφρόκρεμα του ελληνικού bodybuilding» [http://www.bodybuilding.gr/forum/showthread.php?\(T.Π: 27/5/2012\)](http://www.bodybuilding.gr/forum/showthread.php?(T.Π: 27/5/2012)).

σιδεράδικο των Αμπελοκήπων, ενώ μια άλλη πληροφορήτρια αναφέρει ότι επισκεπτόταν σιδεράδικα με εφαρμοστά ρούχα γυμναστικής χωρίς προβλήματα, στοιχείο που επικύρωσε ένας πληροφορητής, που δήλωσε η αδελφή του που ήταν αθλήτρια μποντιμπιλντιγκ εκείνη την περίοδο δεν αντιμετώπιζε ιδιαίτερα προβλήματα όταν γυμναζόταν (Γ. Τ. Σντ).²¹

Εγώ στα σιδεράδικα πήγαινα με μπουστάκι και ποδηλατική βερμούδα τις περισσότερες φορές. ΟΚ, τραβούσες τα βλέμματα λόγω εμφάνισης.²²

Ίσως κάποιες γυναίκες απέφευγαν τα σιδεράδικα επειδή διαφωνούσαν με μια γυμναστική που στόχευε σε ένα υπερβολικά γυμνασμένο σώμα που θα δημιουργούσε ερωτήματα για τη σεξουαλικότητα τους.²³ Η τάση ενισχυόταν από το ό,τι στην Αθήνα το μποντιμπιλντιγκ δεν προβλήθηκε ποτέ ως επιλογή φεμινιστικής χειραφέτησης.²⁴ Τα σιδεράδικα είχαν κακή φήμη και το μποντιμπιλντιγκ παρέπεμπε σε μια κουλτούρα ανταγωνισμού που στιγματίζε ως μη θηλυκές τις γυναίκες που ασχολούνταν με αυτό καθώς «δεν μοιάζανε με κοπέλες».²⁵ Ο Ruud Stovkis υποστηρίζει ότι στην Ευρώπη το μποντιμπιλντιγκ ουδέποτε ξέφυγε από περιορισμένα ακροατήρια. Καθώς εξέφραζε την αποδοχή που απολαμβάνει η σωματική δύναμη στους εργάτες, που κερδίζουν τη ζωή τους με τη δύναμη τους, υπήρξε δημοφιλές κυρίως στην εργατική τάξη, αντίθετα με το αμερικανικό μποντιμπιλντιγκ που συνδεόταν με τη χρήση αναβολικών, κάτι που το έκανε αντιπαθές στα ευρωπαϊκά μεσαία και ανώτερα στρώματα.²⁶ Το σχήμα εξηγεί και όψεις της ελληνικής περίπτωσης. Ορισμένα σιδεράδικα, όπως του Σπύρου Μπουρνάζου στην Κυψέλη και το Υγεία και Μυώνες στο Παγκράτι, φημίζονταν ως στέκια μπράβων που δούλευαν σε νυχτερινά κέντρα, ένα επάγγελμα με κακή φήμη,

²¹ «Πετρό γυμναστήρια», 'Wally', #5, 25/8/2009 και 'Kambia', #7, 26/8/2009.

²² 'Kambia', #7.

²³ Shippert, 'Can Muscles?', 165.

²⁴ Για τις συνδέσεις του μποντιμπιλντιγκ Barbara Correll, 'Notes on The Primary Text: Woman's Body and the Representation in Pumping Iron II: the Woman and 'Breast Giver'', *Genre*, 22 (1989), 287-308. Christine Anne Holmund, 'Visible Difference and Sex Appeal: the Body, Sex and Sexuality and Race in the Pumping Iron Films' στο Christine Anne Holmund (επιμ.), *Impossible Bodies: Femininity and Masculinity in the Movies*, Λονδίνο, Routledge, 2002, 17-29. Πρβλ: Niall Richardson, 'Flex-trated! Female Bodybuilding: Feminist Resistance or Erotic Spectacle?', *Journal of Gender Studies*, 17/4 (2008), 289-301.

²⁵ Η φράση από την πληροφορήτρια 'Wally', #5. Το υπερβολικά γυμνασμένο γυναικείο σώμα συχνά παραπέμπει σε μια μη γυναικεία ταυτότητα, καθώς η τονισμένη μυϊκή μάζα θεωρείται στοιχείο των ανδρικών σωμάτων: Kristine Stiles, 'Shaved Heads and Marked Bodies: Representations From Cultures of Trauma', στο Nancy A. Hewitt, Jean F. 'O Barr, Nancy Rosebaugh (επιμ.), *Talking Gender: Images, Personal Journeys and Political Critiques*, Τσάπελ Χιλ, University of North Carolina Press, 1996, 36-64. Ian Marcia, 'The Primitive Subject of Female Bodybuilding: Transgression and Other Postmodern Myths', *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 12/3 (2001), 69-100. Ann Balsamo, *Technologies of the Gendered Body: Reading Cyborg Women*, Ντάραμ, Duke University Press, 1996, 41-55.

²⁶ Ruud Stovkis, 'The Emancipation of Bodybuilding', *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, 9/3 (2006), 475.

και χώροι κατανάλωσης αναβολικών, κάτι που απέτρεπε όσους ήθελαν απλά να γυμναστούν.²⁷

Τα γυμναστήρια ήταν πιο φιλικά στις γυναίκες και προσέλκυαν άνδρες που ήθελαν γράμμωση αλλά απέρριπταν το μποντιμπιλντινγκ. Σύμφωνα με μια γυμνάστρια, οι πελάτες ήταν κυρίως νέοι αλλά υπήρχαν και αρκετοί άνω των τριάντα ετών. Το ενδιαφέρον για τη γυμναστική δεν πρόδιδε μόνο διάθεση για καλύτερη σωματική υγεία, αλλά συνδεόταν με αλλαγές στους κανόνες αναζήτησης ερωτικού συντρόφου και τη σημασία που δινόταν στην εξωτερική εμφάνιση, στο πλαίσιο της οποίας το γυμνασμένο σώμα ήταν πλεονέκτημα.²⁸ Το ότι το ενδιαφέρον για τη γυμναστική σχετιζόταν με αλλαγές στη σεξουαλικότητα προκύπτει και από το γεγονός ότι ενδιέφερε κυρίως καταναλωτές γεννημένους μετά το 1950. Το συνοικέσιο ως στρατηγική γαμήλιας αποκατάστασης ήταν πια σπάνιο και πολλοί νέοι είχαν ολοκληρωμένες σεξουαλικές σχέσεις από την εφηβεία.²⁹ Σύμφωνα με μια έρευνα του ΕΚΚΕ, η όμορφη εμφάνιση ήταν σημαντικό στοιχείο της θετικής προδιάθεσης απέναντι στον άλλο, αφού 10,7% και 8,2% των κοριτσιών και 8,2% των αγοριών 15-19 θεωρούσαν το ευχάριστο παρουσιαστικό πολύ σημαντικό για τη σύναψη φιλικών σχέσεων με κάποιον. 47,4% και 50,7% το θεωρούσαν σημαντικό. Για όσες και όσους ήταν 20-24 ετών το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 4,9% και 5,2%, καθώς και 43,7% και 50,9%. Επίσης, σε μια έρευνα περιοδικού η εξωτερική εμφάνιση ερχόταν πρώτη (89,4%) ως απάντηση στην ερώτηση «Τι μας μαγεύει στους άλλους;».³⁰

Η έννοια της όμορφης εξωτερικής εμφάνισης είναι αρκετά αφηρημένη και μπορεί να περιλαμβάνει διάφορα στοιχεία όπως το όμορφο πρόσωπο, το επιμελημένο ντύσιμο ή το γυμνασμένο σώμα. Παρότι οι έρευνες δε ζητούσαν από τους ερωτώμενους να διευκρινίσουν, φαίνεται ότι σταδιακά και στην Ελλάδα παρουσιαζόταν «η σημερινή ομορφιά» -με τον όρο του George Vigarello- μια ομορφιά που δίνει έμφαση στην εκγύμναση του σώματος.³¹ Η διάθεση αυτή αποτυπωνόταν στην αύξηση και τον εκσυγχρονισμό των γυμναστηρίων. Τα γυμναστήρια διέθεταν πολυτελείς εγκαταστάσεις και προβάλλονταν ως χώροι συνώνυμοι ενός σύγχρονου τρόπου ζωής, του οποίου η γυμναστική ήταν αναπόσπαστο μέρος. Αντίθετα με τα σιδεράδικα, τα γυμναστήρια επένδυναν στη συνύπαρξη πολυτέλειας και σύγχρονης τεχνολογίας, διαθέτοντας ξεχωριστούς χώρους για κάθε δραστηριότητα.³² Όπως υποστήριζε ο καθηγητής φυσικής αγωγής

²⁷ «Γυμναστήριο Σπύρου Μπουρνάζου»: <http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=141546.45>, 'roustalekos', 6/3/2012, #53, 'dimitrakis123456789', #56 (28/5/2012).

²⁸ Λιάνα Κανέλλη, «Σπορ: Άλλο άσκηση και άλλο εμφάνιση», *Τα Νέα*, 29/7/1986, 20-21.

²⁹ David Close, *Ελλάδα, 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2006, 325-329. Πρβλ: το 7^ο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

³⁰ Χρίστος Κελεπής κ.α., «Νέοι: Διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 57 (1985), 132-133 Λεϊά Βιτάλη, «Οι Έλληνες και ο έρωτας (II)», *Py*, (Μάιος 1989), 200.

³¹ Georges Vigarello, *Η ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, μετ: Λία Βουτσοπούλου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007, 268-289.

³² Μάρβα Βελιανίτη, «Ένα σύγχρονο ινστιτούτο - γυμναστήριο», *ΒτΚ*, 17/3/1985, 46.

Παντελής Λέτσιος, τα γυμναστήρια στηρίζονταν στο σύγχρονο μάρκετινγκ και επένδυναν στον επιστημονικό λόγο, επιχειρηματολογώντας ότι το σώμα του καθενός ήταν ξεχωριστό και ότι μόνο η μελέτη του ειδικού χαρακτήρα κάθε περίπτωσης ήταν αποτελεσματική.³³ Πριν το 1984-85, όταν τα πολυτελή γυμναστήρια ήταν λίγα, η εγγραφή σε αυτά κόστιζε ακριβά και συνδέονταν με έναν ακριβό τρόπο ζωής που απευθύνονταν σε ευκατάστατους καταναλωτές: στο γυμναστήριο του ξενοδοχείου Intercontinental το 1984 η μηνιαία και η ετήσια συνδρομή κόστιζαν 7.000 και 40.000 δραχ αντίστοιχα.³⁴ Το ξενοδοχείο Αστήρ Παλλάς στη Βουλιαγμένη πρόσφερε πολλά προγράμματα, μαζί και γυμναστική σε πισίνα με ετήσια συνδρομή 32.000 δραχ το 1984. Αρκετά ακριβά γυμναστήρια βρίσκονταν στο Κολωνάκι.³⁵

Όπως όλες οι υπό διαμόρφωση αγορές, η γυμναστική πρόσφερε ευκαιρίες για τυχοδιωκτισμό, μη επαγγελματικές συμπεριφορές και προοπτικές εύκολου πλουτισμού. Η αύξηση των γυμναστηρίων ενέτεινε τον ανταγωνισμό και αρκετοί ιδιοκτήτες πρόσφεραν προγράμματα σε χαμηλές τιμές και υπόσχονταν άμεσα θεαματικά αποτελέσματα. Οι χαμηλές τιμές συχνά μεταφράζονταν σε προβληματικές υπηρεσίες, κακούς χώρους και ανειδίκευτο προσωπικό, ενώ η άγνοια πολλών καταναλωτών ευνοούσε τους πειραματισμούς.³⁶ Πολλοί πελάτες νόμιζαν ότι ένα γυμνασμένο σώμα στα πρότυπα των περιοδικών ήταν εύκολο να αποκτηθεί και είχαν υπερβολικές απαιτήσεις, όπως ορισμένες γυναίκες που ζητούσαν να απαλλαγούν από την κυτταρίτιδα σε λίγες μόνο ημέρες.³⁷ Τέτοιοι πελάτες αποτελούσαν μεγάλο τμήμα της πελατείας των γυμναστηρίων ενώ, όπως ανέφερα, τα ενδιαφέρον για άμεσα αποτελέσματα συνδεόταν με το άγχος της εμφάνισης στην παραλία (E.A., Σντ).

Η αύξηση των γυμναστηρίων δε σήμαινε στροφή προς έναν υγιεινό τρόπο ζωής. Αντίθετα, οι διατροφικές συνήθειες επιδεινώθηκαν. Ενδεικτικά, από το 1979 ως το 1984 δημιουργήθηκαν τουλάχιστον 47 φαστφουντάδικα στην Αθήνα.³⁸ Παχυντικές τροφές όπως η πίτσα και το χοτ-ντογκ (λουκάνικο σε ψωμάκι) έγιναν δημοφιλείς (εικ. 1,3).³⁹ Το 1990, 64% των Ελλήνων έκανε υπερβολική κατανάλωση κρέατος, 37,2%

³³ Σοφία Λοβέρδου, «Γυμναστήρια. Ένας τρόπος ζωής», *Στ*, (Απρ 1989), 180-184.

³⁴ Αγλαΐα Κρεμέζη, «Χαμάμ και γυμναστική», *ΒτΚ*, 29/4/1984, 46. Σε ολόκληρη την εργασία περιέχονται ποσά σε δραχμές. Καθώς η δεκαετία χαρακτηρίζεται από υψηλό πληθωρισμό (συνήα άνω του 15%) με αποτέλεσμα η αξία του νομίσματος να διολισθαίνει διαρκώς, οι συγκρίσεις ανάμεσα στις χρονιές είναι δύσκολες. Ωστόσο, προκρίνω την παράθεση των στοιχείων αυτών καθώς, συγκριτικά με τη μελέτη ορισμένων δεικτών της οικονομίας, προσφέρουν μια πιο πλήρη εικόνα του κόστους αγαθών και υπηρεσιών σε σύγκριση με γενικότερους χαρακτηρισμούς (π.χ. ακριβό, φθινό κλπ.). Στοιχεία για την πορεία της οικονομίας και η εξέλιξη των τιμών ορισμένων βασικών προϊόντων, όπως καθορίζονταν από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, περιλαμβάνονται στο Παράρτημα 1.

³⁵ Στο ίδιο, 51-52.

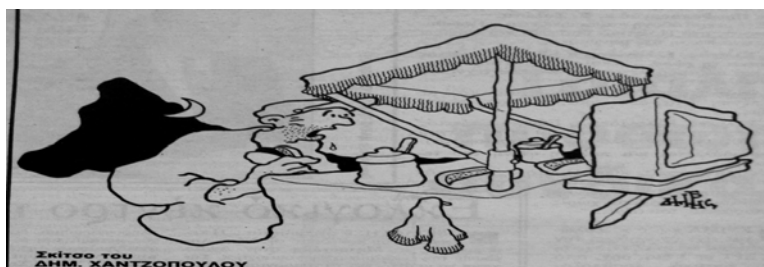
³⁶ «Περίοικος», «Αδυνάτισμα; Ναι, αλλά με μέτρο», *ΒτΚ*, 25/10/1987, 30.

³⁷ «Συζήτηση με ένα γυμναστή», *Γυν*, 16/1/1980, 17-18. «Κάθε γειτονιά και γυμναστήριο», *ΒτΚ*, 30/7/1989, 26.

³⁸ «Γρήγορο σερβίρισμα, γρήγορο κέρδος», *ΒτΚ*, 25/3/1987, 47. Ο ελληνικός όρος είναι ταχυφαγείο. Ωστόσο, προκρίνω τον ιθαγενή φαστφουντάδικο (που χρησιμοποιούσαν και τα Μέσα Ενημέρωσης της εποχής ως πιο παραστατικό).

³⁹ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Πίτσα», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 459-460. Χριστιάνα Σταματέλου, «Τζατζίκι, βίντεο και χοτ ντογκ», *Τα Νέα*, 26/3/1990, 6

κάπνιζε φανατικά, 54% έπινε πολλούς καφέδες και μόνο 15,9% γυμναζόταν συστηματικά. Ένας στους τέσσερις Έλληνες έπινε περισσότερο αλκοόλ από το ιατρικά αποδεκτό.⁴⁰ 68,7% των Ελλήνων δεν ασκούσαν ποτέ.⁴¹ Γιατί, όμως, γυμναστική και υγιεινή ζωή συζητούνταν, ενώ οι περισσότεροι δεν επιδίωκαν ένα τέτοιο στυλ ζωής;

Εικ 1,3: Σκίτσο του Δημήτρη Χατζόπουλου σχολιάζει τις ανθυγιεινές διατροφικές συνήθειες των νεοελλήνων: *Τα Νέα*, 7/11/1990, 16-17.

Το γυμναστήριο ήταν κάτι καινούριο και προσέελκυσε το ενδιαφέρον. Η εποχή των σιδεράδικων είχε δημιουργήσει την αντίληψη ότι τα γυμναστήρια απευθύνονταν κυρίως σε άνδρες που ενδιαφέρονταν για το αγωνιστικό μποντιμπίλτιγκ. Τα καινούρια γυμναστήρια αμφισβητούσαν το στερεότυπο που ήθελε τα γυμναστήρια στέκια ανθρώπων του υποκόσμου και ακατάλληλα για οικογενειάρχες και γυναίκες. Δύο εξελίξεις συνεισέφεραν να αποδομηθεί αυτή η αντίληψη: πρώτον, ορισμένες δράσεις φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης και του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς, όπως το πρόγραμμα «Γυναίκα και αθλητισμός - Κίνηση και ζωή». Τα προγράμματα αυτά στόχευαν να προσελκύσουν Αθηναίους στα γυμναστήρια και γνώρισαν κάποια επιτυχία. Το 1984, το πρόγραμμα εφαρμοζόταν σε πέντε δήμους του Λεκανοπεδίου και δύο της περιφέρειας: 1.200 γυναίκες συμμετείχαν στο Χαλάνδρι, 2.500 στο Περιστερί, 1.300 στον Ζωγράφου, 300 στον Υμηττό και 1.200 στο Μαρούσι.⁴² Η δεύτερη εξέλιξη ήταν η συνεχής δημιουργία σύγχρονων γυμναστηρίων με μηχανήματα και ομαδικά προγράμματα που διέφεραν από τα σιδεράδικα. Κρίνοντας από περιγραφές στον τύπο, οι χώροι αυτοί ήταν πιο φιλικοί στις γυναίκες. Γενικεύοντας τον ισχυρισμό της Carmen Lugo-Lugo ότι το γυναικείο ενδιαφέρον για τη γυμναστική δείχνει αυτοπεποίθηση, θα έλεγα ότι η συστηματοποίηση του γυναικείου ενδιαφέροντος για τη γυμναστική στην Αθήνα δείχνει ότι περισσότερες γυναίκες αισθάνονταν άνετα να αθληθούν στο δημόσιο χώρο και να εκτεθούν στα

⁴⁰ Νανά Νταουντάκη κ.α., «Αγύμναστοι και θεριακλήδες», *Τα Νέα*, 6/11/1990, 28-29.

⁴¹ Νανά Νταουντάκη, κ.α., «Απαθείς μπροστά στα προβλήματα», *Τα Νέα*, 7/11/1990, 16-17.

⁴² Νατάσσα Λάγιου, «Η άνοιξη μας έφτασε... εμπρός γυμναστική», *Ένα*, 15/3/1984, 50-52.

ανδρικά βλέμματα.⁴³ Η δημόσια άσκηση και η έλλειψη δισταγμών να ασκηθούν σε χώρους όπου άνδρες και γυναίκες συνυπήρχαν, συχνά με τολμηρά ρούχα εγγράφεται σε αυτό το φαινόμενο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η προσπάθεια δε συνοδευόταν από ανασφάλειες. Αξίζει να σημειωθεί παρότι τα ομαδικά προγράμματα δεν ήταν πάντα μεικτά, στοιχείο που δείχνει και τα όρια αυτής της συνύπαρξης, οι χώροι με όργανα ήταν κοινοί.

Ένα επιπλέον στοιχείο που έκανε τη γυμναστική πιο ελκυστική στις γυναίκες ήταν η διάδοση ομαδικών τεχνικών όπως η αεροβική και η γιόγκα. Τα προγράμματα αυτά στηρίζονταν στη σύνδεση ανάμεσα στη σωματική υγεία και την ικανότητα των γυναικών στην ακροβατική γυμναστική που σε άλλες χώρες (π.χ. Ηνωμένες Πολιτείες) ξεκίνησε από τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα.⁴⁴ Το 1981 υπήρχαν τουλάχιστον τέσσερις σχολές γιόγκα στην Αθήνα.⁴⁵ Το 1984 το σωματείο Σατιαναντασράμ διοργάνωνε κύκλους μαθημάτων για ενήλικες, αλλά και παιδιά.⁴⁶ Μεγαλύτερο ήταν το ενδιαφέρον για αεροβική και χορό ανάμεσα σε νέες από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα (Κ.Ζ., Σντ).⁴⁷ Η αεροβική δημιούργησε μια μόδα που εκφράστηκε ενδυματολογικά και μουσικά, αφού συνδέθηκε με κομμάτια όπως το «Physical» της Olivia Newton John. Η ηθοποιός Jane Fonda, που κυκλοφόρησε το *Jane Fonda's Workout*, μια σειρά αερόβιων ασκήσεων για βίντεο το 1982, που γνώρισε επιτυχία και ανάμεσα στις φίλες της αερόβιας γυμναστικής, είναι η πιο εμβληματική μορφή της τάσης αυτής (Κ. Ζ. Σντ).

Αναπαράγοντας μια σύνδεση που πήγαινε πίσω ως τον 19^ο αιώνα, η καλή φυσική κατάσταση εξελίχθηκε σε κυρίαρχη αναφορά σε σχέση τη σωματική υγεία και την ατομική παραγωγικότητα στις Ηνωμένες Πολιτείες περίπου από το 1975.⁴⁸ Η σπορ ένδυση συνδέθηκε με συναισθήματα ευφορίας και επιτυχίας και στη δεκαετία του 1980 εμφανίζεται δυναμικά και στην Ελλάδα.⁴⁹ Το 1984, δύο δημοσιογράφοι περιέγραφαν το ενδιαφέρον για την αεροβική στην Αθήνα, συνδέοντάς το με εκείνο που είχε εμφανιστεί και σε άλλες χώρες εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών που ήταν το κυρίαρχο παράδειγμα. Για παράδειγμα, στην Ιαπωνία στη δεκαετία του 1990 η

⁴³ Carmen R. Lugo-Lugo, 'The Madonna Experience: A U.S. Icon Awakens a Puerto Rican Adolescents Feminist Consciousness', *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 22/2 (2001), 121.

⁴⁴ Πρβλ: Bieke Gils, 'Flying, Flirting and Flexing: Charmion's Trapeze Act, Sexuality and Physical Culture at The Turn of the Twentieth Century', *Journal of Sport History*, 41/2 (2014), 251-268.

⁴⁵ Ρίκα Ζούλα, «Τι ξέρετε για τη γιόγκα;», *Cos*, (Απρ 1981), 88-90.

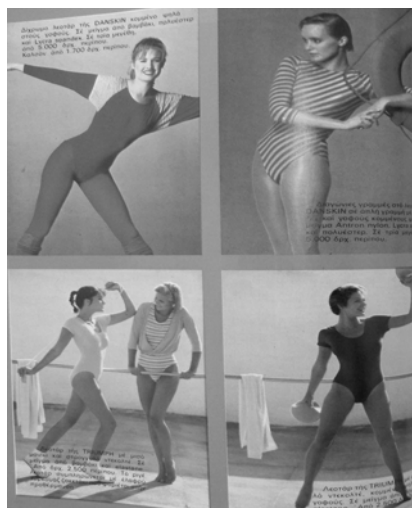
⁴⁶ Σοφία Δεδεμάδη και Νινέτα Βιδάλη, «Γιόγκα: Είναι και αυτή μια λύση», *ΕτΚ*, 20-21/10/1984, 29.

⁴⁷ Βασίλης Καββαθάς, «Οι αιθέριες και το μυστικό τους», *Τα Νέα*, 19/4/1984, 11.

⁴⁸ Helen Gremillon, 'In Fitness and in Health: Crafting Bodies in the Treatment of Anorexia Nervosa', *Signs*, 27/2 (2002), κυρίως 398-403. Ann Christolm, 'Nineteenth-century Gymnastics for U.S. Women and Incorporations of Buoyancy: Contouring Femininity, Shaping Sex and Regulating Middle-class Consumption', *Journal of Women's History*, 20/3 (2008), 84-112.

⁴⁹ «Η μόδα του aerobic», <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?t11393-%C7-%EC%FC%E4%E1-%F4%EF%F5-Aerobic> (20/6/2012). Βλ. το 9^ο κεφάλαιο.

αεροβική πήρε διαστάσεις λατρείας.⁵⁰ Λίγα χρόνια πριν, στην Αθήνα, διάφορα γεγονότα επιβεβαίωναν το καταναλωτικό ενδιαφέρον: ινστιτούτα άνοιγαν, δίσκοι για αεροβική και βιντεοκασέτες με ασκήσεις πωλούνταν μαζικά και διαφημιζόνταν σε γυναικεία περιοδικά (εικ 1,4).⁵¹

Εικ 1,4: Φωτογραφίες από αφιέρωμα του *Cosmopolitan* στη μόδα του αερόμπικ. Vicki Lindner, «Η ‘σωματική μόδα’», *Cos*, (Σεπτ 1984), 50.

Έτσι, το ενδιαφέρον για τη γυμναστική ενσωματωνόταν σε έναν τρόπο ζωής που προβαλλόταν ως σύγχρονος και ανοιχτός και στα δύο φύλα. Η ανοιχτότητα αυτή αποτελεί ερώτημα. Όπως έχουν δείξει μελέτες στις Ηνωμένες Πολιτείες, η κοινωνικότητα στα γυμναστήρια οργανωνόταν συχνά γύρω από συζητήσεις που εστίαζαν στην οικογενειακή ζωή ή την ανατροφή των παιδιών, αποκλείοντας γυναίκες των οποίων οι επιλογές ζωής δε συμβαδίζαν με αυτό το πρότυπο.⁵² Ίσως, άρα, είναι προτιμότερο να την αντιμετωπίσουμε ως ισχυρή πιθανότητα και όχι ως δεδομένο. Παράλληλα, όπως θα δούμε στο 9^ο κεφάλαιο, η αθλητική ένδυση γινόταν τμήμα του κόσμου της μόδας. Το 1987 γίνονταν επιδείξεις αθλητικών ειδών στο Μινιόν, ενώ καταστήματα με αθλητικά είδη βρίσκονταν σε όλες σχεδόν τις συνοικίες.⁵³ Το οικονομικά αισιόδοξο περιβάλλον δημιουργούσε τις προϋποθέσεις, ώστε συνήθειες που προηγουμένως απευθύνονταν σε εύπορους καταναλωτές να υιοθετηθούν από μεγαλύτερες ομάδες. Στο πεδίο της άθλησης εντοπίζονται αρκετά

⁵⁰ Laura Spielvogel, *Working out in Japan: Shaping the Female Body in Tokyo Fitness Clubs*, Ντάραμ, Duke University Press, 2003. Πρβλ: Elise Edwards, ‘Bodies in Motion: Contemplating Work, Leisure and Late Capitalism in Japanese Fitness Clubs’, *Anthropological Quarterly*, 76/1 (2003), 165-176.

⁵¹ Σοφία Δεδεμάδη και Νινέτα Βιδάλη, «Ένα, δυο, τρία... τίποτα», *ΕτΚ*, 27-28/10/1984, 27.

⁵² Maxine Leeds Craig και Rita Liberti, ‘Cause That’s What Girls Do’: The Making of a Feminized Gym’, *Gender and Society*, 21/5 (2007), 676-699.

⁵³ «Όλοι οι δυνατοί στο Μινιόν», *Τα Νέα*, 24/9/1987, 11. Σοφία Γκανιάτσου, «Εν δράσει», *Cos*, (Μάης 1990) 110-115.

τέτοια παραδείγματα, όπως η διάδοση του σκι, που δείχνει και πώς νέες καταναλωτικές συνήθειες συνδέονταν με νεωτερικές πρακτικές κινητικότητας. Αντίθετα με τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα, που συγκινούνταν από παλιά κυρίως από το ποδόσφαιρο, οι εύποροι Αθηναίοι είχαν πιο εκλεκτικές σχέσεις με τα σπορ δείχνοντας ενδιαφέρον για ακριβά αθλήματα όπως η ιστιοπλοΐα, η ιππασία, το τένις και το γκολφ. Οι φίλοι αυτών των αθλημάτων σύχναζαν στους ιππικούς ομίλους των βορείων προαστίων, το γκολφ στη Γλυφάδα και το Τένις Κλαμπ στην Πολιτεία.⁵⁴ Αυτά τα αθλήματα εξακολούθησαν να συγκινούν σχεδόν αποκλειστικά τις ανώτερες τάξεις και στη δεκαετία του 1980. Δε συνέβη, όμως, το ίδιο με το σκι, που διαδόθηκε και αποτέλεσε ένα παράδειγμα διάχυσης συνηθειών των ανώτερων τάξεων στα μεσαία στρώματα. Το Δεκέμβριο του 1987 ενόψει Χριστουγέννων στα ορεινά θέρετρα κοντά στην Αττική δεν υπήρχε σχεδόν κανένα διαθέσιμο κρεβάτι.⁵⁵ Η κατάσταση αποτύπωνε μια νέα καταναλωτική συνήθεια: τις εκδρομές σε χειμερινά θέρετρα για σκι. Έδειχνε πώς αυξήθηκε ένα ενδιαφέρον που ξεκίνησε στην αρχή της δεκαετίας, προσφέροντας εικόνες με ουρές οδηγών να τοποθετούν αλυσίδες στα αυτοκίνητα τους στον Παρνασσό (εικ. 1,5). Η Ελληνική Ομοσπονδία Χιονοδρομίας ιδρύθηκε το 1982 και λίγο αργότερα πολλά ταξιδιωτικά γραφεία της Αθήνας οργάνωναν εκδρομές για σκιέρ.⁵⁶

Εικ 1, 5: Οδηγοί βάζουν αλυσίδες χιονιού στα αυτοκίνητα τους στην επαρχιακή οδό που οδηγεί στον Παρνασσό: Ρίκα Ζούλα, «Χιονοδρομίες...made in Greece», *Ένα*, 22/3/1984, 24.

⁵⁴ Σοφία Γκανιάτσου, «Το βασίλειο μου για ένα άλογο», *Cos* (Νοέ 1987), 56-59. Λεΐα Βιτάλη, «Πειρατές το Σαββατοκύριακο», *Αθ*, 6/8/1987, 34-37.

⁵⁵ Λιάνα Κανέλλη, «Νεοέλληνας, ο σκιέρ», *ΒτΚ*, 13/12/1987, 35.

⁵⁶ Ενδεικτικά: «Sirt Tours: Εμπιστευθείτε σε μας τα ταξίδια και τις διακοπές σας», *Φίλ*, 20/9/1984, 5.

Εικ 1,6: Διαφήμιση του μπαρ Snow Me στην Αράχωβα: «Πού θα διασκεδάσετε», *Αθ*, 27/2/1986, 118-119.

Εικ 1,7: Διαφήμιση εκδρομών για σκι από το τουριστικό γραφείο Veronia Tours, *Αθ*, 6/12/1984, 109.

Αρκετοί παράγοντες συνέβαλαν στη διάδοση του σκι. Από τη δεκαετία του 1970 υπήρχαν υποδομές κοντά στην Αθήνα, όπως τα χιονοδρομικά κέντρα στα Καλάβρυτα και τον Παρνασσό.⁵⁷ Στη δεκαετία του 1980 τουριστικά γραφεία οργάνωναν εκδρομές για σκι για όλα τα βαλάντια: υπήρχαν οικονομικές εκδρομές στη Βίτοσα και τη Μαλοβίτσα της Βουλγαρίας, όπως αυτές που οργάνωνε το Veronia Tours (εικ 1,7), ακριβότερες εκδρομές σε θέρετρα της Γιουγκοσλαβίας, όπως το Κοπαόνικ, και ακριβές εξομήσεις στις Ελβετικές Άλπεις σε προορισμούς όπως το Νταβός και το Σεντ Μόριτς.⁵⁸ Η αισθητικοποίηση και εμπορευματοποίηση της παροδικά στενής και ιδιαίτερης σχέσης με ένα όμορφο φυσικό περιβάλλον που υπόσχεται το σκι κέρδιζε έδαφος.⁵⁹ Όσοι δε διέθεταν χρήματα και χρόνο για μακρινά ταξίδια μπορούσαν να επισκεφθούν κάποιο κοντινό χιονοδρομικό κέντρο. Δημοφιλής προορισμός ήταν ο Παρνασσός, καθώς βρισκόταν περίπου 200 χιλιόμετρα από την Αθήνα και προσφερόταν ακόμα και για μονοήμερη εκδρομή. Η αύξηση της ιδιοκίνησης έπαιξε ρόλο, καθώς πολλοί Αθηναίοι μπορούσαν να κάνουν τέτοιες εκδρομές. Γύρω στο 1984-85, η Αράχωβα και τα γύρω χωριά είχαν εξελιχθεί σε ζώνη διασκέδασης δίπλα

⁵⁷ Ελλάς. *Τουριστικός οδηγός 1976*, Αθήνα, Καπρανίδης, 1976, 36-39.

⁵⁸ «Χριστουγεννιάτικες διακοπές στο εξωτερικό», *Αθ*, 6/12/1984, 100-114.

⁵⁹ Joseph H. Kupfer, 'Engaging Nature Aesthetically', *The Journal of Aesthetic Education*, 37/1 (2003), 84.

την Αθήνα και κλαμπ όπως το Snow me (εικ. 1,6) διαφημίζονταν σε αθηναϊκά έντυπα.⁶⁰ Σύμφωνα με τον διευθυντή του χιονοδρομικού κέντρου Παρνασσού, το 1985-86 το κέντρο διακινούσε 250 ως 300 χιονοδρόμους τις καθημερινές και 7.500 ως 8.000 τα Σαββατοκύριακα καθώς οι εκδρομές του Σαββατοκύριακου ήταν πλέον ρουτίνα.⁶¹ Στην Αράχοβα υπήρχαν τέσσερις σχολές εκμάθησης σκι και επτά καταστήματα αγοράς και ενοικίασης χιονοδρομικού εξοπλισμού.⁶² Στην Αθήνα τα είδη σκι βρισκόνταν σε προθήκες καταστημάτων όπως ο Κλαουδάτος, που διοργάνωσε μια εβδομάδα αφιερωμένη στο σκι με τίτλο Αλπικές Μέρες 1988. Η διοργάνωση δείχνει ότι το σκι έγινε μέρος ενός τρόπου ζωής που συνδύαζε τη διάθεση για κινητικότητα και αφοσίωση στη μόδα και ο οποίος πλέον αφορούσε πολλούς καταναλωτές κάτι που αντιλαμβάνονταν και οι υπεύθυνοι των μεγάλων καταστημάτων της πρωτεύουσας.⁶³

Πόσο ισχυρή ήταν, όμως, αυτή η τάση; Σύμφωνα με το ΕΚΚΕ, το 1983, μόνο ένας στους είκοσι νέους ηλικίας 15-24 ετών ασχολιόταν με το θαλάσσιο σκι ή το σκι βουνού.⁶⁴ Το 1991, οι εγγεγραμμένοι σε σωματεία χιονοδρομίας ήταν λιγότεροι από ότι σε σωματεία επιτραπέζιας αντισφαίρισης, πυγμαχίας και αναρρίχησης βουνού.⁶⁵ Στην πραγματικότητα, το σκι εκφράζει την αντιφατικότητα των λόγων και των πρακτικών για την υγιεινή ζωή και άσκηση στην περίοδο. Σε μια πόλη με πολλούς καπνιστές, όπου οι διατροφικές συνήθειες επιδεινώνονταν, οι λόγοι για την υγιεινή ζωή και την άθληση απασχολούσαν συστηματικά το δημόσιο χώρο δημιουργώντας μια παραμορφωτική εικόνα.⁶⁶ Το στοιχείο αυτό τεκμηριώνει την παρατήρηση ότι αθλήματα συνδεδεμένα με την παράδοση μικρών χωρών (π.χ. το σκι παραπέμπει στην Αυστρία και την Ελβετία) δύσκολα ενθουσιάζουν μεγάλα ακροατήρια, όπως π.χ. το ποδόσφαιρο, αλλά δημιουργούν μικρές, αφοσιωμένες κοινότητες φίλων – καταναλωτών.⁶⁷ Ορισμένες τάσεις που υιοθετούνταν από δυναμικές καταναλωτικές ομάδες, στις οποίες τα Μέσα Ενημέρωσης έδιναν σημασία, υπερτονίζονταν, ενώ άφηναν πολλούς καταναλωτές αδιάφορους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν κατέγραφαν αυξητικές δυναμικές. Μια πληροφορήτρια, καλλιτέχνης, γεννημένη στην αρχή της δεκαετίας του 1960 υποστήριξε ότι κάποιοι φίλοι της αυτοπροσδιορίζονταν ως οικολόγοι, έκαναν κατασκήνωση στις διακοπές τους και επισκέπτονταν χορτοφαγικά εστιατόρια στην Αθήνα (Κ.Ζ., Σντ). Ωστόσο, σημείωσε ότι οι παρέες

⁶⁰ Αννη Ηλιοπούλου, «Ο Παρνασσός των Αθηναίων», 109-117 και 13/2/1986, 109-117.

⁶¹ Στο ίδιο, 109.

⁶² «Ποιος θα σας μάθει σκι», *Αθ*, 27/2/1986, 118-119.

⁶³ «Αλπικές μέρες '88 στον Κλαουδάτο από 18-26 Νοεμβρίου», *ΒτΚ*, 20/11/1988, 37.

⁶⁴ Κελλεπής, «Νέοι», 124.

⁶⁵ Myrzigakis, 'Athletics', 561 (δεν περιλαμβάνονται ερασιτέχνες σκιέρ).

⁶⁶ «Καπνίζουμε άλλα θέλουμε να το κόψουμε», *ΒτΚ*, 8/1/1989, 22. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, στο τέλος της δεκαετίας 43% των Ελλήνων πάνω από 15 ετών ήταν καπνιστές και η Ελλάδα ερχόταν δεύτερη στην ΕΟΚ στον τομέα αυτό μετά τη Δανία (45%).

⁶⁷ Maarten Van Bottenburg, 'Beyond Diffusion: Sport and its Remaking in Cross-Cultural Contexts', *Journal of Sport History*, 37/1 (2010), 47.

αυτές ήταν λίγες και η παρουσία τους ελάχιστα επικαθοριστική στους κυρίαρχους τρόπους ζωής, μολονότι απολάμβαναν προβολής από ορισμένα Μέσα Ενημέρωσης που απευθύνονταν κυρίως σε νέους. Η σύνθεση του κοινού του περιοδικού *Τροφές και Υγεία* είναι επίσης ενδεικτική: 42% των αναγνωστών ήταν έως 24 ετών και 43% 25-34 ετών, 55% γυναίκες και 54% είχε ανώτερες και ανώτατες σπουδές, καλή εργασία και εισοδήματα: ακμαίες δηλαδή καταναλωτικά ομάδες⁶⁸ Το ενδιαφέρον για την υγιεινή ζωή απευθυνόταν σε σχετικά λίγους καταναλωτές και ως αίτημα είχε προβολή δυσανάλογη προς τη δυναμική του, επειδή οι ομάδες αυτές ήταν ακμαίες οικονομικά και προσέλκυαν το ενδιαφέρον Μέσων Ενημέρωσης και διαφημιστών. Έτσι, το ενδιαφέρον για την υγιεινή ζωή, ως μιντιακό αίτημα και ανερχόμενη πρακτική, κατέλαβε στο δημόσιο χώρο της δεκαετίας του 1980 μια θέση πιο κεντρική από αυτή που είχε στην πραγματικότητα στην καθημερινή ζωή των Αθηναίων.

Προσεγμένοι άνδρες

Το 1985, ένα αφιέρωμα εφημερίδας στα ανδρικά καλλυντικά αποτύπωνε μια αλλαγή δηλωτική μιας εξέλιξης που χαρακτήρισε διεθνώς τη δεκαετία του 1980: τον πολλαπλασιασμό των δημόσιων αναπαραστάσεων για το ανδρικό σώμα.⁶⁹ Ενώ μέχρι πρόσφατα τα ανδρικά καλλυντικά ήταν κυρίως κολόνιες και λοσιόν ξυρίσματος, πλέον πολλά προϊόντα ήταν διαθέσιμα: αποσμητικά, ειδικά σαμπουάν, μαλακτικές λοσιόν, ζελέ χτενίσματος.⁷⁰ Οι καταναλωτές εξοικειώνονταν με εικόνες ανδρών που ενδιαφέρονταν για την εξωτερική τους εμφάνιση χρησιμοποιώντας καλλυντικά και αγοράζοντας προσεγμένα ρούχα και εσώρουχα, καταναλωτικές προτιμήσεις που εμφανίζονται ως αντικείμενο αντιπαράθεσης των νέων με τους γονείς τους και σε ταινίες των πρώτων ετών της δεκαετίας.⁷¹ Το ενδιαφέρον αυτό επεκτάθηκε μετά το 1985, όταν περιοδικά, όπως το *Playboy*, διαφήμιζαν συστηματικά προϊόντα αισθητικής, συνδέοντας τη χρήση τους με ανερχόμενες ανδρικές ταυτότητες, όπως ο γιάπης, ο τεχνοκράτης και ο επιχειρηματίας και αποσυνδέοντας τη χρήση τους από την ταυτότητα του ομοφυλόφιλου.⁷²

Η χρήση των καλλυντικών είναι παλιά πρακτική και η ιστορική της διαδρομή γεμάτη με συμπεριφορές, μόδες και τεχνικές που εφαρμόζουν τα υποκείμενα για να

⁶⁸ «Είμαστε τυχεροί με τέτοιους αναγνώστες», *TY* (Μάης-Ιούν 1988), 56.

⁶⁹ David Bichbinder, 'Object or Ground? The Male Body as Fashion Accessory', *Canadian Review of American Studies*, 34/3 (2004), 221.

⁷⁰ Αγ. Κ., «Και το αντρικό δέρμα θέλει περιποίηση», *ETK*, 22-23/6/1985, 32-33

⁷¹ Γιάννης Δαλιανίδης, *Τα τσακάλια* (1981). Ντίμης Δαδήρας, *Φυλακές ανηλίκων* (1982).

⁷² «Αρωματισμένη βουτιά στη μπανιέρα σας», *Py* (Οκτ. 1985), 148· Ισαβέλλα Παπαζήση, «Trussardi 2» (Το άρωμα), *Py*, (Οκτ 1986), 13-14. Πέπη Ραγκούση, «Κερδίζοντας το παιχνίδι του δέρματος», *Py* (Δεκ 1986), 136-140· Πέπη Ραγκούση, «Τρίχες!», *Py*, (Μάρτ. 1987), 110-115, 138· «Η ανδρική ομορφιά», *Py*, (Δεκ 1989), 164-16. Πρβλ: Yannakopoulos, 'Naked Piazza'.

διατηρηθούν σε ένα επιθυμητό επίπεδο ομορφιάς.⁷³ Οι όροι νοσηματοδότησής τους ως αποδεκτές ή παρεκκλίνουσες προσφέρουν ερεθίσματα σκέψης για τη συγκρότηση έμφυλων ιεραρχιών και των εκάστοτε πολιτισμικών χρήσεων της κατανάλωσης. Η χρήση καλλυντικών από άνδρες ενείχε συνδηλώσεις μειωμένης αρρενωπότητας. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε πότε η χρήση καλλυντικών επαρκούσε να χαρακτηριστεί ένας καταναλωτής δυνάμει ομοφυλόφιλος, κάτι που προφανώς απηχεί την εκτεταμένη χρήση καλλυντικών από ομοφυλόφιλους καταναλωτές στη δεκαετία του 1970.⁷⁴ Ωστόσο, η χρήση καλλυντικών από άνδρες φαίνεται ότι δεν ήταν ιδιαίτερα κοινή συνήθεια ακόμα και μετά το 1980. Μια πληροφορήτρια περιέγραψε ότι της έχουν εντυπωθεί μόνο δύο περιπτώσεις ανδρών που χρησιμοποιούσαν καλλυντικά: ένας ετεροφυλόφιλος και ένας γκέι. Η ευκολία με την οποία ανακάλεσε την πληροφορία δείχνει ότι αυτή η συμπεριφορά την είχε εντυπωσιάσει, καθώς ήταν μια εξαίρεση στον κανόνα που ήθελε τους περισσότερους άνδρες να μην ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για αυτά τα θέματα (Γ.Ζ., Σντ).

Όλα τα σκευάσματα δεν αντιμετωπίζονταν το ίδιο. Σύμφωνα με ένα μαθητή σε λύκειο της Καλλιθέας, προϊόντα όπως το ζελέ μαλλιών και οι κολόνιες ήταν περισσότερο αποδεκτά, ενώ άλλα, όπως οι κρέμες, προσλαμβάνονταν ως γυναικεία και η κατανάλωση τους δημιουργούσε ερωτηματικά για τον σεξουαλικό προσανατολισμό του χρήστη. Ο σχετικός φόβος δημιουργούσε και την ανάγκη για πιο διακριτική αναζήτησή τους από τους άνδρες καταναλωτές που ενδιαφέρονταν για αυτά (Γ. Τ. Σντ). Ενδεχομένως τα μαλλιά, «μια εκδημοκρατισμένη ζώνη του νεανικού σώματος καθώς όλοι σχεδόν οι νέοι ανεξάρτητα τάξης και σωματικής διάπλασης διαθέτουν μαλλιά», λειτουργούσαν ως ισχυρό, νομιμοποιημένο πεδίο πειραματισμών.⁷⁵ Αποδεκτά ήταν και τα αρώματα, «αγαθό που συνδέεται με αλλαγές σε ό,τι αφορά της ιεροτελεστίες υγιεινής, καθαρισμού και καλλωπισμού του σώματος», στις οποίες αρκετοί νέοι έδιναν σημασία.⁷⁶ Μια αισθητικός της εποχής, σημειώνει ότι αρκετοί νέοι άνδρες ενδιαφέρονταν για υπηρεσίες αισθητικής όπως ο καθαρισμός προσώπου, αλλά συχνά δίσταζαν να το ζητήσουν (Ε. Α., Σντ). Σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για τομή: η μεταπολιτευτική, милитарιστική ανδροπρέπεια, που

⁷³ Δυστυχώς, μελέτες για τις πρακτικές καλλωπισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα δεν υπάρχουν, καθώς το ζήτημα παραμένει στο περιθώριο του ενδιαφέροντος των ιστορικών. Για μια εξαίρεση που, ωστόσο, αναφέρεται στον 19^ο και τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα: Σάκης Σπυρίδης, *Γυναικεία ομορφιά, ανδρική κομψότητα. Καλλυντικά, κοσμητική και καλλωπισμός στην Ελλάδα (μέσα 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2011. Πρβλ το εξαιρετικό άρθρο του Camron Michael Amin, 'Importing Beauty Culture' into Iran in the 1920s and 1930s: Mass Marketing Individualism in an Age of Anti-imperialist Sacrifice', *Comparative Studies of South Africa, Asia and the Middle East*, 24/1 (2004), 79-95 για την εξέλιξη των πρακτικών αυτών στο Ιράν στις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

⁷⁴ Yannakopoulos, 'Naked Piazza', 178-183.

⁷⁵ Η φράση στα εισαγωγικά από το: Almog Oz, 'From Blorit to Polytail: Israeli Culture Reflected in Popular Hairstyles', *Israel Studies*, 8/2 (2003), 108.

⁷⁶ Dee Amy-Chinn, 'Sex Offence: The Cultural Politics of Perfume', *Women. A Cultural Review*, 12/2 (2001), 168.

εκφραζόταν από τη τριχοφυΐα και το μουστάκι και αποτυπώνεται σε οπτικά τεκμήρια της εποχής - το ντοκιμαντέρ *Μαρτυρίες* του Νίκου Καβουκίδη (1975) είναι χαρακτηριστικό - υποχωρούσε υπέρ του ξυρισμένου προσώπου. Το ξύρισμα επανήλθε στη νεανική μόδα μετά από αρκετά χρόνια, όπου τα γένια και τα μακριά μαλλιά αποτελούσαν στοιχεία μιας αντικομοφομιστικής εμφάνισης και αύξησε τις πωλήσεις ανδρικών καλλυντικών όπως οι κρέμες ξυρίσματος.⁷⁷ Το 1989 πάνω από 30% των Αθηναίων ξυρίζονταν καθημερινά, ενώ μόλις 1% προτιμούσε το μούσι. Οι περισσότεροι χρησιμοποιούσαν σύγχρονα σκευάσματα όπως ο αφρός ξυρίσματος (55%) και όχι κρέμα (28%) ή σαπούνι με πινέλο (17%).⁷⁸

Μετά το 1985-86, καλλυντικά και αρώματα καθιερώθηκαν ως αντικείμενο ενδιαφέροντος ανδρών καταναλωτών από ανώτερα κοινωνικά στρώματα με υψηλή μόρφωση. Το 1987 τα αρώματα έλκυαν καταναλωτές που ταξίδευαν συχνά στο εξωτερικό, εμφανίζοντας μεγάλη ζήτηση στα καταστήματα αφορολογητών ειδών.⁷⁹ Ανάλογα, 42% των αναγνωστών του περιοδικού *Status*, εντύπου με υψηλή απήχηση σε εύπορα ακροατήρια, ενδιαφερόταν για καλλυντικά.⁸⁰ Ωστόσο, το καταναλωτικό ενδιαφέρον για την αισθητική σταδιακά διαχύθηκε προς λιγότερο εύπορους, εξέλιξη που εγγράφεται στη διαδικασία διάδοσης μηνυμάτων και εικόνων για την κατανάλωση από τα πάνω προς το κάτω, την οποία έχει επισημάνει ο Mike Featherstone.⁸¹ Ορισμένα καλλυντικά, όπως το σαμπουάν *Ultrex*, που διαφημιζόνταν συνδέοντας καθαριότητα και σωματική υγιεινή με το πρότυπο του πετυχημένου ετεροφυλόφιλου άνδρα, απευθύνονταν σε όλους τους καταναλωτές.⁸²

Το μάρκετινγκ καλλυντικών έπρεπε να αντιπαλέψει το στερεότυπο που συνέδεε τη χρήση τους από άνδρες με την ομοφυλοφιλία. Το 1989, ο επικεφαλής του τομέα καλλυντικών της BDF Hellas υποστήριζε ότι, σύμφωνα με μετρήσεις, ενώ πολλοί άνδρες ενδιαφέρονταν για τα καλλυντικά, απέφευγαν να χρησιμοποιούν προϊόντα καταχωρημένα ως γυναικεία, και ότι το στοιχείο αυτό προσδιόριζε τις στρατηγικές μάρκετινγκ. Η έρευνα αναδείκνυε τη διαφορά αντίληψης ανάμεσα στους νεότερους και τους μεγαλύτερους άνδρες. Εκείνοι που αναζητούσαν προϊόντα υψηλής τεχνολογικής στάθμης και άρτιας εμφάνισης ήταν συνήθως γεννημένοι μετά το 1957-58.⁸³ Φαίνεται ότι δεν ήταν οι μεγαλύτεροι που υποστήριζαν αυτήν την καταναλωτική τάση, αλλά, κυρίως, καταναλωτές που είχαν ενηλικιωθεί από το 1978-79 καθώς είχαν επηρεαστεί λιγότερο από την μεταπολιτευτική милитарιστική

⁷⁷ Το στοιχείο αυτό αποτελούσε αντικείμενο σχολιασμού στον κινηματογράφο από την αρχή της δεκαετίας του 1970. Βλ. πχ την ταινία *Τι 30, τι 40, τι 50* του Κώστα Καραγιάννη (1972).

⁷⁸ Χρήστος Δαμίρης, «Ανδρικά καλλυντικά», *St*, (Απρ 1989), 46-48.

⁷⁹ Χρήστος Ιερείδης, «Αρώματα και τσιγάρα αγοράζουν στα καταστήματα αφορολογητών ειδών οι ταξιδιώτες», *Τα Νέα*, 17/8/1988, 16.

⁸⁰ «Προϊόντα που συγκινούν περισσότερο», *Ο άνδρας του Status*, 1/1990 (ειδικό τεύχος), 30.

⁸¹ Mike Featherstone, 'The Body in Consumer Culture', *Theory, Culture and Society*, 1/2 (1983), 21.

⁸² Φιλήμων Παπαπολύζος και Κώστας Μαρτζούκος, *Hellads. Η Ελλάδα μέσα από τη διαφήμιση*, Αθήνα, Omikron, 1997, 210.

⁸³ Δαμίρης, «Ανδρικά», 46.

αισθητική και ήταν πιο ανοιχτοί σε πειραματισμούς πάνω τις πολιτικές της εμφάνισης. Αυτή η γενιά ανδρών φαίνεται ότι επηρεαζόταν ευκολότερα από στρατηγικές μάρκετινγκ που προηγουμένως είχαν πετύχει στις γυναίκες: τα καλλυντικά τους έκαναν να νιώθουν καλύτερα και πιο προσαρμοσμένοι σε ταυτότητες που προβάλλονταν από την πολιτιστική βιομηχανία και τη διαφήμιση.⁸⁴ Επίσης, η στρατηγική αναπαρήγαγε ένα μοτίβο που ήθελε τους άνδρες που αναζητούν την προσοχή και την αγάπη των γυναικών μέσω της έμφασης στην εμφάνιση να θεωρούνται ότι επιτελούν ανατρεπτικούς, νεωτερικούς ανδρισμούς. Η διαφήμιση επένδυσε στη σύνδεση ανάμεσα στην κατανάλωση καλλυντικών και τη νεωτερικότητα προβάλλοντας τον άνδρα - χρήστη τέτοιων προϊόντων ως μοντέρνο και κάποιον που απολάμβανε ένα κρίσιμο πλεονέκτημα στην προσέγγιση με το άλλο φύλο σε σχέση με τους απεριποίητους ανταγωνιστές του. Σε μια εποχή ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, αρκετοί καταναλωτές από τα μεσαία στρώματα είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν τέτοια προϊόντα.⁸⁵ Οι διαφημιστές αντιλήφθηκαν την τάση βλέποντας ευκαιρίες: στην περίοδο 1987-1989 1,2 δις. δραχμές επενδύθηκαν στον τομέα των ανδρικών καλλυντικών.⁸⁶ Η στροφή αυτή συνδέεται αρκετά στενά με την απήχηση της νέας υφολογίας ζωής και τη μεταφορά διεθνών εξελίξεων στο ελληνικό συμφραζόμενο. Για παράδειγμα, το *Κλικ* κωδικοποιούσε την αλλαγή ως καθιέρωση νέων εκδοχών ανδρισμού που συνδύαζαν τις ταυτότητες του «θηλυκοποιημένου σεξουαλικού επαναστάτη» και του καταναλωτή.⁸⁷ Η ανοχή στο φόβο της θηλυκοποίησης παρουσιαζόταν ως στοιχείο μοντερνισμού και επαναστατικότητας και επικοινωνούνταν μέσω της παρουσίασης αλλαγών στην τέχνη, όπως στο πεδίο της φωτογραφίας, όπως, για παράδειγμα, το έργο του γνωστού για την προκλητικότητά του φωτογράφου Bruce Webber (εικ 1,8) που γινόταν γνωστό και στην Ελλάδα από τα νέα Μέσα Ενημέρωσης όπως το *Κλικ*.⁸⁸

⁸⁴ Donna K. Darden και Steve K. Worden, 'Using Cosmetics: The Social Construction of a Consumer Object', *Sociological Spectrum: Mid-South Sociological Association*, 14/3 (1994), 288

⁸⁵ Για το πρώτο τμήμα του επιχειρήματος: Hoda El Sada, 'Imaging the 'New Man' Gender and Nation in Arab Literary Narratives in the Early Twentieth Century', *Journal of Middle East Women's Studies*, 3/2 (2007), 47.

⁸⁶ Δαμίρης, «Ανδρικά», 48.

⁸⁷ Γιώργος Πανόπουλος, «Ουφ! Τελείωσε», *Κλικ* (Ιαν 1990), 109. Ο όρος στα εισαγωγικά από εκεί.

⁸⁸ Για την προβολή των τάσεων στη φωτογραφία από το *Κλικ* πρβλ το 2ο κεφάλαιο αυτής της μελέτης.

Εικ 1,8: Φωτογραφία του Bruce Webber με τίτλο Boys at Wrong Fads (1982).

Πιθανά επηρεασμένοι και από την επιτυχία νέων μέσων ενημέρωσης όπως το *Κλικ*, οι καταναλωτές που παρακολουθούσαν τα νέα στιλιστικά ρεύματα στη διαφήμιση αυξάνονταν. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί πόσο ακριβώς ήταν και ριψοκίνδυνο να γίνουν υποθέσεις για το πόσο οι αλλαγές στις καταναλωτικές συνήθειες απηχούσαν αλλαγές στις έμφυλες σχέσεις και τους τρόπους που εκείνες επικοινωνούνταν μέσα από μιντιακές και καλλιτεχνικές αποτυπώσεις. Η σημασία της εξωτερικής εμφάνισης για τους άντρες αυξανόταν και πολλές γυναίκες (50% των νέων 15-24 ετών σύμφωνα με μια μέτρηση) θεωρούσαν το εξωτερικό παρουσιαστικό σημαντικότερο από στοιχεία όπως η εξυπνάδα ή το χιούμορ.⁸⁹ Παράλληλα, έντυπα όπως το *Playboy*, προέβαλαν το περιποιημένο πρόσωπο ως διαβατήριο επιτυχίας στις προσωπικές και επαγγελματικές σχέσεις των αντρών.⁹⁰ Η έμφαση στο πρόσωπο συμβάδιζε με την ανάγκη για περιποιημένη εμφάνιση που περιλάμβανε την προσεκτική διατροφή και την αποφυγή του περιττού βάρους, του οποίου ορισμένα συμπτώματα, όπως η μυροκοιλιά, θεωρούνταν αντιαισθητικά και ότι μείωναν τις ευκαιρίες για σεξ.⁹¹ Αντίθετα με τη χρήση καλλυντικών, η φροντίδα του βάρους δεν έθιγε τον ανδρισμό των καταναλωτών που την επιδίωκαν έστω και με τη βοήθεια ινστιτούτων, που προσέφεραν προγράμματα γυμναστικής, αδυνατίσματος και σύσφιξης για άνδρες (εικ. 1,9). Αρκετοί άνδρες δεν αισθάνονταν άνετα να μιλήσουν ανοιχτά για θέματα σχετικά με το σώμα και την αισθητική, στοιχείο που εξηγεί και την επιτυχία περιοδικών όπως το *Playboy*, τα οποία συστηματικά προσέφεραν ανώνυμα συμβουλές για τέτοια ζητήματα.⁹² Όλες αυτές οι εξελίξεις συνδέονται με μια διεθνική τάση: το ανδρικό ενδιαφέρον για την εξωτερική εμφάνιση έγινε σαφές όταν το φροντισμένο, γυμνασμένο ανδρικό σώμα προβλήθηκε συστηματικότερα όχι μόνο ως εικόνα δύναμης αλλά και ως εικόνα όπου η δύναμη που προσφέρει η γυμναστική συνδέθηκε στενά με τη σεξουαλικότητα.⁹³

⁸⁹ Κελεπήρης, «Νέοι», 132-133. Λεϊά Βιτάλη «Οι Έλληνες και ο έρωτας (II)», *Py*, (Μάης 1989), 200.

⁹⁰ Πέπη Ραγκούση, «Κερδίζοντας το παιχνίδι του δέρματος», *Py*, (Δεκ 1986), 136.

⁹¹ Ενδεικτικά: 'Let's get physical', *St* (Απρ 1988), 42. «Μακριά από τα βουτυράκια», *St* (Μάιος 1988), 136. «Ανδρική παχυσαρκία: Οι 7 αμαρτίες», *St* (Οκτ 1988) 156, «Θα αποκτήσετε τέλειο σώμα», *St* (Μάρτ 1989) 136.

⁹² Ενδεικτικά: «Για τα καβλόσπυρα», *Py* (Απρ 1990), 63.

⁹³ Reid Gilbert, 'That is Why I Go to the Gym: Sexual Identity and the Body of the Male Performer', *Theatre Journal*, 46/4 (1994), 483.

Εικ. 1,9: Διαφήμιση υπηρεσιών για άνδρες από το κέντρο ομορφιάς και αδυνατίσματος Silhouette, 4Τ (Μάρτ 1982), 4.

Αδυνάτισμα, καλλωπισμός, πλαστική χειρουργική

Καθώς το ενδιαφέρον για την ομορφιά και το αδυνάτισμα επεκτάθηκε, τα κέντρα αδυνατίσματος και τα ινστιτούτα ομορφιάς πλήθυναν. Οι μεταξύ τους διαφορές δεν ήταν πάντα σαφείς: και τα δύο πρόσφεραν υπηρεσίες αδυνατίσματος, σύσφιξης και καταπολέμησης σωματικών ατελειών. Ίσως, η σημαντικότερη διαφορά ήταν ότι οι μεγάλες αλυσίδες διέθεταν ανδρικά τμήματα, ενώ οι μικρές απευθύνονταν μόνο σε γυναίκες και λόγω έλλειψης χώρου, καθώς έπρεπε να αποφεύγεται η οπτική επαφή ανάμεσα σε ημίγυμνες γυναίκες και άνδρες (Ε. Α., Σντ). Το φαινόμενο απασχόλησε τον τύπο, καθώς, παρότι το ενδιαφέρον για αδυνάτισμα είχε αναδειχθεί σε άλλες χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες ήδη από το Μεσοπόλεμο, στην Ελλάδα ήταν κάτι νέο.⁹⁴ Οι δημοσιογράφοι περιέγραφαν μια βιομηχανία που, αναπαράγοντας την ιδέα ότι το πάχος συνδέεται με την τεμπελιά και την έλλειψη θέλησης και πειθαρχίας, εκμεταλλευόταν ανασφάλειες υποψήφιων πελατών. Η βιομηχανία αυτή τόνιζε στους υποψήφιους πελάτες ότι κάθε παρέκκλιση από το πρότυπο του λεπτού, σφιχτοδεμένου σώματος έπρεπε να επιδιορθωθεί καλλιεργώντας τους συναισθήματα ενοχής.⁹⁵ Στις γυναίκες, οι οποίες συχνά αισθάνονται μη ποθητές όταν τα σώματα

⁹⁴ Βλ: Margaret A. Lowe, 'From Robust Appetites to Calorie Counting: The Emergence of Dieting Among Smith College Students in the 1920s', *The Journal of Women's History*, 7/4 (1995), 38-39. Για τη Γαλλία πρβλ: Carolyn Comiskey, 'Cosmetic Surgery in Paris in 1926: The Case of the Amputated Leg', *Journal of Women's History*, 16/3 (2004), 38.

⁹⁵ Βασίλης Καββαθάς, «Επιχείρηση: Παχυσαρκία», *Τα Νέα*, 17/4/1984, σ. 9· Χριστίνα Σταματέλου, «Στόχος το πορτοφόλι σας», *Τα Νέα*, 31/3/1985, 13. Το παράθεμα από το Sarah Grogan, *Body Image. Understanding Body Dissatisfaction in Men, Women and Children*, East Sussex, Routledge, 2008, 9. Πρβλ: Eric Naiman, 'Revolutionary Anorexia (NEP as a Female Complaint)', *The Slavic and East European Journal*, 37/3 (1991), 305-325 για τις συνδέσεις αδύνατου σώματος και ροπής προς την

τους δεν ανταποκρίνονται στα κυρίαρχα πρότυπα σωματικότητας, η στρατηγική φαίνεται ότι είχε αρκετή επιτυχία.⁹⁶ Στόχος ήταν να πάρει η υποψήφια πελάτισσα την απόφαση να συμμετάσχει σε κάποιο ακριβό πρόγραμμα υπό ψυχολογική πίεση.⁹⁷ Η επίσκεψη σε τέτοιους χώρους προκαλούσε ντροπή. Ένας δημοσιογράφος περιέγραφε ότι η προσπάθεια του να πάρει συνεντεύξεις από πελάτισσες ήταν μάταιη, αφού αρνούσαν να μιλήσουν επειδή αισθάνονταν ντροπή που βρίσκονταν εκεί. Θεωρούσαν την παρουσία τους εκεί ως αποτυχία να επιβάλλουν στο σώμα τους τα πρότυπα ομορφιάς.⁹⁸ Χωρίς να είναι ηγεμονικό, το πρότυπο του λεπτού, γυμνασμένου σώματος απασχολούσε όλο και περισσότερο το δημόσιο χώρο.⁹⁹

Η προσπάθεια των επιχειρήσεων να πείσουν επένδυε στη λογική της ελάσσοнос προσπάθειας. Τα ινστιτούτα υπόσχονταν άμεσα αποτελέσματα, όπως απώλεια δέκα κιλών σε 23 μέρες.¹⁰⁰ Δεν αντιμετώπιζαν κανένα σώμα ως ικανοποιητικό, αλλά το έβλεπαν ως εργαλείο ικανό να καταστήσει το υποκείμενο σεξουαλικά ελκυστικό και κοινωνικά επιτυχημένο και το οποίο απαιτούσε επενδύσεις σε χρόνο και χρήμα. Οι υπηρεσίες προβάλλονταν ως προϊόντα επιστημονικής ενασχόλησης, τεχνολογικών επενδύσεων και υπερεθνικής δικτύωσης (εικ 1,10).¹⁰¹ Το σώμα αντιμετωπιζόταν ως ένα κατακερματισμένο πεδίο δυνητικής επέμβασης χωρισμένο σε ζώνες που επιδεχόταν τελειοποιήσεις. Απηχώντας τις επισήμανσεις ότι ο νομικός και ιατρικός έλεγχος της ανθρώπινης συμπεριφοράς παράγει υποκείμενα που αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους εντός των κανονιστικών αυτών λόγων και ότι κυρίαρχο στοιχείο της διαφήμισης είναι η ικανότητά της να παράγει λόγους με εκπαιδευτική υφή, οι διαφημίσεις των ινστιτούτων διακινούσαν μηνύματα που διεκδικούσαν επιστημονικά εύσημα. Προσπαθούσαν να ελέγξουν αντιδράσεις των υποψήφιων πελατών ωθώντας τους να αναγνωρίσουν ότι τα σώματα τους χρειάζονταν θεραπεία ώστε να κανονικοποιηθούν.¹⁰² Η εστίαση σε ζώνες εκφραζόταν και στη στήλη επιστολών του

εργατικότητα στη Σοβιετική Ένωση. Για έναν αντίλογο που δείχνει ότι το πάχος δε συνδέεται πάντοτε με αρνητικές συνδηλώσεις πρβλ: Christopher E. Forth, 'The Qualities of Fat: Bodies, History and Materiality', *Journal of Material Culture*, 18/2 (2013), 135-154.

⁹⁶ Marlene Boskind-Lodahl, 'Cinderella's Stepsisters: A Feminist Perspective on Anorexia Nerviosa and Bulimia', *Signs*, 2/2 (1976) 349.

⁹⁷ Σταματέλου, «Στόχος».

⁹⁸ Καββαθάς, «Επιχείριση».

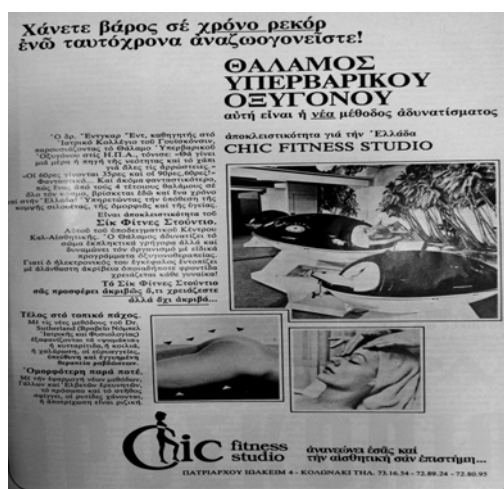
⁹⁹ Ενδεικτικά: Jane Firbank, «Μπρος στα κάλλη τι είναι ο πόνος;», *ΒτΚ*, 11/12/1983, 14. Για τη βαθμιαία ενδυνάμωση αυτού του προτύπου και την εξέλιξη του σε κυρίαρχο στη δεκαετία του 1990: Panagiotis Zestanakis, 'The 'Curvy Years' and Their Aftermath. Film, Media and Representations of Femininity in 1980s and 1990s Greece', *Film, Fashion and Consumption*, 4/1 (2015), 25-42.

¹⁰⁰ Professional Weight Centers, *Cos*, (Ιούν 1981), 159. «Όταν βλέπετε ένα ωραίο σώμα να θυμάστε τα Silhouette», *Cos*, (Νοέ 1980), 136.

¹⁰¹ Πρβλ: «Swiss Slimming Centers», *Cos*, (Φεβ 1981), 21. «Salon Mirabelle», *Cos*, (Σεπτ 1981), 102. Το ίδιο ινστιτούτο υποσχόταν καταπολέμηση των ρυτίδων με τη χρήση μιας νέας μεθόδου από τη Γαλλία, *Cos*, (Νοε 1981), 32. Μια παρόμοια στρατηγική ακολούθησαν τα περιοδικά στην Κίνα μετά το 1985: Beverley Hooper, 'Women, Consumerism and the State in Post-Mao China', *Asian Studies Review*, 17/3 (1994), 82.

¹⁰² Moira Gatens, *Imaginary Bodies. Ethics, Power and Corporeality*, Λονδίνο, Routledge, 1996, 78. Mona Russell, 'Creating the Modern Egyptian Girl: Whitewashing Soap and Clothes From the Late Nineteenth Century to 1936', *Journal of Middle East Women's Studies*, 6/3 (2010), 25.

Cosmopolitan, όπου αναγνώστριες ανέφεραν συγκεκριμένα σημεία και συμπτώματα, όπως το στήθος και η υπερτρίχωση.¹⁰³ Τα ινστιτούτα πρόσφεραν προγράμματα για το στήθος, μια σωματική περιοχή φορτισμένη με πολιτισμικές και σεξουαλικές προσδοκίες, που μαζί με τα οπίσθια, αναδεικνυόταν σε πεδία που έχριζαν ιδιαίτερης προσοχής και παρεμβάσεων.¹⁰⁴ Επεξηγώντας αυτές τις προσδοκίες, η Iris Marion Young υποστηρίζει ότι το στήθος είναι το σύμβολο της γυναικείας σεξουαλικότητας: αποτελεί την πιο αναγνωρίσιμη αναφορά της θηλυκότητας και η πολιτιστική βιομηχανία και η διαφήμιση διαρκώς παράγουν αναπαραστάσεις που θεοποιούν τα στήθη με τέλειες αναλογίες και σχήμα.¹⁰⁵

Εικ. 1,10: Διαφήμιση αδυνατίσματος σε θάλαμο υπερβαρικού οξυγόνου: *Cos*, (Ιαν 1981), 109.

Αλλα σημεία που συγκέντρωναν το ενδιαφέρον ήταν τα ερωτογενή και επιρρεπή στην ατέλεια οπίσθια και το πρόσωπο.¹⁰⁶ Τα ινστιτούτα υποστήριζαν ότι οι γυναίκες που διατηρούσαν συγκεκριμένα σημεία του σώματος σε καλή κατάσταση έδειχναν πιο νέες. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό, καθώς το σώμα των ώριμων γυναικών δεν είχε ακόμα το 1980 επενδυθεί με τις συνδηλώσεις ερωτισμού που του προσέδωσε η πορνογραφία κυρίως από το 2000 και μετά.¹⁰⁷ Ως προς αυτό, τα μηνύματα των

¹⁰³ «Το σώμα μου», *Cos*, (Μάρτ 1984), 8, (Μάϊος 1984), 10, (Σεπτ 1984), 10. (Ιαν 1987), 8.
¹⁰⁴ Marilyn Yalom, *Η ιστορία του γυναικείου στήθους*, Αθήνα, Άγρα, 2006, 406. Ενδεικτικά: «Η στιγμή της αλήθειας για το χαλαρό στήθος σας: Sileron», *Cos*, Αύγ. 1981, 121. Regina Larkin και Julie Davies, «Ωραιότερο στήθος σε 30 ημέρες», *Cos* (Απρ. 1983), 81-84. Stan Malinowski, «Ενισχύσεις για τα μετόπισθεν», *Cos*, (Απρ. 1983), 104-107.
¹⁰⁵ Iris Marion Young, 'Breasted Experience. The Look and the Feeling', στο Rose Weitz (επιμ.), *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance and Behavior*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, 152.
¹⁰⁶ Βλ: Alena J. Singleton, 'Cultural History of the Buttocks' στο Victoria Pitts Taylor (επιμ.), *Cultural Encyclopedia of the Body*, Ουέστπορτ, Greenwood Press, 2008, 59-66.
¹⁰⁷ Ενδεικτικά: «Salon Mirabelle» *Cos*, (Σεπτ 1981), 102. «Salon Mirabelle», *Cos*, (Νοέ 1981), 32. Clarins Paris, «Μαθήματα ομορφιάς Clarins για νεανικό σώμα», *Cos*, (Ιαν 1982) 35. Chic, «Τέλος στα προσωπικά σας προβλήματα», *Cos*, (Δεκ 1983), 40. Πρβλ: Zestanakis, 'The Curvy', 30.

διαφημίσεων ταυτίζονταν με το λόγο των περιοδικών.¹⁰⁸ Είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε ποιοι χρησιμοποιούσαν τέτοιες υπηρεσίες, γιατί, καθώς η επίσκεψη στα ινστιτούτα ομορφιάς και αδυνατίσματος συχνά συνεπαγόταν ντροπή, η δημόσια καταγραφή της ήταν δύσκολη. Πάντως, οι χώροι δεν ήταν εντελώς νέοι. Ορισμένα ινστιτούτα λειτουργούσαν από τη δεκαετία του 1960. Στη δεκαετία του 1980 αυξήθηκαν, ωστόσο, κατά πολύ: οι κύριοι πόλοι της αγοράς ήταν το Κολωνάκι και η Βικτώρια. Το 1982, τα ινστιτούτα Bodyline, με δύο παραρτήματα σε Αθήνα και Πειραιά, πληροφορούσαν ότι 49.720 γυναίκες τα είχαν χρησιμοποιήσει από την αρχή της δεκαετίας του 1970.¹⁰⁹ Το 1984, σχεδόν όλες αυτές οι επιχειρήσεις βρίσκονταν στο κέντρο, στα βόρεια προάστια και επί της Λεωφόρου Κηφισίας.¹¹⁰

Η γεωγραφία αυτή δείχνει ότι απευθύνονταν κυρίως σε καταναλώτριες ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων. Ωστόσο, ορισμένα από αυτά τα σημεία, όπως η Κηφισίας, ήταν εύκολα προσβάσιμα και πιθανά προσέλκυαν και καταναλώτριες που δεν κατοικούσαν κοντά.¹¹¹ Η γεωγραφία επεκτεινόταν διαρκώς, συμπεριλαμβάνοντας μικροαστικές περιοχές, όπως τα Πατήσια και τα Ιλίσια, στοιχείο που δείχνει πως το καταναλωτικό τους κοινό αυξανόταν.¹¹² Η εξέλιξη αντικατόπτριζε ευρύτερες εξελίξεις στην αγορά υπηρεσιών αισθητικής και καλλυντικών: Το 1971 υπήρχαν 2.189 φαρμακεία και καταστήματα καλλυντικών στην Ελλάδα, ενώ το 1981, 4.961.¹¹³ Το 1988 υπήρχαν 8.350 πλέον τέτοιες επιχειρήσεις (3.264 στην Αθήνα).¹¹⁴ Στην περίοδο 1974-1994, η δαπάνη για προϊόντα προσωπικής φροντίδας διπλασιάστηκε: 1,1% το 1974, 1,6% το 1981-1982, 2,1 το 1987-1988 και 2,2 το 1993-1994.¹¹⁵ Οι στατιστικές συμφωνούν με την περιγραφή της δεκαετίας του 1980 ως «χρυσής εποχής» για τον κλάδο της από την αισθητικό Ε.Α.: το καταναλωτικό κοινό διευρύνθηκε, εξέλιξη που η ίδια συνέδεσε με τη βελτίωση της οικονομικής θέσης πολλών γυναικών, αλλά και την αύξηση των οικογενειακών παροχών προς τα νεότερα μέλη τους. Η πελατεία της περιλάμβανε μισθωτές αλλά και φοιτήτριες, που αποταμίευαν χρήματα από το χαρτζιλίκι που τους έδιναν οι γονείς τους για να καταναλώσουν υπηρεσίες αισθητικής (Ε.Α., Σντ). Τα ινστιτούτα σε λαϊκές περιοχές, όπως της Ελένης Αντωνάκη στο Αιγάλεω (εικ. 1,11), αυξάνονταν διαρκώς, στοιχείο

¹⁰⁸ «Beauty Therapy Center Health Studio», *Cos*, (Οκτ. 1982), 112.

¹⁰⁹ «Από δευτέρα διαίτα η Bodyline και σίγουρο αδυνάτισμα από τη μια Δευτέρα στην άλλη», *Γυν*, 10/3/1982, 10.

¹¹⁰ Για διευθύνσεις: Ντίνα Γεωργούλα κ.α., «Αδυνάτισμα», *Γυν*, 16/5/1984, 92-97.

¹¹¹ «Vera Beaute: επιστήμη και ομορφιά», *Γυν*, 5/10/1983, 26. Ντίνα Γεωργούλα κ.α., «Καλλυντικά που αδυνατίζουν», *Γυν*, 16/5/1984, 92 και 98-100.

¹¹² «Ελάτε εντελώς δωρεάν και γνωρίστε τον υπέροχο κόσμο των Weight Watchers», *ΒτΚ*, 6/10/1985, 17. «Ας είμαστε σοβαροί», *ΒτΚ*, 25/3/1990, 53. «Επτά ελβετικά κέντρα επιστημονικού αδυνατίσματος για έναν μόνο άνθρωπο: Για εσάς», *ΒτΚ*, 22/4/1990, 63

¹¹³ *Ιστορικό Λεύκωμα* 1977 και 1981, Αθήνα, *Καθημερινή*, 1999, 171 και 171 αντίστοιχα.

¹¹⁴ *Συνοπτική στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1994, 162.

¹¹⁵ Βλ: Elizabeth Allison, 'Lifestyle: Market Goods and Services', στο Haralambis, κ.α., *Recent*, 482-492 (κυρίως 488 πίνακας 3).

που δείχνει ότι οι υπηρεσίες αισθητικής απευθύνονταν πλέον και σε καταναλώτριες από τα εργατικά στρώματα.

Εικ 1,11: Διαφήμιση του κέντρου ομορφιάς Body Face στο Αιγάλεω. *Cos* (Μάρτ 1981), 19.

Οι Αθηναίες εξοικειώνονταν με τα καλλυντικά από την εφηβεία: ξεκινούσαν να μακιγιάρονται περίπου στα 15 τους χρόνια. Σύμφωνα με μια μέτρηση, 46% από τις έφηβες Αθηναίες έβαζε μακιγιάζ καθημερινά, ενώ 18% αντιμετώπιζε οικογενειακές αντιδράσεις για αυτό, στοιχείο που δείχνει ότι πολλοί γονείς ήταν ανεκτικοί απέναντι στην πρακτική.¹¹⁶ Η χρήση μακιγιάζ συμβόλιζε την αποσύνδεση του ελέγχου των πολιτικών της εφηβικής εμφάνισης από τη γονεϊκή εξουσία.¹¹⁷ Αν οι ευπορότερες χρησιμοποιούσαν καλύτερα εισαγόμενα σκευάσματα, η πρακτική ήταν πλέον διαδεδομένη και σε κορίτσια λαϊκών οικογενειών, όπως είχε συμβεί πριν δεκαετίες στη Γαλλία. Μια μαθήτρια στο λύκειο της Νέας Ελβετίας θυμάται ότι πολλές συμμαθήτριες της πήγαιναν στο σχολείο μακιγιαρισμένες (Γ. Ζ., Σντ).¹¹⁸ Η έμφαση που έδιναν οι έφηβες στην εξωτερική εμφάνιση απηχούσε ευρύτερες αλλαγές στη εκπαίδευση όπως η κατάργηση της σχολικής ποδιάς το 1982. Η πολιτική ενδυμασία ανέτρεψε την ενδυματολογική ομοιομορφία επιτρέποντας στις μαθήτριες μεγαλύτερα περιθώρια στιλιστικής αυτοέκφρασης. Οι αιτίες για την έμφαση στην εξωτερική εμφάνιση πρέπει να αναζητηθούν στην αναπροσαρμογή των τρόπων ζωής της νεολαίας εντός και εκτός της σχολικής τάξης.¹¹⁹ Όπως θα δούμε στο 7^ο κεφάλαιο, η αναδιάταξη των κανόνων του φλερτ και ο πιο ενεργητικός ρόλος που αποκτούσαν οι γυναίκες στη διαδικασία επέτεινε τις ανδρικές ανασφάλειες αναγκάζοντας και τους άνδρες να προσέχουν περισσότερο την εμφάνιση τους. Το πρόσωπο ίσως συγκέντρωνε το πιο έντονο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με μια μικρής κλίμακας δημοσκόπηση, το 1984, 35% των ανδρών και 33% των γυναικών επικέντρωνε στο

¹¹⁶ «Αποτελέσματα: Τι απάντησε ο καθρέφτης σας», *Seventeen* (Αύγ 1985), 25.

¹¹⁷ Darden, 'Using Cosmetics', 287.

¹¹⁸ Julie A. Willet, 'Hands Across the Table': A Short History of the Manicurist in the Twentieth Century', *Journal of Women's History*, 17/3 (2005), 66-68.

¹¹⁹ Για μια έρευνα με συνεντεύξεις νέων για τις αξιακές προτεραιότητες της νεολαίας: Κατερίνα Κωλέτση, «Αυτή είναι η νεολαία μας», *ΚΕΛ*, 10/1/1982, 7.

πρόσωπο του ενδεχόμενου ερωτικού συντρόφου, το 25% των ανδρών στο σώμα, 13% στο στήθος και 13% στα πόδια. 24% των γυναικών στο ντύσιμο, 14% στα μάτια και 6% στα χέρια.¹²⁰ Έτσι, εύλογα, ορισμένα γυναικεία περιοδικά με υψηλή απήχηση σε νεανικά ακροατήρια πληροφορούσαν συστηματικά για την πρόοδο στο πεδίο της αισθητικής.¹²¹ Αντίστοιχα κινούνταν οι υπεύθυνοι μάρκετινγκ των ινστιτούτων, που τόνιζαν τη σημασία του προσεγγμένου νεανικού προσώπου ως σφραγίδας θηλυκότητας, επενδύοντας και στην υπερβολή (π.χ. εικ. 1,12).¹²² Υπηρεσίες αισθητικής, όπως καθαρισμός προσώπου και ριζική αποτρίχωση, προσφέρονταν σε δεκάδες επιχειρήσεις από την αρχή της δεκαετίας.

Εικ 1,12: Διαφήμιση υπηρεσιών αποτρίχωσης στα κέντρα αδυνατίσματος Πρίνου: *Cos*, (Ιούν 1984), 110

Βασική υπόσχεση της αισθητικής ήταν ότι μπορούσε να κρύψει την ηλικία υποδηλώνοντας ότι η γήρανση ήταν ανεπιθύμητη.¹²³ Η υπόσχεση διατήρησης της νεότητας δημιουργούσε ένα διπλό αποκλεισμό: εξαιρούσε όσες καταναλώτριες δεν είχαν τους οικονομικούς πόρους να καταναλώσουν τέτοιες υπηρεσίες και απέκλειε όσες έμεναν εκτός Αθήνας, καθώς στις πόλεις τους δεν προσφέρονταν τέτοιες υπηρεσίες.¹²⁴ Οι επιχειρήσεις κατέγραφαν κέρδη και επένδυναν συστηματικά στη διαφήμιση, ένα πεδίο που γνώριζε ημέρες δόξας: το Silhouette στην Πατησίων είχε έσοδα 24,5 εκ. δραχμές το 1987 και 71,8 εκ. το 1988. Επίσης, το Bodyline στο Σύνταγμα, 196.000.000 δρχ. το 1986 και 237.000.000 το 1987 με καθαρά κέρδη 11.600.000 δρχ. και 12.500.000 δρχ. αντίστοιχα.¹²⁵ Στο πρώτο πεντάμηνο του 1989, η

¹²⁰ «Γκάλοπ: το πρόσωπο διαβατήριο γοητείας», *ΚΕΛ*, 25/3/1984, 15.

¹²¹ Ενδεικτικά: «Το μακιγιάζ του φετινού χειμώνα», *Cos* (Δεκ 1982), 130-136. Τίμη Παντζίκα, «Όλα όσα θέλετε να μάθετε για την αποτρίχωση», *Cos*, (Μάης 1985) 32-36. Βέρα Δανηλίδου-Δασκαλάκη, «Οι δυνατότητες που ανοίγει στην αισθητική το λέιζερ», *Cos*, (Απρ 1983), 4.

¹²² Πρβλ: *Cos* (Οκτ 1982), 132.

¹²³ «Τέλος στα προσωπικά σας προβλήματα!», *Cos* (Δεκ 1983), 40.

¹²⁴ Βλ. π.χ. την επιστολή της Μαίρης Αυγουστινάκη από την Κρήτη, *Cos* (Μάης 1982), 152.

¹²⁵ Ειρήνη Χρυσολωρά, «Αδυνατίσαμε κατά 1 δις στα γυμναστήρια», *ΚτΚ*, 26/11/1989, 37.

αλυσίδα Chic δαπάνησε 135.000.000 δραχμές για διαφήμιση.¹²⁶ Οι δαπάνες αντανakλούσαν την αισιοδοξία του κλάδου: από το μέσον της δεκαετίας η διαφημιστική δαπάνη για προϊόντα καλλωπισμού και ομορφιάς ξεπερνούσε τη δαπάνη για προϊόντα οικιακού εξοπλισμού, ένδυσης και υπόδησης και υπολείπταν μόνο της δαπάνης για τρόφιμα και ποτά.¹²⁷ Πλησιάζοντας το 1990, τα νούμερα εκτοξεύονται. Η διαφημιστική δαπάνη των Chic, Silhouette και Bodyline ξεπερνούσε τα 600.000.000 δραχμές στο πρώτο δεκάμηνο του 1989. Το 1990 μόνο η ασφαλιστική εταιρία Interamerican ξεπέρασε σε δαπάνη τα Chic που ξόδεψαν 417.000.000 δρχ., ενώ Bodyline και Silhouette δαπάνησαν 292.419.000 και 227.820.000 δρχ. αντίστοιχα.¹²⁸ Τα χρήματα διοχετεύθηκαν κυρίως προς τον περιοδικό Τύπο, επιβεβαιώνοντας τη δυναμική του ως διαφημιστικού εργαλείου.¹²⁹ Τέλος, οι ευκολίες πληρωμής με πιστωτική κάρτα, κυρίως μετά το 1988-89, βοήθησαν να αυξηθεί η δραστηριότητα του τομέα.¹³⁰ Το ενδιαφέρον για τις υπηρεσίες αυτές επίσης απηχεί την αύξηση των περιστάσεων όπου άνδρες και γυναίκες εμφανίζονταν ημίγυμνοι, όπως, για παράδειγμα τα πάρτι σε παραθαλάσσιες ντισκοτέκ όπου οι θαμώνες πήγαιναν για χορό και ποτό με μαγιά. Ενίοτε διοργανώνονταν πρόχειροι διαγωνισμοί για την ανάδειξη του πιο όμορφου κοριτσιού της ντισκοτέκ. Οι διαγωνισμοί αυτοί είχαν επιτυχία στην Αθήνα και από το 1983 επεκτάθηκαν και στην επαρχία.¹³¹ Οι διαγωνισμοί μαρτυρούν εξωστρέφεια στο επίπεδο της διασκέδασης που επικροτούσε τη γυμνότητα προωθώντας την ανάγκη για ένα επιμελημένο σώμα (εικ 1,13 και 1,14).¹³²

¹²⁶ Αλ. Κασιμάτης και Π. Μπουσμπουρέλης, «Οι πρωταθλητές της διαφήμισης», *ΚτΚ*, 10/12/1989, 35.

¹²⁷ «Προϊόντα», *ΟΔ 1988*, Αθήνα, Inforpublica, 1988, 99.

¹²⁸ «Τα 20 πρώτα προϊόντα σε διαφημιστική δαπάνη για το 1990», *ΟΔ 1991*, Αθήνα, Inforpublica, 1991, 158. «Τα 500 πρώτα προϊόντα σε διαφημιστική δαπάνη», στο ίδιο, 183-186 «Σύνολο διαφημιστικής δαπάνης κατηγοριών», στο ίδιο, 186.

¹²⁹ Χρυσολωρά, «Αδυνατίσαμε».

¹³⁰ «Σήμερα Woman's club ίσον αδυνάτισμα», *ΒτΚ*, 4/3/1990, 33.

¹³¹ Νάκης Ιωαννίδης, «Επικίνδυνος πυρετός το Σαββατόβραδο», *ΕΤ*, 2/9/1990, 20. Θόδωρος Δρακάκης, Κλαίρη Τσαραγκάλη, «Ντισκοσώου: Γυμνόστηθες αφροδίτες καριέρας για 'χαβαλέ' και άλλα», *ΕΤ*, 26/9/1983, 32-33.

¹³² Για το πως οι γυναίκες που παίρνουν μέρος σε διαγωνισμούς ομορφιάς επενδύουν ελπίδες διάκρισης στη συμμετοχή τους σε τέτοιες εκδηλώσεις πρβλ: Sarah Banet Wieser, *The Most Beautiful Girl in The World: Beauty Pageants and National Identity*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1999. Oluwakemi M. Balogun, 'Cultural and Cosmopolitan: Idealized Femininity and Embodied Nationalism in Nigerian Beauty Pageants', *Gender and Society*, 26/3 (2012), 357-381.

Εικ 1,13: Νέοι διασκεδάζουν ημίγυμνοι σε παραλιακή ντισκοτέκ: «Όταν τα τρελά νιάτα ζεσταίνονται πολύ», *ET*, 17/7/1983, 9.

Εικ. 1, 14: Διαγωνισμός ομορφιάς σε ντισκοτέκ: Θόδωρος Δρακάκης και Κλαιρή Τσαραγκάλη, «Ντισκοσώου: Γυμνότητες αφροδίτες καριέρας για ‘χαβαλέ’ και άλλα», *ET*, 26/9/1983, 32-33.

Η διασκέδαση με μαγιό ενίσχυε την ανάγκη για εξοικείωση με το σώμα, καθώς όσοι διασκεδάζαν έμεναν ημίγυμνοι για ώρες. Τα πάρτι μετάφεραν στην Αθήνα συνήθειες που είχαν ήδη δοκιμαστεί σε τουριστικά θέρετρα όπως η Μύκονος. Εκεί κολυμβήτριες φορούσαν ενίοτε μόνο το κάτω μέρος του μαγιό, κάτι που σπάνια γινόταν στην Αθήνα. Σταδιακά, μετά το 1985, το τόπλες έγινε πιο ανεκτό και στην Αττική.¹³³ Η διάθεση αυτή για γυμνότητα δε συνδεόταν με τη φυσιολατρία κατά το μεσοπολεμικό πρότυπο η οποία βρήκε απήχηση σε νέους στη δεκαετία του 1970, μια στιγμή ακμής για τα νεανικά κινήματα αμφισβήτησης σε πολλές χώρες της Δύσης.¹³⁴ Ούτε, όμως, συνδεόταν με τη διάθεση πρόκλησης του συντηρητισμού των μεγαλύτερων, αλλά με τη διάθεση για φλερτ και ομοιόμορφο μαύρισμα. Πάντως, προς το 1990, καθώς οι φόβοι για τις συνέπειες της ηλικιακής ακτινοβολίας, όπως ο

¹³³ «Γέμισαν πάλι οι παραλίες», *ET*, 10/7/1989, 13.

¹³⁴ Για τη σύνδεση της γυμνότητας με το μεσοπολεμικό φυσιολατρικό πρότυπο στο βελγικό συμφραζόμενο: Evert Peeters, ‘Authenticity and Asceticism: Discourse and Performance in Nude Culture Health Reform in Belgium, 1920-1940’, *Journal of the History of Sexuality*, 15/3 (2006), 432-461.

καρκίνος του στήθους, αυξάνονταν, η διάθεση για εμφάνιση με μονοκίνη αντιμετώπιστηκε με μεγαλύτερο σκεπτικισμό (εικ. 1,15).

Εικ. 1,15: Σκίτσο με θέμα τη ξεπερασμένη πλέον μόδα του μονοκίνη. «Μονοκίνη. Μόδα ήταν και πέρασε», *Τα Νέα*, 17/8/1990, 6

Η αύξηση των περιστάσεων όπου η συμμετοχή σε δραστηριότητες διασκέδασης απαιτούσε γυμνότητα επηρέασε τη ζήτηση για υπηρεσίες αισθητικής. Πάντως, αντίθετα με το μάρκετινγκ, αρκετά πρότυπα ομορφιάς ήταν ελαστικά ως το τέλος της δεκαετίας του 1980, όταν τα Μέσα Ενημέρωσης αφομοίωσαν πιο εντατικά διεθνείς επιρροές που έδιναν έμφαση στην αξία του γυμνασμένου σώματος. Ορισμένοι νεαροί ηθοποιοί της εποχής, που ήταν δημοφιλείς στις νεαρές κοπέλες, όπως οι Πάνος Μιχαλόπουλος και Σταμάτης Γαρδέλης, ήταν αδύνατοι αλλά όχι αισθητά γυμνασμένοι. Ανάλογα ορισμένα γυναικεία σύμβολα του σεξ, όπως η Βίνα Ασίκη και η Βάνα Μπάρμπα, είχαν καμπύλες.¹³⁵ Σε συμφωνία με τις πολιτικές αναπαράστασης που προωθούσαν ξένα έντυπα προβάλλοντας το πρότυπο της χυμώδους ξανθιάς μπίμπο που ενσάρκωναν ορισμένες διασημότητες της εποχής, όπως η ηθοποιός και τραγουδίστρια Samantha Fox, σώματα όπως της Μπάρμπα (εικ. 1,16) προέβαλαν ένα χυμώδες πρότυπο θηλυκότητας.¹³⁶ Καθώς η νέα υφολογία ζωής αναζητούσε βάση νομιμοποίησης και προσπαθούσε να εξελιχθεί σε ένα αναγνωρίσιμο δημοσιογραφικό είδος, σε αυτή τη φάση κριτήριο επιλογής των μοντέλων ήταν η αναγνωρισιμότητα και όχι οι αμεγάδιαστες αναλογίες. Οι άνθρωποι των περιοδικών προσέγγιζαν τα πρότυπα ομορφιάς διαφορετικά από τους ανθρώπους του μάρκετινγκ στοιχείο που τεκμηριώνει τον υβριδικό χαρακτήρα των πολιτικών της αναπαράστασης.¹³⁷ Πολλά σύμβολα του σεξ είχαν σώματα που δεν απείχαν από αυτό που καταχρηστικά θα

¹³⁵ Zestanakis, 'The Curvy', 32-36.

¹³⁶ Βλ.: Melissa K. Rich και Thomas F. Cash, 'The American Image of Beauty: Media Representations of Hair Color for Four Decades', *Sex Roles*, 29/1-2 (1993), 113- 124.

¹³⁷ Γιώργος Σατσιδής (επιμ.), «Οι Ελληνίδες που γράφουν ιστορία», *Py* (Μάης 2000), 164-215. «25 Χρόνια Ελληνικό Playboy», *Py* (Οκτ 2010) 90-109.

περιγράψαμε ως μέσο όρο. Ανάλογα σώματα με ατέλειες πρόβαλε συστηματικά και η πορνογραφία.¹³⁸

Εικ 1,16: Φωτογραφία της Βάνας Μπάρμπα, χυμώδους συμβόλου του σεξ: Τάκης Διαμαντόπουλος, «Η Βάνα της Μαδέρας», *Py* (Δεκ 1989), 256-273.

Επιπλέον, τα σώματα των διασημοτήτων δεν αποτελούσαν προϊόντα ιατρικής επέμβασης, παρότι η πλαστική χειρουργική πρόσφερε τέτοιες δυνατότητες. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980, η πλαστική χειρουργική παρουσιαζόταν ως σύγχρονη, δαπανηρή αλλά υποσχόμενη επιστημονική μέθοδος που έδινε στα υποκείμενα τη δυνατότητα να επέμβουν στο σώμα τους με τρόπους αδιανόητους λίγα χρόνια πριν, κυνηγώντας εικόνες τελειότητας που προβάλλονταν από τα Μέσα Ενημέρωσης και προκαλούσαν διεθνώς τη φεμινιστική κριτική.¹³⁹ Οι δυνατότητες επέμβασης εστίαζαν σε συγκεκριμένα σημεία του σώματος, σχεδόν αποκλειστικά του γυναικείου. Προοικονομώντας την αύξηση των αυξητικών επεμβάσεων στήθους μερικά χρόνια μετά, το 1984 το *Cosmopolitan* παρουσίαζε τις δυνατότητες των επεμβάσεων και το μέγεθος του στήθους ως διαχειρίσιμο μέγεθος.¹⁴⁰ Η δυνατότητα διαχείρισης του σώματος μέσω της αγοράς προβαλλόταν ως αντίσταση στην καταπίεση της γυναικείας αυτονομίας στο επίπεδο των πολιτικών της εμφάνισης, στο πλαίσιο μιας αντίληψης για τη χειραφέτηση που το περιοδικό υπηρετούσε από τα πρώτα του βήματα στη δεκαετία του 1950.¹⁴¹ Δηλαδή, αντί ως επιβολή προσαρμογής σε μιντιακούς κανόνες προβάλλονταν ως καταναλωτική επιλογή με αντιστασιακές

¹³⁸ Βλ. αναλυτικά: Άρης Δημητρίου (επιμ.), *Αυστηρώς ακατάλληλο. Ελληνικό Πορνό από την Ομόνοια στο Αλκαζάρ*, Αθήνα, Οξύ, 2007 [2000].

¹³⁹ Για μια σύνοψη: Kathy Davis, 'Revisiting Feminist Debates on Cosmetic Surgery: Some Reflections on Suffering, Agency and Embodied Difference', στο Cressida J. Heyes, Meredith Jones (επιμ.) *Cosmetic Surgery. A Feminist Primer*, Σάρεϊ, Ashgate, 2009, 35-48.

¹⁴⁰ «Στήθος όμορφο και υγιές», *Cos*, 5/1984, 54-55. 55. Πρβλ. συγκριτικά την ανάλυση της Laura Miller, 'Mammary Mania in Japan', *Positions: East Asia Cultures Critique*, 11/2 (2003), 271-300 για τον αντίκτυπο τέτοιων αναπαραστάσεων στην Ιαπωνία.

¹⁴¹ Βλ.: Joanne Meyerowitz, 'Beyond the Feminine Mystique: A Reassessment of Postwar Mass Culture, 1946-1958', *The Journal of American History*, 79/4 (1993), 1455.

δυναμικές. Επιπλέον, η πλαστική χειρουργική πρόσφερε δυνατότητες μετεγχειρητικής αποκατάστασης σημείων του σώματος. Όπως έλεγε ένας χειρουργός το 1988, η πλαστική χειρουργική προσέφερε ένα νέο στήθος «καθόλα φυσιολογικό στην εμφάνιση» σε γυναίκες που είχαν υποστεί μαστεκτομή.¹⁴²

Αρχικά η πλαστική χειρουργική είχε περιορισμένη απήχηση, σίγουρα και λόγω κόστους. Το 1988 το λίφτινγκ προσώπου κόστιζε 800.000 έως 2.500.000 δρχ., ενώ η λιποαναρρόφηση από 500.000 έως 1.000.000 δρχ.¹⁴³ Πάντως, παρά το κόστος, η Αθήνα διέθετε μια αρκετά διαμορφωμένη αγορά γύρω στο 1985.¹⁴⁴ Το 1990, η μέση τιμή επέμβασης κυμαινόταν γύρω στο 1.000.000 δρχ., στοιχείο που δείχνει ότι υπήρξε διεύρυνση του καταναλωτικού κοινού στην περίοδο 1987-1990 που επέτρεψε μείωση των τιμών.¹⁴⁵ Ένας δεύτερος λόγος που η πλαστική χειρουργική είχε περιορισμένη απήχηση ήταν η ανασφάλεια για το αποτέλεσμα και τις πιθανές παράπλευρες συνέπειες. Σε επεμβάσεις, όπως η λιποαναρρόφηση, υπήρχαν κίνδυνοι για τους ασθενείς.¹⁴⁶ Με δεδομένη την έλλειψη στατιστικών και το ότι όσοι έχουν κάνει πλαστική επέμβαση συχνά αποφεύγουν να μιλήσουν δημόσια, οι υποθέσεις για το καταναλωτικό κοινό δεν είναι εύκολες. Αντίθετα με τις Ηνωμένες Πολιτείες, που το ζήτημα απασχόλησε τη φεμινιστική κριτική και φεμινίστριες επιστήμονες μελέτησαν το θέμα, στην Ελλάδα τέτοια έρευνα δε γινόταν, πιθανότατα επειδή το θέμα αφορούσε λίγες καταναλώτριες και δεν αξιολογούνταν από τις φεμινίστριες της εποχής ως σημαντικό.¹⁴⁷ Σύμφωνα με τον πλαστικό χειρουργό Ανδρέα Φουστάνο, το 1987-88 η πλαστική χειρουργική είχε πια μπει στο λεξιλόγιο των Ελληνίδων: παρά το κόστος και τις πιθανές επιπλοκές, το ενδιαφέρον των εύπορων (κυρίως) γυναικών για το λίφτινγκ αυξανόταν διαρκώς μετά το 1986.¹⁴⁸ Ορισμένες, όπως η ηθοποιός Αλίκη Βουγιουκλάκη, κάνει επεμβάσεις στο εξωτερικό πριν η πρακτική γίνει γνωστή στην Ελλάδα.¹⁴⁹ Ωστόσο, περιπτώσεις όπως η Βουγιουκλάκη αντιπροσωπεύουν υπερβολικά ορατά υποκείμενα, που απασχολούν το δημόσιο χώρο, αλλά είναι συζητήσιμο αν οι καταναλωτικές τους προτεραιότητες αποτυπώνουν ευρύτερες τάσεις.¹⁵⁰ Αντίθετα με το Παρίσι, που η πλαστική χειρουργική γνώριζε μέρες δόξας στη δεκαετία του 1980, στην Αθήνα παρέμενε πρακτική που ενσωματωνόταν δειλά

¹⁴² Σοφία Δεδεμάδη, «Μαστεκτομή και πλαστική χειρουργική», *ET*, 23-24/4/1988, 40.

¹⁴³ «Λίφτινγκ. Παγίδες και μετά το νυστέρι.», *ETK*, 25/12/1988, 52-53.

¹⁴⁴ «Αισθητική χειρουργική: ξαναπλάθοντας πρόσωπο και σώμα», *ETK*, 22-23/11/1986, 24-25.

¹⁴⁵ «Λίφτινγκ και πάσης Ελλάδος», *ETK*, 25/11/1990, 23.

¹⁴⁶ «Λίφτινγκ. Παγίδες και μετά το νυστέρι.». Στη λιποαναρρόφηση υπήρχε κίνδυνος θρόμβωσης.

¹⁴⁷ Για τις Ηνωμένες Πολιτείες πρβλ.: Lisa S. Parker, 'Social Justice, Federal Paternalism and Feminism: Breast Implants in the Cultural Implants in the Cultural Context of Female Beauty', *Kennedy Institute of Ethics Journal*, 3/1 (1993), 57-76.

¹⁴⁸ Σοφία Δεδεμάδη, «Κάντε ένα λίφτινγκ στο χρόνο», *ETK*, 19-20/3/1988, 44-45. Οι πιθανές επιπλοκές αφορούσαν τραυματισμούς των ιστών ή των νεύρων.

¹⁴⁹ Κατερίνα Χριστακοπούλου, «Λίφτινγκ και τέρατα», 22/1/2008, <http://www.womenonly.gr/loipon/kosmikaarticle.asp?catid=13944&subid=2&pubid=730447> (19/3/2011).

¹⁵⁰ Δανείζομαι τον όρο από το Amar, 'Middle East', 40.

στον τρόπο ζωής των ανώτερων στρωμάτων και των καλλιτεχνικών κύκλων. Οι τρόποι ζωής αυτών των κύκλων απασχόλησαν αυξητικά το δημόσιο χώρο στα επόμενα χρόνια στο πλαίσιο της διασημοποίησης του καθημερινού πολιτισμού, δηλαδή της τάσης ενασχόλησης με το πώς λειτουργούν οι διάσημοι, που ενδυναμώθηκε και από την ισχύ ορισμένων Μέσων Ενημέρωσης που σταδιακά έδωσαν έμφαση στη διασκέδαση μέσω της ενημέρωσης (infotainment).¹⁵¹ Η πλαστική χειρουργική ήταν μέσο συμμετοχής σε καταναλωτικές ιεραρχίες στις οποίες είχαν πρόσβαση κυρίως πολύ εύπορες Αθηναίες 45-55 ετών. Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι ορισμένες καταναλώτριες επικοινωνήσαν πρώιμα με μια διεθνή καταναλωτική τάση, κατά την οποία οι ώριμες γυναίκες φρόντιζαν περισσότερο το σώμα τους, και εκφράστηκε και με το αυξημένο ενδιαφέρον για την αισθητική χειρουργική (E. A., Σντ).¹⁵² Αντίθετα, οι άνδρες σπάνια έκαναν ανάλογες επεμβάσεις. Σύμφωνα με τον Φουστάνο, το ότι η πλαστική χειρουργική συνδεόταν με τον πολιτισμό των διασημοτήτων απέτρεπε άνδρες που ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τέτοιες υπηρεσίες επειδή αυτοί φοβούνταν ότι θα παρεξηγηθούν, δηλαδή θα θεωρηθούν δυνητικά ομοφυλόφιλοι.¹⁵³ Πάντως, οι σχέσεις αυτές με το χώρο του θεάματος δεν είχαν αρνητικό αντίκτυπο για τη δημοφιλία της πλαστικής χειρουργικής μακροπρόθεσμα: διαχέοντας σε ευρύτερα ακροατήρια προσδοκίες ότι μπορούσαν να υιοθετήσουν στοιχεία των τρόπων ζωής των διασήμων, εξοικείωσαν τους καταναλωτές - πρώτα τις γυναίκες και έπειτα τους άνδρες - με την αισθητική χειρουργική απενοχοποιώντας τη σταδιακά, όπως είχε εύστοχα προφητεύσει ο Φουστάνος ότι νομοτελειακά θα συνέβαινε ήδη από το 1987.¹⁵⁴

¹⁵¹ Πέπη Ραγκούση, «Πλαστικές εγχειρήσεις», *Ένα*, 24/3/1988, 105-118. «Λίφτινγκ και πάσης Ελλάδος», *ΕτΚ*, 25/11/1990, 23. Comiskey, 'Cosmetic', 35. Για την ενίσχυση της επιρροής των τρόπων ζωής των διάσημων προσώπων στη δημόσια σφαίρα τις τελευταίες δεκαετίες: Olivier Drissens, 'The Celebritization of Society and Culture: Understanding the Structural Dynamics of Celebrity Culture', *International Journal of Cultural Studies*, 16/6 (2012), 641-657. Martin Conboy, 'Celebrity Journalism – An Oxymoron? Forms and Functions of a Genre', *Journalism*, 15/2 (2014), 171-185.

¹⁵² Σοφία Δεδεμάδη, «Κάντε ένα λίφτινγκ στο χρόνο», *ΕτΚ*, 19-20/3/1988, 44-45. Για το ενδιαφέρον των μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικών για τις τεχνολογίες της πλαστικής χειρουργικής από το τέλος του 20^{ου} αιώνα σε άλλα εθνικά συμφραζόμενα: Sara L. Ackerman, 'Plastic Paradise: Transforming Bodies and Selves in Costa Rica's Cosmetic Surgery and Tattooing Industry', *Medical Anthropology: Cross-cultural Studies in Health and Illness*, 29/4 (2010), 403-423. Myrna L. Armstrong κ.α., 'Older Women and Cosmetic Tattooing Experiences', *Journal of Women and Aging*, 21/3 (2009), 196-197.

¹⁵³ Έλενα Κατρίτση, «Λίφτινγκ: συμπλήρωμα ομορφιάς», *Μία*, 18/2/1987, 60-63.

¹⁵⁴ Κατρίτση, «Λίφτινγκ», 63. Μαργαρίτα Κουλεντιανού, «Και ένα και δύο και τρία λίφτινγκ», *Py* (Μάης 1987), 19. Για τις συνέπειες της διάδοσης της πλαστικής χειρουργικής από μια κριτική σκοπιά: Virginia Blum, 'Becoming the Other woman. The Psychic Drama of Cosmetic Surgery', *Frontiers. A Journal of Women Studies*, 26/2 (2005), 104-131.

Κεφάλαιο 2ο: Ιστορίες τεχνολογίας

Η πληροφορική: ένας παράξενος κόσμος

Η χριστουγεννιάτικη βόλτα του δωδεκάχρονου Αλέξανδρου στο κέντρο της Αθήνας το 1982 συνοδεύτηκε από την αγορά ενός υπολογιστή Spectrum, ενός από τους σχεδόν 6.000 που πωλήθηκαν στην περίοδο 1980-84, κάνοντας τον ένα από τα πρώτα «παιδιά της πληροφορικής».¹ Όσοι έκαναν τα πρώτα τους βήματα σε μια αδιαμόρφωτη αγορά, όπως φοιτητές και εκπαιδευτικοί του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ) και μηχανικοί, έπρεπε να διαθέτουν χρόνο, κόπο υπομονή και επιμονή. Οι πρώτες υποδομές δημιουργήθηκαν στη δεκαετία του 1970.² Ορισμένες εταιρίες, όπως η Δυνάμκο ΕΠΕ, δραστηριοποιούνταν στο χώρο από το 1974, έχοντας ανάμεσα στους πρώτους πελάτες της το ερευνητικό κέντρο Δημόκριτος, το ΕΜΠ και τις Ένοπλες Δυνάμεις.³ Ήταν η εποχή της μετάβασης από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή (H/Y) - εργαλείο επιστημονικού εργαστηρίου στον H/Y - οικιακή συσκευή. Στην Αθήνα, γύρω στο 1980, κάποιοι επαγγελματίες, κυρίως μηχανικοί, πειραματιζόνταν με αριθμομηχανές με δυνατότητες προγραμματισμού, όπως ο Ti-59 και ο HP 41C δημιουργώντας προγράμματα σε γλώσσες όπως η Pascal (Γ. Ψ. Σντ).⁴

Η σταδιακή αλλαγή του τοπίου στην Αθήνα ξεκίνησε στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980 που υπήρξε διεθνώς μια δεκαετία αύξησης επιτευγμάτων στην ιστορία της πληροφορικής.⁵ Στιγμή τομής ήταν η έκδοση ειδικών περιοδικών, όπως το *Ηλεκτρονική και Computer*, που εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 1983, και του *Computer για όλους* που εμφανίστηκε δύο μήνες μετά. Τα έντυπα αναλάμβαναν να πληροφορήσουν το κοινό για μία αγορά που χωρούσε στον κατάλογο μιας σελίδας.⁶ Το κοινό της πληροφορικής ήταν αδιαμόρφωτο, είχε επιθυμία για μάθηση, αλλά σπάνια διέθετε δεδομένο γνωστικό κεφάλαιο. Αρχικά, τα περιοδικά δημοσίευαν άρθρα που απευθύνονταν σε κοινό με καθόλου ή ελάχιστες γνώσεις.⁷ Τα όρια ανάμεσα στους επαγγελματίες και τους ερασιτέχνες ήταν ασαφή.

¹ Σωτήρης Στανώτας, «Καλημέρα υπολογιστή! Τα παιδιά της πληροφορικής», *Τα Νέα*, 25/4/1984, 9. Την ίδια περίοδο πωλήθηκαν και περίπου 15.000 κονσόλες.

² Θόδωρος Σπίνουλας, «Το 'μπουμ' που δεν έγινε», *RAM* (Σεπτ 1988), 8-9.

³ «Τα πιο σύγχρονα φιλικά κομπιούτερ στο φιλικό μαγαζί με φιλικές τιμές», *Col*, Φεβρ 1985, 91..

⁴ Για την γλώσσα Pascal: Niklaus Wirth, 'The Programming Language Pascal', *Acta Informatica*, 1/1 (1971), 36-63. Για τη μετάβαση από τον H/Y εργαστηρίου στον H/Y οικιακή συσκευή: Paul Geruzzi, 'From Scientific Instrument to Everyday Appliance: The Emergence of Personal Computers, 1970-1977', *History and Technology: An International Journal*, 13/1 (1996), 1-31.

⁵ William Aspray, 'The History of Computing Within the History of Technology' *History and Technology: An International Journal*, 11/1 (1994), 8.

⁶ Αντιπρόσωποι, καταστήματα», *Col* (Ιαν 1983), 4-5. Πέτρος Καριώτης, «Ποιόν computer να αγοράσω», *Col* (Απρ 1983), 31-36.

⁷ Γιώργος Κουντουριώτης, «Οι computers και οι εφαρμογές τους», *HC* (Νοέ 1982), 12-18. «Βάλτε ένα computer στο σπίτι σας», στο ίδιο, 42-44. Γιώργος Κουντουριώτης, «Τι είναι μνήμη;», *HC* (Φεβρ 1983), 10-11. «Τι είναι ένας κομπιούτερ;», *Col*, (Ιαν. 1983), 14-17, 23.

Όπως υποστηρίζει ο John Agar, οι τεχνολογικές εξελίξεις της πληροφορικής σχετίζονται με επιτεύγματα που προϋπάρχουν και ετερογενείς δομές με τις οποίες αλληλεπιδρούν.⁸ Ορισμένες εξελίξεις του τέλους της δεκαετίας του 1970 αξίζουν προσοχή. Το μοναδικό σχετικό τμήμα Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (ΑΕΙ) ήταν το τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πατρών, που ιδρύθηκε το 1979, ενώ και σχολές του ΕΜΠ προσέφεραν ορισμένα σχετικά μαθήματα (Π.Κ., Σντ). Για όσους ήθελαν να ασχοληθούν με την πληροφορική και δεν κατόρθωναν να πιάσουν τις υψηλές βάσεις της Πάτρας, ούτε διέθεταν χρήματα για σπουδές στο εξωτερικό, η εναλλακτική λύση ήταν οι ιδιωτικές σχολές της Αθήνας.⁹

Το 1982, μια έρευνα του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας (ΤΕΕ) αποτύπωνε για πρώτη φορά αναλυτικά την κατάσταση. Η πληροφορική απασχολούσε ορισμένους επιστήμονες από το 1974-5. Η Ελληνική Εταιρία Πληροφορικής (ΕΠΥ) ιδρύθηκε το 1977 και πρόεδρος της ήταν ο Νίκος Αλεξανδρίδης, καθηγητής στην πρώτη ελληνική έδρα Πληροφορικής στο Πανεπιστήμιο της Πάτρας από το 1976. Σύμφωνα με το καταστατικό, που υπογράφηκε την 1^η Απρίλη του 1977, η εταιρία είχε 22 μέλη.¹⁰ Υπήρχαν 405 επιστήμονες πληροφορικής στην Ελλάδα και το 86,4% από αυτούς ζούσε στην πρωτεύουσα. Οι περισσότεροι ήταν μηχανικοί του ιδιωτικού τομέα.¹¹ Συγκριτικά, οι ελληνικές επιδόσεις ήταν φτωχές. Το 1980, το ποσοστό του ΑΕΠ που αναλογούσε στην πληροφορική ήταν 0,2%. Το αντίστοιχο ποσοστό στην Ελβετία και την Αγγλία ήταν 1,8%, ενώ στην Πορτογαλία και τη Βουλγαρία 0,5%. Το 1980 υπήρχαν 17 υπολογιστές ανά 1.000.000 Έλληνες. Η αντίστοιχη αναλογία στη Γαλλία ήταν 235, στην Αυστρία 97, στη Νορβηγία 127, στην Ελβετία 260 και στη Δυτική Ευρώπη 131 κατά μέσο όρο. 81,1% των Η/Υ βρίσκονταν στην Αθήνα, 8% στη Θεσσαλονίκη και μόλις 10,9% στις υπόλοιπες περιφέρειες.¹²

Στο υπό διαμόρφωση τοπίο, τα όρια ανάμεσα στους επαίοντες, τους εκπαιδευόμενους και τους ερασιτέχνες ήταν διάτρητα και οι ευκαιρίες για επικοινωνία μεταξύ τους πολλές. Ο έφηβος που ενδιαφερόταν για την πληροφορική μπορούσε να επικοινωνήσει με ιδιοκτήτες καταστημάτων, στελέχη περιοδικών και να ενισχύσει το εισόδημα του. Ένας μαθητής γυμνασίου στην αρχή της δεκαετίας και ο αδελφός του πουλούσαν προγράμματα με παιχνίδια που έγραφαν οι ίδιοι σε άλλους παίκτες και μικρά καταστήματα μέσω αγγελιών (Ν.Π. Σντ). Ανάλογα, ένας μαθητής

⁸ Jon Agar, 'Introduction: History of Computing: Approaches, New Directions and the Possibility of Informatic History', *History and Technology*, 15/1-2 (1998), 2.

⁹ «Η εκπαίδευση στους κομπιούτερ στη χώρα μας», *Col* (Σεπτ 1983), 16-27. Χάρης Σώκος, «Σχολές εκπαίδευσης σε κομπιούτερ», *Col* (Αυγ 1984), 51-65 (Σεπτ 1984), 51-65.

¹⁰ 30 χρόνια ιστορία. Από τον κρατικό ΟΤΕ και τους «ηλεκτρονικούς διερευνητές» μέχρι την ψηφιακή στρατηγική, την κινητή τηλεφωνία και την ευρυζωνικότητα, Πειραιάς, Teamworks, 2007, 10-17. Πρβλ: Έρευνα για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές στην Ελλάδα, Αθήνα, ΕΛΚΕΠΑ, 1977.

¹¹ Πάνος Καραγιώργης (επιμ.), «Καταγραφή του χώρου της πληροφορικής στην Ελλάδα», *Col* (Ιούλι 1984), 76-80.

¹² Στο ίδιο, 79.

λυκείου και φοιτητής στο τμήμα πληροφορικής του ΕΚΠΑ στη συνέχεια, διατηρούσε περιστασιακές, επί πληρωμή, συνεργασίες με περιοδικά (Γ.Σ., Σντ). Τέτοιες συνεργασίες ήταν κοινές για τα περισσότερα πρώτα περιοδικά.¹³

Μετά το 1982-83, η κινητικότητα επεκτείνεται. Πωλήθηκαν 128 εκατομμύρια δισκέτες το 1981, 181 εκ. το 1982, ενώ υπολογιζόταν ότι οι πωλήσεις θα άγγιζαν τα 246 εκ. το 1983 και τα 600 εκ. το 1987.¹⁴ Επίσης, διοργανώνονταν εκθέσεις των οποίων οι επισκέπτες ενημερώνονταν για τις εξελίξεις στην πληροφορική στα ελληνικά. Παράλληλα, τα περιοδικά ενημέρωναν για δρώμενα εκτός συνόρων, κάτι σημαντικό για όσους δεν ήξεραν επαρκή αγγλικά ή δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να προμηθευτούν ξένα βιβλία.¹⁵ Καθώς το κόστος διεθνών μετακινήσεων ήταν υψηλό, λίγοι μπορούσαν να ταξιδεύουν στο εξωτερικό για τέτοιους λόγους (Γ. Ψ., Π. Χ., Σντ). Πάντως, ορισμένοι φορείς όπως το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας (ΤΕΕ) και η ΑΓΕΤ Ηρακλής έστελναν επιστήμονες σε συνέδρια στο εξωτερικό, όπως το διεθνές συμπόσιο Network in Office Communication που έγινε το 1984 στη Σόφια.¹⁶ Πιο προσιτές ήταν οι εκθέσεις της Αθήνας. Η ετήσια έκθεση Μηχανοργάνωση που γινόταν από το τέλος της δεκαετίας του 1970 εξοικείωσε ορισμένους καταναλωτές με την πληροφορική. Στην έκθεση αρχικά παρουσιάζονταν είδη γραφείου και ηλεκτρονικές συσκευές, όμως, ως το 1983, όταν 41 περίπτερα αφορούσαν υπολογιστές, οι εκθέτες πληροφορικής είχαν καθιερωθεί.¹⁷ Μετά το 1981-82 οργανώνονταν εκθέσεις καθαρά προσανατολισμένες στον ηλεκτρονικό εξοπλισμό, όπως οι Index EI και η Compel. Η Compel '83 στο Χίλτον είχε μόλις 29 εκθέτες και 74 περίπτερα. Αντίστοιχα, η Index-EI '82 είχε 111 εκθέτες και 128 περίπτερα.¹⁸ Οι εκθέσεις έδιναν στους καταναλωτές ευκαιρίες οπτικής και απτικής επαφής με τα σύγχρονα τεχνολογικά προϊόντα και σταδιακά προβάλλονταν από μεγάλες εφημερίδες, όπως το *Βήμα της Κυριακής* (εικ. 2,1) στοιχείο που δείχνει ότι οι διοργανωτές ενδιαφέρονταν να προσεγγίσουν ευρύτερα ακροατήρια.

¹³ «Ζητούνται συνεργάτες», *Col* (Μάρτ 1983), 27. «Ζητούνται συνεργάτες», *Pixel* (Μάης – Ιούν. 1984), 101.

¹⁴ «Έρευνα της ελληνικής αγοράς για τις δισκέτες», *Col* (Νοέ 1983), 96-101.

¹⁵ «Διεθνείς ηλεκτρονικές εκθέσεις και σεμινάρια 1983», *HC* (Ιαν 1983), 15. Πρβλ. την επιστολή του Αχιλλέα Πρωτοπαπαδάκη: *HC* (Νοέ 1982), 81.

¹⁶ «Network in office communication, 25-30 Σεπτεμβρίου», *Col* (Οκτ 1984), 19.

¹⁷ «Μηχανοργάνωση '83», *Col* (Απρ 1983), 18-26.

¹⁸ Βλ.: «Index-EI '82», *HC* (Δεκ 1982), 58-59· «Compel '83», *Col* (Μάης 1983), 20-27. «Multi-Index '83», *HC* (Δεκ. 1983) 14-18.

Εικ 2,1: Διαφημιστική καταχώρηση έκθεσης Compel 83 *ΒτΚ*, 3/4/1983, 11.

Οι εκθέσεις έδιναν στο κοινό αφορμή να συνομιλήσει και να γνωριστεί. Η αύξηση της εκδοτικής και εκθετικής δραστηριότητας δημιουργούσε νέους χώρους κατανάλωσης όπου οι καταναλωτές μπορούσαν να συνομιλήσουν. Το 1982 υπήρξε χρονιά καμπή: σύμφωνα με το Ινστιτούτο Ερευνών και Μελετών Επιμελητηρίων (ΙΕΜΕ), η αγορά πληροφορικής έκανε τζίρο 3,5 δις δρχ., καταγράφοντας μέση αύξηση 100% το χρόνο από το 1978. Παράλληλα επιβεβαίωνε την ηγεμονία της Αθήνας. Το 75% των εγκαταστάσεων βρίσκονταν στην Αθήνα, ποσοστό μεγάλο αλλά χαμηλότερο από το 1980.¹⁹ Σταδιακά, άνοιγαν χώροι πώλησης υπολογιστών και προγραμμάτων, τα λεγόμενα computer shops, στο κέντρο και τα προάστια. Τα πρώτα εμφανίστηκαν στα Εξάρχεια το 1982: βασικό τους πλεονέκτημα σε σχέση με τις αντιπροσωπείες, ήταν ότι διέθεταν πολλές μάρκες υπολογιστών, δίνοντας στους καταναλωτές δυνατότητες για συγκρίσεις.²⁰ Σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη ενός τέτοιου καταστήματος, στόχος ήταν να ενημερώσουν τους καταναλωτές για τις δυνατότητες της πληροφορικής, διευρύνοντας τον αριθμό τους, καθώς διέβλεπαν μια αγορά με δυναμική. Ο ίδιος υπολόγιζε ότι, το 1983, το 2% των Ελλήνων είχε γνώσεις υπολογιστών, λίγοι ακόμα και σε σχέση με τον αριθμό των φοιτητών στην Ελλάδα, την πιο δυναμική ομάδα καταναλωτών στη Δυτική Ευρώπη. Συγκριτικά, στην Αγγλία, το 1980, 2% των καταναλωτών είχε ενημέρωση για την πληροφορική, όπως

¹⁹ Κ. Κατσάνος, «'Μπουμ' εγκαταστάσεων κομπιούτερ στην Ελλάδα.», *ΒτΚ*, 20/11/1983, 11. «27 κατασκευαστές μοιράζονται την πίτα της ελληνικής αγοράς», *στο ίδιο*.

²⁰ Φώτης Καρατζιάς, «Computer shops: Όταν οι μικροϋπολογιστές ανταγωνίζονται στη βιτρίνα», *Col*, 72-84.

την Ελλάδα το 1983. Στην Αγγλία, μέσα σε τρία χρόνια, το ποσοστό αυξήθηκε σε 20-25%.²¹

Το 1983-1984 εμφανίζονται computer shops σε ακριβά προάστια, όπως η Κηφισιά, αλλά και σε μικροαστικές περιοχές, όπως η Καλλιθέα.²² Η γεωγραφία των επιχειρήσεων αυτών προσφέρει μια εικόνα και για το καταναλωτικό κοινό στην πρώτη φάση. Πέραν των επιχειρήσεων του κέντρου, που βρίσκονταν κυρίως στα Εξάρχεια και το Κολωνάκι, υπήρχαν καταστήματα στα βόρεια προάστια και στο κέντρο του Πειραιά, αλλά μόλις ένα σε μια πυκνοκατοικημένη λαϊκή περιοχή, όπως η Νίκαια.²³ Η ενασχόληση με την πληροφορική ήταν δαπανηρή και απαιτητική διαδικασία μη ελκυστική στους οικονομικά ασθενέστερους, τους μεγαλύτερους και όσους δεν ήξεραν (μερικά) αγγλικά. Το κόστος εισαγωγής ήταν αξιοπρόσεκτο (Δ. Δ., Π. Κ., Γ. Τ., Σντ). Το 1984 τα οικονομικότερα μοντέλα κόστιζαν περίπου 150.000 δρχ. και τα πιο ακριβά έως 500.000 δρχ. Σταδιακά οι τιμές έγιναν πιο προσιτές. Το 1989 αρκετοί Η/Υ κόστιζαν κάτω από 250.000 δρχ., ενώ η Atari διαφήμιζε το μοντέλο της 520ST με τιμή 99.600 δρχ.²⁴ Τα περιφερειακά και αποθηκευτικά μέσα επίσης ήταν ακριβά. Έτσι, ορισμένοι έφηβοι που ασχολούνταν με υπολογιστές είχαν συγκριτικά λιγότερα χρήματα για εξόδους, καθώς διέθεταν μεγάλο μέρος από το χαρτζιλίκι τους εκεί (Γ. Σ., Ν. Π., Σντ). Η γλωσσομάθεια ήταν επίσης απαραίτητη ώστε ασχοληθεί κάποιος με την πληροφορική, αφού έως το 1982-83 η ελληνική βιβλιογραφία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη (Γ.Ψ., Σντ). Τότε κάποια καταστήματα του κέντρου, όπως το Microdigital, άρχισαν να φέρνουν αγγλικά βιβλία ενώ εκδοτικοί οίκοι, όπως ο Κλειδάριθμος και ο Γκιούρδας, εξέδωσαν στα ελληνικά κάποιους γνωστούς τίτλους (Δ.Δ., Σντ)²⁵ Ταυτόχρονα, ερασιτεχνικές πρωτοβουλίες, όπως οι διαλέξεις του Computer Club, επιχειρούσαν να καλύψουν απορίες των χρηστών.²⁶ Οι χρήστες ξεπερνούσαν τους φραγμούς που προέκυπταν από τη μη γνώση ξένων γλωσσών ζητώντας βοήθεια φίλων ή μετέφραζαν κείμενα με τη βοήθεια λεξικού. Κάποιοι το επιχειρούσαν και σε άλλες γλώσσες, χωρίς να έχουν κανένα υπόβαθρο, όπως τα γαλλικά και τα γερμανικά (Π.Κ., Π.Χ, Γ.Δ., Σντ). Ξενόγλωσσα περιοδικά πωλούνταν σε περίπτερα του κέντρου, κυρίως στο Σύνταγμα και το Κολωνάκι (Π. Κ., Γ. Δ., Σντ).²⁷

²¹ Στο ίδιο, 76.

²² «'Micro' στην Κηφισιά», *Col* (Ιούν-Ιούλ 1983), 7· «Ένα shop στην Καλλιθέα», *Pixel* (Ιούλ – Αύγ 1984), 9. «Magnet. Το νέο shop στην Κηφισιά», στο ίδιο.

²³ «Αντιπρόσωποι – Καταστήματα», *Pixel* (Μάρχ – Ιούν 1984), 118.

Γιάννης Σγουροβασιλάκης (επιμ.), «Προσωπικοί υπολογιστές από 100 μέχρι 500.000 δρχ.», *Col*, (Φεβρ 1984), 81-113. Μιχάλης Κωστάκος, Κυριάκος Μακαρονίδης, «PCs με τιμή κάτω από 250.000 δρχ.», *Col* (Ιούνιος 1989), 125-126. «Το κομπιούτερ της χρονιάς 1988!», *Col* (Σεπτ 1989), 169.

²⁵ Πρβλ: «Και τώρα τα βιβλία της Sybex στην Ελλάδα», *HC*, (Ιαν 1983), 33.

²⁶ «Οι διαλέξεις του Computer Club», *Pixel* (Φεβρ 1985), 38.

²⁷ Για διευθύνσεις τέτοιων περιπτέρων βλ: «Πού θα βρείτε τα προηγούμενα τεύχη του περιοδικού», *HC* (Δεκ 1983), 94.

Εικ. 2,2: Γελοιογραφία με θέμα το υψηλό κόστος των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην Ελλάδα. Γιώργος Καρανικολάου, «Η πληροφορική στην ελληνική εκπαίδευση (β΄)», *HC* (Οκτ 1984), 121.

Οδεύοντας προς το μέσον της δεκαετίας οι χρήστες αυξάνονταν αλλά παρέμεναν λίγοι την περίοδο 1982-1985: το 1985, το 9% δήλωνε ότι είχε επαφή με υπολογιστή στο χώρο εργασίας του και το 6% στο σπίτι. Επίσης, το 52% αγνοούσε τις δυνητικές χρήσεις ενός υπολογιστή και το 22% υποστήριζε ότι χρησιμοποιεί υπολογιστή μόνο για παιχνίδια, ενώ το 63% δεν ενδιαφερόταν καθόλου για το θέμα. Τα βασικά ακροατήρια τα αποτελούσαν ακόμα θετικοί επιστήμονες σε πυρήνες γύρω από χώρους εκπαίδευσης και έρευνας, όπως το ΕΜΠ και το ΤΕΕ, ορισμένοι ιδιώτες μηχανικοί και κάποιοι εκπαιδευτικοί, κυρίως μαθηματικοί και φυσικοί.²⁸ Ορισμένοι φορείς, όπως η Ελληνική Μαθηματική Εταιρία, ενδιαφέρθηκαν από νωρίς για την πληροφορική οργανώνοντας επιδοτούμενα σεμινάρια από την αρχή της δεκαετίας (Π.Χ., Σντ). Παράλληλα, κάποιοι εκπαιδευτικοί, όπως ο διευθυντής του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπύρος Καλομητσίνης, προσπαθούσαν να εξοικειώσουν τους μαθητές τους με το χειρισμό των υπολογιστών, ενώ ενδιαφέρον έδειχναν και ορισμένοι εκπαιδευτικοί ακριβών ιδιωτικών σχολείων, όπως η Σχολή Μοραΐτη και το Κολέγιο Ψυχικού.²⁹ Σε κάθε περίπτωση, λίγο πριν τελειώσει η δεκαετία, οι εκπαιδευτικοί έβλεπαν κάπως πιο θετικά τη χρήση Η/Υ στην εκπαίδευση.³⁰ Ένα δεύτερο ακροατήριο ήταν οι εργαζόμενοι που απέκτησαν ορισμένες γνώσεις χειρισμού Η/Υ επειδή η μηχανοργάνωση εισήχθηκε νωρίς στο

²⁸ Βλ.: Μάνος Νικολάου, «Computer και νεοέλληνας. Δύο ξένοι στην ίδια πόλη», *Col* (Ιούν 1985), 80-91 (εδώ: 83). Σιλένα Μπαταγιά, «Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας. Με βήματα μπροστά για την ανάπτυξη της πληροφορικής», *HC* (Οκτ 1987), 96-99.

²⁹ Χάρης Σώκος, «Χρυσάνθος Δελλαρόκας: Ένας φανατικός χομπίστας», *Col* (Οκτ 1983), 24-25. «Ο υπολογιστής εποπτικό μέσο», *Col* (Ιούνιος 1984), 38-40. Γιάννης Σγουροβασιλάκης, «Υπολογιστές σε ελληνικά σχολεία», *Col* (Ιούλ 1984), 82-89.

³⁰ Γιάννης Παπαμιχαήλ, «Δομή και ανασυγκρότηση των παραστάσεων των εκπαιδευτικών για τον ηλεκτρονικό υπολογιστή», *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74 (1989), 157-170.

χώρο εργασίας τους. Ως το 1985-86 οι χώροι αυτοί ήταν σχετικά λίγοι. Το 1985, το 80% δήλωνε ότι δεν υπήρχε κανένας υπολογιστής στο χώρο εργασίας του, ανεξάρτητα με το αν ο ίδιος ερχόταν σε επαφή μαζί του ή όχι.³¹ Μετά το 1985 η κατάσταση άλλαξε κυρίως στον ιδιωτικό τομέα. Το 1988 το 52% των επιχειρήσεων στην Αττική χρησιμοποιούσαν Η/Υ, ενώ στον τομέα εμπορίου και υπηρεσιών ήταν ακόμη υψηλότερο.³² Παράλληλα, έγιναν βήματα σε τομείς του δημοσίου, όπως στις εφορίες και τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ) και στις τράπεζες κυρίως στα συστήματα αναλήψεων και καταθέσεων. Την ίδια περίοδο μηχανοργανώθηκε ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών (ΔΣΑ).³³ Εισαγωγή υπολογιστών υπήρξε και σε ιδιωτικά ιατρεία και νοσοκομεία (Γ. Ψ., Β. Ψ., Σντ).

Η εισαγωγή δημιουργούσε νέες ομάδες χρηστών, όπως οι γραμματείς, που χρησιμοποιούσαν εφαρμογές, όπως επεξεργαστές κειμένου, συνήθως χωρίς να ενδιαφέρονται ευρύτερα για τις εξελίξεις στην πληροφορική και χωρίς να έχουν υπολογιστή στο σπίτι. Μια εργαζόμενη σε νοσοκομείο έμαθε να χρησιμοποιεί συγκεκριμένες εφαρμογές μετά από ένα σεμινάριο αλλά δεν απέκτησε ποτέ υπολογιστή ούτε ενδιαφερόταν για τις εξελίξεις (Β.Ψ., Σντ). Αντίστοιχα, κινήθηκε μια υπάλληλος στην Τράπεζα της Ελλάδος, που ενδιαφέρθηκε συστηματικά για τους υπολογιστές πολύ αργότερα (Ι.Ζ., Σντ). Τέτοιοι χρήστες είχαν βασική εξοικείωση με το τι ήταν ηλεκτρονικό περιβάλλον και διάδραση. Βασικό χαρακτηριστικό της διάδρασης, της αλληλόδρασης χρήστη και μηχανήματος είναι η αδυναμία του χρήστη να προβλέψει αντιδράσεις των υπολογιστών και ενίοτε μεταφράζεται σε επιφυλακτικότητα απέναντι στην περαιτέρω χρήση των υπολογιστών φόβου απέναντι σε ένα νέο είδος επαφών.³⁴ Οι λόγοι που απέτρεπαν τέτοιους χρήστες από το να ενδιαφερθούν επιπλέον για την πληροφορική είναι ένα ερώτημα που απαιτεί περαιτέρω έρευνα.

Μια τρίτη κατηγορία ήταν όσοι χρησιμοποιούσαν τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές ως παιχνιδιομηχανές. Αυτοί ήταν κυρίως νέοι ηλικίας 15-24 και 25-34 ετών.³⁵ Το νεανικό αυτό ενδιαφέρον διατηρήθηκε αναλλοίωτο μέχρι το τέλος της δεκαετίας.³⁶ Αν εσχάτως τα ηλεκτρονικά παιχνίδια αγγίζουν πολλούς καταναλωτές ανεξάρτητα από ηλικία, φύλο, σεξουαλικό προσανατολισμό, στη δεκαετία του 1980 το ελληνικό ακροατήριο τους ήταν πιο περιορισμένο και αφορούσε, κυρίως, νέους άνδρες γεννημένους μετά το 1950.³⁷ Πώς μάθαιναν όμως οι νέοι για τους Η/Υ και πώς είδε το ζήτημα η πολιτεία; Πολιτεία και εκπαιδευτικό σύστημα δεν

³¹ Νικολάου, «Computer», 82.

³² «Οι μισές επιχειρήσεις στην Ελλάδα διαθέτουν υπολογιστή», *RAM* (Φεβρ 1988), 35..

³³ «Η πληροφορική στην Ελλάδα σήμερα», *RAM* (Φεβρ 1988), 16-18. Αντζελίνα Καλογεροπούλου, «Περισσότερη, καλύτερη και φθηνότερη δικαιοσύνη με κομπιούτερ», *Αγορά*, 3/8/1987, 26-28.

³⁴ Aaron Smuts, 'What is interactivity?', *Journal of Aesthetic Education*, 43/4 (2009), 53-73.

³⁵ Βλ. Νικολάου, «Computer και νεοέλληνας», 80-81.

³⁶ Γιάννης Πατρικός, «Υπολογιστές και νεοέλληνας: Τι είχες Γιάννη...», *Col* (Ιούνιος 1988), 106.

³⁷ Η διαπίστωση στο πρώτο μέρος της πρότασης από το: Andrienne Shaw, 'What is a Video Game Culture? Cultural Studies and Game Studies', *Games and Culture*, 5/4 (2010), 416.

ενδιαφέρθηκαν θερμά. Το 1^ο συνέδριο για την πληροφορική στην Ελλάδα διοργανώθηκε το 1984 στο Ευγενίδειο Ίδρυμα παρουσία του Ανδρέα Παπανδρέου και περίπου χιλίων συνέδρων.³⁸ Παρά τον ενθουσιασμό του Παπανδρέου (εικ 2,3) και τις αισιόδοξες διακηρύξεις, το ενδιαφέρον για τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης ήταν ασθενικό, δίνοντας σε ένα δημοσιογράφο δικαίωμα να πει ότι ο ρυθμός εισαγωγής υπολογιστών στην ελληνική εκπαίδευση είναι παρόμοιος με το ρυθμό πυρηνικής ανάπτυξης του Αφγανιστάν.³⁹ Η κρατική πρωτοβουλία έδινε αφορμές για σχόλια προσφέροντας σχεδόν κωμικά στιγμιότυπα. Το 1984, η κυβέρνηση ανέθεσε στον Αναστάσιο Μαρίνο τη δημιουργία του πρώτου νομοσχεδίου για την πληροφορική. Τον επόμενο χρόνο, ο Μαρίνος παραχώρησε συνέντευξη που πιστοποιούσε τη μη καταλληλότητά του για τη θέση. Νομικός με μετεκπαίδευση στη Γαλλία, ο Μαρίνος θεωρούσε τους υπολογιστές απειλή για τα ατομικά δικαιώματα.⁴⁰ Στη συνέντευξη αποκάλυπτε ότι δε γνώριζε πόσοι υπολογιστές υπήρχαν στην Ελλάδα και θεωρούσε φυσικό το ότι στην επιτροπή για το νομοσχέδιο δεν υπήρχε ούτε ένας τεχνικός. Μοναδική εμπειρία του από Η/Υ ήταν η αναζήτηση και εκτύπωση ορισμένων δικογραφιών με τη βοήθεια τεχνικού όταν έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία.⁴¹

Η ανυπαρξία σχεδιασμού αποτυπωνόταν και στην εκπαίδευση. Η πληροφορική μπήκε στην εκπαίδευση το 1984-85, με την εισαγωγή του μαθήματος στα τεχνικά και επαγγελματικά λύκεια. Το 1986, το μάθημα εισήχθη πειραματικά σε είκοσι γυμνάσια, δέκα της Αθήνας και δέκα της Θεσσαλονίκης. Το 1987, αποφασίστηκε η εισαγωγή κατεύθυνσης πληροφορικής στα Πολυκλαδικά Λύκεια, ενώ το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠΕΠΘ) έθετε στόχο το μάθημα να εισαχθεί πλήρως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση έως το 1992. Οι εκπαιδευτικοί που δίδασκαν το μάθημα ήταν κυρίως μαθηματικοί ή φυσικοί που είχαν περάσει από επιμόρφωση 120 ωρών.⁴²

³⁸ Γιάννης Σγουροβασυλάκης και Φώτης Καρατζιάς, «Α Πανελλήνιο Συνέδριο Πληροφορικής: 3-6 Απριλίου 1984. Υπόσχεση για μια νέα πορεία», *Col*, (Απρ – Μάης 1984), 88-94 Κώστας Οικονόμου, «1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πληροφορικής. 'Και η Ελλάδα στην τεχνολογική επανάσταση'», *HC* (Απρ – Μάης 1984), 26-29.

³⁹ Τέλης Λιβανίδης, «Ο,τι δηλώσεις», *Col* (Ιούνιος 1984), 42-43.

⁴⁰ Τάσος Ν. Μαρίνος, *Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και το δίκαιο*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1991.

⁴¹ Νίκος Μανουσός, Φώτης Καρατζιάς: «Ηλεκτρονικοί υπολογιστές: οι εχθροί του λαού», *Col* (Ιαν 1985), 88-99.

⁴² Μάνια Μάνεση, «Η εισαγωγή της πληροφορικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση», *Col* (Ιούνιος 1987), 67-70. Αναλυτικότερα βλ: Βασίλης Κόμης, *Εισαγωγή στις τεχνολογικές εφαρμογές των τεχνολογιών της πληροφορίας και των επικοινωνιών*, Αθήνα, Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών 2004 (κυρίως το 2ο κεφάλαιο).

Εικ 2,3: Ο Ανδρέας Παπανδρέου στο 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πληροφορικής. Κώστας Οικονόμου, «1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πληροφορικής. 'Και η Ελλάδα στην τεχνολογική επανάσταση'», *HC*(Απρ – Μάης 1984), 26-29.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, πολλοί έφηβοι στρέφονταν την πληροφορική όχι εξαιτίας ερεθισμάτων που λάμβαναν από το εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά από παραστάσεις που προέρχονταν από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον (Δ.Δ., Α.Χ., Ν.Π., Σντ). Άλλοι κατευθύνονταν προς το χώρο επειδή θεωρούσαν πως η πληροφορική υποσχόταν καλή επαγγελματική αποκατάσταση (Γ.Τ., Ε.Π., Σντ). Η απήχηση της πληροφορικής στους εφήβους επιβεβαιώνεται από τη δημιουργία χώρων ψυχαγωγίας και συνδέονταν με τη χρήση των υπολογιστών ως παιχνιδιομηχανών. Τα μαγαζιά με υπολογιστές και παιχνίδια (computer shops), όπως το Future στα Πατήσια (εικ 2,4), αυξάνονταν συνεχώς από το 1982 και το 1985 υπήρχαν πολλά σε κέντρο και προάστια.⁴³ Οι περισσότερες τέτοιες επιχειρήσεις ήταν στέκια μαθητών. Ορίζοντας ως ηλεκτρονικό παιχνίδι κάθε λογισμικό που στηρίζεται στην εικόνα ή το κείμενο και χρησιμοποιεί κάθε είδους ηλεκτρονικό μέσο, όπως Η/Υ, κονσόλες κλπ. και απαιτεί τη συμμετοχή ενός ή περισσότερων παικτών σε φυσικό ή δικτυακό χώρο, θα έλεγα ότι οι νεαροί Αθηναίοι έρχονταν σε επαφή με τα παιχνίδια με δύο τρόπους.⁴⁴ Ο πρώτος ήταν μέσω μηχανημάτων με κέρματα που βρίσκονταν κυρίως σε αίθουσες παιχνιδιών (ουφάδικα), αλλά αφθονούσαν και σε άλλα μέρη, όπως ψλικάτζιδικα και φούρνοι. Σύμφωνα με το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, το 1984 υπήρχαν πανελλαδικά 770 ουφάδικα και 2.930 επιπλέον μέρη με μηχανήματα με κέρματα, ενώ ένα αφιέρωμα περιοδικού το 1985 υποστήριζε ότι οι αίθουσες αυτές ήταν περίπου 2.000

⁴³ «Computer shops εκτός δακτυλίου», *Pixel* (Απρ 1985), 64-88. «Future. Ένα κατάσταση από το μέλλον», *Pixel* (Μάης 1985), 30-33. «Ένα micro-κατάστημα μέσα στο πράσινο», *Pixel* (Ιούν 1985), 32-34.

⁴⁴ Ο ορισμός του ηλεκτρονικού παιχνιδιού από το: Gonzalo Frasca, *Videogames of the Oppressed: Videogames as a Means for Critical Thinking and Debate*, Διδακτορική Διατριβή, Georgia Institute of Technology, 2001, 4. Πρβλ: James Newman, *Videogames*, Routledge, Λονδίνο, 2004, 9-28.

στη χώρα.⁴⁵ Στην Αθήνα, τα μηχανήματα των ουφάδικων έπαιξαν το ρόλο που διαδραμάτισαν στις Ηνωμένες Πολιτείες οι πιο οικονομικές από τους Η/Υ κονσόλες: εξοικείωσαν ακροατήρια εκτός των τεχνολογικών ελίτ με το τι ήταν ένα ηλεκτρονικό παιχνίδι.⁴⁶

Εικ. 2,4: Εσωτερικό αθηναϊκού computer shop: *Pixel* (Μάης 1985), 31

Σύμφωνα με έναν τότε εκπαιδευτικό σε λύκειο της Κυψέλης, τα ουφάδικα που συχνά βρίσκονταν δίπλα σε σχολεία, αποτελούσαν ζωτικό κομμάτι των γεωγραφιών νεανικής απόλαυσης και παρέκκλισης (Π.Χ., Σντ) ζήτημα που θα δούμε στο 6ο κεφάλαιο. Λιγότεροι έφηβοι έπαιζαν στο σπίτι, χρησιμοποιώντας κονσόλες ή οικιακούς υπολογιστές: το 1980-1984 απέκτησαν αυτή τη δυνατότητα τα παιδιά 21.000 οικογενειών.⁴⁷ Μέσω των παιχνιδιών οι νεαροί καταναλωτές εξοικειώνονταν με τους υπολογιστές και αποκτούσαν επιπλέον ανάγκες, όπως η αγορά χειριστηρίου.⁴⁸ Η σχετική καθυστέρηση εισαγωγής της πληροφορικής στην Ελλάδα είχε αποτέλεσμα να συμπέσουν δύο φάσεις που σε άλλες χώρες, όπως η Ολλανδία και η Φινλανδία, ήταν πιο διακριτές: ενώ εκεί ο αφοσιωμένος παίκτης της δεκαετίας του 1980 διαδέχτηκε τον πρώιμο «μάγο» της δεκαετίας του 1970, στην Ελλάδα οι δύο ταυτότητες συνέπεσαν.⁴⁹ Στην Αθήνα, ενώ 7% των αγοριών 15-19 ετών έπαιζε

⁴⁵ «Με τα UFO θα ασχολούνται μόνο οι επαγγελματίες», *ΒτΚ*, 2/12/1984, 40. Χρήστος Κυριακού, «Videogames», *Col* (Σεπτ 1985), 123-128.

⁴⁶ Sarah Coleman and Nick Dyer-Witheford, 'Playing on the Digital Commons: Collectivities, Capital and Contestation in Videogame Culture', *Media, Culture, Society*, 29/6 (2007), 937.

⁴⁷ Στανώτας, «Καλημέρα υπολογιστή!».

⁴⁸ Αλέξανδρος Αθανασιάδης, "Joysticks", *Pixel* (Δεκ 1984) 30-31.

⁴⁹ Frank Veraart, 'Losing Meanings: Computer Games in Dutch Domestic Use, 1975-2000', *IEEE Annals of the History of Computing*, 33/1 (2011), 63. Petri Saarikoski και Jaakko Suominen, 'Computer Hobbyists and the Gaming Industry in Finland', *IEEE Annals of the History of Computing*, 31/3 (2009), 20-33.

καθημερινά ηλεκτρονικά παιχνίδια (9,3% αρκετές φορές την εβδομάδα και 9% αρκετές το μήνα) ελάχιστοι από όσους είχαν γεννηθεί πριν το 1960 ασχολούνταν με αυτά: δεν υπήρχαν δύο γενιές παικτών.⁵⁰ Είναι δύσκολο να πούμε πόσο νέοι που έπαιζαν στο σπίτι επισκέπτονταν και τα ουφάδικα, αν και σίγουρα υπήρχε κάποιος βαθμός επικάλυψης. Οι φωτογραφίες των computer shops, όπου τα παιχνίδια συνυπήρχαν στα ράφια με βιβλία λογισμικού (εικ. 2,4) αποδεικνύουν αυτήν την αλληλοκάλυψη, που επιβεβαιωνόταν και από το φαινόμενο των conversion games, παιχνιδιών που αφού γνώριζαν επιτυχία στα ουφάδικα μεταφέρονταν στους υπολογιστές.⁵¹ Σε κάθε περίπτωση, όπως επισημαίνει η Janet Murray, τα παιχνίδια ήταν μια έντονα κοινωνική δραστηριότητα, όπου η θέαση και η συζήτηση ως μέρος της εμπειρίας συμπλήρωνε την ενεργητική συμμετοχή.⁵²

Ορισμένοι νέοι που είχαν υπολογιστή στο σπίτι επισκέπτονταν και τα ουφάδικα στο πλαίσιο εξόδου με αντροπαρέα (Δ.Δ., Τ. Π., Σντ). Κάποιοι άλλοι τα σνόμπαραν: θεωρούσαν τα παιχνίδια που παίζονταν στα ουφάδικα, όπως το Pac-man, απλοϊκά, επειδή στηρίζονταν στα αντανακλαστικά και όχι την ευφυΐα (Γ.Σ., Π.Χ., Σντ). Επίσης, θεωρούσαν ότι πολλοί θαμώνες ουφάδικων δεν ήξεραν από υπολογιστές και δε θεωρούσαν ότι μοιράζονταν κοινά ενδιαφέροντα μαζί τους (Θ.Β. Σντ). Αυτοί επίσης ενδιαφέρονταν για παιχνίδια άλλης θεματολογίας: δεν ενδιαφέρονταν για παιχνίδια μάζας, πλατφόρμας και πυροβολισμών (shoot them ups) που στηρίζονταν στα αντανακλαστικά, αντανακλούσαν την απλοϊκή αισθητική και σχεδιασμό των προηγούμενων δεκαετιών και ήταν απλά στην εκμάθηση και δημοφιλή στα ουφάδικα. Αντίθετα, προτιμούσαν, κυρίως, παιχνίδια περιπέτειας (adventures) όπου ο παίκτης πρωταγωνιστεί έχει στόχο την επίλυση γρίφων και προβλημάτων (Δ.Δ., Ν.Π., Α.Χ., Σντ).⁵³ Επιπλέον, στα ουφάδικα δε χρησιμοποιούνταν (ακόμα) εξαρτήματα, όπως τιμόνια και διαδραστικά όπλα, που οι σχεδιαστές εισήγαγαν αργότερα, κάνοντας πιο ελκυστική την εμπειρία του παιχνιδιού. Στη δεκαετία του 1980, τα παιχνίδια στηρίζονταν στη χρήση μοχλών και κουμπιών.⁵⁴ Αντίθετα, τα παιχνίδια περιπέτειας είχαν δομή σπαζοκεφαλιάς, όπου ο χρήστης έπρεπε να βρει τη λύση για να προχωρήσει στο επόμενο επίπεδο απαιτούσαν εξοικείωση με τους υπολογιστές και απευθύνονταν σε ένα είδος ελίτ.⁵⁵ Η τάση αντανακλούσε τη διάθεση των πιο μνημένων να περάσουν σε ένα επόμενο στάδιο συγκριτικά με απλούς σχεδιαστικά

⁵⁰ Κελεπέρης, «Νέοι», 128-129.

⁵¹ Αντώνης Λεκόπουλος, «Arcade», *Pixel* (Σεπτ 1987), 152-153.

⁵² Janet H. Murray, 'Toward a Cultural Theory of Gaming: Digital Games and the Co-Evolution of Media, Mind and Culture', *Popular Communication. The International Journal of Media and Culture*, 4/3 (2009), 185-202 (εδώ: 192).

⁵³ Nick Montfort, *Twisty Little Passages. An Approach to Interactive Fiction*, Cambridge (MA), The Massachusetts Institute of Technology Press, 2005, 65-94.

⁵⁴ James Newman, 'In Search of the Videogame Player: The Lives of Mario', *New Media Society*, 4/3 (2002), 416.

⁵⁵ Jose P. Zagal κ.α., 'Rounds, Levels and Waves: The Early Evolution of Gameplay Segmentation', *Games and Culture*, 188.

τίτλους της δεκαετίας του 1970, όπως το *Pong*.⁵⁶ Ορισμένοι έφηβοι μάλιστα δημιουργούσαν τα δικά τους παιχνίδια, τα οποία πωλούσαν ή διακινούσαν στους φίλους τους, δημιουργώντας το δικό τους κοινωνικό εργοστάσιο: σύμφωνα με την Tiziana Terranova που έχει καθιερώσει τον όρο υπάρχουν πολλά ιστορικά παραδείγματα όπου ασχολούμενοι με την πληροφορική που παράγουν εμπορεύσιμο έργο στο πλαίσιο ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων.⁵⁷ Οι χομπίστες της Αθήνας είναι τέτοιο παράδειγμα, αφού από το χόμπι τους αποκόμιζαν, μικρά έστω, κέρδη (Ν. Π., Σντ). Πρόσφατα, οι Sarah Coleman και Nick Dyer-Whitherfort ανέλυσαν την οργάνωση αυτή εργασίας ως στοιχείο του καθημερινού πολιτισμού που ενέχει στοιχεία αντίδρασης στον κεντρικό έλεγχο των τεχνολογιών και την καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση.⁵⁸ Πρόσφατα, επίσης, το διαδίκτυο αναβάθμισε τις δυνατότητες των χομπιστών να διακινούν τα αποτελέσματα της εργασίας τους.⁵⁹ Όπως και αλλού, έτσι και στην Αθήνα, τα τελευταία χρόνια, ο ιστοχώρος αντικατέστησε τις αγγελίες των περιοδικών.⁶⁰

Οι φίλοι της πληροφορικής είχαν τους δικούς τους κώδικες επικοινωνίας και κοινωνικούς χώρους. Πέρα από τα καταστήματα και τις λέσχες, στο τέλος της δεκαετίας αναπτύχθηκε μια καινοφανής ηλεκτρονική κοινωνικότητα μέσω των Bulletin Board Systems (BBS), ορισμένων πρώιμων χώρων διαδικτυακής επικοινωνίας. Η δικτύωση μέσω μόντεμ ήταν δυνατή από το μέσο της δεκαετίας του 1980 και απευθυνόταν σε χρηματιστές, ταξιδιωτικούς πράκτορες και άλλους επαγγελματίες, αλλά προσφερόταν και σε χρήστες οικιακών υπολογιστών, παρότι ελάχιστοι χρησιμοποιούσαν αυτή τη δυνατότητα.⁶¹ Το 1988 δημιουργήθηκε από τον Γιάννη Δεμίρη το πρώτο ελληνικό κλαμπ Acrobase με θέμα την τεχνητή νοημοσύνη.⁶² Στην αρχή της δεκαετίας του 1990 οι βάσεις αυτές επικοινωνίας αυξήθηκαν και οι θεματικές επεκτάθηκαν: το 1991 δημιουργήθηκε η βάση Automoto για το αυτοκίνητο και τη μοτοσυκλέτα και το 1990 η βάση Books, με θέμα το βιβλίο, από τη Σοφία Αναγνωστοπούλου, πρώτη γυναίκα διαχειρίστρια στην Ελλάδα.⁶³

Τα BBS αύξαναν τις δυνατότητες ενημέρωσης για θέματα πληροφορικής: η ενημέρωση μέσω BBS ήταν μια διαδικασία μύησης. Τα νέα μέλη έπρεπε να αποδείξουν ότι ενδιαφέρονταν πραγματικά για την πληροφορική ώστε να γίνουν αποδεκτά από την κοινότητα πριν απαντηθούν οι απορίες τους (Α.Χ., Σντ). Οι

⁵⁶ Henry Lowood, 'Videogames in Computer space: The Complex History of Pong', *IEEE Annals of the History of Computing*, 31/3 (2009), 5-19.

⁵⁷ Tiziana Terranova, 'Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy', <http://www.electronicbookreview.com/thread/technocapitalism/voluntary> (22/9/2012).

⁵⁸ Coleman και Dyer-Witthford, 'Playing on the Digital Commons'.

⁵⁹ Hector Postigo, 'From Pong to Planet Quake: Post-industrial Transitions From Leisure to Work', *Information, Communication and Society*, 6/4 (2003), 601.

⁶⁰ James Newman, 'Playing With Videogames', *Convergences*, 11 (2005), 48-67.

⁶¹ Σπύρος Περιστερης, «Αφιέρωμα: Modems», *Pixel* (Ιούλ 1985), 62-65, 68, 72, 79-80.

⁶² Στέλιος Χαμόδρακας, <http://www.acrobases.org/clubs1.html> (27/8/2012).

⁶³ Αναλυτική περιγραφή των εξελίξεων στο πεδίο αυτό στο ίδιο.

ενδιαφερόμενοι εξασφάλιζαν πρόσβαση αγοράζοντας συνδρομές από παρόχους, όπως το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος, που ανέλαβε και την οργάνωση του δικτύου ηλεκτρονικής επικοινωνίας Αριάδνη στο μέσο της δεκαετίας.⁶⁴ Τα BBS εκσυγχρόνιζαν τις δυνατότητες επικοινωνίας ανάμεσα στους φίλους της πληροφορικής στην Ελλάδα και μέλη της κοινότητας που βρίσκονταν για σπουδές ή δουλειά στο εξωτερικό. Η σχολή πληροφορικής του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου που είχε παράδοση στη μελέτη της τεχνητής νοημοσύνης και αποτελούσε πόλο έλξης.⁶⁵ Αρκετά μέλη της ελληνικής κοινότητας σπούδασαν εκεί (Δ. Δ., Σντ).⁶⁶

Η χρήση των δυνατοτήτων αυτών είχε συνέπεια την ανάπτυξη μιας διαφορετικής αντίληψης για την έννοια της απόστασης. Χρησιμοποιώντας ένα προγενέστερο γνωστικό κεφάλαιο για τη δικτύωση, οι χρήστες BBS επικοινωνούσαν με το εξωτερικό με χαμηλό κόστος (Δ. Δ., Σντ). Η επικοινωνία πρόσφερε ενημέρωση και έκανε δυνατή την προμήθεια συσκευών και ανταλλακτικών, που είτε δεν υπήρχαν στην ελληνική αγορά ή ήταν πιο ακριβές στην Αθήνα, σε καλύτερες τιμές (Π. Χ. Σντ). Η δικτύωση αυτού του είδους δεν αφορούσε μόνο όσους ενδιαφέρονταν για την πληροφορική, αλλά και φίλους των τεχνολογιών εικόνας και ήχου. Στο μέσο της δεκαετίας, ορισμένα πρακτορεία οργάνωναν ταξίδια σε χώρες του εξωτερικού, όπως η Κύπρος (εικ. 2,5), όπου καταναλωτές προμηθεύονταν ηλεκτρονικές συσκευές σε προσιτές τιμές, συνδυάζοντας τουρισμό και αγορές.

⁶⁴ <http://www.ariadne-t.gr/> (27/8/2012). Αθανάσιος Δρίγκας, *Δικτυακές εφαρμογές στο δίκτυο Αριάδνη*, Αθήνα, ΤΕΕ, 1995. Πρβλ τη διαδικτυακή συζήτηση «Compulink τέλος» <http://www.adslgr.com/forum/archive/index.php/t-5783.html>, κυρίως τις συνεισφορές των χρηστών 'Bill' και 'DirectX', 23/4/2004 και 1/5/2004 αντίστοιχα (1/12/2016).

⁶⁵ Jim Howe, 'Artificial Intelligence at Edinburgh University: A Perspective', <http://www.inf.ed.ac.uk/about/AIhistory.html> (1/9/2012). Πρβλ: Bruce G. Buchanan, 'A (Very) Brief History of Artificial Intelligence', *AI Magazine*, 25 (2005), 53-60, <http://aitopics.net/assets/PDF/AIMag26-04-016.pdf> (1/9/2012).

⁶⁶ Ο Γιάννης Δεμίρης που δημιούργησε το πρώτο ελληνικό κλαμπ με θέμα την τεχνητή νοημοσύνη σπούδασε στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου: Αργότερα έκανε σπουδές εκεί και η Σοφία Αναγνωστοπούλου.

Εικ. 2,5: Διαφήμιση τουριστικού γραφείου Αλέξανδρος που ειδικευόταν σε ταξίδια για αγορές ηλεκτρονικών ειδών στην Κύπρο: *HHF* (Ιούλ. 1985), 17

Τα BBS έδιναν στους χρήστες τους τη δυνατότητα να γνωρίζονται σχηματίζοντας συντροφιάς. Οι παρέες οργάνωναν συναντήσεις και εκδρομές. Οι έξοδοι και οι εκδρομές ήταν αφορμή συνεύρεσης ανάμεσα σε ανθρώπους που συζητούσαν από κοντά για πρώτη φορά, αφού είχαν περάσει χρόνο κρυμμένοι πίσω από ψευδώνυμα στο διαδίκτυο (Δ.Δ., Γ.Σ., Α.Χ., Σντ). Οι παρέες αυτές δεν εξαντλούσαν τις συζητήσεις τους στις νέες τεχνολογίες - παρότι αυτό πάντα ήταν ένα βασικό θέμα συζήτησης - αλλά επεκτείνονταν και σε άλλα θέματα. Η κοινωνικότητα αυτή ήταν κυρίως ανδρική υπόθεση, καθώς οι γυναίκες που ασχολούνταν με την πληροφορική ήταν ελάχιστες. Οι πρώτοι πυρήνες χρηστών αναπτύχθηκαν γύρω από χώρους όπως το Πολυτεχνείο και το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας όπου οι γυναίκες υποαντιπροσωπεύονταν (Γ.Ψ., Π.Κ., Σντ).⁶⁷ Επιπλέον, οι ακριβές τιμές των προϊόντων πληροφορικής απέτρεπαν επίδοξες καταναλώτριες: παρότι διεθνώς, στη δεκαετία του 1980, η οικονομική θέση των γυναικών είχε βελτιωθεί, το χάσμα των αμοιβών ανάμεσα στα δύο φύλα παρέμεινε αξιοπρόσεκτο.⁶⁸ Τρίτον, στην Αθήνα οι γυναίκες είχαν λιγότερες ευκαιρίες πρώτης επαφής με το τι σήμαινε η διάδραση με έναν ηλεκτρονικό επεξεργαστή, έστω στο πλαίσιο του παιχνιδιού, καθώς δεν πήγαιναν στα ουφάδικα, χώρους όχι πολύ φιλικούς στις γυναίκες, όπου οι άντρες συχνά είχαν την πρώτη επαφή με το τι σήμαινε ένας ηλεκτρονικός επεξεργαστής.⁶⁹

Η γυναικεία παρουσία στο χώρο της πληροφορικής ήταν ισχνή αλλά όχι μη υπαρκτή, συνθήκη που διεθνώς δεν έχει ανατραπεί εντελώς ως σήμερα.⁷⁰ Ορισμένες εταιρίες, όπως η Atari, αντιμετώπιζαν τις νέες κοπέλες ως δυνητικό καταναλωτικό κοινό προβάλλοντας τα προϊόντα τους ως συμβατά με τη θηλυκότητα.⁷¹ Καθώς τα παιχνίδια είναι έμφυλα, όχι μόνο στη σχεδίαση και το περιεχόμενο, αλλά κυρίως στους τρόπους που προσλαμβάνονται και χρησιμοποιούνται στο επίπεδο του μαζικού πολιτισμού, επικυρώνουν την προνομιακή σχέση των ανδρών με την τεχνολογία.⁷² Αυτή η σύνδεση μείωνε τις ευκαιρίες των εταιριών να πουλήσουν τα προϊόντα τους

⁶⁷ Η Ένωση Γυναικών Ελληνίδων Μηχανικών, πρώτη γυναικεία ένωση στο χώρο, ιδρύθηκε το 1995.

⁶⁸ Peter Gottschalk, 'Inequality, Income Growth and Mobility: The Basic Facts', *Journal of Economic Perspectives*, 11/2 (1997), 21-40. Για αναλυτικά στοιχεία για την απασχόληση και την οικονομική θέση των γυναικών στην Ελλάδα: Ξανθή Πετρινώτη, «Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74 (1989), 105-140.

⁶⁹ Panagiotis Zestanakis, 'Insert coin to continue. Videogames and the Emergence of a New Culture of Entertainment in 1980s Athens', *Tausend Augen* (υπό έκδοση).

⁷⁰ J. McGrath Cohoon και William Aspray, *Women and Information Technology. Research on Underrepresentation*, Κέμπριτζ (MA), The Massachusetts Institute of Technology Press, 2006.

⁷¹ «Πρόκληση για παιχνίδι και δράση ή πώς να περάσετε όμορφα με τους φίλους σας στο σπίτι και την εξοχή», *Ta Néa*, 16/7/1981, 9.

⁷² Helen Thornham, 'It's a Boy Thing', *Feminist Media Studies*, 8/2 (2008), 127-142. John Dovey και Helen W. Kennedy, *Game Cultures. Computer Games as New Media*, Μειντενχεντ, Open University Press, 2006, 63-84. Graeme Kirkpatrick, 'Feminism and Technical Capital', *Information, Communication and Society*, 13/7 (2010), 976-999 (987-991 κυρίως).

σε γυναίκες και οι εταιρίες προσπαθούσαν να την ανατρέψουν διευρύνοντας το κοινό τους. Οι γυναίκες παραμένουν διεθνώς δύσκολο κοινό για τις εταιρίες ηλεκτρονικών παιχνιδιών, καθώς εκείνες τείνουν να θεωρούν τα παιχνίδια αυτά σπατάλη χρόνου πιο συχνά από τους άνδρες.⁷³

Συγκεκριμένα ποσοτικά στοιχεία για την έμφυλη σύνθεση των ακροατηρίων της πληροφορικής δεν υπάρχουν. Μπορούν να γίνουν ορισμένες υποθέσεις. Ο τομέας πληροφορικής του ΕΜΠ δίνει μια εικόνα. Το 1984-85 11 από τα 12 Διδακτικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού (ΔΕΠ) ήταν άνδρες, ενώ υπήρχε μια γυναίκα σε 32 μεταπτυχιακών φοιτητών.⁷⁴ Αντίστοιχη εικόνα δίνουν οι στήλες αλληλογραφίας των ειδικών περιοδικών καθώς οι επιστολές από κοπέλες ήταν λίγες.⁷⁵ Στον αντίποδα, υπήρχε ένα μικρό, δυναμικό γυναικείο ακροατήριο, όπως και σε άλλες χώρες, π.χ. τη Βρετανία. Ο Leslie Haddon υποστηρίζει ότι τα ηλεκτρονικά παιχνίδια συνέβαλαν στην εξοικείωση ορισμένων γυναικών με τους Η/Υ. Ορισμένα παιχνίδια (κυρίως μάζας, όπως το *pacman*) έπαιξαν ρόλο, καθώς ήταν πιο φιλικά στις γυναίκες παίκτες σε σχέση με τα παιχνίδια δράσης που προηγήθηκαν χρονικά.⁷⁶ Ανάμεσα στους 50 αναγνώστες που απάντησαν σωστά σε έναν απαιτητικό διαγωνισμό γνώσεων του *Pixel* το 1986 υπήρχαν τέσσερις γυναίκες.⁷⁷

Μεγαλύτερη ήταν η επαφή των γυναικών με εφαρμογές και προγράμματα που εξασφάλιζαν ευκαιρίες απασχόλησης. Σχολές, όπως η *Didacta*, προσέφεραν μαθήματα βασικών εφαρμογών, για τη συμμετοχή στα οποία δεν απαιτούνταν προγενέστερες γνώσεις πληροφορικής: από το φωτογραφικό υλικό γίνεται πρόδηλο ότι αρκετές εκπαιδευόμενες ήταν γυναίκες.⁷⁸ Αξιοπρόσεκτη ήταν η συμμετοχή γυναικών και στα επιδοτούμενα σεμινάρια της Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρίας, καθώς σύμφωνα με ένα διοργανωτή τέτοιων σεμιναρίων, από το 1983 περίπου το ένα τρίτο των συμμετεχόντων στα σεμινάρια ήταν κοπέλες (Π.Χ., Σντ). Επίσης, αρκετές σπουδάστριες πήγαιναν σε ιδιωτικές σχολές πληροφορικής, όπως η Κορέλκο (Ε. Π. Σντ). Ενώ οι γυναίκες σπάνια έβλεπαν την πληροφορική ως χόμπι, ούτε συγκινούνταν από το ενδεχόμενο καριέρας στο χώρο του προγραμματισμού, αρκετά κορίτσια ήθελαν να αποκτήσουν βασικές δεξιότητες που θα τις έβαζαν στην αγορά εργασίας με καλύτερους όρους. Το στοιχείο αυτό έκανε τις λίγες μνημένες να

⁷³ Pam Royse κ.α., 'Women and Games: Technologies of the Gendered Self', *New Media and Society*, 9/4 (2007), 555-576.

⁷⁴ «Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο. Τομέας Πληροφορικής 1984-1985», *Col* (Ιαν 1985) 109.

⁷⁵ Ενδεικτικά: «Αλληλογραφία», *Pixel* (Μαρτ 1986), 11-15. «Αλληλογραφία», *Pixel* (Απρ 1986), 12.

⁷⁶ Leslie Haddon, 'Explaining ICT Consumption: The Case of the Home Computer', στο Roger Silverstone και Eric Hirsch (επιμ.), *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, Λονδίνο, Routledge, 87-88. Marc J. P. Wolf, 'Video Games Stars: Pac-Man', στο Marc J. P. Wolf (επιμ.), *The Videogame Explosion. A History From Pong to Playstation and Beyond*, Westport, Greenwood Press, 2008, 74.

⁷⁷ «Superstar I. Χριστουγεννιάτικος διαγωνισμός *Pixel* 1986», *Pixel* (Δεκ 1986), 142-144. «Superstar I. Η τελική ευθεία», *Pixel*, (Φεβρ 1987), 104-105.

⁷⁸ «Σεμινάρια πληροφορικής γύρω από την *Didacta*», *HC* (Οκτ 1984), 24. «*Didacta*. Μαθαίνετε τώρα Basic σε 26 ώρες», *HC* (Οκτ 1984) 27.

ξεχωρίζουν εντός των κοινοτήτων των φίλων της πληροφορικής και να είναι δημοφιλείς από τους άνδρες των κοινοτήτων αυτών ως φίλες και ερωτικές σύντροφοι.⁷⁹

Εικ. 5,6: Διαφημίσεις τμημάτων πληροφορικής των πολυκαταστημάτων Μινιόν και Αδελφοί Λαμπρόπουλοι: *ΒτΚ*, 5/10/1986, 47. *Pixel* (Μάρτ 1988), 3.

Χρονολογικά, ορισμένες κοπέλες ανέπτυξαν σχέσεις με την πληροφορική μετά το 1985, ενώ προηγουμένως το πεδίο ήταν σχεδόν αποκλειστικά ανδροκρατούμενο.⁸⁰ Το 1987, ένας συντάκτης της *Καθημερινής*, εντύπου που απευθυνόταν σε γενικό κοινό, εξηγούσε βασικές έννοιες της πληροφορικής ακολουθώντας την προ πενταετίας στρατηγική των ειδικών εντύπων, ξεκινώντας, δηλαδή, από το μηδέν.⁸¹ Το 1990, σχεδόν 90% των πολιτών δεν είχε καμιά επαφή με υπολογιστές στο σπίτι και μόλις το 9% σκόπευε να αγοράσει άμεσα, παρότι το 85% θεωρούσε την πληροφορική επιστήμη του μέλλοντος.⁸² Έτσι, ορισμένοι επιχειρηματίες επένδυαν στην πληροφορική, χωρίς να περιμένουν ότι πολλοί καταναλωτές θα ανταποκρίνονταν άμεσα αλλά κοιτάζοντας στο μέλλον που έδειχνε ευοίωνα. Οι επιχειρηματικές αυτές πρωτοβουλίες συνέβαλαν να εξοικειωθούν οι καταναλωτές με την εικόνα των προϊόντων πληροφορικής, ακόμα και όταν δεν ήταν χρήστες. Μετά το 1986 προϊόντα πληροφορικής πωλούνταν και σε πολυκαταστήματα (εικ. 5,6). Η πληροφορική εξελισσόταν σε αναγνωρίσιμο καταναλωτικό πεδίο, χωρίς ακόμα να συγκινεί ιδιαίτερα πολλούς καταναλωτές. Αυτό συνέβαινε για πολλούς λόγους: ο εξοπλισμός ήταν ακριβός και οι μικρές επιχειρήσεις δίσταζαν να επενδύσουν στη μηχανοργάνωση. Έτσι, αρκετοί εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα έμειναν

⁷⁹ Πρβλ το 9ο κεφάλαιο.

⁸⁰ Κατσάνος, «'Μπουμ' εγκαταστάσεων». «27 κατασκευαστές». Για αριθμητικά δεδομένα το 1984: Στ. Χαϊκάλης, 3.300 κομπιούτερ λειτουργούν σήμερα στην ελληνική αγορά», *ΒτΚ*, 12/5/1984, 43.

⁸¹ Τάσος Ανθούλιας, «Εμείς και οι υπολογιστές», *ΚτΚ*, 7-8/6/1987, 7, 10.

⁸² Πατρίκος, «Υπολογιστές», 97-100.

ανειδίκευτοι. Στο δημόσιο τομέα η κατάσταση ήταν χειρότερη.⁸³ Η χρήση γραφομηχανών στο δημόσιο αυξανόταν ως και το 1990, ενώ υπήρχαν μόλις 200.000 υπολογιστές.⁸⁴ Και στην εκπαίδευση η κατάσταση ήταν δυσοίωνη: το 1989, ενώ το μάθημα της πληροφορικής είχε εισαχθεί σε 254 γυμνάσια, μόνο σε 50 υπήρχαν υπολογιστές.⁸⁵ Η εικόνα πιστοποιεί την έλλειψη προγραμματισμού και δείχνει ότι η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών υπήρξε κυρίως αποτέλεσμα προσπαθειών συγκεκριμένων επαγγελματιών και όχι αποτέλεσμα μιας κεντρικά σχεδιασμένης πρωτοβουλίας.

Διασκέδαση και νέες τεχνολογίες

Η δεκαετία του 1980 βρήκε πολλά αθηναϊκά σπίτια εξοπλισμένα με αρκετές ηλεκτρικές συσκευές. Ορισμένες λευκές συσκευές, που εμφανίστηκαν σε αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες από το Μεσοπόλεμο και σε χώρες της περιφέρειας μεταπολεμικά και άλλαξαν την καθημερινότητα των γυναικών αυξάνοντας τον ελεύθερο χρόνο τους, όπως η ηλεκτρική κουζίνα και το πλυντήριο ρούχων, ήταν διαδεδομένες στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1970, παρότι ως το 1974 τα αγροτικά νοικοκυριά υστερούσαν σε σχέση με τα αστικά.⁸⁶ Μετά το 1975, αυξήθηκε η κατοχή ηλεκτρικών συσκευών συνδεδεμένων με την ενημέρωση και την ψυχαγωγία, όπως τα ραδιοκασετόφωνα και οι τηλεοράσεις: το 1979, το 80% των σπιτιών της Αθήνας διέθετε μία τηλεόραση, το 14% δύο και το 92% διέθετε συσκευή ραδιοφώνου.⁸⁷ Αντίθετα με τις συσκευές σπιτιού, οι συσκευές αυτές δημιουργούσαν δεσμούς ανάμεσα στους κατόχους τους.

Η συσκευή που άφησε το στίγμα της στην περίοδο ήταν το Video Cassette Recorder (VCR), γνωστό ως βίντεο. Αν και οι πρώτες απόπειρες δημιουργίας της χρονολογούνται στη δεκαετία του 1950, η συσκευή έγινε γνωστή στο τέλος της δεκαετίας του 1970 όταν και η πτώση της τιμής της την έκανε προσιτή σε περισσότερους καταναλωτές. Αντίθετα με τη Βρετανία, όπου η συσκευή

⁸³ Είναι ενδεικτικό ότι η χρήση γραφομηχανών αυξανόταν ως το 1990: John Kallas και Theodore Papadogonas, 'Computerization of Work', στο Charalambis (επιμ.), *Recent*, 207-214.

⁸⁴ Στο ίδιο, 209-214.

⁸⁵ Σ. Χαϊκάλης, «Η Ελλάδα πρωτοτύπησε», *ΒτΚ*, 8/1/1989, 36.

⁸⁶ Βασίλης Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984, 186-187. Πρβλ: Christine Zmroczek, 'Dirty Linen: Women, Class and Washing Mashines, 1920s-1960s', *Women's Studies International Forum*, 15/2 (1992), 173-185. Katherine French-Fuller, 'Gendered Invisibility, Respectable Cleanliness: The Impact of the Washing Mashine on Daily Living in Post-1950 Santiago, Chile', *Journal of Women's History*, 18/4 (2006), 79-100. Ines Perez, 'Comfort for the People and Liberation for the Housewife: Gender, Consumption and Refrigerators in Argentina (1930-1960)', *Journal of Consumer Culture*, 12/2 (2012), 156-174. Σε ορισμένες χώρες, όπως η Γερμανία, η διάδοση των συσκευών αυτών βρέθηκε στο επίκεντρο πολιτικών αντιπαραθέσεων: Graig Castillo, 'Domesticating the Cold War: Household Consumption as Propagada in Marshall Plan Germany', *Journal of Contemporary History*, 40/2 (2005), 261-288.

⁸⁷ 'Audience of media', *Greek Publicity Guide 1980*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1980, 73-74. Πρβλ: Elisabeth Allison, 'Market Goods and Services', στο Charalambis (επιμ.), *Recent*, 482-492.

κυκλοφόρησε στην αρχή της δεκαετίας του 1970 (με μικρή αρχικά απήχηση), στην Ελλάδα το βίντεο ήταν άγνωστο πριν το 1980: μόλις 4,7% όσων διέθεταν βίντεο το 1993 το είχε αποκτήσει πριν το 1980.⁸⁸ Το 1981 η *Καθημερινή* αναδημοσίευσε ένα κείμενο του δημοσιογράφου της ιταλικής εφημερίδας *Corriere della Sera* Aldo Lamania που προφητικά κατέληγε ότι σύντομα το βίντεο θα ήταν τόσο απαραίτητο όσο το ψυγείο.⁸⁹ Ο Lamania επιβεβαιώθηκε και η ελληνική αγορά του βίντεο έκανε αρκετά βήματα ως το 1983, παρά την ακριβή του τιμή. Το Δεκέμβρη του 1982 λειτουργούσαν στην Αθήνα περίπου δέκα λέσχες βίντεο (όρος που γρήγορα αντικαταστάθηκε από τη λέξη βίντεοκλαμπ) στο κέντρο και σε ακριβά προάστια, όπως η Γλυφάδα.⁹⁰ Το Φεβρουάριο του 1984 διοργανώθηκε η πρώτη έκθεση φωτογραφίας και βίντεο στο Εκθεσιακό Κέντρο Αθηνών (ΕΚΑ).⁹¹ Απειλώντας τη βιωσιμότητα των κινηματογράφων, τα βίντεοκλάμπ πολλαπλασιάζονταν, ενώ το βίντεο διαδιδόταν και στην επαρχία. Εκεί συχνά οι κάτοικοι συγκεντρώνονταν σε δημόσιους χώρους, όπως τα καφενεία, για να δουν βίντεο (εικ. 2,7).⁹²

Εικ 2,7: Θεατές βίντεο σε επαρχιακό καφενείο το 1985. «Το βίντεο εισβάλλει στην επαρχία», *ΒτΚ*, 3/3/1985, 33.

Το 1983 κυκλοφορούσαν δεκάδες συσκευές στην αγορά της Αθήνας με τιμές 150.000 ως 220.000 δρχ.⁹³ Ο αριθμός των βίντεοκλάμπ αυξήθηκε. Ενώ ως το τέλος του 1982 οι επιχειρήσεις αυτές ήταν λίγες, δέκα μήνες αργότερα υπήρχαν δεκαπέντε στο κέντρο και άλλες εννιά γύρω από την Πατησίων. Παράλληλα, εμφανίστηκαν

⁸⁸ Στο ίδιο, 489. Graham Murdock, 'Television and Citizenship. In Defense of Public Broadcasting' στο Alan Tomlinson (επιμ), *Consumption, Identity and Style. Marketing, Meanings and the Packaging of Pleasure*, Λονδίνο, Routledge, 1990, 79.

⁸⁹ Aldo Lamania, «Βίντεο: ο μεγάλος άγνωστος που εισβάλλει στη ζωή μας», *Καθ*, 8/7/1981, 8.

⁹⁰ «Η εγγραφή και η ενοικίαση κασετών στα βίντεοκλάμπ», *Καθ*, 31/12/1982, 8.

⁹¹ «Photopia 1984», *ΒτΚ*, 19/2/1984, 49.

⁹² «Για τις κασέτες κάθε λογής», *ΒτΚ*, 9/9/1984, 46. «Το βίντεο εισβάλλει στην επαρχία», *ΒτΚ*, 3/3/1985, 33.

⁹³ «Οδηγός αγοράς βίντεο», *ΚV*, (Νοέ - Δεκ 1983), 24-39.

βιντεοκλάμπ σε εργατικές περιοχές όπως το Αιγάλεω και η Νίκαια.⁹⁴ Η αύξηση του αριθμού των βιντεοκλαμπ στόχευε λιγότερο στην κάλυψη πραγματικών αναγκών και περισσότερο στην προσδοκία της μελλοντικής ανάπτυξης. Απηχώντας ένα διεθνές κλίμα, το 1984 υπήρχαν 250 βιντεοκλάμπ στην Ελλάδα, άνοιγαν δύο νέα κάθε εβδομάδα, ενώ στην Αθήνα βρίσκονταν σε κάθε γειτονιά.⁹⁵ Το εξειδικευμένο περιοδικό *Ο κόσμος του Video*, που κυκλοφόρησε στο τέλος του 1983, μόλις ένα χρόνο μετά αντιμετώπιζε το άνοιγμα βιντεοκλάμπ ως επιχειρηματική κίνηση με αμφίβολο αποτέλεσμα που αντανakλούσε την νεοελληνική νοοτροπία της αρπαχτής και απευθυνόταν σε μια ήδη κορεσμένη αγορά. Το περιοδικό υπολόγιζε τους κατόχους βίντεο σε 90.000 πανελλαδικά και όσους νοίκιαζαν συστηματικά κασέτες σε περίπου 30.000. Μέσα σε 3-4 χρόνια αφότου εμφανίστηκαν τα πρώτα βιντεοκλαμπ, πολλά από αυτά δεν ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρα.⁹⁶ Καθώς ο ανταγωνισμός δημιούργησε νέες συνθήκες, οι όροι ενοικίασης έγιναν ελαστικότεροι και οι τιμές έπεσαν, με αποτέλεσμα το βίντεο να εξελιχθεί σε οικονομικό τρόπο οικιακής ψυχαγωγίας για τα διευρυνόμενα μικροαστικά στρώματα.⁹⁷ Παράλληλα, οι επιχειρήσεις προσπαθούσαν να κάνουν ελκυστικές προσφορές: το Music & Video Club στην οδό Γαμβέτα διέθετε μπαρ όπου προβάλλονταν βιντεοκλίπ, ενώ το Videoart στην Πλατεία Κάνιγγος έκανε διανομή κασετών στο σπίτι.⁹⁸ Το 1987, υπήρχαν περίπου 2.000 βιντεοκλάμπ στη χώρα, ενώ διευρυνόταν η βιντεοπειρατεία με τζίρο περίπου 6 δις. δραχμές το 1988.⁹⁹

Γιατί το βίντεο έγινε τόσο γρήγορα δημοφιλές; Ένας βασικός παράγοντας ήταν ο απελευθερωτικός του ρόλος, το ότι δηλαδή έδινε στον κάτοχο του ελευθερία επιλογών σε σύγκριση με το τηλεοπτικό πρόγραμμα, στοιχείο στο οποίο είχε επενδύσει διεθνώς το μάρκετινγκ εταιριών παραγωγών βίντεο από το μέσο της δεκαετίας του 1970.¹⁰⁰ Η Ελλάδα διέθετε μόλις δύο κρατικά κανάλια έως την είσοδο της δορυφορικής τηλεόρασης το 1987.¹⁰¹ Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ είχε απορρίψει την εισαγωγή της δορυφορικής τηλεόρασης και τη συμμετοχή της Ελλάδας στο πρόγραμμα της ΕΟΚ «Ευρώπη» υποστηρίζοντας ότι η δορυφορική τηλεόραση

⁹⁴ «Τα βιντεοκλάμπ», στο ίδιο, 84-86.

⁹⁵ Brian Winston, *Media, Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet*, Λονδίνο, Routledge, 1998, 126-128.

⁹⁶ «Εμείς παίζουμε σε πολλά ταμπλώ», *KV*, Νοέ – Δεκ 1984 61. «Βιντεοκλάμπ: Το επάγγελμα του μέλλοντος;», *KV* (Νοέ. – Δεκ. 1984), 80-84. «Κατάλογος βιντεοκλάμπ», *KV* (Ιαν. – Φεβ 1985), 75-82.

⁹⁷ Ορσαλία Ελένη Κασσαβέτη, *Η ελληνική βιντεοταινία (1985-1990). Ειδολογικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, Ασίνη, 2014, 184-189.

⁹⁸ «Για να μη σας γίνεται ο Video-βίος αβίωτος τηλεφωνήστε στο 36.23.323 και οι βιντεοκασέτες έρχονται σπίτι σας», *KV* (Ιαν. – Φεβρ. 1985), 115. Πρβλ: «Videoland 2», *KV* (Νοε 1985), 115.

⁹⁹ Thimios Zacharopoulos και Manny E. Paraschos, *Mass Media in Greece. Power, politics and privatization*, Κοννέκτικατ, Praeger, 1993, 61-62.

¹⁰⁰ Max Dawson, 'Home Video and the TV Problem: Cultural Critics and Technological Change', *Technology and Culture*, 48/3 (2007), 524-549 (εδώ: 547).

¹⁰¹ Για μια συγκριτική παρουσίαση της ελληνικής τηλεοπτικής πραγματικότητας: Μανώλης Χαιρετάκης, «Τα ηλεκτρονικά media στην Ευρώπη», *ΔΕ*, 23/9/1985, 9-15.

αποτελεί πολιτισμική εισβολή και οδηγεί στην τεχνολογική εξάρτηση.¹⁰² Έτσι, η κατοχή βίντεο έγινε συνώνυμη της δυνατότητας πιο αυτόνομης συμμετοχής στον τεχνολογικό πολιτισμό. Αύξανε τις δυνατότητες ψυχαγωγίας του κατόχου, ο οποίος ξέφευγε από το κρατικό περιοριστικό πλαίσιο. Αυτό, στο πλαίσιο μιας ευρείας πρόσληψης του πολιτικού, μπορεί να νοηματοδοτηθεί ως πράξη αντίστασης στην κυβερνητική πολιτική για τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης. Η πολιτική της Ελληνικής Ραδιοφωνίας Τηλεόρασης (ΕΡΤ) να μεταδίδει ενημερωτικές εκπομπές που ευνοούσαν το ΠΑΣΟΚ ή πολιτιστικά προϊόντα που απηχούσαν τις πολιτισμικές προτεραιότητες του ΠΑΣΟΚ (όπως π.χ. τα σήριαλ της αλλαγής) είχε προκαλέσει επανειλημμένα αντιδράσεις κυρίως από οπαδούς της αντιπολίτευσης: τα φιλικά προς τη Νέα Δημοκρατία Μέσα Ενημέρωσης παρουσίαζαν αναλυτικά τέτοιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας (εικ. 2,8).¹⁰³

Εικ. 2,8: Διαδηλωτές που θεωρούν ότι η κρατική τηλεόραση ήταν υπερβολικά φιλική προς το ΠΑΣΟΚ διαμαρτύρονται έξω από την ΕΡΤ. «Οργή λαού για την T.V.», *ΕτΚ*, 14/5/1989, 2.

Κάποιοι δίαυλοι, όπως το περιοδικό *Ο κόσμος του βίντεο*, προωθούσαν την άποψη ότι το βίντεο απελευθέρωνε τον κάτοχο του διακρίνοντας ανάμεσα στην ποιότητα στη διασκέδαση που προσέφερε το ελεγχόμενο από τον χρήστη βίντεο και την κεντρικά διαχειριζόμενη τηλεόραση.¹⁰⁴ Σύμφωνα με τον εκδότη του Αντώνη Λυμπέρη, η ηλεκτρονική και τα επιτεύγματά της ήταν παραδείγματα της συμβολής της τεχνολογίας στη βελτίωση της ζωής των σύγχρονων ανθρώπων. Το βίντεο, πρόσφατο

¹⁰² Zacharopoulos, *Mass Media*, 62.

¹⁰³ Πρβλ: «Το κανάλι της οργής», *ΕΤ*, 15/5/1989, 24-25. Μια εμβληματική πράξη που δείχνει τη διάθεση του ΠΑΣΟΚ να παρέμβει ριζικά στο τηλεοπτικό τοπίο είναι η αντικατάσταση πολλών σειρών που είχαν εγκριθεί από τη προηγούμενη διοίκηση της ΕΡΤ από νέα σήριαλ, γνωστά ως «σήριαλ της αλλαγής». Στάθης Βαλούκος, «Σήριαλ» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 539-542.

¹⁰⁴ Για τη διάκριση αυτή στις ΗΠΑ πρβλ. Dawson, 'Home Video', 542.

παράδειγμα της πορείας αυτής, ψυχαγωγούσε, ενημέρωνε, ενθάρρυνε τη δημιουργικότητα και τις καλλιτεχνικές ευαισθησίες των χρηστών.¹⁰⁵ Παράλληλα, ανταποκρινόταν στο στυλ ζωής σύγχρονων ανθρώπων που διέθεταν λίγο χρόνο για ψυχαγωγία.¹⁰⁶ Προφανώς, είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε πόσοι χρήστες βίντεο ταυτίζονταν με την άποψη αυτή.¹⁰⁷

Ενώ στην αρχή ήταν προνόμιο των πιο εύπορων, η χρήση του βίντεο επεκτάθηκε μετά το 1984. Ορισμένοι απέκτησαν τέτοια συσκευή με θυσίες ή ακόμα και παράνομα, όπως μια πληροφορήτρια από μικροαστική οικογένεια που έφερε ένα βίντεο από τη Γερμανία επιστρέφοντας από ένα ταξίδι της εκεί, αποφεύγοντας να πληρώσει φόρους, καθώς έκρυψε τη συσκευή ανάμεσα σε ρούχα στη διάρκεια του τελωνειακού ελέγχου (Β. Ψ., Σντ). Το 1987 υπολογιζόταν πως σε κάθε τρεις νόμιμες συσκευές βίντεο αντιστοιχούσε μια παράνομη.¹⁰⁸ Σε κάθε περίπτωση, μετά το 1984-5 η κατοχή βίντεο δεν αποτελούσε προνόμιο των πιο εύπορων. Το 1986, χρονιά κορύφωσης μιας πορείας αύξησης του αριθμού των βιντεοκλαμπ (πιν. 2,1) υπήρχαν άφθονα κλαμπ σε λαϊκές περιοχές όπως η Νίκαια και ο Κορυδαλλός. Επιπλέον, αντίθετα με τους Η/Υ που απευθύνονταν κυρίως σε νέους, το βίντεο συγκινούσε και τους μεγαλύτερους ηλικιακά.¹⁰⁹

Πίνακας 2,1: Αριθμός συσκευών βίντεο και βιντεολεσχών πανελλαδικά, 1982-1986.

Έτος	Συσκευές Video (Πανελλαδικά)	Αριθμός Video Club (Πανελλαδικά)
1982	43.000	40
1983	61.000	400
1984	92.000	900
1985	182.000	1.750
1986	362.000	1.900

Πηγή: «Αυξάνεται ταχύτατα η διείσδυση του video», *ΔΕ*, 23/2/1987, 10. Οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί.

Μετά το 1985 εμφανίζονται κριτικές για το βίντεο σύμφωνα με τις οποίες αυτό προσέφερε φθηνή, παθητική ψυχαγωγία, ενώ καυτηριάζονταν οι επιλογές των

¹⁰⁵ «Οπ», *KV* (Νοέ - Δεκ 1983), 5.

¹⁰⁶ «Οπ», *KV* (Μάρτ - Απρ 1984), 4.

¹⁰⁷ Ορισμένοι αναγνώστες πάντως υπερασπίζονταν δημόσια την άποψη του Λυμπέρη: «Βιντεοδιάλογος», *KV* (Ιούλ - Αύγ 1984), 11.

¹⁰⁸ «Αυξάνεται ταχύτατα η διείσδυση του video», *ΔΕ*, 23/2/1987, 10.

¹⁰⁹ Βλ. Γιάννης Κριτσαντώνης, «Βίντεο - αγάπη μου», *Εικόνες*, 21/5/1986, 24-29.

καταναλωτών που προτιμούσαν ξένες ταινίες βίας και επιστημονικής φαντασίας.¹¹⁰ Μεγάλη ζήτηση είχαν και οι ελληνικές ταινίες που γυρίζονταν αποκλειστικά για το βίντεο (βιντεοκασέτες) και οι ερωτικές ταινίες (τσόντες).¹¹¹ Το κοινό αποτελείτο από υποομάδες με διακριτές προτιμήσεις. Σύμφωνα με ιδιοκτήτες βιντεοκλάμπ, οι άνδρες προτιμούσαν πολεμικές ταινίες και περιπέτειες και οι γυναίκες αισθηματικές ταινίες και κοινωνικά δράματα. Τα παιδιά ενίοτε αποφάσιζαν τι θα δουν δίχως γονεϊκή συγκατάθεση, στοιχείο που δείχνει το αυξημένο τους βάρος ως καταναλωτικής ομάδας στη δεκαετία του 1980. Όταν ήθελαν να δουν οικογενειακά μια ταινία, οι Αθηναίοι συχνά προτιμούσαν τις ελληνικές κωμωδίες. Αρκετοί καταναλωτές, όχι αποκλειστικά άνδρες, όπως θα δούμε στο 7^ο κεφάλαιο, ενδιαφερόταν για ταινίες πορνό.¹¹²

Η κριτική στο βίντεο υποστήριζε ότι αυτό εξέφραζε έναν παθητικό, μαλθακό τρόπο ψυχαγωγίας, που υπονόμει την πνευματική καλλιέργεια ενθαρρύνοντας τον ατομικισμό. Σταθερός επικριτής ήταν ο *Ριζοσπάστης*, που υποστήριζε ότι το βίντεο προωθούσε τον αμερικανικό κινηματογράφο και τον αμερικανικό τρόπο ζωής.¹¹³ Σε αντίθεση με τον κινηματογράφο, που αποτελούσε αφορμή για έξοδο με παρέα, άρα κοινωνικοποίηση, το βίντεο επικρινόταν ότι ενίσχυε την εσωστρέφεια και την ατομικότητα. Η παρακολούθηση του ήταν μια ιδιωτική διαδικασία που γινόταν στο σαλόνι ή την κρεβατοκάμαρα, στην τελευταία πιο συστηματικά από όσα ζευγάρια παρακολουθούσαν μαζί ερωτικές ταινίες (Ε. Π., Σντ)¹¹⁴. Σε κάθε περίπτωση, η δημοφιλία του συνδεόταν με τις λίγες επιλογές που πρόσφεραν τα κρατικά ηλεκτρονικά Μέσα Ενημέρωσης και γι' αυτό η απήχυσή του μειώνεται μετά το 1988, όταν το μιντιακό τοπίο αλλάζει.¹¹⁵

Η ακμή του βίντεο συνέπεσε με τη μετάβαση στην έγχρωμη τηλεόραση. Η κατοχή (ασπρόμαυρης) τηλεόρασης αποτελούσε στοιχείο διάκρισης περίπου έως τη Μεταπολίτευση: το 1968 υπήρχαν πανελλαδικά 18.300 συσκευές, 554.100 το 1972, 1.222.000 το 1975 και 1.774.900 το 1978, όταν εμφανίστηκαν και οι πρώτες έγχρωμες τηλεοράσεις, που έκτοτε αυξήθηκαν ταχύτατα: από 3.900 το 1978 σε 381.000 το 1982.¹¹⁶ Οι διαφημίσεις τηλεοράσεων πρόβαλαν τα πλεονεκτήματα των καινούριων μοντέλων προκαλώντας τους καταναλωτές να ανταποκριθούν στις προκλήσεις του νέου τηλεοπτικού τοπίου που θα προσέφερε δυνατότητες, όπως η

¹¹⁰ «Δεν μιλάνε, βλέπουν!», *Τα Νέα*, 8/2/1986, 24.

¹¹¹ «Η εγγραφή και η ενοκίαση κασετών στα βιντεοκλάμπ», *Κθ*, 31/12/1982, 8.

¹¹² Γιάννης Δίβερης και Ειρήνη Καρανασοπούλου, «Βίντεο...ο Θεός! Τι ταινίες βλέπει ο Έλληνας», *Αυγή*, 14/4/1987, 10-11. Πρβλ το 7ο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

¹¹³ «Το βίντεο και η στάχτη στα μάτια των στρατευμένων», *ΚΡΙΖ*, 11/1/1986, 11. «Βιντεοπώλια», *ΚΡΙΖ*, 8/2/1987, 38-39. Δημήτρης Δανίκας, «Ταφόπετρα το βίντεο;», *ΚΡΙΖ*, 3/1/1988, 33. Ζωή Βαλάση, «Το χαμένο Σαββατοκύριακο. Βιβλίο – βίντεο: φίλοι ή αντίπαλοι», *ΚΡΙΖ*, 15/5/1988, 35.

¹¹⁴ Jack Cury, «Video-Ραντεβού: 2 εισιτήρια για τον παράδεισο», *Cos* (Απρ 1986), 76-77, 89.

¹¹⁵ Λιάνα Κανέλλη, «Κραχ στη βιντεοαγορά», *ΒτΚ*, 28/2/1988, 51.

¹¹⁶ Μανώλης Χαιρετάκης, «Μια άλλη άποψη για τις συσκευές τηλεόρασης στην Ελλάδα 1966-1982», *ΔΕ*, 20/1/1986, 9-13.

δορυφορική και καλωδιακή τηλεόραση.¹¹⁷ Στην Αθήνα, τα περισσότερα νοικοκυριά απέκτησαν τηλεόραση στη δεκαετία του 1970, ενώ ένα στα έξι είχε δύο τηλεοράσεις ήδη πριν το 1981.¹¹⁸ Όπως είχε συμβεί στις πόλεις της Σοβιετικής Ένωσης στη δεκαετία του 1950, όταν η εμφάνιση της τηλεοπτικής συσκευής στα σαλόνια των διαμερισμάτων αναδείχθηκε σε σύμβολο ευμάρειας και ευζωίας, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1970 η ίδια συσκευή αναδείχθηκε σε κριτήριο μικροαστικής και μεσοαστικής ευημερίας.¹¹⁹ Από το 1980-81, οι μεγάλες έγχρωμες τηλεοράσεις που προωθούνταν ως προϊόντα συνδεδεμένα με μια ριζικά διαφορετική οπτικοακουστική εμπειρία σε σύγκριση με τις ασπρόμαυρες (εικ. 2,9) αναδείχθηκαν σε απαραίτητο στοιχείο των μικροαστικών και μεσοαστικών νοικοκυριών (Β.Ψ., Ι.Ζ., Σντ) Το 1981, 60% των Αθηναίων έβλεπε τηλεόραση καθημερινά, 19% τουλάχιστον 3-4 φορές την εβδομάδα και 9% περιστασιακά ή καθόλου.¹²⁰ Το 7% ήδη διέθετε έγχρωμη τηλεόραση, ποσοστό που ήταν μεγαλύτερο στη Θεσσαλονίκη και αρκετά πιο χαμηλό στην επαρχία.¹²¹

Εικ. 2,9: Διαφήμιση έγχρωμης τηλεόρασης Telefunken: *Καθ*, 29-30/11/1981, 9.

Αντίθετα με τους Η/Υ, που απευθύνονταν σε μια τεχνολογική ελίτ και τους νεότερους, οι συσκευές εικόνας τους συγκινούσαν σχεδόν όλους και έγιναν αμέσως δημοφιλείς. Ακόμα και όσοι ανήκαν στην Τρίτη ηλικία έβλεπαν θετικά την παρουσία τηλεόρασης στο σπίτι.¹²² Η προγενέστερη εξοικείωση με τον κινηματογράφο έπαιξε ρόλο, αφού η τηλεόραση άντλησε ακροατήρια εξοικειωμένα με την κινούμενη εικόνα, που ενδιαφέρονταν κυρίως για τα μελοδράματα.¹²³ Άνδρες και γυναίκες είχαν

¹¹⁷ «Luxor Satellite. Αγοράστε σήμερα την τηλεόραση που θα αγοράσετε σίγουρα το 1986», *HHF* (Απρ 1984), 6-7· «Luxor Satellite. Η τηλεόραση της δορυφορικής εποχής» *4T* (Μάης 1986), 94· «Και τετράγωνη και νέα και Brandt. Η οθόνη του μέλλοντος τώρα», *4T* (Αύγ 1986), 44.

¹¹⁸ *Greek Publicity Guide 1980*, 73-74.

¹¹⁹ Roth-Ey, 'Finding a Home for Television', 281.

¹²⁰ *Publicity Guide: Greece / Cyprus*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1981, 98.

¹²¹ Στο ίδιο, 99.

¹²² *Publicity Guide*, 98. *ΟΔ 1983*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1983, 141-144. Κελπερής, «Νέοι», 114.

¹²³ Κασσαβέτη, *Η ελληνική βιντεοταινία*, 175.

διαφορετικές προτιμήσεις, διάκριση που απεικονίζεται στο μάρκετινγκ. Ρόλο έπαιζαν οι μεγάλες αθλητικές διοργανώσεις, όπως το Παγκόσμιο Κύπελλο Ποδοσφαίρου, που η ΕΡΤ πρόβαλε από τη δεκαετία του 1970 και προβάλλονταν από τους διαφημιστές ως ευκαιρία για αγορά νέου ηλεκτρονικού εξοπλισμού (εικ. 2,10). Αν οι μεγάλες τηλεοράσεις έκαναν το σπίτι ελκυστικότερο να περάσει κανείς περισσότερο ελεύθερο χρόνο, το τηλεκοντρόλ έδωσε μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και αίσθησης ελέγχου του χώρου στους θεατές/ χρήστες, κάνοντας τη χρήση των συσκευών ευκολότερη και για τους πιο ηλικιωμένους.¹²⁴ Μετά το 1980, οι έγχρωμες τηλεοράσεις διαδόθηκαν στις παρέες φιλάθλων που συγκεντρώνονταν σε σπίτια και παρακολουθούσαν τις αναμετρήσεις. Σύμφωνα έναν εργάτη, φανατικό ποδοσφαιρόφιλο και νιόπαντρο στην αρχή της δεκαετίας του 1980, στις συναντήσεις αυτές ήταν συνήθως παρούσες και γυναίκες που συνήθως δεν παρακολουθούσαν τους αγώνες, αλλά συζητούσαν σε κάποιο άλλο σημείο του σπιτιού (Γ. Κ., Σντ). Οι μεγάλες διοργανώσεις επηρέαζαν την καθημερινότητα των οικογενειών των ποδοσφαιρόφιλων και τροποποιούσαν την κανονικότητα των σχέσεων και τις οικονομίες της ψυχαγωγίας. Εκφράζοντας μια συγκυρία στην οποία πλέον γινόταν αποδεκτό δεσμευμένες και παντρεμένες γυναίκες να βγαίνουν έξω μόνες σε χώρους όπως τα μπαρ, ενόψει του παγκοσμίου κυπέλλου του Μεξικού το 1986, το *Αθηνόραμα* δημοσίευσε έναν οδηγό διασκέδασης για ασυνόδευτες γυναίκες.¹²⁵ Το φαινόμενο έδινε αφορμή για σάτιρα και στους γελοιογράφους (εικ. 2,11).

Εικ 2,10: Σύνθεση διαφημίσεων καταστημάτων ηλεκτρονικών ειδών Ραδιο Αθήνα και τηλεοράσεων Grundig ενόψει του Παγκοσμίου Κυπέλλου του 1982. ΚΡΙΖ, 16/5/1982, 4· 4Τ, (Ιούλι 1982), 2.

¹²⁴ Lynn Spigel, 'Media Homes: Then and Now', *International Journal of Cultural Studies*, 4/4 (2001), 391-398.

¹²⁵ Άννα Χατζηγιαννάκη, «Ενώ εκείνος βλέπει μουντιά!», *Αθ*, 19/6/1986, 10-11.

Εικ 2,11: Γελοιογραφία για τη μονομανία των ανδρών με το ποδόσφαιρο ενόψει του Παγκοσμίου Κυπέλλου 1986: Άννα Χατζηγιαννάκη, «Ενώ εκείνος βλέπει μουντιάλ», *Αθ*, 19/6/1986, 10-11.

Μετά το 1986-87, εμφανίζεται ενδιαφέρον για τη δορυφορική τεχνολογία. Ενδεικτικά, το καλοκαίρι του 1987 η εταιρία Salora πραγματοποίησε τρεις ανοιχτές στο κοινό, επιδείξεις δορυφορικών συστημάτων στο Ευγενίδειο Ίδρυμα.¹²⁶ Από το 1985, όσοι διέθεταν δορυφορικό πιάτο, συσκευή αρκετά ακριβή για τα δεδομένα της εποχής, παρακολουθούσαν ξένα κανάλια όπως το λουξεμβουργιανό RTL και η ιταλική RAI.¹²⁷ Το 1988 υπήρχαν 25 αντιπρόσωποι δορυφορικών συστημάτων στην Ελλάδα, κυρίως στην Αθήνα.¹²⁸ Οι πρώτες δορυφορικές προβολές έγιναν από το Δήμο Θεσσαλονίκης τον Μάρτιο του 1988 χωρίς την έγκριση του ΠΑΣΟΚ.¹²⁹ Στις 24 Οκτωβρίου 1988, η ΕΡΤ αποφάσισε την προσωρινή αναμετάδοση έξι δορυφορικών καναλιών στις μεγάλες πόλεις.¹³⁰ Έκτοτε η λίστα επεκτάθηκε συμπεριλαμβάνοντας νέες επιλογές, όπως το αμερικανικό μουσικό κανάλι MTV.¹³¹ Όπως θυμάται ένας συμμετέχων σε διαδικτυακή συζήτηση με θέμα τη διάχυση της νέας υφολογίας ζωής, σε μια συγκυρία αισιοδοξίας, τα κανάλια αυτά διακινούσαν εικόνες ευμάρειας από το εξωτερικό που εντυπωσίαζαν τα εγχώρια ακροατήρια που ήταν συνηθισμένα σε ένα πιο μονότονο τηλεοπτικό τοπίο.

Πριν το 1980 [...] η Ελλάδα ήταν εν πολλοίς απομονωμένη. Μετά το 1980 που σταθεροποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό η πολιτική κατάσταση ήρθαν πρότυπα από το εξωτερικό

¹²⁶ «Επίδειξη δορυφορικής ισχύος από τη Salora», *ΒτΚ*, 28/6/1987, 2.

¹²⁷ Θέμος Αναστασιάδης, «Οκτώ δορυφορικά κανάλια για Έλληνες τηλεθεατές», *ΚτΚ*, 6-7/4/1986, 8. Η δορυφορική κεραία κόστιζε περίπου 1.000.000 δρχ το 1985 και 500.000 το 1986. Με μία κεραία μπορούσε να εξυπηρετηθεί ολόκληρη πολυκατοικία, κάτι που μείωνε το κόστος ανά νοικοκυριό.

¹²⁸ Λιάνα Κανέλλη, «Αν θέλετε να αγοράσετε δορυφορική κεραία», *ΒτΚ*, 24/1/1988, 18.

¹²⁹ «Η δορυφορική επανάσταση ξεκίνησε ανώμαλα», *ΔΕ*, 7/3/1988, 7-8.

¹³⁰ Κύπρος Χατζηαθανασίου, «Δορυφορική τηλεόραση», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 126-128. Επρόκειτο για τα κανάλια Super Channel (Ην. Βασίλειο, ψυχαγωγικό), TV5 Europe (Γαλλία, ποικίλης ύλης), SAT1 (Γερμανία, ποικίλης ύλης), RAIDUE (Ιταλία, ψυχαγωγικό), CNN International (Ηνωμένες Πολιτείες, ενημερωτικό) και Horizon (Σοβιετική Ένωση, ποικίλης ύλης).

¹³¹ Zacharopoulos, *Mass Media*, 149.

που οι Έλληνες τα ακολούθησαν. [...] Ο Έλληνας που είχε περάσει πολλά χρόνια φτώχειας άρχισε να ονειρεύεται. [...] Βλέπαμε διάφορες εικόνες στο CNN, το MTV, το γαλλικό TV5. Βλέπαμε πως ζουν οι άλλοι Ευρωπαίοι.¹³²

Η αίσθηση που προκάλεσε η δορυφορική τηλεόραση στην Αθήνα ήταν μεγαλύτερη από την αντικειμενική της επιρροή εξαιτίας των πολιτικών συμβολισμών που ενείχε. Ο Δήμαρχος Αθηναίων Μιλτιάδης Έβερτ, είχε αναγορεύσει την ελεύθερη προβολή δορυφορικών προγραμμάτων σε ζήτημα αντιπαράθεσης με τη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ.¹³³ Από το 1988, οι ιδιοκτήτες των βιντεοκλάμπ θεωρούσαν τη δορυφορική τηλεόραση αιτία της μείωσης της αγοράς του βίντεο. Αμέσως μετά την προβολή των πρώτων δορυφορικών προγραμμάτων, ο πρόεδρος του Σωματίου Ενοικιαστών Βιντεοκασετών της Αθήνας μιλούσε για κάμψη σχεδόν 50%. Ωστόσο, μετά τον αρχικό ενθουσιασμό, η πραγματική επιρροή της δορυφορικής ήταν μικρή.¹³⁴ Σύμφωνα με μια μέτρηση σε δείγμα 500 Αθηναίων, οι περισσότεροι τηλεθεατές δεν ήταν ικανοποιημένοι από την κρατική τηλεόραση: 15% θεωρούσε την παρουσίαση της επικαιρότητας πειστική, λιγότεροι από ένας στους τρεις εμπιστεύονταν την πολιτική ενημέρωση που προσέφερε, και λιγότεροι από 50% εκτιμούσαν τα ψυχαγωγικά της προγράμματα.¹³⁵ Παρά τη δυσαρέσκεια, η δορυφορική συγκίνησε κυρίως ακροατήρια από τα ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα και νέους. Οι σταθμοί εξέπεμπαν χωρίς υπότιτλους και ήταν προσίτοι κυρίως σε γλωσσομαθείς θεατές που συνήθως ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά και μορφωτικά στρώματα και τους νεότερους. Το στοιχείο αυτό έκανε πιο δημοφιλείς τους αγγλικούς σταθμούς, καθώς η αγγλομάθεια ήταν διαδεδομένη στους νεότερους και πιο κοινή από τη γνώση ξένων γλωσσών όπως τα γαλλικά ή τα ιταλικά. Η RAI DUE μετέδιδε ιταλικό ποδόσφαιρο και κέρδιζε τους ποδοσφαιρόφιλους. Αρκετοί μουσικόφιλοι παρακολουθούσαν δορυφορική βλέποντας βιντεοκλίπ, τα οποία ορισμένοι έγραφαν στο βίντεο. Προγράμματα που δεν απαιτούσαν γνώση γλώσσας ήταν πιο εύκολο να τα παρακολουθήσει κανείς (Γ. Τ. Σντ).¹³⁶ Έτσι, το ενδιαφέρον για τη δορυφορική ήταν αποτέλεσμα της ελεύθερης προβολής ορισμένων καναλιών και πιθανότατα δεν απηγούσε ένα ευρύ αίτημα για παρακολούθηση διεθνών Μέσων Ενημέρωσης: οι

¹³² «Κωστόπουλος, Κωστόπουλοι νεοέλληνες. Η αλλοίωση των χαρακτηριστικών του Έλληνα», <http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=136668.1575>, 'Bet Rantaplan, #1583, 16/9/2014.

¹³³ «Όλο το Λεκανοπέδιο θα βλέπει δορυφορική», *ΒτΚ*, 31/7/1988, 26.

¹³⁴ Λιάνα Κανέλλη, «Κραχ στη βιντεοαγορά», *ΒτΚ*, 28/2/1988, 51. «Η δορυφορική προκαλεί κρίση στα βίντεο-κλαμπ», *ΒτΚ*, 6/11/1988, 32.

¹³⁵ Γιώργος Μασσαβότσος, «Γκάλοπ: οι Έλληνες θέλουν να σπάσουν την τηλεόραση», *Κλικ* (Μάρτ 1989), 100-103.

¹³⁶ Για πληροφορίες για αυτά τα προγράμματα βλ: Μανώλης Χαιρετάκης, «Η παρακολούθηση των ξένων καναλιών στην Ελλάδα 1989», *ΔΕ*, 9/10/1989, 11-16· «Τηλεόραση», *ΔΕ* 23/10/1989, 13-18, «Τηλεόραση», *ΔΕ*, 30/10/1989, 13-15.

θεατές ικανοποιούσαν την περιέργεια τους για νέες τηλεοπτικές εικόνες, χωρίς να ενδιαφέρονται συστηματικά για τα διεθνή μιντιακά τεκταινόμενα.¹³⁷

Εντονότερο ήταν το ενδιαφέρον για τις τεχνολογίες ήχου. Τα πικάπ υπήρχαν στα σπίτια εύπορων οικογενειών από τη δεκαετία του 1960 και αποτελούσαν εξοπλισμό για εκδηλώσεις όπως τα νεανικά πάρτι. Τη συνήθεια απεικονίζουν παλιές ελληνικές ταινίες, όπως *Ο Κατήφορος* (1961) του Γιάννη Δαλιανίδη. Μετά το 1970 εμφανίστηκαν στην ελληνική αγορά οι κασέτες ως αποθηκευτικά μέσα και τα ραδιοκασετόφωνα ως συσκευές αναπαραγωγής ήχου. Τα μισά νοικοκυριά διέθεταν ραδιοκασετόφωνο το 1974 και σχεδόν τέσσερα στα πέντε το 1982.¹³⁸ Μετά το 1980 περισσότεροι καταναλωτές επένδυσαν στη βελτίωση του ήχου που άκουγαν στο σπίτι αγοράζοντας στερεοφωνικό συγκρότημα.¹³⁹

Το ενδιαφέρον συμπορευόταν με την αύξηση των συναυλιών. Η τελευταία μεγάλη συναυλία στην Αθήνα ήταν εκείνη των Rolling Stones τον 1967. Το 1980 εμφανίστηκαν στο Σπόρτιγκ οι Police και την ίδια χρονιά επισκέφτηκαν την Αθήνα οι Joan Baez, Ray Charles, Lene Lovich, και Joe Dassin. Οι συναυλίες αυτές ανέτρεψαν τις μουσικές παραστάσεις μιας γενιάς ακροατών που είχε ενηλικιωθεί μουσικά χωρίς ανάλογες παραστάσεις. Η ακουστική απειρία του κοινού που είχε ανδρωθεί ηχητικά στη δεκαετία του 1970 αποτυπώνεται στις ενθουσιώδεις εκδηλώσεις στη συναυλία των Police, παρά τον κακό ήχο.¹⁴⁰ Η δίψα του κοινού επαρκούσε να εξασφαλίσει την επιτυχία των επόμενων συναυλιών ξένων καλλιτεχνών, ξεπερνώντας τα προβλήματα της οργάνωσης.¹⁴¹ Τα μέτρια ηχητικά αποτελέσματα των συναυλιών προκάλεσαν το ενδιαφέρον ειδικών της μουσικής τεχνολογίας, όπως του Γιάννη Ριζόπουλου, που δημοσίευσε μια έρευνα για το θέμα, καταλήγοντας πως, πέρα από λίγες εξαιρέσεις, η ενημέρωση των Αθηναίων για τις μουσικές τεχνολογίες ήταν σε νηπιακό στάδιο.¹⁴² Ωστόσο, στην πόλη υπήρχε διαμορφωμένη μια αγορά συστημάτων ήχου πριν τη δεκαετία του 1980. Τα περισσότερα καταστήματα βρίσκονταν στο κέντρο, κυρίως στο Κολωνάκι και τη Βικτώρια.¹⁴³ Η αύξηση των καταστημάτων δεν αντανάκλασε την ύπαρξη ενός καταρτισμένου καταναλωτικού κοινού, αλλά συνδεόταν με τη διάδοση των κασετών που έδιναν δυνατότητα φθηνής αναπαραγωγής μουσικής (εικ. 2,12). Πολλοί τεχνικοί συναυλιών είχαν πλημμελή γνώση των τεχνολογιών και

¹³⁷ Μανώλης Χαιρετάκης, «Η παρακολούθηση των ξένων καναλιών στην Ελλάδα 1988», *ΔΕ*, 27/3/1989, 13-19. Θα δούμε στο 7ο κεφάλαιο ότι η βασιμότητα της παρατήρησης σχετικοποιούνταν σε ότι αφορούσε τα αισθησιακά προγράμματα που συγκινούσαν αρκετούς τηλεθεατές.

¹³⁸ Allison, 'Market Goods', 491.

¹³⁹ Στο ίδιο.

¹⁴⁰ Στάθης Παπούλιας, «Οι Police στο Σπόρτιγκ», *Μουσική* (Μάης 1980), 18-19. Μανώλης Μπιτσακάκης, «Για τους Police», στο ίδιο, 88. Πρβλ: Αποστόλης Παρνής και Γιάννης Δούκας, «Η άλλη άποψη για τους Police», *Μουσική* (Αύγ 1980), 88.

¹⁴¹ Στάθης Παπούλιας, «Η συναυλία της Lene Lovich», *Μουσική* (Ιούν 1980), 58-59. Του ίδιου, «Οι συναυλίες της Joan Baez», *Μουσική* (Σεπτ 1980), 12-13.

¹⁴² Γιάννης Ριζόπουλος, «Ηχητικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα. Τι φταίει λοιπόν;», *Μουσική*, (Νοέ 1980), 24-33.

¹⁴³ «Αντιπρόσωποι – εισαγωγείς Hi-Fi», *Μουσική* (Δεκ 1980), 121-122.

στηρίζονταν αποκλειστικά στην ένταση των μικροφωνικών εγκαταστάσεων χωρίς να ξέρουν να στήσουν ένα πλήρες, αρμονικό ηχητικό περιβάλλον. Όπως υποστήριξε ο υπεύθυνος εξυπηρέτησης πελατών της Semprini / FBT ελάχιστοι πελάτες ήταν καλά ενημερωμένοι.¹⁴⁴

Εικ. 2,12: Διαφήμιση κασετών ήχου BASF: *Μουσική* (Οκτ 1978), 35.

Το κοινό που ενδιαφερόταν για τις τεχνολογίες ήχου πριν το 1980 επισκεπτόταν τα καταστήματα του κέντρου και πήγαινε σε εκθέσεις. Η ετήσια έκθεση Hi-Fi ήταν σημείο αναφοράς. Η 3^η έκθεση Hi-Fi στο Χίλτον το 1979 συγκέντρωσε 45.500 επισκέπτες, στοιχείο που δείχνει ότι το ενδιαφέρον δεν ήταν μικρό.¹⁴⁵ Ειδικά περιοδικά, όπως τα *Μουσική* και *Ήχος και Hi-Fi*, δημοσίευαν αφιερώματα στα νέα προϊόντα ηχητικής τεχνολογίας.¹⁴⁶ Τα κείμενα είχαν απήχηση για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή υπήρχαν αδαείς καταναλωτές που μπορούσαν να εξαπατηθούν σε μια επεκτεινόμενη αγορά και αναζητούσαν αξιόπιστη πληροφόρηση πριν αγοράσουν ηχοσύστημα.¹⁴⁷ Δεύτερον, ακόμα και εξειδικευμένα συγκριτικά τεστ γίνονταν κατανοητά από ορισμένους μυημένους στις τεχνολογίες ήχου, που είχαν γνώσεις για θέματα ηλεκτρονικής και ηχητικής τεχνολογίας επειδή είχαν ασχοληθεί παλιότερα με το ραδιοερασιτεχνισμό. Η ραδιοπειρατεία άκμαζε στην Αθήνα από τη δεκαετία του 1960 εμπνέοντας καλλιτέχνες όπως ο τραγουδοποιός Διονύσης Σαββόπουλος και ο λογοτέχνης Βαγγέλης Ραπτόπουλος.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Ριζόπουλος, «Ηχητικές», 27-28.

¹⁴⁵ «Γ' έκθεση HiFi 1978. Χίλτον, 27-31 Οκτωβρίου 1978», *Μουσική* (Νοέ 1978), 88-93.

¹⁴⁶ Ενδεικτικά: «Για μια σωστή εγκατάσταση συγκροτήματος HiFi», *Μουσική* (Ιούλ 1978) 65-66. Δημήτρης Καρποδίνης, «Πριν αγοράσετε Hi-Fi συγκρότημα», *Μουσική* (Σεπτ 1979), 102-103.

¹⁴⁷ Θόδωρος Σπίνουλας, «Ο έρημος καταναλωτής εις τον λάκον των άγριων λεόντων», *HHF*, (Ιούν 1981), 7.

¹⁴⁸ «Εραστές του ραδιοφώνου»: <http://www.youtube.com/watch?v=xUQw73xIAPo> (11/9/2012). Η 'ρεζέρβα' του Σαββόπουλου», *Μουσική* (Μάρ 1979). 44-53. Βαγγέλης Ραπτόπουλος, *Διόδια*, Αθήνα,

Ένας πειρατικός σταθμός δεν απαιτούσε μεγάλες τεχνικές γνώσεις. Σύμφωνα με μια εκτίμηση, στο μέσο της δεκαετίας υπήρχαν πάνω από 1.000 πειρατικοί σταθμοί στην Αθήνα, ενώ μόνο από την 1^η Ιανουαρίου ως τις 30 Νοεμβρίου του 1986 εντοπίστηκαν από το Υπουργείο Επικοινωνιών περίπου 500 ραδιοπειρατές.¹⁴⁹ Χιλιάδες νέοι, σχεδόν αποκλειστικά άνδρες, ανέπτυξαν επαφές με τις τεχνολογίες ήχου στη δεκαετία του 1970 και του 1980 μέσω του ραδιοερασιτεχνισμού, φαινόμενο που αποτυπώνεται και κινηματογραφικά σε ταινίες όπως *Ο καβαλάρης των FM Stereo* του Όμηρου Ευστρατιάδη (1986). Σύμφωνα με έναν έμπειρο ραδιοπειρατή, η συμμετοχή των γυναικών στο χώρο ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, στοιχείο που δείχνει ότι οι σχέσεις των νέων γυναικών με την τεχνολογία ήταν πιο παθητική από των ανδρών που πειραματιζόνταν ευκολότερα (Π.Κ, Σντ). Σε κάθε περίπτωση, οι ραδιοπειρατές ήταν μειονότητα. Οι νέοι αποκτούσαν ηχητικές παραστάσεις κυρίως ως ακροατές ραδιοφώνου και συναυλιών και θαμώνες χώρων διασκέδασης. Τα μουσικά ραδιοφωνικά προγράμματα ενδιέφεραν πάνω από το 90% των νέων της Αθήνας ηλικίας 15-24 το 1983.¹⁵⁰ Παράλληλα, πολλοί νέοι έβγαιναν σε χώρους όπου γινόταν αναπαραγωγή μουσικής με σύγχρονα μηχανικά μέσα, όπως ντισκοτέκ και παμπ.¹⁵¹ Τέλος, υπήρχαν πλέον περισσότερες δυνατότητες να ακούσουν μουσική εκτός σπιτιού. Τα φορητά ραδιοκασετόφωνα ήταν προσιτά και μεταφέρονταν εύκολα, ενώ μετά το 1985 οι επιλογές αυξήθηκαν καθώς εμφανίστηκαν τα γουόκμαν και τα φορητά ψηφιακά πικάπ.¹⁵² Η τεχνολογία του ψηφιακού πικάπ αναπτύχθηκε σταδιακά από το τέλος της δεκαετίας του 1960 από ιαπωνικές εταιρίες και την ολλανδική Philips, που λάνσαρε μαζικά το πρώτο μοντέλο το 1978.¹⁵³ Στην Ελλάδα, ορισμένες εταιρίες διαφήμιζαν τις συσκευές από την αρχή της δεκαετίας υποστηρίζοντας ότι αποτελούσαν το μέλλον της τεχνολογίας ήχου.¹⁵⁴

Κέδρος, 1995 (4^η έκδοση). Ο Ραπτόπουλος προσφέρει μια αποτύπωση της απήχησης του ραδιοερασιτεχνισμού στους νέους της εποχής. Μια επιπλέον αποτύπωση του φαινομένου από τη σκοπιά της παρωδίας προσφέρει και η κωμωδία του Όμηρου Ευστρατιάδη, *Ο καβαλάρης των FM Stereo* (1986).

¹⁴⁹ Zacharopoulos, *Mass*, 50. Ν. Χασαπόπουλος, «Κλέφτες και αστυνόμοι στα ερτζιανά κύματα», *ΒτΚ*, 7/12/1986, 27.

¹⁵⁰ Κελπερής, «Νέοι», 115.

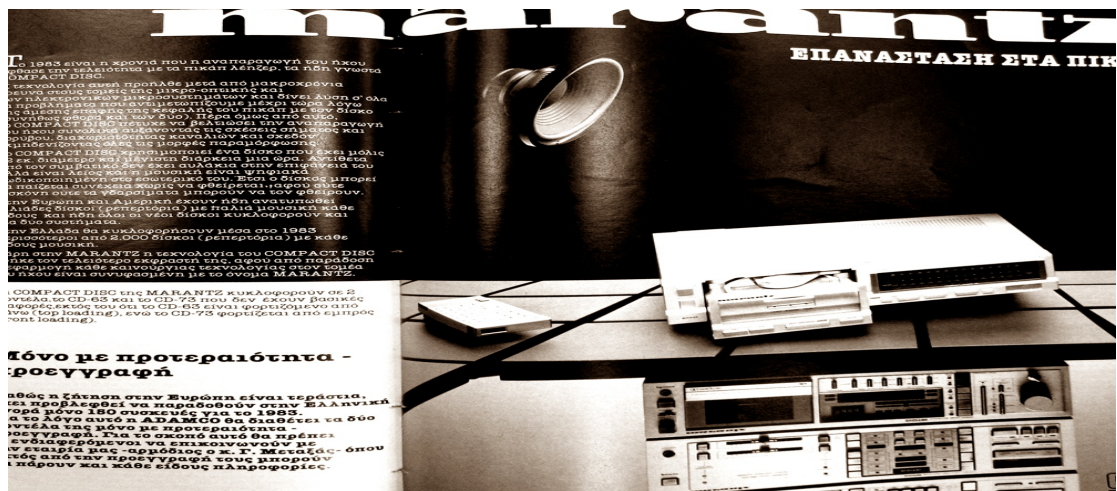
¹⁵¹ Στο ίδιο, 113.

¹⁵² Θόδωρος Σπίνουλας, «Συγκριτικό τεστ. 10 φορητά ραδιοκασετόφωνα 20.000 – 25.000 δρχ», *ΗΗΦ* (Αύγ 1981), 31-39. «Πίνακες φορητών», *ΗΗΦ* (Αύγ 1985), 56-57. «Sony D-50. Φορητό ψηφιακό πικάπ», στο ίδιο, 30-31. Τα φορητά ψηφιακά πικάπ ήταν ακριβά με κόστος σχεδόν 90.000 δρχ το 1985.

¹⁵³ Tobias Kretschmer και Katrin Muehfeld, 'Co-opetition in Standard-Setting: the Case of the Compact Disc', Working Paper, NET Institute (2004),:

http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=618484 (12/9/2012).

¹⁵⁴ «Αυτό το κείμενο δεν το έγραψε ο Ισαάκ Ασίμωφ. Sharp από το μέλλον», *ΗΗΦ*, (Σεπτ 1983), 26.

Εικ 2.13: Διαφήμιση CD Player Marrantz: *HHF*, (Νοε 1983), 66-67.

Γρήγορα το ψηφιακό πικάπ βρέθηκε στα καταστήματα της Αθήνας. Αν και τον Νοέμβριο του 1984 πωλούνταν ψηφιακά πικάπ Philips σε 18 καταστήματα, το αγοραστικό κοινό δεν ήταν μεγάλο. Η Marrantz (εικ 2,13) διευκρίνιζε ότι ο αριθμός ψηφιακών πικάπ που θα εισάγονταν ήταν μικρός και η διάθεση τους θα γινόταν με προεγγραφή.¹⁵⁵ Αν και 56% των καταναλωτών δήλωνε το 1989 ότι οι ηλεκτρικές συσκευές είναι είδος για το οποίο αξίζει να πληρώσει κανείς ακριβά, το ψηφιακό πικάπ δεν καταγραφόταν καν στις ηλεκτρονικές συσκευές χαμηλής διείσδυσης ως το τέλος της δεκαετίας.¹⁵⁶ Ακολουθώντας το διεθνές υπόδειγμα, η εξοικείωση με τη ψηφιακή τεχνολογία απαιτήσε χρόνο και προκαλούσε αντιδράσεις από τους φίλους των βινυλίων.¹⁵⁷ Επίσης, οι ψηφιακοί δίσκοι ήταν αρχικά δυσπρόσιτοι. Το Metropolis, ο χώρος με τη μεγαλύτερη ποικιλία ψηφιακών δίσκων στην Αθήνα (εικ. 2,14), διέθετε περίπου 5.000 τίτλους CDs το Δεκέμβρη του 1987, 7.000 στην αρχή του 1988 και 20.000 ένα χρόνο μετά. Αποτελούσε χώρο συγκέντρωσης των μουσικόφιλων του Λεκανοπεδίου, που έρχονταν στο κέντρο από τα προάστια για να το επισκεφθούν (Δ.Δ., Γ.Τ., Σντ). Από το 1988 διέθετε ειδική λέσχη για τους κατόχους ψηφιακών πικάπ όπου ενημερώνονταν για νέες κυκλοφορίες. Ήταν μια εκδοχή κινητικότητας, κυρίως ανδρικής, με κοινό παρονομαστή το συνδυαστικό ενδιαφέρον για τις νέες τάσεις στη μουσική και τις τεχνολογίες ήχου.¹⁵⁸

¹⁵⁵ «Compact Disc από τη Philips και που μπορείτε να το βρείτε!», *HHF* (Νοέ 1984), 120.

¹⁵⁶ «Επιλεκτικά αποτελέσματα από την πανελλήνια έρευνα 3D της Focus», *ΟΔ 1989*, Αθήνα, Infopolica, 1989, 238-241. Focus ΕΠΕ, «Πανελλήνια έρευνα Bari της Focus», *ΟΔ 1991*, Αθήνα, Infopolica, 1991, 198-200.

¹⁵⁷ Για τη «μετάβαση» αυτή: Kieran Downes, 'Innovation, Aesthetics and the Re-making of Compact Disc Playback', *Technology and Culture*, 15/2, (2010), 305-331. Οι δίσκοι βινυλίου εξακολουθούν να συγκινούν αρκετούς καταναλωτές μέχρι σήμερα. Πββλ: Dominik Bartamanski και Ian Woodward, *The Analogue Record in the Digital Age*, Λονδίνο, Bloomsbury Academic, 2015.

¹⁵⁸ Metropolis. 5000 τίτλοι compact discs», *HHF* (Δεκ 1987), 11. «Metropolis. 7000 τίτλοι compact discs », *HHF* (Ιαν 1988), 11. «Metropolis. 20000 τίτλοι compact discs », *HHF* (Ιαν 1989), 121

Εικ 2,14: Προθήκη CD σε διαφήμιση καταστήματος Metropolis: «Metropolis. 20000 τίτλοι compact discs », *HHF* (Ιαν 1989), 121

Περισσότερο δημοφιλής ήταν τα γουόκμαν, συσκευή που λανσαρίστηκε από τη Sony το 1979, και βρισκόταν εύκολα στην Αθήνα τουλάχιστον από το 1985.¹⁵⁹ Η συσκευή έγινε δημοφιλής ανάμεσα στους μαθητές, πρώτα στα ιδιωτικά σχολεία και τα σχολεία καλών περιοχών της Αθήνας και στη συνέχεια γενικότερα (Γ.Τ., Δ.Δ., Σντ). Το γουόκμαν, σχετικά προσιτό οικονομικά, είχε μικρότερες διαστάσεις από το φορητό πικάπ και λειτουργούσε με κασέτες, ένα επανεγγράψιμο οικονομικό αποθηκευτικό μέσο. Έτσι ακολουθούσε το χρήστη σχεδόν παντού. Ήταν μια από τις συσκευές που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ώστε στα επόμενα χρόνια να συζητείται ένα νέο είδος υποκειμένου, που εξαρτάται από τις φορητές τεχνολογίες: το είδος αυτό που ο Jaron Lanier περιέγραψε ως γκατζετοποιημένο άνθρωπο.¹⁶⁰

Ένα επιπλέον ακροατήριο ήταν όσοι ενδιαφέρονταν για τη φωτογραφία και την παραγωγή βίντεο. Οι τελευταίοι ήταν πολύ λίγοι. Παρότι βίντεο υπήρχαν σε πολλά σπίτια, μόλις το 3,8% διέθετε βιντεοκάμερα το 1990.¹⁶¹ Η βιντεοκάμερα ακολουθούσε τα χνάρια της κινηματογραφικής μηχανής. Λίγοι χρήστες είχαν τέτοιες συσκευές, κυρίως άνδρες καλλιεργημένοι και εύποροι, σύμφωνα με έναν έμπειρο φωτογράφο που μπήκε στο επάγγελμα στο τέλος της δεκαετίας του 1970. Πέρα από ότι πωλούνταν σε πολύ ακριβές τιμές, δεν υπήρχαν εργαστήρια εμφάνισης κινηματογραφικού φιλμ στην Αθήνα και η εμφάνιση γινόταν στο εξωτερικό, συχνά στη Γερμανία (Γ.Δ., Σντ). Οι βιντεοκάμερες με συνοδεία φορητού βίντεο εμφανίστηκαν γύρω στο 1984 και είχαν καλύτερες δυνατότητες, δημιουργώντας προϋποθέσεις για πιο ενεργητική σχέση των χρηστών με την εικόνα. Η εξέλιξη αυτή

¹⁵⁹ Φώτης Φωτιάδης, «Walkman. Προσωπικός ήχος», *HHF* (Αύγ 1986), 55. Αναλυτικά για την ιστορία της συσκευής: Paul Du Gay κ.α., *Doing Cultural Studies. The Story of the Sony Walkman*, Λονδίνο, Sage, 1997. Η συσκευή αποσύρθηκε το 2010.

¹⁶⁰ Jaron Lanier, *You Are not a Gadget. A Manifesto*, Νέα Υόρκη, Vintage, 2011.

¹⁶¹ Focus ΕΠΕ, «Πανελλήνια έρευνα Bari της Focus», *ΟΔ 1991*, Αθήνα, Infopulica, 1991, 198-200.

συνδέεται με την αύξηση της σημασίας των οπτικών ερεθισμάτων στην οργάνωση της καθημερινής εμπειρίας στη δεκαετία του 1980 που επιτάθηκε στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990: τη λεγόμενη οπτική στροφή.¹⁶² Αντίθετα με το βίντεο, η κάμερα απαιτούσε δεξιότητες. Παρότι οι κάμερες έδιναν στους χειριστές τη δυνατότητα να αναπτύξουν δημιουργικές και ενεργητικές σχέσεις με την εικόνα, αυτές οι δυνατότητες συγκίνησαν λίγους καταναλωτές, καθώς οι κάμερες εκτός από ακριβές ήταν και δύσχρηστες: το 1985 μια φορητή Panasonic ζύγιζε δύομισι κιλά.¹⁶³ Σύμφωνα με τον ειδικό Τύπο, αντιπροσώπευαν μια σύγχρονη τάση στη διασκέδαση, προσέφεραν ευκαιρίες για καλλιτεχνική έκφραση και επικοινωνία και έδιναν στους κατόχους τους τη δυνατότητα να κρατήσουν ζωντανές σημαντικές στιγμές, οπτικοποιώντας ριζοσπαστικά τις δυνατότητες οργάνωσης της κοινωνικής μνήμης.¹⁶⁴ Η νέα υφολογία ζωής συνέδεε τη χρήση των καμερών με επιτυχημένες επιτελέσεις ανδρισμού: η ενεργητική σχέση με την εικόνα ενσωματωνόταν σε ένα πλαίσιο γνώσης για την τεχνολογία που διέκρινε τους σύγχρονους άνδρες από τους ξεπερασμένους τεχνοφοβικούς.¹⁶⁵

Οι προσπάθειες αυτές δεν πέτυχαν ιδιαίτερα: μόλις 11% των αναγνωστών του *Status*, εντύπου με υψηλή διείσδυση σε εύπορους Αθηναίους, διέθετε βιντεοκάμερα το 1989, ενώ 37% σκεφτόταν να αγοράσει μία στα επόμενα χρόνια.¹⁶⁶ Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι πολλοί καταναλωτές είχαν παθητικές σχέσεις με την εικόνα: ήθελαν να την καταναλώνουν, αλλά αδιαφορούσαν να την παράξουν, συνδέοντας την παραγωγή της με εξαιρετικές στιγμές του κύκλου ζωής τους. Κυρίως μετά το 1985, αρκετοί Αθηναίοι ήθελαν να αποθανάτισουν στο βίντεο σημαντικές οικογενειακές στιγμές και κυρίως τις γαμήλιες τελετές (Γ.Δ., Σντ). Το 1987 η Αρχιεπισκοπή Αθηνών ζητούσε λελογισμένη χρήση φωτογραφικών μηχανών και καμερών στους γάμους καθώς καμεραμέν και φωτογράφοι προσπαθούσαν να πλησιάσουν κοντά στους νεόνυμφους εμποδίζοντας τη διεξαγωγή των μυστηρίων, αφού ενοχλούσαν τους ιερείς (εικ 2,15).¹⁶⁷ Η χρήση αυτή της φωτογραφίας παραπέμπει στην παρατήρηση του Κωστή Καλαντζή ότι είναι ένα είδος τεχνολογίας που επενδύει στην αποθανάτιση επιθυμητών εκδοχών του εαυτού, συχνά σε στιγμές που σχετίζονται με την παράδοση. Στην περίπτωση των γάμων αυτό ίσχυε και για το βίντεο.¹⁶⁸

¹⁶² Άγγελος Μαλικούτης, «Η βιντεοκάμερα», *KV* (Ιαν - Φεβρ 1984), 22-33. J. W. T. Mitchell, *Picture Theory*, University of Chicago Press, 1994, 20.

¹⁶³ «Panasonic. Το θεωρούσαν ακατόρθωτο», *KV* (Νοέ 1985), 57.

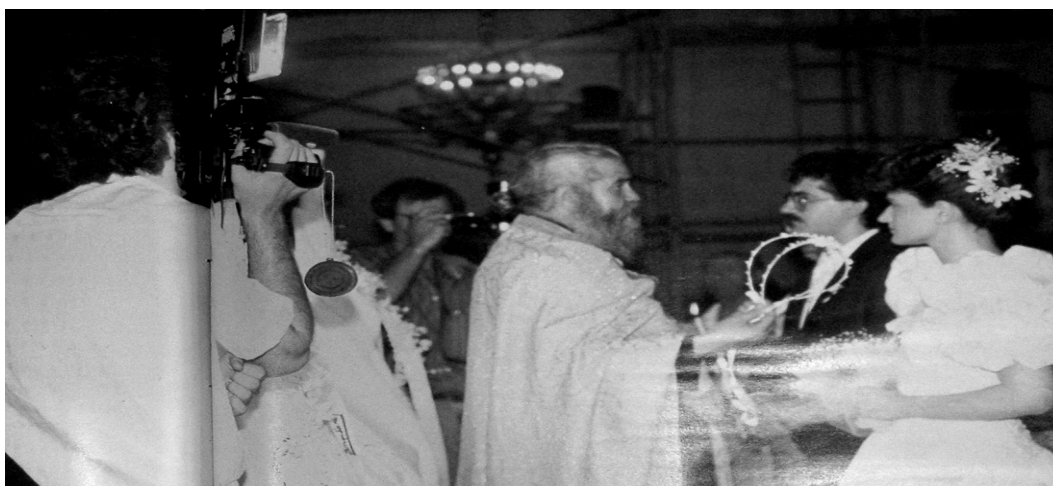
¹⁶⁴ Άγγελος Μαλικούτης, «Αξιοποιείστε την κάμερα και το βίντεο και εφαρμογές τους», *KV* (Σεπτ 1986), 52-60.

¹⁶⁵ Βασίλης Μακρής, «Επτά συμβουλές-μαθήματα για 'ανεξάρτητους παραγωγούς' βίντεο», *PY* (Ιαν 1986), 98-101. «Φωτομανία», *PY* (Μάρτ 1988), 124-125.

¹⁶⁶ *Ο άνδρας του Status*, Ιαν 1990, 30.

¹⁶⁷ Χρήστος Βάρδας, «Αποταξάτω το βίντεο», *Εικ*, 8/7/1987, 32-33.

¹⁶⁸ Konstantinos Kalantzis, 'On Ambivalent Natativism: Hegemony, Photography and Recalcitrant Alterity in Sphakia, Crete', *American Ethnologist*, 41/1 (2014), 58.

Εικ. 2,15: Φωτογράφοι και καμεραμέν δίπλα σε ζευγάρι σε θρησκευτικό γάμο. Χρήστος Βάρδας, «Αποταξάτω το βίντεο», *Εικ*, 8/7/1987, 32-33.

Αν και ο θρησκευτικός γάμος ήταν ευκαιρία για επίδειξη και γλέντι, η μεταπολιτευτική ευμάρεια αύξησε τις προσδοκίες ως προς τη φαντασμαγορία των τελετών και της δεξίωσης. Παρότι η πολυτέλεια και ο χώρος της ποίκιλλαν και εξέφραζαν τις οικονομικές δυνατότητες του ζευγαριού, η φωτογράφιση και βιντεοσκόπηση τους απασχολούσαν και λαϊκές οικογένειες. Σύμφωνα με μια μεσοαστή πληροφορήτρια, που είχε βρεθεί σε πολλούς γάμους στη δεκαετία του 1980, οι λιγότερο εύποροι έκαναν τραπέζια σε ταβέρνες, οι μεσοαστοί σε ξενοδοχεία και οι εύποροι σε κτήματα και επαύλεις. (Ι.Ζ. Σντ).¹⁶⁹ Ο γάμος επέτρεπε στις οικογένειες των νεόνυμφων να δείξουν την κοινωνική και οικονομική τους ισχύ και βιντεοκάμερα επέτρεπε να διατηρήσουν στο αρχείο τους μία κασέτα με αυτή τη σημαντική στιγμή. Ενδεχομένως, η χρήση βιντεοκάμερας σε συνδυασμό και με την ευμάρεια, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για πιο ακριβά και θεαματικά μυστήρια, από άποψη στολισμού.¹⁷⁰

Παρεμφερή χαρακτηριστικά είχε η σχέση των Αθηναίων με τη φωτογραφία. Οι φωτογραφικές μηχανές θεωρούνταν είδος πολυτελείας ως τη δεκαετία του 1970 αλλά η χρήση τους διευρύνθηκε από το 1979-80 (Γ.Δ. Σντ).¹⁷¹ Όλο και περισσότεροι αποκτούσαν φωτογραφική μηχανή νόμιμα ή παράνομα στη διάρκεια κάποιου ταξιδιού στο εξωτερικό καθώς το μικρό μέγεθος της συσκευής ευνοούσε την παράνομη εισαγωγή.¹⁷² Οι περισσότεροι Αθηναίοι φωτογράφιζαν οικογενειακές στιγμές όπως το Χριστουγεννιάτικο τραπέζι, τις εκδρομές και τα καλοκαιρινά μπάνια (Γ.Δ. Σντ). Ακριβή στοιχεία για το πόσες φωτογραφικές μηχανές υπήρχαν στην

¹⁶⁹ Πρβλ: Μ. Κατσανοπούλου, «Γάμος 1984: από τις βέρες ως το βίντεο», *ΒτΚ*, 22/4/1984, 29.

¹⁷⁰ Στο ίδιο.

¹⁷¹ Επίσης: Δ. Δαμκαλίδης, «Φωτογραφικές μηχανές: Τελωνείο 102%», *4Τ* (Αύγ 1981), 12.

¹⁷² Στο ίδιο.

Αθήνα δεν υπάρχουν, αφού δε συμπεριλαμβάνονταν στις στατιστικές με τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Σύμφωνα με έναν επαγγελματία του χώρου τουλάχιστον τριπλασιάστηκαν στη διάρκεια της δεκαετίας (Γ.Δ., Σντ).¹⁷³ Καθώς η εικόνα διαδραμάτιζε σημαντικότερο ρόλο στην καθημερινή εμπειρία και στα Μέσα Ενημέρωσης και η διαφήμιση και το μάρκετινγκ γνώριζαν μέρες δόξας, η επαγγελματική ενασχόληση με τη φωτογραφία και το βίντεο ήταν καλή επαγγελματική προοπτική. Το Τμήμα Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Αθήνας άνοιξε το 1985. Παράλληλα, άνοιγαν και ιδιωτικές σχολές, όπως η γνωστή Focus, που ιδρύθηκε την ίδια χρονιά.

Υπήρχαν αντιπροσωπείες σχεδόν όλων των γνωστών εταιριών.¹⁷⁴ Οι φίλοι της φωτογραφίας συγκεντρώνονταν σε στέκια, όπως το κατάστημα φωτογραφικών ειδών Photo Olympia στην Ακαδημίας, και αγόραζαν ξενόγλωσσα περιοδικά από περίπτερα του κέντρου (Γ.Δ., Σντ). Περίπου ένας στους πέντε νέους δήλωνε ότι ενδιαφερόταν περιστασιακά για τη φωτογραφία, αλλά μόλις 4% παρακολουθούσε με σχετική συνέπεια τις εξελίξεις στο πεδίο.¹⁷⁵ Η καλλιτεχνική φωτογραφία ενδιέφερε επιμέρους ακροατήρια, όπως κάποιους αναγνώστες του *Κλικ*, που δημοσίευε άρθρα για το θέμα και φιλοξενούσε συνεντεύξεις αναγνωρισμένων φωτογράφων όπως ο Βρετανός Nick Night.¹⁷⁶ Επιπλέον, κινητοποιούσε τους αναγνώστες του να αναπτύξουν ενεργητικές σχέσεις με την εικόνα οργανώνοντας διαγωνισμούς φωτογραφίας.¹⁷⁷ Ο τρόπος οργάνωσης των διαγωνισμών και οι βραβευμένες φωτογραφίες έδειχναν τη διάθεση του περιοδικού και πολλών συμμετεχόντων, κυρίως νέων, να αποσυνδέσουν τη φωτογραφία από την αποτύπωση οικογενειακών στιγμιότυπων και να στραφούν σε λιγότερο τετριμμένα θέματα, όπως οι νεκρές φύσεις, το αστικό τοπίο και το καλλιτεχνικό γυμνό.¹⁷⁸ Ορισμένοι ερασιτέχνες επιδίδονταν σε μια ελευθεριακή θεματολογία όπως το αφηρημένο γυμνό προσπαθώντας να επικοινωνήσουν με μοτίβα που προωθούσε η διαφημιστική και μιντιακή αισθητική.¹⁷⁹ Στα κεντρικά φωτογραφεία της Αθήνας έρχονταν περιστασιακά για εμφάνιση φιλμ από ζευγάρια με γυμνές φωτογραφίες, με θεματολογία που εκτεινόταν από το καλλιτεχνικό γυμνό έως το σεξ (Γ.Δ., Σντ). Γύρω στο 1988, εμφανίστηκαν τα προγράμματα επεξεργασίας εικόνας, προκαλώντας αντιπαραθέσεις.¹⁸⁰ Σύμφωνα με μια σπουδάστρια φωτογραφίας, η ηλεκτρονική επεξεργασία αποτελούσε θέμα αντιπαράθεσης ανάμεσα

¹⁷³ Πρβλ: Στο ίδιο.

¹⁷⁴ Χρήστος Προυκάκης, «Φωτογραφία: το χόμπι των αναγνωστών μας», *4T* (Αύγ 1987), 114-118.

¹⁷⁵ Κελπερής, «Νέοι», 121.

¹⁷⁶ «Nick Night», *Κλικ* (Απρ. 1989), 114-122.

¹⁷⁷ «1^{ος} διαγωνισμός φωτογραφίας του Κλικ», *Κλικ* (Απρ 1989), 6-7. «2^{ος} διαγωνισμός φωτογραφίας του Κλικ», *Κλικ* (Αύγ 1990), 44-45.

¹⁷⁸ «Foto: Τα αποτελέσματα του διαγωνισμού», *Κλικ* (Αύγ 1989), 88-89. «Κλικ. Δεύτερος διαγωνισμός φωτογραφίας. Τα αποτελέσματα», *Κλικ* (Νοέ. 1990), 174-177.

¹⁷⁹ Χαρακτηριστικές είναι οι διαφημιστικές καμπάνιες της εταιρίας Καλλυντικών Πατίστας: «Πετρό διαφημίσεις του 1980», <https://www.youtube.com/watch?v=9R6JSe2ryWc> (15/9/2016).

¹⁸⁰ Νίκος Νασούφης, «Επεξεργασία εικόνας με ηλεκτρονικό retoushe», *Pixel* (Ιούλ-Αύγ. 1988), 35-40.

σε όσους ενδιαφέρονταν για τη φωτογραφία καθώς πολλοί θεωρούσαν ότι υπονόμεινε την καλλιτεχνική της φύση (Μ.Α., Σντ). Αρχικά λίγοι επαγγελματίες χρησιμοποιούσαν αυτή την τεχνική, καθώς απαιτούσε ακριβό εξοπλισμό, όπως οι ψηφιοποιητές (digitizers). Το ενδιαφέρον εκτινάχθηκε με την εμφάνιση του προγράμματος ηλεκτρονικής επεξεργασίας εικόνας Photoshop το 1990 (Γ. Δ., Σντ).

Πόσο συνέπιπταν τα ακροατήρια της τεχνολογίας; Παρότι οι στατιστικές της εποχής δεν είναι διευκρινιστικές, το υλικό της έρευνας προσφέρει δυνατότητα για υποθέσεις. Η πληροφορική συγκίνησε κυρίως νεαρούς άνδρες με υψηλό μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο. Το 1987 το ποσοστό των χρηστών οικιακών υπολογιστών πάνω από 30 ετών με δυσκολία άγγιζε το 10%.¹⁸¹ Ταυτόχρονα, όλο και περισσότεροι γονείς ενέδιδαν στην επιθυμία των παιδιών τους για αγορά Η/Υ στο σπίτι, ακόμα κι αν οι ίδιοι δεν τον χρησιμοποιούσαν. Ενώ τα νεανικά ακροατήρια αυξάνονταν, το ενδιαφέρον των μεγαλύτερων παρέμενε ασθενικό.¹⁸² Αρκετοί φίλοι της πληροφορικής ενδιαφέρονταν και για τις τεχνολογίες ήχου και εικόνας (Γ. Ψ., Π. Χ., Σντ).¹⁸³ Το 1987, 51,07% των χρηστών Η/Υ είχαν γουόκμαν, 77,03% ραδιοκασετόφωνο, 66,67% στερεοφωνικό, 85,76% έγχρωμης τηλεόρασης και 48,74% βίντεο.¹⁸⁴ Πριν την εμφάνιση του λειτουργικού των windows, οι υπολογιστές ήταν λιγότερο ελκυστικοί καθώς απαιτούσαν μεγάλη εξοικείωση με την τεχνολογία. Οι συσκευές εικόνας και ήχου εξυπηρετούσαν πιο συγκεκριμένες ανάγκες, ενώ η χρήση τους απαιτούσε μικρή ενημέρωση μετά την αρχική εγκατάσταση και οι χρήστες αισθάνονταν μαζί τους πιο άνετα. Με εξαίρεση τους φίλους των τεχνολογιών ήχου και τους ερασιτέχνες φωτογράφους, οι τεχνολογίες αυτές δε δημιουργούσαν δεσμούς ανάμεσα στους χρήστες τους, όπως η πληροφορική. Επιπλέον, η συνύπαρξη πολλών λειτουργικών συστημάτων κατακερμάτιζε τα ακροατήρια δημιουργώντας υπο-κοινότητες. Οι συνθήκες αυτές οδήγησαν στη δημιουργία κοινωνικών χώρων, κυρίως ανδρικών, όπως τα computer shops. Οι γυναίκες ήταν μειοψηφία στα τεχνολογικά ακροατήρια, με εξαίρεση την τηλεόραση και το βίντεο. Η ενασχόληση με την τεχνολογία απαντούσε συχνότερα στις ανώτερες οικονομικά και μορφωτικά οικογένειες.¹⁸⁵ Στα ακροατήρια αντιπροσωπεύονταν δυναμικά παιδιά και έφηβοι, των οποίων οι επιθυμίες αντικατοπτρίζονταν στις οικογενειακές αποφάσεις καθώς οι ανήλικοι επηρέαζαν τις καταναλωτικές επιλογές των μεγαλύτερων. Η συνθήκη μπορεί να αποδοθεί στο κλίμα ευμάρειας της εποχής που αντικατοπτρίστηκε στην αύξηση των δυνατοτήτων για ψυχαγωγία εντός του σπιτιού, καθώς όλο και περισσότεροι καταναλωτές αγόραζαν ακριβές ηλεκτρονικές συσκευές. Η αύξηση της

¹⁸¹ Γιάννης Πατρίκος, «Home Micros», *Col* (Νοέ 1987), 126-134 (κυρίως 127).

¹⁸² Στο ίδιο, 133. Το 1987 πολλοί χρήστες ήταν κάτω από 14 ετών.

¹⁸³ Πρβλ: Πατρίκος, «Home Micros».

¹⁸⁴ Στο ίδιο.

¹⁸⁵ Πρβλ: Γιάννης Μυριζάκης, «Η διείσδυση της σύγχρονης τεχνολογίας στο ελληνικό σπίτι και η στάση των Ελληνίδων μητέρων απέναντι στη σύγχρονη τεχνολογική εξέλιξη και την πυρηνική ενέργεια», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 54 (1984), 55-86.

επιρροής των νέων τεχνολογιών στις πολιτικές της καθημερινότητας συνέβαλε στην «παιδοποίηση» των επιλογών ψυχαγωγίας των μεγαλύτερων (π.χ. ηλεκτρονικά παιχνίδια) και στην αναγνώριση της βαρύτητας των παιδιών και των εφήβων ως καταναλωτών στο πλαίσιο της οικογένειας.

Κεφάλαιο 3^ο: «Έξω από το σπίτι». Διασκέδαση: αύξηση επιλογών, μείωση διαχωρισμών

Ο πολλαπλασιασμός των επιλογών ψυχαγωγίας

Η απόσταση από τα Εξάρχεια έως την Ομόνοια στη δεκαετία του 1980 χώριζε δύο διαφορετικούς κόσμους. Τα Εξάρχεια και το Κολωνάκι ήταν περιοχές όπου διασκεδάζαν πολλοί νέοι: συναντούσε κανείς συχνά μουσική, μπουτιλιάρισμα και φωναχτές συζητήσεις. Στα στενά της Ομόνοιας η κατάσταση ήταν διαφορετική: σκοτεινά στέκια, κράχτες, σεξ επί πληρωμή και καυγάδες.¹ Η διάκριση έδινε ένα ενδεικτικό στίγμα της διασκέδασης στην Αθήνα στη δεκαετία του 1980: τα βράδια η πόλη ξεφάντωνε με πολύ διαφορετικούς τρόπους: οι επιλογές αυξήθηκαν και χαρακτηρίζονταν από διαφορετικότητα, αντανακλώντας δύο στοιχεία της ιστορικής μεταβολής, που χαρακτηρίζουν την εποχή: την οικονομική ευμάρεια και τον πολιτισμικό πλουραλισμό, που εκφράστηκε με την αύξηση των διαθέσιμων επιλογών διασκέδασης και την ενδυνάμωση του ρόλου του μαζικού πολιτισμού, συχνά σε βάρος της λαϊκής παράδοσης.² Σε κάθε περίπτωση, τα μπουζούκια και τα νυχτερινά κέντρα με μουσική ήταν μια ισχυρή αναφορά στη νυχτερινή ζωή της πόλης. Αν και η ισχύουσα αστυνομική διάταξη προέβλεπε ότι τα νυχτερινά κέντρα έπρεπε να κλείνουν στις δύο το πρωί, αυτή, εν πολλοίς, έμενε στα χαρτιά. Στη σεζόν 1981-82, οι χώροι με ζωντανή μουσική πραγματοποιούσαν τζίρο 70.000.000 δρχ. ανά νύχτα, ενώ σπάζονταν τουλάχιστον 30.000 πιάτα.³

Τα μπουζούκια, «ένα όργανο που έφτασε να σημαίνει έναν ολόκληρο τρόπο ζωής»,⁴ φυσικά δεν καθιερώθηκαν στη δεκαετία του 1980. Σκηνές σε μπουζούκια εντοπίζονται σε ταινίες της δεκαετίας του 1960, όπου τα μπουζουξίδικα σκιαγραφούνται ως κυρίαρχα ανδρικοί χώροι διασκέδασης όπου η γυναικεία παρουσία είναι επιβεβλημένη ως συνοδευτική.⁵ Παράλληλα, προβάλλεται η κατανάλωση εισαγόμενων ποτών, κυρίως του ουίσκι, ενός συμβόλου νεωτερικότητας που εξέφρασε τα μεταπολιτευτικά καταναλωτικά όνειρα για οικονομική άνοδο.⁶ Ωστόσο, παρότι τέτοιοι χώροι υπήρχαν από τη δεκαετία του 1950, η μουσική αυτή μετά το 1980 αύξησε τη δημοτικότητά της.⁷ Μετά το 1980, οι αναφορές στη

¹ Δήμητρα Αλεξάκη, «Πώς και πού διασκεδάζει σήμερα η νεολαία;», *ΑτΚ*, 10/5/1981, 6.

² Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, Ιxvii-Ιxix.

³ Κώστας Χαρδαβέλλας, «Αβάντι μαφία. Τα μεγάλα μαχαίρια της αθηναϊκής νύχτας», *Τα Νέα*, 6/10/1981, 5. Τέτοιοι χώροι ήταν τα μπουζούκια, τα σκυλάδικα, οι μπουάτ, τα καμπαρέ κλπ.

⁴ Artemis Leontis, *Culture and Customs of Greece*, Westport, Greenwood Press, 2009, 151.

⁵ Βλ. π.χ. τις ταινίες *Καπετάν Φάντης Μπαστούνι* του Αλέκου Σακελλάριου (1969) και *Μια κυρία στα μπουζούκια* του Γιάννη Δαλιανίδη (1968).

⁶ Bampilis, *Greek Whiskey*, 113.

⁷ Kirtsoglou, *For the Love of Women*, 13.

νυχτερινή οικονομία, και τον ενίοτε προκλητικό χαρακτήρα της, πυκνώνουν, με έμφαση στα παχυλά νυχτοκάματα των καλλιτεχνών και τη διάθεση πελατών για επιδεικτική σπατάλη.⁸ Ακριβή ποσοτικά δεδομένα είναι δύσκολο να παρατεθούν, εξαιτίας του ότι στις αγορανομικές διατάξεις το τι ήταν μπουζουξίδικο (εικ. 3,1) ήταν ασαφές, όσο και της έλλειψης ειδικών ερευνών. Οι δημοσιογραφικές περιγραφές δίνουν μια εικόνα: τα περισσότερα κέντρα βρίσκονταν σε μεγάλες λεωφόρους, όπως η Συγγρού, και πολλοί συχνοί πελάτες τους ήταν ευκατάστατοι Αθηναίοι, όπως επιχειρηματίες και έμποροι.⁹ Το 1984, υπήρχαν στην Αθήνα πάνω από σαράντα τέτοια μαγαζιά και η ζήτηση, ιδίως τα Σαββατοκύριακα και τις μέρες γιορτών, ήταν αυξημένη.¹⁰ Μερικές μέρες πριν από τα Χριστούγεννα του 1984 δεν υπήρχε τραπέζι ούτε για δείγμα στα πιο γνωστά κέντρα, όπου η ελάχιστη κατανάλωση ξεπερνούσε τις 3.000 δραχμές.¹¹

Εικ. 3,1: Πίστα αθηναϊκού μπουζουξιδίκου: Γιώργος Λιάνης, «Τα κορίτσια της ουτοπίας», *Τα Νέα*, 27/3/1981, 7.

Για τους καλλιτέχνες από την επαρχία η καθιέρωση στις αθηναϊκές πίστες ήταν όνειρο ζωής και απόδειξη καθιέρωσης.¹² Για τους Αθηναίους, η συστηματική διασκέδαση στα μπουζούκια ήταν μια τελετουργία συνώνυμη της απομάκρυνσης από τις οικονομίες της ανάγκης. Σύμφωνα με μια νέα ιδιωτική υπάλληλο, που έβγαινε συχνά σε τέτοια μαγαζιά από το 1985 και μετά, για τους θαμώνες η επίσκεψη στα μπουζούκια ήταν τελετουργία εξόδου που ξεκινούσε νωρίς το βράδυ, ολοκληρωνόταν τα ξημερώματα, συγκινούσε πολύ κόσμο και, μεταξύ άλλων, συνιστούσε τρόπο να δείξει κανείς ότι του περισσεύουν χρήματα. Το 1988, ο τζίρος των κέντρων μόνο από

⁸ Χαρδαβέλλας, «Αβάντι». Ε. Παπαγεωργίου, Γ. Βιντάλ, «Η Αθήνα 'πεινάει' αλλά τα σπάει!», *ΕτΚ*, 11/9/1983, 25.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ «Δύο δισεκατομμύρια θα φτάσει ο τζίρος των εορτών», *ΒτΚ*, 23/12/1984, 34.

¹¹ Στο ίδιο.

¹² Γ. Ρ., «Τα 'Παιδιά από την Πάτρα' έγιναν παιδιά της Αθήνας», *Αθ*, 24/1/1985, 62.

γαρδένιες και πιάτα υπολογιζόταν σε 15.000.000 δρχ. τη βραδιά.¹³ Για τις γυναίκες ήταν ευκαιρία να φορέσουν τα ακριβά τους φορέματα, κοσμήματα και γούνα, ενώ για τους άνδρες, ανάλογο ρόλο έπαιζε το χρυσό ρολόι (Ε.Π. Σντ). Η επίδειξη δεν εξαντλούνταν στο ντύσιμο. Κορύφωση της διαδικασίας επίδειξης ήταν η συμβολική απαξίωση του πεντοχίλιου, το κόλλημα του στο κούτελο των μουσικών και το δημόσιο κάψιμο του ήταν μέρος του ίδιου τελετουργικού. Το χαρτονόμισμα των 5.000 δραχμών εκδόθηκε το 1984. Η συμβολική απαξίωση του στα μπουζούκια εκφράζεται σχεδόν ταυτόχρονα στο τραγούδι «Τα πεντοχίλιαρα» της Γλυκερίας, όπου καυτηριάζεται η συνήθεια ορισμένων να επιδεικνύονται γράφοντας ερωτικά μηνύματα στα χαρτονομίσματα αυτά.¹⁴

Είναι δύσκολο να υπολογιστεί πόσο δημοφιλείς ήταν οι πρακτικές αυτές, αν και φαίνεται ότι δε συγκινούσαν ιδιαίτερα τους πολύ νέους, όπου η λαϊκή ελληνική μουσική είχε μικρότερη απήχηση.¹⁵ Ενδεχομένως, δείχνει τη διάθεση να απορριφθούν τα βιώματα της φτώχειας, που, όμως, δεν άγγιζαν τους νεότερους, οι οποίοι είχαν μεγαλώσει σε καλύτερες συνθήκες. Σύμφωνα με τη διαδικτυακή μαρτυρία ενός νέου της εποχής, η δημοφιλία της διασκέδασης στα μπουζούκια εξέφραζε τη μετάβαση σε μια πιο εύρωστη κοινωνία και την ευμάρεια των μεσαίων στρωμάτων, κάτι που συγκινούσε ιδιαίτερα τους μεσήλικες, οι οποίοι είχαν εμπειρίες πιο δύσκολων καταστάσεων στις προηγούμενες δεκαετίες.¹⁶ Επιπλέον, τα μπουζούκια αποτελούσαν χώρο όπου οι κατεστημένες έμφυλες ιεραρχίες επιβεβαιώνονταν. Στη βάση ενός σκηνικού ψυχαγωγίας που στηριζόταν στα εισαγόμενα ποτά (κυρίως το ουίσκι και αργότερα και τη βότκα), το χορό, το πέταγμα του λουλουδιού και το κέφι, τα μπουζούκια ήταν χώρος για φλερτ (Β.Ψ. Σντ).¹⁷ Καθώς η διασκέδαση εκεί απαιτούσε αρκετά χρήματα, που οι νέοι συνήθως δε διέθεταν, τα μπουζούκια έλκυαν κυρίως άνδρες άνω στα τριάντα από τα μεσαία στρώματα, οι οποίοι τα προτιμούσαν κυρίως το χειμώνα.¹⁸

Δημοφιλέστερα στους νέους ήταν τα μπαρ. Τα πρώτα δημιουργήθηκαν τη δεκαετία του 1950: διαδόθηκαν, ωστόσο, μετά τη Μεταπολίτευση.¹⁹ Η δημοφιλία τους μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι αντιπροσώπευαν ένα χώρο με χαλαρή οργάνωση, που διευκόλυνε την επικοινωνία ανθρώπων διαφορετικής προέλευσης. Οι διαντιδράσεις οργανώνονταν γύρω από την παραγγελία, το κέρασμα, τα σφηνάκια, τα

¹³ Κώστας Ζαχαρόπουλος, «Χαρτοπόλεμος με πεντοχίλιαρα», *Εικ*, 10/2/1988, 26-32. «Οι κομπίνες της νύχτας», *Εικ*, 17/2/1988, 32-37.

¹⁴ Γλυκερία, *Τραγούδι αισθηματικό*, Lyra, 1985.

¹⁵ Κελπερή κ.α., «Νέοι», 99, 109.

¹⁶ Νίκος Φραγκιαδάκης, «Μπουζούκια: Η βαριά βιομηχανία της διασκέδασης σε παρακμή», <http://drastiriotitesamusement.blogspot.com.es/> (30/9/2012).

¹⁷ Πρβλ: Δ. Αντωνόπουλος, «Περεστρόικα στα μπαρ», *Αθ*, 1/12/1988, li-viii.

¹⁸ Βλ: Γ. Θ. Δασκαλόπουλος, «Πρώτοι στις ταβέρνες και τα θεάματα», *ΚτΚ*, 1/10/1989, 14. Τατιάνα Καποδίστρια, «Φιλόμουσοι οι Αθηναίοι αλλά μόνο στην παραλία», *ΒτΚ*, 22/1/1989, 55

¹⁹ Μαρία Θερού, «Πάντα 'Au revoir' ποτέ αντίο», *ΒτΚ*, 19/9/2010, <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=355370> (29/9/2012). Papadogiannis, *Greek*, 215-216.

τραγούδια, με κεντρικά πρόσωπα τον μπάρμαν και τον ντι-τζέι.²⁰ Τα πρώτα μπαρ εμφανίστηκαν στο κέντρο, κυρίως στο Κολωνάκι και τα Εξάρχεια (Π.Κ., Κ.Ζ., Σντ). Από το 1982-83, εμφανίζονται πολλά μπαρ και στα προάστια.²¹ Οι χώροι αυτοί συγκινούσαν πολύ τη νεολαία, λιγότερο τους τριαντάρηδες και συνήθως άφηναν αδιάφορους όσους είχαν γεννηθεί πριν τον πόλεμο (Π.Κ., Κ.Ζ., Β.Ψ, Ι.Ζ., Μ.Α, Σντ).²² Αντιπροσώπευαν έτσι έναν μη οικογενειακό τρόπο διασκέδασης και ένα πεδίο κοινωνικότητας μακριά από τα βλέμματα των μεγαλύτερων, που διευκόλυνε και τις διαχυτικές ερωτικά συμπεριφορές. Αυτό δε σημαίνει ότι όλοι οι νέοι έβλεπαν αυτόν τον τρόπο ψυχαγωγίας θετικά: π.χ. σύμφωνα με το *Θούριο*, τα μπαρ έδειχναν την αλλαγή του αστικού τρόπου ζωής, την απώλεια της συντροφικότητας και την κατάρρευση τοπικών θεσμών αλληλεγγύης, όπως η γειτονιά. Σε ένα σχετικό αφιέρωμα, όπου φιλοξενούνταν συνεντεύξεις, που αναπαράγουν την ίδια αντίληψη, από τον Γενικό Αστυνομικό Διευθυντή Εμμανουήλ Σηφάκη και τη σύμβουλο του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς Χριστίνα Ντουνιά, το μπαρ παρουσιαζόταν ως ένας χώρος-πρόβλημα και η επιτυχία του έδειχνε τη μοναξιά των κατοίκων της σύγχρονης πόλης.²³

Αντίθετα, τα λαιφστάιλ περιοδικά έβλεπαν τα μπαρ ως στοιχείο εξευρωπαϊσμού της ταυτότητας της πόλης. Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, άνοιξαν ορισμένα ακριβά μπαρ, που τότε λέγονταν και μπάρες, όπως το Καρόλου Ντηλ στο Κολωνάκι (εικ. 3,2).²⁴ Πέρα από το κέντρο, πολλά μπαρ βρίσκονταν σε εκλεκτικές συνοικίες όπως το Μετς, που είχε διασώσει πολλά από τα νεοκλασσικά του από την αντιπαροχή, σε εκλεκτικά προάστια, όπως η Κηφισιά ή ανερχόμενα όπως η Γλυφάδα, και σε ακριβές συνοικίες του Πειραιά, όπως η Καστέλα.²⁵ Αργότερα εμφανίστηκαν και στα δυτικά προάστια, εξέλιξη που έδειχνε τη ροπή για ομογενοποίηση των προτύπων ψυχαγωγίας στο Λεκανοπέδιο. Ορισμένα μπαρ των δυτικών προαστίων ήταν διακοσμημένα σε πιο ροκ μοτίβα, στοιχείο που τα διέκρινε από τα μπαρ άλλων περιοχών. Για παράδειγμα, διακρίνονταν από την έντονη χρήση ξύλου στη διακόσμηση, στοιχείο που δημιουργούσε αισθητική σαλούν.²⁶

²⁰ Νίκος Σουλιώτης, «Μπαράκια», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 346-347.

²¹ Βλ. «Μπαρ και παμπ», *Αθ*, 29/12/1983, 92-95.

²² Πρβλ: Γιώργος Κολόζης και Μυρτώ Απαλοπούλου, «Μπαράκια: η υπεραξία της μοναξιάς», *Θούριος*, 17/3/1983, 32-37 και 31/3/1983, 33.

²³ «Να μη χορηγούνται εύκολα άδειες μπαρ», *Θούριος*, 17/3/1983, 37. «Να υπάρξουμε σαν 'άλλοι πολίτες', σαν 'άλλοι άνθρωποι'», *Θούριος*, 31/3/1983, 33.

²⁴ Ραλλού Κουνδούρου, «18 μπαρ ιν», *Ργ* (Νοε 1985) 93-101.

²⁵ «Μπαράκια σε Στάδιο - Χίλτον», *ΕΤ*, 21/9/1990, 6. «Μπαράκια με κήπο», *ΕΤ*, 22/6/1990, 12. «Μπαρ στην Παραλία», *ΕΤ*, 15/6/1990, 12. «Στο Μετς για σφηνάκια», *ΕΤ*, 18/5/1990, 8. «Μπαράκια στον Πειραιά», *ΕΤ*, 6/4/1990, 8.

²⁶ Γιώργος Πανόπουλος, «Η απέναντι όχθη», *Κλικ* (Αύγ1988), 64-67.

Εικ. 3.2: Εσωτερικό του μπαρ Καρόλου Ντηλ στο Κολωνάκι που άνοιξε το 1982. Ραλλού Κουνδούρου, «18 μπαρ ιν», *Py* (Νοε 1985), 94

Τα μπαρ αντιπροσώπευαν έναν προσιτό τρόπο διασκέδασης: το 1983 οι τιμές των ποτών στα φθηνά μπαρ του κέντρου ξεκινούσαν από 150 δρχ και το 1991 από 600 δρχ.²⁷ Αποτελούσαν μια εισαγόμενη προσθήκη στον αθηναϊκό χάρτη διασκέδασης, που οι νέοι των βορείων προαστίων φάνηκαν πιο έτοιμοι να υποστηρίξουν, ενδεχομένως και επειδή προέρχονταν από πιο εύπορες οικογένειες και είχαν περισσότερες ευκαιρίες να ταξιδέψουν για σπουδές ή αναψυχή στο εξωτερικό από νεαρή ηλικία, κάτι σπάνιο για όσους προέρχονταν από πιο λαϊκές οικογένειες (Κ.Ζ., Μ.Α., Σντ). Η επιτυχία τους μπορεί να αποδοθεί σε διάφορες αιτίες. Πρόσφεραν ευκαιρίες για γνωριμίες ανάμεσα σε άγνωστους: η μουσική παιζόταν σε ένταση που επέτρεπε συζητήσεις και οι θαμώνες συχνά ήταν όρθιοι, στοιχείο που ευνοούσε το να ξεκινούν κουβέντες ανάμεσα σε παρέες που δε γνωρίζονταν από πριν. Επιπλέον, συμβάδιζαν με ένα πνεύμα σεξουαλικής ελευθεριότητας που φαίνεται ότι ευδοκίμούσε ανάμεσα σε αρκετά νεαρά κορίτσια της Αθήνας. Η έξοδος στα μπαρ περιλάμβανε συχνά φλερτ, ενώ ακόμα και το να κάνει μια κοπέλα το πρώτο βήμα δεν ήταν κάτι άγνωστο σε αυτούς τους χώρους (Ε. Α., Γ. Ζ., Σντ).²⁸ Το 1985, 69% των αναγνωστριών του *Cosmopolitan* δήλωνε ότι έβγαινε συχνά έξω το βράδυ αναζητώντας νέες γνωριμίες.²⁹

Το 1987 το ίδιο έντυπο φιλοξένησε ένα ρεπορτάζ με συνεντεύξεις νεαρών γυναικών που έβγαιναν σε μπαρ μόνες.³⁰ Είναι δύσκολο να πούμε πόσο κοινές ήταν τέτοιες συμπεριφορές. Μαρτυρίες αποτυπωμένες στις πηγές της εποχής και προφορικές συνεντεύξεις συγκλίνουν στο ότι η μοναχική έξοδος μιας κοπέλας σε

²⁷ «Μπαρ και παμπ», *Αθ*, 29/12/1983, 92-95· «Μπαρ Ρέστοραν», *Αθ*, 1/3/1991, 60-65.

²⁸ Επίσης: Χριστίνα Κοραή, «Τα θηλυκά 'καμάκια' πέρασαν στην επίθεση», *ΚΕΛ*, 14/8/1983, 9. Τζούλη Πιτσούλη, «Δροσερά ποτά γι' αυτό το καλοκαίρι», *Cos* (Σεπτ 1982), 97-98. Βαγγέλης Τζερετζίνης, «Νυχτερινές περιπλανήσεις», *Cos* (Νοέ 1990), 40-41.

²⁹ «Να γιατί διαβάζω *Cosmopolitan*», *Cos* (Αύγ 1985), 4-5.

³⁰ Πέννυ Ουχαλιώτου, «Αναζητώντας τον Mr Goodbar», *Cos*, (Φεβρ 1987), 48-49, 85.

μπαρ παρέπεμπε σε υψηλή σεξουαλική διαθεσιμότητα (Γ. Ζ., Σντ).³¹ Παράλληλα, καθώς αφθονούσαν στις συνοικίες, τα μπαρ εξυπηρετούσαν την οργάνωση μιας κοινωνικότητας με άξονα αναφοράς τη συνοικία, διευκολύνοντας τους εφήβους. Για τους νέους που έμεναν εκτός κέντρου, ο απογαλακτισμός από τα όρια της γειτονιάς ως προς τη διασκέδαση γινόταν συχνά μετά το τέλος της σχολικής ζωής και συνδεόταν με την εισαγωγή στο πανεπιστήμιο, την εύρεση εργασίας και συχνά την έκδοση άδειας οδήγησης, εξελίξεις που άλλαζαν και τον ορίζοντα επιλογών τους ως προς τη ψυχαγωγία (Γ.Σ., Μ.Α., Σντ).

Αν και οι περισσότεροι νέοι απέρριπταν πλέον τις μπουάτ ως παλιομοδίτικες, το ποσοστό όσων προτιμούσαν τα μπαρ και τις παμπ δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλο έως το 1984.³² Στην Αθήνα φαίνεται ότι οι όροι μπαρ και παμπ χρησιμοποιούνται, ως ένα βαθμό, ως συνώνυμοι και σίγουρα με τον όρο παμπ δεν εννοούνται οι παμπ αγγλικού στυλ, όπου διαθέτουν πλούσια κουζίνα και όπου οι θαμώνες καταναλώνουν κυρίως μύρα. Βασικό στοιχείο της νεανικής καθημερινότητας ήταν η έξοδος που σήμαινε την συγκέντρωση της παρέας σε κάποιο χώρο εκτός σπιτιού: οι περισσότεροι νέοι ήταν μέλη παρεών έξι ως δέκα ατόμων. Η συγκέντρωση σε κάποιο σπίτι για να ακούσουν μουσική ή να δουν τηλεόραση δεν ήταν ελκυστική επιλογή, καθώς συνεπαγόταν την παρουσία γονέων στον ίδιο χώρο. Πιο οικονομικές επιλογές, όπως οι καφετέριες και τα ζαχαροπλαστεία, προηγούνταν (Μ.Α, Σντ).³³ Το στοιχείο δείχνει ότι, παρότι τα μεσαία στρώματα ενδυναμώνονταν οικονομικά, αρκετοί νέοι δεν μπορούσαν να πηγαίνουν πολύ συχνά σε μπαρ. Τα αλκοολούχα ποτά ήταν πιο ακριβά από τους καφέδες και τα αναψυκτικά, κάτι που δείχνει ότι το πόσο εκτεταμένη ήταν η διοχέτευση οικογενειακών πόρων προς τις οικονομίες της απόλαυσης των νέων, εξαρτημένων οικονομικά καταναλωτών, επιδέχεται περαιτέρω διερεύνησης και προβληματοποιεί την ευμάρεια της εποχής. Επίσης, τα μπαρ άνοιγαν αργά και η επιστροφή από αυτά δεν ήταν πάντα εύκολη, καθώς το ταξί ήταν ακριβό για αρκετούς οικονομικά εξαρτημένους νέους (Μ.Α., Σντ) Τα μπαρ δεν έλκυαν μόνο νέους, αλλά και τριαντάρηδες: ίσως ένα σχετικό όριο για συμμετοχή στις νεανικές οικονομίες της διασκέδασης ήταν τα 35 χρόνια (Π. Κ., Σντ).

Το στοιχείο που πιθανά έκανε τα μπαρ ακόμα πιο δημοφιλή είναι ότι στο τέλος της δεκαετίας προβλήθηκαν συστηματικά από λαιφστάιλ περιοδικά, ενώ οι εργαζόμενοι σε αυτά αναδείχθηκαν ως εκφραστές εκμοντερνισμού της νυχτερινής ζωής και φορείς μιας μποέμικης σεξουαλικότητας: μπαργούμεν, όπως η Σοφία του Μπολερό, αναγνωρίζονταν ως σύμβολα του σεξ (εικ. 3,3).³⁴ Εδώ, βλέποντας την πόλη μέσα από

³¹ Μανίνα Ζουμπουλάκη, «Τρεις νύχτες στην Αθήνα μια γυναίκα μόνη», *Marie-Claire* (Απρ 1989), 105-108.

³² Κελεπήρης, «Νέοι», 99. Πρβλ: Γιώργος Λιάνης, «Ψυχογράφημα στη Rainbow», *Τα Νέα*, 5/12/1984, 13· Δημ. Τζάθας, Μαρ. Κρεμμύδα, «Στις καφετέριες η νεολαία αναστενάζει», στο ίδιο.

³³ Επίσης: Λιάνα Κανέλλη, «Μια νεολαία 'άξια της πατρίδας'», *Τα Νέα*, 15/12/1984, 9. Κελεπήρης, «Νέοι» 100.

³⁴ Γιώργος Μελισσινός, «Barwomen», *Κλικ* (Ιούν 1989), 68-75.

μια ανδρική οπτική γωνία θέασης, για να δανειστώ το διάσημο επιχείρημα της Laura Mulvey, τα περιοδικά αναπαρήγαγαν τη σύνδεση που θέλει τις γυναίκες που εργάζονται νύχτα να είναι εύκολα σεξουαλικά διαθέσιμες.³⁵ Σε μια έρευνα που έκανε το *Κλικ* το 1990 ανάμεσα σε 1.100 νέους της Αττικής, τα μπαρ και οι ντισκοτέκ επιλέγονταν ως κατεξοχήν επιλογές διασκέδασης. Το στοιχείο δείχνει αύξηση της νεανικής προτίμησης προς τέτοιους χώρους, ιδίως μετά το 1986-87, και εκφράζει τη βελτίωση των οικονομικών δεδομένων ορισμένων νέων.³⁶ Η μεταστροφή μπορεί να αποδοθεί στην αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων που κατέστησε σταδιακά πιο προσίτες τις τιμές εξαιτίας του μεγαλύτερου ανταγωνισμού, την επέκταση της πρόσβασης των νέων στην αυτοκίνηση και στην ένταξη του μπαρ σε μια νέα γοητευτική υφολογία ζωής.

Εικ. 3,3: Φωτογραφία της Σοφίας, μπαργούμαν του μπαρ Μπολερό Γιώργος Μελισσινός, «Barwomen», *Κλικ* (Ιούν 1989), 72.

Παράλληλα, απηχώντας μια διεθνική εξέλιξη που χαρακτήρισε τους εφηβικούς πολιτισμούς στην Αμερική από τη δεκαετία του 1970 και αποτυπώθηκε σε ταινίες όπως το *Over The Edge* του Jonathan Caplan (1979), το μπαρ εξέφραζε την αυξανόμενη εξοικείωση των εφήβων με το αλκοόλ: σύμφωνα με ερευνητές της Ψυχιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1984-1988 μόλις 23,9% των μαθητών και 28% των μαθητριών γυμνασίου της Αθήνας δήλωνε ότι δεν έπινε ποτέ αλκοόλ, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στα λύκεια ήταν 13,7% και 16,6%. Η κατανάλωση ήταν διαδεδομένη και την επαρχία.³⁸ Διαπιστώνουμε ένα στοιχείο

³⁵ Laura Mulvey, *Visual and Other Pleasures*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2009 [1989]. Για τους λόγους που οι γυναίκες που εργάζονται νύχτα συχνά θεωρούνται εύκολα διαθέσιμες σεξουαλικά πρβλ: Amanda Littauer, 'The B- Girl Evil: Bureaucracy, Sexuality and the Menace of Barroom Vice in Postwar California', *Journal of History of Sexuality*, 12/2 (2003), 171-204.

³⁶ Μπάμπης Χλιδατζής και Στάθης Παπούλιας, «20 και κάτι. Οι χλιδάτοι ή φενγάτοι;», *Κλικ* (Μάης 1990) 84-89 (κυρίως: 89).

³⁷ Μελισσινός, «Barwomen», 72.

³⁸ Αθηνά Ραπίτου, «Εφηβικός αλκοολισμός: 'κρύβω το ούζο κάτω από το θρανίο'», *MC* (Ιούλι 1990), 99-108.

χαλάρωσης των γονεϊκών ελέγχων στη δεκαετία του 1980. Μια ενδεικτική αντιπαραβολή ανάμεσα σε δύο ταινίες του Γιάννη Δαλιανίδη, την κωμωδία *Ο Στρίγγλος που έγινε αρνάκι* (1968) και το κοινωνικό δράμα *Ισόβια* (1988), είναι χαρακτηριστική: στην πρώτη, η κατανάλωση ούζου από έναν έφηβο παρουσιάζεται ως ασύμβατη με τα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα, ενώ στη δεύτερη, που τοποθετείται στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης εμφανίζεται μια παρέα ενηλίκων να προσφέρει αλκοόλ σε ένα παιδί προτρέποντας το να το καταναλώσει ως επίδειξη ανδρισμού. Η αντίστιξη γίνεται πιο έντονη με δεδομένο ότι η δεύτερη σκηνή τοποθετείται στο παρελθόν. Η επέκταση της κατανάλωσης αλκοόλ αντανάκλασε την αυξανόμενη ευμάρεια. Το κρασί και η μύρα καταναλώνονταν συστηματικότερα το 1974 σε σύγκριση με το 1983, όταν πλέον καταναλώναν ακριβότερα ποτά, όπως το ούισκι ακόμα και άνεργοι Αθηναίοι, έστω όχι συστηματικά. Επίσης, η διάδοση των αλκοολούχων ποτών ήταν δείκτης λείανσης των διαγενεακών αντιπαραθέσεων και εξωστρέφειας των κοριτσιών. Η δημόσια κατανάλωση αλκοόλ είχε πλέον αποσυνδεθεί από τις ανδρικές ταυτότητες και ήταν αποδεκτή για τα νεαρά κορίτσια.³⁹

Οι κοπέλες ήταν λιγότερο επιρρεπείς στην κατάχρηση αλκοόλ.⁴⁰ Μια σχετική έρευνα του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1989, πιστοποιούσε δύο τάσεις. Πρώτον, όλο και περισσότεροι νέοι καταναλώναν αλκοόλ από νεαρή ηλικία, ενώ ορισμένοι οδηγούνταν ακόμα και στην εξάρτηση, της οποίας η μέση ηλικία είχε κατέβει σε πέντε χρόνια από τα 40 στα 28 έτη.⁴¹ Η δεύτερη αφορούσε την αυξημένη εξοικείωση των εφήβων τα αλκοολούχα: 4,7% και 10% των κοριτσιών 12-17 και 18-24 ετών δήλωναν ότι είχαν μεθύσει 3-9 φορές στη ζωή τους (0,7% και 2,3% > 10 φορές). Τα αντίστοιχα ποσοστά για γυναίκες 45-64 ετών ήταν μόλις 2,6% και 1,2%.⁴² Καθώς οι Αθηναίοι καταναλώναν αλκοόλ κυρίως στο πλαίσιο της παρέας, η πιο εύκολη πρόσβαση των νεαρών γυναικών σε χώρους όπως τα μπαρ έπαιζε ρόλο στη διάδοση της συστηματικής κατανάλωσης αλκοόλ. Η συστηματική παρουσία γυναικών σε τέτοιους χώρους ήταν σχετικά νέα εξέλιξη. Παρότι στην Ελλάδα δεν ίσχυσαν ποτέ πολιτικές ποτοαπογόρευσης που αποθάρρυναν τη δημόσια κατανάλωση αλκοόλ, η αυτόνομη γυναικεία παρουσία σε χώρους όπως τα μπαρ και οι ταβέρνες είναι φαινόμενο που γίνεται πιο εντατικό στη Μεταπολίτευση: ήταν σχετικά περιορισμένη ακόμα και στα χρόνια γύρω στο 1980 και γίνεται περισσότερο συστηματική όσο περνούν τα χρόνια μέσα στη δεκαετία.⁴³

³⁹ Όλα τα στοιχεία από το: Δημ. Σ Γαλανός, «Η κατάχρηση οινοπνευματωδών», *ΒτΚ*, 7/2/1986, 31-34.

⁴⁰ Δ. Νικολακόπουλος, «Μαθητές-μπεκρήδες», *ΒτΚ*, 20/5/1990, Β6.

⁴¹ Σύγκριση με έρευνα του 1985.

⁴² Νικολακόπουλος, «Μαθητές-μπεκρήδες».

⁴³ Catherine Gilbert Murdock, *Domesticating Drink: Women, Men and Alcohol in America, 1870-1940*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 1998. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, στα χρόνια της ποτοαπαγόρευσης, οι γυναίκες έπιναν κυρίως κρυφά στο σπίτι. Δημήτρης Κωνσταντάρας, «Ο γυναικείος αλκοολισμός σε χαμηλά επίπεδα στην Ελλάδα.», *Καθ*, 14/1/1982, 10

Στην περαιτέρω εξοικείωση με το αλκοόλ συνέβαλε η διάδοση των ντισκοτέκ και των κλαμπ. Τέτοιοι χώροι είχαν εμφανιστεί στην Πλάκα από τη δεκαετία του 1960 και διαδόθηκαν μετά το 1974.⁴⁴ Μετά το 1980 καθιερώνονται ως χώροι δημοφιλείς στους νέους, αλλά και το μαθητόκοσμο.⁴⁵ Για ορισμένους συλλογικούς φορείς, όπως οι πολιτικές νεολαίες, οι ντισκοτέκ αντιπροσώπευαν έναν απρόσωπο, παραπλανητικό, τρόπο διασκέδασης.⁴⁶ Ανάλογες αναπαραστάσεις ευδοκίμουςαν και στον κινηματογράφο, όπου οι χώροι αυτοί προβάλλονταν ως στέκια παραστρατημένων νέων και τοξικομανών, αλλά και σε τραγούδια.⁴⁷ Το σημείο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον από την άποψη των πολιτικών αναπαράστασης: ενώ, οι χώροι που χρησιμοποιούνται από τους σκηνοθέτες είναι σχεδόν πάντοτε ντισκοτέκ, τα τραγούδια που χρησιμοποιούνται στις ταινίες περιλαμβάνουν ποικίλα μουσικά ακούσματα, που είχαν ταυτιστεί παλιότερα με τη φθοροποιού ξενική επιρροή, όπως η ροκ.⁴⁸ Φαίνεται, επομένως, ότι οι σκηνοθέτες δεν ήθελαν να στοχοποιήσουν κάποιο συγκεκριμένο είδος μουσικής, αλλά την ξενική πολιτισμική επιρροή στους νεανικούς πολιτισμούς της Αθήνας ευρύτερα. Η επιλογή αυτή τεκμηριώνεται και από την παρουσία ξένων χαρακτήρων στις ταινίες αυτές. Ενδεικτικά, στα *Τσακάλια* η κοπέλα που διακινεί ναρκωτικά σε μια ντισκοτέκ είναι η «Ούρσουλα», μια Ολλανδέζα που κατοικεί μόνιμα στην Αθήνα.

Εικ. 3,4: Γελοιογραφία του Διογένη Καμμένου σατιρίζει τον προκλητικό τρόπο ζωής της νεολαίας και την αμηχανία του θεσμού της εκκλησίας: *ΚΕΛ*, 24/1/1982, 4.

Η ανησυχία αυτή που εντοπίζεται στο περιεχόμενο ορισμένων ταινιών εξέφραζε την επιφυλακτικότητα απέναντι στη διεύρυνση της συμμετοχής πολύ νέων καταναλωτών στις οικονομίες της απόλαυσης στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Άλλες ταινίες παρουσιάζουν τη συστηματικότερη εμφάνιση των νέων σε χώρους όπως οι ντισκοτέκ

⁴⁴ Papadogiannis, *Greek* 47-48.

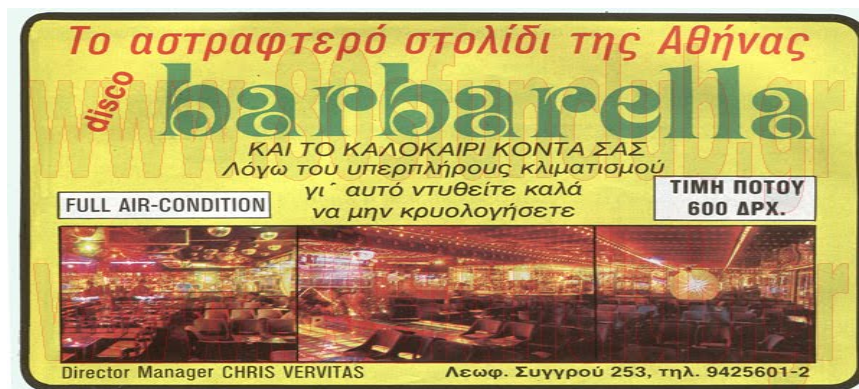
⁴⁵ Ντόρα Νταϊλιάνη, «Σού ξου μου σου μανταλάκια, ντίσκο και πολιτική», *ΚΕΛ*, 4/1/1981, 7.

⁴⁶ Γιώργος Γκίκας, κ.α., «Disco-χαμένη γενιά», *ΚΕΛ*, 30/10/1983, 3.

⁴⁷ Ενδεικτικά: Δαλιανίδης, *Τα τσακάλια και Στροφή*. Ντίμης Δαδήρας, *Φυλακές Ανηλίκων*.

⁴⁸ Μια ντισκοτέκ που χρησιμοποιείται συχνά στις ταινίες της εποχής είναι η Jacky 'Ο στα Ιλίσια.

με τη φιλελευθεροποίηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας που σφραγίστηκε με τη νομοθετική αλλαγή του 1982. Για παράδειγμα, στην ταινία του 1985 *Ο ροζ γάτος*, ο καθηγητής Σωτήρης Μουστάκας φλερτάρει ανοιχτά με τη μαθήτριά του Έφη Πίκουλα σε μια ντισκοτέκ. Σε συζητήσεις χρηστών του διαδικτύου με θέμα τα αγαπημένα νεανικά στέκια της περιόδου, ορισμένοι συζητητές που παρουσιάζονται ως μαθητές της εποχής, αναφέρουν ότι οι σχολικές εκδηλώσεις σε ντισκοτέκ ήταν ακόμα μια αφορμή για επαφή των νέων με αυτούς τους χώρους.⁴⁹ Αντίθετα με το πιο ρευστό ύφος των μπαρ, που απηχούσε συχνότερα τις αισθητικές προτεραιότητες των ιδιοκτητών, οι ντισκοτέκ είχαν πιο συγκεκριμένη αισθητική. Ορισμένες, όπως οι Jacky' Ο στα Ιλίσια, η Dorian Gray στη Λεωφόρο Βουλιαγμένης και η Barbarella στη Λεωφόρο Συγγρού (εικ 3,5) εξελίχθηκαν σε σημεία αναφοράς για μια ολόκληρη γενιά, που συζητάει για τη δημοφιλία τους μέχρι σήμερα στο διαδίκτυο.⁵⁰

Εικ 3,5: Διαφήμιση της ντισκοτέκ Barbarella: <http://www.80sfunclub.gr/discos.html> (3/10/2012)

Οι επενδύσεις ορισμένων ιδιοκτητών στη διακόσμηση επιχειρήσεων γύρω στο 1985 είχαν στόχο να προσελκύσουν εκλεκτή πελατεία, κάνοντας τις ντισκοτέκ τον πιο συζητημένο χώρο στην αθηναϊκή νύχτα. Ενδεικτικά, το 1984 η θερινή Αυτοκίνηση βρισκόταν σε μια κατασκευή που έμοιαζε με γέφυρα πλοίου. Η διάθεση για διάκριση πιστοποιούνταν από την πρακτική της πόρτας, που σε μαγαζιά όπως το Εργοστάσιο στην Παραλιακή ήταν αυστηρή, τουλάχιστον από το 1984.⁵¹ Η πόρτα εξέφραζε μια

⁴⁹ «Για χορό», *Αθ*, 24/5/1984, 64-66. «Disco στέκια»

<http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-8712.html> (2/10/2012), «Παλιά αγαπημένα στέκια»

<http://www.discomania.gr/site/forum/51---/1881---.html> (4/10/2012).

⁵⁰ Μερóπη Κοκκίνη, «Το λεξιλόγιο των '80s», *Lifo*, 20/11/2011,

<http://www.lifo.gr/guests/fantastic80s/27611> (3/10/2012). «Εμείς των 80s οι εκδρομείς. Το αλφαβητάρι της πιο κίτς δεκαετίας», <http://www.clickatlife.gr/story/biblio/emeis-ton-80s-oi-ekdromeis-to-alfabitari-tis-prio-kits-dekaetias?id=2034451> (3/10/2012) Πρβλ: τις διαδικτυακές συζητήσεις της προηγούμενης υποσημείωσης.

⁵¹ Γ. Ρ., «Φως, ρυθμός και μυστικότητα στην ντίσκο 'Εργοστάσιο'», *Αθ*, 8/3/1984, 55-56. Γ. Ρ., «Ρυθμός και θάλασσα στην ντίσκο 'Σαν Λορέντσο'», *Αθ*, 12/7/1984, 76. Γ. Ρ., «Μεγάλη κίνηση στη θερινή 'Αυτοκίνηση', *Αθ*, 2/8/1984, 60. Στο ζήτημα θα επανέλθω στο επόμενο υποκεφάλαιο.

αλλαγή. Καθώς η γνωστή διάκριση ανάμεσα στους φίλους της ροκ και της ντίσκο (ροκάδες εναντίον καρεκλάδων) παρήκμαζε, οι συνήθειες της διασκέδασης κατακερματίστηκαν. Ορισμένοι χώροι απέκτησαν κύρος και η πρόσβαση σε αυτούς προϋπέθετε την αποδοχή προτύπων, κυρίως ενδυματολογικών, από μέρους των καταναλωτών.⁵² Έτσι, η Αθήνα διαφοροποιείται από τις αμερικάνικες πόλεις, όπου τα κριτήρια επιλογής πελατών ήταν συχνά εθνοτικά, με θύματα τους μαύρους και τους ισπανόφωνους, καθώς τα κριτήρια επιλογής στην περίπτωση της Αθήνας ήταν κυρίως στιλιστικά.⁵³ Προς το 1988-89, η σκυτάλη πέρασε σταδιακά από τις ντισκοτέκ στα κλαμπ, που επίσης είχαν πόρτα. Η βασική διαφορά των ντισκοτέκ από τα κλαμπ ήταν η μεγαλύτερη ελαστικότητα στο μουσικό πρόγραμμα. Έδιναν ελευθερία επιλογών στους ντι-τζέϊ που συνδύαζαν λαϊκούς ερμηνευτές, όπως ο Στράτος Διονυσίου, με μοντέρνα καβουροτραγουδά του Λευτέρη Πανταζή, έντεχνα κομμάτια του Γιώργου Νταλάρα, ξένες ντίσκο επιτυχίες και κλασικά ξένα κομμάτια, όπως τραγούδια της Edith Piaf.⁵⁴ Στην επιτυχία του κλαμπ διακρίνουμε την τάση μιας ανατροπής στη διασκέδαση, που εδραιώνεται διεθνώς στη δεκαετία του 1990.⁵⁵ Το κλαμπ ως χώρος μαζικής διασκέδασης και η προώθηση του από τη νέα υφολογία ζωής εκφράζει την ενοποίηση του μαζικού πολιτισμού και την άρση των αποκλεισμών που διέκριναν τις προηγούμενες περιόδους, με κυριότερη εκείνη ανάμεσα στους φίλους της ροκ και της ντίσκο.⁵⁶

Όπως δείχνουν διαδίκτυακές μαρτυρίες, οι ντισκοτέκ και τα κλαμπ υπάγονταν σε κατηγοριοποιήσεις. Οι τοπικές ντισκοτέκ φιλοξενούσαν εκδηλώσεις σχολείων και συλλόγων, ενώ οι πιο γνωστές ντίσκο είχαν την πολυτέλεια να απορρίπτουν πελάτες προστατεύοντας τη φυσιογνωμία τους.⁵⁷ Τα καλά μαγαζιά εντάσσονταν σε ένα πλέγμα χώρων διασκέδασης που επιδίωκαν τη διάκριση που εκφραζόταν μέσω του κόστους των υπηρεσιών και της έμφασης στην εξωτερική εμφάνιση. Η επιτυχία των χώρων αυτών καθρέφτιζε μια αλλαγή: οι νέοι δε διέθεταν παραστάσεις από την πολιτισμική πόλωση της δεκαετίας του 1970, όταν τα ακροατήρια της ροκ και της ντίσκο μουσικής είχαν μάλλον περιορισμένη επικοινωνία. Καθώς αρκετοί ήταν εξοικειωμένοι με το προνόμιο της αυτοκίνησης από νεαρή ηλικία, προσλάμβαναν τη νυχτερινή Αθήνα ως ένα χώρο με λιγότερους γεωγραφικούς και στιλιστικούς διαχωρισμούς σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους. Στην πραγματικότητα, τα καλά

⁵² Γιώργος Πανόπουλος, «Ουφ, τελείωσε!», *Κλικ* (Ιαν 1990), 104-105.

⁵³ Horacio N. Roquez Martinez, 'That's My Place': Negotiating Racial, Sexual and Gender Politics in San Francisco Gay Latino Alliance, 1975-1983', *Journal of the History of Sexuality*, 12/2 (2003), 255.

⁵⁴ Βασίλης Μπόνιος, «Mercedes», *Κλικ* (Σεπτ 1989), 176-179.

⁵⁵ Ben Malbon, 'The Club. Clubbing: Consumption, Identity and Spatial Practices of Every-night Life', στο Tracey Skelton και Gill Valentine (επιμ.), *Cool Places. Geographies of Youth Cultures*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1998, 267-289. Sarah Thornton, *Club Cultures. Music, Media and Subcultural Capital*, Κέμπριτζ, Polity Press, 1997. Maria Pini, *Club Cultures and Female Subjectivity. The Move From Home to House*, Χαμπσάιρ και Νέα Υόρκη, Palgrave, 2001.

⁵⁶ Μποζίνης, *Ροκ παγκοσμιότητα*, 222-227.

⁵⁷ «Παλιά, αγαπημένα στέκια».

μαγαζιά και τα κλαμπ δεν εξέφραζαν κάποιο συγκεκριμένο μουσικό ακροατήριο, αλλά υιοθετούσαν πολιτικές διάκρισης με καθαρά στιλιστικά κριτήρια, τα οποία και πάλι δεν ήταν αυστηρά καθορισμένα.

Η μείωση των διαχωρισμών εκφραζόταν και στην ενσωμάτωση των Δυτικών Προαστίων στις κυρίαρχες γεωγραφίες της ψυχαγωγίας. Τα βελτιωμένα οικονομικά δεδομένα επέτρεπαν στους νέους των Δυτικών Προαστίων να επισκέπτονται ακριβές περιοχές, όπως η Κηφισιά και η Γλυφάδα, για καφέ ή ποτό. Η κινητικότητα αυτή υπήρξε μεταβατικό φαινόμενο της δεκαετίας του 1980. Καθώς δε συνοδεύτηκε από την αλλαγή τόπου κατοικίας, η σταδιακή δημιουργία πολυτελών χώρων διασκέδασης στα Δυτικά Προάστια στη δεκαετία του 1990 είχε ως αποτέλεσμα να επανεμφανιστεί μια χωρική εσωστρέφεια για τους νέους των περιοχών αυτών.⁵⁸ Η διασκέδαση πρόσφερε προϋποθέσεις συμβολικής ένταξης στον αθηναϊκό χάρτη των περιοχών αυτών, που στερούνταν πολιτιστικών υποδομών, όπως καυτηρίαζε ο Τύπος της Αριστεράς από την αρχή της δεκαετίας.⁵⁹ Πολλοί νέοι μετακινούνταν συνήθως με ιδιωτικά αυτοκίνητα για να διασκεδάσουν, ένα στοιχείο που ο αριστερός Τύπος παρουσίαζε ως αρνητικό, καθώς θεωρούσε πως ήταν υποχρέωση της τοπικής αυτοδιοίκησης να προσφέρει επιλογές ποιοτικής ψυχαγωγίας των νέων εντός των ορίων της συνοικίας τους.⁶⁰

Τα επόμενα χρόνια, οι επιλογές αυξήθηκαν και ως αποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης. Μετά το 1981, σταδιακά η κυβέρνηση ενίσχυσε τις τοπικές υποδομές, δημιουργώντας πολιτιστικά κέντρα, θεσμό που αποτελούσε δάνειο από τη γαλλική πολιτιστική πολιτική της δεκαετίας του 1960. Τα κέντρα υλοποιήθηκαν με το σχεδιασμό του προγράμματος Πολιτιστικής Ανάπτυξης 1983-1987 και είχαν σκοπό να ενεργοποιήσουν τους πολίτες στην πολιτισμική διαδικασία μέσω δράσεων, όπως επιμορφωτικά σεμινάρια, συναυλίες, εκδρομές κ.α.⁶¹ Παρόλα αυτά, οι νέοι μετακινούνταν όλο και περισσότερο για διασκέδαση. Η μετακίνηση αυτή εντασσόταν στη διαδικασία διεύρυνσης των κοινωνικών δικτύων και απαγκίστρωσης από τους

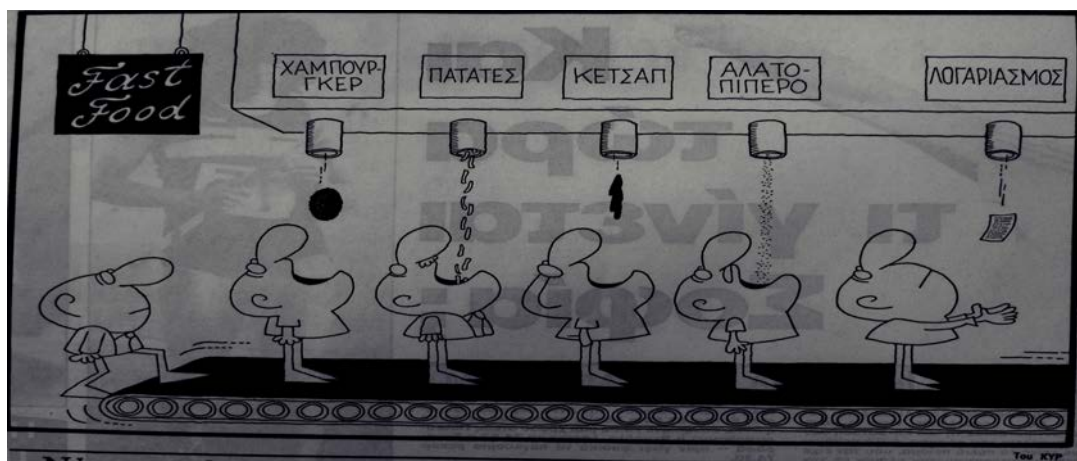
⁵⁸ Νίκος Σουλιάτης, «Κατασκευάζοντας πολυτελείς χώρους διασκέδασης σε ένα λαϊκό προάστιο. Κοινωνιολογική προσέγγιση των οικονομικών πρακτικών της αγοράς του Μπουρναζίου στο Περιστέρι», *Δοκίμες. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, 13/14 (2005), 41-60. Για μια δημοσιογραφική αποτύπωση από τη σκοπιά της αρχής της δεκαετίας του 1990: Σοφία Κιντή και Δημήτρης Γαλάνης, «Τα κορίτσια της άλλης όχθης», *Κλικ* (Ιούλ 1991), 134-140. Από τη δική μου εμπειρία, θα έλεγα ότι μετά το 1995 υπήρξε αντιστροφή ρόλων και τα Δυτικά Προάστια (ιδίως το Μπουρναζί) λειτουργούσαν ως μαγνήτης για έξοδο για νέους άλλων περιοχών. Οι κοπέλες των δυτικών προαστίων καταχωρούνταν στο εφηβικό φαντασιακό νέων από άλλες περιοχές ως ευκολότερα διαθέσιμες σεξουαλικά, ακολουθώντας μια εικονογραφία που εμφανίστηκε μετά το 1990. Πρβλ. τον επίλογο της εργασίας.

⁵⁹ «Αιγάλεω: Σβησμένο από το χάρτη της Δεξιάς», *ΚΡΙΖ*, 18/8/1981, 9. «Ας μιλήσει και σε μας για το αθλητικό θαύμα η Δεξιά και θα μάθει γιατί θέλουν όλοι την αλλαγή», *ΚΡΙΖ*, 11/10/1981, 13. «Η πιο μολυσμένη πόλη», *ΚΡΙΖ*, 7/3/1982, 5. «Μενίδι: Ο μεγαλύτερος σε έκταση και υποβάθμιση δήμος της Αττικής», *ΚΡΙΖ*, 26/6/1983, 7. Διονυσία Μπάκα, «Δεν αφήνουν τον Κορυδαλλό να πετάξει», *ΑτΚ*, 14/6/1981, 6.

⁶⁰ Μπάκα, «Δεν αφήνουν».

⁶¹ Ευάγγελος Λαγός, «Πολιτιστικά Κέντρα», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα*, 477-478. Πρβλ.: Νίκος Πουλάκης, «Ωδεία», *στο ίδιο*, 667-668.

τοπικούς πόλους οργάνωσης της εφηβικής κοινωνικότητας, όπως το σχολείο ή το φροντιστήριο των αγγλικών. Στους ίδιους τοπικούς άξονες εντάσσονταν χώροι ψυχαγωγίας της γειτονιάς, όπως καφετέριες, ουφάδικα και φαστφουντάδικα (Γ. Σ., Α. Χ., Σντ).

Εικ. 3,6: Γελοιογραφία του ΚΥΡ καυτηριάζει τα φαστφουντάδικα: ΚΕΛ, 19/6/1983, 12.

Όπως περιγράφει ο Eric Schlosser, τα φαστφουντάδικα εμφανίστηκαν στην Καλιφόρνια ανάμεσα στο 1920 και το 1940, εποχή αστικοποίησης και επέκτασης της αυτοκίνησης, και γνώρισαν επιτυχία στις Ηνωμένες Πολιτείες μεταπολεμικά, με την εμφάνιση αλυσίδων, όπως τα McDonalds και τα Kentucky Fried Chicken.⁶² Στην Αθήνα, τα φαστφουντάδικα καθιερώνονται ως νεανικά στέκια στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Το πρώτο εμφανίστηκε το 1979.⁶³ Το 1983, κάποια κεντρικά χαμπουργκεράδικα προσέλκυαν περισσότερους από 1.500 πελάτες, κυρίως ως 30 ετών, καθημερινά, ενώ ως το 1984 υπήρχαν στο Λεκανοπέδιο τουλάχιστον 47 τέτοιες επιχειρήσεις.⁶⁴ Η επιτυχία τους θορύβησε (εικ. 3,6).⁶⁵ Ορισμένοι δημοσιογράφοι καυτηρίαζαν την αγάπη των νέων για νέες διατροφικές συνήθειες και την απόρριψη παραδοσιακών χώρων εστίασης, όπως οι ταβέρνες.⁶⁶ Επίσης, τα κατέκριναν ότι αντιπροσώπευαν έναν αυτοματοποιημένο, αμερικάνικο, τρόπο ζωής, φαινόμενο που λίγο αργότερα ο κοινωνιολόγος George Ritzer περιέγραφε ως μακτοναλντοποίηση

⁶² Eric Schlosser, *Fast Food Nation: The Dark Side of the All-American Meal*, Νέα Υόρκη, First Mariner Books, 13-30.

⁶³ Ολυμπία Τσίπρη, «Η αμερικάνικη ιδέα για φθινό φαγητό κατακτά την Αθήνα», *Το ΒτΚ*, 25/3/1984, 47.

⁶⁴ Ρίκα Ζούλα, «Φαστφουντάδικα made in Greece», *Ένα*, 24/8/1983, 21-22. Τσίπρη, «Η αμερικάνικη»

⁶⁵ Σύλλας Κολλάτος, «Fast-Food», *Γυν*, 14/12/1983, 9. Μαίρη Αντωνοπούλου, «Τα έργα της Φωκίωνος Νέγρη», *Καθ*, 8/5/1985, 5.

⁶⁶ Κολλάτος, «Fast-Food».

της κοινωνίας.⁶⁷ Ωστόσο, τα φαστφουντάδικα της Αθήνας δεν αποτελούσαν απευθείας αναπαραγωγή του αμερικανικού μοντέλου, αλλά ένα υβριδικό προϊόν, που συνέδεε το αμερικάνικο χαμπουργκεράδικο με την ελληνική ταβέρνα. Πολλά φαστφουντάδικα πρόσφεραν και παραδοσιακά ελληνικά πιάτα, όπως ο μουσακάς.⁶⁸ Δεύτερον, η Αθήνα διέθετε ήδη ένα είδος εστιατορίων που ειδικεύονταν στη γρήγορη εστίαση, τα γνωστά σουβλατζίδικα. Καθώς πρόσφεραν πιάτα όπως οι τηγανητές πατάτες και ο γύρος, το κατά πόσο προωθούσαν την υγιεινή διατροφή είναι τουλάχιστον συζητήσιμο. Ωστόσο, κανένας δε διαμαρτυρόταν για τα σουβλατζίδικα, συστηματικά τουλάχιστον.⁶⁹

Η επιτυχία των φαστφουντάδικων, άλλωστε, δεν επηρέασε τη δημοφιλία του σουβλακιού. Χονδρικά, από το 1978 μέχρι το 1984 άνοιξαν περίπου 1.700 σουβλατζίδικα στην Αθήνα.⁷⁰ Ήταν δημοφιλή στους νέους, αφού ήταν η πιο οικονομική λύση για πρόχειρο φαγητό (Μ. Α., Σντ).⁷¹ Παράλληλα, τα προτιμούσαν και οι άνω των 30, που πήγαιναν πιο σπάνια σε φαστφουντάδικα (Β.Ψ., Σντ). Γιατί συνέβαινε αυτό; Πρώτον, τα σουβλατζίδικα είχαν μια ιστορική διαδρομή από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια. Τα πρώτα βρίσκονταν στο κέντρο, κυρίως γύρω από την Πλατεία Κάνιγγος.⁷² Δεύτερον, απηχούσαν την ελληνική παράδοση, καθώς και την εμπειρία της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Το σουβλάκι ήταν εξαγωγίμο, τουριστικό προϊόν, ταυτισμένο με την ελληνική γαστρονομική ταυτότητα.⁷³ Η περίπτωση του σουβλακιού επικυρώνει το επιχείρημα των Sidney Mintz και Christine Du Bois ότι οι αλλαγές και οι αντιστάσεις στις διατροφικές συνήθειες συνδέονται με οικονομικές και πολιτικές αλλαγές.⁷⁴ Στην περίπτωση αυτή πιθανότατα συνδέονται με το πως οι Έλληνες αντιμετώπιζαν την εμφάνιση νέων τροφών που προέρχονταν από το εξωτερικό. Στο δημόσιο λόγο, τα σουβλατζίδικα αντιπροσωπεύουν ένα χώρο αντίστασης στον εξαμερικανισμό και την εισβολή νέων αξιών στο παιδικό και εφηβικό διαιτολόγιο, κάτι που εκπροσωπούσαν τα φαστφουντάδικα που εξέφραζαν μια τάση παγκοσμιοποίησης των παιδικών και εφηβικών πολιτισμών που στο ελληνικό συμφραζόμενο γινόταν μάλλον αρνητικά αποδεκτή. Όμως, οι κριτικές αυτές μάλλον δεν άγγιζαν τους νεαρούς καταναλωτές που σκέφτονταν διαφορετικά δίνοντας έμφαση όχι μόνο στο μενού αλλά και στην αισθητική του χώρου. Στην

⁶⁷ Βλ. Κώστας Τσαούσης, «Ο πολύχρωμος κόσμος των fast-food», *Θούριος* (Σεπτ 1983), 16-18. George Ritzer, *The Macdonaldization of Society*, Θάουζεντ Όακς, Sage, 2008 [1993].

⁶⁸ Τσίππια, «Η αμερικάνικη».

⁶⁹ Επίσης: Κολλάτος, «Fast-Food».

⁷⁰ Νίνα Μελισόβα, «Το 'σουβλάκι' κυριαρχεί και στην εποχή του 'χάμπουργκερ'», *Το ΒτΚ*, 2/9/1984, 47. Οι ελλείψεις κατηγοριών στις στατιστικές της ΕΣΥΕ δημιουργούν προβλήματα. Τα φαστφουντάδικα περιλαμβάνονταν στα παραδοσιακά εστιατορία ενώ τα σουβλατζίδικα στα ψητοπωλεία.

⁷¹ Επίσης: Μελισόβα, «Το 'σουβλάκι'».

⁷² Στο ίδιο.

⁷³ Στο ίδιο.

⁷⁴ Sidney W. Mintz και Christine M. Du Bois, 'The Anthropology of Food and Eating', *Annual Review of Anthropology*, 31 (2002), 104.

ελληνική δεκαετία του 1980 το σουβλατζίδικο σήμαινε φαγητό στο πόδι, χωρίς να επενδύεται με συνδηλώσεις διατροφικής κατωτερότητας, αντίθετα από ό,τι είχε συμβεί με παραδοσιακά φαγητά σε άλλες πόλεις σε πορεία καταναλωτικής επέκτασης.⁷⁵ Τα σουβλατζίδικα δεν ήταν ελκυστικοί χώροι. Αντίθετα, ήταν όλο τσίκνα, πολύ μακριά από την πρόσφατη εκδοχή του γκουρμέ σουβλατζιδικού.⁷⁶ Οι αμφισβητούμενες υγειονομικά συνθήκες σε ορισμένα σουβλατζίδικα όπως εκείνα στη στοά της οδού Δώρου στην Ομόνοια, γνωστής «στοάς της πείνας» όπου σερβιριζόταν ο λεγόμενος «γύρος του θανάτου» συζητούνται ως σήμερα στο διαδίκτυο από χρήστες που παρουσιάζονται ως νέοι της εποχής. Συνομιλητές αναφέρουν ότι τα συγκεκριμένα σουβλατζίδικα ήταν τόσο βρώμικα που απορούσαν πώς τα επέλεγαν οι μεγαλύτεροι. Οι μαρτυρίες αυτές προφανώς διαμεσολαβούνται από μεταγενέστερες προσλήψεις του τι είναι υγιεινό. Ωστόσο, απηχούν τις διαφορές αντίληψης αναφορικά με το πως προσλάμβαναν την έννοια της καθαριότητας οι νέοι της δεκαετίας του 1980 και οι μεσήλικες και οι ηλικιωμένοι της εποχής.⁷⁷

Αντίθετα, τα φαστφουντάδικα ήταν ευχάριστοι χώροι συγκέντρωσης. Ήταν λιγότερο αρνητικά φορτισμένα σε σύγκριση με τις καφετέριες, τα ουφάδικα, τα μπαρ και τις ντισκοτέκ, όπου στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, που η ντίσκο συνδέθηκε με φόβους διάδοσης της γκέι κουλτούρας, πλανιόνταν κυρίως ο φόβος των ναρκωτικών.⁷⁸ Το φαγητό και η ποιότητα του φαστφουντάδικου ήταν δευτερεύον ζητούμενο. Παράλληλα, διαφοροποιούνταν από τους χώρους των μεγαλύτερων σε ηλικία, δίνοντας την αίσθηση ενός εφηβικού καταφυγίου: τα έντονα και πολλά χρώματα τα διαφοροποιούσαν από τις ταβέρνες.⁷⁹ Στα φαστφουντάδικα οι έφηβοι συζητούσαν προβλήματα της καθημερινότητας και φλέρταραν, όπως θυμάται ένας τότε έφηβος:

[Το φλερτ γινόταν] κυρίως μέσα από το σχολείο ή στο σινεμά ή καμιά φορά και στα «Goody's», αν ήσουν αρκετά μάγκας και πέταγες την πατάτα με καλό τρόπο (γελάει). (Α. Χ., Σντ)⁸⁰

⁷⁵ Για παράδειγμα, στην Πόλη του Μεξικού στο μέσο του 20^{ου} αιώνα, οι ευρωπαϊκές τροφές θεωρούνταν ανώτερες και φορείς ενός ανώτερου διατροφικού πολιτισμού: Sandra Aguilar Rodriguez, 'Cooking Modernity: Nutrition Policies, Class and Gender in 1940s and 1950s Mexico City', *The Americas*, 64/2 (2007), 177-205 (κυρίως 181-187).

⁷⁶ «Πετρό πιτάδικα/ σουβλατζίδικα», <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-7520.html> (4/10/2012).

⁷⁷ Στο ίδιο, 'ΦΖΠ1', #48, #50, 24/2/2014, 'Wally', 24/2/2014, #49 (Τ.Π.: 2/1/2016).

⁷⁸ Frank Gillian, 'Discophobia: Antigay Prejudice and the 1979 Backlash Against Disco', *Journal of the History of Sexuality*, 15/2 (2007), 276-306.

⁷⁹ Βλ.: «Milkshake», *Θούριος* (Σεπτ 1983), 19· «Fast-food: Τα χρώματα στεγάζουν τις κουβέντες μας», στο ίδιο, 20-22· «Καμάκια και χαβαλές κάτω από τα πολύχρωμα φώτα», στο ίδιο, 22.

⁸⁰ Πρβλ τη σχετική συζήτηση «Πετρό αλυσίδες φαστ-φουντ».

<http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-1193.html> (4/10/2012) όπου εκτίθεται ο ρόλος των εστιατορίων αυτών ως χώρων εφηβικής κοινωνικοποίησης. Αρκετές μαρτυρίες τοποθετούνται στην αρχή της δεκαετίας του 1990, στοιχείο που δείχνει ότι τα φαστφουντάδικα διατήρησαν την απήχηση τους ανάμεσα στους εφήβους κάτι που θα επιβεβαιώνα από τη δική μου εμπειρία. Πρβλ: «Milkshake».

Η δημοφιλία των φαστφουντάδικων έδειχνε την ανάγκη των εφήβων να κατοχυρώσουν τους δικούς τους χώρους στην πόλη και την ενδυνάμωση του ρόλου τους ως διαμορφωτών καταναλωτικών τάσεων που επηρέαζαν ευρύτερα ακροατήρια. Επίσης, έδειχνε ότι πολύ νέοι καταναλωτές έβγαιναν έξω για φαγητό χωρίς τη συνοδεία των γονιών τους. Η επιτυχία των φαστφουντάδικων συνδυαζόταν με την επιτυχία άλλων χώρων που πρόβαλαν ξένα διατροφικά πρότυπα και απευθύνονταν σε μεγαλύτερους. Τα ιταλικά εστιατόρια και οι πιτσαρίες ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αντίθετα με τα φαστφουντάδικα, που είδαν μια έκρηξη στην αρχή της δεκαετίας του 1980, οι πιτσαρίες ενσωματώθηκαν στην αθηναϊκή πραγματικότητα με πιο αργούς ρυθμούς, σε διάστημα περίπου μιας δεκαετίας. Οι πρώτες πιτσαρίες, όπως ο Τομ-Γκας στο Κερατσίνι (1972), ο Λούκουλος στους Αμπελόκηπους (1974) και η Buona-Sera στο Παγκράτι (1975), εμφανίστηκαν λίγο μετά το 1970. Αν, όμως, στη δεκαετία του 1970 η πίτσα ήταν εξεζητημένη επιλογή, στη δεκαετία του 1980 εξελίχθηκε σε αγαπημένο φαγητό για νέους και μεγαλύτερους.⁸¹ Αμφισβητώντας τη σύνδεση ανάμεσα στη γυναίκα νοικοκυρά και το καθήκον της ως οικογενειακής μαγείρισσας, που εκτός από την Ελλάδα υπήρξε ισχυρή μεταπολεμικά και σε άλλες μεσογειακές χώρες (π.χ. Ιταλία), μπορούμε να υποθέσουμε ότι η δημοφιλία της πιτσαρίας καθρεφτίζει ανατροπές στις έμφυλες σχέσεις και τις στρατηγικές συνεννόησης και ρήξης ανάμεσα στα παιδιά και τους εφήβους και τους γονείς τους και την ανάδυση νέων διαγενεακών παρονομαστών γούστου που επιδρούσαν στις επιλογές της οικογενειακής εξόδου.⁸²

Αντίθετα με τα φαστφουντάδικα, οι πιτσαρίες ήταν αγαπητές σε πολλούς μεσήλικες. Όπως επισημαίνει ο Yong Chen, η μελέτη του φαγητού και των διατροφικών συνηθειών είναι εργαλείο μέσα από το οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε τις σχέσεις του διεθνικού με το τοπικό και τους τρόπους σύνδεσης αυτών των σχέσεων με έννοιες και διαδικασίες όπως η μετανάστευση, το εμπόριο, η τάξη, οι έμφυλες σχέσεις και οι μετασχηματισμοί των ταυτοτήτων.⁸³ Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970 και η περίοδος γύρω στο 1980 παρουσιάζει ενδιαφέρον από αυτήν την άποψη, καθώς εμφανίζονται νέα φαγητά και χώροι, όπως η πίτσα και οι πιτσαρίες. Η πίτσα αντιπροσώπευε μια καινούρια γεύση, πιο ουδέτερη ιδεολογικά και οικεία γαστρωμαργικά, καθώς παρέπεμπε στη γειτονική Ιταλία και όχι τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου επίσης η κατανάλωση του ίδιου φαγητού έγινε

⁸¹ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Πίτσα», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 459-461.

⁸² Για την ταυτότητα της γυναίκας – μαγείρισσας στη μεταπολεμική Ιταλία: Luisa Tascam και Stuart Hilwig, 'The 'Average Housewife' in Post-World War II Italy', *Journal of Women's History*, 16/2 (2004), 92-115.

⁸³ Yong Chen, 'Food As World History: Broadening the Horizon and Reach of Historical Research', *Journal of World History*, 21/2 (2010), 298.

εντυπωσιακά μαζική μεταπολεμικά.⁸⁴ Η πιο απροβλημάτιστη αποδοχή που τους επιφύλαξε το αθηναϊκό περιβάλλον δείχνει ότι διατροφικές συνήθειες που συνδέονταν με τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως τα φαστφουντάδικα, προκαλούσαν μεγαλύτερες αντιδράσεις στο πλαίσιο του αντιαμερικανισμού της εποχής.⁸⁵ Επιπλέον, η χωρική οργάνωση που είχαν οι πιτσαρίες ήταν πιο οικεία στους πελάτες της παραδοσιακής ταβέρνας. Οι πιτσαρίες διέθεταν σερβιτόρους και τραπεζομάντιλα, σε αντίθεση με τα φαστφουντάδικα, όπου οι πελάτες έπρεπε να σερβίρονται μόνοι τους.

Η σχέση των Αθηναίων με την πιτσαρία άλλαξε στη διάρκεια της δεκαετίας. Αρχικά, η έξοδος στη πιτσαρία είχε αίγλη, καθώς έδινε στους συμμετέχοντες την αίσθηση ότι συμμετέχουν σε μια νεωτερική γευστική τελετουργία και επικύρωνε τη θετική τους διάθεση για γαστρονομικό κοσμοπολιτισμό (I.Z., Σντ).⁸⁶ Η μαγεία αυτή σταδιακά χάθηκε, κυρίως εξαιτίας της διάδοσης της κατ' οίκον διανομής (ντιλίβερι). Η διάδοση του ντιλίβερι ήταν συνέπεια της αύξησης των πιτσαριών και του ανταγωνισμού και της εξάπλωσης νέων μορφών οικιακής ψυχαγωγίας με επίκεντρο την τηλεοπτική οθόνη. Οι μεγάλες έγχρωμες τηλεοράσεις και το βίντεο δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για να διαδοθεί η πίτσα. Οι ποδοσφαιρόφιλοι αγκάλιασαν το ντιλίβερι συνδυάζοντας την παρακολούθηση ποδοσφαιρικών αγώνων με πίτσες, μπύρες και ούισκι, ενώ και οι επιτυχίες του Άρη Θεσσαλονίκης, που συμμετείχε τρεις συνεχόμενες φορές στην τελική φάση του Κυπέλλου Πρωταθλητριών Ομάδων στο μπάσκετ έπαιξαν ρόλο, καθώς οι αγώνες του συλλόγου κατέγραφαν πανελλαδικά πολύ υψηλές τηλεθεάσεις (Γ. Κ. Σντ).⁸⁷ Το γεύμα με πίτσα ήταν μια χαλαρή στιγμή για την οικογένεια, όπου το τραπέζι μπορούσε να το αντικαταστήσει ο καναπές του σαλονιού και τα μαχαιροπήρουνα η χαρτοπετσέτα. Αποδέσμευε τη νοικοκυρά από τα καθήκοντα της προετοιμασίας του γεύματος και του πλυσίματος των πιάτων, επιτρέποντας της να συμμετάσχει ισότιμα στην τελετουργία, και αναδεικνυόταν ως στιγμή σύσφιξης των σχέσεων ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά.⁸⁸ Οι στιγμές συγκατάβασης και χαλάρωσης που αντιπροσώπευε η πίτσα εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλέγμα δράσεων που διεύρυνε την επικοινωνία ανάμεσα τους νέους και τους γονείς τους.

⁸⁴ Bonnie M. Miller, 'The Evolution of a Fast Food Phenomenon: The Case of American Pizza' στο Carol Helstosky (επιμ.), *The Routledge History of Food*, Αμπινγκτον, Routledge, 2015, 249-269. Στις Ηνωμένες Πολιτείες υπήρχαν περίπου 15.000 πιτσαρίες στην αρχή της δεκαετίας του 1950.

⁸⁵ Για αριθμητικά δεδομένα: Panayote Elias Dimitras, 'Changes in Public Attitudes' στο Kevin Featherstone και Dimitrios K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece*, Λονδίνο και Σύδνεϋ, 1987, 64-84. Για μια πρόσφατη προσέγγιση στην έννοια του Αμερικάνου εχθρού: Ζηνοβία Λαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Αθήνα, Ασίνη, 2016, 375-496.

⁸⁶ Με τον ισχυρισμό αυτό συμφωνούν και αρκετοί από τους συμμετέχοντες σε μια σχετική διαδικτυακή συζήτηση. Βλ.: «Πετρό πιτσαρίες», <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?11717-%D1%E5%F4%F1%FC-%D0%E9%F4%F3%E1%F1%DF%E5%F2> (5/10/2012), κυρίως τις συνεισφορές των χρηστών 'electricchurch', #1, 2/12/2009, 'Rakeesh', #7, 15/4/2010, Joe, #9, 28/4/2008.

⁸⁷ Γιώργος Πασβάτσης, «Άρης» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 38-40.

⁸⁸ Παναγιωτόπουλος, «Πίτσα».

Η τάση αυτή εκφραζόταν με πολλούς τρόπους, είχε τα όρια της και στηριζόταν στις υλικές παροχές. Σύμφωνα με συνεντεύξεις νέων σε έντυπα της εποχής, ικανοποιητικό χαρτζιλίκι διέθεταν όχι μόνο οι νέοι από εύπορες οικογένειες, αλλά και πολλά παιδιά μεσαίων και μικροαστικών οικογενειών.⁸⁹ Το 1986, μια δημοσκόπηση έδειχνε ότι πολλοί νέοι τα πήγαιναν καλά με τους γονείς τους και μοιράζονταν αρκετές κοινές αξίες: καθώς θεωρούσαν την οικογένεια και το γάμο σημαντικούς θεσμούς, αναγνώριζαν στους γονείς τους δικαιώματα επέμβασης στις επιλογές τους.⁹⁰ Για παράδειγμα, παρότι πολλοί νέοι είχαν προγαμιαίες σχέσεις, κάτι που επηρέαζε τον προσανατολισμό της ψυχαγωγίας δίνοντας προβάδισμα σε χώρους που ευνοούσαν το φλερτ, λίγοι αμφισβητούσαν τη δημιουργία οικογένειας ως στόχο. Η διάθεση αυτή αποτυπωνόταν στα αποτελέσματα μιας έρευνας εφηβικού γυναικείου περιοδικού το 1986: 74% των αναγλωστριών του ήταν υπέρ του προγαμιαίου σεξ, 95% ήθελε να έχει παντρευτεί πριν τα 30 και 93% ήθελε να αποκτήσει παιδιά.⁹¹

Εικ 3,7: Νέοι σε καφέ: Μαρία Σταμπούλη, «Το χάσμα των γενεών γεφυρώνεται», *Ένα*, 22/5/1986, 28.

Οι νέοι που έκαναν οικογένεια άλλαζαν τις επιλογές τους ως προς τη ψυχαγωγία, στοιχείο που συνέβαλε στο να παραμένουν ορισμένοι χώροι διαρκώς νεανικοί. Πόσο αυστηροί ήταν οι ηλικιακοί διαχωρισμοί; Το εύρος επιλογών και η διασπορά των νέων τρόπων ζωής ελαστικοποιούσαν τα πρότυπα ψυχαγωγίας, υπονομεύοντας προηγούμενους διαχωρισμούς, όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο. Μια έρευνα της Alco στο Λεκανοπέδιο δίνει στοιχεία για τις τάσεις ανά υποομάδες το 1989. Παρά την αύξηση των επιλογών στην εστίαση, η ταβέρνα ήταν η πρώτη επιλογή διασκέδασης, με περιορισμένη όμως απήχηση στους νέους κάτω από 25

⁸⁹ Αριάδνη Εσπέρου, «Μπαμπά, θέλω χαρτζιλίκι», *Ένα*, 28/7/1983, 55-56. Πηγή Περσιάδου, «Πώς ξοδεύω το χαρτζιλίκι μου», *Εικόνες*, 17/12/1986, 44-51.

⁹⁰ Μαρία Σταμπούλη, «Το χάσμα των γενεών γεφυρώνεται», *Ένα*, 22/5/1986, 24-28.

⁹¹ «Να πως βλέπετε το γάμο», *Seventeen* (Απρ 1986) 26.

ετών.⁹² Οι αλλαγές στη ψυχαγωγία απεικόνιζαν τη μετάβαση από τη φοιτητική ζωή και τον εργένικο βίο στη μετά το γάμο περίοδο, όπου οι ευκαιρίες για ξενύχτι μειώνονταν: με αριθμούς, η μέση ηλικία πρώτου γάμου των ανδρών αυξήθηκε από 27,2 έτη το 1980 σε 27,3 το 1985 και σε 27,9 το 1990 και των γυναικών από 22,3 το 1980 σε 22,8 το 1985 και 24,7 το 1990.⁹³ Η απεξάρτηση από το οικογενειακό ταμείο από τα 23-24 και μετά, διεύρυνε τις επιλογές των εικοσιπεντάρηδων, που επέλεγαν ακριβότερες μορφές διασκέδασης: σύμφωνα με μια έρευνα, το 1990, οι νέοι που στηρίζονταν στο χαρτζιλίκι μειωνόταν μετά τα 23, καθώς λίγοι παρέμεναν φοιτητές (2% σε ηλικία 24-26 έναντι 31% σε ηλικία 21-23). Συχνά, η ολοκλήρωση της φοιτητικής ζωής σήμαινε τη σχετικά γρήγορη έξοδο στην αγορά εργασίας στοιχείο που δείχνει ότι πολλοί νέοι δεν είχαν ανάγκη να εργάζονται ως φοιτητές και συντηρούνταν με οικογενειακούς πόρους όσο σπούδαζαν, κάτι που επικυρώνει τη σχετική ευμάρεια της εποχής. Επίσης, μειώνονταν όσοι έμεναν με τους γονείς τους (15% αντί 46% για τους 21-23). Πολλοί νέοι έμπαιναν κανονικά στην αγορά εργασίας έξι ως επτά χρόνια αφότου ενηλικιώνονταν. Οι καταναλωτικές δυνατότητες των ενηλίκων και η συμμετοχή τους στις οικονομίες της ψυχαγωγίας ως την ηλικία των 23-24 καθορίζονταν με όρους αντίστοιχους εκείνων των ανηλίκων: από την οικονομική θέση της οικογένειας και το πόσο δοτικοί ήταν οι εκάστοτε γονείς.⁹⁴

Οι γενικεύσεις διακινδυνεύουν απλουστεύσεις και η αυστηρότητα των ηλικιακών διαχωρισμών επιδέχεται εκλέπτυνση. Για παράδειγμα, όπως προείπα, τα μπαρ ήταν δημοφιλή και σε τριαντάρηδες που καλλιεργούσαν το προφίλ του διανοούμενου ή του ψαγμένου και παρέμεναν εργένηδες, μια εικόνα με την οποία ήταν εξοικειωμένοι οι νέοι της εποχής (Π.Κ., Μ.Α., Σντ).⁹⁵ Η σημαντικότερη ίσως αλλαγή στη ψυχαγωγία σε συνάρτηση με την ηλικία και την οικονομική ανεξαρτησία ήταν ότι κάποιος είχε περισσότερες επιλογές να βγαίνει για φαγητό. Η αύξηση των επιλογών στην Αθήνα είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1970. Απηχώντας την παρατήρηση της Tanja Luckins, που στην ανάλυση της για τη Μελβούρνη συνδέει την άνοδο του κοσμοπολιτισμού της πόλης με την αύξηση των γαστριμαργικών επιλογών και προκλήσεων, η αύξηση των έθνικ εστιατορίων έδειχνε ότι η Αθήνα σταδιακά γινόταν μια πρωτεύουσα πολλών επιλογών.⁹⁶ Απηχώντας τη μεγάλη διάδοση της γαλλικής κουζίνας σε ξένες μητροπόλεις όπως η Νέα Υόρκη, όπου άνοιξαν πολλά γαλλικά ρεστοράν στη δεκαετία του 1960, το γαλλικό Aubrevois στο Κολωνάκι είχε ανοίξει το 1965.⁹⁷ Το ιαπωνικό εστιατόριο Μιτσικό στην Πλάκα λειτούργησε το 1971.⁹⁸ Οι

⁹² Γ. Θ. Δασκαλόπουλος, «Πρώτοι στις ταβέρνες και τα θεάματα.», *ΚτΚ*, 1/10/1989, 14.

⁹³ Laura Maratou Alipranti, 'Matrimonial Models' στο Charalambis (επιμ.), *Recent Social Trends*, 136.

⁹⁴ Χλιδατζής, «20 και κάτι».

⁹⁵ Δασκαλόπουλος, «Πρώτοι».

⁹⁶ Tanja Luckins, 'Gentrification and Cosmopolitan Leisure in Inner-Urban Melbourne, Australia, 1960s-1980s', *Urban Policy and Research*, 27/3 (2009), 267-269.

⁹⁷ Πρβλ: Alexandra Leaf, 'French' στο Andrew F. Smith (επιμ.), *Savoring Gotham. A Food Lover's Companion to New York City*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015, 225-227.

⁹⁸ «Στα γιαπωνέζικα ρεστοράν της Αθήνας», *Αθ* 17/9/1987, Vii-Viii.

επιλογές αυξήθηκαν γρήγορα μετά το 1980. Πέρα από την ιταλική κουζίνα, που αποτελούσε αναφορά από το τέλος της δεκαετίας του 1970, το 1983 στην Αθήνα υπήρχαν αρκετά γαλλικά εστιατόρια, στοιχείο που παρέπεμπε στους παραδοσιακούς δεσμούς της αθηναϊκής αστικής ελίτ με τη Γαλλία. Εκπροσωπούσαν, επίσης, και άλλες κουζίνες, όπως η ισπανική, η γερμανική, η αραβική, η ινδική, η πολυνησιακή και η κορεατική, στοιχείο που δείχνει την αύξηση των πολιτισμικών επιρροών. Μετά τη Δυτική Ευρώπη, η Ασία αναδεικνυόταν ως αναγνωρίσιμη αναφορά, στοιχείο που έδειχνε τη διάθεση ορισμένων Αθηναίων να αναζητήσουν γευστικές προκλήσεις σε πιο εξωτικές κουζίνες και να απομακρυνθούν από το οικείο ευρωπαϊκό πλαίσιο.⁹⁹ Με όρους απήχησης, τα εστιατόρια δε συναγωνίζονταν τις ταβέρνες και παρέμειναν δημοφιλή σε μικρότερα ακροατήρια.¹⁰⁰ Ορισμένα ακριβά εστιατόρια, όπως το πολυνησιακό Κονακάι στο ξενοδοχείο Ledra Marriott, η Ράτκα, το Bajazzo, το Sixties και το Picollo Mondo, συγκέντρωναν πολιτικούς, επιχειρηματίες και καλλιτέχνες.¹⁰¹ Ήταν ακριβοί χώροι και απευθύνονταν σε καταναλωτές που διέθεταν γαστριμαργικό κοσμοπολιτισμό που τους επέτρεπε συγκρίσεις με ανάλογες εμπειρίες στο εξωτερικό: ενδεικτικά, το 1987, ένα δείπνο για δύο άτομα στο Κονακάι κόστιζε περίπου 12.000 δραχ.¹⁰² Προφανώς, όλα τα εστιατόρια δεν ήταν το ίδιο. Αν τα γαλλικά εστιατόρια ήταν πολλά και ακριβά ήδη στην αρχή της δεκαετίας, ταυτόχρονα δημιουργούνταν νέοι χώροι που στόχευαν σε πιο νεανικά ακροατήρια.¹⁰³

Φωτογραφίες σε αφιερώματα σε περιοδικά και εφημερίδες δίνουν την εντύπωση ότι τα έθνικ εστιατόρια απευθύνονταν κυρίως σε μεσήλικες καταναλωτές. Την ίδια εικόνα έδωσε μια νεαρή, τότε, πληροφορήτρια που επισκεπτόταν τέτοιους χώρους με φίλες και φίλους μεγαλύτερης ηλικίας από εύπορες οικογένειες (Ε.Π., Σντ). Μετά το 1985-86, η έξοδος σε τέτοια εστιατόρια προβλήθηκε ιδιαίτερα από τη νέα υφολογία ζωής.¹⁰⁴ Η έξοδος σε ακριβά εστιατόρια συνδεόταν με την επιτέλεση επιτυχημένων ανδρισμών και προβαλλόταν ως επιλογή εξόδου που γοήτευε τις γυναίκες.¹⁰⁵ Παράλληλα, ταίριαζε με την εικόνα της Αθήνας ως πόλης με πολλές επιλογές ψυχαγωγίας που διακινούσαν τα λαιφστάιλ έντυπα. Στο επίπεδο της αναπαράστασης, η μετάβαση από την ταβέρνα στο σουσί είχε συντελεστεί, δίνοντας στον James Faubion λαβή να την αναγνωρίσει, την αρχή της δεκαετίας του 1990, ως στοιχείο

⁹⁹ «Ρεστοράν: Διεθνής Κουζίνα», *Αθ*, 29/12/1983, 59-67.

¹⁰⁰ Δασκαλόπουλος, «Πρώτοι».

¹⁰¹ Άρης Δαβαράκης, «Playboy: Μικρές ώρες», *Py* (Οκτ 1985), 9· Σύλλας Κολλάτος, «Γευματίζοντας έξω», *Py* (Απρ 1987), 99-101 και *Py* (Μάης 1987), 91-92. Στέφανος Σαμάκας, «Τα στέκια των πολιτικών», *Αθ*, 19/3/1987, I-v.

¹⁰² Κολλάτος, «Γευματίζοντας».

¹⁰³ Κρίτων Παπαδόπουλος, «Αναζητώντας την αυθεντική γαλλική κουζίνα», , 5/12/1985, 60-61. «Γαλλική κουζίνα», , 29/12/1983, 62. Γιώργος Σκίντσας, «Γαλλική κουζίνα: στους ναούς μιας άλλης γεύσης», *ET*, 22/3/1990, 8. Για γαλλικά εστιατόρια: Κρίτων Παπαδόπουλος, «Γαλλική κουζίνα σε κοσμοπολίτικο περιβάλλον», *Αθ*, 17/1/1985, 54-55.

¹⁰⁴ Pierre Costeau και Giorgio Melissino, «Η ζωή είναι μικρή και η μιζέρια πολυτέλεια», *Κλικ* (Δεκ 1988), 150-157.

¹⁰⁵ «Προσκαλώντας μια κυρία», *Status. Ειδικό Τεύχος αφιερωμένο στη γυναίκα*, Μάρτης 1990, 54-57.

μιας καταναλωτικής νεωτερικότητας.¹⁰⁶ Χαρακτηριστικές είναι οι εικόνες από το ιταλικό εστιατόριο La Bussola (εικ. 3,8) και ένα αφιέρωμα του περιοδικού *Status* στη γυναίκα (εικ. 3,9). Κοιτώντας τις σελίδες των περιοδικών, ορισμένοι Αθηναίοι αναζητούσαν πληροφορίες για ερωτήσεις όπως «πού έχει καλό σουσι;» που ήταν αδιανόητες μερικά χρόνια πριν.

Εικ. 3,8: Εσωτερικό του ιταλικού εστιατορίου La Bussola: Κρίτων Παπαδόπουλος, «Διακριτικό περιβάλλον και προσεγμένο φαγητό», *Αθ*, 15/5/1986, 52-53.

Εικ. 3,9: Φωτογραφία ενδεδειγμένου δείπνου από αφιέρωμα του περιοδικού *Status* στη γυναίκα: «Προσκαλώντας μια κυρία», *Status. Ειδικό Τέχος αφιερωμένο στη γυναίκα*, Μάρτης 1990, 56.

Και μαζί και χώρια: διαφορετικοί τρόποι διασκέδασης: ακροατήρια, όρια διαχωρισμών

Το 1989 το *Αθηνόγραμμα* παρουσίαζε ένα νέο μπαρ στα σύνορα Καλλιθέας - Νέας Σμύρνης με αναφορά στην πόρτα του μαγαζιού.¹⁰⁷ Η πολιτική της πόρτας (εικ. 3,10)

¹⁰⁶ Faubion, *Modern Greek Lessons*, 244.

¹⁰⁷ Στέφανος Σαμακάς, «Stand Up», *Αθ*, 2/3/1989, I.

γενικευόταν.¹⁰⁸ Η πρακτική είχε ως εξής: στην είσοδο οι πορτιέρηδες, νεαροί γυμνασμένοι άνδρες, απαγόρευαν την είσοδο σε όσους έκριναν ότι αλλοίωναν τη φυσιογνωμία του μαγαζιού. Η πρακτική ήταν παράνομη, αλλά υπήρχε μια πολιτική σιωπηλής συναίνεσης από επιχειρήσεις, αρχές και τμήματα του κοινού στην εφαρμογή της. Είναι ενδεικτικό ότι δεν εντοπίζονται εύκολα παράπονα πελατών για την πρακτική αυτή αποκλεισμών. Τα κριτήρια της πόρτας ήταν τα εξής: πρώτον, η μέρα και η περίοδος του χρόνου, καθώς τα Σάββατα ή το καλοκαίρι στα παραλιακά μαγαζιά, όπου η ζήτηση ήταν αυξημένη, τα κριτήρια ήταν πιο σκληρά.¹⁰⁹ Δεύτερον, το στιλ του προσώπου που ήθελε να μπει στο χώρο.¹¹⁰ Οι πολιτικές αυτές διάκρισης συμβάδιζαν με τις αισθητικές επιλογές που πρόβαλε η νέα υφολογία ζωής, τοποθετώντας από τη μια πλευρά όσους διασκεδάζαν σε μέρη ευτελούς - σύμφωνα με τα κριτήρια της - αισθητικής, όπως τα μπουζούκια, και, από την άλλη, όσους επέκριναν αυτούς τους τρόπους διασκέδασης: η διάκριση δε βασιζόταν τόσο σε οικονομικά κριτήρια, καθώς τα μπουζούκια ήταν ακριβός τρόπος ψυχαγωγίας, αλλά σε αισθητικά κριτήρια.¹¹¹ Το ντύσιμο ήταν ένα ακόμα κριτήριο: απορρίπτονταν τα αθλητικά παπούτσια, τα φθηνά μπουφάν, οι λευκές κάλτσες και γενικά εκείνοι που ήταν ντυμένοι λες και πήγαιναν σε ταβέρνα.¹¹² Η διάκριση δεν ήταν αυστηρά οικονομική αλλά στιλιστική. Στο μπαρ Alo-Alo απέρριπταν όσους φορούσαν φθηνά, μη επώνυμα ρούχα.¹¹³ Ο πορτιέρης του μπαρ Beat στο Μαρούσι έκοβε «τα χοντρά»: «τους ελεεινούς, τους άγριους, τα φρικιά, τους ροκάδες, τις αγοροπαρέες και τις μαρίδες», έχοντας στόχο τη σύνθεση «ενός προσεγμένου, χαρούμενου και γλετζεδικού νεανικού κοινού». Η προσπάθεια στόχευε να μην υπάρχουν πολλοί ασυνόδευτοι άνδρες στο χώρο, κυρίως σε μεγάλες παρέες: η πολιτική αυτή είχε κύριο θύμα τις ανδροπαρέες.¹¹⁴

Η έμφυλη σύνθεση μιας παρέας μπορούσε να χαλαρώσει την αυστηρότητα με την οποία εφαρμόζονταν τα προηγούμενα κριτήρια, καθώς όσο πιο πολλές όμορφες και ασυνόδευτες κοπέλες διέθετε μια παρέα τόσο διευκολυνόταν η είσοδος για όλα τα μέλη της. Αυτό έδειχνε ότι οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων πίστευαν ότι όσο πιο πιθανό παρουσιαζόταν το φλερτ στο χώρο τους τόσο καλύτερο όνομα μπορούσε να φτιάξει στη νύχτα η επιχείρησή τους. Ζημιωμένες ήταν οι ανδροπαρέες που συχνά απορρίπτονταν, καθώς ένα ανδροκρατούμενο περιβάλλον παρέπεμπε σε πρότυπα οργάνωσης της ανδρικής επαρχιακής ψυχαγωγίας και μπορούσε να θεωρηθεί απωθητικό και επικίνδυνο για ασυνόδευτες γυναίκες. Οι γυναικοπαρέες ήταν

¹⁰⁸ Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Οι 'σκληρές' πόρτες της Αθήνας», *Αθ*, 12/1/1989, iv-viii. Δημήτρης Αχτύπης, «Στην Άκρη», *Αθ*, 26/1/1989, viii.

¹⁰⁹ Σαμακάς, «Stand Up». «Μπαρ στην παραλία», *ΕΤ*, 15/6/1990, 12.

¹¹⁰ Βλ. συνεντεύξεις πορτιέρηδων στο Αντωνόπουλος, «Οι σκληρές».

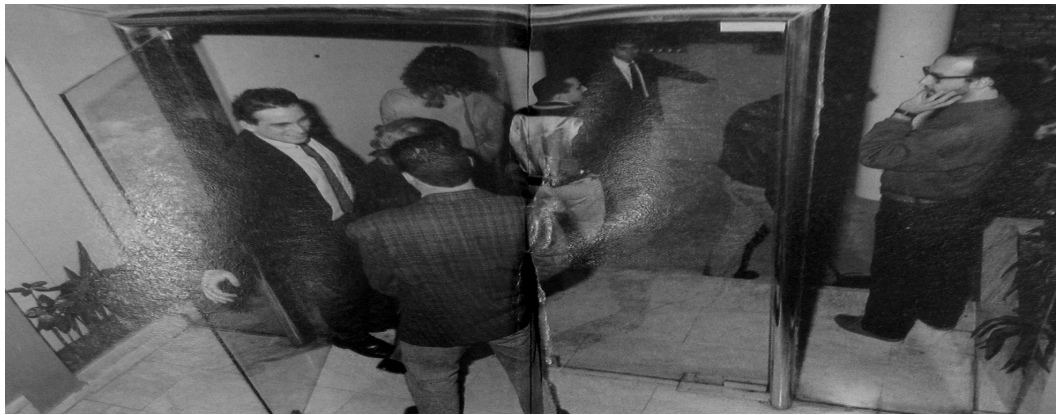
¹¹¹ Πέτρος Κωστόπουλος, «Και να καθαρίσουμε τους κακομούτσουνους», *Κλικ* (Ιούν 1987), 3.

¹¹² Αντωνόπουλος, «Οι σκληρές».

¹¹³ «Νυχτερινή περίπολος στο Alo-Alo», *Αθ*, 4/5/1989, i.

¹¹⁴ Τα παραθέματα από το: Στέφανος Σαμακάς, «Νυχτερινή περίπολος στο Beat», *Αθ*, 18/5/1989, ii-iii.

συστατικό στοιχείο του καλού ονόματος ενός μπαρ. Η πολιτική αυτή, ενδεχομένως, εξέφραζε και την προσπάθεια των ιδιοκτητών να εξασφαλίσουν περαιτέρω την ασφάλεια των ασυνόδευτων γυναικών εντός των κέντρων διασκέδασης και στους χώρους γύρω από τις εισόδους. Το στοιχείο έχει ενδιαφέρον, καθώς έδειχνε την αποδοχή μιας εικόνας, αυτής της αυτόνομης νυχτερινής διασκέδασης χωρίς ανδρική συνοδεία, που ερχόταν σε αντίθεση με την αντίστοιχη ηγεμονική παραδοχή στην επαρχία, ότι η θέση της γυναίκας ήταν το σπίτι.¹¹⁵ Αν και η πολιτική αυτή δεν εφαρμοζόταν απαρέγκλιτα, σταδιακά είχε εξελιχθεί σε άγραφο κανόνα.¹¹⁶ Οι πρακτικές της πόρτας αφορούσαν υποψήφιους πελάτες που δε γνώριζαν μέλη του προσωπικού, καθώς οι τακτικοί θαμώνες αντιμετώπιζονταν διαφορετικά (Ε. Π. Σντ).¹¹⁷

Εικ: 3,10: Πορτιέρηδες σε αθηναϊκό κέντρο διασκέδασης: Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Οι σκληρές πόρτες της Αθήνας», *Αθ*, 12/1/1989, vi-vii.

Η πόρτα αποδείκνυε ότι υπήρχαν διακριτές ομάδες ως προς τη διασκέδαση και αναδείκνυε τον πολλαπλασιασμό και τον κατακερματισμό των επιλογών διασκέδασης και τα όρια του. Η διάκριση ροκάδων και καρεκλάδων, που συνόψιζε την αντιπάθεια των φίλων της ροκ και της ντίσκο και είχε χαρακτηρίσει τις προηγούμενες δεκαετίες, είχε χάσει τη δυναμική της (Γ.Τ., Κ.Ζ., Σντ).¹¹⁸ Οι μουσικές προτιμήσεις ως κριτήριο συγκρότησης ακροατηρίων εξασθενούσαν προς όφελος ρευστότερων επιλογών. Η νέα υφολογία ζωής προωθούσε πιο ρευστές διακρίσεις, δίνοντας έμφαση σε καθημερινές επιλογές πέρα από τα μουσικά ακούσματα και το ντύσιμο, όπως οι προτιμήσεις για λογοτεχνικά έργα, ραδιοφωνικά και τηλεοπτικά προγράμματα και

¹¹⁵ Αντωνόπουλος, «Οι σκληρές». Jane Cowan, *Η πολιτική του σώματος. Χόρος και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, Μετ: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998, 58-60.

¹¹⁶ Στέφανος Σαμακάς, «Νυχτερινή περίπολος στο Route 66», *Αθ*, 22/6/1989, viii.

¹¹⁷ Πρβλ: Αντωνόπουλος, «Οι σκληρές».

¹¹⁸ Πρβλ: Μποζίνης, *Ροκ*, 355-357. Papadogiannis, *Militant*, 177-180.

χώρους διακοπών.¹¹⁹ Η αύξηση των στιλιστικών κριτηρίων, στη βάση των οποίων τα Μέσα Ενημέρωσης οργάνωναν πλέον τις διακρίσεις, συνεπαγόταν τη σχετικοποίηση και την αποδυνάμωση τους. Η πόρτα μπορεί να ερμηνευθεί ως προσπάθεια των ιδιοκτητών να διατηρήσουν έναν πιο σταθερό, αναγνωρίσιμο χαρακτήρα στις επιχειρήσεις τους, σε μια στιγμή που οι επιλογές ψυχαγωγίας αυξάνονταν, τα όρια ανάμεσα στα ακροατήρια ρευστοποιούνταν και οι καταναλωτές απέρριπταν τις αυστηρές εντάξεις προς όφελος των πολλαπλών εναλλακτικών ταυτίσεων. Επίσης, δείχνουν ότι το επιχειρηματικό ενδιαφέρον να εξασφαλιστεί η αυτόνομη, ασφαλής παρουσία των γυναικών σε χώρους νυχτερινής ψυχαγωγίας γινόταν πιο εντατικό. Οι τάσεις αυτές δείχνουν ότι τα ακροατήρια είχαν διάθεση να πειραματίζονται και να επικοινωνούν μεταξύ τους, κάτι που, ωστόσο, δε γινόταν χωρίς εντάσεις.

Οι κανόνες συνύπαρξης στους χώρους διασκέδασης ήταν πεδίο διεκδίκησης, διαπραγμάτευσης, ακόμα και σύγκρουσης. Οι διαμάχες στα ροκ κλαμπ προσφέρουν ένα παράδειγμα. Οι χώροι αυτοί έπαιζαν μόνο ροκ: σύμφωνα με μια διαδικτυακή συζήτηση, συγκέντρωναν παρέες νέων που είχαν τη φήμη των «σκληρών» υπό την έννοια ότι δε δίσταζαν να μπλέξουν σε καυγάδες για να υποστηρίξουν τα μουσικά, αθλητικά και στιλιστικά τους πιστεύω: χεβιμεταλάδες, οπαδούς σωματείων και μέλη μικρών συλλογικοτήτων, όπως οι σκινάδες, ορισμένοι από τους οποίους ήταν ακροδεξιόι οπαδοί του Παναθηναϊκού, και είχαν ως στέκι τη ντισκοτέκ Rebound στην Πλατεία Αμερικής.¹²⁰ Η συζήτηση δείχνει ότι οι σχέσεις ανάμεσα σε συγκεκριμένα είδη μουσικής και ακροδεξιές πολιτικές ταυτότητες, που χαρακτήριζαν τους νεανικούς πολιτισμούς και σε αγγλικές και γερμανικές πόλεις απαντούν και στην Αθήνα.¹²¹ Οι χώροι αυτοί απέκτησαν κακή φήμη εξαιτίας συμβάντων όπως η σύγκρουση ανάμεσα σε οπαδούς του Ολυμπιακού και της ΑΕΚ το 1984, που συζητήθηκε στον Τύπο για μέρες.¹²² Αν και έλεγχος στην είσοδο δεν υπήρχε, το κοινό τους στοιχείο με χώρους με πόρτα ήταν ότι εκείνοι που ήθελαν να μπουν έπρεπε να αποδείξουν στιλιστικά την ταυτότητά τους, ώστε να γίνουν αποδεκτοί.¹²³ Πολλοί θαμώνες δεν αντιμετώπιζαν τη διαδικασία ως κάτι παράδοξο, αφού η σύνδεση των χώρων ψυχαγωγίας με την εμφάνιση ήταν αποδεκτή. Απλοποιώντας το,

¹¹⁹ Βλ: Μπάμπης Εκλερέρ, «Ψάχνοντας απελπισμένα τη γυναίκα», *Κλικ* (Απρ 1988), 102-109. Διονυσία Μπιρμπίλη, Μπούλα Βήτα, «Άνδρες της Αθήνας» (Μάης 1988), 36-43. Sisters of Mercy, «Gay της Αθήνας» *Κλικ* (Ιούν 1988), 59-65.

¹²⁰ «Τσιμέντα, σωλήνες, κασκόλ στο μπράτσο», <http://www.fanatiko.gr/forum/topics/dekaetia-80-solones-tsimenta?id=6346889%3ATopic%3A237&page=1#comments> (22/4/2011). Τα ζητήματα αυτά εξετάζονται και στο 6^ο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

¹²¹ Timothy Brown, 'From England With Hate: Skinheads and 'Nazi Rock in Great Britain and Germany', Timothy Brown και Lorena Anton (επιμ.), *Between the Avant Garde and the Everyday. Subversive Politics in Europe from 1957 to the Present*, Νέα Υόρκη, Berghahn, 2011, 111-131.

¹²² «Πιάστηκαν έξι χούλγκανς», *Τα Νέα*, 23/10/1984, 1. «Στη φυλακή οι πέντε», *Τα Νέα*, 24/10/1984, 1. Κώστας Χαρδαβέλλας, «Φανατισμένοι οι έξι», στο ίδιο, 3. «Από μια χειρονομία του συνοδού μαχαίρωμα για μάτια δύο γυναικών στο Χαλάνδρι», *ΕτΚ*, 7/12/1985, 21. Πρβλ το 6ο κεφάλαιο της μελέτης.

¹²³ Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Underground μαράκια», *Αθ*, 9/2/1990, 4-9.

η εξοικείωση με τους κανόνες ήταν διαδικασία μύησης στην αθηναϊκή διασκέδαση. Οι πιο έμπειροι, ξέροντας πού ανήκαν, ήξεραν και ποια μέρη να αποφύγουν.

Η μεταβατικότητα της δεκαετίας του 1980 εντοπίζεται στο ότι η επιβίωση της διάκρισης ροκάδες - καρεκλάδες εντάχθηκε σε ένα περιβάλλον με περισσότερες επιλογές διασκέδασης.¹²⁴ Η αλλαγή αυτή προκαλούσε αμηχανία σε όσους ταυτίζονταν με πρότυπα ψυχαγωγίας που έχαναν τη δυναμική τους. Για παράδειγμα, το 1985 η ερμηνεύτρια Μαρία Φαραντούρη εξέφραζε την απογοήτευσή της για την αλλαγή των επιλογών ψυχαγωγίας των Νεοελλήνων που αποζητούσαν το ξεφάντωμα αντί της ποιοτικής ψυχαγωγίας καυτηριάζοντας δημοφιλείς τρόπους διασκέδασης, όπως τα μπουζούκια και οι ταβέρνες.¹²⁵ Η ανάγνωση της Φαραντούρη αντανάκλουσε τη διάκριση ανάμεσα στη μουσική των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης που στόχευε στην πολιτική αφύπνιση και εκείνη που στόχευε στο ξεφάντωμα και επέσυρε την αντιπάθεια της Αριστεράς. Η Φαραντούρη δε θέλει να αποδεχθεί την ανατροπή των διαχωρισμών της δεκαετίας του 1970 από το 1980-81 και μετά. Την ίδια εποχή παρατηρείται αλλαγή των στιχουργικών αναφορών καλλιτεχνών που δεν ανήκαν στο λαϊκό ρεπερτόριο, αλλά στο ροκ ή το έντεχνο, για να χρησιμοποιήσω ένα μεταγενέστερο όρο. Νέοι καλλιτέχνες, όπως οι αδελφοί Κατσιμίχα και οι Φατμέ, συνδύαζαν στους στίχους και τη μουσική την κοινωνική καταγγελία, τις αναφορές στην προσωπική ανασφάλεια, τις ατομικές ευαισθησίες και τους παράλληλους συναισθηματικούς κύκλους των υποκειμένων.

Η υφολογία του σύγχρονου ελληνικού ροκ όργισε διανοούμενους, όπως ο φιλόλογος Κώστας Γεωργουσόπουλος, που το 1987 δήλωνε ότι το λεγόμενο ροκ δεν είναι τίποτα άλλο από το κιτς στο ελληνικό τραγούδι, δηλαδή, η χυδαιότητα του γούστου, η πνευματική λειψαρία, ο μουσικός κρετινισμός, η στιχουργική βλακεία, ο ρυθμικός τραγέλαφος και ο τραγουδιστικός χουλιγκανισμός.¹²⁶ Η αντίδραση του Γεωργουσόπουλου αντανάκλουσε ανησυχίες παλιότερων ακροατηρίων που δε συμπαθούσαν τις προτεραιότητες των δημιουργών της δεκαετίας του 1980. Με την άποψη αυτή συμφωνούσαν και παλαιότεροι μουσικοί, όπως ο στιχουργός Λευτέρης Παπαδόπουλος, που θεωρούσε ότι τα εκφραστικά μέσα των νέων στιχουργών ήταν χαμηλού επιπέδου και θα ήταν αδιανόητα παλαιότερα, προκαλώντας τη διαφωνία νεότερων δημιουργών όπως οι Αφροδίτη Μάνου, Νίκος Ζιώγαλας και Λαυρέντης Μαχαιρίτσας.¹²⁷

Ήταν οι διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες που καθόριζαν τις προτιμήσεις και τις επιφυλάξεις των καλλιτεχνών - και ίσως των ακροατηρίων τους - όπως αντανάκλωνταν; Οι Αθηναίοι πλέον είχαν πρόσβαση σε παραστάσεις που παλαιότερα

¹²⁴ Βασίλης Λούκας, «Ροκ εναντίον ντίσκο», *Ένα*, 14/3/1985, 92-95. Του ίδιου, «Νέοι: Τσιφτετέλια, τέρμα! Φέτος, μουσική και ροκ», *Ένα*, 11/7/1985, 104-105.

¹²⁵ Άννα Βλαβιανού, «Ο Έλληνας αποζητά την εύκολη διασκέδαση», *ΒτΚ*, 10/3/1985, 21.

¹²⁶ Μανόλης Σαββίδης, «Δεν κάνω τίποτε φοβερό - τραγούδια γράφω», *ΒτΚ*, 24/5/1987, 52.

¹²⁷ Στο ίδιο.

μπορούσαν να αποκτήσουν μόνο όσοι ταξίδευαν στο εξωτερικό. Οι συναυλίες ξένων καλλιτεχνών από το 1980 και μετά, όπως των Police στον Σπόρτινγκ το 1980, προοικονομούσαν την κινητικότητα που χαρακτήρισε το δεύτερο μισό της δεκαετίας. Η Αθήνα έγινε η πρώτη πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης το 1985, προσφέροντας πρωτοφανείς εμπειρίες στους κατοίκους της, με την πόλη να μετατρέπεται σε μια απέραντη καλλιτεχνική σκηνή και τους νέους να πηγαίνουν από τη μια συναυλία στην άλλη.¹²⁸ Κορυφαία στιγμή υπήρξε το φεστιβάλ Rock in Athens στις 26-27 Ιουλίου. Σχεδόν 90.000 θεατές παρακολούθησαν τις συναυλίες ζωντανά και πολύ περισσότεροι από την τηλεόραση.¹²⁹ Οι ευκαιρίες πολλαπλασιάστηκαν τα επόμενα χρόνια. Τον 1987 άνοιξε το Ρόδον στην οδό Μάρνη φιλοξενώντας συναυλίες πολλών ξένων καλλιτεχνών. Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας ένα νέο τοπίο είχε διαμορφωθεί: το καλοκαίρι του 1989 σε λιγότερες από είκοσι μέρες εμφανίστηκαν στην Αθήνα οι Nina Simone, Godspell, Jan Garbareck, George Benson, McCoy Tuner και Modern Jazz Quartet στο Θέατρο του Λυκαβηττού.¹³⁰

Είναι δύσκολο να χαρτογραφηθούν τα όρια επικοινωνίας ανάμεσα στα ακροατήρια. Οι εξελίξεις στην ελληνική μουσική επέδρασαν στην ελαστικοποίηση των ορίων. Η εμφάνιση και οι δράσεις των ροκάδων απασχολούσαν το δημόσιο χώρο, προκαλώντας ηθικολογικές αναλύσεις, κυρίως όταν γίνονταν επεισόδια σε συναυλίες, όπως σε εκείνη του Rory Gallacher στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1981.¹³¹ Λίγο μετά ο παραγωγός Γιάννης Πετρίδης προχωρούσε σε μια ενδιαφέρουσα ανάγνωση του ελληνικού ροκ φαινομένου: αποφεύγοντας την εύκολη ταύτιση των φίλων της ροκ με όσους έκαναν επεισόδια σε συναυλίες, ο Πετρίδης επισήμαινε ότι υπήρχαν διακριτά ροκ ακροατήρια, με διαχωριστικό την ηλικία, και τόνιζε ότι η επιτυχία της ροκ στην Ελλάδα ήταν τόσο μεγάλη που το κοινό της ήταν αδύνατον να ταυτίζεται με όσους έκαναν επεισόδια. Τέλος, επισήμαινε τον υβριδικό χαρακτήρα της ελληνικής ροκ και την επιτυχία νέων σχημάτων, όπως οι Φατμέ, που χρησιμοποιούσαν ροκ ήχο και στίχο εκφράζοντας ιθαγενείς προβληματισμούς.¹³²

Το πρόβλημα των δημοσιογραφικών απλουστεύσεων που επισημαίνει ο Πετρίδης γίνεται αντιληπτό και μελετώντας το φαινόμενο από σημερινή σκοπιά: βασικό πρόβλημα είναι ότι οι δημοσιογραφικές περιγραφές εστιάζουν σε ακροατήρια που προκαλούσαν εντύπωση για άλλους λόγους: ενδεικτικά, μικρά ακροατήρια, όπως οι πανκ, που προκαλούσαν με το ντύσιμο τους και τη συμμετοχή τους σε επεισόδια

¹²⁸ Αναλυτικό πρόγραμμα στο: Βασίλης Αγγελικόπουλος, «Απέραντη σκηνή όλη η Αθήνα», *Τα Νέα*, 21/6/1985, 41. «Η Αθήνα καίγεται», 27.

¹²⁹ Αθηνά Γληνού, κ.α. «Ροκ έκρηξη με φωτιές, τραυματίες», *Τα Νέα*, 27/7/1985, 12-13. Ο αριθμός θεατών κατέταξε τις συναυλίες αυτές στις μεγαλύτερες παγκοσμίως το 1985.

¹³⁰ «Πάμε κάπου», *Py* (Ιούλ 1987), 14-15.

¹³¹ Ενδεικτικά: Κώστας Χαρδαβέλλας, «Οι 'οργισμένοι νέοι' της εποχής μας. Ροκάδες θα πει», *Τα Νέα*, 17/9/1981, 3.

¹³² Νίκος Καμπάνης, «Η καινούρια μανία της νεολαίας. Ροκάδες και καρεκλάδες», *Τα Νέα*, 3/4/1982, 7. Ε. Χουζούρη, «Ελληνικό ροκ. Υπάρχω!», *Τα Νέα*, 14/7/1982, 7.

απασχόλησαν συστηματικά τον Τύπο γύρω στο 1984-5.¹³³ Όμως, οι στιλιστικές ακρότητες των πανκ ή ορισμένων ροκάδων δύσκολα άγγιζαν τα ευρύτερα ροκ ακροατήρια, που ήταν πιο μετριοπαθή.¹³⁴ Όπως έχει επισημανθεί, η μουσική λειτουργεί ως δείκτης προτύπων και συναισθημάτων και οι μεταβολές στην αισθητική και τη θεματολογία της εκφράζουν όψεις της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής.¹³⁵ Η αλλαγή του ύφους της ελληνικής ροκ στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας εκφράζει την αποδυνάμωση του κλίματος πολιτικής στράτευσης. Πολλοί ροκ δημιουργοί σταδιακά απομακρύνθηκαν από μαχητικές αναφορές και στράφηκαν προς ευρύτερη θεματολογία, οικεία σε μεγαλύτερο κοινό. Ο Βασίλης Παπακωνσταντίνου είναι ίσως η πιο αναγνωρίσιμη περίπτωση. Στο ίδιο πλαίσιο, το 1984, Νίκος Πορτοκάλογλου δήλωνε: «Για εμένα το πιο σπουδαίο πράγμα [...] δεν είναι ο ήχος ή το στυλ ή η μυθολογία του [ροκ], αλλά αυτό το ‘βρες τον εαυτό σου’, το ‘κάντο με το δικό σου τρόπο’. [...]. Αυτό ήταν που με έκανε να γίνω φανατικός και αυτό που με έκανε να το ξεπεράσω. Να ανοιχτώ σε άλλους χώρους. Να ανακαλύψω απ’ την αρχή ό,τι μου κλέψανε οι καθηγητάκοι, οι πολιτικάντηδες και οι παπάδες και να τα κάνω δικά μου».¹³⁶ Η διάθεση απομάκρυνσης από τον ηλεκτρικό ήχο και τον καταγγελτικό στίχο αντανάκλούσε την αποδυνάμωση του κλασικού ροκ πολιτικού ρεπερτορίου και απηχούσε την ανάγκη έκφρασης νέων ανησυχιών, που κινητοποιούσαν κάποιοι νέοι τραγουδοποιοί. Ο Πορτοκάλογλου ήταν ένας από τους καλλιτέχνες που αρνήθηκαν να κεφαλαιοποιήσουν τους μεταπολιτευτικούς ψυχολογισμούς – π.χ. την αφηρημένη κριτική σε απρόσωπες δομές, όπως το κατεστημένο- προβάλλοντας τις σημασίες των βιωμάτων της καθημερινότητας και τις σημασίες της ανάληψης των προσωπικών ευθυνών από τα άτομα σε συνθήκες αυξανόμενης διακινδύνευσης.¹³⁷ Η ζωή στην Αθήνα, η μοναξιά και ο ατομικισμός αποτελούσαν πηγή έμπνευσης για καλλιτέχνες όπως ο Πορτοκάλογλου, ο Λάκης Παπαδόπουλος και ο Γιάννης Σπυρόπουλος (Μπαχ).¹³⁸ Οι δημιουργοί αυτοί εμπνέονταν από τα καθημερινά προβλήματα και εμπλούτιζαν τον ροκ ήχο με στοιχεία λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής, χωρίς να αντιλαμβάνονται αυτήν την επιλογή τους ως προδοτική ως προς την ισχυρή σύνδεση του ροκ με την κυρίαρχα αριστερόστροφη πολιτική καταγγελία ή να αντιλαμβάνονται την παρουσία τους ως μη πολιτική. Για τον Παπαδόπουλο, η επιλογή αυτή υπαγορευόταν από την ανάγκη των δημιουργών να κατανοήσουν τη σύγχρονη

¹³³ Ενδεικτικά: Γιώργος Λιάνης, «Τα παιδιά με τα λιπόθυμα τραγούδια», *Τα Νέα*, 21/5/1984, 9.

¹³⁴ Καμπάνης, «Η καινούρια», Για την πανκ σκηνή της πόλης: Γιάννης Κολοβός, «*Κοινωνικά απόβλητα*». *Η ιστορία της πανκ σκηνής στην Αθήνα, 1979-2015*, Αθήνα, Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2015 (κυρίως 147-167 για τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980).

¹³⁵ Για μια υπενθύμιση του προβληματισμού και βιβλιογραφία: Βαμβακάς, «Η μελοποίηση ‘».

¹³⁶ Γιώργος Λιάνης και Δημήτρης Τζάθας, «Είμαι ένας φανατικός ροκάς», *Τα Νέα*, 25/5/1984, 11.

¹³⁷ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Από τον εαυτό μας έξω: η γλώσσα, η πόλη και η πολιτική στα τραγούδια του Νίκου Πορτοκάλογλου» στο Νίκος Πορτοκάλογλου (επιμ.), *Εδώ είναι το Ταξίδι*, Αθήνα, Ιανός, 2004, 352-354.

¹³⁸ Βλ. Γιώργος Λιάνης, «Οι νέοι δημιουργοί παίρνουν τώρα τη ρεβάνς», *Τα Νέα*, 19/11/1986, 18-19. Γιώργος Λιάνης, «Όσα δε φτάνει η αλεπού πηδάει και τα πιάνει», *Τα Νέα*, 21/11/1986, 18-19.

καθημερινότητα: «Προσπαθώ να εκφράσω με τη μουσική μου τις γενικότερες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες. Νοιάζομαι η χαίτη από ήχους, που έχουν τα τραγούδια μου, άλλοτε να έχει το χάδι της λαϊκής τέχνης και άλλοτε του ροκ. Χτυπάω την υπαλληλική κουλτούρα. Βέβαια ζω κι εγώ σε μια μεγάλη πόλη, με μια ζωή μαρκαρισμένη. Δεν θα μπορούσα να κάνω ό,τι ο Καρυωτάκης στην Πρέβεζα».¹³⁹

Η θεσμοποίηση της ροκ διαμαρτυρίας περνούσε και μέσα από ένα άλλο μονοπάτι. Ορισμένες ροκ συναυλίες οργανώνονταν πλέον από θεσμικούς φορείς και προκαλούσαν τη δυσαρέσκεια κάποιων ροκάδων. Οι ροκάδες αυτοί αναγνώριζαν τη ροκ ως μουσική με ανατρεπτικό χαρακτήρα, ένα στοιχείο που την είχε χαρακτηρίσει μεταπολεμικά.¹⁴⁰ Το 1988 σημειώθηκαν επεισόδια στη ροκ συναυλία του διοργάνωσε ο Δήμος Αθηναίων στο Πεδίο του Άρεως, καθώς ροκάδες θέλησαν να ματαιώσουν την εκδήλωση. Αντιδρούσαν στο σφετερισμό των επαναστατικών συνδηλώσεων της ροκ από τον δήμαρχο Μιλτιάδη Έβερτ, που προσπαθούσε να οικοδομήσει ένα προφίλ εκσυγχρονιστή πολιτικού που βρισκόταν κοντά στη νεολαία και ήταν ανοιχτός σε όλα τα πολιτισμικά ρεύματα και γι 'αυτό προκάλεσε αντιδράσεις.¹⁴¹ Το φαινόμενο δεν ήταν καινοφανές, καθώς αντίστοιχες προσπάθειες έκαναν πολιτικοί φορείς και αλλού, όπως η κυβερνητική οργάνωση Omladinske Radne Akcije (ORA) στη Γιουγκοσλαβία στη δεκαετία του 1970.¹⁴² Ανάλογες απόπειρες δεν έγιναν μόνο από τον Έβερτ. Παρεμφερείς πρωτοβουλίες, όπως οι συναυλίες της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και της Διεθνούς Αμνηστίας σε Καλλιμάρμαρο και ΟΑΚΑ το 1988, προσέλκυαν περίπου 25.000 και 70.000 θεατές αντίστοιχα, σημειώνοντας επιτυχία.¹⁴³ Παράλληλα, το ροκ αποτέλεσε κομμάτι των προτάσεων της νέας υφολογίας ζωής: οι συναυλίες του Ρόδον προβάλλονταν από το *Κλικ* και υποστηρίζονταν από χορηγούς όπως η εταιρία ακριβών ιταλικών ρούχων Diesel.¹⁴⁴

Οι εξελίξεις αυτές ριζοσπαστικοποίησαν μικρότερα ακροατήρια που στράφηκαν από το εμπορευματοποιημένο ροκ προς το πιο ατόφιο χέβι-μέταλ αναζητώντας μια αυθεντικότητα που το ροκ αδυνατούσε πλέον να τους προσφέρει. Αν και σχέσεις ανάμεσα στα δύο ακροατήρια προφανώς υπήρχαν, ο βαθμός ενσωμάτωσής των χεβιμεταλάδων στα ροκ ακροατήρια είναι συζητήσιμος. Πάντως, δεν υπάρχουν

¹³⁹ Στο ίδιο, 19.

¹⁴⁰ Βλ: Κατσάπης, *Ήχοι*, 329-360. Μποζίνης, *Ροκ παγκοσμιοτητα*, 254-368. Πρβλ. Uta. G. Poiger, 'Rock n Roll, Female Sexuality and the Cold Battle over German Identities', *The Journal of Modern History*, 68/3 (1996), 577-616 για μια σύγκριση με τη Γερμανία. Το ίδιο είχε συμβεί και με μουσικά είδη παλιότερα π.χ. το σουίνγκ στη δεκαετία του 1940: Willett, 'Hot Swing and the Dissolute Life'.

¹⁴¹ Νίκος Σαββάτης, «Ο φόβος του ροκ: μια βίαιη ιστορία», *Καθ*, 11/9/1988, 20.

¹⁴² Dragan Popovic, 'Youth Labor Action (ORA) as Ideological Holiday Making' στο Hannes Gradits, Karin Taylor (επιμ.), *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη, CEU Press, 296.

¹⁴³ «Καλλιμάρμα-Ροκ», *Τα Νέα*, 3/10/1988, 6. Λεωνίδας Αντωνόπουλος, Αχιλλέας Βουνάτσος, «Ροκ κραυγή διαμαρτυρίας», *Τα Νέα*, 4/10/1988, 9.

¹⁴⁴ «Ρόδον Live», *Κλικ* (Μάρ. 1988), 116. Το περιοδικό διοργάνωσε τον 1988 ένα πάρτι με τους «Blues and Trouble» στον ίδιο χώρο: «Μόνο γι' αυτούς που χορεύουν Κλικ: 50s Party με τους Rent Party», *Κλικ* (Φεβρ 1988), 4.

ισχυρές ενδείξεις ότι στην Αθήνα η χέβι μέταλ συνδέονταν με τον πολιτισμό της εργατικής τάξης όπως συνέβη στο Μπέρμιγχαμ στη δεκαετία του 1970.¹⁴⁵ Στην Αθήνα, οι χεβιμεταλάδες διέθεταν στέκια όπως το μπλουζάδικο Torpan στο Μοναστηράκι, που λειτουργούσε από τη δεκαετία του 1970.¹⁴⁶ Στο τέλος της δεκαετίας αυτής σχηματίστηκαν και οι Northwind και οι Vice Human, οι πρώτες αθηναϊκές μέταλ μπάντες.¹⁴⁷ Μετά το 1980, και κυρίως μετά το 1983-84, η μέταλ κέρδιζε οπαδούς, κυρίως νέους, και παρουσιαζόταν ως μια νέα μουσική μόδα που ανησυχούσε στους γονείς.¹⁴⁸ Η συναυλιακή δραστηριότητα αυξήθηκε μετά το 1985. Το 1986, η γνωστή βρετανική μπάντα Saxon εμφανίστηκε στο γήπεδο της Ριζούπολης. Τη συναυλία άνοιξε το ελληνικό συγκρότημα Spitfire, ένδειξη παραδοχής της δυναμικής ενός ελληνικού συγκροτήματος. Από το 1986, το περιοδικό *Heavy Metal*, που αργότερα μετονομάστηκε *Metal and Hammer*, δημοσίευε ειδήσεις και κριτικές δίσκων. Λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος για τα μέταλ ακροατήρια που δεν αρκούσαν να συντηρήσουν εξειδικευμένα συνοικιακά δισκοπωλεία, με αποτέλεσμα η κινητικότητα να οργανώνεται γύρω από λίγα καταστήματα στο κέντρο.¹⁴⁹ Η δημιουργία του Rock City το 1988 ήταν το πρώτο βήμα για το άνοιγμα μέταλ δισκοπωλείων στα Εξάρχεια και την Πλατεία Κάνιγγος.¹⁵⁰ Το 1988 πραγματοποιήθηκε και η πρώτη μεγάλη συναυλία στην Αθήνα, όταν οι Βρετανοί Iron Maiden εμφανίστηκαν στο γήπεδο της ΑΕΚ.

Σύμφωνα με μια διαδικτυακή μαρτυρία, η φήμη ότι οι Maiden θα εμφανίζονταν στην Αθήνα κυκλοφορούσε από το 1985, αλλά λίγοι την πίστευαν.¹⁵¹ Όταν ανακοινώθηκε η συναυλία, ο ενθουσιασμός ήταν διάχυτος προκαλώντας πανελλαδική κινητοποίηση σύμφωνα με την αφίσα, εισιτήρια πωλούνταν σε δισκάδικα πολλών επαρχιακών πόλεων. Η συναυλία προκάλεσε ανησυχία και φόβο επεισοδίων. Το σχετικό ρεπορτάζ της ΕΡΤ αποτυπώνει τη δημόσια ανησυχία για τους χεβιμεταλάδες και την αδυναμία των δημοσιογράφων να κατανοήσουν στοιχεία της ταυτότητας τους.¹⁵² Η συναυλία κύλησε χωρίς εντάσεις και η επιτυχία της είναι σημείο αναφοράς έως σήμερα.¹⁵³ Το ότι οι χεβιμεταλάδες δημιουργούσαν διακριτούς κοινωνικούς χώρους και διαύλους επικοινωνίας δείχνει ότι ορισμένοι τουλάχιστον επιθυμούσαν

¹⁴⁵ Leigh Michael Harrison, 'Factory Music. How the Industrial Geography and Working-Class Environment of Post-War Birmingham Fostered the Birth of Heavy Metal', *Journal of Social History*, 44/1 (2010), 145-158.

¹⁴⁶ Μαρία Παππά, «Heavy Metal GR.», *Lifo*, 28/6/2007.

¹⁴⁷ 'Vice Human' <http://hellenicmetal.blogspot.com.es/2009/02/vice-human.html> (30/10/2012).

¹⁴⁸ Βασίλης Λούκας, «Χέβι μέταλ. Η μουσική που μισούν οι γονείς», *Ένα*, 22/11/1984, 84-86.

¹⁴⁹ «Metal Hammer», <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-3201.html> (30/10/2012).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το σχόλιο του χρήστη 'Dragon_K', #12, 18/2/2008.

¹⁵⁰ Παππά, «Heavy Metal GR.».

¹⁵¹ «Up the irons web radio», <http://uptheirons-radio.blogspot.com.es/2009/03/iron-maiden-live-in-athens-1988.html> (30/10/2012).

¹⁵² Παναγιώτης Ζεστανάκης, «Η 'απολιτική' αντίδραση: καινοφανείς συλλογικότητες και νέες εννοιολογήσεις της πολιτικής δράσης στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980», στο Αυγερίδης κ.α., *Μεταπολίτευση*, 174-175.

¹⁵³ Λ. Αντωνόπουλος και Β. Σταματίου, «Λάμψη βαρέως μετάλλου», *Τα Νέα*, 14/9/1988, 12. «Up».

την αυτονόμησή τους από τα ροκ ακροατήρια. Οι όροι αλληλοκάλυψης των ακροατηρίων και οι τρόποι επικοινωνίας δεν είναι εύκολο να χαρτογραφηθούν: σίγουρα, ορισμένα μέλη ακροατηρίων ήθελαν να γνωρίσουν άλλους τρόπους διασκέδασης, είχαν φίλους με διαφορετικές συνήθειες, ως προς τη διασκέδαση, επισκέπτονταν τα στέκια τους και προσαρμόζονταν στιλιστικά στις επιταγές του εκάστοτε περιβάλλοντος. Σύμφωνα με έναν ερασιτέχνη μουσικό και φίλο της ποπ, αρκετοί φίλοι της ροκ ή της ποπ επισκεπτόταν στέκια άλλων ακροατηρίων λόγω περιέργειας ή για χάρη της παρέας, όπως ο ίδιος που περιστασιακά πήγαινε σε ροκάδικα με την παρέα της αδελφής του (Γ.Τ. Σντ). Ένα στέλεχος ιδιωτικής επιχείρησης, προτιμούσε ακριβά μπαρ και τα μπουζούκια. Επισκεπτόταν, ωστόσο, ενίοτε, και ροκ στέκια με φίλους (Ε.Π., Σντ). Αντίστοιχες παραβάσεις ένας ροκάς, στη διάρκεια μιας σχέσης με κοπέλα από εύπορη οικογένεια του Κολωνακίου (Τ.Π., Σντ) Ωστόσο, το ότι υπήρχαν στεγανά επιβεβαιώνεται από το ότι οι «παραβάτες» λάμβαναν προφυλάξεις για να αποκρύψουν την κυρίαρχη ταυτότητά τους:

Γ: Σε ροκ κλαμπ [...] είχα πάει λίγες φορές [...] Ήμουν πιο πολύ της ποπ κουλτούρας. [...] Αλλά είχα δει πώς είναι. Εντάξει, ήταν τελείως διαφορετικά. [...] Ο ροκάς ήταν συνήθως με πιο σκούρα ρούχα, στενό παντελόνι σωλήνα, all-star παπούτσι τότε, μποτάκι στάνταρ, συνήθως μαύρο. Τσάντα στρατιωτική, η χακί η κλασική που είχε ο ταχυδρόμος στο στρατό, γράφανε πάνω συγκροτήματα. Άλλη κουλτούρα τελείως και στο ντύσιμο και σε όλα. Σκουλαρίκια ενδεχομένως ακόμα και τα αγόρια, μακριά μαλλιά, κοτσίδα...

Συγγραφέας: Εσύ όταν πήγαινες σε ροκ κλαμπ ντυνόσουν διαφορετικά ή το ίδιο;

Γ: Ναι, έπρεπε λίγο...Εσύ ήθελες να το προσαρμόσεις γιατί θα ήσουν ξένο σώμα (Γ. Τ. Σντ)

Η μύηση σε ένα ακροατήριο ξεκινούσε στην εφηβεία και εξελισσόταν μετά την ενηλικίωση. Η περιοχή διαμονής, η κοινωνική και η ταξική θέση της οικογένειας και οι πολιτισμικές προτιμήσεις των γονιών έπαιζαν ρόλο. Ωστόσο, δύο παράμετροι ήταν πιο καθοριστικές: τα φιλικά δίκτυα και το «ψάξιμο», δηλαδή η μεταβατική περίοδος που συνέπιπτε ή διαδεχόταν την εφηβεία και στην οποία οι νέοι πειραματιζόνταν ώστε να διαμορφώσουν έναν προσανατολισμό που δεν ήταν απρόσβλητος από μετέπειτα επιρροές.

Συγγραφέας: Είπες ότι υπήρχαν άνθρωποι που πήγαιναν σε ντίσκο, πήγαιναν σε κλαμπ, πήγαιναν στα Εξάρχεια, πήγαιναν στο Κολωνάκι.

Θ: (Με διακόπτει) Και άνθρωποι αδιαμόρφωτοι που πήγαιναν και στα δύο. Κι εγώ μέχρι να διαμορφωθώ [...] πήγαινα και στα δύο. Η μουσική η εύπεπτη, η πιο «φλώρικη», για μένα έβγαζε μια γοητεία, μια ομορφιά. Δεν ήταν τόσο απωθητική όσο είναι για μένα η εμπορική μουσική τώρα, οπότε ήταν κάτι [...] ανώδυνο, συμπαθητικό (Θ. Β., Σντ)

Υπήρχαν πολλοί κοινοί χώροι επικοινωνίας για τα μέλη διαφορετικών ακροατηρίων. Για τους έφηβους, ο βασικότερος ήταν το σχολείο. Μετά το 1982, η κατάργηση της μαθητικής ποδιάς έδινε ευκαιρίες στους εφήβους να δηλώσουν στιλιστικά που ανήκαν (Ν. Π., Σντ). Οι σχολικοί τοίχοι τα θρανία και οι καρέκλες ήταν ένας καμβάς, όπου ονόματα συγκροτημάτων συνυπήρχαν με πολιτικά και αθλητικά συνθήματα. Υπήρχαν και άλλοι χώροι όπου ετερογενή στιλιστικά ακροατήρια συνυπήρχαν, όπως τα γήπεδα, όπου οι νέοι επικοινωνούσαν τις αισθητικές τους εντάξεις με συνομήλικους ή μεγαλύτερους.¹⁵⁴ Η πρόσμειξη γινόταν και σε χώρους όπως η Ομόνοια, όπου οι Αθηναίοι συναντιόνταν μετά τη νυχτερινή διασκέδαση για να αγοράσουν εφημερίδες ή φαγητό στο πόδι ή τα πατσατζίδικα πολλά από τα οποία βρίσκονταν γύρω από την Ομόνοια προσελκύοντας ξενύχτηδες, κυρίως μεγαλύτερης ηλικίας.¹⁵⁵ Περισσότεροι νέοι προτιμούσαν τις καντίνες που βρίσκονταν κυρίως στο κέντρο. Εκεί περίμεναν σε ουρές τρώγοντας δίπλα σε κάποιον συχνά εντελώς διαφορετικό.¹⁵⁶

Ο προσεταιρισμός πτυχών της ροκ αισθητικής από τη νέα υφολογία ζωής πιθανά απογοήτευσε ορισμένους ροκάδες. Το ότι οι ροκ συναυλίες του Ρόδον χορηγούνταν από αναγνωρίσιμες εταιρίες και οι συνεργασίες αυτές προβάλλονταν από Μέσα Ενημέρωσης ευρείας κυκλοφορίας, όπως το περιοδικό *Εικόνες*, ενδεχομένως απογοήτευε ακροατές που θεωρούσαν το ροκ ως στοιχείο ενός μη κομπορμιστικού τρόπου ζωής.¹⁵⁷ Οι εξελίξεις στο ραδιοφωνικό τοπίο μετά το 1987 είναι επίσης καθοριστικές: η ιδιωτική ραδιοφωνία αποδείχθηκε πιο πρόθυμη να φιλοξενήσει ήχους με τους οποίους οι κρατικοί σταθμοί ήταν επιφυλακτικοί, όπως η ροκ, η ποπ και η χορευτική μουσική. Όπως έγινε στην Πολωνία την ίδια περίπου περίοδο, το ραδιόφωνο εξέφρασε εναλλακτικές μουσικές προτάσεις.¹⁵⁸ Ο σταθμός Geronimo Groony, που έπαιζε σχεδόν αποκλειστικά ποπ και χορευτική μουσική, ήταν πέμπτος σε ακροαματικότητα το 1989, χρονιά που 800.000 νοικοκυριά μπορούσαν να παρακολουθήσουν προγράμματα του αμερικανικού Music Television (MTV) που εξέπεμπε και στην Ελλάδα.¹⁵⁹ Οι λόγοι για τη ραδιοφωνική ελευθερία ευδοκίμησαν κυρίως μετά τις Δημοτικές Εκλογές του 1986 και είχαν αναφορές στο αίτημα της πολιτικής πολυφωνίας και την ανάγκη για μουσική ποικιλία. Μουσικοί σταθμοί, όπως ο Κλικ FM, δε στηρίζονταν στις εκπομπές λόγου και τα τηλέφωνα ακροατών, αλλά

¹⁵⁴ Για τη γηπεδική κίνηση: «Πρώτος ο Ολυμπιακός στα εισιτήρια», *Φίλ*, 20/12/1987, 1. Κώστας Νικολακόπουλος, «Μέσος όρος 7.500 κόσμος πάει σε κάθε γήπεδο», *Φίλ*, 31/12/1989, 8.

¹⁵⁵ Σοφία Κιντή και Γιώργος Πανόπουλος, Θεσσαλονίκη εναντίον Αθήνας, *Κλικ* (Μάης 1990) 205-206. Νίκος Σταθούλης, «Ο πατσάς και οι πιστοί της νύχτας», *Ένα*, 20/10/1983, 22-25.

¹⁵⁶ «Σάββατο βράδυ – Κυριακή πρωί», *ΕΤ*, 27/4/1990, 12.

¹⁵⁷ «Το Ρόδον παρουσιάζει», *Εικ*, 19/4/1989, 175.

¹⁵⁸ Raymond Patton, 'The Communist Culture Industry: The Music Business in 1980s Poland', *Journal of Contemporary History*, 47:2 (2012), 446.

¹⁵⁹ «Έρευνα ακροαματικότητας των ραδιοφωνικών σταθμών του Λεκανοπεδίου από την Prognosis», *ΔΕ*, 19/9/1988, 7-8. «Ανακατατάξεις στη ραδιοφωνία», *ΔΕ*, 27/2/1989, 1-2. «Τηλεόραση χωρίς σύνορα», *ΔΕ*, 29/5/1989, 5.

στον ανάλαφρο σχολιασμό της καθημερινότητας και τη διαρκή ροή ξένης μουσικής, στην οποία παρενέβαιναν με φειδώ οι παραγωγοί.¹⁶⁰ Αυτό δείχνει τη σύγκλιση με το διεθνές μουσικό τοπίο: στη δεκαετία του 1980 οι μουσικές συνθέσεις των ραδιοφωνικών παραγωγών ήταν ένα προϊόν που είχε τη δυναμική να συγκινήσει αυτόνομα τους διαφημιστές.¹⁶¹ Η ικανότητα των παραγωγών κρινόταν από τη διάθεση τους να συνδυάζουν πρωτότυπα μουσικά θέματα και λιγότερο από την ικανότητά τους να παράγουν λόγο.

Το φθινόπωρο του 1989, ο Πέτρος Κωστόπουλος, παραγωγός του TOP FM και μετέπειτα του Κλικ FM, υποστήριζε ότι το ραδιόφωνο έπρεπε να αποτελεί ένα όμορφο σάουντρακ στη ζωή των ακροατών. Η άποψη αυτή αποσυνέδεε το ραδιόφωνο από τις επαναστατικές συνδηλώσεις που του είχε προσδώσει η παράδοση της ραδιοπειρατείας και το αντιμετώπιζε ως μέσο επικοινωνίας με κύριο στόχο τη ψυχαγωγία.¹⁶² Η περίπτωση του Κλικ FM είναι ενδιαφέρουσα. Αρχικά, η ακροαματικότητα του στην Αττική ήταν σχετικά χαμηλή: περίπου 5% στο τέλος του 1990, με μέτριες διαφημιστικές επιδόσεις.¹⁶³ Ωστόσο, η βαθμιαία άνοδος του αντανάκλα τη στροφή στο μουσικό ραδιόφωνο, που επεκτάθηκε μετά το 1990. Εξέφραζε την ανάγκη για εναλλακτικούς ήχους που ξέφευγαν από το τετριμμένο ροκ και ποπ τοπίο. Σύμφωνα με τον Νίκο Μουρατίδη, που ήταν ένας από τους παραγωγούς του σταθμού, ο Κλικ FM έκανε γνωστούς καλλιτέχνες όπως ο Γάλλος μουσικοσυνθέτης Rene Aubry, η Καναδή τραγουδίστρια Lorena McKennitt και ο Αμερικανός κιθαρίστας και πιανίστας Dr John.¹⁶⁴

Εικ. 3,11: Λογότυπο ραδιοφωνικού σταθμού Κλικ FM: «Κλικ FM 88», *Κλικ* (Οκτ 1989), 88.

¹⁶⁰ «Κλικ FM 88», *Κλικ* (Οκτ 1989), 88. «Το στόμα δεν ανοίγει μόνο για εξαιρεισμό», *Κλικ* (Δεκ 1989) 88. «Ραδιόφωνο ή είδη προικός», *Κλικ* (Ιούλ 1989), 26.

¹⁶¹ Robert Burnett, 'Dressed for Success: Sweden from Abba to Roxette', *Popular Music*, 11/2 (1992), 145-146.

¹⁶² Πέτρος Κωστόπουλος, «Κλικ FM 88. Άλλη αίσθηση στον τοίχο», *Κλικ* (Σεπτ 1989), 3.

¹⁶³ Φερενίκη Μαραθωνίτου, «Εξέλιξη της αγοράς των μέσων την τελευταία δεκαετία», *ΟΔ1991*, Αθήνα, Inforpublica, 1991, 56-57. «ΜΜΕ: πόσο κοστίζει η διαφήμιση;», *ΟΔ 1990*, Αθήνα, Inforpublica, 1990, 252.

¹⁶⁴ Νίκος Μουρατίδης: <http://www.nikosmouratidis.gr/newsite/radio.php> (5/11/2012).

Εξέφραζε η επιτυχία του Κλικ FM (εικ. 3,11) τη διεύρυνση των εναλλακτικών ακροατηρίων; Ακολουθώντας μια τάση που είχε προηγουμένως καταγράψει δυναμική σε χώρες όπως η Δυτική Γερμανία, ορισμένοι Αθηναίοι ενδιαφέρονταν για τη τζαζ και τη μπλουζ μουσική τουλάχιστον από το 1983-84 και συγκεντρώνονταν σε χώρους όπως το κλαμπ Half Note στα Ιλίσια.¹⁶⁵ Επρόκειτο για μικρούς πυρήνες μουσικόφιλων, των οποίων οι δραστηριότητες και οι προτιμήσεις προβλήθηκαν ίσως υπέρμετρα από τα λαιφστάιλ Μέσα Ενημέρωσης (Κ.Ζ., Γ.Ζ., Σντ). Σύμφωνα με μια πληροφορήτρια από εύπορη οικογένεια και μέλος παρεών που ασχολούνταν με ξένα μουσικά είδη όχι δημοφιλή στην Αθήνα, όπως η τζαζ, οι ομάδες αυτές έδειξαν συμπάθεια στη νέα υφολογία ζωής, καθώς εύρισκαν τις μουσικές της προτάσεις ελκυστικές αλλά και επειδή συμφωνούσαν με την ευρύτερη αισθητική και σημειολογία της.

Από το 1987 και μετά [...] ήταν μια έκρηξη ωφέλιμη. [...] Ο Κωστόπουλος, που τον κατηγορούν τώρα όλοι, πάτησε σε κάποια σωστά πράγματα. Η Ελλάδα το είχε πολύ ανάγκη αυτό. Ασχέτως τώρα με τις ιδέες που κουβάλαγε και αν ήταν φούσκα ή όχι. Αυτή τη στιγμή όμως αυτό ήταν ότι έπρεπε και το κάνανε όλοι, είτε ήταν στο Ψυχικό είτε ήταν στο Αιγάλεω!» (Κ. Ζ. Σντ)

Βαδίζοντας προς το 1990, οι ντισκοτέκ οπισθοχωρούσαν και τα κλαμπ κέρδιζαν επιπλέον χώρο. Τα μιούζικ μπαρ έδιναν άνεση κινήσεων στους DJ να ικανοποιούν προτιμήσεις της ετερογενούς πελατείας. Η ηλικία αναδεικνυόταν σε παράγοντα διαφοροποίησης των προτιμήσεων. Σύμφωνα με έναν έμπειρο DJ, οι κάτω από 25 ετών προτιμούσαν χάουζ μουσική και ξένες επιτυχίες, οι τριαντάρηδες προτιμούσαν την σόουλ και οι σαραντάρηδες τη ροκ.¹⁶⁶ Χωρικά, η αντιπαράθεση Εξαρχείων και Κολωνακίου εξασθενούσε και νέοι προορισμοί εμφανίζονταν σε σημεία του κέντρου που, ως πρότινος, ήταν εκτός γεωγραφικών διασκέδασης. Οι εναλλακτικές επιλογές χάρασαν γεωγραφίες και προϋπέθεταν ριψοκίνδυνους επιχειρηματίες. Ενδεικτικά, το 1989, ο επιχειρηματίας Νίκος Λούβρος και η ζωγράφος Λία Σταμοπούλου άνοιξαν το μπαρ Booze στην οδό Κολοκοτρώνη, σε μια περιοχή γεμάτη αποθήκες υφασμάτων.¹⁶⁷ Ήταν μια παράτολμη κίνηση που πέτυχε. Η επιτυχία του Booze δεν άλλαξε τη γεωγραφία της διασκέδασης στην περιοχή της Καπνικαρέας, που βρέθηκε

¹⁶⁵ Για καταγραφή των χώρων: «Τζαζ, ροκ, μπλουζ», *Αθ*, 12/4/1984, 96-98. Για τη δυναμική της τζαζ στη μεταπολεμική Γερμανία: Michael Rauhut, 'The Voice of the Other America. African-American Music and Political Protest in the German Democratic Republic' στο Brown και Anton (επιμ), *Between the Avant*, 92-108.

¹⁶⁶ «Ντισκ Τζόκεϊ: Οι ρυθμοί τους ανήκουν», *Εύα*, 7/2/1990, 2-3.

¹⁶⁷ Μερóπη Κοκκίνη, «Νίκος Λούβρος», *Lifo*, 25/10/2008, <http://www.lifo.gr/mag/features/932> (4/11/2012).

στο επίκεντρο της νυχτερινής ζωής μετά το 2000.¹⁶⁸ Εξέφραζε, όμως, την εκκίνηση μιας μεταβατικής συγκυρίας που έφερε στο προσκήνιο νέες πιάτσες, ακροατήρια και στοιχεία στη διασκέδαση μετά το 1990. Στο πρόγραμμα των κλαμπ η ροκ συνδυαζόταν με χορευτική και τέκνο μουσική και ραδιοφωνικές επιτυχίες, ικανοποιώντας νέα ακροατήρια, όπως οι φίλοι της ρέιβ, της νιου έιτζ και της αφροσέντρικ μουσικής.¹⁶⁹ Η περιοχή του Ψυρρή, όπου τα πρώτα μπαρ εμφανίστηκαν στο τέλος της δεκαετίας του 1980 στην οδό Τάκη, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα μετασχηματισμού μιας υποβαθμισμένης συνοικίας (εικ. 3,12) σε ζώνη διασκέδασης σε λίγο χρόνο, στοιχείο που χαρακτήρισε την αθηναϊκή γεωγραφία της νύχτας από το 1990 και μετά.¹⁷⁰ Η περίπτωση έχει ομοιότητες με το λονδρέζικο Σόχο, που μεταπολεμικά μεταμορφώθηκε από κακόφημη περιοχή με κορεσμένες κτιριακές υποδομές σε μια συνοικία που έλκυε καταναλωτές που ενδιαφέρονταν για υπηρεσίες διασκέδασης.¹⁷¹

Εικ 3,12: Δρόμος του Ψυρρή το 1984: Αρετή Αθανασίου, «Ψυρρή: κάποτε ήταν γειτονιά», *Ta Néa*, 13/10/1984, 6.

Η δεκαετία του 1990 χαλάρωσε τους ενδυματολογικούς κώδικες. Στα μαγαζιά που έπαιζαν χάουζ, είδος που ήρθε τότε στη μόδα, το αθλητικό ντύσιμο ήταν εξίσου αποδεκτό με την ανέμελη (casual) ένδυση.¹⁷² Καινούριες συνήθειες αμφισβητούσαν

¹⁶⁸ Νίκη Χάγια, «Pop: Το bar των 32 τ.μ. που έγραψε μια τεράστια ιστορία στην αθηναϊκή νύχτα», 18/10/2012, <http://www.cosmo.gr/Lifestyle/exodos/opinion-eksodos/pop-to-bar-twn-32-t-m-royp-egrapse-mia-terastia-istoria-sthn-athhnaikh-nuxta.1973878.html> (4/11/2012).

¹⁶⁹ «Παγάκια», *Κλικ*, (Απρ. 1991), 62. «Οι πονηρές δουλειές ενός πρωτάρη», *Κλικ* (Σεπτ 1991), 48. Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Οι πασαρέλες της νύχτας», *Αθ*, 13/7/1990, 112-114. Γιάννης Νενές, Στάθης Παπούλιας, «Ψυχεδέλεια 1991: Οι νέες φυλές της δεκαετίας», *Κλικ* (Μάρ 1991), 86-92.

¹⁷⁰ Ρίτα Ματζαβέλη, «Ψυρρή: Μια γειτονιά που δε κοιμάται ποτέ», *MC* (Δεκ 1990), 211-220. Αρετή Αθανασίου, «Ψυρρή: κάποτε ήταν γειτονιά», *Ta Néa*, 13/10/1984, 6. Τάκης Καμπύλης κ.α., «Ψυρρή, Μεταξουργείο, Κεραμεικός, Κάτω Πετράλωνα: τέσσερις συνοικίες, κανένα όνειρο», *Ta Néa*, 20/11/1989, 18-19. Αναλυτική περιγραφή των σχεδίων του ΠΕΧΩΔΕ στο : Θανάσης Αργυράκης, «Η παλιά κόλαση που γίνεται in», *Ta Néa*, 6/6/1990, 14-15.

¹⁷¹ Judith Walkowitz, *Nights Out: Life in Cosmopolitan London*, Νιου Χέβεν, Yale University Press, 2012.

¹⁷² Μαρία Μαρκουλή, «Όταν η διασκέδαση γίνεται και σωματική άσκηση», *Marie-Claire* (Δεκ. 1990) 327-333. «Πως η μόδα και η ροκ έγιναν στενοί συγγενείς», *Νεανικό Ντύσιμο*, 25/4/1990, 26-28. Στάθης Παπούλιας, *Sneakers*, *Κλικ* (Οκτ 1990), 162-168

το πρότυπο του κλειστού κλαμπ και τη δυναμική της πόρτας, μεταφέροντας τη δραστηριότητα σε ανοιχτούς χώρους. Η Πλατεία Μαβίλη είναι το πιο κλασικό παράδειγμα. Η πλατεία έγινε ποτάδικο δρόμου, ένα χωνευτήρι, όπου οι πελάτες των μπαρ συνωστίζονταν με όσους έπιναν μπύρες αγορασμένες από περίπτερο, όπως θυμάται μια τότε νέα που έβγαινε συχνά εκεί.¹⁷³

Ήταν η περίοδος που είχε ανακαλυφθεί η Πλατεία Μαβίλη. [...] Το 1986 ήδη. Υπήρχε ο «Λώρας» ο οποίος ήταν πάρα πολύ δημοφιλής. [...] Ήταν ένας παππούς ο οποίος είχε ένα μπαρ και τα ποτά του ήταν πολύ φθηνά και καθαρά. [...] Ήταν άμφθηνα σε σχέση με άλλους και είχε τόσο κόσμο ώστε δε χώραγες να καθίσεις. [...] Πηγαίναμε, παίρναμε ποτό και τα πίνουμε πάνω στο καπό των αυτοκινήτων [...]. Χειμώνα – Καλοκαίρι. Και αυτό ήταν σούπερ! (Μ.Α, Σντ).¹⁷⁴

Η Μαβίλη είναι χώρος πρόσμειξης και κατάργησης ορίων και παράδειγμα προσδιορισμού ενός δημόσιου χώρου ως ανοιχτού χώρου διασκέδασης σε επαφή με πετυχημένες επιχειρήσεις. Έδειχνε ότι η ταυτότητα ενός δημόσιου χώρου μπορούσε να προσδιοριστεί με άξονα τη σχέση του με τη διασκέδαση: η Μαβίλη ήταν ένας «αστικός παιχνιδότοπος» που συνδύαζε κυρίαρχα ρεύματα στη διασκέδαση με εναλλακτικές τους επιτελέσεις, αμφισβητώντας το διχοτομικό σχήμα που υποστηρίζει ότι οι χώροι διασκέδασης υπακούουν είτε σε κυρίαρχα είτε σε εναλλακτικά πρότυπα.¹⁷⁵ Παράλληλα, δείχνει πώς η δημόσια κατανάλωση αλκοόλ, από άνδρες και από γυναίκες, ήταν αποδεκτή τουλάχιστον σε συγκεκριμένους χώρους και ώρες. Δίπλα στους πελάτες του Λώρα βρίσκονταν οι θαμώνες της ντίσκο Highway, που τους διαδέχθηκαν από το 1989 όσοι διασκεδάζαν στο Fuzz, το πρώτο χώρο συγκέντρωσης ρέιβερς στην Αθήνα.¹⁷⁶ Παράλληλα, η πλατεία πάντα συγκέντρωνε ξενύχτηδες που έτρωγαν στη καντίνα.¹⁷⁷

Τελείωσαν οι διαχωρισμοί ως προς τη διασκέδαση στη δεκαετία του 1980; Σταμάτησαν να θεωρούνται επικίνδυνα ορισμένα ακροατήρια; Όχι απόλυτα. Η περίπτωση των φίλων της ρέιβ στη δεκαετία του 1990 δείχνει πώς συγκεκριμένες επιλογές ψυχαγωγίας αποτελούσαν αντικείμενο ανησυχίας διεθνώς, καθώς

¹⁷³ Μαρία Γιαννουλοπούλου, «Πλατεία Μαβίλη: Ο θρίαμβος της εξωστρέφειας», *Έθνος*, 17/11/2011, <http://www.ethnos.gr/entheta.asp?catid=23317&subid=2&pubid=63549987> (7/11/2012).

¹⁷⁴ Για την ιστορία των μπαρ της Πλατείας Μαβίλη: Μαριάννα Βότσικα, «Λώρας: Πλατεία Μαβίλη», <http://www.artnouveau.com.gr/index.php/out-and-around/item/173-loras>. Αφροδίτη Γραμμή, «Οι ναοί του αλκοόλ», *ΒτΚ*, 20/2/2000, <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=119529> (7/11/2012).

¹⁷⁵ Paul Chatterton και Robert Hollands, 'Theorising Urban Nightscapes: Producing, Regulating and Consuming Youthful Nightlife Cityscapes', *Urban Studies*, 39/1 (2002), 95-116.

¹⁷⁶ Γ. Ρ., «Χαιγουέι γούστο και ήχος πολύ χαϊ», *Αθ*, 7/3/1985, 82-83. «Highway», *Αθ*, 21/3/1985, 54-55. Παναγιώτα Μπίτσικα και Νατάσα Ρουγγέρι, «Η αλήθεια για το ρέιβ», *ΒτΚ*, 5/1/1997, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=84900> (10/11/2012). Γιαννουλοπούλου, «Πλατεία».

¹⁷⁷ Γιαννουλοπούλου, «Πλατεία».

συνδέθηκαν με ναρκωτικά, όπως τα χάπια ecstasy, απασχολούσαν και την Αθήνα.¹⁷⁸ Όμως, το τέλος της δεκαετίας του 1980 είναι μεθοριακή γραμμή: το δίπολο ροκάδες και καρεκλάδες ατόνησε και οι ντισκοτέκ μειώθηκαν. Οι νέοι εξακολουθούσαν να ψάχνονται αναζητώντας όρους συνύπαρξης, αντιπαράθεσης και επικοινωνίας σε ένα πιο ρευστό περιβάλλον. Η αύξηση των επιλογών αντανάκλούσε ιστορικές εξελίξεις: ευμάρεια, βελτίωση της θέσης των γυναικών, ελευθερία των έφηβων. Ομογενοποιήθηκε η ψυχαγωγία; Σίγουρα, ορισμένοι χώροι, όπως τα μπαρ, τράβηξαν τη νεολαία. Η διασπορά και η αποκέντρωση των χώρων διασκέδασης δεν άφησε ανέγγιχτα ούτε τα δυτικά προάστια. Πόσο αυστηρά περιχαρακωμένα ήταν τα ακροατήρια; Η περιχαρακωση ήταν μια διαδικασία στην οποία κάθε υποκείμενο έβαζε όρια. Η ένταξη σε ένα ακροατήριο απηχούσε μεταβαλλόμενες προσωπικές επιλογές και επιρροές και επηρέαζε τις καταναλωτικές επιλογές και στιλιστικές επιλογές. Στο βαθμό που επιλογές, όπως η χέβι-μέταλ, στοχοποιούνταν από τα Μέσα Ενημέρωσης ως ακραίες, η επιλογή ορισμένων νέων να ακούν τέτοια είδη μουσικής και να υπακούν στις πολιτικές εμφάνισης που συνεπάγονταν επιδρούσε στη δημόσια εικόνα τους, επηρεάζοντας και την κοινωνικότητά τους. Το πόσο ριζικά συνέβαινε αυτό και με ποιούς όρους μπορεί να αποτελέσει αφορμή πολλών αυτόνομων μελετών.

¹⁷⁸ Μπίτσικα, «Η αλήθεια». Chas Critcher, *Moral Panics and the Media*, Μπάκινγχαμ, Open University Press, 2003, 61. Για τις κοινότητες των ρέιβερς στη Βρετανία πρβλ: Simon Reynolds, *Generation ecstasy. Into the World of Techno and Rave Culture*, Λονδίνο, Routledge, 1999.

Ανάμεσα στις αργά λεωφορεία και τις διπλοκούρσες: η συγκοινωνία

Η δεκαετία του 1980 είναι περίοδος αύξησης της ιδιοκίνησης. Ωστόσο, πολλοί Αθηναίοι δε διέθεταν ιδιόκτητο μέσο μεταφοράς και μετακινούνταν κυρίως με τη συγκοινωνία: λεωφορεία, τρόλεϊ και ηλεκτρικό σιδηρόδρομο.¹ Το 1984, 38% των μετακινήσεων στην Αθήνα γίνονταν με τη συγκοινωνία, 8% με τα πόδια και 6,2% με ταξί.² Η κατοχή ιδιόκτητου μέσου μεταφοράς επικαθόριζε τη συχνότητα χρήσης της συγκοινωνίας: όσοι δεν είχαν ιδιόκτητο μέσο συνήθως χρησιμοποιούσαν συγκοινωνία και έπαιρναν ταξί όταν ήταν κουρασμένοι, δε γνώριζαν την περιοχή ή ήταν αργά τη νύχτα. Όσοι είχαν αυτοκίνητο είχαν περισσότερες επιλογές. Αρκετοί από αυτούς πήγαιναν στη δουλειά με συγκοινωνία, κάτι που φαινόταν τις μέρες απεργιών των Μέσων Μαζικής Μεταφοράς, όταν το κέντρο ήταν αφόρητο λόγω κίνησης.³ Ωστόσο μετακινούνταν σχεδόν πάντα με αυτοκίνητο όταν έβγαιναν, στοιχείο που δείχνει ότι η πρόσβαση στην αυτοκίνηση καθόριζε τους όρους συμμετοχής στις νυχτερινές οικονομίες.⁴ Σημαντικό ρόλο στις μετακινήσεις στο κέντρο έπαιζαν τα ταξί, που επιβάρυναν τη κίνηση.⁵ Η επιλογή γινόταν με βάση τα χαρακτηριστικά της διαδρομής: το κέρδος χρόνου και η ελάχιστη ταλαιπωρία ήταν βασικά κριτήρια όσων είχαν πολλές επιλογές (Π.Χ., Β.Ψ., Σντ).

Η ποιότητα υπηρεσιών των λεωφορείων συζητιόταν στο δρόμο και στις στήλες διαφόρων εντύπων: στη *Γυναίκα* υπήρχε μια στήλη όπου δημοσιεύονταν επιστολές για τα προβλήματα στις συγκοινωνίες.⁶ Η Επιχείρηση Αστικών Συγκοινωνιών (ΕΑΣ), που το 1983 διοργάνωνε σεμινάρια συμπεριφοράς για τους οδηγούς σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Νεότητας, παραδεχόταν τα προβλήματα, λέγοντας, δια του προέδρου της, ότι οι εντάσεις ανάμεσα σε οδηγούς και επιβάτες ήταν συχνές. Όμως, η επίλυση του προβλήματος δεν ήταν εύκολη, αφού η βελτίωση της εξυπηρέτησης των επιβατών χρειαζόταν αλλαγή μιας ολόκληρης νοοτροπίας.⁷ Οι αφορμές για εντάσεις ήταν πολλές: ενίοτε οι οδηγοί δεν σταματούσαν στις στάσεις, οδηγούσαν άτσαλα, υπήρχε συνωστισμός, ιδίως στα τρόλεϊ του κέντρου, που εξυπηρετούσαν καθημερινά περίπου 300.000 επιβάτες.⁸ Σύμφωνα με τον κανονισμό της ΕΑΣ, κάθε

¹ *Οδόγραμμα. Έγχρωμος οδηγός Λεκανοπεδίου Πρωτευούσης*, Αθήνα, Tri-Color, 212-214.

² Δ. Τσαΐλας, «Φεύγουν οι συγκοινωνίες από την Κάνιγγος», *Τα Νέα*, 4/1/1984, 7.

³ «Κυκλοφοριακό χάος, νέφος, απεργίες στα τρόλλεϋ και λεωφορεία ταλαιπώρησαν χθες τους Αθηναίους», *Καθ*, 6/11/1982, 1, 3.

⁴ Μ. Σταυρόπουλος, «Λεωφορείο ο πόθος», *4Τ* (Απρ 1987), 94.

⁵ Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, T 0000070808. Τα πλάνα δείχνουν την αρκετά καλή κυκλοφοριακή ροή στο κέντρο σε μέρα που απεργούσαν οι οδηγοί ταξί.

⁶ Ενδεικτικά: «Συγκοινωνιακά», *Γυν*, 19/11/1980, 248. Μαριάννα Θεοφίλη, «Θησείο - Γουδί», *Γυν*, 31/12/1980, 117-118.

⁷ Λυσ. Γ. Αντωνόπουλος, «Η απάντηση της ΕΑΣ», *Γυναίκα*, 4/5/1983, 176.

⁸ Σοφία Μαλτέζου, «24 ώρες στη ζωή ενός τρόλεϊ», *Ένα*, 12/6/1983, 26-30.

λεωφορείο μετέφερε ως 100 επιβάτες, οκτώ ανά τετραγωνικό μέτρο.⁹ Οι κακές συνθήκες και οι καθυστερήσεις δυσαρεστούσαν τους επιβάτες. Το 1987, 36% των Αθηναίων θεωρούσε τις υπηρεσίες του ΗΛΠΑΠ (Ηλεκτροκίνητα Λεωφορεία Αθηνών Πειραιώς) κακές, 46% μέτριες και 18% καλές, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για την ΕΑΣ ήταν 26%, 52% και 21%.¹⁰ Στις περισσότερες επιστολές που δημοσιεύονταν στον Τύπο, η αναμονή στη στάση, που μπορεί να διαρκούσε πολύ ιδίως τις Κυριακές ή τις νύχτες, και ο συνωστισμός παρουσιάζονται ως «στιγμιότυπα από το παρελθόν», δηλαδή ως σκηνές από ένα συγκοινωνιακό παρελθόν που η πόλη όφειλε να έχει αφήσει πίσω της. Χώροι όπως οι στάσεις με συνωστισμό και τα ασφυκτικά γεμάτα λεωφορεία συζητούνται ως «αντιδραστικά τοπία», ως χώροι προσκολλημένοι στο αστικό περιβάλλον που χρειαζόταν να εκσυγχρονιστεί ώστε να διεκδικήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Ο χώρος περιγράφεται στις επιστολές ως πεδίο συνύπαρξης πολλών εποχών, του χθες που επιμένει και του επιθυμητού σήμερα, που προϋποθέτει λιγότερη ταλαιπωρία, και πρέπει να επικρατήσει.¹¹

Το μεταφορικό μέσο που περιγραφόταν ως πιο σύγχρονο και εμπιστεύονταν περισσότερο οι Αθηναίοι ήταν ο Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος (ΗΣΑΠ).¹² Ο ΗΣΑΠ ήταν το μόνο μέσο σταθερής τροχιάς που διέθετε η Αθήνα. Οι επιβάτες του μπορούσαν να υπολογίσουν με σχετική ασφάλεια τον ακριβή χρόνο μετακίνησης και τον προτιμούσαν, με αποτέλεσμα να υπάρχει συνωστισμός στις ώρες αιχμής, ιδίως στους κεντρικούς σταθμούς (εικ. 4,1).¹³ Όσοι έμεναν κοντά σε σταθμό ΗΣΑΠ ήταν προνομιούχοι. Η γραμμή του ΗΣΑΠ δημιουργούσε μια διάκριση ανάμεσα σε όσους έμεναν κοντά και τους υπόλοιπους. Το μέσο αυτό μετακίνησης έχαιρε εκτίμησης από σχεδόν όλους τους κατοίκους των περιοχών που εξυπηρετούσε παρότι αυτές είχαν πολύ διαφορετικά ταξικά χαρακτηριστικά: 27% θεωρούσε τις υπηρεσίες του μέτριες, 46% καλές και 19% πολύ καλές.¹⁴ Τα παράπονα για τον ΗΣΑΠ επικεντρώνονταν στις συνθήκες στα βαγόνια και ζητήματα όπως η υπερβολική καλοκαιρινή ζέστη και η φορτική παρουσία ζητιάνων ή μικροπωλητών.¹⁵

⁹ «Συγκοινωνία: πες μας πότε θα μας πας», Ένα, 15/5/1983, 53-54.

¹⁰ Σταυρόπουλος, «Λεωφορείο», 94.

¹¹ Για τη συνύπαρξη χωρικών αναφορών που παραπέμπουν στο παρελθόν και αναφορών που συνδέονται με το παρόν και το μέλλον στις σύγχρονες πόλεις βλ. Mike Crang και Penny S. Travlou, 'The City and Topologies of Memory', *Environment and Planning D: Society and Space* 19/2 (2001) 161-177

¹² Σταυρόπουλος, «Λεωφορείο», 94. Ο ΗΣΑΠ είναι φορέας με μεγάλη ιστορία (ιδρύθηκε το 1869) αλλά δεν έχει μελετηθεί συστηματικά από τους Έλληνες ιστορικούς.

¹³ Ι. Κανελλάκης, «Οι τολμηροί ταξιδεύουν με τον ηλεκτρικό», *ΚΕΛ*, 15/2/1981, 17.

¹⁴ Σταυρόπουλος, «Λεωφορείο», 94.

¹⁵ Κατερίνα Πλασσαρά, «Ο μεσαίωνας ταξιδεύει με τον ηλεκτρικό», *Η Αυγή*, 29/3/1981, 1, 6. Ανδρέας Αλεξανδρόπουλος, «Τα μεσημέρια στον ηλεκτρικό», *Καθ*, 31/7/1986, 5. Σπύρος Αλεξίου, «Οι ζητιάνοι των τρένων», *Καθ*, 4/7/1986, 5. Γ. Γεωργίου, «Οι υπηρεσίες των ΗΣΑΠ», *Καθ*, 28/8/1987. Ζωζώ Αλιματίρη, «Εποχούμενοι ζητιάνοι», *Καθ*, 25/9/1987, 5.

Εικ. 4,1: Στιγμιότυπα συνωστισμού στο σταθμό ΗΣΑΠ της Ομόνοιας το 1981: Ι. Κανελλάκης, «Οι τολμηροί ταξιδεύουν με τον ηλεκτρικό», *ΚΕΛ*, 15/2/1981, 17.

Η αρθρογραφία για τον ΗΣΑΠ αντανακλά όψεις του δημόσιου ενδιαφέροντος για την ανάπτυξη και τον εξευρωπαϊσμό. Το σχέδιο για τη δημιουργία μετρό και καινούριου αεροδρομίου και για τη βελτίωση των οδικών αξόνων παρουσιαζόταν, τουλάχιστον από το 1980, ως κάτι που θα έλυσε το κυκλοφοριακό πρόβλημα, θα μείωνε το νέφος και θα έκανε την Αθήνα πιο ανθρώπινη και ευρωπαϊκή πόλη.¹⁶ Ωστόσο, το σχέδιο να δημιουργηθεί μετρό ήταν μάλλον περισσότερο προεκλογικό επιχείρημα και λιγότερο απτός στόχος: αν και επανερχόταν διαρκώς στην πολιτική αντιπαράθεση, και εξαιτίας της διάθεσης της πολιτείας να αναλάβει η Αθήνα τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 1996, ως το 1987 είχαν γίνει μόνο ορισμένες γεωτεχνικές έρευνες. Ιδιαίτερα, ο Δήμαρχος Αθηναίων Μιλτιάδης Έβερτ επένδυε στη σημασία του έργου τονίζοντας την ανάγκη δημιουργίας του.¹⁷

Η ταχύτητα των μετακινήσεων βρέθηκε συχνά στο επίκεντρο πολιτικών αντιπαραθέσεων. Ειδικοί επιστήμονες και πολεοδόμοι, κυρίως από την Αριστερά, υποστήριζαν ότι η αντίληψη ότι η Αθήνα ήταν μια πόλη-παράσιτο και έπρεπε να τιμωρηθεί γι' αυτό ήταν λάθος. Επέκριναν τον Έβερτ ότι τα σχέδια του ανταποκρίνονταν στα αμερικανικά αστικά πρότυπα και ότι προωθούσε έναν τύπο πόλης που άμβλυσε τους κοινωνικούς δεσμούς των κατοίκων της.¹⁸ Είναι δύσκολο να πει κανείς πόσοι Αθηναίοι πολιτικοποιούσαν το ζήτημα της καθημερινής μετακίνησης, που απαιτούσε όλο και περισσότερο χρόνο, καθώς τα χρόνια και οι υποδομές έμεναν περίπου ίδιες. Το 1989 η μετακίνηση Πειραιά-Ομόνοια με Μέσα Μαζικής Μεταφοράς χρειαζόταν 35-55 λεπτά ενώ εκείνη Θησείο-Γουδί 25-45 λεπτά. Πολλοί χρήστες συγκοινωνιών οργίζονταν με όσους είχαν την πολιτική ευθύνη για τη λειτουργία τους.¹⁹

¹⁶ «Αρχίζουν έργα για το μετρό το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου», *Καθ*, 6/2/1981, 2. «Ο φάκελος των έργων», *Το ΒτΚ*, 22/2/1987, 27-29.

¹⁷ Γ. Σεντέ, «Το μετρό της Αθήνας χάθηκε», *ΑτΚ*, 16/3/1986, 9. Γιώργος Παπαχρήστου, «Χρειάζονται έξυπνες λύσεις: οι προτάσεις του νέου δημάρχου κ. Μιλτιάδη Έβερτ», *Το ΒτΚ*, 8/3/1987, 27-29.

¹⁸ «Από την πόλη που ταλαιπωρεί στην πόλη που εμπνέει», *ΑτΚ*, 5/6/1988, 8-9. Γιώργος Μητροφάνης, «Όταν η Αθήνα γίνεται θύμα του λαϊκισμού», *ΑτΚ*, 22/5/1988, 4.

¹⁹ Στάθης Βεντούρης, «Μια βόλτα στο χάος», *2Τ* (Οκτ 1989) 60-61, 124.

Η σύνδεση του σιδηροδρόμου με αφηγήσεις εκσυγχρονισμού είναι διεθνές φαινόμενο.²⁰ Ο ΗΣΑΠ, παρά τα προβλήματα, φάνταζε νησίδα εκσυγχρονισμού σε μια πόλη που έψαχνε αναφορές για την ευρωπαϊκότητά της. Ο ηλεκτρικός συχνά χαρακτηριζόταν ως μετρό, παρότι μόνο το μικρό τμήμα του δικτύου από το Μοναστηράκι ως την Αττική ήταν υπόγειο.²¹ Επίσης, επιλεγόταν ως φόντο ρεπορτάζ για το σύγχρονο αστικό τρόπο ζωής (εικ. 4,2) χώρος φωτογράφισης καλλιτεχνών που έγραφαν τραγούδια για τη ζωή στη σύγχρονη πόλη, όπως οι Φατμέ (εικ. 4,3) και χωρική αναφορά τραγουδιών που έθιγαν τη μοναξιά στην πόλη, όπως η «Φανή» του Βασίλη Καζούλη.²²

Εικ. 4.2: Φωτογραφία από το σταθμό της Βικτόριας από αφιέρωμα του περιοδικού *Τέταρτο*. Πάνος Βαρδόπουλος, «Στον ηλεκτρικό», *Τέταρτο* (Φεβρ 1988), 90-91.

Εικ 4,3: Οι Φατμέ σε αποβάθρα του ΗΣΑΠ από το δίσκο *Ψέματα* (1983).

²⁰ Βλ. συγκριτικά για την περίπτωση του Νέου Δελχί: Melissa Butcher, 'Cultures of Commuting: The Mobile Negotiation of Space and Subjectivity on Delhi's Metro', *Mobilities*, 6/2 (2011), 237-254. Για τη Σοβιετική Ένωση: Andrew L. Jenks, 'A Metro on the Mount: The Underground as a Church of Soviet Civilization', *Technology and Culture*, 41/4 (2000), 697-724. Για το Τόκιο: Mark Pendleton: 'Subway to Street: Spaces of Traumatic Memory, Counter-memory and Recovery in Post-Aum Tokyo', *Japanese Studies*, 31/3 (2011), 359-371.

²¹ Π.χ. Κανελλάκης, «Οι τολμηροί».

²² Η «Φανή» περιλαμβάνεται στο Βασίλης Καζούλης, *Μπλε Μωρό*, (1987)

Η συγκοινωνία στην Αθήνα αφορούσε περισσότερο τις γυναίκες. Οι άνδρες οδηγοί ήταν περισσότεροι, επιβεβαιώνοντας ότι η οικονομική θέση αντανακλάται στις δυνατότητες αυτόνομης μετακίνησης και επηρεάζει τις κοινωνικές και επαγγελματικές ευκαιρίες όσων δεν οδηγούν.²³ Τη συγκοινωνία προτιμούσαν οι εργάτες και οι νέοι: 20% των μετακινήσεων γινόταν 5-8 το πρωί και 6% των επιβατών ήταν μαθητές και φοιτητές.²⁴ Δημοφιλές ήταν και το ταξί, ειδικά στις γυναίκες.²⁵ Επίσης, ήταν δημοφιλές στις ηλικίες 31-44 ετών και τους απόφοιτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η προσιτή τιμή το καθιστούσε προσφιλές σε πολλούς καταναλωτές.²⁶ Εύλογα το προτιμούσαν (93%) όσοι δεν οδηγούσαν και έπρεπε να μετακινηθούν νύχτα, αφού η πόλη ουσιαστικά δε διέθετε νυχτερινή συγκοινωνία.²⁷

Οι σχέσεις γυναικών επιβατών και ανδρών οδηγών ταξί αναδεικνύεται ως ζήτημα της καθημερινότητας.²⁸ Το 1986, ένα σχόλιο εφημερίδας υποστήριζε ότι συχνά οι ταξιτζήδες έκαναν επιλογή επιβατών προτιμώντας τις εμφανίσιμες γυναίκες.²⁹ Αν και δύσκολα γίνεται πιστευτό ότι πολλοί οδηγοί επέλεγαν πελάτισσες με κριτήριο την εμφάνιση, οι υπηρεσίες τους ήταν σίγουρα αμφιλεγόμενες και περιγράφονταν ως υπονομευτικές για την ευρωπαϊκή ταυτότητα της πόλης. Η κακή συγκοινωνία αύξανε τη ζήτηση ταξί, δίνοντας στους οδηγούς δυνατότητα να χρεώνουν παράνομα πολλαπλά κόμιστρα σε ώρες αιχμής. Χρησιμοποιώντας καταχρηστικά έναν όρο του John Urry, η συμπεριφορά των ταξιτζήδων υπονόμει την επιδιωκόμενη «τουριστική ματιά» για την Αθήνα. Δηλαδή, υπονόμει την εικόνα που ήθελε η πολιτεία να έχουν οι τουρίστες για την πόλη και τις προσπάθειες που είχαν γίνει προς αυτήν την κατεύθυνση, προκαλώντας την αντίδραση του αρμόδιου υπουργείου.³⁰ Το 1981, δημιουργήθηκε ένας νέος κανονισμός για τα ταξί, που προκάλεσε διαμάχες οδηγών και αρχών, καθώς οι ρυθμίσεις του έδιναν έμφαση στην οδική συμπεριφορά των οδηγών και την ευγένεια που έπρεπε να επιδεικνύουν προς τους επιβάτες, βοηθώντας τους π.χ. στο φόρτωμα αποσκευών. Ο νέος κανονισμός ερχόταν σε αντίθεση με την

²³ Jill Lang, 'Women and Transport', *Urban Policy and Research*, 10/4 (1992), 14-25. Jeff Turner, Philip Fouracre, 'Women and Transport in Developing Countries', *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal*, 15/1 (1995), 77-96. Susan Yeandle, 'Women and work', στο Chris Both κ.α. (επιμ.), *Changing places. Women's Lives in the City*, Λονδίνο, Paul Chapman, 1996, 28.

²⁴ Α. Κ. Αλεξανδρόπουλος, «Ξοδεύει 348 δρχ. για να εισπράξει 100 δρχ. η ΕΑΣ», *ΒτΚ*, 17/7/1983, 7.

²⁵ Σύμφωνα με μια δημοσιογραφική αναφορά (που δε διευκρίνιζε την προέλευση των στοιχείων) περίπου 70% των επιβατών ήταν γυναίκες το 1988: Άννα Δαμιανίδη, «Ταξί. Το όπιο του λαού», *Τέταρτο*, (Νοε 1988) 77.

²⁶ «Οι καλύτεροι πελάτες των ταξί», *Το ΒτΚ*, 6/7/1986, 20.

²⁷ Μ. Σταυρόπουλος, 94. Για τη σημασία του ταξί στην νυχτερινή οικονομία των αστικών κέντρων: James Cooper, κ.α., *Taxi! Urban Economies and the Social and Transport Impacts of the Taxicab*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2010, 107-120.

²⁸ Σύμφωνα με μια γυναίκα οδηγό ταξί υπήρχαν και λίγες γυναίκες οδηγοί (περίπου 1%: Γιολάντα Πέτσιου, «Βρε, μια ταξιτζού», *ΕΤ*, 2/5/1983, 36.

²⁹ «Προτιμούν τις γυναίκες», *Το ΒτΚ*, 22/6/1986, 20.

³⁰ Ο όρος ανήκει στον κοινωνιολόγο John Urry, *The Tourist Gaze*, Sage, Λονδίνο, 2002 [2000].

εικόνα που είχαν οι Αθηναίοι για την ποιότητα υπηρεσιών των ταξί και αντιμετωπίστηκαν ως ουτοπικές (εικ. 4,4).³¹ Ο κανονισμός έδωσε υλικό για σάτιρα, αλλά ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκε ποτέ.³²

Εικ. 4,4: Γελοιογραφία με θέμα τον νέο κανονισμό για τα ταξί: «Δύο ασπασμοί κατά διαδρομή. Τι προβλέπει ο νέος κανονισμός ταξί;», *Τα Νέα*, 18/6/1981, 9.

Εικ. 4,5: Οδηγός ταξί «παραδίδει» τουρίστες σε ψαροταβέρνα στο Μικρολίμανο: Ντίνος Στεργίδης, Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Μικρολίμανο. Το απαρτχάιντ της γεύσης», *Αθ*, 1-7/9/1988, ii-viii.

Συχνά η αντιεπαγγελματική συμπεριφορά των οδηγών είχε θύματα υπερχρεωμένους τουρίστες (εικ. 4,5).³³ Η Τροχαία Αθηνών πιστοποίησε 300 παραβάσεις στο πρώτο εξάμηνο του 1984, κυρίως για άρνηση μίσθωσης, επιλογή πελατών, υπερβολική μίσθωση και διακοπή διαδρομής.³⁴ Αν η υπερχρέωση έθιγε τους τουρίστες, άλλες

³¹ Σωτήρης Στανώτας, «Ταξί ή αταξία», *Τα Νέα*, 12/5/1981, 11. «Δύο ασπασμοί κατά διαδρομή. Τι προβλέπει ο νέος κανονισμός ταξί;», *Τα Νέα*, 18/6/1981, 9. Πρβλ: τη συνέντευξη του συνδικαλιστή του Συνδικάτου Αυτοκινητιστών Ταξί Αττικής (ΣΑΤΑ) Μανώλη Μπαντουράκη στο Στανώτας, «Ταξί ή αταξία».

³² Βλ π.χ. την ταινία *Τρελός είμαι, ό,τι θέλω κάνω* του Γιάννη Χαρτοματζίδη (1985).

³³ «Ταξιτζήδες αυτοκράτορες», *Τα Νέα*, 30/8/1982, 5. Νίκος Σταθούλης, «Υπάρχουν και κακοί ταξιτζήδες», *Τα Νέα*, 12/7/1984, 28-31.

³⁴ Στο ίδιο, 31.

συμπεριφορές έθιγαν τους Αθηναίους. Πολλά οχήματα ήταν παλιά, κατασκευασμένα πριν το 1970.³⁵ Πολλοί οδηγοί κάπνιζαν χωρίς έγκριση, δε γνώριζαν την πόλη, άκουγαν λαϊκή μουσική δυνατά και διάλεγαν μόνο μακρινές διαδρομές στις αργίες.³⁶ Το θέμα συζητιόταν γιατί το ταξί χρησιμοποιούνταν μαζικά: το 1986 μια στις επτά μετακινήσεις στο Λεκανοπέδιο γινόταν με ταξί: σύμφωνα με μετρήσεις συγκοινωνιολόγων του Υπουργείου Χωροταξίας, Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων (ΥΠΕΧΩΔΕ), από τα 3,5 εκ. καθημερινές μετακινήσεις 1,8 γίνονταν με Μέσα Μασζικής Μεταφοράς, 1,2 με Ι.Χ και οι υπόλοιπες με τα ταξί, με μέση πληρότητα των ταξί 1,4 άτομα ανά όχημα. 350.000 από τις 500.000 μετακινήσεις στο κέντρο της πόλης, όπου τα ταξί ήταν το ένα τρίτο των οχημάτων που κυκλοφορούσαν, γίνονταν με ταξί ενώ οι πολλαπλές μισθώσεις (εικ. 4,7) ήταν περίπου 20%.³⁷ Η ανθρωπολόγος Emily Chao έχει αναλύσει ότι στην Κίνα, μια πατριαρχική κοινωνία, το επάγγελμα του οδηγού ταξί φέρει συνδηλώσεις ρυπαρότητας και, έτσι, καθώς η εξάσκηση του από γυναίκες προδίδει ανέχεια και συνδηλώνει εξαιρετική ανάγκη για επιβίωση, οι γυναίκες το αποφεύγουν.³⁸ Καθώς και η Ελλάδα ήταν πατριαρχική κοινωνία το ότι οι γυναίκες οδηγοί ήταν ελάχιστες μπορεί να αποδοθεί και σε αυτόν τον παράγοντα.³⁹

Οι τριβές ανάμεσα σε οδηγούς ταξί και πελάτες ήταν μια πραγματικότητα που αποδεχόταν το συνδικάτο, του οποίου ο πρόεδρος παραδεχόταν ότι έκανε πολλαπλές μισθώσεις και ο ίδιος.⁴⁰ Οι γυναίκες αντιμετώπιζαν επιπλέον προβλήματα, επειδή τους ήταν δύσκολο να αντιδράσουν στις παρανομίες οδηγών και να διαπληκτιστούν μαζί τους. Περιστατικά, όπως αυτό του 1984, όταν μια επιβάτισσα κατήγγειλε οδηγό ότι της έκλεψε το ρολόι της επειδή διαφώνησαν για το κόμιστρο, ήταν σπάνια.⁴¹ Όμως, προστριβές μικρής έντασης ήταν συχνές με διάφορες αφορμές, όπως η μη ανταπόκριση στο φλερτ ή η διαφωνία για το ύψος του κομίστρου: σύμφωνα με συνεντεύξεις νομικών και άρθρα στον Τύπο, οι διαπληκτισμοί μερικές φορές έφταναν έως τα δικαστήρια με κύρια κατηγορία τη λεκτική βία.⁴²

Πίσω από τη δυσαρέσκεια για την ποιότητα των μεταφορών ανιχνεύουμε απόψεις για τον εκσυγχρονισμό των αστικών υποδομών και αγωνίες για τον εξευρωπαϊσμό. Η περίπτωση των ταξί αντανakλά τη δυναμική των τάσεων στην αντιπαράθεση: αρχικά, η κριτική ανάγκασε το συνδικάτο να καταθέσει προτάσεις για τη βελτίωση των

³⁵ «Η διαίωηση του κανονισμού των ταξί», *Καθ*, 4/3/1981, 8.

³⁶ Γιάννης Ιωάννου, «Το κάπνισμα στα ταξί», *Καθ*, 19/7/1984, 5. Β. Τσιμπίδαρος, «Τα ταξί στο Λονδίνο», *Καθ*, 18/1/1985, 5. Ηλίας Κ. Κυπραίος, «Ολυμπιακοί αγώνες και ταξί», *Καθ*, 9-10/8/1987.

³⁷ «Το κυκλοφοριακό αλαλούμ και πώς να το λύσετε», *ΒτΚ*, 29/6/1986, 18. Ο μέσος όρος πολλαπλών μισθώσεων στις χώρες της ΕΟΚ ήταν μόλις 5%.

³⁸ Πρβλ: Emily Chao, 'Women at work. Dangerous traffic', *Modern China*, 29/1 (2003), 71-107.

³⁹ «Ένας ταξιτζής νυχτερινός με φουστάνι», *ΚΕΛ*, 7/8/1983, 9. Σύμφωνα με μια οδηγό ταξί, το 1983 υπήρχαν στην Αθήνα περίπου 150 γυναίκες οδηγοί σε σύνολο 30.000 εργαζόμενων (ποσοστό 0,5%). Γιολάντα Πέτσιου, «Βρε μια ταξιτζού», *ΕΤ*, 2/5/1983, 36.

⁴⁰ «Έχει δίκιο ο κόσμος που παραπονείται», *Τα Νέα*, 12/9/1985, 16-17.

⁴¹ «Μαζί με τα χρήματα της πήρε και το ρολόι», *Καθ*, 27/7/1984, 3.

⁴² Μάρθα Βρεττάκου, «Ένας ταξιτζής νυχτερινός με φουστάνι», *ΚΕΛ*, 7/8/1983, 9. Έφη Καραγεωργίου, «Τα δικαιώματα των Ελληνίδων», *Cos* (Φεβρ 1987), 108-109, 113

ταξί.⁴³ Το συνδικάτο αναγνώριζε ότι χρειαζόνταν καλύτερες υπηρεσίες, αλλά δεν έπαιρνε πρωτοβουλίες να αλλάξει η κατάσταση και οι πρακτικές που καταγγέλλονταν εξακολούθησαν.⁴⁴ Ο εξευρωπαϊσμός ήταν επιθυμητός ως ρητορική, αλλά επώδυνος όταν προϋπέθετε αλλαγές στο επίπεδο των πρακτικών.

Εικ. 4,6 Οδηγός ταξί «ψαρεύει» πολλαπλή μίσθωση: Σίλα Αλεξίου, «Πώς θα πάω; Με τα πόδια;», *Τα Νέα*, 17/7/1987, 24.

Καθώς σταδιακά η πολιτεία διεκδίκησε τη συμβολική ένταξη της Αθήνας στο χάρτη των ευρωπαϊκών πρωτευουσών, οργανώνοντας π.χ. μεγάλες αθλητικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, το αίτημα αναβάθμισης των υποδομών μετακίνησης έγινε πιο επίκαιρο. Κοιτάζοντας την αρθρογραφία βλέπουμε ότι, όπως τονίζει ο John Urry, καθώς το επίπεδο ανάπτυξης καθρεπτίζεται στην ποιότητα επιλογών μετακίνησης η εμμονή στο παλαιότερο συγκοινωνιακό μοντέλο προσλαμβάνονταν ως επιμονή σε ένα συγκοινωνιακό τριτοκοσμισμό που θεωρούνταν απόδειξη υστέρησης.⁴⁵ Μέσα από ένα πιο ευρύ πρίσμα, η ανησυχία για το επίπεδο των συγκοινωνιών εξέφραζε αγωνίες για τη θέση της Ελλάδας ως πολιτισμικής οντότητας στη Δύση, για να δανειστώ μια φράση του Κωστή Καλαντζή.⁴⁶ Αν στο επίπεδο της πολιτικής ρητορικής η συμβολική ένταξη στον Τρίτο Κόσμο επιβίωνε σε αποστροφές του λόγου του ΠΑΣΟΚ, γοητεύοντας κάποια αριστερόστροφα ακροατήρια που είχαν απορροφηθεί από αυτό, στο επίπεδο των υποδομών, η ένταξη στον Πρώτο Κόσμο ήταν αίτημα που εκφραζόταν δυναμικά από μιντιακούς διαύλους και πολιτικούς φορείς.⁴⁷

⁴³ Η. Γεωργάκης, «Επτά 'κούρσες' για την κάλπη», *Τα Νέα*, 9/6/1986, 13.

⁴⁴ Για μαρτυρίες επιβατών: Σίλα Αλεξίου, «Πώς θα πάω; Με τα πόδια;», *Τα Νέα*, 17/7/1987, 24. «Ταξί: έφθασε η ώρα της κρίσης», *Το ΒεΚ*, 12/7/ 1987, 11. Για την ικανοποίηση του κοινού πρβλ: Σταυρόπουλος, «Λεωφορείο».

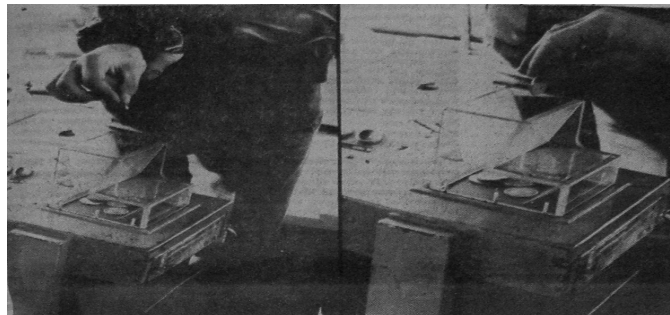
⁴⁵ John Urry, 'Moving on the Mobility Turn', στο Canzler κ.α. (επιμ.), *Tracing Mobilities*, 16.

⁴⁶ Kalantzis, 'Fak Germani', 1043.

⁴⁷ Για την προϊστορία της γοητείας του τριτοκοσμισμού στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική με την Ισπανία βλ: Kostis Kornetis, 'Cuban Europe? Greek and Iberian Tiersmondisme in the Long 1960s', *Journal of Contemporary History*, 50/3 (2015), 486-515.

Όπως προείπα, οι συγκοινωνίες ήταν αργές και ενθάρρυναν την ιδιοκίνηση, έναν τρόπο μετακίνησης που παρότι περιγραφόταν ως κοπιαστικός, δαπανηρός και ανθυγιεινός έλκυε τους Αθηναίους.⁴⁸ Τα οχήματα ήταν παλιά και υπήρχαν παράπονα για τη συμπεριφορά του προσωπικού. Επιπλέον, ήταν χώρος που συχνά παρουσιαζόταν ως ανεξέλεγκτος και επιζήμιος για το κοινωνικό σύνολο: η υπεράσπιση του χαρακτήρα της συγκοινωνίας ως κοινωνικού αγαθού, που τόνιζε το ΠΑΣΟΚ το 1981-82, συζητώντας την κάλυψη του κόστους λειτουργίας των Μέσων Μαζικής Μεταφοράς μέσω ενός ενιαίου τέλους που θα πληρωνόταν στη ΔΕΗ, σταδιακά υποχώρησε μπροστά στο αίτημα για οικονομική αποδοτικότητα και έλεγχο. Το αίτημα αυτό κέρδισε έδαφος προς το τέλος της δεκαετίας όταν η οικονομική κατάσταση της χώρας είχε χειροτερέψει.⁴⁹ Μέχρι να συμβεί αυτό πολλοί Αθηναίοι θεωρούσαν τα μέσα συγκοινωνίας ως ένα είδος αυτοδιαχειριζόμενου χώρου, εντός του οποίου υπήρχε μια αίσθηση αταξίας.⁵⁰

Πρώτα τα λεωφορεία είχαν ένα χαρακτήρα «ό,τι έχετε ευχαρίστηση». Όταν είχαν πρωτοεμφανισθεί τα εισιτήρια είχαμε στραβώσει όλοι για πολλούς λόγους. Για πρώτη φορά υπήρχε ενδεχόμενο ελέγχου, έπρεπε να πληρώνουμε το αντίτιμο και υπήρχε μεγάλο θέμα με τη διάθεση εισιτηρίων. Ήταν εντελώς νέο κόνσεπτ να πρέπει να απευθυνθείς σε τρίτους για το εισιτήριο ενός μέσου. Τα ψιλκατζίδικα και περίπτερα δεν είχαν πάντα εισιτήρια ενώ δεν υπήρχε τρόπος έκδοσης μέσα στο λεωφορείο.⁵¹

Εικ. 4,7: «Κουτί» αστικού λεωφορείου: «Μπορούμε να ζήσουμε χωρίς εισιτήριο στις αστικές συγκοινωνίες», *Τα Νέα*, 17/4/1982, 7.

⁴⁸ Λιάνα Κανέλλη, «Χάνουμε χρόνο, χρήμα και υγεία», *Τα Νέα*, 3/11/1987, 24-25. Γιάννης Σχίζας, «Φτηνά αυτοκίνητα ή 'φτηνά' οράματα», *ΑτΚ*, 22/11/1987, 17.

⁴⁹ Για την ισχύ της αντίληψης αυτής στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας βλ.: «Μπορούμε να ζήσουμε χωρίς εισιτήριο στις αστικές συγκοινωνίες», *Τα Νέα*, 17/4/1982, 7.

⁵⁰ «Εισιτήριο στο λεωφορείο» <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?15932-%C5%E9%F3%E9%F4%DE%F1%E9%EF-%F3%F4%EF-%EB%E5%F9%F6%EF%F1%E5%DF%EF> (12/6/2011).

⁵¹ Στο ίδιο, 'Joe', #7, 29/9/2010.

Η συμβολική στιγμή μερικής μετάβασης σε μια διαφορετική νοοτροπία για τον κοινωνικό χαρακτήρα της συγκοινωνίας πρέπει να αναζητηθεί γύρω στο 1990. Η αναδιοργάνωση του συστήματος είσπραξης των εισιτηρίων είναι ενδεικτική. Έως τότε, η πληρωμή γινόταν σε ένα κουτί που βρισκόταν δίπλα στον οδηγό, ο οποίος τυπικά έλεγχε αν το ποσό που έριχναν οι επιβάτες σε κέρματα αντιστοιχούσε στον προκαθορισμένο ναύλο (εικ. 4,7). Καθώς μάλλον λίγοι οδηγοί το έκαναν, ο τρόπος αυτός είσπραξης αποδείχθηκε ζημιογόνος: το 1986, η κάλυψη του κόστους λειτουργίας των συγκοινωνιών από εισιτήρια ήταν 20%, ενώ το 1987 τα διαφυγόντα έσοδα υπολογίζονταν σε 25%-35%.⁵² Σταδιακά υιοθετήθηκε μια νέα προσέγγιση: καθώς η πληρωμή του εισιτηρίου έπρεπε να διασφαλίζεται, εγκρίθηκε η τοποθέτηση ακυρωτικών μηχανημάτων που αντικατέστησαν το κουτί.⁵³ Το Μάη του 1990 καταργήθηκε η δωρεάν πρωινή μετακίνηση των εργαζομένων. Μια διαφορετική αντίληψη για τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας συγκοινωνίας αναδύοταν.

Επιθυμία για αυτοκίνηση

Εικ 4.8: Παράνομα σταθμευμένα αυτοκίνητα σε δρόμους του κέντρου της Αθήνας: «Η αυθαίρετη στάθμευση συνεχίζεται στους δρόμους της Αθήνας», *Καθ*, 6/11/1981, 2.

Η παραπάνω εικόνα (4,8) είναι ενδεικτική ενός κοινού, δημοσιογραφικού μοτίβου της δεκαετίας του 1980: η Αθήνα περιγραφόταν ως άναρχος χώρος και το κυκλοφοριακό ως βασική αίτια ενός προβλήματος που άγγιζε όλους τους Αθηναίους. Από τη δεκαετία του 1970 τα αυτοκίνητα αυξάνονταν γοργά.⁵⁴ Το 1971 υπήρχαν στην Αττική 161.792 αυτοκίνητα ιδιωτικής χρήσης (ΙΧ), το 1983 552.263 και το 1991 930.942.⁵⁵ Το ΥΠΕΧΩΔΕ μιλούσε για κυκλοφοριακά κορεσμένη πόλη.

⁵² «Το 'κουτί' είναι παθητικό», *ΒτΚ*, 14/12/1986, 38. «Στο δόκανο οι τσαμπατζήδες των αστικών λεωφορείων», *ΒτΚ*, 19/7/1987, 27.

⁵³ «Τώρα όλοι θα πληρώνουμε εισιτήριο», *ΒτΚ*, 5/2/1989, σ. 34. «Πύκνωσαν οι τσαμπατζήδες», *ΒτΚ*, 28/5/1989, 34.

⁵⁴ Για την πολιτική του αυτοκινήτου στην Ελλάδα: G. A. Giannopoulos, 'National Policy Towards Cars: Greece', *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal*, 5/1 (1985), 1-18.

⁵⁵ Olga Tsakirides, 'Daily mobility' στο Haralambis, *Recent*, 520-522.

Σύμφωνα με τον Οργανισμό Αστικών Συγκοινωνιών, ο δείκτης ιδιοκτησίας αυτοκινήτων είχε αυξηθεί από ένα αυτοκίνητο ανά δέκα άτομα το 1973 σε ένα ανά 5,8 το 1984.⁵⁶

Σε μια μητρόπολη με περίπου 3.000.000 κατοίκους οι μετακινήσεις απαιτούσαν κάλυψη μεγάλων αποστάσεων. Με ορισμένες αραιά δομημένες περιοχές ανάμεσα, το Λεκανοπέδιο εκτεινόταν από την Εκάλη στα Βόρεια ως το Καβούρι στα Νότια και από την Αγία Παρασκευή στα Ανατολικά ως το Χαϊδάρι στα Δυτικά.⁵⁷ Αρκετοί Αθηναίοι κάλυπταν αποστάσεις έως 50 χιλιόμετρα για να πάνε στην εργασία τους.⁵⁸ Η ανάγκη για γρήγορη και εύκολη μετακίνηση, σε συνδυασμό με τα προβλήματα των συγκοινωνιών, αναδείκνυε το αυτοκίνητο ως κοινωνικό αίτημα, αντικείμενο επιθυμίας και αιτία πολιτικής αντιπαράθεσης. Η αντιπαράθεση κορυφώθηκε στις εκλογές του 1985, όταν η Νέα Δημοκρατία προέβαλε την κατάργηση επιβάρυνσης των εισαγωγών ως στοιχείο σύγκλισης με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ.⁵⁹ Συναρθρώνοντας πολλαπλές διεκδικήσεις, το αίτημα συμμετοχής στη δημοκρατία των οδηγών και το φαντασιακό αυτονομίας που συνεπάγεται ήταν δημοφιλές, εκφράζοντας καθυστερημένα μια διεθνική εξέλιξη.⁶⁰ Μεταπολεμικά, στη Δυτική Ευρώπη το αυτοκίνητο αναδείχθηκε σε αναφορά προόδου και ρήξης με το παρελθόν, συνδέθηκε με το πρότυπο του ευέλικτου ανθρώπου και έγινε σύμβολο μιας νέας καθημερινότητας και ταυτότητας: του οδηγού που πήγαινε γρήγορα παντού. Αυτά τα συναισθήματα διαχύθηκαν και στην Αθήνα: σύμφωνα με μια δημοσκόπηση του 1987, περισσότεροι Αθηναίοι θα διαμαρτύρονταν αν απαγορευόταν η χρήση του ΙΧ παρά αν έκλεινε το κοινοβούλιο.⁶¹

Το αυτοκίνητο είναι αγαθό με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο πλαίσιο των υλικών πολιτισμών. Η ανθρωπολογική έρευνα έχει δείξει ότι κάποιοι κάτοχοι αναπτύσσουν συναισθηματικούς δεσμούς με τα οχήματα τους και τα αντιμετωπίζουν ακόμα και ως έμβιους οργανισμούς.⁶² Στην Αθήνα, η αντιμετώπιση του αυτοκινήτου συνδεόταν με

⁵⁶ Ανδρέας Αλεξανδρόπουλος, «Εκατοντάδες μονόδρομοι στις συνοικίες της Αθήνας», *ΒτΚ*, 25/11/1984, 32.

⁵⁷ *Οδόγραμμα*, Αθήνα, Tri-Color, 1983.

⁵⁸ Ανδρέας Αλεξανδρόπουλος, «Δήμος Αθηναίων: ένας 'Κρόνος' που καταπίνει τα παιδιά του», *ΒτΚ*, 14/5/1988, 32.

⁵⁹ «Με την επαναστατική πρόταση της ΝΔ χαράς ευαγγέλια για 1.300.000 γιωταχήδες», *ΕΤ*, 29/4/1985, 17.

⁶⁰ Kurt Möser, 'World War I and the Creation of Desire for Automobiles in Germany', στο Susan Strasser κ.α. (επιμ.), *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth century*, Κέμπριτζ, CUP, 1998, 195-225 (199-201 κυρίως). Δανείζομαι τον όρο δημοκρατία των οδηγών από τον ιστορικό Cotton Sailer, 'So That We as a Race Might Have Something Authentic to Travel Buy: African American Automobility and Cold War Liberalism', *American Quarterly*, 58/4 (2006), 1091-1117

⁶¹ «Για τι είστε έτοιμοι να αγωνιστείτε και τι σας εκνευρίζει πιο πολύ», *Κλικ* (Μάιος 1987), 22-26. Kristin Ross, *Fast Cars, Clean Bodies. Decolonization and the Reordering of French culture*, Κέμπριτζ (ΜΑ), The MIT Press, 1996, 15-70 (εδώ: 22)

⁶² Diana Young, 'The Life and Death of Cars: Private Vehicles on the Pitjantjatjara Lands, South Australia' στο Daniel Miller (επιμ.), *Car cultures*, Οξφόρδη, Berg, 2001, 35-57. Mike Michael, 'The Invisible Car: The Cultural Purification of Road Rage', *στο ίδιο*, 59-80.

το αίτημα της ανάπτυξης και της προοπτική του εξευρωπαϊσμού. Οι υψηλές τιμές και η φορολογία δυσκόλευαν την απόκτηση αυτοκινήτου, ενώ η φορολογική μεταρρύθμιση του 1982-83, που αύξησε περαιτέρω τους φόρους, προκάλεσε τις αντιδράσεις οδηγών που θεώρησαν ότι στοχοποιούνταν άδικα ως προνομιούχοι.⁶³ Η αντιπαράθεση έδειχνε τη διαφορά αντίληψης ανάμεσα σε πολιτεία και καταναλωτές για το τι αποδείκνυε την ευμάρεια προκαλώντας αντιδράσεις. Στις 15 Δεκεμβρίου 1982 πραγματοποιήθηκε αυτοκινητοπορεία που, σύμφωνα με αισιόδοξες εκτιμήσεις, συγκέντρωσε περίπου 15.000 αυτοκίνητα δημιουργώντας ένα τετελεσμένο για την οργάνωση ανάλογων διαμαρτυριών: ήταν μια νέα εικόνα διαμαρτυρίας που αναδείκνυε την κατανάλωση ως πεδίο συγκρότησης συλλογικής δράσης με πολιτικά αιτήματα.⁶⁴

Οι υπερβολικοί φόροι αποτυπώνονταν στις επιλογές των οδηγών. Οι περισσότεροι αδυνατούσαν να αγοράσουν και να συντηρήσουν μεγάλα και σύγχρονα αυτοκίνητα και στρέφονταν κυρίως προς οχήματα με χαμηλές προδιαγραφές ασφαλείας με συνέπεια να αυξάνονται τα τροχαία ατυχήματα.⁶⁵ Οι φορολογικοί φραγμοί έθεταν τον πήχη της διάκρισης χαμηλά σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Αυτοκίνητα που σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες απευθύνονταν στα μεσοστρώματα, στην Ελλάδα αγοράζονταν μόνο από εύπορους. Η φορολογία δεν εμπόδιζε μόνο στην πρόσβαση σε ένα καταναλωτικό αγαθό, αλλά και σε μια ελκτική κιναισθητική και συναισθηματική καθημερινή εμπειρία, για να χρησιμοποιήσω έναν χαρακτηρισμό του Paul Gilroy.⁶⁶ Έτσι, στο ελληνικό συμφραζόμενο, η εύκολη πρόσβαση στην εμπειρία της απόκτησης και οδήγησης ενός καλού αυτοκινήτου, την οποία δεν μπορούσαν να απολαύσουν πολλοί καταναλωτές, αναδεικνυόταν συνώνυμη του εξευρωπαϊσμού.⁶⁷

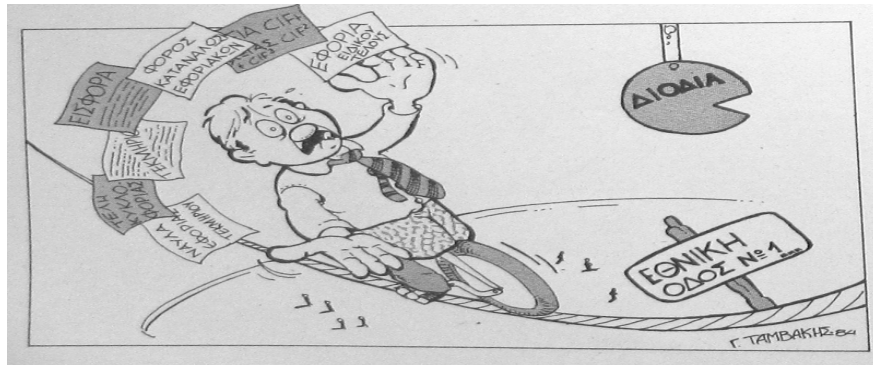
⁶³ Κώστας Καββαθάς, «Μονόλογος», *4T* (Ιούλ 1984), 46. «Μέχρι 625% οι αυξήσεις στα τέλη κυκλοφορίας», *4T* (Ιαν 1983), 18-19. Η αλλαγή προέβλεπε αυξήσεις άνω του 100% για οχήματα πάνω από 8 ίππους και διαδεχόταν τον διπλασιασμό της φορολογίας που είχε ήδη προηγηθεί το 1979.

⁶⁴ Αντιθετικά, η φιλική στην κυβέρνηση ΕΡΤ μιλούσε για μόλις 2.500 οδηγούς. «Η διαμαρτυρία των πολιτών», *4T* (Ιαν. 1983), 18. «Μεγάλη επιτυχία σημείωσε η πορεία των κατόχων Ι.Χ.», *Καθ*, 16/12/1982, 1 και 3. Πρβλ: «Έντονη διαμαρτυρία του συλλόγου ιδιοκτητών τροχόσπιτων για την αύξηση του 625%», στο ίδιο, 18. «ΕΛΜΟΠ και ΛΕΜΟΤ διαμαρτύρονται για τις παράλογες αυξήσεις στα τέλη των δικύκλων», στο ίδιο, 18. Πρβλ: τη διαμαρτυρία της «Δημοκρατικής Κίνησης Νέων Δικηγόρων», *4T* (Φεβρ 1983), 15.

⁶⁵ Δ. Κληρονόμος, «Ποιος αγοράζει σήμερα μεγάλο αυτοκίνητο στην Ελλάδα;», *4T* (Απρ 1984) 60-62. Κώστας Καββαθάς, «Μονόλογος», *4T* (Φεβρ 1983) 48-53.

⁶⁶ Paul Gilroy, 'Driving While Black', στο Dan Miller (επιμ.) *Car Cultures*, Οξφόρδη, 2001, 81-104 (εδώ: 89).

⁶⁷ Δημήτρης Κωνσταντάρας κ.α., «Ο μεγάλος διωγμός του Ι.Χ.», *Καθ*, 18/2/1981, 6, 8. Ελένη Σπυριδάκη, «Οι 'μύθοι' των αρμοδίων γύρω από το αυτοκίνητο με μοναδικό στόχο να καλύψουν τα ελλείμματα δημόσιων οικονομικών», *Καθ*, 7/3/1981, 6.

Εικ. 4,9: Γελοιογραφία του Γ. Ταμβάκη με θέμα την υπερφορολόγηση του αυτοκινήτου στην Ελλάδα: 4Τ, (Απρ 1984), 60

Το 1985, μόλις 11,7 % των αυτοκινήτων στην Ελλάδα ήταν πάνω από 1.500 κυβικά.⁶⁸ Η είσοδος στην ΕΟΚ δημιούργησε προϋποθέσεις για συγκρίσεις με την καθημερινότητα των Ευρωπαίων καταναλωτών. Οι περιορισμένες επιλογές παρουσιάζονταν ως πλήγμα στην καταναλωτική αξιοπρέπεια και την ευρωπαϊκή ταυτότητα: το 1981, για την αγορά ενός αυτοκινήτου 9 ίπων ένας δάσκαλος χρειαζόταν 6,78 μισθούς στη Δυτική Γερμανία, 9,94 στη Γαλλία, 12,61 στην Αγγλία και 32,21 στην Ελλάδα. Ενώ μια πωλήτρια χρειαζόταν 15,03 μήνες στην Ολλανδία, 13,64 στο Βέλγιο, 22,99 στην Ιταλία και 58,18 μήνες εργασίας στην Ελλάδα.⁶⁹ Το περιοδικό *4 Τροχοί* πρόβαλλε αυτήν την οπτική αξιολογώντας την ελληνική αγορά αυτοκινήτου ως προβληματική. Απέδιδε την ευθύνη στις κυβερνήσεις, λέγοντας ότι η κατάσταση αντικατόπτριζε την απόσταση Ελλάδας και Δυτικής Ευρώπης. Η αρθρογραφία του περιοδικού υποστήριζε ότι το πως αξιολογούνται η πολυτελής διαβίωση στην Ελλάδα αναδείκνυε τον ελληνικό εξαιρετισμό, καθώς πουθενά στην Ευρώπη τα μικρομεσαία αυτοκίνητα δεν επιβαρύνονταν με τόσο υψηλούς φόρους. Επιπλέον, θεωρούσε ότι έτσι εδραιωνόταν μια ηθική λιτότητας που επηρέαζε τους όρους συμμετοχής των καταναλωτών στην κοινωνία της διακινδύνευσης, καθώς η υψηλή φορολογία τους ανάγκαζε να στρέφονται σε φθηνές λύσεις κάνοντας υποχωρήσεις στο ζήτημα της οδικής ασφάλειας.⁷⁰ Πολλοί καταναλωτές που είχαν παλιά αυτοκίνητα δυσκολεύονταν να τα αντικαταστήσουν.⁷¹ Το 1984, ένα μέσο όχημα 11 ίπων κόστιζε 2.130.000 δρχ. στην Ελλάδα και 693.000 κατά μέσο όρο στις υπόλοιπες χώρες της ΕΟΚ.⁷² Τα οικογενειακά αυτοκίνητα συνήθως κόστιζαν πάνω από 2.000.000 δρχ και αποτελούσαν τεκμήρια πολυτέλειας.⁷³

⁶⁸ Πάνος Φιλιππακόπουλος, «Η αγορά του αυτοκινήτου στην Ελλάδα», 4Τ (Δεκ 1985), 76-81.

⁶⁹ «Η 'ελληνική αφαίμαξη' του Ι.Χ.», *Καθ*, 18/2/1981, 9.

⁷⁰ Όπως θα δούμε στο 6^ο κεφάλαιο η Ελλάδα είχε θλιβερές επιδόσεις στον τομέα των Τροχαίων.

⁷¹ Βλ: Κώστας Καββαθάς, «Μονόλογος», 4Τ, (Ιούλ 1984), 44-46, 116-118.

⁷² Στο ίδιο, 116.

⁷³ Δ. Κληρονόμος, «Τα αυτοκίνητα από 2.000.000 έως 2.500.000 δραχμές» 4Τ (Μάρτ 1984), 72-74.

Το να έχει κάποιος ένα μικρό αυτοκίνητο είχε πάψει να αποτελεί σύμβολο διάκρισης, με εξαίρεση τους πολύ νέους καταναλωτές (Γ.Σ, Π.Κ., Μ.Α., Σντ). Αντίθετα, τα ακριβά αυτοκίνητα πρόσφεραν κύρος στον οδηγό.⁷⁴ Ο κάτοχος ξεχώριζε από τη μάζα των οδηγών που προσανατολιζόταν προς οικονομικές εταιρίες, όπως τα δημοφιλή στην Αθήνα Opel και Renault.⁷⁵ Αρκετοί ευκατάστατοι Αθηναίοι είχαν πάνω από ένα αυτοκίνητα.⁷⁶ Γιατί όμως το αυτοκίνητο ήταν τόσο δημοφιλές; Η ποιότητα της συγκοινωνίας ήταν χαμηλή και η ιδιοκίνηση προσέφερε ευκολία. Η αυτοκίνηση συνδεόταν με την ατομικότητα και αξίες, όπως η καριέρα, η διασκέδαση, το σεξ και το χρήμα, που με τον καιρό γίνονταν δημοφιλέστερες, ιδίως στους νέους.⁷⁷ Το αυτοκίνητο έδινε κύρος, διευκόλυνε τις μετακινήσεις και αύξανε τις ευκαιρίες κοινωνικότητας του κατόχου.

Παρά τις δυσάρεστες εμπειρίες που συνεπάγεται η οδήγηση, όπως το μποτιλιάρισμα και τα τροχαία, τα αυτοκίνητα διευρύνουν τις δυνατότητες μετακίνησης των οδηγών. Το αυτοκίνητο σήμαινε απεξάρτηση από τη δυσλειτουργική συγκοινωνία και προστασία από τα καιρικά φαινόμενα, μετατρέποντας τον εκτός αυτοκινήτου χώρο σε εξωτερικό παράγοντα.⁷⁸ Ωστόσο, λίγοι νέοι (περίπου 10%) μπορούσαν να το αποκτήσουν. Μόνο 2,0% των αγοριών έως 19 ετών και το 1,8% των κοριτσιών είχαν δικό τους αυτοκίνητο το 1983. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους νέους ηλικίας 20-24 ετών ήταν 8,5% και 4,2%.⁷⁹ Καθώς ήταν ακριβή οικογενειακή επένδυση, η χρήση του αυτοκινήτου απαιτούσε προσοχή.⁸⁰ Μετατρέποταν έτσι σε παράμετρο ρύθμισης των οικογενειακών σχέσεων. Για παράδειγμα, η Μ. Α., φοιτήτρια στο τέλος της δεκαετίας, εξήγησε ότι όταν ο πατέρας της διαφωνούσε με επιλογές της αντιδρούσε με το να μην της δίνει το αυτοκίνητο (Μ.Α., Σντ). Πάντως, πολλοί γονείς παρότρυναν τους νέους να βγάζουν δίπλωμα οδήγησης, αν και μόνο οι αρκετά εύποροι τους αγόραζαν αυτοκίνητο ως δώρο (Τ.Π., Π. Κ., Δ. Δ., Γ. Σ., Σντ).

⁷⁴ «Απόλυτα πρώτη», *ΒτΚ*, 2/4/1989, 11. Yann Truong κ.α. 'Status and Conspicuousness – Are They Related? Strategic Marketing Implications for Luxury Brands', *Journal of Strategic Marketing*, 16/3 (2008), 189-203 Øyvind Ihlen, "Defending the Mercedes A-Class: Combining and changing crisis-response strategies", *Journal of Public Relations Research*, 14/3 (2002), 185-206. Οι ακριβές εταιρίες ταλαντεύονται ανάμεσα στο φόβο ότι η έκδοση πιο οικονομικών μοντέλων μπορεί να βλάψει μακροπρόθεσμα το κύρος τους και τα δυνητικά οφέλη που προσφέρουν τα ανοίγματα σε καταναλωτές μικρότερων δυνατοτήτων.

⁷⁵ «Οι δέκα πρώτοι στην αγορά αυτοκινήτων», *Τα Νέα*, 15/5/1985, 16.

⁷⁶ Νίκος Καμπάνης, «Το δεύτερο Ι.Χ. μας έλειπε», *Τα Νέα*, 20/8/1981, 5. Πρβλ: «Κατοχή αυτοκινήτου», *Status* (Ο άνδρας του Status. Ειδικό τεύχος), (Ιαν. 1990), 34.

⁷⁷ Πρβλ. «Ερευνα Nielsen», *ΒτΚ*, 10/7/1983, 4. Στάθης Παπούλιας, «20 και κάτι. Οι χλιδάτοι ή φευγάτοι;», *Κλικ* (Μάης 1990) 84-90.

⁷⁸ György Péteri, 'Streetcars of Desire: Cars and Automobility in Communist Hungary (1958-1970)', *Social History*, 34/1 (2009), 18-19. Peter D. Norton, 'Street Rivals: Jaywalking and the Invention of the Motor Age Street', *Technology and Culture*, 48/2 (2007), 331-359.

⁷⁹ Πρβλ: Κελπερής, «Νέοι», 111.

⁸⁰ Αντώνης Λιάρος, «Ένα σπίτι κοστίζει λιγότερο από ένα αυτοκίνητο», *Ένα*, 24/11/1983, 42-46.

Τα πολύ φθηνά αυτοκίνητα, όπως το Fiat 126, κόστιζαν περίπου 300.000 δρχ το 1982 και 1.000.000 το 1990.⁸¹ Επιπλέον, καθώς αποτελούσε τεκμήριο, το αυτοκίνητο απαιτούσε σταθερή απασχόληση και εισόδημα.⁸² Η αγορά των μεταχειρισμένων δεν ήταν ελκυστική, αφού η φορολογία μείωνε τις διαφορές τιμής με τα καινούρια.⁸³ Το 1989, υπήρχαν μόλις 14 εμπορίες μεταχειρισμένων στην Αθήνα και πέντε στη Θεσσαλονίκη, που πουλούσαν κυρίως πολύ παλιά οχήματα που δεν απορροφούνταν σε άλλες ευρωπαϊκές αγορές.⁸⁴ Ο Σύνδεσμος Εισαγωγέων Αντιπρόσωπων Αυτοκινήτων έλεγε ότι η Ελλάδα είχε γίνει σκουπιδότοπος σαράβαλων.⁸⁵ Στο μέσο της δεκαετίας, γίνονταν καθημερινά 5.100.000 μετακινήσεις στο Λεκανοπέδιο: 38% με Μέσα Μαζικής Μεταφοράς, 36% με Ι.Χ., 3% με δίκυκλα, 6,2% με ταξί και 8% με τα πόδια και επιθυμία για αυτοκίνηση διευρυνόταν.⁸⁶ Η ειδική υφή κάθε μετακίνησης (κυρίως το σημείο προορισμού και η ώρα) έπαιζαν ρόλο στην επιλογή του μέσου, όταν ο χρήστης διέθετε εναλλακτικές: ορισμένοι απέφευγαν να πηγαίνουν με το αυτοκίνητο σε περιοχές που η στάθμευση ήταν δύσκολη και προτιμούσαν τη συγκοινωνία, ή τη μοτοσικλέτα όταν δεν έβρεχε εφόσον εκτός από αυτοκίνητο διέθεταν και δίκυκλο (Β.Ψ., Τ.Π., Σντ). Σε κάθε περίπτωση, καθώς το αυτοκίνητο παρέμενε δυσπρόσιτο, πολλοί καταναλωτές, κυρίως νέοι, στρέφονταν στην οικονομική εναλλακτική της μοτοσικλέτας.

Η εναλλακτική λύση των δύο τροχών

Πίνακας 4, 1, Στοιχεία για τον καιρό της Αθήνας (1986).

Αθήνα 37° βορ, 23° ανατ. Υψόμετρο 107 μ.	Ιαν	Φεβ	Μαρ	Απρ	Μαϊ	Ιουν	Ιουλ	Αυγ	Σεπτ.	Οκτ.	Νοε	Δεκ
Μέση Θερμοκρασία	9	10	11	15	20	25	28	27	24	19	15	11

⁸¹ «Οι τελευταίες τιμές όλων των επιβατικών και επαγγελματικών αυτοκινήτων, των μοτοσικλετών και των τροχόσπιτων», *4T* (Δεκ 1982), 116. «Μάρτιος 1990», *4T*, (Μάρτ 1990), 171

⁸² «Τα νέα διπλασιασμένα τεκμήρια της ντροπής», *4T* (Ιούλ 1982) 22.

⁸³ «Η κατάσταση στην αγορά του αυτοκινήτου στους προηγούμενους μήνες», *4T* (Δεκ 1986) 20. Πρβλ: Tsakirides, 'Daily', 520.

⁸⁴ «Εμπορίες μεταχειρισμένων αυτοκινήτων», *4T* (Σεπτ 1989), 132.

⁸⁵ Δημήτρης Στάμου, «Στο έλεος του χρόνου και του κράτους το Ι.Χ.», *Καθ*, 25-26/10/1987, 11. Η ηλικία των αυτοκινήτων το 1985 είχε ως εξής: 26,4% 2-6 ετών, 39,9% 7-11 ετών, 15,9% 12-16 ετών, 14,2% 17-25 ετών και 3,24% άνω των 25 ετών. Βλ. περισσότερα στοιχεία στα: Γ. Λακόπουλος, «Η δυστυχία του να είσαι 'γιωταχής' στην Ελλάδα!», *Το ΒτΚ*, 16/8/1987, 31. «Είμαστε πια πρωταθλητές. (Ερχονται άλλες εποχές;), *4T*, (Ιούλ 1988), 18-19. Γ. Σέντες, «Τα αζήτητα της Ευρώπης περιζήτητα στην Ελλάδα», *ΑτΚ*, 7/7/1985, 26.

⁸⁶ Δ. Τσαϊλας, «Ριζικές αλλαγές στις συγκοινωνίες της πρωτεύουσας», *Τα Νέα*, 4/1/1984, 7.

(Βαθμοί Κελσίου)												
Μέγιστη Θερμοκρασία	21	23	28	32	36	42	42	43	38	37	28	22
Ελάχιστη Θερμοκρασία	-4	-6	-1	0	6	14	16	16	12	7	-1	-4
Βροχοπτώσεις (mm)	62	36	38	23	23	14	6	7	15	51	56	71

Πηγή: Ambros Bucher κ.α, *Υφήλιος. Το πανόραμα των κρατών της γης*, Αθήνα, Γιοβάνης, 1986, 217.

Θεωρητικά, λόγω κλίματος (πιν. 4,1) η Αθήνα μπορούσε να είναι πολύ φιλική πόλη για δικυκλιστές. Ως το 1977, οι μοτοσικλετιστές ήταν λίγοι: τότε ήταν δηλωμένες 33.676 μοτοσικλέτες, σχεδόν 10.000 περισσότερες από το τέλος της δεκαετίας του 1960.⁸⁷ Καθώς αρκετοί οδηγούσαν χωρίς δίπλωμα, ασφάλεια και πινακίδες είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε τον ακριβή αριθμό των μοτοσικλετιστών (Α. Κ και Σ. Κ., Γ. Ζ., Τ. Π., Σντ). Σύμφωνα την Ένωση Ασφαλιστικών Εταιριών, από τις 146.000 μοτοσικλέτες που κυκλοφορούσαν πανελλαδικά το 1983 μόλις 38.000 είχαν ασφάλεια.⁸⁸ Μετά το 1980 οι μοτοσικλέτες αυξήθηκαν. Ήταν πιο φθηνές από τα αυτοκίνητα, κατανάλωναν λίγο και ήταν πιο ευέλικτες σε μια πόλη με κυκλοφοριακό: το πρώτο τρίμηνο του 1979 κυκλοφόρησαν 1.270 καινούριες μοτοσικλέτες, το αντίστοιχο διάστημα του 1980 κυκλοφόρησαν 1.491 και του 1981, 1.856.⁸⁹ Το 1981, μια Moto Guzzi χιλίων κυβικών κόστιζε περίπου όσο ένα μικρό αυτοκίνητο μάρκας Zastava. Δημοφιλή ήταν τα μικρά μηχανάκια και οι βέσπες, που κόστιζαν περίπου 50.000 δραχμές.⁹⁰ Παράλληλα, υπήρξε τεχνολογική βελτίωση των μοτοσικλετών.⁹¹

Οι μεγάλες μοτοσικλέτες (συχνά 500 κυβικά) εμφανίστηκαν στην Αθήνα γύρω στο 1974 και αυξήθηκαν μετά το 1980 όταν πλέον κυκλοφορούσαν αρκετές μοτοσικλέτες έως 1.300 κυβικά.⁹² Η αγορά κινήθηκε σε γρήγορους ρυθμούς.⁹³ Στην αρχή της δεκαετίας του 1990, στην Αθήνα κυκλοφορούσαν πλέον πάνω από 130.000 μοτοσικλέτες.⁹⁴ Οι μεγάλες μοτοσικλέτες ενδιέφεραν περισσότερο τους μνημόνους

⁸⁷ Tsakirides, 'Daily', 522.

⁸⁸ «Ασφαλισμένα οχήματα και δηλωμένες ζημιές (1983)», *Το Βήμα*, 19/4/1985, 24. Πρβλ: Tsakirides, 'Daily mobility', 522

⁸⁹ «Συνεχίζεται η πτώση στην αγορά καινούριων επιβατικών αυτοκινήτων», *Καθ*, 1/7/1981, 7.

⁹⁰ Αναλυτικά: «Οι τιμές των μοτοσικλετών», *4T* (Φεβρ 1981), 15 (ειδικού ενθέτου).

⁹¹ Κ. Λούβαρις, «Η χρονιά των εκπλήξεων», *4T* (Φεβρ 1981), 83-87.

⁹² Γιώργος Χρονάς, *Τελετές μοτοσικλέτας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1981, 98.

⁹³ Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, το 1979 κυκλοφόρησαν 9.275 καινούριες μοτοσικλέτες, το 1980, 10117, το 1981, 13.242, το 1982, 19.014, το 1983, 18583, το 1984, 14.927, το 1985, 14.424, το 1986, 11.460, το 1987 9.588, το 1988, 14747 και το πρώτο πεντάμηνο του 1989, 7591. Βλ: «55% αύξηση νέων μοτοσικλετών», *2T* (Οκτ 1989), 10. Δεν περιλαμβάνονται μηχανάκια 50 κεκ για τα οποία το δίπλωμα και την πινακίδα έδινε η Τροχαία.

⁹⁴ Tsakirides, 'Daily', 522.

στο μοτοσικλετισμό και λιγότερο όσους αντιμετώπιζαν το δίτροχο ως ευέλικτο και οικονομικό μέσο μετακίνησης. Αν και ο πραγματικός αριθμός των δικυκλιστών αυξήθηκε, είναι αδύνατον να υπολογίσουμε πόσοι ήξεραν να οδηγούν δίκυκλο και πόσοι οδηγούσαν περιστασιακά. Σύμφωνα με μια μάλλον υπερβολική εκτίμηση της Μοτοσικλετιστικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΜΟΤΟΕ), το 1984 υπήρχαν περίπου 1.000.000 μοτοσικλετιστές στη χώρα.⁹⁵ Το οξύ κυκλοφοριακό, η ρύπανση και τα παρεπόμενα μέτρα όπως ο δακτύλιος έπαιξαν ρόλο στην αύξηση καθώς η ευελιξία του δίκυκλου προσέφερε λύσεις. Επίσης το παρκάρισμα γινόταν πρόβλημα. Καθώς οργανωμένα κρατική μέριμνα, αντίστοιχη με εκείνη σε βορειοευρωπαϊκές χώρες, δεν υπήρξε, η στάθμευση σε πυκνοκατοικημένες γειτονιές του κέντρου, όπως η Κυψέλη, ήταν πρόβλημα από τη δεκαετία του 1960.⁹⁶ Μετά το 1978-80 η κατάσταση έγινε απελπιστική: οι θέσεις στάθμευσης στο κέντρο ήταν περίπου όσες το 1960, ενώ η ζήτηση είχε εξαπλασιαστεί, αυξάνοντας πολύ τις τιμές ενοικίασης των θέσεων.⁹⁷

Η προαστιοποίηση επέτεινε τις δυσκολίες πρόσβασης στο κέντρο.⁹⁸ Πολλοί κάτοικοι προαστίων μετακινούνταν καθημερινά προς το κέντρο για να εργαστούν και υπήρχαν μποτιλιαρίσματα. Η κατάσταση ανησυχούσε την πολιτική ηγεσία, που προγραμματίζει παρεμβάσεις για την αποσυμφόρηση των κυκλοφοριακών ροών σε άξονες όπως η Λεωφόρος Καβάλας (Αθηνών) και η Θηβών τουλάχιστον από το 1984.⁹⁹ Το ότι η μοτοσικλέτα έδινε λύσεις στο κυκλοφοριακό έγινε αντιληπτό από αρκετούς Αθηναίους που έσπευσαν να αγοράσουν δίτροχο, όσο και από διαφημιστές και εμπόρους που προέβαλαν την ευελιξία των δίκυκλων (εικ. 4,10).

Εικ 4,10: Διαφήμιση μοτοποδηλάτου Yamaha Motobecane (1987): *Μία*, 27/5/1987, 77.

⁹⁵ «Μοτοσκόπιο: πανελλήνια – όχι απλά πανελλαδική», *4Τ* (Οκτ 1984), 92.

⁹⁶ Βλ. την ανάλυση του Per Lundin, 'American Numbers Copied! Shaping the Swedish Postwar Car Industry', *Comparative Technology Transfer and Society*, 2/3 (2004), 303-334 (κυρίως 319-327) για την αντιμετώπιση αντίστοιχων προβλημάτων στη μεταπολεμική Σουηδία.

⁹⁷ Σωτήρης Στανώτας, «Μαύρη αγορά για μια θέση πάρκινγκ», *Τα Νέα*, 18/7/1983, 8.

⁹⁸ Για τις μετακινήσεις αυτές: Δημήτρης Εμμανουήλ, «Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000)», *Γεωγραφίες*, 3 (2002), 46-70.

⁹⁹ Βασίλης Καββαθάς, «Θ' ανασάνει το κέντρο», *Τα Νέα*, 23/1/1984, 10.

Το ενδιαφέρον για τη μοτοσυκλέτα επεκτεινόταν διαρκώς. Το 1989 διοργανώθηκε στον Οργανισμό Λιμένος Πειραιώς (ΟΛΠ) μια εννιάμερη έκθεση μόνο για μοτοσυκλέτες, η οποία συγκέντρωσε πάνω από 30.000 επισκέπτες.¹⁰⁰ Η επιτυχία έδειχνε την αυτοπεποίθηση του κοινού της μοτοσυκλέτας και τη διάθεσή του να χειραφετηθεί από το ευρύτερο κοινό του αυτοκινήτου, με το οποίο στο επίπεδο του μάρκετινγκ είχε κοινή πορεία, όπως έδειχνε η καθιερωμένη ετήσια έκθεση αυτοκινήτου και μοτοσυκλέτας Auto-Moto. Για τους παλιότερους μοτοσυκλετιστές που έκριναν σε σύγκριση με το παρελθόν, στη δεκαετία του 1980 το καταναλωτικό κοινό διευρύνθηκε, η μοτοσυκλέτα αποστιγματίστηκε και οι διακρίσεις που αντιμετώπιζαν οι αναβάτες μειώθηκαν (Σ. Γ και Α. Γ., Χ. Α., Σντ). Οι νεότεροι, που δεν είχαν μέτρο σύγκρισης, είχαν άλλη άποψη. Γι' αυτούς, το κρατικό ενδιαφέρον για τον μοτοσυκλετισμό παρέμενε μικρό και αισθάνονταν αδικημένοι. Το 1982 διοργάνωσαν μια επιτυχημένη πορεία στην Αθήνα αντιδρώντας στην αύξηση των τελών κυκλοφορίας. Παράλληλα, υποστήριζαν, μέσω των συλλογικών τους φορέων, ότι ο μοτοσυκλετισμός ήταν μια κοινωνικά επωφελής δραστηριότητα και ένας οικολογικός τρόπος ζωής που προσέφερε σε μια κορεσμένη κυκλοφοριακά πόλη.¹⁰¹

Εικ. 4,11: Γελοιογραφία του Γιάννη Καλαϊτζή. Οι Karl Marx και Friedrich Engels συζητούν για την αύξηση των κυκλοφοριακών τελών, *Κελ*, 12/2/ 1982, 1.

Η φορολογική πολιτική της κυβέρνησης ενοχλούσε τους μοτοσυκλετιστές.¹⁰² Εκτός από τα τέλη που συζητούνταν συστηματικά στον ειδικό και ημερήσιο Τύπο (εικ. 4,11) η υπαγωγή του εξοπλισμού στα είδη πολυτελείας ξεσήκωνε αντιδράσεις καθώς ο ποιοτικός εξοπλισμός ήταν εισαγόμενος και πολύ ακριβός. Το 1982, το ζήτημα αποτέλεσε αιτία παρέμβασης του Κόμματος Δημοκρατικού Σοσιαλισμού

¹⁰⁰ «Καλή αρχή», *2T* (Ιούν 1989), 86-87.

¹⁰¹ «Μοτο-ξέσπασμα», *Κελ*, 12/2/ 1982, 1.

¹⁰² Κώστας Καββαθάς, «Οι εκδορές», *4T* (Αυγ 1988), 8-9.

(ΚΟΔΗΣΟ), ενός ανίσχυρου κεντρώου κόμματος.¹⁰³ Όμως, καθώς στην αγορά κυκλοφορούσαν και οικονομικά κράνη ελληνικής κατασκευής, συχνά αμφιλεγόμενων προδιαγραφών, το επιχείρημα ότι οι οδηγοί δε φορούσαν κράνος επειδή ήταν ακριβό ήταν αβάσιμο, τουλάχιστον για οδηγούς που απλά ήθελαν να αποφύγουν τις κλήσεις.¹⁰⁴ Οι περισσότεροι αναβάτες δε φορούσαν κράνος.¹⁰⁵ Όμως, αιτία δεν ήταν ότι δεν μπορούσαν να το αγοράσουν, αλλά το ότι ήθελαν να είναι ορατοί ως οδηγοί. Η εικόνα του ξέγνοιαστου καβαλάρη προσέφερε οφέλη: ήταν πιο αναγνωρίσιμοι στις παρέες και πιο επιθυμητοί για ορισμένες κοπέλες. Ο οδήγηση μοτοσικλέτας ήταν και μια πράξη επίδειξης που προϋπέθετε την αναγνωρισιμότητα του οδηγού και η στέρηση της ευκαιρίας αυτής μέσω του κράνους θεωρούνταν παρέμβαση των αρχών στην αυθεντικότητα της κιναισθητικής εμπειρίας.¹⁰⁶ Βλέπουμε ένα παράδειγμα ευκαιριακής χρήσης του εξευρωπαϊσμού: ενώ η σύγκλιση με την ευρωπαϊκή κανονικότητα ήταν ευκατάρτη όταν μεταφραζόταν σε χαμηλές τιμές, απορριπτόταν όταν σήμαινε αυξημένα μέτρα ασφαλείας. Το κράνος και ο εξοπλισμός αντιμετωπιζόνταν ως περιττά. Μια αναβάτρια από μεσοαστική οικογένεια, που οδηγούσε μοτοσικλέτα από το τέλος της δεκαετίας του 1960 ως την αρχή της δεκαετίας του 1990, ανέφερε ότι ποτέ δεν φόρεσε ή αγόρασε κράνος, κάτι που υποστήριξε ότι ήταν απόλυτα φυσιολογικό τότε (Χ. Α. Σντ). Ανάλογα, ένας έφηβος από μεσοαστική οικογένεια της Αγίας Παρασκευής και αναβάτης από πολύ νεαρή ηλικία υποστηρίζει ότι δε φόραγε κράνος γιατί ήθελε να είναι αναγνωρίσιμος.

Μου είχαν πάρει και οι δικό μου δυο - τρία κράνη, όχι ένα, με τα οποία αισθανόμουν άβολα, με σφίγγανε. Ήθελα να φαίνομαι κιόλας, να βλέπουν ποιος οδηγεί τη μοτοσικλέτα. Τα είχα πετάξει. [...] Αν μιλάμε για πριν το 1990 έβλεπες τα απίστευτα, έτσι; Δεν υπάρχει κράνος, το ξεχνάς. Σορτσάκι, τσόκαρο, αμάνικο και σούζα και βλέπε εμφάνιση με αθλητικό φανελάκι, σορτσάκι κομμένο με κρόσια, ΧΤ πεντέμισι [εννοεί μοτοσικλέτα τύπου εντόυρο Yamaha XT 550 κυβικών] και σούζα στην Παραλιακή (Τ.Π., Σντ).

Σύμφωνα με τον Διονύση Χοϊδά, εκδότη του περιοδικού *Μοτοσικλετιστής*, πολλοί νέοι γίνονταν μοτοσικλετιστές αναζητώντας λύση στο πρόβλημα της μετακίνησης. Έχοντας δίκυκλο απέφευγαν τις συγκοινωνίες, δεν πλήρωναν ταξί τη νύχτα και πίστευαν ότι είχαν μεγαλύτερη επιτυχία στα κορίτσια, ισχυρισμός που τεκμηριώνεται από συνεντεύξεις: για παράδειγμα, η αγορά μηχανακιού αύξανε, σχεδόν νομοτελειακά, τις ευκαιρίες κοινωνικότητας ενός μαθητή (Γ.Ζ, Α.Χ., Σντ).¹⁰⁷ Έτσι, οι

¹⁰³ «Προτάσεις του ΚΟΔΗΣΟ. για την κυκλοφορία των δίκυκλων (περίληψη), 4Τ (Δεκ 1982), 46-47.

¹⁰⁴ Γάσος Χατζηγεωργίου, «Το κράνος χρησιμεύει για να μη μας γράφουν», *ΕτΚ*, 6/11/1983, 12.

¹⁰⁵ Βλ. συνεντεύξεις μοτοσικλετιστών στο *ίδιο*.

¹⁰⁶ Steven L. Thompson, 'The Arts of the Motorcycle: Biology, Culture and Aesthetics in Technological Choice', *Technology and Culture*, 41/1 (2000), 108.

¹⁰⁷ Πρβλ. τις συνεντεύξεις αναβατών στο: Αχιλλέας Φακατσέλης, «Μα υπάρχει η φυλή των καμικάζι;», *Γυν* (Ιαν 1983), 51.

μοτοσικλετιστές δεν ευθυγραμμίζονταν με τον υπεύθυνο μοτοσικλετισμό που προωθούσαν λέσχες και ειδικά έντυπα, καθώς αυτός απέρριπτε τις πράξεις επίδειξης που συνεπάγονταν οφέλη για τον αναβάτη στο πεδίο της κοινωνικότητας και των σεξουαλικών σχέσεων.

Η θεσμική εικόνα του μοτοσικλετιστή που προωθούσαν οι λέσχες είχε χαμηλή απήχηση. Το 1984, οι οργανωμένοι στις λέσχες ήταν μόλις 2.000, σύμφωνα με μια εκτίμηση.¹⁰⁸ Όπως φαίνεται από την επιτυχία κάποιων δράσεων, όπως οι διαδηλώσεις, αρκετοί μοτοσικλετιστές διατηρούσαν χαλαρές σχέσεις με τις λέσχες. Θεωρούσαν ότι αυτές αντιπροσώπευαν ένα παρωχημένο μοτίβο οργάνωσης και συμμετείχαν περιστασιακά σε δραστηριότητες, όπως οι εκδρομές.¹⁰⁹ Επιπλέον, καθώς η αρνητική αντιμετώπιση των αναβατών έφθινε, οι λέσχες, που υπερασπίζονταν τους μοτοσικλετιστές απέναντι στις επιθέσεις που εκείνοι δέχονταν από φορείς, όπως τα Μέσα Ενημέρωσης, σταδιακά έχασαν ένα λόγο απήχησης.¹¹⁰ Καθώς γινόταν αναγνωρίσιμο είδος κατανάλωσης, ο μοτοσικλετισμός έχανε συνδηλώσεις επαναστατικότητας. Από την αρχή της δεκαετίας, αστυνομικοί υποστήριζαν ότι ορισμένοι παραβάτες μοτοσικλετιστές προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες της Φιλοθέης και του Ψυχικού.¹¹¹ Αυτή η παραδοχή αμφισβητούσε το πρότυπο του ατίθασου μηχανόβιου ως νέου λαϊκής καταγωγής, όπως παρουσιαζόταν στις ταινίες της εποχής. Έτσι, εμφανίστηκε ένα νέο στερεότυπο για μια επιμέρους κατηγορία οδηγών, αυτών που οδηγούσαν μοτοσικλέτες εντούρο (Γ. Ζ, Τ. Π. Σντ), ένα μοντέλο που έδινε τη δυνατότητα εύκολης διαφυγής σε περίπτωση καταδίωξης και είχε χρησιμοποιηθεί συστηματικά με αυτόν τον τρόπο στον κινηματογράφο.¹¹² Προς το 1984-85 εμφανίζονται και οι ακριβές μοτοσικλέτες δρόμου που προσέφεραν μεγαλύτερη ταχύτητα και ανέσεις, εξέλιξη που πιθανότατα συνέβαλε στο να διαδοθεί ο μοτοσικλετισμός ανάμεσα σε πιο εύπορους καταναλωτές.¹¹³ Η διάκριση φθηνών και ακριβών δικύκλων ισχυροποιήθηκε και εκφράστηκε στο επίπεδο οργάνωσης των μοτοσικλετιστών: ενδεικτικά, το 1990, αναβάτες της ακριβής ιταλικής μάρκας Ducati δημιούργησαν τη δική τους λέσχη.¹¹⁴

¹⁰⁸ «Μοτοσκόπιο: πανελλήνια όχι πανελλαδική», *4T* (Οκτ. 1984), 92

¹⁰⁹ Στο ίδιο.

¹¹⁰ Αντώνης Κασαπάκης, «Παρεκτροπές», *2T* (Φεβρ 1989), 112-115. Γιάννης Ντρενογιάννης, «Σούπερ-Τενερέ ή δαμάζοντας τα κορίτσια της αθηναϊκής ερήμου», *2T*, (Δεκ 1989), 64-67.

¹¹¹ Χρονάς, *Τελετές*, 100-106.

¹¹² Πρβλ: Δαλιανίδης, *Τα Τσακάλια*. Ερρίκος Θαλασσινός, *Ο γύρος του θανάτου* (1983).

¹¹³ Ενδεικτικά: Παύλος Εμμανουήλ, «Οι μοτοσικλέτες», *Py* (Απρ 1985), 81-85.

¹¹⁴ «Ducati Club», *2T*, (Απρ 1990), 9.

Εικ. 4,12: Διαφήμιση του τμήματος μοτοσικλετών του Μινιόν Minimotor 2T (Απρ 1990), 107.

Η εξέλιξη του μοτοσικλετισμού σε αναγνωρίσιμο είδος κατανάλωσης οδήγησε στη δημιουργία νέων χώρων, όπως το τμήμα Minimotor του Μινιόν (εικ. 4,12). Το 1990, οι μοτοσικλετιστές μπορούσαν να αγοράσουν εκεί αξεσουάρ πληρώνοντας με πιστωτική κάρτα. Αντίθετα, πριν το 1985, οι αγορές γίνονταν κυρίως με γραμμάτια, στοιχείο που μαρτυρούσε τη χαμηλή εμπιστοσύνη ανάμεσα σε εμπόρους και καταναλωτές και την επιφυλακτικότητα των τραπεζών να χρηματοδοτήσουν τέτοιες αγορές. Όμως, προς το τέλος της δεκαετίας, οι μοτοσικλετιστές αναγνωρίστηκαν ως φερέγγυο καταναλωτικό κοινό (Σ.Γ και Α.Γ, Τ.Π, Σντ). Όπως φαίνεται σε επιστολές αναβατών σε έντυπα, αυτό δυσανεστούσε ορισμένους παλαιούς μοτοσικλετιστές, που έβλεπαν την μοτοσικλέτα να συνδέεται τη νέα υφολογία ζωής και να προωθείται με στρατηγικές μάρκετινγκ που έδιναν έμφαση στην ασφάλεια, την πολυτέλεια και την εργονομία: κοντολογίς, να γίνεται πιο κομφορμιστική.¹¹⁵ Η κοινότητα διευρυνόταν, αλλά αυτή η διεύρυνση εκτός από αισιοδοξία, προκαλούσε απογοητεύσεις, καθώς ορισμένοι μοτοσικλετιστές έβλεπαν ότι η μοτοσικλέτα έχανε τις συνδηλώσεις αντικομφορμισμού που είχε. Οι οδηγοί μοτοσικλετών γίνονταν όλο και περισσότερο απλοί καταναλωτές.

«Γκάζια στο τακούνη»: γυναίκες που οδηγούν

¹¹⁵ Γιώργος Εφραιμίδης, «Ούτε εμείς», 2T, (Απρ 1990), 8. Θανάσης Ντόβας, κ.α., «Υγής μοτοσικλετισμός», στο ίδιο. Αρίστος Γιαννόπουλος, «Φάτε μάτια ψάρια», Σχολ., (Μάης 1989), 46.

Μεγαλωμένη στο Βύρωνα, η Γ. Ζ., 18 ετών το 1986, αγόρασε ένα μηχανάκι με αποταμιεύσεις από καλοκαιρινή εργασία. Τον πρώτο καιρό ήταν άτεχνη οδηγός, χωρίς δίπλωμα και επιρρεπής στα λάθη, που οι άνδρες οδηγοί συχνά προέτρεπαν να γυρίσει στην κουζίνα της (Γ. Ζ., Σντ), ένα χώρο συνδεδεμένο με την ταυτότητα της νοικοκυράς.¹¹⁶ Οι ύβρεις προέρχονταν κυρίως από μεγαλύτερους αυτοκινητιστές, στοιχείο που δείχνει ότι η ιδέα ότι οι γυναίκες δεν ήταν ικανές οδηγοί δεν ήταν αντίστοιχα ισχυρή ανάμεσα στους νεότερους και πιστοποιεί την αλληλεγγύη των ανδρών μοτοσικλετιστών προς τις γυναίκες αναβάτες.¹¹⁷

Η οδήγηση αυτοκινήτου από γυναίκες ήταν αρκετά κοινό φαινόμενο. Σύμφωνα με το Υπουργείο Συγκοινωνιών, το 1984 14,59% των κατόχων διπλώματος οδήγησης ήταν γυναίκες. Πολλές γυναίκες έβγαζαν δίπλωμα και δεν οδηγούσαν ποτέ, ενώ ορισμένες το έκαναν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Το ίδιο ρεπορτάζ υποστήριζε ότι η πρώτη κατηγορία ήταν περίπου 50%.¹¹⁸ Στην Αθήνα, η οδήγηση ήταν διαδεδομένη στις γυναίκες της ανώτερης τάξης από τη δεκαετία του 1960.¹¹⁹ Τη δεκαετία του 1980 είχε πλέον διαμορφωθεί μια γυναικεία αγορά αυτοκινήτου.¹²⁰ Καθώς οι οικονομικά ανεξάρτητες γυναίκες αυξανόνταν, όλο και περισσότερες μπορούσαν να αγοράσουν αυτοκίνητο. Επίσης, αυξανόταν οι γυναίκες επιχειρηματίες και ελεύθεροι επαγγελματίες που χρειάζονταν αυτοκίνητο για επαγγελματικές μετακινήσεις.¹²¹ Η προαστιοποίηση ήταν ακόμα ένας παράγοντας, καθώς σε ορισμένα προάστια υπήρχαν λίγα καταστήματα και ο ανεφοδιασμός του νοικοκυριού απαιτούσε μεγάλες μετακινήσεις. Αντίθετα με τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου η προαστιοποίηση δε συνδέεται αναγκαστικά με ανοδική κοινωνική κινητικότητα, η αθηναϊκή προαστιοποίηση συνδέθηκε στενά με αυτήν την προοπτική.¹²² Μετακόμιση

¹¹⁶ Για μια ανάλυση του όρου από ανθρωπολογική σκοπιά: S. D. Salomone και J. B. Stanton, 'Introducing the *Noikokyra*: Identity and Reality in Social Process' στο Jill Dubish (επιμ), *Gender and Power in Rural Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1986, 97-120. Η ανάλυση εστιάζει στην επαρχία, όπου οι μη εργαζόμενες γυναίκες ήταν πολύ περισσότερες απ' ό,τι στην Αθήνα.

¹¹⁷ Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει στη μελέτη της για τις κοινότητες των μοτοσικλετιστών στη Βρετανία και η κοινωνιολόγος Susan Mc Donald Walker, *Bikers. Culture, Politics and Power*, Οξφόρδη, Berg, 2001, 52. Σύμφωνα με τη Walker οι γυναίκες αναβάτες δέχονται προσβολές κυρίως από οδηγούς αυτοκινήτων. Αντίθετα, οι άνδρες μοτοσικλετιστές τις βλέπουν συνήθως θετικά.

¹¹⁸ Τζούλη Πιτσούλη, «Έχει κούρσα και σοφάει και τους άνδρες ρεμιζάρει», *Ένα*, 5/4/1984, 66.

¹¹⁹ Γρηγόρης Γκιζελής κ.α., *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984, 100-106.

¹²⁰ Σύμφωνα με μια έρευνα, στην αρχή της δεκαετίας, οι γυναίκες οδηγοί στην επικράτεια ήταν περίπου 10%. Με βάση αυτή (ο στρογγυλός αριθμός δημιουργεί αμφιβολίες) υπάρχει αύξηση συγκριτικά με το 14,59% του 1984: Πέννυ Ουαλιώτου, «Γυναίκες στο βολάν», *Cos* (Αύγ 1984), 56-59.

¹²¹ Για την αύξηση αυτή: John P. Sayas, 'An Exploration on the Social and Spatial Division of Labor in the Athenian Urban Space', *The Greek Review of Social Research*, 113 (A/2004), κυρίως 174-182.

¹²² Becky M. Nicolaides, *My Blue Heaven: Life and Politics in the Working-Class Suburbs of Los Angeles, 1920-1965*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2002. Lizabeth Cohen, 'From Town Center to Shopping Center: the Reconfiguration of Community Marketplaces in Postwar America', *The American Historical Review*, 101/4 (1996), 1050-1081. Για μια σύνοψη της αμερικανικής ιστοριογραφικής παραγωγής για το ζήτημα: Margaret Pugh O' Mara, 'Suburbia Reconsidered: Race, Politics and Propriety in the Twentieth Century', *Journal of Social History*, 39/1 (2005), 229-243.

στα προάστια σήμαινε κοινωνική άνοδο και συχνά αγορά νέου αυτοκινήτου. Δεν αποφάσιζαν όλες οι γυναίκες μόνες τους για το αν θα έβγαζαν δίπλωμα. Ενίοτε η απόφαση προϋπέθετε την κατάφαση του συζύγου (Β.Ψ., Σντ). Ορισμένες επίδοξες οδηγοί αποθαρρύνονταν από τους συζύγους τους, που θεωρούσαν την οδήγηση ανδρική υπόθεση και δεν ήθελαν να παραχωρούν το οικογενειακό αυτοκίνητο. Ενδεχομένως, η προοπτική ανεξαρτησίας των συζύγων τους στο επίπεδο της κινητικότητας προκαλούσε ανασφάλεια και ζήλια σε μερικούς άνδρες. Για άλλους όμως, το ότι η γυναίκα τους οδηγούσε ήταν πηγή περηφάνιας, καθώς αισθάνονταν ότι ήταν δυναμική και τολμηρή, κάτι που τους κολάκευε (Β. Ψ., Σ. Γ και Α. Γ., Σντ).

Υπήρχαν πολλές κατηγορίες επίδοξων αγοραστριών. Ορισμένες νέες γυναίκες που ενδιαφέρονταν για οικονομικά αυτοκίνητα επισκέπτονταν την αντιπροσωπεία μόνες. Άλλες πήγαιναν με το σύζυγο ή κάποιο φίλο, στοιχείο που δείχνει ότι επιθυμούσαν την ανδρική συμβουλή, αναγνωρίζοντας τη γνωστική υπεροχή των ανδρών σε σχέση με τα αυτοκίνητα.¹²³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία ενός αντιπροσώπου της BMW, μιας ιδιαίτερα ακριβής μάρκας: οι γυναίκες που ενδιαφέρονταν για αυτοκίνητα της εταιρείας ήταν λίγες και συνοδεύονταν κατά την αγορά πάντοτε από τον πατέρα ή το σύζυγο.¹²⁴ Φαίνεται, ότι, παρότι οι γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων αγόραζαν ακριβά αυτοκίνητα, η απόφαση αποτελούσε αντικείμενο οικογενειακών συζητήσεων και δεν λαμβανόταν αυτόνομα από την αγοράστρια.

Εικ. 4,13: Διαφήμιση Renault 5, Cos, (Απρ 1984), 69.

¹²³ Πέννη Οιχαλιώτου, «Γυναίκες στο βολάν», *Cos* (Αύγ 1984), 56-59.

¹²⁴ Το 1982, η εταιρία διάθετε τρία μοντέλα. Το φθηνότερο κόστιζε 1.409.000 δραχ, *4T* (Δεκ 1982), 116 Οιχαλιώτου, «Γυναίκες», 59.

Εικ. 4,14: Citroen 2CV, *Cosmopolitan* (Ιούλιος 1987), 65. Τα τεχνικά χαρακτηριστικά του αυτοκινήτου δεν αναφέρονται καν στη διαφήμιση.

Υπήρχαν διακριτές κατηγορίες γυναικών οδηγών: οι οικονομικά ανεξάρτητες εργαζόμενες που αγόραζαν αυτοκίνητο με δικά τους χρήματα, όσες αγόραζαν με οικογενειακούς πόρους και συχνά προέρχονταν από εύπορες οικογένειες με πολλά αυτοκίνητα, και εκείνες που οδηγούσαν περιστασιακά το αυτοκίνητο του συζύγου ή του πατέρα τους.¹²⁵ Το αυτοκίνητο πλέον δεν αντιμετωπιζόταν τόσο ως σύμβολο απελευθέρωσης, αλλά κυρίως ως εργαλείο μετακίνησης. Όπως δείχνουν ταινίες, όπως *Η Σοφερίνα* του Αλέκου Σακελάρη (1964), όπου η Αλίκη Βουγιουκλάκη υποδύεται τη σύζυγο ενός ευκατάστατου ιατρού, και η *Κόμισσα της Φάμπρικας* του Ντίμη Δαδήρα (1969), όπου η Άννα Φόνσου παίζει το ρόλο της ανιψιάς ενός εύπορου πολιτικού, η οδήγηση ήταν κάτι κοινό για τις γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων από τη δεκαετία του 1960, εξέλιξη που συνεχίστηκε μετά τη Μεταπολίτευση (Β.Ψ., Σ.Γ και Α.Γ., Σντ). Από την αρχή της δεκαετίας του 1980, κάποια μοντέλα, όπως το Renault 5, προωθούνταν στην αγορά ως αμιγώς γυναικεία.

Οι διαφημίσεις γυναικείων αυτοκινήτων είχαν πολλά μοτίβα: ορισμένα αυτοκίνητα προβάλλονταν ως κομμάτια ενός σύγχρονου τρόπου ζωής (εικ. 4,14) και η οδήγηση ως μια πρακτική που ενίσχυε τη γοητεία της οδηγού.¹²⁶ Όμως, η οδήγηση δε συνδεόταν μόνο με την εικόνα της νέας και ξέγνοιαστης γυναίκας. Άλλα αυτοκίνητα διαφημιζόνταν ως συμβατά με το προφίλ της χειραφετημένης επαγγελματία και μητέρας και ως ιδανικά για ανάγκες όπως η μεταφορά ψώνιων.¹²⁷ Η προβολή του αυτοκινήτου ως στοιχείο νεανικών τρόπων ζωής δείχνει αντίθεση ανάμεσα στις αναπαραστάσεις και τις πρακτικές, αφού για τα περισσότερα νέα κορίτσια η απόκτηση του αυτοκινήτου δεν ήταν εύκολη: μόλις 1,8% των κοριτσιών 15-19 ετών και 4,2 των γυναικών 20-24 είχαν δικό τους αυτοκίνητο το 1984¹²⁸ Η ταύτιση της οδηγού και του οχήματος σε ένα ενιαίο σώμα μέσα από διαφημιστικά μοτίβα που απέπνεαν ερωτισμό και τσαχπινιά απαντά στην κινηματογραφία ήδη από την αρχή του 20^{ου} αιώνα.¹²⁹ Οι διαφημίσεις απευθύνονταν και σε μεγαλύτερες γυναίκες, που ίσως αντιλαμβάνονταν την αγορά κάποιου νεανικού μοντέλου ως πράξη που θα συμβολικά θα επισήμαινε τη νεανικότητα τους. Το μοτίβο αυτό επενδύει στη διαφορά πρόσληψης του αστικού χώρου ανάμεσα σε μικρότερες και μεγαλύτερες γυναίκες: οι πρώτες αναγνωρίζουν το χώρο με όρους κατανάλωσης, ενώ

¹²⁵ Πρβλ: Οιχαλιώτου, «Γυναίκες», 59.

¹²⁶ Πρβλ: «Ρενώ 5 'Μπλου-τζην': κλασικό, νεανικό, ανθεκτικό», *Ta Néa*, 1/3/1990, 17. Πρβλ: «Στυλ; Ένα. Uno.», *Ta Néa*, 10/10/1990, 11 «Volkswagen Polo Coupe», *Cos*, (Οκτ 1985), 9.

¹²⁷ «Opel Corsa», *Cos* (Ιουλ 1985) 3.

¹²⁸ Κελπερή, «Νέοι» 111.

¹²⁹ Mimi Sheller, 'Bodies, Cybercars and the Mundane Incorporation of Automated Mobilities', *Social and Cultural Geography*, 8/2 (2007), 175-197. Jennifer Parchesky, 'Women in the Driver's Seat: The Auto-erotics of Early Women's Films', *Film History*, 18/2, (2006), 174-184.

οι δεύτερες στη βάση της διάκρισης χώρος παραγωγής/ χώρος εργασίας.¹³⁰ Επενδύοντας στην αναβάθμιση της θέσης των γυναικών, όπως έγινε και στις Ηνωμένες Πολιτείες μεταπολεμικά, οι διαφημίσεις προδίδουν το γυναικείο ενδιαφέρον για στοιχεία των οχημάτων όπως η εξωτερική εμφάνιση, η πολυτέλεια του εσωτερικού, η αρμονία των γραμμών και η χαμηλή κατανάλωση.¹³¹ Οι γυναίκες έδειχναν μεγαλύτερη διάθεση από τους άνδρες να δημιουργούν πιο προσωπικά αυτοκίνητα φροντίζοντας λεπτομέρειες του εσωτερικού.

Οι Αθηναίες εναρμονίζονταν με τον ευρωπαϊκό κανόνα: αντίθετα με τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου αρκετές γυναίκες οδηγούσαν μινιβανς, οι Ευρωπαίες ενδιαφέρονταν για μικρά και οικονομικά αυτοκίνητα ως 1.300 κυβικά.¹³² Τα μικρά αυτοκίνητα δεν έλκυαν μόνο τις έγγαμες, αλλά και ανύπαντρες κοπέλες που έμεναν μόνες ή με τους γονείς τους, καθώς συνδέονταν με την επέκταση των νυχτερινών οικονομιών της απόλαυσης και τους προσέφεραν ευκαιρίες για εξόδους και εκδρομές. Η οδήγηση εξυπηρετούσε τη νυχτερινή διασκέδαση, ιδίως όταν στην παρέα δεν υπήρχε κάποιος άνδρας. Διευκόλυνε τις οδηγούς να μην πάρουν ταξί, χώρο που για ορισμένες γυναίκες τη νύχτα αντιπροσώπευε μια ζώνη ανασφάλειας (αν όχι φόβου) που επιδρούσε στις επιλογές μετακίνησης τους (Ε.Α., Β.Ψ., Σντ).¹³³

Οι γυναίκες οδηγοί επισκέπτονταν συνεργεία συχνότερα από τους άνδρες. Μια μικρή έρευνα έδειχνε ότι ελάχιστες ήξεραν να κάνουν μαστορέματα.¹³⁴ Επίσης, δεν ενημερώνονταν από τον ειδικό Τύπο, αλλά κυρίως από συγγενείς και φίλους. Το 1987, 92% των σχεδόν 75.000 αναγνωστών των 4 *Τροχών* ήταν άνδρες, ενώ το ότι ορισμένες επιστολές αναγνωστριών αντιμετωπίζονταν με χλιαρή ειρωνεία δείχνει ότι το περιοδικό δεν ενδιαφερόταν πολύ για τα γυναικεία ακροατήρια.¹³⁵ Η αύξηση των γυναικών οδηγών είχε αποτέλεσμα να αλλάξουν ορισμένοι επαγγελματικοί χώροι και οι διαφημιστικές τους στρατηγικές. Το 1983 η Toyota Κασιδόπουλος διαφήμιζε την ποιότητα υπηρεσιών προς γυναίκες και άνδρες καταναλωτές και την εύκολη πρόσβαση στις εγκαταστάσεις της.¹³⁶ Καθώς οι γυναίκες ενδιαφέρονταν πολύ για το εσωτερικό των αυτοκινήτων, τα συνεργεία που ειδικεύονταν σε τέτοιες μετατροπές, γνωστά ως studio αυτοκινήτου, τις έλκυαν περισσότερο, εξέλιξη που αποτυπωνόταν

¹³⁰ Sheila Scraton και Beccy Watson, 'Gendered Cities: Women and Public Leisure in the Postmodern City', *Leisure Studies*, 17/2 (1998), 123-137 (128).

¹³¹ Margaret Walsh, 'Gender and Automobility: Selling Cars to American Women After the Second World War', *Journal of Macromarketing*, 31/1 (2011), 57-72.

¹³² Κ. Κληρονόμου, «Γυναικείες προτιμήσεις», *Elle* (Νοε 1989), 276. Για τις ΗΠΑ: Cindy Donatelli, 'Driving in the Suburbs: Minivan, Gender and Family Values', *Material History Review*, 54 (2001), 84-95

¹³³ Για την έννοια της ζώνης φόβου πρβλ: Gill Valentine, 'The Geography of Women's Fear', *Area*, 24/1 (1989), 385-390.

¹³⁴ Οιχαλιώτου, «Γυναίκες».

¹³⁵ «Μέση μηνιαία κυκλοφορία εντύπων του 1987», *ΟΔ 1987*, Αθήνα, Inforpublica, 1988, 172. Πρβλ: 4Τ (Απρ 1986), 8-11. Μ. Ανδρουλιδάκη, 'Women's lib', 4Τ (Φεβ 1985), 15. Τ. Δογορίτη, «Χιούμορ: εν ανεπαρκεία», 4Τ (Ιούλ 1986), 19.

¹³⁶ «Toyota: Κασιδόπουλος ΑΕΒΕ», 4Τ (Ιούν 1983), 109.

στην οργάνωση της αγοράς και την επέκταση αλυσίδων, όπως η Autoplus.¹³⁷ Τα στούντιο προέβαλαν τις υπηρεσίες και τις ανταγωνιστικές τους τιμές, αλλά κυρίως τους ευχάριστους πιο φιλικούς προς τις γυναίκες χώρους τους προσφέροντας για παράδειγμα μικρά μπαρ, όπου οι πελάτες μπορούσαν να πιουν ποτό ή αναψυκτικό, να ακούσουν μουσική και να κουβεντιάσουν περιμένοντας το όχημα τους (εικ.4,15).¹³⁸

Εικ. 4,15: Διαφήμιση στούντιο αυτοκινήτου Planeta Car, 4T (Σεπτ 1987), 23.

Εικ. 4,16: Διαφήμιση ιταλικών μοτοποδηλάτων Piaggio Si - Piaggio Grande, Γυν, 18/5/1983, 217.

Οι γυναίκες οδηγοί μοτοσικλέτας ήταν λίγες και συνήθως οδηγούσαν μικρά αυτόματα δίκυκλα. Εταιρίες, όπως η Piaggio, έβλεπαν στις γυναίκες ένα δυνητικό καταναλωτικό κοινό, προβάλλοντας το δίκυκλο ως κομμάτι ενός σύγχρονου νεανικού στυλ ζωής (εικ. 4,16).¹³⁹ Οι διαφημίσεις πρόβαλλαν τα δίτροχα ως συμβατά με τη θηλυκότητα, τονίζοντας τη χαμηλή κατανάλωση, το στυλ και την ευελιξία.¹⁴⁰ Ο πρόεδρος της Λέσχης Ελλήνων Μοτοσικλετιστών (LEMOT) Λάκης Τρίτας διαχώριζε τις μοτοσικλετίστριες ανάμεσα στις πολλές, που έβλεπαν χρηστικά το ζήτημα, και τις λίγες που οδηγούσαν μεγάλες μηχανές και διέθεταν μοτοσικλετιστική συνείδηση.¹⁴¹ Αν και σταδιακά οι οδηγοί και των δύο κατηγοριών αυξήθηκαν, οι γυναίκες με μεγάλες μοτοσικλέτες ήταν πάντα λίγες. Οι μεγάλες μοτοσικλέτες ήταν ακριβές και ένα μικρό δίκυκλο κάλυπτε τις ανάγκες όσων ενδιαφέρονταν μόνο για κίνηση στην πόλη και δε στόχευαν να κάνουν ταξίδια. Επιπλέον, η οδήγηση μεγάλης μηχανής αντιμετωπιζόταν ως πρόκληση και δημιουργούσε προβλήματα στις αναβάτριες, που συχνά δέχονταν προκλήσεις από άνδρες οδηγούς αυτοκινήτων, ενώ και η αστυνομία ενίοτε δεν τις αντιμετώπιζε ευγενικά.¹⁴² Αν και σύμφωνα με

¹³⁷ «Autoplus», 4T (Νοέ 1983), 158.

¹³⁸ «Studio Χατζηθεοδώρου», 4T (Ιούν 1986), 119.

¹³⁹ «Vespa 50», 4T (Μάης 1982), 82. «Yamaha», Cos, (Ιούν 1983), 27.

¹⁴⁰ Ενδεικτικά: «Κανόνες σε δύο ρόδες», Seventeen, (Δεκ 1985), 20.

¹⁴¹ Φακατσέλης, «Μα υπάρχει». Πρβλ: McDonald Walker, *Bikers*, 55 για τη Βρετανία.

¹⁴² Φακατσέλης, «Μα υπάρχει».

έμπειρες αναβάτριες, στη δεκαετία του 1980 η συμπεριφορά των οδηγών είχε βελτιωθεί συγκριτικά με παλιότερα αρκετές αναβάτριες αντιμετώπιζαν ακόμα διακρίσεις (Α. Γ και Σ. Γ., Χ. Α., Σντ).

Η οδήγηση δίτροχου ήταν επιλογή ρήξης με κυρίαρχα πρότυπα θηλυκότητας και μεγάλωνε αναλογικά με τα κυβικά της μοτοσυκλέτας, καθώς ο χειρισμός της μοτοσυκλέτας σε μεγάλες ταχύτητες συνεπαγόταν την υιοθέτηση ανδρικών ενδυματολογικών προτύπων. Επίσης, αμφισβητούσε τη θέση των φύλων στο δρόμο, δηλαδή την αντίληψη ότι οι γυναίκες πρέπει να οδηγούν μικρά οχήματα και να μην τρέχουν. Προφανώς, τα ιδιαίτερα κίνητρα της κάθε αναβάτριας διαφέρουν και οι γενικεύσεις είναι παρακινδυνευμένες.¹⁴³ Η οδήγηση μοτοσυκλέτας ήταν ένα σύνολο κατακερματισμένων εμπειριών που η κάθε αναβάτρια (ανα)διαχειριζόταν διαρκώς και διέφερε ανάλογα τον τόπο και το χρόνο οδήγησης. Οι ίδιες οδηγοί που υπέφεραν την ανδρική επιθετικότητα συχνά αισθάνονταν ότι εξαιτίας της μοτοσυκλέτας ήταν πιο δημοφιλείς στις νεανικές συντροφίες,¹⁴⁴ Η διττότητα αυτή αντικατοπτριζόταν και στο επίπεδο της πολιτιστικής βιομηχανίας: αν η γοητευτική ηρωίδα του τραγουδιού η «Ωραία Ελένη» της Μαρίας Φωτίου ήταν η μία όψη, οι μηχανόβιες στην ταινία *Οι πανκς τα κάνουν όλα* (1985) του Μπέρτο, όπου δύο αναβάτριες αναγκάζουν έναν άνδρα να κάνει σεξ μαζί τους, ήταν η απέναντι όψη για να χρησιμοποιήσω ένα ακραίο παράδειγμα. Σε κάθε περίπτωση, στα Μέσα Ενημέρωσης, τη διαφήμιση και την πολιτιστική βιομηχανία, η μοτοσυκλέτα συχνά πλαισιώνει εικόνες «άγριας» πλην υποσχόμενης γυναικείας σεξουαλικότητας (εικ. 4,17).

Εικ 4,17: Μοντέλα με μοτοσυκλέτες δρόμου σε φωτορεπορτάζ του περιοδικού *Μία*: Νάνσυ Μπάλου και Ράνια Αρκαλάκη, «Μία άλλη αίσθηση», *Μία*, 19/8/1987, 48-55. Η σύνθεση δική μου.

¹⁴³ Για τα κίνητρα που μπορούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις των αναβατριών βλ: Diane M. Martin κ.α. 'Claiming the Throttle: Multiple Femininities in a Hyper-masculine Subculture', *Consumption Markets & Culture*, 9/3 (2006), 171-205. Angela Mc Robbie και Jenny Garber, 'Girls and Subcultures', στο Ken Gelder και Sarah Thornton (επιμ.), *The Subcultures Reader*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 112-120.

¹⁴⁴ Panagiotis Zestanakis, 'Motorcycling in 1980s Athens: Popularization, Representational Politics and Social Identities', *Transfers. Interdisciplinary Journal of Mobility Studies*, 6/3 (2016), 14-15.

Ο χώρος και χρόνος επικαθόριζαν τις επιτελέσεις της θηλυκότητας πάνω στη μοτοσυκλέτα. Έτσι, η νύχτα και οι ερημικές περιοχές αποφεύγονταν, καθώς τα απρόοπτα ήταν πιο δύσκολο να αντιμετωπιστούν εκεί. Το αστικό τοπίο αντιμετωπιζόταν ως κατακερματισμένος χώρος με ανά περίπτωση πρόσημα επικινδυνότητας.¹⁴⁵ Το 1989 μια οδηγός ανέφερε, σε συνέντευξή της, ότι όταν οδηγούσε νύχτα ντυνόταν σαν άνδρας ώστε να κρύψει το φύλο της. Οι οδηγοί προσλάμβαναν την πόλη ως ασυνεχή χώρο διαιρεμένο σε χωρικές και χρονικές ζώνες: «κατώφλια», δηλαδή κοινωνικά κατασκευασμένα όρια που παράγουν σχέσεις ομοιότητας και ετερότητας μεταμορφώνοντας το χώρο σε επικοινωνιακό δίαυλο που καλούνταν να διασχίσουν. Οι διασχιστικές δράσεις που διαπερνούσαν τα κατώφλια ήταν ευκολότερες από παλιότερα αλλά παρέμεναν προκλητικές.¹⁴⁶

Η πρόκληση είναι παράγωγο της αντίληψης που επιβάλλει την ασυμβατότητα ανάμεσα στη θηλυκότητα και τον έλεγχο της ταχύτητας. Αν οι άνδρες μετακινούνται, οι γυναίκες συνδέονται με τον οικιακό χώρο και προσλαμβάνονται ως πιο στατικά υποκείμενα. Η διεκδίκηση της ταχύτητας με τους θεαματικούς όρους που προσφέρει η μοτοσυκλέτα ήταν κάτι ανατρεπτικό. Αν η γυναικεία θέση στο συναγωνισμό ταχύτητας είναι της συντρόφου και εξωτερικού παρατηρητή προς τη διαδικασία, οι μοτοσυκλετίστριες αμφισβητούσαν μια ιεραρχία.¹⁴⁷ Η οδήγηση δικύκλου ήταν απόφαση συμμετοχής σε έναν ανδρικό καθημερινό πολιτισμό ρίσκου και συνεπαγόταν μια σχέση με την ταχύτητα και την τεχνολογία που στα μάτια πολλών φάνταζε προκλητική.

Η εντύπωση που προκαλούσε ο έλεγχος της τεχνολογίας και της ταχύτητας από γυναίκες αποτυπώνεται στη νίκη δύο γυναικών στο Ράλι Ακρόπολις το 1982.¹⁴⁸ Όπως έχει τονίσει ο Lewis Siegelbaum, οι οδηγοί ταχύτητας είναι οι τολμηροί πρεσβευτές του αστικού πολιτισμού στην άγονη ύπαιθρο, ενσωματώνοντας φαντασιακά δυσπρόσιτες περιοχές της περιφέρειας στην κεντρική γεωγραφία.¹⁴⁹ Πρόκειται για έναν ανδρικό ρόλο, στοιχείο που εξηγεί γιατί το γεγονός συζητήθηκε τόσο σε μια στιγμή που οι γυναίκες οδηγοί αυτοκινήτου δεν ήταν λίγες. Αν οι Αθηναίοι είχαν εξοικειωθεί με την εικόνα των γυναικών ως συντηρητικών οδηγών μικρών αυτοκινήτων, η γρήγορη οδήγηση διασάλευε τη χωρική αρμονία του δρόμου, της οποίας η κανονικότητα προέβλεπε τον περιορισμό των γυναικών οδηγών στη δεξιά λωρίδα χαμηλών ταχυτήτων. Εφόσον η γρήγορη οδήγηση αποτελεί ψυχολογική απόδειξη ικανοποιητικού ελέγχου του χωροχρόνου, όπως αναφέρει ο Νικόλας

¹⁴⁵ Βάσια Αναστασιάδου, «Οι μάγισσες του Ήστυουικ», 2*T* (Οκτ 1988) 120-121.

¹⁴⁶ Stavros Stavrides, *Towards the City of Thresholds*, Τρέντο, Professional Dreamers, 13-20.

¹⁴⁷ Ehren Helmut Plugfelder, 'Something Less Than a Driver: Toward an Understanding of Gendered Bodies in Motorsport', *Journal of Sport and Social Issues*, 33 (2009), 414.

¹⁴⁸ Ενδεικτικά: Άρης Σταθάκης και Στρατής Χατζηπαναγιώτης, «Η θέση της γυναίκας είναι 14 λεπτά και 21 δευτερόλεπτα μπροστά από τον άνδρα», 4*T*, (Ιούλ 1982), 52-58.

¹⁴⁹ Lewis H. Siegelbaum, 'Soviet Car Rallies of the 1920s and the 1930s and the Road to Socialism', *Slavic Review*, 64/2 (2005), 247-273.

Χρηστάκης, η αμφισβήτηση του ανδρικού προνομίου πρόσβασης στη γρήγορη οδήγηση προκαλούσε αντιδράσεις ακόμα κι αν η ταυτότητα της γυναίκας οδηγού στη συμβατική της εκδοχή είχε γίνει από καιρό αποδεκτή.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Νικόλας Χρηστάκης, *Μοτοσικλέτα. Ριψοκινδίνευση και ιερό*, Αθήνα, Futura, 2003, 15-16.

Μέρος Β': Σφαίρες παρέκκλισης

Κεφάλαιο 5^ο: Η ανασφάλεια ως πολιτισμικό διακύβευμα

Η Αθήνα ως «επικίνδυνος» χώρος: η ανησυχία για την εγκληματικότητα

Το 1983 ο εγκληματολόγος Ηλίας Δασκαλάκης τοποθετήθηκε, με άρθρο του στον τύπο, για την εγκληματικότητα στην Αθήνα, με αφορμή ορισμένα βίαια εγκλήματα που έγιναν στο τέλος του 1982 και την αρχή του 1983.¹ Συγκεκριμένα, είχαν καταγραφεί έντεκα δολοφονίες, έξι απόπειρες ανθρωποκτονίας, τέσσερις ένοπλες ληστείες, δύο βιασμοί και 87 διαρρήξεις.² Χωρίς να αρνείται την αύξηση της εγκληματικότητας, ο Δασκαλάκης υποστήριζε πως η επίταση της ανασφάλειας στην Αθήνα ήταν, σε μεγάλο βαθμό, μιντιακό δημιούργημα, καθώς τα μέσα ενημέρωσης εστίαζαν σε βίαια εγκλήματα, που έλκυαν το ενδιαφέρον του κοινού, παραμερίζοντας πιο κοινές, παράνομες δραστηριότητες, που επηρέαζαν έντονα την καθημερινότητα των πολιτών, όπως η διαφθορά ή το οικονομικό έγκλημα. Ο Δασκαλάκης έθετε το ζήτημα τότε, πώς και κατά πόσο η παρέκκλιση παραγόταν μιντιακά: οι σχέσεις ανάμεσα στην εγκληματικότητα και τους όρους και τα όρια της μιντιακής της αναπαραγωγής είναι, εν πολλοίς το θέμα αυτού του κεφαλαίου.³

Όντως, τα Μέσα Ενημέρωσης έδιναν έμφαση σε συγκεκριμένα εγκλήματα, όπως οι ανθρωποκτονίες, και νέα προβλήματα, όπως τα σκληρά ναρκωτικά, παραγκωνίζοντας κοινές παρανομίες, όπως η φοροδιαφυγή. Ρόλο έπαιξε και η δημιουργία επιτυχημένων ταμπλόιντ εφημερίδων (π.χ. το *Έθνος* από το 1981) που επένδυν στο συναίσθημα υπερτονίζοντας τα θεαματικά εγκλήματα. Αντιπαραθέσεις για τη διαχείριση της εγκληματικότητας στον τύπο υπήρξαν σε όλη τη δεκαετία και κορυφώθηκαν με την υπόθεση Φραντζή το 1987, όταν δημοσιεύτηκαν φωτογραφίες με τα γυμνά μέλη της Ζωής Φραντζή, μιας νεαρής, όμορφης κοπέλας, που δολοφονήθηκε και τεμαχίστηκε από το σύζυγο της.⁴ Στατιστικά, η παραβατικότητα κάθε είδους βρισκόταν σε έξαρση μετά τη Μεταπολίτευση: το 1975 διαπράχθηκαν πανελλαδικά 184.865 αδικήματα από 193,705 δράστες (σύνολο καταδικασθέντων 108,579) το 1979 294.056 από 308.735 δράστες (σύνολο καταδικασθέντων 115.784) και το 1983 393.506 από 399.039 δράστες (σύνολο καταδικασθέντων 114.020).⁵ Η

¹ Ηλίας Δασκαλάκης, «Γιατί δίνεται έμφαση σε μερικά εγκλήματα», *Τα Νέα*, 4/2/1983, 9.

² Νίκος Κακαουνάκης, κ.α., «Η Αθήνα του φόβου», *Τα Νέα*, 31/1/1983, 7.

³ Δασκαλάκης, «Γιατί δίνεται έμφαση».

⁴ Βασίλης Βαμβακάς, «Έθνος», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 139-140. Πρβλ: Περικλής Κοροβέσης, «Η Τσιτσιολίνα και το πτώμα (2)», *Σχολ* (Νοέ 1987), 21.

⁵ Θανάσης Δρατζίδης, «Το έγκλημα του τύπου. Η διαμόρφωση της κοινής γνώμης», *Σχολ* (Απρ 1988), 48-51. Η έρευνα στηριζόταν στις *Στατιστικές της Δικαιοσύνης* που δεν ήταν διαθέσιμες από το 1985

τάση αυτή συνεχίστηκε σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1980.⁶ Η Μεταπολίτευση σηματοδοτούσε μια νέα συγκυρία στις σχέσεις πολιτών και αστυνομίας, μιας υπηρεσίας που πριν το 1974 αποτελούσε μέρος ενός αυταρχικού μηχανισμού εξουσίας και μετά τη Μεταπολίτευση κλήθηκε να προσαρμοστεί σε συνθήκες δημοκρατικής νομιμότητας. Έτσι, η αύξηση των καταγγελιών μπορεί ίσως να αποδοθεί στη μεγαλύτερη ευκολία με την οποία ορισμένοι πολίτες εμπιστεύονταν πλέον την αστυνομία, καθώς πλέον είχαν παρέλθει μερικά χρόνια από την πτώση της δικτατορίας και ορισμένες από τις μνήμες ταύτισης της αστυνομίας με το αυταρχικό καθεστώς είχαν εξασθενήσει. Ωστόσο, η αύξηση της εμπιστοσύνης των πολιτών προς τις αστυνομικές αρχές απαιτούσε χρόνο. Το 1987, 14 χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση, η κοινωνιολόγος Σήλια Νικολαΐδου υποστήριζε ότι οι περισσότεροι πολίτες ήταν ακόμα επιφυλακτικοί απέναντι στους αστυνομικούς, θεωρούσαν ότι πολλοί αστυνομικοί έκαναν κατάχρηση εξουσίας και ορισμένες φορές απέφευγαν να καταγγείλουν έκνομες συμπεριφορές επειδή δεν ήθελαν επαφές με την αστυνομία.⁷

Τεκμηριώνοντας το σκεπτικό του Δασκαλάκη, το 1988 ο συντάκτης του *Σχολιαστή* Θανάσης Δρατζίδης δημοσίευσε μια εκτενή έρευνα όπου αποδείκνυε ότι, τουλάχιστον ως το 1984, στον τύπο υπεραντιπροσωπεύονταν τα εγκλήματα κατά της ζωής, κατά της ιδιοκτησίας, των ηθών και οι παραβάσεις περί ναρκωτικών, αν και αυτά ήταν λιγότερα από το 5% του συνόλου.⁸ Όντως, τα βίαια εγκλήματα αυξάνονταν ενώ όσοι εγκληματούσαν ενάντια στην περιουσία των πολιτών ήταν καλύτερα εξοπλισμένοι από παλιότερα.⁹ Μετά το 1980, οι ληστείες αυξήθηκαν και οι κακοποιοί ήταν όλο και συχνότερα ένοπλοι, στοιχείο που δείχνει ότι το οργανωμένο έγκλημα εκσυγχρονιζόταν σε επίπεδο οργάνωσης και εξοπλισμού. Η αύξηση της εγκληματικότητας και η υπερβολική προβολή της από τα Μέσα Ενημέρωσης αποτυπώνεται και σε ταινίες της εποχής, όπως *Τα Τσακάλια* τις οποίες πολλοί κριτικοί κινηματογράφου χαρακτήριζαν ως ρεαλιστικά φιλμ με διδακτικό χαρακτήρα που έπρεπε να δουν οι γονείς.¹⁰

και μετά καθώς (στο χρόνο που έκανε την έρευνα ο συντάκτης) πολλά εγκλήματα παρέμεναν χωρίς δίκη.

⁶ Βλ. Θ. Γ. Χριστάκης, «Πενταπλασιάστηκε η εγκληματικότητα!», *Καθ*, 2/5/1990, 3. Τα βεβαιωθέντα κακουργήματα με απειλούμενη ποινή άνω των πέντε χρόνων εξελίχθηκαν ως εξής: 780 το 1977, 986 το 1981, 1306 το 1983, 2.560 το 1985, 3.332 το 1987 και 4.455 το 1988. Το ποσοστό εξιχνίασης των υποθέσεων μειώθηκε σημαντικά από 84,4% σε 47,3%.

⁷ Σήλια Νικολαΐδου, «Γιατί κανείς δεν αγαπά τους αστυνομικούς», *ΒτΚ*, 20/9/1987, 46. Ο ισχυρισμός της στηριζόταν σε έρευνες κοινής γνώμης που έδειχναν ότι περίπου 70% των πολιτών κατέτασσαν τους αστυνομικούς μέσα στους πλέον αντιπαθητικούς επαγγελματίες.

⁸ Δρατζίδης, «Το έγκλημα», 50.

⁹ Αναλυτικά στοιχεία για την αύξηση της εγκληματικότητας στη δεκαετία του 1980 κατ' έτος στο: Σοφία Βιδάλη, *Έλεγχος του εγκλήματος και δημόσια αστυνομία*, τ. Β, Αθήνα, Σάκκουλας, 2007, 1029.

¹⁰ Η ταινία *Εξόδος κινδύνου* του Νίκου Φώσκολου (1980) είναι επίσης ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ενδιαφέροντες είναι οι τίτλοι εισαγωγής από *Τα Τσακάλια*, όπου τα ονόματα των συντελεστών προβάλλονται πάνω σε ένα κολλάζ από ρεπορτάζ εφημερίδων της εποχής με θέμα τη νεανική εγκληματικότητα (κυρίως τα ναρκωτικά). Ενδεικτικά: Ιρένε Μαράντσι, «Τα τσακάλια: μια ευχάριστη έκπληξη», *Απ*, 29/12/1981, 6,11. Τέλης Τσιμπρίνος, «Τα τσακάλια», *Ε*, 29/12/1981, 6.

Πίνακας 5,1: Αριθμός επιλεγμένων καταγραφέντων αδικημάτων κατά της ζωής και της περιουσίας στα πρώτα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση, 1974-1983.

Αδίκημα	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Ανθρωποκτονίες από πρόθεση	35	56	52	45	54	52	53	61	80	77
Ληστείες	24	49	62	53	44	68	61	67	105	134
Παραβάσεις του νόμου για τα ναρκωτικά	163	154	181	184	241	327	427	413	516	537
Κλοπές / Διαρρήξεις	7323	10086	10185	11573	11512	12444	14592	14802	17546	17965
Κλοπές αυτοκινήτων	472	808	940	1188	1597	1497	1648	1673	1896	2010
Αρπαγές Τσαντών	65	48	51	104	176	220	245	368	522	554

Πηγή: Αντώνης Ρενιέρης και Τζώρτζια Κοντράου, «Η εγκληματικότητα με τη γλώσσα των αριθμών», *Τα Νέα*, 5/5/1985, 11 (επιλεγμένα στοιχεία)¹¹

Σύμφωνα με ένα ρεπορτάζ, στην αρχή του 1983, σημειωνόταν μια ληστεία ανά δεκαπέντε μέρες, ισχυρισμός που δε συμφωνούσε με τα στοιχεία της αστυνομίας που μιλούσαν για περισσότερα περιστατικά (πιν. 5,1).¹² Η ασφάλεια αντιμετώπιζε αμφίθυμα τους δημοσιογραφικούς λόγους για αύξηση της εγκληματικότητας. Ο διοικητής της Ασφάλειας Προαστίων Πρωτεύουσας υποστήριζε ότι, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, το έγκλημα στην Αθήνα ήταν ανοργάνωτο.¹³ Ο διοικητής της Ασφάλειας Αττικής υποστήριζε ότι η εγκληματικότητα στην Αθήνα ήταν χαμηλή, δίνοντας έμφαση σε μικρής σημασίας φαινόμενα, όπως οι αλλοδαποί πορτοφολάδες που δρούσαν στο κέντρο και οι πιάτσες των τραβεστί: έτσι, τόνιζε ότι το έγκλημα ήταν κάτι εκτός αθηναϊκής κανονικότητας και το συνέδεε με καινούριες προκλήσεις με τις οποίες η αστυνομία δεν είχε εξοικειωθεί¹⁴ Ο Γενικός Διευθυντής της

¹¹ Αν και δε δηλώνεται ρητά στην έρευνα, πιθανότατα πρόκειται για διαπραχθέντα εγκλήματα βεβαιωθέντα από την αστυνομία. Παρατηρούνται μικρές αποκλίσεις συγκριτικά με μια άλλη σχετική στατιστική (π.χ. 505 έναντι 516 παραβιάσεις του νόμου για τα ναρκωτικά). Τα προβλήματα των εγκληματολογικών στατιστικών είναι ένα σύνθετο ζήτημα που έχει επισημανθεί από τους ερευνητές εδώ και δεκαετίες και δε γίνεται να αναλυθεί εδώ. Σε κάθε περίπτωση, πολλές στατιστικές, δημοσιευμένες και αναλυμένες από διαφορετικούς φορείς, κατέγραφαν αύξηση της εγκληματικότητας στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Για μια από τις πρώτες αναλύσεις πάνω στα προβλήματα των στατιστικών αυτών: Ronald H. Beattie, 'Problems of Criminal Statistics in the United States', *Journal of Criminal Law and Criminology*, 46/2 (1955), 178-186.

¹² «Κλέφτες και αστυνόμοι: Ποιος είναι ο πιο δυνατός;», *Ένα*, 7/4/1983, 31.

¹³ Στο ίδιο., 30.

¹⁴ Γιώργος Μαύρος, «Το έγκλημα στην Αθήνα», *ΚΕΛ*, 31/10/1982, 11. Μια παρεμφερή εικόνα διακινούσαν ορισμένα ρεπορτάζ στον τύπο: τα ρεπορτάζ αυτά δεν υποβάθμιζαν την εγκληματικότητα, αλλά υπερτόνιζαν την παρουσία του ξένου παράγοντα στην αθηναϊκή εγκληματικότητα (π.χ. διασυνδέσεις κακοποιών της Αθήνας με Ιταλούς μαφιόζους) παρουσιάζοντας την αύξηση του εγκλήματος ως συνέπεια της διεθνοποίησης της πόλης. «Κλέφτες κι αστυνόμοι», 31.

Αστυνομίας Αθηνών υποστήριζε ότι το πρόβλημα δεν ήταν ποσοτικό, αλλά ποιοτικό, καθώς, μετά το 1978, υπήρχε επαγγελματικοποίηση και ταξική διάχυση της εγκληματικότητας: κάνοντας εκτιμήσεις που στηρίζονταν σε στοιχεία από τις συλλήψεις, υποστήριζε ότι οι ληστές και οι διαρρήκτες δεν ήταν αναγκαία αμόρφωτοι ούτε προέρχονταν από τις κατώτερες τάξεις, αλλά ήταν ευφυείς κακοποιοί, με κανονικές δουλειές που παρανομούσαν για να κερδίσουν εύκολα χρήματα.¹⁵ Η διάθεση ορισμένων να συμμετέχουν με καλύτερους όρους στην κατανάλωση συζητιόταν ως αιτία αύξησης της εγκληματικότητας: δηλαδή, οι παραβάτες αυτοί δε στρέφονταν στην κλοπή για να επιβιώσουν, αλλά για να εξασφαλίζουν αγαθά που δε δικαιολογούσε η θέση τους ως καταναλωτών. Η προσέγγιση αυτή δημιουργούσε έναν απρόσωπο υπεύθυνο για την αύξηση των εγκλημάτων κατά της περιουσίας: τον καταναλωτισμό. Αναπαραστάσεις που προέβαλαν αυτήν την εικόνα του κακοποιού υπήρχαν, ήδη από τη δεκαετία του 1960, όταν η πόλη σκιαγραφούνταν ως το αντίθετο της συντηρητικής αλλά πιο ηθικής επαρχίας.¹⁶

Πιθανά, η επίκληση της επαγγελματικοποίησης του εγκλήματος ήταν μια επικοινωνιακή στρατηγική της αστυνομίας που της επέτρεπε να κερδίσει χρόνο για να εκσυγχρονίσει τις πρακτικές επιτήρησης. Η ασφάλεια ήταν ακόμα σαστισμένη από τη μεταβολή των συνθηκών και την ανάγκη προσαρμογής του θεσμού σε συνθήκες δημοκρατικής νομιμότητας. Κάποιοι αξιωματικοί παραδέχονταν ότι πολλοί αστυνομικοί δεν είχαν πλήρως προσαρμοστεί στις δημοκρατικές συνθήκες που η Μεταπολίτευση επέβαλε.¹⁷ Ορισμένες εξελίξεις δυσκόλευαν την προσαρμογή αυτή. Στην Αθήνα η αστυνομία βρισκόταν μπροστά σε νέα δεδομένα που αφορούσαν κυρίως την πιο εκτεταμένη χρήση όπλων, όπως τα πιστόλια, και υπαγόρευαν την αλλαγή των επιχειρησιακών της ετοιμοτήτων για την αστυνόμευση της πόλης. Αυτή εκδηλώθηκε ξεκάθαρα στις δράσεις ένοπλων οργανώσεων, όπως η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη, που δημιουργήθηκαν μετά το 1974, αυτοπροσδιορίζονταν ως αριστερές και προχώρησαν σε ορισμένες επιχειρησιακά εντυπωσιακές ενέργειες. Οι οργανώσεις αυτές μάλλον ποτέ δεν κέρδισαν γενικευμένη συμπάθεια. Όμως, οι ενέργειες τους συγκέντρωναν μεγάλη δημοσιότητα.¹⁸ Γεγονότα, όπως η δολοφονία δύο αστυνομικών στο Παγκράτι το 1980, αποδείκνυαν ότι ακόμα και οι πιο κεντρικές και θεωρητικά ευκολότερα ελέγξιμες ζώνες του κέντρου δεν ήταν ασφαλείς. Η ανεπάρκεια της αστυνομίας να επιτηρήσει την πόλη εκφραζόταν με αφορμή ποικίλα περιστατικά, όπως η αδυναμία της να περιορίσει τους αυτοσχέδιους αγώνες ταχύτητας ή να επιβάλει τάξη στα γήπεδα.¹⁹ Η αστυνομία δεν έπειθε ότι μπορούσε να

¹⁵ «Η εγκληματικότητα αυξήθηκε ποιοτικά», *Τα Νέα*, 3/2/1983, 7.

¹⁶ Πρβλ: *Τα μυστικά της αμαρτωλής Αθήνας* του Κώστα Καραγιάννη (1966).

¹⁷ Στο ίδιο.

¹⁸ Για το χαρακτήρα της 17N: George Kassimeris, 'Fighting for Revolution? The Life and Death of Greece's Revolutionary Organization 17 November, 1975-2002', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6/3 (2007), 259-273.

¹⁹ Ζεστανάκης, «Η 'απολιτική'», 174-176. Πρβλ: το 6ο κεφάλαιο.

διαχειριστεί μια νέα κατάσταση και αναζητούσε τρόπους να κερδίσει χρόνο και να διαχειριστεί επικοινωνιακά τις ανεπάρκειες της.

Μια στρατηγική άμυνας που ακολούθησαν αστυνομία και πολιτεία ήταν να μετατοπίζουν επικοινωνιακά το βάρος αντιμετώπισης της εγκληματικότητας, κυρίως αυτής εναντίον της περιουσίας, στους πολίτες. Εμφάνιζαν την εγκληματικότητα ως το τίμημα που πλήρωναν οι Αθηναίοι για την άνοδο και τον εξευρωπαϊσμό του βιοτικού τους επιπέδου. Η οικονομική ασφάλεια που προσέφερε η προστατευμένη δημοκρατία της Μεταπολίτευσης ενείχε κόσμη στο επίπεδο της ασφάλειας.²⁰ Ο επιστημονικός συνεργάτης του Υπουργείου Δικαιοσύνης νομικός Αντώνης Βγόντζας δήλωνε σε μια συνέντευξη του το 1985:

Η εγκληματικότητα [...] μπορεί να έχει πάρει κάποιες μορφές ενοχλητικές, αλλά αυτό είναι το τίμημα που πληρώνουμε για το επίπεδο της ζωής που διαρκώς ανεβαίνει, τα περισσότερα αγαθά που οι περισσότεροι από μας έχουν και ταυτόχρονα τη μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. [...] Πάντως έχουμε λιγότερη εγκληματικότητα [...] από άλλες ευρωπαϊκές χώρες που βρίσκονται στην ίδια οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική πορεία με μας.²¹

Έτσι παραγόταν ένα νέο αφήγημα περί υπευθυνότητας. Πλέον, στα περισσότερα αθηναϊκά σπίτια υπήρχαν ακριβά αγαθά, όπως έγχρωμες τηλεοράσεις, βίντεο και χρυσά ρολόγια (Β.Ψ. Σντ). Εύλογα, όσοι αποτελούσαν στόχους διαρρηκτών ήταν περισσότεροι από παλαιότερα.²² Τον Μάρτιο του 1985 διαρρήκτες χτύπησαν σε μια νύχτα πολλά διαμερίσματα στα μικροαστικά Κάτω Πατήσια αποκομίζοντας πλούσια λεία σε κοσμήματα και ηλεκτρικά είδη.²³ Ο φόβος της διάρρηξης ήταν έντονος ακόμα και στις καλύτερα φρουρούμενες γειτονιές.²⁴ Κάθε φορά που οι Αθηναίοι έφευγαν για διακοπές κάθε σπίτι δυνητικά ήταν στόχος.²⁵ Προσεγγίσεις όπως του Βγόντζα έμμεσα πρόβαλαν το φόβο απέναντι στην εγκληματικότητα κατά της περιουσίας ως επίτευγμα και ως τίμημα που έπρεπε να πληρώσουν οι Αθηναίοι για τον καταναλωτικό εξευρωπαϊσμό.

Ο φόβος της κλοπής άγγιζε και όσους είχαν αυτοκίνητο ή μοτοσικλέτα. Όπως υποστηρίζουν μοτοσικλετιστές της εποχής, οι μοτοσικλέτες αποτελούσαν σταθερό στόχο κλοπής και οι κάτοχοι τους προσπαθούσαν να τις προστατεύσουν με αλυσίδες και λουκέτα (Χ.Α., Τ. Π., Σντ). Έμπειροι αναβάτες απέφευγαν να τις χρησιμοποιούν σε πολυσύχναστα μέρη (π.χ. γήπεδα), καθώς ο συνωστισμός δημιουργούσε δυσκολίες

²⁰ Παναγιωτόπουλος, «Από την προστατευόμενη».

²¹ Ρενιέρης, «Η εγκληματικότητα», 11.

²² «Πλούσια η νέα συγκομιδή των διαρρηκτών στην Αθήνα», *Καθ*, 24/3/1983, 2. «Διαρρήξεις το Σαββατοκύριακο», *Καθ*, 1/1/1985, 3. «Έδρασαν ανενόχλητοι οι άγνωστοι διαρρήκτες. 'Αξιοποίησαν' τις πασχαλιάτικες ημέρες», *Καθ*, 17/4/1985, 3.

²³ «Ρήμαξαν την πολυκατοικία», *Τα Νέα*, 29/3/1985, 5. «Μπαράζ διαρρήξεων», *Τα Νέα*, 14/7/1985, 3.

²⁴ Σοφία Ζαλοκώστα, «Περισσότερη παρουσία της αστυνομίας», *Καθ*, 6/11/1987, 5.

²⁵ Λία Νεσφυγέ, «Οι διαρρήκτες έγιναν θεσμός!», *Τα Νέα*, 19/7/1989, 28-29.

στο να βρουν κάποιο σταθερό σημείο να τις ασφαλίσουν, κάτι που διευκόλυνε τους κλέφτες που σύχναζαν σε τέτοια μέρη ώστε να επωφεληθούν από το συνωστισμό (Τ. Π. Σντ). Αν κρίνουμε από το αίτημα της ΜΟΤΟΕ να παραχωρεί συστηματικά η Τροχαία μηχανογραφημένες λίστες με δίτροχα που είχαν κλαπεί ή βρεθεί στην Αθήνα ώστε να ελεγχθεί η κατάσταση, το 1985 το πρόβλημα είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις.²⁶ Το μέγεθος της πόλης πρόσφερε ευκαιρίες στους κλέφτες που στόχευαν όλα τα οχήματα και όχι μόνο τα πολυτελή. Καθώς ήταν πιο στενά συνδεδεμένες με τις νεανικές οικονομίες της απόλαυσης, οι μοτοσυκλέτες κινδύνευαν περισσότερο γιατί τις προσέλκυαν το ενδιαφέρον κλεφτών με ποικίλα κίνητρα: επαγγελματιών που πουλούσαν ανταλλακτικά σε συνεργεία, τοξικομανών, νεαρών που ήθελαν να κάνουν απλά μια βόλτα.²⁷

Εικ 5,1: Διαφήμιση συναγερμού Gemini, *ΒτΚ*, 6/12/1987, 2.

Καθώς η αστυνομία δεν παρείχε εγγυήσεις, οι Αθηναίοι αναζητούσαν ατομικές στρατηγικές προστασίας των περιουσιών τους. Συστήματα συναγερμού διαφημιζόνταν από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας. Η γεωγραφία των επιχειρήσεων δείχνει ότι, ιδίως μετά το 1984-5, αυτά τα προϊόντα απευθύνονταν και σε κατοίκους λαϊκών περιοχών.²⁸ Οι καταναλωτές ευθυγραμμίζονταν με τους ιδιωτικούς τρόπους προστασίας των περιουσιών τους, τη χρησιμότητα των οποίων επισήμαιναν, κυρίως

²⁶ «Νέα και ψίθυροι», *4Τ* (Απρ 1985), 99.

²⁷ Αχιλλέας Φακατσέλης, «Κλέφτες αυτοκινήτων και μοτοσυκλετών», *Γυν*, 22/8/1984, 92-95.

²⁸ Ενδεικτικά: «Από τα αυτοκίνητα που έκλεπαν χθες κανένα δεν είχε αντικλεπτικό σύστημα Elser», *4 Τροχοί*, (Δεκ 1984) 54-55. «Νοιώστε την απόλυτη σιγουριά Cobra », *4Τ*, (Οκτ 1985), 3. «Gemini: ο συναγερμός του μέλλοντος», *4Τ* (Δεκ 1989), 83.

έμμεσα, τόσο πολιτειακοί παράγοντες, όπως ο Βγόντζας, που, τονίζοντας ότι κάθε σπίτι μπορούσε να είναι στόχος διαρρηκτών, υποκινούσε τους πολίτες να λάβουν μέτρα προστασίας, όσο και οι εφημερίδες που αναφέρονταν στο φαινόμενο των διαρρήξεων.²⁹ Όλο και περισσότεροι χρησιμοποιούσαν στρατηγικές αυτοπροστασίας που παλαιότερα απευθύνονταν στους ευπορότερους. Οι συναγερμοί δεν ήταν φθινοί, αλλά προσφέρονταν σε τιμές μη απαγορευτικές ακόμα και για όχι ιδιαίτερα εύπορους καταναλωτές (εικ 5,1). Το 1989 η χρήση συναγερμών είχε αυξηθεί τόσο, ώστε αυτοί αναγνωρίζονταν ως βασική πηγή ηχορύπανσης στην Αθήνα.³⁰

Εικ. 5,2: Σκίτσο για το φόβο των Αθηναίων απέναντι στο έγκλημα από σχετικό αφιέρωμα του *Βήματος της Κυριακής*: Γιώργος Λακόπουλος, «Ο φόβος πάνω από την πόλη», *ΒτΚ*, 24/1/1989, 29.

Η εγκληματικότητα βρέθηκε στο επίκεντρο αντιπαράθεσης ΠΑΣΟΚ και Νέας Δημοκρατίας, καθώς η αντιπολίτευση κατηγορούσε το ΠΑΣΟΚ για κομματικοποίηση της αστυνομίας και αναποτελεσματικότητα. Ως τις αρχές του 1988, οι βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας είχαν καταθέσει περισσότερες από εκατό επερωτήσεις για την αύξηση της εγκληματικότητας.³¹ Το ζήτημα προσέελκυσε επίσης κοινωνικούς επιστήμονες που αναζητούσαν σχέσεις ανάμεσα στην επίταση της ανασφάλειας και ευρύτερους μετασχηματισμούς. Σύμφωνα με τον Νέστορα Κουράκη, έναν εγκληματολόγο με συχνή παρουσία στα Μέσα Ενημέρωσης, η αύξηση της εγκληματικότητας ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970. Ο Κουράκης εστίαζε στα προβλήματα της αστυνομίας και της δικαιοσύνης και έδινε έμφαση σε ασαφή αίτια, όπως η γενικότερη κρίση αξιών και θεσμών που χαρακτήριζε τη σύγχρονη εποχή.³² Αυτές οι παρεμβάσεις έδειχναν ότι το κοινό ορισμένων εφημερίδων αναζητούσε αναλύσεις που διεκδικούσαν επιστημονικά εύσημα. Η αντιπαράθεση για την εγκληματικότητα πυκνώνει προς το τέλος της δεκαετίας και προσφέρει ορισμένες

²⁹ Ρενιέρης, «Η εγκληματικότητα».

³⁰ «Για ποιον χτυπούν οι συναγερμοί», *ΒτΚ*, 22/10/1989, 10.

³¹ «Αναπάντητες» ερωτήσεις βουλευτών, *Καθ*, 1/3/1988, 1. «Το έγκλημα οργανώνεται, οι ληστές αποθρασύνονται», *Καθ*, 1/3/1988, 1, 10.

³² Βλ.: Θ. Γ. Χρηστάκης, «Πενταπλασιάστηκε η εγκληματικότητα!», *Καθ*, 2/5/1990, 3.

ενδιαφέρουσες στιγμές, καθώς αποτελεί παράδειγμα αρκετά αρμονικής επικοινωνίας δημοσιογράφων με επιστήμονες όπως εγκληματολόγους και νομικούς. Όμως, καθώς συχνά ήταν αποσπασματική και τα πρόσωπα που έκαναν τις παρεμβάσεις άλλαζαν διαρκώς, η επικοινωνία αυτή δύσκολα προσφέρεται για συμπαγή συμπεράσματα.

Εικ. 5,3: Διαφημιστική καταχώρηση της Πλαίσιο Α. Ε. Η εταιρία που εμπορευόταν πόρτες ασφαλείας διέθετε το 1987 δύο καταστήματα στο Λεκανοπέδιο: *BtK*, 19/7/1987, 27.

Όπως ανέφερα, η προστασία από τους διαρρήκτες αύξησε η ζήτηση για προϊόντα, όπως οι πόρτες και τα κουφώματα ασφαλείας (εικ. 5,3). Οι κατασκευές εγκαθιδρύαν πιο αυστηρά χωρικά όρια ανάμεσα στο δημόσιο χώρο και τον οχυρωμένο και φυλασσόμενο ιδιωτικό. Η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη υποστηρίζει ότι στις νεωτερικές κοινωνίες η πρόσβαση σε τεχνολογίες προφύλαξης του ιδιωτικού χώρου εκφράζει μια νέου τύπου διάκριση πλούσιων και φτωχών.³³ Στη δεκαετία του 1980, οι πιο εύποροι μπορούσαν να επιλέξουν κάποια ακριβότερη στρατηγική προστασίας, όπως οι εταιρίες σεκιούριτι. Η χρήση ιδιωτικών μηχανισμών αστυνόμευσης είναι διεθνώς παλιά πρακτική και απαντά συχνότερα σε κοινωνίες με έντονες ταξικές διαιρέσεις, όπως αρκετές χώρες της Νότιας Αμερικής.³⁴ Όπως υποστήριζε η δημοσιογράφος Λιάνα Κανέλλη, στην Αθήνα ορισμένες εταιρίες ιδιωτικής φύλαξης δραστηριοποιούνταν σε μικρή έκταση ήδη από το Μεσοπόλεμο. Όμως, μετά το 1980, η εμπορευματοποίηση του αισθήματος ανασφάλειας πρόσφερε επιχειρηματικές ευκαιρίες στο πεδίο των υπηρεσιών προστασίας. Η δημιουργία της εταιρίας Group 4 το 1980 εντάσσεται σε αυτήν την τάση (εικ. 5.4). Το 1987 δραστηριοποιούνταν πολλές εταιρείες παροχής υπηρεσιών φύλαξης, που πρόσφεραν υπηρεσίες σε διάφορα κόστη, μερικές προσιτές ακόμα και στα μεσοστρώματα. Το 1987, όταν εργάζονταν 530 άτομα στο χώρο, ο περιστασιακός έλεγχος της κατοικίας κόστιζε περίπου 10.000

³³ Alexandra Bakalaki, 'Locked into Security, Keyed into Modernity: the Situation of Burglaries as Course of Risk in Greece', *Ethnos: Journal of Anthropology*, 68/2 (2003), 209-229 (εδώ: 212)

³⁴ Πρβλ: Sheilah E. Hamilton, *Watching over Hong Kong. Private Policing, 1841-1941*, Αμπερπντήν και Χονγκ Κονγκ, Hong Kong University Press, 2008. Maiah Jaskoki, 'Public Security Forces With Private funding: Local Army Entrepreneurship in Peru and Ecuador', *Latin American Research Review*, 47/2 (2012), 79-99.

δρχ. το μήνα, ενώ η μόνιμη φύλαξη περίπου 500.000 δρχ. Όλο και περισσότεροι τοποθετούσαν συστήματα ασφαλείας. Η εξοικείωση με ηλεκτρονικούς μηχανισμούς φύλαξης της περιουσίας, όπως οι συναγερμοί, αποτελούσε πρόκληση για ορισμένους, κυρίως μεγαλύτερης ηλικίας, καταναλωτές.³⁵ Η εξοικείωση με στοιχεία «της αναδυόμενης ανθρωπολογικής μορφής του χρήστη», του καταναλωτή που χρησιμοποιεί προϊόντα του τεχνολογικού πολιτισμού, δεν ήταν εξίσου εύκολη για όλους τους καταναλωτές. Οι μεγαλύτεροι αντιμετώπιζαν αρκετά τεχνολογικά προϊόντα επιφυλακτικά, όπως θα δούμε στο 9^ο κεφάλαιο.³⁶ Με αφορμή τους συναγερμούς, το 1991, η διαδικασία αυτή αποτέλεσε αντικείμενο σάτιρας σε ένα επεισόδιο της δημοφιλούς τηλεοπτικής σειράς *Οι τρεις Χάριτες* με τίτλο «Ου κλέψεις». Η παρατήρηση της Μπακαλάκη, που περιγράφει την ανάπτυξη στρατηγικών οικιακής προστασίας, ως αποτέλεσμα της διάθεσης των Ελλήνων να προφυλαχθούν από τους μετανάστες δηλώνοντας ταυτόχρονα την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα και την πολιτισμική τους ανωτερότητα, ελέγχεται ιστορικά.³⁷ Η Μπακαλάκη τοποθετεί την εξέλιξη στη δεκαετία του 1990 και τη συνδέει με τον ερχομό οικονομικών μεταναστών τους οποίους αρκετοί Έλληνες αντιμετώπισαν ως δύναμη εγκληματίας. Τουλάχιστον στην Αθήνα, οι τεχνικές αυτές είχαν ζήτηση από τη δεκαετία του 1980 και ήταν αποτέλεσμα φόβου απέναντι στους Έλληνες διαρρήκτες.

Εικ 5,4: Διαφήμιση της εταιρίας σκειούριτι Group 4, *ΒτΚ*, 7/6/1987, 55. Η εταιρία λειτουργούσε από το 1980.

Οι προφορικές μαρτυρίες δίνουν μια διαφορετική εικόνα από εκείνη που ευδοκιμεί στα Μέσα Ενημέρωσης της εποχής. Η Αθήνα περιγράφεται ως ασφαλής πόλη και λίγες περιοχές του κέντρου κυρίως γύρω από την Ομόνοια (π.χ. Πλατεία Βάθη).

³⁵ Λιάνα Κανέλη, «Οι βιτζιλάντες», *ΒτΚ*, 13/12/1987, 52.

³⁶ Η φράση εντός των εισαγωγικών από το: Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.) «Η Ελλάδα στη δεκαετία», LXI.

³⁷ Bakalaki, 'Locked'.

Κολωνός) διαταράσσουν την εικόνα αρμονίας (Β.Ψ., Δ.Δ., Τ.Π., Σντ). Η Ομόνοια παρουσιάζεται ως ζώνη με παράνομες δραστηριότητες, που σχετίζονταν κυρίως με τον αγοραίο έρωτα και τα ναρκωτικά, αλλά όχι ως μέρος επικίνδυνο για τη ζωή των διερχόμενων. Η παρουσίαση από τους πληροφορητές απηχεί τον τρόπο που προσέγγιζε την Ομόνοια ο Τύπος, ως χώρο όπου ευδοκμούσαν παράνομες συμπεριφορές που αφορούσαν κυρίως εγκλήματα οικονομικής φύσης και όχι εγκλήματα που απειλούσαν τη ζωή των πολιτών.³⁸ Ο Τύπος, ως γνωστόν, επηρεάζει το πώς συγκροτούνται οι κυρίαρχες αντιλήψεις για την παρέκκλιση και στο ποιες συμπεριφορές και χώροι γίνονται αντιληπτοί ως περιθωριακοί και επικίνδυνοι.³⁹ Φαίνεται ότι, σε ότι αφορά την Ομόνοια, υπάρχει ταύτιση του τρόπου που παρουσιαζόταν η πλατεία από τα μέσα ενημέρωσής και τις περιγραφές στις συνεντεύξεις. Στην περίπτωση της Ομόνοιας, η ανησυχία δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα της κεντρικής θέσης του σημείου και της ανωνυμίας που προσέφερε στους διερχόμενους.⁴⁰ Στο κέντρο υπήρχαν πολλά σημεία με ίδια χαρακτηριστικά, όπως το Σύνταγμα, που, όμως, ταυτιζόταν με το διοικητικό κέντρο της πόλης και δεν περιγράφηκε ποτέ με τους ίδιους όρους. Αντίθετα, η Ομόνοια περιγράφεται ως χώρος ανοχής, ιδίως σε σχέση με παρεκκλίνουσες επιτελέσεις της σεξουαλικότητας (π.χ. εκεί βρίσκονται πολλοί κινηματογράφοι που προέβαλαν ταινίες σεξ).⁴¹ Φαίνεται ότι στο κέντρο της Αθήνας υπήρχε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο πλατείες. Το Σύνταγμα παρέπεμπε συμβολικά στο εκλεπτυσμένο, ευρωπαϊκό κέντρο της πόλης και συγκέντρωνε Αθηναίους που προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα. Επίσης, πολλοί ακριβοί εμπορικοί δρόμοι - π.χ. η Βουκουρεστίου - βρίσκονταν γύρω από την Πλατεία. Αντίθετα, η Ομόνοια ήταν το κεντρικό σημείο της πόλης που συγκινούσε λαϊκό κόσμο και διερχόμενους επαρχιώτες. Επίσης, η οδός Αθηνάς με τα πολλά λαϊκά καταστήματα ξεκινά από την Πλατεία.⁴²

Μετά το 1986-87, η εικόνα της Ομόνοιας αποτέλεσε αντικείμενο μιας νέας διαπραγματεύσεως. Τα λαιφστάιλ περιοδικά αναδιαπραγματεύτηκαν τους λόγους για την παρέκκλιση επενδύοντας με νέα νοήματα τις έκκεντρες επιτελέσεις της σεξουαλικότητας. Το ίδιο έκαναν και με παρεκκλίνουσες πρακτικές και καταναλωτικές επιλογές με τις οποίες συνδέονταν η Ομόνοια, όπως η ομοφυλοφιλία, το σεξ επί πληρωμή και η αγορά πορνογραφικού υλικού. Τα έντυπα αυτά ενσωμάτωσαν τις επιλογές αυτές σε μια σημειολογία που πρόβαλε την ανοχή στη διαφορετικότητα ως προϋπόθεση για τον εξευρωπαϊσμό της αστικής

³⁸ Ενδεικτικά: Βαγγέλης Ρασιάς, «Χίλιες πόλεις σε ένα αστυνομικό τμήμα», *Ενα*, 13/2/1986, 22-27. Μιχάλης Κωνσταντινίδης και Γιώργος Μουστάκας, «Οι ενεχυροδανειστές», *ΕτΚ*, 4-5/10/1986, 28-29.

³⁹ Nathaniel D. Wood, 'Sex Scandals, Sexual Violence, and the Word of the Street: The Kolasówna *Lustmord* in Cracow's Popular Press, 1905-1906', *Journal of the History of Sexuality*, 20/2 (2011), 243-269.

⁴⁰ Ενδεικτικά: Πέτρος Μακρής, «Μέρα, νύχτα Ομόνοια», *ΚΕΛ*, 8/4/1984, 7.

⁴¹ Πρβλ. το 7^ο κεφάλαιο της μελέτης.

⁴² Για μια αποτύπωση του κλίματος από τη σκοπιά της λογοτεχνίας και της φωτογραφίας: Γιώργος Ιωάννου, *Ομόνοια 1980*, Αθήνα, Κέδρος, 1980.

καθημερινότητας. Οι λόγοι τους υιοθετούσαν προγενέστερες αφηγήσεις για την επικινδυνότητα της Ομόνοιας. Επένδυναν στη περιγραφή του ηθικά ελαστικού κέντρου της Αθήνας ως χώρου - αντίβαρου της συντηρητικής και στερημένης σεξουαλικά επαρχίας που (αφήγηση συχνή και στην πορνογραφία της εποχής) και χρησιμοποιούσαν τολμηρές εικόνες (π.χ. 5,5) τις οποίες επένδυναν με επιχειρήματα υπέρ μιας σύγχρονης καθημερινής ηθικής με μεγαλύτερη ανοχή στην ετερότητα.⁴³

Εικ. 5,5: Σκηνοθετημένη καλλιτεχνική φωτογραφία από ρεπορτάζ του περιοδικού *Κλικ* για το Αστυνομικό Τμήμα Ομόνοιας. Γκέλυ Βουρβούλη, «Μια βραδιά στο αστυνομικό τμήμα», *Κλικ* (Μάης 1987), 52-56.

Πέρα από τις δημοσιογραφικές υπερβολές, το Αστυνομικό Τμήμα Ομόνοιας ήταν πολυάσχολο: Το 1989 οι αστυνομικοί του πραγματοποίησαν πάνω από 1.200 συλλήψεις, κυρίως για οικονομικά αδικήματα (παρεμπόριο, εγκλήματα σχετικά με το νόμισμα κλπ).⁴⁴ Η εικόνα αυτή αλλάζει προς τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας, όταν, σταδιακά, η πλατεία μετατράπηκε και σε στέκι τοξικομανών. Αν η σύγχρονη πόλη είναι ένα είδος παζαριού παράνομων δραστηριοτήτων, όπου τα ναρκωτικά παίζουν βασικό ρόλο, η Ομόνοια αναδείχτηκε το κέντρο του.⁴⁵ Πάντως, η ανησυχία για την Ομόνοια είναι λεπτομέρεια δυσαρμονίας στις προφορικές αφηγήσεις.⁴⁶ Η Αθήνα περιγράφεται ως ήσυχη πόλη. Όταν οι αφηγήσεις έχουν κάποια τομή, γύρω από την οποία οι ιστορικές μνήμες οργανώνονται, αυτή τοποθετείται γύρω στο 1990 και αναφέρεται στο ερχομό των πρώτων οικονομικών μεταναστών που ορισμένοι

⁴³ Βλ. ενδεικτικά τις ταινίες *Ο νταβατζής της Ομόνοιας* του Μπέρτο (1984), *Στην Αθήνα σήμερα όλες τον παίρνουν φανερά* του Απόστολου Τεγόπουλου (1984) και *Το ρετιρέ της Καβάλας* του Βαγγέλη Παπαδήμα (1986). Για τις συνδέσεις «χώρων ακολασίας» και αγοραίου έρωτα και τις δυναμικές χρήσεις των προβολών της σύνδεσης αυτής από την τοπική και κεντρική εξουσία πρβλ: Ann R. Gabbert, 'Prostitution and Moral Reform in the Borderlands: El Paso, 1890-1920', *Journal of the History of Sexuality*, 12/4 (2003), 575-604.

⁴⁴ Ν. Γ. Δρόσος και Γ. Θ. Δασκαλόπουλος, «Ομόνοια: οι σκιές ζωντανεύουν την ώρα που πέφτει το σκοτάδι.», *Καθ*, 18/2/1990, 14.

⁴⁵ Vincenzo Ruggiero και Nigel South, 'The Late-Modern City as a Bazaar: Drug Markets, Illegal Enterprise and the Barricades', *The British Journal of Sociology*, 48/1 (1997), 54-70.

⁴⁶ «Σε κλοιό τρεις πλατείες θανάτου», *Τα Νέα*, 21/3/1990, 17.

πληροφορητές θεωρούν ότι αύξησαν την εγκληματικότητα.⁴⁷ Η ηρεμία της δεκαετίας του 1980 στηριζόταν στη βεβαιότητα ότι αν κάποιος έπεφτε θύμα εγκληματικής πράξης αυτή δεν απειλούσε τη ζωή του, κάτι που αρκετοί πληροφορητές υποστήριζαν ότι άλλαξε με τον ερχομό των μεταναστών μετά το 1990 (Π.Χ., Τ.Π., Β.Ψ., Σντ). Διαμορφωμένη μέσα από τη αύξηση των εγκλημάτων κατά της ζωής, μετά το 1990, η νοσταλγία που αποτυπώνεται στις προφορικές μαρτυρίες αναφέρεται σε μια περίοδο που τα βίαια εγκλήματα ήταν σπάνια. Παρότι και στη δεκαετία του 1980 υπήρχαν αρκετά βίαια εγκλήματα, όπως είδαμε, το στοιχείο αυτό δεν αποτυπώνεται στις μαρτυρίες. Μια πληροφορήτρια τόνισε ότι στη δεκαετία του 1980 οι εφημερίδες υπερτόνιζαν εγκλήματα που έκαναν οι τοξικομανείς, όπως κλοπές και ληστείες, επειδή τα ναρκωτικά ήταν ένα νέο θέμα, ενώ η ίδια δεν το θεωρούσε σημαντικό (Β. Ψ., Σντ). Η διάκριση ασφαλής δεκαετία 1980 - ανασφαλής δεκαετία 1990 απαντά σε μαρτυρίες πληροφορητών με διαφορετικό κοινωνικό, οικονομικό και ηλικιακό προφίλ, όπως ένας μαθητής από μεσοαστική οικογένεια της Αγίας Παρασκευής, ένας πολιτικός μηχανικός από το Παγκράτι και μια μικροαστή εργαζόμενη σε νοσοκομείο (Τ.Π., Γ.Ψ., Β.Ψ., Σντ). Οι μαρτυρίες δείχνουν ότι τα μέσα ενημέρωσης λειτουργούν ως βασικός μηχανισμός διασποράς αγωνιών για το έγκλημα.⁴⁸ Αυτό συνέβαινε έντονα στη δεκαετία του 1980 και το έχουν εν πολλοίς συνειδητοποιήσει οι πληροφορητές, όπως μία που υπογράμμισε ότι άκουγε παντού για τα ναρκωτικά και την εγκληματικότητα που συνδεόταν με αυτά, ενώ οι στιγμές που είχε δει χρήστες στην Αθήνα ήταν μάλλον μετρημένες (Β. Ψ., Σντ). Δεύτερον, οι μνήμες οργανώνονται γύρω από μια έννοια (αυτή της μετανάστευσης) και μια μακρά στιγμή αλλαγής που εκφράζει ένα ολόκληρο χρονικό διάστημα, αυτό των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1990, όταν η Αθήνα έγινε τόπος εγκατάστασης μεταναστών.⁴⁹ Οι παρακάτω συνεντεύξεις δείχνουν την αντίθεση ασφαλές τότε - ανασφαλές τώρα τονίζοντας τη σημασία του ερχομού των μεταναστών στην αλλαγή των συσχετισμών.

Αισθανόμουν πολύ άνετα. Κυκλοφορούσα και στις δύο και στις τρεις και στις τέσσερις το πρωί, δεν αισθανόμουν κάποια απειλή. [...] Τα δε καλοκαίρια που έμενα πρώτο όροφο, να

⁴⁷Για την οργάνωση αυτή των μνημών: Stephan Feuchtwang, 'Mythical Moments in National and Other Family Histories', *History Workshop Journal*, 59/1 (2005), 179-193.

⁴⁸ Για τη διασπορά αυτή βλ.: Sean P. Hier, 'Thinking Beyond Moral Panic: Risk, Responsibility and the Politics of Moralization', *Theoretical Criminology*, 12/2 (2008), 176. Πρβλ. το κλασικό: Stuart Hall κ.α., *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*, Λονδίνο, McMillan, 1978.

⁴⁹ Για την έννοια της «στιγμής αλλαγής στην οργάνωση της μνήμης» (biographical turning point) Svetlana Boym, 'Nostalgia and its Discontents', *The Hedgehog Review*, 9/2 (2007), 14. Για την οργάνωση των γυναικείων φόβων απέναντι στο έγκλημα ως αποτέλεσμα ευρύτερων (διεθνικών) φόβων που διασπείρονται μιντιακά και συχνά δεν απηχούν τις τοπικές πραγματικότητες: Pain, 'Social Geographies'. Της ίδιας, 'Globalized Fear? Towards and Emotional Geopolitics', *Progress in Human Geography*, 33/4 (2009), 466-486. Για την πρόσληψη της στιγμής αλλαγής ως εκτενούς χρονικού διαστήματος: Kostis Kornetis, '1968, 1989, 2011: Reconsidering Social Movements, 'Moments of Change' and Theoretical Framing Over Time', *Historiein. A Review of the Past and Other Stories*, 13 (2013), 57.

σου πω ότι έβγαζα το κρεβάτι και κοιμόμουν έξω με τις μπαλκονόπορτες ανοιχτές. [...] Κοιμόμασταν έξω, όλοι βγάζαμε τα κρεβάτια και κοιμόμασταν χαλαρά και το σπίτι ας πούμε ανοιχτό. [...] κακόφημες περιοχές υπήρχαν και κάτω από τη Βάθης και από τα Σεπόλια από κάτω ας πούμε, αλλά μέχρι ένα σημείο. Και στην πιο κακόφημη περιοχή, τι να φοβόσουν; Μήπως σε ληστέψουνε; Δεν υπήρχε περίπτωση να γίνει αυτό που ληστέψανε τον άλλον και τον σκοτώσανε για μια βιντεοκάμερα. (Τ. Π. Σντ)

[Η Αθήνα] ήταν σαφώς ασφαλέστερη. [...] [Στη δεκαετία του '80] αφήναμε ανοιχτές πόρτες, αφήναμε ανοιχτά παράθυρα το καλοκαίρι. Κοιμόμασταν έξω. Το κάνεις τώρα; Σιδηρόφρακτοι έχουμε γίνει όλοι. (Γ. Ψ. Σντ)

B: Η επόμενη δεκαετία [του 1990] έγινε χειρότερη από πλευράς μεταναστών, από πλευράς φόβου. [...] Άρχισαν τα πράγματα να γίνονται πιο ζόρικα.

Συγγραφέας: Το '80 δε θυμάσαι τέτοια περιστατικά;

B: Όχι [...] Γίνονταν μικροκλεψιές, αλλά ξέρεις, να σου πάρουν κανένα πορτοφόλι. Μετά άρχισαν να έρχονται πολλοί ξένοι και να γίνονται πιο επικίνδυνα τα πράγματα. (B. Ψ. Σντ)

Οι συνεντεύξεις αυτές λήφθηκαν το 2012, σε μια συγκυρία πολιτικής αβεβαιότητας, όπου η αύξηση της εγκληματικότητας ως συνέπεια της οικονομικής ύφεσης, συζητιόταν έντονα στο δημόσιο χώρο. Τα συναισθήματα ανασφάλειας συχνά δεν αντανακλούν αντικειμενικές πιθανότητες θυματοποίησης, αλλά εκφράζουν ανησυχίες για τη δημοκρατική ομαλότητα και την ποιότητα ζωής ευρύτερα, καθώς έννοιες, όπως η ασφάλεια και η επιτήρηση, αποτελούν στην πραγματικότητα παράγωγα κοινωνικών σχέσεων που αναδιατάσσονται σε στιγμές έντασης.⁵⁰ Επομένως, η εντύπωση αυτή ασφάλειας μπορεί να αποδοθεί και στο κλίμα αισιοδοξίας της δεκαετίας του 1980 που αποτυπωνόταν σε έρευνες με αντικείμενο τις προσδοκίες για καλύτερη ποιότητα ζωής και μεταφέρεται στις συνεντεύξεις με μεγαλύτερη ένταση, καθώς αυτές διεξήχθησαν σε μια εποχή με αντίθετα χαρακτηριστικά όπως η υψηλή ανασφάλεια.⁵¹ Επεκτείνοντας, η ενίσχυση μηχανισμών δημόσιας επιτήρησης έχει καυτηριαστεί ως κομμάτι μιας σύγχρονης πολιτικής ατζέντας, στην οποία η πολιτική τάση που τα τελευταία χρόνια χαρακτηρίζεται ως νεοφιλελευθερισμός έχει βαρύνοντα λόγο.⁵² Όμως, η τριαδική σχέση ανάμεσα στην ανάγκη για ασφάλεια, την επιτήρηση και το φόβο για το αν και πόσο η επίταση της επιτήρησης με επιχείρημα την ασφάλεια υπονομεύει τις δημοκρατικές ελευθερίες είναι ένα ζήτημα που, παρότι επικαιροποιήθηκε πρόσφατα με αφορμή την τελειοποίηση μηχανισμών ηλεκτρονικής

⁵⁰ Torin Monahan, (επιμ.), *Surveillance and Security. Technological Politics and Power in Everyday Life*, Λονδίνο, Routledge, 2006.

⁵¹ Για το κλίμα αυτό αισιοδοξίας βλ Christina Varouxi και Amalia Frangkiskou, 'Attitudes and Values' στο Dimitris Haralambis κ.α. (επιμ.), *Recent Social Trends*, 669-675.

⁵² Monahan, *Surveillance and Security*.

εποπτείας σε δημόσιους χώρους, έχει προϊστορία που εφάπτεται της μετεμφυλιακής πολιτικής εμπειρίας.⁵³ Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εμπειρία αυτή σπάνια εμφανίζεται και στις συνεντεύξεις. Οι αγωνίες απέναντι στον κρατικό αυταρχισμό εμφανίζονται αδύναμες στις μαρτυρίες όσων γεννήθηκαν μετά το 1960 και περιγράφεται ως ζήτημα που εν πολλοίς διευθετήθηκε όταν ήταν πολύ νέοι (Ι. Ζ., Σντ). Εξακοντίζεται επομένως ως ζήτημα που αφορά την προηγούμενη γενιά. Για να εξεταστεί πιο συστηματικά αυτό το ζήτημα απαιτείται η συλλογή μαρτυριών από πληροφορητές που ήταν μεσήλικες ή μεγαλύτεροι στη δεκαετία του 1980 και τη μελέτη προγενέστερων πηγών, κάτι που δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης.

Η απειλή των ναρκωτικών

Είχα δει κανένα - δύο περιπτώσεις [τοξικομανών], που επειδή εγώ είχα και παιδιά, μου δημιούργησαν αυτό το άγχος. Γιατί αυτοί εδώ είναι σαν μεθυσμένοι; [...] Γύρω στο 1983 τους έβλεπα στην οδό Κοδρινγκτόνος μέρα, πρωί! Και μου είχε κάνει τεράστια εντύπωση. Επίσης στη Φωκίωνος Νέγρη [είχα δει] να υποβαστάζεται μια νεαρή κοπέλα και να τη βάζουν να κάθεται σε ένα ρείθρο πεζοδρομίου και να λέμε: «τι γίνεται ρε παιδιά, γιατί;» Και [οι τριγύρω] άφηναν υπονοούμενα ότι είναι μαστουρωμένη. (Ι. Ζ. Σντ)

Στο απόσπασμα, η Ι. Ζ. κάτοικος Βικτώριας στη δεκαετία του 1980, περιγράφει τις πρώτες συναντήσεις της με τοξικομανείς εκφράζοντας το συναίσθημα έκπληξης μπροστά στην εικόνα του χρήστη. Το ζήτημα των ναρκωτικών συζητήθηκε εκτεταμένα μετά το 1980. Αν και ταυτόχρονα διαδόθηκαν και άλλες εξαρτησιογόνες ουσίες, όπως το αλκοόλ και η κάνναβη, τα Μέσα Ενημέρωσης εστίαζαν στους χρήστες σκληρών ναρκωτικών, που ήταν μικρή μειονότητα, αναπαράγοντας το μοτίβο της θεωρίας της εισόδου (gateway theory) που θεωρεί τα μαλακά ναρκωτικά προθάλαμο των σκληρών.⁵⁴ Ο εθισμός στα ναρκωτικά σκιαγραφήθηκε ως απειλή που συνδεόταν με νέες πρακτικές ψυχαγωγίας και παρέπεμπε σε τρόπους ζωής με πρόσημα ελευθεριότητας που έλκυαν τους νέους. Παράλληλα, η διάδοση των μαλακών ναρκωτικών έφερε στο προσκήνιο τις πρώτες φωνές υπέρ του διαχωρισμού

⁵³ Για τις σχέσεις επιτήρησης και δημοκρατίας: Kevin D. Haggerty και Minas Samatas, 'Surveillance and Democracy: an Unsettled Relationship' στο Kevin D. Haggerty και Minas Samatas (επιμ.), *Surveillance and democracy*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2010, 1-15. Ο κοινωνιολόγος Μηνάς Σαματάς υποστηρίζει ότι μεταδικτατορικά το κέντρο ελέγχου των μηχανισμών επιτήρησης μετατοπίζεται από το δημόσιο στο ιδιωτικό. Πριν το 1974 ο αντικομμουνισμός εξέφρασε τη βασική μορφή επιτήρησης των «ύποπτων» πολιτών. Στην περίοδο 1974-1981, παρά τον εκδημοκρατισμό, το προηγούμενο σύστημα εποπτείας διατηρεί εφεδρείες ενώ μετά το 1981 αντικαθίσταται από ένα μηχανισμό επιτήρησης που εξυπηρετεί το ΠΑΣΟΚ. Minas Samatas, *Surveillance in Greece. From Anticomunist to Consumer Surveillance*, Νέα Υόρκη, Pella, 2004.

⁵⁴ Για τη θεωρία αυτή βλ.: Denise E. Kandel (επιμ.), *Stages and Pathways of Drug Involvement*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2002.

των ναρκωτικών σε σκληρά και μαλακά και της αποποινικοποίησης των δευτέρων. Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργήθηκαν ορισμένες φαινομενικά παράδοξες επικοινωνιακές συμμαχίες.

Όπως τονίζει ο Stephen Pudney, η αύξηση της χρήσης ναρκωτικών είναι μια από τις πιο σημαντικές εξελίξεις στον τομέα του μαζικού πολιτισμού μεταπολεμικά.⁵⁵ Στην Ελλάδα, τα ναρκωτικά εμφανίζονται στον τύπο ως πρόβλημα από τη δεκαετία του 1920, ενώ, όπως δείχνουν ρεμπέτικα τραγούδια, ουσίες, όπως η μαριχουάνα, ήταν γνώριμες στα χρόνια του Εμφυλίου.⁵⁶ Ωστόσο, μεταπολεμικά οι λόγοι για τη νεανική παρέκκλιση δεν οργανώνονταν γύρω από την τοξικομανία.⁵⁷ Το πρόβλημα επανεμφανίζεται μετά το 1977, απασχολώντας τον τύπο, την πολιτισμική βιομηχανία και τη λογοτεχνία.⁵⁸ Οι παραβιάσεις του νόμου για τα ναρκωτικά τριπλασιάστηκαν το 1977-1982, όταν και εμφανίστηκαν οι πρώτες αναφορές ότι η τοξικομανία ήταν σοβαρό πρόβλημα. Το 1979 *Τα Νέα* υποστήριζαν ότι υπήρχαν περίπου 10.000 χρήστες πανελλαδικά.⁵⁹ Το 1981 ο εκπαιδευμένος στις Ηνωμένες Πολιτείες προϊστάμενος της Δίωξης Ναρκωτικών υποστήριξε ότι μετά το 1978 ο αριθμός των χρηστών είχε αυξηθεί σημαντικά. Έλεγε, επίσης, ότι έως την αρχή της δεκαετίας του 1970 οι περισσότεροι χασισοπότες ήταν μεσήλικες από τα κατώτερα στρώματα που ενίοτε ζούσαν μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας. Όμως, μετά το 1978, οι χρήστες ηρωίνης αυξήθηκαν και αρκετοί τοξικομανείς προέρχονταν από εύπορες οικογένειες. Οι εφημερίδες φιλοξενούσαν φωτογραφίες με θύματα των σκληρών ναρκωτικών όλο και συχνότερα (εικ. 5,6). Σύμφωνα με στοιχεία που δημοσίευσε η Ασφάλεια Αθηνών το 1982 (χωρίς να διευκρινίζει τη μεθοδολογία συλλογής), υπήρχαν 3.392 τοξικομανείς, 1.367 ηρωινομανείς και 2.025 χασισοπότες. Οι ανήλικοι ήταν 15-20% των χρηστών. Από τους άνδρες ηρωινομανείς, οι 68 ήταν ανήλικοι και οι 959 ενήλικες. Υπήρχαν 55 ανήλικες και 132 ενήλικες γυναίκες ηρωινομανείς, 15 ανήλικοι και 1.432 ενήλικες άνδρες χασισοπότες και 6 ανήλικες και 73 ενήλικες γυναίκες.⁶⁰ Τα ναρκωτικά σταδιακά απευθύνονταν σε περισσότερους καταναλωτές, κυρίως άνδρες.

⁵⁵ Stephen Pudney, 'The Road to Ruin? Sequences of Initiation to Drugs and Crime in Britain', *The Economic Journal*, 113 (2003), 182.

⁵⁶ Kostis Gkotsinas, 'Drugs and Crime in Inter-war Greece', συνέδριο "Under Control? Alcohol and drug regulation, past and present", London School of Hygienic and Tropical Medicine, 21-23 Ιουνίου 2013. Yiannis Zaimakis, 'Forbidden Fruits and the Communist Paradise: Marxist Thinking on Greekness and Class in Rebetika', *Music and Politics*, 4/1 (2010), 16-17

⁵⁷ Για την οργάνωση των λόγων αυτών: Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*».

⁵⁸ Βλ. Δαλιανίδης, *Τα Τσακάλια και Η στροφή* Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, *Στο τιμμεντένιο δάσος*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1981. Χάρης και Πάνος Κατσιμίχας, «Ο Φάνης» από το δίσκο *τους Ζεστά Ποτά* (1985).

⁵⁹ Μανώλης Μαθιουδάκης, «Σε τροχιά θανάτου», *Τα Νέα*, 3/12/1979, 7.

⁶⁰ Α. Σκιαδόπουλος, «Το παιχνίδι με το θάνατο», *Τα Νέα*, 26/6/1981, 5. Λίνα Αλεξίου, κ.α. «Εν αρχή ην ο έμπορος ο πάντα ασύλληπτος», *Τα Νέα*, 14/12/1982, 7.

Εικ. 5,6: Φωτογραφίες με νεκρούς τοξικομανείς στην Αθήνα. Λίνα Αλεξίου, κ.α. «Εν αρχή ην ο έμπορος ο πάντα ασύλληπτος», *Τα Νέα*, 14/12/1982, 7.

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει δείξει ότι ο έλεγχος της διακίνησης ναρκωτικών αντιμετωπίζεται συχνά από της αρχές ως ζήτημα τιμής και πρόκληση απόδειξης της αποτελεσματικότητάς τους. Αναλύοντας το λαθρεμπόριο ναρκωτικών στο Μεξικό στην αρχή του 20^{ου} αιώνα, ο Isaac Campos υποστηρίζει ότι τα ναρκωτικά αντιμετωπίζονταν ως κίνδυνος για την καθαρότητα του μεξικανικού έθνους και η καταπολέμηση του λαθρεμπορίου ως απόδειξη της προθυμίας του Μεξικού να εκσυγχρονιστεί.⁶¹ Στη μεταπολεμική Ευρώπη η τοξικομανία βρέθηκε στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας από το τέλος της δεκαετίας του 1960, σε χώρες όπως η Δυτική Γερμανία και η Ολλανδία, ως ένα νέο πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί.⁶² Την ίδια περίοδο, στην Αθήνα ναρκωτικά καταναλώνονταν από λίγους. Μετά το 1974, αριστεροί φορείς (κυρίως το ΚΚΕ) κατάγγελλαν τη διάδοσή τους ως συνέπεια του αμερικανικού ιμπεριαλισμού.⁶³ Μετά το 1981, το ΠΑΣΟΚ στράφηκε προς μια πιο σύνθετη και ωφέλιμη πολιτική για το ίδιο ερμηνεία του προβλήματος. Ο Υφυπουργός Νέας Γενιάς Κώστας Λαλιώτης υποστήριζε ότι η έξαρση του φαινομένου οφειλόταν στην αύξηση της ανεργίας στο τέλος της δεκαετίας του 1970, στην αποτυχία της Νέας Δημοκρατίας στο πεδίο της εκπαίδευσης και στη δυσκολία των νέων να επικοινωνήσουν με τους γονείς τους. Κατά τον Λαλιώτη, ο εκδημοκρατισμός του εκπαιδευτικού συστήματος θα συνέβαλε στη λύση του προβλήματος.⁶⁴

Η ανάγνωση του Λαλιώτη εξέφραζε την κυρίαρχη τάση: ταύτιζε το πρόβλημα με τα σκληρά ναρκωτικά και απέδιδε στην οικογένεια την ευθύνη για το ότι ένας νέος

⁶¹ Isaac Campos, 'Degeneration and the Origins of Mexico's war on Drugs', *Mexican Studies*, 26/2 (2010), 379-408.

⁶² Eva-Maria Euchner κ.α., 'From 'Morality' Policy to 'Normal' Policy: Framing of Drug Consumption and Gambling in Germany and the Netherlands and Their Regulatory Consequences', *Journal of European Public Policy*, 20/3 (2013), 372-389 (ιδίως 379-381).

⁶³ Papadogiannis, *Greek Communist*, 127-129, 137-139, 287-295.

⁶⁴ Νίκος Κακαουνάκης, «Κοινωνική σταυροφορία για τα ναρκωτικά», *Τα Νέα*, 18/12/1982, 3.

κατέληγε σε αυτά, βλέποντας το πρόβλημα ως ιδιωτικό. Η αντιμετώπιση αυτή ήταν ελληνική ιδιαιτερότητα. Ενώ σε άλλες χώρες οι λόγοι για την τοξικομανία αφορούσαν διάφορες ουσίες, στην Ελλάδα οργανώνονταν σχεδόν αποκλειστικά γύρω από τις πιο σκληρές. Για παράδειγμα, στις μεταπολεμικές Ηνωμένες Πολιτείες η ανησυχία περιστρεφόταν σε μεγάλο βαθμό γύρω από νόμιμα φαρμακευτικά προϊόντα, όπως τα ηρεμιστικά χάπια. Ο Andrea Tone έχει χαρακτηρίσει τα χρόνια γύρω από το 1960 ως εποχή του άγχους: ο τρόπος που οι Αμερικανοί αντιμετώπιζαν τα συνταγογραφημένα φάρμακα άλλαζε και οι καταναλωτές επισκέπτονταν τους γιατρούς για να τους γράψουν φάρμακα όχι μόνο για ασθένειες αλλά και για δυσκολίες της ζωής.⁶⁵ Καθώς τα ηρεμιστικά διαδόθηκαν, οργανώθηκαν εκστρατείες εναντίον τους μετά το 1975.⁶⁶ Το ζήτημα των ηρεμιστικών δεν απασχόλησε την Ελλάδα. Παρότι επιστήμονες τόνιζαν ότι η κατανάλωση ηρεμιστικών αυξήθηκε σημαντικά μετά το 1980, το ζήτημα απασχόλησε ελάχιστα τα Μέσα Ενημέρωσης.⁶⁷

Στα Μέσα Ενημέρωσης το πρόβλημα των ναρκωτικών ήταν συνώνυμο της ηρωίνης και η ανησυχία συνοψιζόταν στις σχέσεις ναρκωτικών και εγκληματικότητας. Η σύνδεση, που έχει μακρά προϊστορία και προφανώς επιδέχεται συζήτηση, εμφανιζόταν αυταπόδεικτη.⁶⁸ Η σύνδεση αυτή είναι σαφέστερη στην περίπτωση του αλκοόλ που, όμως, επίσης, απασχολούσε σπάνια τα Μέσα Ενημέρωσης.⁶⁹ Οι προτεραιότητες αυτές απηχούσαν και την ισχύ εμπεδωμένων ιδεών για τον ανδρισμό στην ελληνική κοινωνία. Πολλοί Έλληνες θεωρούσαν τον καπνιστή ή το συστηματικό πότη σωστό και σκληρό άνδρα και το χρήστη άλλων ναρκωτικών ουσιών προβληματικό και απειθάρχητο. Επιπλέον, ο συσχετισμός έφερνε στο προσκήνιο το εξής ζήτημα. Η αύξηση κατανάλωσης αλκοόλ ακόμα και στους πολύ νέους ήταν αξιοπρόσεκτη.⁷⁰ Παράλληλα, καθώς η κατανάλωση εισαγόμενων ποτών, όπως το ουίσκι, αναγνωριζόταν ως έκφραση καταναλωτικού εκσυγχρονισμού, οι δημόσιες αναφορές εναντίον του αλκοόλ ήταν σπάνιες.⁷¹ Σε άλλες χώρες (π.χ. Ηνωμένες Πολιτείες) η διαφήμιση αλκοολούχων και καπνού σε Μέσα Ενημέρωσης με επιρροή σε ανηλίκους, όπως η τηλεόραση, αποτέλεσε ζήτημα δημόσιου διαλόγου

⁶⁵ Andrea Tone, *The Age of Anxiety. A History of America's Turbulent Affair with Tranquilizers*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 2009, 27-28.

⁶⁶ Laura D. Hirschbein, 'The Age of Anxiety: A history of America's Turbulent Affairs with Tranquilizers', *Journal of Social History*, 43/3 (2010), 1069. David Herzberg, 'The Pill you Love Can Turn on You: Feminism, Tranquilizers and the Valium panic of the 1970s', *American Quarterly*, 58/1 (2006), 79-80.

⁶⁷ «Άγνωστα και παρεξηγημένα», *Μία*, 23/11/1988, 190-192.

⁶⁸ Για τις ρίζες της σύνδεσης, που εμφανίζεται από το Μεσοπόλεμο: Δημήτρης Μπαχάρας και Κωστής Γκοτσίνιας, «Η νεολαία του κοινωνικού περιθωρίου στα χρόνια της οικονομικής κρίσης» στο Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος κ.α. (επιμ.), *Η νεολαία του κοινωνικού περιθωρίου στα χρόνια της οικονομικής κρίσης*, Αθήνα, Gutenberg, 2016, 173-197.

⁶⁹ Για τη σύνδεση αλκοόλ και ναρκωτικών πρβλ: Robert Nash Parker και Kathleen Auerhahn, 'Alcohol, Drugs and Violence', *Annual Review of Sociology*, 24 (1998), 291-311.

⁷⁰ Δημήτρης Γαλανός, «Η κατάχρηση οινόπνευματών», *ΒτΚ*, 7/2/1986, 31-34. Δ. Νικολακόπουλος, «Μαθητές - μπεκρήδες», *ΒτΚ*, 20/5/1990, Β6.

⁷¹ Bampilis, *Greek Whisky*.

ήδη από τη δεκαετία του 1950.⁷² Στην αμερικανική ανάγνωση, τα προϊόντα αυτά προσλαμβάνονταν ως απειλητικά για τη δημόσια υγεία και ηθική.⁷³ Αντίθετα, στην Ελλάδα, διαφημιζόνταν παντού, ακόμα και σε αθλητικούς χώρους παρότι παραδοσιακά ο αθλητισμός θεωρείται ένας τρόπος ζωής αντίθετος στο αλκοόλ, όπως και στο κάπνισμα.⁷⁴ Το κάπνισμα και το αλκοόλ ήταν συνυφασμένα με ηγεμονικούς ελληνικούς ανδρισμούς και απηχούσαν συνήθειες της επαρχίας που είχαν μεταφερθεί και στην Αθήνα μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης. Στο κλίμα ευμάρειας της δεκαετίας του 1980 καταναλώνονταν σε χώρους διασκέδασης, όπως μπουζουξίδικα και τα μπαρ.⁷⁵ Οι συνήθειες αυτές δεν αποδυναμώθηκαν από την προβολή λόγων που υποστήριζαν την υγιεινή ζωή, αλλά έλκυαν αυξητικά και πολλές νέες κοπέλες που έβλεπαν το ποτό και το κάπνισμα ως στοιχεία δυναμικών και χειραφετημένων επιτελέσεων της θηλυκότητας. Το 1986, 65% των ανδρών και 35% των γυναικών ήταν καπνιστές.⁷⁶ Όμως, οι εικονογραφίες της τοξικομανίας αντλούσαν αναφορές από τα σκληρά ναρκωτικά, που παρουσιάζονταν ως ανδρική υπόθεση και δε συνδέονταν με ουσίες ήπιου εθισμού, όπως η νικοτίνη. Η Ελλάδα αντιστάθηκε στην τάση που χαρακτήρισε μετά το 1980 πολλές δυτικές κοινωνίες, όπου η κατανάλωση μαλακών ναρκωτικών αναγνωρίστηκε ως συμβατική καταναλωτική συνήθεια, ενώ το κάπνισμα αξιολογούνταν όλο και περισσότερο ως μια αντικοινωνική και απωθητική συμπεριφορά.⁷⁷

Στην Αθήνα, η μιντιακή ταύτιση της εικόνας του τοξικομανούς με το χρήση σκληρών ναρκωτικών οργανώθηκε σε δύο φάσεις. Αρχικά, αρκετά δημοσιεύματα υποστήριζαν ότι τα ναρκωτικά απευθύνονταν σε ευαίσθητους νέους μεγαλωμένους εκτός της παραδοσιακής πυρηνικής οικογένειας. Αντίθετα με τον καπνιστή, που ενσάρκωνε μια σκληρή και αποδεκτή ανδρική ταυτότητα, η οποία αντλούσε κύρος από εικόνες του ελληνικού και ξένου κινηματογράφου και οργανωνόταν γύρω από τη μυθολογία του νταλκά, ο ναρκομανής περιγραφόταν ως παραστρατημένος, ανίσχυρος

⁷² Pamela Pennock, 'Televising Sin: Efforts to Restrict the Televised Advertisement of Cigarettes and Alcohol in the United States, 1950s to 1980s', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 25/4 (2005), 619-636.

⁷³ John C. Burnham, *Bad habits. Drinking, Smoking, Taking Drugs, Gambling, Sexual Misbehavior and Swearing in American history*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 5-6.

⁷⁴ Για παράδειγμα, όπως βλέπουμε σε στιγμιότυπα αγώνων της εποχής, σε πολλές διαφημιστικές πινακίδες γηπέδων διαφημιζόνταν τσιγάρα. Βλ ενδεικτικά τον τελικό Κυπέλλου Ελλάδας ανάμεσα στην ΑΕΛ και τον ΠΑΟΚ στο Ολυμπιακό Στάδιο της Αθήνας, *EPT*, 22/6/1985.

⁷⁵ Για μια ανθρωπολογική καταγραφή του τελετουργικού αυτού: Evthymios Papataxiarchis, 'Friends of the Heart: Male Commensal Solidarity, Gender and Kinship in Aegean Greece' στο Peter Loizos και Evthymios Papataxiarchis (επιμ.) *Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρινστον: Princeton University Press, 1991, 156-179.

⁷⁶ Λιάνα Κανέλλη, «Όλη η Ελλάδα σηκώνει τσιγάρο», *Τα Νέα*, 27/2/1986, 24-25. Της ίδιας, «Η Ελλάδα πορεύεται καπνίζοντας», *Τα Νέα*, 21/7/1987, 20-21. Αρετή Αθανασίου, «Οι βλαβερές συνέπειες του καπνού και οι Ελληνίδες», *Marie-Claire* (Φεβρ 1990), 88-81.

⁷⁷ Virginia Berridge, 'History and Horizon Scanning. What Does the Future Hold for Drugs, Alcohol and Tobacco?', Keynote Presentation, στο 'Under Control?'

νέος χωρίς αυτοκυριαρχία: ένας θηλυκοποιημένος, κατά μία έννοια, άνδρας.⁷⁸ Σε ταινίες όπως η *Στροφή* και οι *Φυλακές ανηλίκων* και τραγούδια όπως ο «Βρώμικος αέρας» ο τοξικομανής παρουσιάζεται ως αρνητικό πρότυπο, στο οποίο αναγνωρίζονται τα ελαφρυντικά της νεότητας και της αντίστασης στον σύγχρονο, απρόσωπο αστικό τρόπο ζωής. Αναπαράγοντας έως ένα σημείο τη μεταπολιτευτική κομμουνιστική ηθικολογία, Μέσα Ενημέρωσης και ταινίες συνέδεαν τα ναρκωτικά με χώρους ψυχαγωγίας που παρέπεμπαν στον αμερικανικό τρόπο ζωής, όπως οι ντισκοτέκ.⁷⁹ Η τοξικομανία παρουσιαζόταν ως κομμάτι ενός επικίνδυνου στυλ ζωής που αφορούσε κυρίως την Αθήνα. Συνδεόταν, όμως, και με άλλους τόπους, όπως η Ίος, δημοφιλής τουριστικός προορισμός για τους νέους, και η Ινδία, ένας προορισμός που έλκυε χρήστες ναρκωτικών από όλο τον κόσμο. Η διάδοση των ναρκωτικών πρόσφερε ένα πεδίο όπου, στο επίπεδο των πολιτικών της αναπαράστασης, η αυξανόμενη ευμάρεια και διεθνικότητα μπορούσε να σκιαγραφηθεί με μελανά χρώματα. Στους νεότερους έδινε ευκαιρίες κινητικότητας που δεν μπορούσαν να ελεγχθούν από τους μεγαλύτερους: όταν οι δημοσιογραφικές περιγραφές προσέγγιζαν οριενταλιστικά εξωτικούς προορισμούς όπως η Ινδία γίνονταν πολύ εμφιατικές.⁸⁰

Αυτή η αντιμετώπιση υποχώρησε, καθώς οι χρήστες αυξάνονταν και οι προσπάθειες περιγραφής του προβλήματος ως οικογενειακού δεν έπειθαν. Το 1982, αξιωματικοί της Δίωξης υποστήριζαν ότι η αντίληψη πως τα ναρκωτικά αφορούσαν μόνο τους φτωχούς, αμόρφωτους νέους ή τα παιδιά των διαλυμένων οικογενειών ήταν παραπλανητική, καθώς πολλοί χρήστες προέρχονταν από τις ανώτερες τάξεις και το καλλιτεχνικό στερέωμα.⁸¹ Παράλληλα, άλλαξαν οι αναπαραστάσεις του προβλήματος με όρους γεωγραφίας: το ζήτημα αφορούσε όλη την Αθήνα και όχι μόνο το κέντρο.⁸² Η ανησυχία άγγιζε πολλούς πολίτες. Το 1984, 76% των Αθηναίων θεωρούσε τα ναρκωτικά τη μεγαλύτερη απειλή για τα παιδιά σχολικής ηλικίας, ανησυχία που είχε βάση καθώς σύμφωνα με το Υφυπουργείο Νέας Γενιάς 5,8% των μαθητών 14-18 ετών είχε εμπειρίες χρήσης κάποιου ναρκωτικού.⁸³ Το 1988, τα ναρκωτικά αξιολογούνταν από το 43% των Αθηναίων ως ένα από τα πιο σημαντικά

⁷⁸ Γιώργος Λιάνης, «Οι τρεις δρόμοι που οδηγούν στα ναρκωτικά», *Τα Νέα*, 9/11/1981, 7. Γεώργιος Κόμης, «Νεαρή μαθήτρια εξεδίδετο για ναρκωτικά. Μυήθηκε σε ντισκοτέκ», *Τα Νέα*, 8/12/1981, 1, 3.

⁷⁹ Κώστας Χαρδαβέλλας, «Μια δεκαεξάχρονη μαθήτρια αποκαλύπτει: εδώ μαθαίνουμε τα ναρκωτικά», *Τα Νέα*, 10/12/1981, 8-9. Κατερίνα Κωλέτση, «Σήμερα μπορώ κι εγώ να φοράω κοντομάνικο», *ΚΕΑ*, 25/12/1981, 3. «Ολονύκτια έρευνα της αστυνομίας στην Αθήνα για ναρκωτικά», *Καθ*, 15/2/1982, 16.

⁸⁰ Βασίλης Καββαθάς, «Ίος: ένα νησί στο τρίγωνο του διαβόλου», *Τα Νέα*, 15/12/1981, 8-9. Λευτέρης Παπαδόπουλος, «Ένας νεαρός τοξικομανής: που κατάντησα», *Τα Νέα*, 19/12/1981, 5-6. Για την προέλευση της έννοιας του οριενταλισμού, του φόβου απέναντι στην Ανατολή: Edward Said, *Orientalism*, Λονδίνο, Vintage, 1978.

⁸¹ Λίνα Αλεξίου κ.α., «Ηρωίνη: ο θάνατος χτυπά την πόρτα μας», *Τα Νέα*, 12/1/1982, 8-9.

⁸² Γιάννης Φύτρας, «Συναγερμός στα σχολεία», *ΚΕΑ*, 10/1/1982, 10. Τζίνα Αλμπουτάκη και Άρης Τόλιος, «Είμαστε οι νέοι του 1983, όχι του 1950», *Τα Νέα*, 23/3/1983, 9. Λευτέρης Γύρας, «Σωστή ενημέρωση και ψυχαγωγία σε όλα τα σχολεία», *ΚΕΑ*, 13/6/1982, 5.

⁸³ «Ναρκωτικά: η μεγάλη απειλή για τους νέους», *ΚΕΑ*, 4/3/1984, 9. «Αδιέξοδα και περιέργεια οδηγούν στα ναρκωτικά», *Τα Νέα*, 10/4/1985, 5.

προβλήματα της πόλης.⁸⁴ Το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης αποτυπώθηκε και στην κεντρική θέση του προβλήματος στην πολιτική αντιπαράθεση στις τριπλές εκλογές του 1989-1990. Τα κόμματα έδωσαν έμφαση στο πως θα αντιμετωπίσουν τα ναρκωτικά, αντιπαράθεση γνωστή ως «πολιτική της σύριγγας» (εικ. 5,7).⁸⁵

Εικ. 5,7: Αστυνομικοί κάνουν έρευνα για ναρκωτικά στο λόφο του Στρέφη στο πλαίσιο του «πολέμου κατά των ναρκωτικών» της κυβέρνησης Τζαννετάκη το 1989: «Πόλεμος κατά των ναρκωτικών», *Καθ*, 23/9/1989, 1

Η γεωγραφική αποκέντρωση του προβλήματος προσφέρεται για ανάλυση. Αρχικά τα ναρκωτικά συνδέονταν με χώρους ψυχαγωγίας, όπως οι ντισκοτέκ, και περιοχές συνυφασμένες με τη νυχτερινή ψυχαγωγία, όπως η Παραλιακή Λεωφόρος και η Γλυφάδα, όπου έβγαιναν συχνά και οι Αμερικανοί στρατιωτικοί της βάσης του Ελληνικού. Παρουσιάζονταν ως μέρος οικονομιών του υποκόσμου και εισαγόμενη απειλή.⁸⁶ Στα επόμενα χρόνια, το κέντρο παραμένει σταθερή αναφορά, αλλά το πρόβλημα παρουσιάζεται ως αποκεντρωμένο.⁸⁷ Όπως φαίνεται από διαμαρτυρίες κατοίκων που έγιναν το 1988, σε περιοχές με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως η μικροαστική Καλλιθέα, το μεσοαστικό Μετς και το αστικό Ψυχικό, το πρόβλημα αφορούσε όλη την πόλη.⁸⁸ Ο χρήστης σκληρών ναρκωτικών,

⁸⁴ Γιώργος Παπαχρήστος, «Το περιβάλλον καίει τους Αθηναίους», *ΒτΚ*, 11/12/1988, 10. «Μόλυνση και ναρκωτικά καίνε τους Αθηναίους», *ΕΤ*, 10/12/1988, 16.

⁸⁵ «Η πολιτική της σύριγγας», *ΒτΚ*, 25/3/1990, 32.

⁸⁶ Κώστας Χαρδαβέλλας, «Εδώ μαθαίνουμε τα ναρκωτικά», *Τα Νέα*, 10/12/1981, 8-9.

⁸⁷ Βλ: Γιάννης Δημαράς, «Ζωντανή μαρτυρία για το 'βιασμό' της Αθήνας», *Τα Νέα*, 23/6/1984, 13. Λ. Παπαδόπουλος, Χρ. Σταματέλου, «Ναρκοτικά, ο καινούριος θάνατος», *Τα Νέα*, 15/4/1986, 28-29. Δημ. Τζάθας, κ.α., «Λευκός θάνατος με δόσεις», 1/6/1988, 10-11. Δημ. Τζάθας, κ.α., «Σε ποιες πλατείες πουλάνε 'σκληρά'», *Τα Νέα*, 2/6/1988, 12-13. «Σε κλοιό τρεις πλατείες θανάτου», *Τα Νέα*, 21/3/1990, σ. 17. Νίκος Κεραμιδάς, Λία Νικητάκη, «Η διακίνηση των ναρκωτικών και πως δεν εμποδίζεται», *Καθ*, 11/12/1988, 15.

⁸⁸ Πρβλ: «Χιλιάδες κάτοικοι ρωτούν: τι κάνει η αστυνομία;», *Τα Νέα*, 18/10/1988, 33. «Σύριγγες και αίμα», *Τα Νέα*, 4/11/1988, 16-17. «Οι πλούσιοι πεθαίνουν καλύτερα», *Τα Νέα*, 22/11/1988, 18-19.

ως μιντιακή εικόνα και δυνάμει απειλή, απασχολούσε συλλογικά το αθηναϊκό φαντασιακό. Όπως προείπα, τα Μέσα Ενημέρωσης και ο κινηματογράφος παρουσίαζαν συχνά τα μαλακά ναρκωτικά ως προπομπό των σκληρών. Ο βαθμός που συνδέονταν οι δύο κατηγορίες ναρκωτικών είναι συζητήσιμος. Ορισμένες μελέτες δείχνουν ότι οι δύο συμπεριφορές όντως επικοινωνούν.⁸⁹ Σε κάθε περίπτωση, οι χρήστες κάθε ναρκωτικής ουσίας πλην του αλκοόλ και της νικοτίνης ταυτίζονταν με τους χρήστες σκληρών ναρκωτικών και κυρίως τους ηρωινομανείς που περιγράφονταν ως «περιθωριακός πληθυσμός εκτός ομαλής κοινωνικής ροής».⁹⁰ Στις δημοσιογραφικές περιγραφές, ο κόσμος των ναρκωτικών αντιπροσώπευε μία άγρια αναφορά που ανησυχούσε ακόμα και τους νοικοκύρηδες των καλύτερων περιοχών της πόλης.

Όπως επισημαίνει ο Philippe Bourgois, καθώς οι χρήστες ναρκωτικών δεν αφήνουν ίχνη στο δημόσιο χώρο η εθνογραφική παρατήρηση είναι ο ασφαλέστερος τρόπος για να εξετάσουμε τους πολιτισμούς αυτούς.⁹¹ Μια τέτοια έρευνα σε ιστορική προοπτική ξεπερνά τους στόχους μου. Άλλωστε, οι χρήστες πρώτης γενιάς της Αθήνας που επέζησαν από την επιδημία θανάτου του τέλους της δεκαετίας του 1980 είναι ελάχιστοι.⁹² Ωστόσο, συνεντεύξεις με νέους με διαφορετικό κοινωνικό προφίλ όπως μια κόρη μικροαστικής οικογένειας από το Βύρωνα και μια κόρη εύπορης οικογένειας από τη Φιλοθέη, που κατανάλωναν αρκετά συστηματικά μαλακά ναρκωτικά τα οποία προμηθεύονταν εύκολα, δείχνουν ότι ανάμεσα στους νέους η διάκριση μαλακών και σκληρών ναρκωτικών ήταν ξεκάθαρη και ότι η επικοινωνία ανάμεσα στις επιμέρους κοινότητες χρηστών καθόλου δεδομένη, τουλάχιστον όχι με το γραμμικό τρόπο που παρουσιαζόταν από τα Μέσα Ενημέρωσης.

«Μαύρο» καπνίζαμε μπόλικο, σαν τρελοί δηλαδή. [...] Πολύ μαύρο κυκλοφορούσε. Τρελό! [...] Αυτός που κάπνιζε «μαύρο» θεωρούνταν εναλλακτικός, απελευθερωμένος. (Κ. Ζ. Σντ)

Μ: Οι παρέες μου όλες έπιναν μαύρο.

Συγγραφέας: Είχατε την αίσθηση ότι κάνατε κάτι παράνομο;

Μ: Ναι, αλλά δεν το παίρναμε στα σοβαρά. Ήταν ένα πράγμα όπως είναι οι μύρες. Δηλαδή εγώ ήξερα ελάχιστους ανθρώπους που δεν κάνανε από τις παρέες μου. [...]

Σ: Υπήρχε διάκριση ανάμεσα στα μαλακά και σκληρά ναρκωτικά;

⁸⁹ Jan C. van Ours, *Is Cannabis a Stepping-Stone for Cocaine?*, Tilburg, Center discussion paper, 3/12/2001-98, <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=4292> (15/5/2013). Denise Kandel και Kazuo Yamaguchi, 'From Beer to Crack', *Developmental Patterns of Drug Involvement*, *American Journal of Public Health*, 83 (1993), 851-855.

⁹⁰ Το παράθεμα από το: John K. Watters και Patrick Biernacki, 'Targeted Sampling: Options for the Study of Hidden Populations', *Social Problems*, 36/4 (1989), 417.

⁹¹ Philippe Bourgois, *In Search of Respect. Selling crack in El Barrio*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1995, 12.

⁹² Γιάννης Διακογιάννης, «Έρευνα σοκ για το λευκό θάνατο», *Τα Νέα*, 15/11/1990, 24-25.

Μ: Οι πρεζάκηδες ήταν αξιολύπητοι [...] Καμία σχέση, δηλαδή ήταν άλλο πράγμα και άλλο η φούντα. Δηλαδή, τελείως άλλο. (Μ. Α. Σντ)

Επρόκειτο για τη διάδοση ενός πολιτισμού ελευθεριότητας που είχε εμφανιστεί νωρίτερα και αποκτούσε δυναμική στις συνθήκες ελευθερίας και ευμάρειας της Μεταπολίτευσης. Η Αθήνα είχε θορυβηθεί το 1968 όταν μερικοί νέοι καλών οικογενειών συνελήφθησαν να κάνουν χρήση χασίς και LSD.⁹³ Σύμφωνα με τον τραγουδιστή Δημήτρη Πουλικάκο, έναν από τους συλληφθέντες, τα χάπια ήταν συμπλήρωμα της κάνναβης εντός ενός ελευθεριακού νεανικού πολιτισμού που συγκινούσε κύκλους νεανικής διανοήσης και τέχνης στην Αθήνα και περιλάμβανε επισκέψεις σε χίπικα θέρετρα, όπως τα Μάταλα, και πόλεις-σύμβολα της ροκ, όπως το Λονδίνο.⁹⁴ Ήταν ένας τρόπος ζωής που απευθυνόταν σε λίγους νέους, καθώς απαιτούσε άγνοια κινδύνου απέναντι στις κατασταλτικές πολιτικές της δικτατορίας, οικονομική άνεση και κάποια γνώση αγγλικών.⁹⁵ Ενδεχομένως μπορεί να ερμηνευθεί ως τρόπος αντίστασης στις καταπιεστικές πολιτικές νόρμες της δικτατορίας από εύπορους μη πολιτικοποιημένους - με τους παραδοσιακούς τουλάχιστον όρους - νέους που οργάνωναν την κινητικότητα τους στη βάση δρομολογίων εμπνευσμένων από έναν υπερεθνικό πολιτισμό αντίδρασης που απέρριπτε τους παραδεγεμένους χώρους οργάνωσης αντιδικτατορικών δράσεων (π.χ. πανεπιστήμια) αναζητώντας εναλλακτικές διαδρομές. Όμως, με ποια έννοια και απέναντι σε τι ήταν αντιδραστική μια τέτοια συμπεριφορά; Χρειαζόμαστε εδώ μια διευρυμένη πρόσληψη της αντίδρασης, που αντλεί από πρόσφατες προσεγγίσεις ιστορικών στους νεανικούς πολιτισμούς. Πολλοί ιστορικοί εντοπίζουν επιτελέσεις αντίδρασης σε δραστηριότητες που αφορούν τη διάθεση των νέων να αμφισβητούν τις παραδεγεμένες χωροχρονικές κανονικότητες και καταναλωτικές γεωγραφίες μέσα από πρακτικές όπως η κατανάλωση αλκοολούχων, η παραβίαση των ωραρίων και η κατανάλωση «επικίνδυνων» ή «επιλήψιμων» προϊόντων.⁹⁶ Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθω στο επόμενο κεφάλαιο.

Η διάδοση των ναρκωτικών ανάγκαζε τους πολιτικούς φορείς να τοποθετηθούν. Ακολουθώντας το κυρίαρχο ευρωπαϊκό υπόδειγμα, κόμματα και νεολαίες δε συμφωνούσαν στην αποποινικοποίηση ουσιών πλην των νόμιμων αλκοόλ και νικοτίνης. Στην Ευρώπη, η πολιτική για τα ναρκωτικά ακολουθούσε δύο δρόμους:

⁹³ Κατσάπης, *Το «πρόβλημα»*, 387-392.

⁹⁴ Μερóπη Κοκκίνη, «Έλα στο θείο», *Lifo*, 20/11/2008, <http://www.lifo.gr/mag/features/1038> (12/5/2013). «Βράδυ», *Antenna*, 4/4/2013 (συνέντευξη Πουλικάκου στον Πέτρο Κωστόπουλο)

⁹⁵ Παρόμοιες υποθέσεις απασχόλησαν και γύρω στο 1970: Κατσάπης, *Το «πρόβλημα»*, 497-504.

⁹⁶ Valeria Manzano, 'Rock National' and Revolutionary Politics. The Making of a Youth Culture in Argentina, 1966-1976', *The Americas*, 70/3 (2014), 293-427. Linda Manhood, 'Hitchin' a Ride in the 1970s: Canadian Youth Culture and the Romance With Mobility', *Histoire Sociale / Social History*, 47/93 (2014), 205-227. Sean Reading, 'Faction Fights, Student Protests and Rebellion: The Politics of Beer-Drinks and Bad Food in the Transkei, South Africa', *African Studies Review*, 53/2 (2010), 125-147.

της απαγόρευσης, που ασπάζονταν σχεδόν όλες οι χώρες και της αποποινικοποίησης των μαλακών ναρκωτικών, που ακολούθησε η Ολλανδία από το 1976 αλλάζοντας τη νομοθεσία για την κατοχή οπιούχων. Έκτοτε, οι καφετέριες που προσφέρουν και μαλακά ναρκωτικά (κόφισοπς) αυξήθηκαν, κυρίως στο Άμστερνταμ, εντάσσοντας τα μαλακά ναρκωτικά στην τουριστική οικονομία και προβάλλοντας τη χρήση τους ως κομμάτι της έντονης νυχτερινής ζωής της πόλης.⁹⁷ Στην Ελλάδα, οι πρώτες δειλές φωνές υπέρ του ολλανδικού παραδείγματος ακούστηκαν γύρω στο 1980 όταν ορισμένοι νεολαίοι του Κ.Κ. Εσωτερικού έθεσαν το ερώτημα της απομυθοποίησης και του διαχωρισμού μαλακών και σκληρών ναρκωτικών.⁹⁸

Στο εσωτερικό της πολιτικής αυτής νεολαίας υπήρχε διάσταση απόψεων για το ζήτημα.⁹⁹ Αν όμως εκεί τουλάχιστον γίνονταν κάποιες συζητήσεις, άλλες νεολαίες, όπως η Οργάνωση Νέων της Νέας Δημοκρατίας (ΟΝΝΕΔ) υποστήριζαν τη μηδενική ανοχή απέναντι σε οποιοδήποτε ναρκωτικό και πρότειναν ισόβια για τους εμπόρους.¹⁰⁰ Η άποψη αυτή εξέφραζε και τους περισσότερους Αθηναίους, καθώς, τουλάχιστον σύμφωνα με μια μέτρηση, 89,9% (έναντι 85,9% στην επαρχία) δήλωνε αντίθετο στην αποποινικοποίηση οποιασδήποτε ναρκωτικής ουσίας.¹⁰¹ Το κύμα αντίδρασης που εκφράστηκε με αφορμή μια συναυλία υπέρ της αποποινικοποίησης της μαριχουάνας που διοργανώθηκε από φορείς του αναρχικού χώρου στην Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου το 1988 δείχνει ότι ελάχιστοι ήταν έτοιμοι να συζητήσουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Η συναυλία γνωστοποιήθηκε με φυλλάδια που μοιράστηκαν στο κέντρο της Αθήνας και είχαν τίτλο «κατά της πρέζας και για την ελεύθερη χρήση του χόρτου».¹⁰² Η εκδήλωση καταδικάστηκε από την ΟΝΝΕΔ, τη Νεολαία ΠΑΣΟΚ και την Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (ΚΝΕ) και εξόργισε κυβερνητικά στελέχη.¹⁰³

Οι αντιδράσεις έδειχναν την απόσταση που χώριζε τις πολιτικές ηγεσίες από το τι όντως συνέβαινε στην Αθήνα, όπου οι ουσίες διακινούνταν εύκολα. Τα ναρκωτικά εξαπλώθηκαν περαιτέρω μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη. Οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν διευκόλυναν τη διακίνηση, κάτι που τεκμηριώνεται από την αύξηση θανάτων μετά το 1988-1989 και

⁹⁷ Hans T. van der Veen, 'Regulation in Spite of Prohibition: The Control of Cannabis Distribution in Amsterdam', *Cultural Critique*, 71 (2009), 129-147, κυρίως 132-135. A. C. M. Jansen, 'The Development of a 'legal' Consumer's Market for Cannabis – the 'Coffee shop Phenomenon' στο Ed. Leuw και I. Haen Marshall (επιμ.), *The Dutch Experiment in Drug Policy*, Άμστερνταμ, Kugler, 1994, 169-182.

⁹⁸ Papadogiannis, *Greek Communist*, 227.

⁹⁹ Πέτρος Ευθυμίου, «Ο δαίμων των ναρκωτικών και πώς να τον εξορκίσουμε», *Θούριος*, 11/3/1982, 34-35. Ζ. Ε., «Ναρκωτικά: Δύο απόψεις», *Θούριος*, 3/2/1983, 20-21.

¹⁰⁰ «Η χρήση των ναρκωτικών συνέπεια της κρίσεων που περνούν οι αξίες», *Καθ*, 6/8/1986, 4-5.

¹⁰¹ Συλβάνα Ράπτη, «Πιο πουριτανή η Αθήνα από την επαρχία», *ΒτΚ*, 5/8/1984, 6.

¹⁰² Ι. Ποδηματά, «Οι ινδιάνοι των Εξαρχείων», *ΒτΚ*, 26/6/1988, 37.

¹⁰³ Γιώργος Λακόπουλος, «Όταν καπνίζει ο Λουλάς εσύ δεν πρέπει να μιλάς», *ΒτΚ*, 26/6/1988, 36-39. Γιώργος Λακόπουλος, «Το χασίς θα μείνει στην παρανομία», *ΒτΚ*, 3/7/1988, 29

κυρίως μετά το 1993.¹⁰⁴ Επίσης, δείχνουν τη δυσκολία των φορέων να αφουγκραστούν την αλλαγή που αποδεχόταν ορισμένα ναρκωτικά, όπως τα χάπια, ως κομμάτι της νυχτερινής ψυχαγωγίας, εξέλιξη που επιτάχθηκε στη δεκαετία του 1990 μέσω της σύνδεσης της με τη ρέιβ μουσική.¹⁰⁵ Ο λόγος των Μέσων Ενημέρωσης ομογενοποιούσε τις ουσίες, παρακάμπτοντας το ότι οι χρήστες μαλακών ναρκωτικών ήταν πολύ περισσότεροι, καθώς ουσίες όπως η μαριχουάνα ήταν ενταγμένες στις νεανικές οικονομίες της διασκέδασης, ενώ οι πολύ λιγότεροι χρήστες σκληρών ναρκωτικών αντιμετώπιζονταν από τους περιστασιακούς χρήστες μαλακών ναρκωτικών ως αξιολύπητοι. Η χρήση μαλακών ναρκωτικών δεν επηρέαζε την κοινωνικότητα των χρηστών και συνήθως δεν τους καθιστούσε απωθητικούς για τους μη χρήστες (Μ. Α., Ε. Π., Σντ).

Εικ. 5,8: Φωτογραφίες ουσιών από αφιέρωμα του *Κλικ* στα ναρκωτικά: «Να τι βρήκαμε στα στέκια», *Κλικ* (Νοε 1988) 74-75.

Η δημόσια αντιπαράθεση για τα ναρκωτικά δημιούργησε μία επικοινωνιακή συμμαχία ανάμεσα σε δύο λόγους με διακριτό στίγμα: της ανανεωτικής Αριστεράς και της νέας υφολογίας ζωής. Η επιχειρηματολογία περί απομυθοποίησης επαναλήφθηκε πιο προς το τέλος της δεκαετίας, κυρίως από το περιοδικό *Κλικ*. Το 1988, το *Κλικ* δημοσίευσε ένα αφιέρωμα στα ναρκωτικά (εικ. 5,8) υποστηρίζοντας ότι οι συγκρίσεις ανάμεσα στο χασίς και τα σκληρά ναρκωτικά, με κριτήριο τις συνέπειες στην υγεία των χρηστών, ήταν άτοπες.¹⁰⁶ Σύμφωνα με μια έρευνα, η άποψη

¹⁰⁴Theoni Stathopoulou, 'Emotional Disorders and Self-destructive Behavior' στο Haralambis, κ.α., *Recent*, 659. Α. Kokkevi, κ.α., 'Sharp Increase in Illicit Drug Use in Greece: Trends from a General Population Survey on Licit and Illicit Drug Use', *European Addiction Research*, 6 (2000), 42-49.

¹⁰⁵ Reynolds, *Generation Ecstasy*.

¹⁰⁶ «Enjoy Coke», *Κλικ* (Απρ 1987), 16. Πέτρος Κωστόπουλος, «Ιστορίες καθημερινής πρέζας και η ιδεολογία της κενότητας των κοκο-μπόνυς», *Κλικ* (Νοέ 1988), 66-72. «Να τι βρήκαμε στα στέκια», *Κλικ* (Νοέ 1988), 74-75. Δ. Παγαδάκης κ.α., «Ο οδηγός του καλού χρήστη», *Κλικ* (Νοε 1988), 86-88.

αυτή είχε έρεισμα σε αρκετούς πολιτικούς, κυρίως το χώρο του ΠΑΣΟΚ (55%).¹⁰⁷ Ωστόσο, ανάμεσα στην ανώνυμη δημοσκόπηση και τις επίσημες τοποθετήσεις προκύπτει αντίφαση, αφού κανένα στέλεχος δεν εξέφραζε δημόσια ανάλογες απόψεις, στοιχείο που δείχνει ότι ακόμα και αν ορισμένοι πολιτικοί της Κεντροαριστεράς επικροτούσαν το διαχωρισμό των ουσιών δεν τολμούσαν να υποστηρίξουν επώνυμα την άποψη αυτή δημόσια.

Στον κινηματογράφο, τα ναρκωτικά εμφανίζονται ως ξενική απειλή για μια νεολαία που ταλαντεύεται ανάμεσα στην παράδοση και τη γοητεία του εξευρωπαϊσμού. Καθώς οι σχετικές αναπαραστάσεις εντάσσονται στο συντηρητικό ιδίωμα των ταινιών καταγγελίας, ο δυτικοευρωπαϊκός τρόπος ζωής στηλιτεύεται και οι νέοι εμφανίζονται ως θύματα της παγκοσμιοποίησης των νεανικών πολιτισμών και της διεθνικής επικοινωνίας που μολύνει και την Αθήνα. Αναπαράγοντας ένα λόγο περί καθαρότητας που εμφανίζεται συχνά στην αντιμετώπιση των μεταναστευτικών ροών προς εθνικές κοινωνίες, στα *Τσακάλια*, η κοπέλα που διακινεί τα ναρκωτικά είναι μια Ολλανδέζα μετανάστρια στην Αθήνα, ενώ στη *Στροφή* οι διακινητές μέλη ενός διεθνούς κυκλώματος με κέντρο την Κωνσταντινούπολη.¹⁰⁸ Η προθυμία ορισμένων νέων να ενταχθούν σε ένα ριψοκίνδυνο τρόπο ζωής παραγκωνίζεται και ο τοξικομανής περιγράφεται ως θύμα: οι δυνατότητες επιλεκτικής επιλογής των υποκειμένων εξοβελίζονται σεναριακά, ενώ η οικογένεια σκιαγραφείται ως ο φορέας που (πρέπει να) προστατεύει από μια απειλή που συμβολίζει τον εξευρωπαϊσμό και τη διεθνική κινητικότητα.

Στη Βόρεια Αμερική, οι αντιδράσεις απέναντι σε κάθε είδους ναρκωτικό εντάσσονταν στην υιοθέτηση ενός μοντέλου καταστολής κάθε εξάρτησης του ανθρώπινου σώματος.¹⁰⁹ Αντίθετα, στην Ελλάδα, οι αντιδράσεις για το διαχωρισμό των ναρκωτικών εξέφραζαν την αποστροφή στο ενδεχόμενο πιο μετριοπαθών αντιδράσεων απέναντι σε καταναλωτικές συμπεριφορές υψηλού ρίσκου για την υγεία των καταναλωτών. Επίσης, απηχούσε τη διάθεση του ΠΑΣΟΚ να υπερασπιστεί παραδοσιακές προσλήψεις της ατομικής ηθικής και της καταναλωτικής ευθύνης θεωρώντας τα σώματα των καταναλωτών πεδίο εφαρμογής κρατικών παρεμβάσεων, ενώ παρόμοια στάση τηρούσε και η Νέα Δημοκρατία, παρότι μετά την ανάληψη της ηγεσίας από τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη επιχειρούσε να προβάλλεται ως φιλελεύθερο κόμμα. Η προσπάθεια να προστατευθεί η Αθήνα από μια σοβαρή απειλή, όπως τα ναρκωτικά, μπορούσε να δικαιολογήσει τον παρεμβατισμό στις ζωές των νεότερων που εμφανίζονταν ως ανέτοιμοι να υπερασπιστούν το σώμα τους. Η ταύτιση κάθε χρήστη με την ταυτότητα του

¹⁰⁷ Δημήτρης Παγαδάκης, «Γκάλοπ στη βουλή», *Κλικ* (Απρ 1990), 150-154.

¹⁰⁸ Ευρύτερα για τις δυνητικές αναπαραστάσεις των μεταναστών βλ. Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 2006, 51-104 κυρίως.

¹⁰⁹ Greg Marquis, 'From Beverage to Drug: Alcohol and Other Drugs in 1960s and 1970s Canada', *Journal of Canadian Studies*, 39/2 (2005), 61-64.

ηρωινομανή αναδεικνυόταν ως το επικοινωνιακό εργαλείο που χρησιμοποιούσαν πολιτικοί φορείς με διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες και πολλά Μέσα Ενημέρωσης. Οι αντιδράσεις απηχούσαν τη διάθεση αντίστασης σε λόγους και πρακτικές που εχθρεύονταν τις ισχύουσες θεωρήσεις για το επιτρεπτό. Αν και τα ναρκωτικά δεν έπαυαν να αποτελούν κίνδυνο, η οργάνωση των αναπαραστάσεων γύρω από την ταυτότητα του χρήστη σκληρών ουσιών και την απρόσωπη γεωγραφία του κέντρου, εξέφραζε αντιρρήσεις απέναντι τον αφελληνισμό της νεανικής ψυχαγωγίας και τις οικογενειακές ενστάσεις απέναντι στη διάθεση των νέων για χωρική αυτονομία εντός του χρόνου διασκέδασης μακριά από το χώρο κατοικίας τους, σε μια εποχή που οι δυνατότητες κινητικότητας αυξάνονταν: από μια οπτική, οι λόγοι για τα ναρκωτικά ήταν λόγοι για την παράδοση και την ελληνικότητα και λόγοι υπέρ της τοπικότητας και της πολιτισμικής εσωστρέφειας. Προφανώς, όπως είδαμε, αρκετοί δεν ασπάζονταν αυτή τη ματιά, ενώ και ορισμένοι γνωστοί καλλιτέχνες, όπως ο Νικόλας Άσιμος και οι Τρύπες, και έντυπα όπως ο *Σχολιαστής* δεν είχαν διστάσει να αμφισβητήσουν ανοιχτά αυτήν την προσέγγιση. Συνοψίζοντάς, όμως, αν για όσους άκουγαν Άσιμο και Τρύπες, ένα «Δωμάτιο στο Άμστερνταμ» ή ένα σύντομο ταξίδι εκεί ήταν όνειρο ζωής, για τους περισσότερους Αθηναίους το Άμστερνταμ ήταν συνώνυμο ενός τρόπου ζωής που στην Αθήνα ήταν ελάχιστα ευπρόσδεκτος.¹¹⁰

¹¹⁰ Βλ: Πέτρος Δημητρίου, «Η απάντηση των κράκερς», *Σχολιαστής* (Μάης 1989), 32. «Εναλλακτικά καφεστιατόρια στο Άμστερνταμ», στο ίδιο, 33. Πρβλ: Νικόλας Άσιμος, «Δωμάτιο στο Άμστερνταμ» *Πάλι στη ξεφτίλα* (1986, παράνομη κασέτα). Πρβλ: Τρύπες, *Ταξιδιάρια Ψυχή*, Τρύπες (1985).

Στάση «Εξάρχεια»

Πολυκατοικίες δεν υπήρχαν. Τότε μαζευόταν καλός κόσμος που λένε. Η παλιά αριστοκρατία, διανοούμενοι και καλλιτέχνες. Τώρα κυκλοφορούν διάφορες φάτσες που δεν μπορείς να καταλάβεις. [...] Μπροστά στα μάτια σου να γίνεται εμπόριο ηρωίνης και χασίς! [...] Ήταν μια ήσυχη γειτονιά τα Εξάρχεια. Σιγά σιγά έφυγαν τα παλιά αρχοντικά – ελάχιστα απόμειναν, όπως το σπίτι του Μαλακάση. Κι ορθώθηκαν πολυκατοικίες. Το μοναδικό που μένει στην πλατεία, είναι της Τασούλας.¹

Εικ 6,1: Νέοι στην Πλατεία Εξαρχείων: Ντόρα Λαμπροπούλου, «Εξάρχεια: το θέατρο της ζωής σε μια πλατεία», *Ένα*, 13/6/1985, 42.

Στη μαρτυρία, ένας κάτοικος περιγράφει, το 1985, την αλλαγή των Εξαρχείων από μια ήσυχη, αστική συνοικία σε γειτονιά-μαγνήτη για τους ζωνηρούς νέους της Αθήνας, από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και μετά, χρησιμοποιώντας ένα κλασικό αφηγηματικό μοτίβο της εποχής: το μοτίβο αυτό υπεράσπιζε τους δεσμούς της γειτονιάς και επέκρινε τις συνθήκες ζωής στις γειτονιές της αντιπαροχής εκθειάζοντας όσες περιοχές δεν είχε αγγίξει το φαινόμενο.² Αν στον κινηματογράφο της δεκαετίας του 1960 η πολυκατοικία ήταν συνώνυμη του σύγχρονου, αστικού

¹ Ντόρα Λαμπροπούλου, «Εξάρχεια: το θέατρο της ζωής σε μια πλατεία», *Ένα*, 13/6/1985, 42-46.

² Ενδεικτικά: Γιώργος Γάτος, «Στις γειτονιές της Αθήνας.», *Τα Νέα*, 23/7/1981, 7. Λίνα Αλεξίου, Νανά Ντανουντάκη, «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η κόλαση!», *Τα Νέα*, 7/7/1981, 7. Των ιδίων, «Το παιδί της Αθήνας. Σαν ζωάκι σε κλουβί», *Τα Νέα*, 27/6/1981, 3. Των ιδίων, «Η Αθήνα. Μια πόλη φυλακή», *Τα Νέα*, 26/6/1981, 3.

τρόπου ζωής, στον Τύπο του 1980 η αραιή δόμηση και οι μονοκατοικίες εκφράζουν την ανθρωπιά.³ Η φιλοδοξία για ένα διαμέρισμα στο κέντρο αντικαθίσταται από το όνειρο διαμονής στα προάστια.

Εικ 6,2: Φωτογραφία δρόμου της Πλάκας στο τέλος της δεκαετίας του 1970 (πριν την ανάπλαση). Φ. Καλλιαγκόπουλος, «Πλάκα: καταστροφή ή σωτηρία το προεδρικό διάταγμα 561/81;», *Καθημερινή*, 10/2/1983, 10.

Τα Εξάρχεια ήταν μια γειτονιά με πολυκατοικίες, όχι πολλές μονοκατοικίες και λίγο πράσινο στο Λόφο του Στρέφη. Στην περίπτωση των Εξαρχείων, οι λόγοι για την ποιότητα ζωής δεν εστίαζαν στην πυκνή δόμηση ή τη ρύπανση.⁴ Η υποβάθμιση της περιοχής εμφανίζεται ως αποτέλεσμα του ότι εκεί ευδοκμούσαν απορριπτείοι, αντισυμβατικοί και αναρχικοί τρόποι ζωής. Μια παρεμφερής ανησυχία υπήρξε στη δεκαετία του 1970 για την Πλάκα (εικ. 6,2).⁵ Το ζήτημα της Πλάκας συζητήθηκε με αφορμή το προεδρικό διάταγμα 561/81.⁶ Το διάταγμα στόχευε να μετατραπεί η περιοχή από ζώνη διασκέδασης σε περιοχή κατοικίας, απόφαση που ικανοποίησε πολλούς κατοίκους. Επίσης, παρότι προκάλεσε αντιδράσεις από επιχειρηματίες της νύχτας που είχαν επιχειρήσεις εκεί (π.χ. μπουάτ), κρίθηκε πετυχημένο και προτάθηκε ως υπόδειγμα για ανάλογες ρυθμίσεις στα Εξάρχεια, που, όμως, είχαν διαφορετικά χαρακτηριστικά: το 1987 μάλιστα έγινε μια σχετική διεπιστημονική ημερίδα στο Ινστιτούτο Γκαίτε με αυτό το θέμα.⁷ Η Πλάκα ήταν γνωστή περιοχή διασκέδασης από τη δεκαετία του 1960 και συχνά χαρακτηριζόταν επικίνδυνη, κυρίως εξαιτίας των

³ Ενδεικτικά: Ντίνος Δημόπουλος, *Στουρνάρα* 288 (1959).

⁴ «Το αφύσικο κράμα ανθρώπου και τσιμέντου», *Τα Νέα*, 30/10/1989, 16-17.

⁵ Γ. Βλαστάρης, «Οι ανηφοριές της διασκέδασης ενώ ετερόκλητο πλήθος αναζητεί μια θέση στα κέντρα», *Καθ*, 1/1/1981, 12.

⁶ Φ. Καλλιαγκόπουλος, «Πλάκα: καταστροφή ή σωτηρία το προεδρικό διάταγμα 561/81;», *Καθ*, 10/2/1983, 10.

⁷ «Προσφέρονται για βελτίωση και ανάπλαση τα Εξάρχεια», *Καθ*, 22/1/1987, 5.

τρόπων διασκέδασης των ξένων τουριστών που σύχναζαν εκεί και μπορούσαν να αποτελέσουν κακό πρότυπο για τους νέους Αθηναίους.⁸

Τα Εξάρχεια εξέφραζαν τη μεταπολιτευτική ελευθεριότητα στο επίπεδο της ψυχαγωγίας. Καθώς οι δαπάνες των οικονομικά ασθενέστερων καταναλωτών αυξήθηκαν, οι επιλογές διασκέδασης των κατώτερων και των ανώτερων στρωμάτων συνέκλιναν και ο ελεύθερος χρόνος των εμπορευματοποιήθηκε περαιτέρω.⁹ Στην Πλάκα, το πρόβλημα αφορούσε τους χώρους ψυχαγωγίας και οι παρεμβάσεις αφορούσαν τη μετατροπή της Πλάκας σε ζώνη κατοικίας. Το ζήτημα των Εξαρχείων ήταν πιο σύνθετο, αφού περιλάμβανε επεισόδια ως αποτέλεσμα διαδηλώσεων, δημόσια χρήση ναρκωτικών και άλλες συμπεριφορές που διώκονταν από το νόμο, όπως καταλήψεις και ηχορύπανση. Η περιοχή είχε έντονη πολιτιστική δραστηριότητα και ποικίλες επιχειρήσεις αναψυχής, όπως μπαρ, ταβέρνες, καφετέριες και εστιατόρια παραμένοντας πάντα και περιοχή κατοικίας. Αν και έλκυε τον φοιτητόκοσμο, εκεί έμεναν και πολλές οικογένειες. Η γειτονιά γοήτευε νέους με διαφορετικές ταξικές καταβολές που ελκύνονταν από εναλλακτικούς τρόπους ζωής και αντισυμβατικές ιδέες. Αυτό ήταν αποτέλεσμα του κλίματος ελευθεριότητας της Μεταπολίτευσης και της βελτίωσης των όρων ιδιοκίνησης που βελτίωσε τους όρους κινητικότητας των νέων από και προς το κέντρο. Το στοιχείο ήταν κομβικό στη κατασκευή των λόγων για τη παρέκκλιση: ένας πιο κινητικός πολιτισμός αντίδρασης στοιχειοθετούνταν γύρω από μια διευρυνόμενη γεωγραφία στην οποία τα Εξάρχεια είχαν κεντρική θέση.

Το 1981, αναρχικοί κατέλαβαν κτίρια στην περιοχή.¹⁰ Ορισμένοι κάτοικοι αντέδρασαν βλέποντας την «αυτόνομη ζώνη» της Πλατείας να επεκτείνεται στους γύρω δρόμους.¹¹ Μια εικόνα γνώριμη στους κατοίκους πόλεων της Δυτικής Ευρώπης, όπως το Βερολίνο και το Άμστερνταμ, εμφανιζόταν στην Αθήνα δημιουργώντας το ερώτημα αν οι καταλήψεις αυτές ήταν μια ετεροχρονισμένη εκδοχή των ευρωπαϊκών χίπικων κινημάτων, που καθιέρωσαν την κατάληψη δημοσίων κτιρίων ως πρακτική από τη δεκαετία του 1960.¹² Παρόμοιες καταλήψεις έγιναν το 1984 και στη συνοικία

⁸ Papadogiannis, *Greek Communist*, 291-292.

⁹ Αναλυτικά: Νίκος Σουλιώτης, «Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων: κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του '70 ως σήμερα», στο Δημήτρης Εμμανουήλ κ.α. (επιμ), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2008, 279-317 (κυρίως 283-290).

¹⁰ «Κατάληψη...γιατί;», *Τα Νέα*, 10/11/1981, 3. «Λένε ότι θα καταλάβουν και άλλα, ακόμη, κτίρια», *Καθ*, 10/11/1981, 2. Γιάννης Βλαστάρης, «Κατάληψη...Έτσι για μίμηση!», *Καθ*, 11/11/1981, 8.

¹¹ Βλαστάρης, «Κατάληψη». Πρβλ: Gregor Kritidis, 'The Rise and Crisis of the Anarchist and Libertarian Movement in Greece, 1973-2012' στο Bart Van Der Steen κ.α. (επιμ), *The City is Ours. Squatting and Autonomous Movements in Europe From the 1970s to the Present*, Οκλαντ, PM Press, 71-76.

¹² Βλαστάρης, «Κατάληψη». Στην Ολλανδία το πιο γνωστό κίνημα ήταν οι Kabouters που κατέλαβαν κτίρια στο Άμστερνταμ το 1969. Τέτοιες πρωτοβουλίες προβάλλονταν στην Αθήνα μέσω εντύπων όπως η *Ανοιχτή Πόλη*: Βλάσης Ρασιάς, «Από τους Pronos στους Kabouters», *Ανοιχτή Πόλη*, 3 (1981): <http://www.rassias.gr/ANPOLI37.html> (9/7/2013).

της Gracia στη Βαρκελώνη.¹³ Σύμφωνα με συνεντεύξεις καταληψιών στον Τύπο, η διαφορά ανάμεσα στο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο και την Αθήνα ήταν η χαλαρή οργάνωση: οι καταλήψεις των Εξαρχείων, όπως αυτή της οδού Βαλτετσίου (εικ. 6,3), δεν αντιπροσώπευαν οργανωμένες συλλογικότητες, ούτε είχαν αυστηρούς πολιτικούς στόχους, αλλά ήταν αποτέλεσμα δράσης ομάδων που αναζητούσαν αντικοφορμιστικούς τρόπους έκφρασης.

Εικ 6,3: Κατάληψη στην οδό Βαλτετσίου το 1981: «Και τρίτο κτίριο «κατέλαβαν» οι «περιθωριακοί», *Τα Νέα*, 11/11/1981, 3.

Για πολλούς κατοίκους των Εξαρχείων η εξέλιξη αυτή ήταν ένα οπτικό και πολιτισμικό σοκ. Συμβολικά, η κατάληψη παρέπεμπε σε συνθήκες πολιτικής καταστολής και τον αντιδικτατορικό αγώνα και δύσκολα ταίριαζε με το αισιόδοξο κλίμα του 1981. Η χαλαρή οργάνωση των καταλήψεων και η αιτιολόγηση τους με μια επιχειρηματολογία που, για τα δεδομένα της εποχής, έδειχνε περιορισμένα πολιτική (δικαίωμα στη στέγη, δημιουργία μη εμπορικών χώρων κοινωνικοποίησης κ.α.) προκαλούσε αμηχανία.¹⁴ Οι Αθηναίοι ήταν οικείοι με αναπαραστάσεις νεανικών ελευθεριακών τρόπων ζωής, όπως ο χιπισμός, αλλά όχι με τον αναρχισμό. Σε παλιότερες ταινίες, οι χίπηδες παρουσιάζονται ως καρικατούρες και συνδέονται κυρίως με τη δυτική πολιτισμική επιρροή που παρουσιάζεται περιθωριακή.¹⁵ Αυτές οι αναπαραστάσεις αντανάκλυναν την απόσταση που χώριζε την Ελλάδα, όπου το φαινόμενο αντιμετωπιζόταν ως ακίνδυνο, από χώρες όπου το κίνημα των χίπις συνδεόταν με φαινόμενα, όπως τα ναρκωτικά, που απασχόλησαν και την Ελλάδα

¹³ Claudio Cattaneo και Enrique Tudela, 'El carrer es nostre! The Autonomous Movement in Barcelona, 1980-2012', στο Van Der Steen, *The City*, 98-105.

¹⁴ Βλαστάρης «Κατάληψη...γιατί;».

¹⁵ Αλέκος Σακελλάριος, *Η θεία μου η χίπισσα* (1970). Καραγιάννης, *Τι 30, τι 40, τι 50*. Αντίθετα, στη δεκαετία οι χίπηδες είχαν καταχωρήσει ως δικούς τους ορισμένους χώρους ακόμα και σε πόλεις της Σοβιετικής Ένωσης, όπως το Λβοφ. Rich, 'Soviet', 580-582.

μετά το 1980.¹⁶ Στον Τύπο το φαινόμενο συνδεόταν με τον ξένο τουρισμό και δεν παρουσιαζόταν ως ιδιαίτερα επικίνδυνο.¹⁷

Η ταύτιση μιας αστικής περιοχής με νεανικούς εναλλακτικούς τρόπους ζωής και η επανεφεύρεση του χώρου ως κοινού αγαθού μακριά από τις κυρίαρχες και από τα πάνω επιβεβλημένες ταξινομήσεις του είναι ένα φαινόμενο που, τα τελευταία χρόνια, παρουσιάζεται διεθνώς σε πολλές πόλεις.¹⁸ Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε ανατρεπτικούς και θεσμικούς φορείς για τη διαχείριση του αστικού χώρου σημειώθηκαν συχνά μεταπολεμικά. Τα παραδείγματα του Τορόντο και του Λος Άντζελες της δεκαετίας του 1960, πόλεων που ανανεώθηκαν πολιτισμικά εξαιτίας του δυναμισμού των νεανικών καλλιτεχνικών δικτύων, είναι χαρακτηριστικά.¹⁹ Στα Εξάρχεια, όμως, τον τόνο δεν έδιναν μόνο οι αμφισβητίες νέοι, ενώ και τα όρια εναλλακτικότητας της γειτονιάς είναι συζητήσιμα: η περιοχή διέφερε από το γειτονικό Κολωνάκι, αλλά ήταν ενταγμένη στη νυχτερινή ψυχαγωγία της πρωτεύουσας.²⁰ Παρά τη φήμη της ως μια έκρυθμη συνοικία, η γειτονιά, με όρους αγοράς, ποτέ δεν υποβαθμίστηκε και παρέμενε δημοφιλής, ως τόπος κατοικίας, χωρίς να θεωρείται ιδιαίτερα επικίνδυνη. Το 1987, τα ακίνητα στα Εξάρχεια ήταν ακριβότερα από γειτονικές συνοικίες, όπως η Κυψέλη ή του Γκύζη. Επίσης, Τα Εξάρχεια δε θεωρήθηκαν ποτέ κακόφημη περιοχή, έστω με τους όρους χαμηλής ανησυχίας της εποχής, όπως το Μεταξουργείο ή η Βάθη.²¹ Αναδείχτηκαν ως πυρήνας του πολιτισμού νεανικής παρέκκλισης η μια «προσωρινή αυτόνομη ζώνη» στην οποία αποτυπώθηκαν χωρικά και αποδόθηκαν μιντιακά πολλές νέες όψεις της νεανικής παρέκκλισης.

Τα στιγμιότυπα παρέκκλισης συνοψίζονταν σε δράσεις ομάδων που προκαλούσαν το δημόσιο αίσθημα, με τη στιλιστική τους εκκεντρικότητα και τις δράσεις τους, όπως οι πανκ και οι αναρχικοί.²² Αντίθετα με πόλεις της Εγγύς Ανατολής (π.χ. Τελ

¹⁶ Marcel Martel, 'They Smell Bad, Have Diseases and Are Lazy': RCMP Officers Reporting on Hippies in the Late Sixties', *The Canadian Historical Review*, 90/2 (2009), 215-245.

¹⁷ Για μια ανάλυση με έμφαση στα Μάταλα, πιθανότατα το πιο γνωστό ελληνικό χίπικο θέρετρο της περιόδου βλ.: Θανάσης Χ. Θεοδώρου, *Βιογραφικές ρήξεις και ηθικός πανικός. Η κοινότητα των χίπις στα Μάταλα*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2007. Πρβλ.: Κατσάπης, *Το «πρόβλημα νεολαία»*, 496-504.

¹⁸Βλ.: Stavros Stavrides, 'Re-inventing Spaces of Commoning: Occupied Squares in Movement', *Quadern-s Institut Catala d' Antropologia*, 18/2 (2013), 40-52.

¹⁹ Stuart Henderson, 'They are Both the Same Thing? Transnational Politics and Identity Performance in 1960s Toronto', *Journal for the Study of Radicalism*, 5/2 (2011), 35-63. Sarah Schrank, 'The Art of the City: Modernism, Censorship and the Emergence of Los Angeles's Postwar Art Scene', *American Quarterly*, 56/3 (2004), 663-691.

²⁰ Δήμητρα Αλεξάκη, «Πώς και πού διασκεδάζει σήμερα η νεολαία;», *ΑτΚ*, 10/5/1981, 6.

²¹ «Φάκελος», *ΒτΚ*, 11/1/1987, 24-25.

²² Γιώργος Λιάνης και Δημήτρης Τζάθας, «Στο γαλαξία του ροκ και της αμφισβήτησης: νεολαία δραματική κι ανεπιθύμητη», *Τα Νέα*, 21/5/1984, 9. Γιώργος Λιάνης, «Η ζωή μας έγινε λιγότερο γκριζα», *Τα Νέα*, 22/5/1984, 11. «Εμείς δεν κάνουμε ληστείες και φόνους», *Τα Νέα*, 22/5/1984, 11. Για τη «νύχτα των πανκ» τον Οκτώβριο του 1984: Κ. Χαρδαβέλλας κ.α.: «Οδομαχίες στο Πολυτεχνείο», *Τα Νέα*, 26/10/1984, 9. Βασίλης Τζαννετάκος, «Ο φόβος και ο κίνδυνος. Ο ρόλος των πανκ στην πολιτική ζωή», *Τα Νέα*, 27/10/1984, 10. Για ανάλογα φαινόμενα το 1985 πρβλ.: «Πετροπόλεμος», *Τα Νέα*, 10/5/1985, 5.

Αβίβ), όπου μετά το 1970 αυτές οι νεανικές ταυτότητες απευθύνθηκαν κυρίως σε νέους από τις ανώτερες τάξεις, στην Αθήνα το φαινόμενο ήταν πιο διαταξικό και τα Εξάρχεια συγκέντρωναν νέους από διάφορες συνοικίες.²³ Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της συνοικίας ήταν αναγνωρίσιμος από πολλούς Αθηναίους, καθώς επέβαλε όρους και επιτελέσεις ταυτότητας σε όσους περνούσαν τα σύνορα της. Στην αφήγηση μιας νεαρής ιδιωτικής υπάλληλου γεννημένης το 1964 η διάσταση αυτή είναι ξεκάθαρη.

Ε: Στα Εξάρχεια πήγαινα κι εγώ. [...] με την ίδια ευκολία [...] που θα έκανα παρέα τον νεόπλουτο, τον επιδειξία [...] να πάμε στα μπουζούκια [...], με την ίδια ευκολία έκανα παρέα με φοιτητές και πήγαινα στα Εξάρχεια, στα χύμα μαγαζιά. [...]

Συγγραφέας: Εκεί για να πάτε πως ντυνόσασταν;

Ε: Πιο ενδιάμεσα. Ούτε όπως ντυνόμουν το πρωί στο γραφείο για να πάω με ταγιέρ [...] ούτε για να βγω στα μπαρ τα άλλα που είχε ένα dress code που ήταν τζιν από κάτω και από πάνω πολύ ακριβές μπλούζες. Κάτι ενδιάμεσα. Αλλά το πρόσεχα αυτό. (Ε. Π. Σντ).

Ανάλογα ένας νεαρός μοτοσικλετιστής και ροκάς τονίζει την ιδιαίτερη αύρα της περιοχής:

Τα Εξάρχεια ήταν πάντα μια περιοχή που φόβιζε τον κόσμο και μάλιστα ήταν και λίγο πιο σκληροπυρηνικά από ότι είναι τώρα. Εντάξει εμένα δε με χάλαγε να κατέβω Εξάρχεια. Μου ήταν όλα γνώριμα. (Τ. Π. Σντ)

Η Αθήνα δε διέθετε ανεπτυγμένη «τοπογραφία εγκλήματος».²⁴ Η όποια τέτοια τοπογραφία υπήρχε περιλάμβανε κυρίως την Ομόνοια και όμορες περιοχές. Όχι όμως τα Εξάρχεια που αναδεικνύονταν ως χώρος - αναφορά για νέους με συμπεριφορές που χαρακτηρίζονταν από τα Μέσα Ενημέρωσης και τις αρχές αντιδραστικές και απασχολούσαν τις αρχές και το δημόσιο χώρο. Παρότι η συνοικία αυτή θα αναδειχθεί σε χώρο αναφοράς των εναλλακτικών πολιτισμών, η δεκαετία του 1980 υπήρξε περίοδος εξακτίωσης πολύμορφων νεανικών (αντι)δράσεων, συνέπεια της διάδοσης της ιδιοκίνησης, στην οποία και η διάδοση της μοτοσικλέτας έπαιξε ρόλο. Όπως εξήγησα στο προηγούμενο κεφάλαιο, χρησιμοποιώ μια διευρυμένη πρόσληψη της αντίστασης, που αντλεί από πρόσφατες προσεγγίσεις ιστορικών στους νεανικούς πολιτισμούς και αναφέρεται στις διαθέσεις των νέων να αμφισβητούν παραδεδεγμένες χωροχρονικές κανονικότητες και καταναλωτικές γεωγραφίες μέσα από πρακτικές όπως η κατανάλωση προϊόντων και υπηρεσιών που τα Μέσα Ενημέρωσης παρουσιάζουν ως επικίνδυνα.²⁵

²³ Heilbronner, 'Resistance Through Rituals', 40-43.

²⁴ Ο όρος στα εισαγωγικά από το: Dominique Kalifa, 'Crime Scenes: Criminal Topography and Social Imaginary in Nineteenth-century Paris', *French Historical Studies*, 27/1 (2004), 175-194.

²⁵ Για βιβλιογραφικές αναφορές βλ. 203 σε αυτήν τη μελέτη.

Η αύξηση της κινητικότητας υπήρξε σημαντική. Είδαμε στο 4^ο κεφάλαιο ότι η αύξηση των μοτοσικλετιστών ήταν θεαματική μετά το 1977-8. Ποικίλες αναπαραστάσεις συνέδεαν το μοτοσικλετισμό με επικίνδυνες οδικές συμπεριφορές, τη χρήση σωματικής, ηχητικής και λεκτικής βίας και έκνομες δράσεις, όπως χρήση ναρκωτικών και κλοπές.²⁶ Όπως συνέβη με τη βέσπα στη Μεγάλη Βρετανία και την Ιαπωνία στη δεκαετία του 1960 και την Ιταλία στη δεκαετία του 1970 και του 1980, η μοτοσικλέτα αναδείχθηκε σε σύμβολο ελευθερίας εκφράζοντας μια συγκυρία αισιοδοξίας, πολιτικής ελευθερίας και ευμάρειας.²⁷ Η μοτοσικλέτα είναι αντικείμενο με ειδικούς συμβολισμούς. Η διάδοση των τεχνολογικών αγαθών έχει απασχολήσει ιστορικούς που έχουν υπογραμμίσει ότι η διάδοση των λευκών συσκευών αναβάθμισε τις δυνατότητες γυναικών από τα ασθενέστερα στρώματα να συμμετέχουν στις οικονομίες του ελεύθερου χρόνου.²⁸ Ενώ, όμως, συσκευές, όπως το ψυγείο και το πλυντήριο, παραπέμπουν σε μία δύσκολα αμφισβητήσιμη σημειολογία εκσυγχρονισμού, η μοτοσικλέτα συνδέεται σε έναν πολιτισμό μετακίνησης με στοιχεία διακινδύνευσης που συχνά νοηματοδοτούνται αρνητικά.²⁹ Η ταυτότητα του μοτοσικλετιστή συμπύκνωνε τη χρήση ενός προηγμένου τεχνολογικά αγαθού που πρόσφερε αισθητική απόλαυση και ταχύτητα με την επιτέλεση ενός εξωστρεφούς και, συχνά, επιθετικού, ανδρισμού. Αντίθετα με άλλα τεχνολογικά προϊόντα που προσέφεραν συμβολικό κύρος και ελεύθερο χρόνο εκφράζοντας έναν καταναλωτισμό που στόχευε στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής εντός του οικιακού χώρου, η μοτοσικλέτα κατακρινόταν ότι αντιπροσώπευε μια επικίνδυνη εξωστρέφεια που έθετε σε κίνδυνο τις ζωές των αναβατών (εικ. 6,4).

²⁶ Δαλιανίδης, *Τα Τσακάλια*, και *Η στροφή*. Φώσκολος, *Άγρια νιάτα*. Κώστας Κυριακόπουλος, *Σατανάδες στα σχολεία* (1983). Κώστας Καραγιάννης, *Χούλιγκανς: κάτω τα χέρια από τα νιάτα* (1983)

²⁷ Zestanakis, 'Motorcycling'. Βλ και: Andrew Gordon, 'Consumption, Leisure and the Middle Class in Transwar Japan', *Social Science Japan Journal*, 10/1 (2007), 1-21 (ιδίως 16-18). Arvidsson, 'From Counterculture' 52-58.

²⁸ French Fuller, 'Gender Invisibility'. Pérez, 'Comfort for the People'.

²⁹ Για το πρώτο σκέλος της πρότασης πρβλ την ανάλυση της Natalia Milanesio, 'The Guardian Angels of The Domestic Economy': Housewives' Responsible Consumption in Peronist Argentina', *Journal of Women's History*, 18/3 (2006), 91-117.

Εικ 6,4: Πρωτοσέλιδο των *Νέων*, 10/3/1983.

Ανεξαρτήτως μοντέλου, το δίδροχο δεν αντιμετωπιζόταν ως απόδειξη οικογενειακής ευμάρειας. Η απόκτηση του συχνά αποτελούσε αιτία διαπληκτισμών ανάμεσα στους νέους επίδοξους αγοραστές και τους γονείς τους που απειλούσαν με κυρώσεις, όπως κόψιμο του χαρτζιλικιού ή ακόμα και να διώξουν τα παιδιά τους από το σπίτι (Γ. Ζ., Τ. Π. Σντ).³⁰ Η επιλογή ενός νέου να οδηγήσει μοτοσυκλέτα ή ακόμα και να έχει φίλους μοτοσυκλετιστές και να ανεβαίνει στις μοτοσυκλέτες τους επηρέαζε τις κοινωνικές του σχέσεις. Ορισμένα κορίτσια έκρυβαν από τους γονείς τους ότι το αγόρι τους είχε δίδροχο, επειδή φοβούνταν ότι εκείνοι δε θα ενέκριναν τη σχέση τους, μια ανησυχία όχι εντελώς αδικαιολόγητη αν σκεφτεί κανείς τον αριθμό των τροχαίων που συνέβαιναν και τον αριθμό των δικύκλων που εμπλέκονταν σε αυτά (Τ. Π., Σντ).³¹ Στο τέλος της δεκαετίας, η Ελλάδα είχε ετησίως περίπου 2.000 νεκρούς και 20.000 τραυματίες από τροχαία, μολονότι η κατοχή ιδιόκτητων μεταφορικών μέσων ήταν αισθητά χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (πιν. 6,1).³²

Πίνακας 6,1: Εξέλιξη αριθμού τροχαίων ατυχημάτων σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, 1980-1985

Χώρα	Πληθυσμός σε εκ. (1982)	Αυτοκίνητα ανά 100 κατοίκους	Νεκροί 1980	Νεκροί 1981	Νεκροί 1982	Νεκροί 1983	Νεκροί 1984	Νεκροί 1985
Ελλάδα	9,8	10	1.225	1.354	1.557	1.586	1.704	1.834
Βέλγιο	9,8	33	1.396	2.216	2.064	2.090	1.893	1.801
Δανία	5,1	26	690	662	658	669	665	ΜΔ
Γαλλία	54,2	37	12.384	12.190	12.030	11.677	11.525	10.447
Ιταλία	56,6	35	8.537	8.072	7.706	7.785	7.184	7.130

³⁰ Πρβλ: Ανδρέας Μπεχλιβανάκης, «Padre Padrone», *4T* (Νοέ 1982) 12.

³¹ Για μια μαρτυρία κοπέλας που αντιμετώπιζε τέτοια προβλήματα από τους γονείς της πρβλ: Αγνή Ελευθερίου, «Πείτε μας το πρόβλημα σας», *Cos* (Μάρτ 1987), 10.

³² Μαίρη Κατσανοπούλου, «Γυμνός ο εγκέφαλος στις σύγχρονες ταχύτητες», *Τα Νέα*, 1/2/1990, 32-33.

Ιρλανδία	3,5	21	564	572	533	535	485	ΜΔ
Λουξεμβούργο	0,4	38	98	100	75	85	70	79
Ολλανδία	14,3	32	1.997	1.807	1.710	1.756	1.615	1.438
Μ. Βρετανία	56,3	31	6.182	6.069	6.150	5.539	5.788	5.342
Δυτ. Γερμανία	61,6	39	13.041	11.674	11.608	11.732	10.199	8.400

Πηγή: «Η ενδημία των τροχαίων», *Τα Νέα*, 1/2/1990, 29.

Η Ελλάδα κατείχε ορισμένες από τις χειρότερες επιδόσεις στον τομέα της οδικής ασφάλειας παγκοσμίως, γεγονός που έφερνε διαρκώς το θέμα στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου: το 1985 η Ελλάδα είχε 12,6 νεκρούς / 100.000 κατοίκους, ενώ ο παγκόσμιος Μ.Ο ήταν 6,8. Επίσης, είχε 6,1 νεκρούς με παγκόσμιο μέσο όρο 7,5 και 5,1 νεκρούς / 100.000.000 επιβατοχιλιόμετρα με παγκόσμιο μέσο όρο 3,6.³³ Αναλογικά, το πρόβλημα δεν ήταν μεγαλύτερο από παλιότερα, όμως τότε οι κάτοχοι οχημάτων ήταν πολύ λιγότεροι και τα ατυχήματα λίγα σε απόλυτους αριθμούς. Η αύξηση της ιδιοκίνησης αύξησε πολύ τον απόλυτο αριθμό των θυμάτων. Το 1972 σημειώνονταν 2,65 θάνατοι την ημέρα πανελλαδικά, το 1975 2,90, το 1977 3,23, το 1980 3,35 και το 1984 4,66. Στην περίοδο 1972-1984 ο αριθμός των οχημάτων πανελλαδικά σχεδόν τετραπλασιάστηκε.³⁴ Η αύξηση έκανε τις υποδομές να δείχνουν ανεπαρκείς ανατρέποντας τις πολιτικές αναπαράστασης του παλιού κινηματογράφου που παρίσταναν την Αθήνα ως νησίδα εκσυγχρονισμού και προόδου στο άγονο, από άποψη συγκοινωνιακών υποδομών, ελληνικό τοπίο.³⁵

Τα μεγάλα έργα οδικών υποδομών διευκολύνουν την καθημερινότητα των χρηστών, επιταχύνουν τη μετακίνηση, βελτιώνουν την ποιότητα ζωής και προβάλλονται ως πολιτικά επιτεύγματα και αποδείξεις εθνικής ισχύος.³⁶ Η Αθήνα ήταν μια πόλη με έλλειμμα τέτοιας αυτοπεποίθησης, καθώς ο κορεσμός των υποδομών μεταφραζόταν ως απόδειξη υστέρησης της πόλης. Οι αναλύσεις στον Τύπο εστίαζαν στην κακή κατάσταση του δικτύου, την ελλιπή παιδεία των οδηγών και την παλαιότητα των οχημάτων.³⁷ Η υστέρηση δεν αφορούσε μόνο το εθνικό ή το επαρχιακό δίκτυο, όπου ο απολογισμός, ιδίως σε περιόδους διακοπών, ήταν επαχθής, αλλά και κεντρικά σημεία της Αθήνας, όπως η διασταύρωση της Βασιλίσσης Σοφίας

³³ Τέτη Σαραντοπούλου, «Τροχαία δυστυχήματα: το καθημερινό πρόβλημα», *Ένα*, 29/8/1985, 38-40.

³⁴ Θέμος Αναστασιάδης, «Τριπλάσια τα θανατηφόρα τροχαία κατά τις γιορτές», *ΚτΚ*, 22-23/12/1985, 7, 14.

³⁵ Ενδεικτικά: Κλέραχος Κονιτσιώτης, *Η Αθήνα τη νύχτα* (1962).

³⁶ Chihyung Jeon, 'A Road to Modernization and Unification: The Construction of the Gyeongbu Highway in South Korea', *Technology and Culture*, 51/1 (2010), 55-79. J. Brian Freeman, 'La Carrera de la Muerte': Death, Driving and Rituals of Modernization in 1950s Mexico', *Studies in Latin American Popular Culture*, 29 (2011), 2-23.

³⁷ Βασίλης Στεφανακίδης, «Τα θανάσιμα αμαρτήματα των Ελλήνων οδηγών», *ΑτΚ*, 7/3/1982, 9. Αλκμήνη Ψυλοπούλου, «Πώς θα σωθούν τα παιδιά από την απειλή των τροχών», *ΑτΚ*, 12/10/1986, 18. Φ. Καλλιαγκόπουλος, «Οδηγείτε υπεύθυνα το αυτοκίνητο σας», *ΚτΚ*, 20-21/2/1983, 10.

με την Ηρώδου Αττικού: εκεί ανάμεσα στο 1975 και το 1985 καταγράφηκαν 136 σοβαρά τροχαία. Το κέντρο της πρωτεύουσας ήταν ένα ακόμα «επαρχιακό» σημείο.³⁸

Πίνακας 6,2: Οχήματα και ποσοστά εμπλοκής σε τροχαία ατυχήματα πανελλαδικά (1981).

Κατηγορίες Οχημάτων	Αριθμός οχημάτων σε κυκλοφορία	Ποσοστό οχημάτων που ενεπλάκησαν σε ατυχήματα	Ποσοστό επί τοις %
I. X.	881.384	13.364	1,51%
Ταξί	29.856	1.961	6,56%
Μέσα μαζικής μεταφοράς	18.493	1.178	6,36%
Φορτηγά	458.006	5.843	1,27%
Δίτροχα	129.998	7.121	5,47%

Πηγή: Φ. Καλλιαγκόπουλος, «Οδηγείτε υπεύθυνα το αυτοκίνητο σας», *ΚτΚ*, 20-21/2/1983, 10. Στοιχεία της Τροχαίας για την επικράτεια.

Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί με ακρίβεια πόσο κινδύνευαν οι μοτοσικλετιστές καθώς πολλά ατυχήματα δεν δηλώνονταν ποτέ. Όλες οι μετρήσεις έδειχναν ότι κινδύνευαν περισσότερο από τους αυτοκινητιστές (πιν. 6,2).³⁹ Οπωσδήποτε, όπως είδαμε στο 4^ο κεφάλαιο, ευθύνοντα και οι ίδιοι, καθώς πολλοί δεν έπαιρναν μέτρα προστασίας. Πέρα από τρόπος μετακίνησης, ο μοτοσικλετισμός ήταν μια δραστηριότητα με συνδηλώσεις επαναστατικότητας. Ο μοτοσικλετιστής ως αρρενωπή, «εξεγερμένη» φιγούρα παρέπεμπε σε μια πλούσια μεταπολεμική εικονογραφία που αντλούσε αναφορές από την Ευρωπαϊκή και την Αμερικανική πρόσφατη ιστορία. Αν και οι ευκαιρίες κοινωνικότητας των μοτοσικλετιστών καθορίζονταν από την ηλικία και την εξωτερική εμφάνιση, ο τύπος της μηχανής ήταν η πιο σημαντική παράμετρος. Οι οδηγοί μεγάλων μοτοσικλετών απολάμβαναν πλεονεκτήματα και εξαργύρωναν την επιτυχή επιτέλεση μιας ισχυρής ταυτότητας ποικιλοτρόπως, έχοντας για παράδειγμα ευκαιρίες για περιστασιακές ερωτικές σχέσεις (Μ. Α., Σντ).⁴⁰ Η επαναστατικότητα απέρρευε από την οικονομική άνεση και την ταξική θέση του αναβάτη καταδεικνύοντας τη διείσδυση των καταναλωτικών ιεραρχιών στις νέες εκφορές πολιτικότητας. Ορισμένοι Έλληνες σκηνοθέτες επένδυσαν σε τέτοια μοτίβα μετά το 1980 αντλώντας αναφορές από παλιότερες

³⁸ «35 νεκροί τις μέρες της Ανάστασης», *Καθ*, 22/4/1987, 10. Αλέξανδρος Κασσιμάτης, «Ατυχήματα μέσα στην Αθήνα: υπάρχει ελπίδα», *Ένα*, 24/10/1985, 28-30.

³⁹ «25 άτομα έχασαν τη ζωή τους σε τροχαία», *Καθ*, 29/6/1983, 8.

⁴⁰ Για τα ζητήματα αυτά βλ. αναλυτικά: Zestanakis, 'Motorcycling'.

αμερικανικές, κυρίως, ταινίες.⁴¹ Σε ταινίες όπως *Τα Τσακάλια* αυτές οι αναφορές είναι σαφείς: ο μοτοσικλετιστής σκιαγραφείται ως άγρια, ανδρική ταυτότητα, ενδοτική στη γυναικεία γοητεία και ευπρόσβλητη στις σειρήνες ενός φθοροποιού καταναλωτισμού.⁴²

Η οργάνωση εικόνων για την ανδρική ελκυστικότητα γύρω από την κινητικότητα απαντά στον κινηματογράφο της δεκαετίας του 1960 οργανωμένη γύρω από το αυτοκίνητο. Την ίδια εποχή, η κατοχή δικύκλου παρέπεμπε σε ασθενή οικονομική θέση.⁴³ Μετά το 1980, οι μοτοσικλέτες εμφανίζονται ελκυστικές, αλλά με διαφορετικά κριτήρια. Η μοτοσικλέτα δεν είναι τόσο απόδειξη ευμάρειας, όσο εύσημο αντίδρασης στο κατεστημένο, μια αφηρημένη πολιτική δομή που, κατά περίπτωση, περιλάμβανε την οικογενειακή εξουσία, το κράτος, τα πολιτικά κόμματα, την αστυνομία ή τα Μέσα Ενημέρωσης (Τ.Π. και Γ.Ζ., Σντ). Είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν οι γονείς φοβούνταν περισσότερο τον κίνδυνο ατυχήματος ή τη συμμετοχή σε αυτόν τον πολιτισμό αντίδρασης. Ενίοτε η προσπάθεια να αποθαρρύνουν τους νεότερους οδηγούσε σε ακρότητες: κάποιοι γονείς επισκέπτονταν το Κέντρο Αποκατάστασης Τραυματιών (ΚΑΤ) στην Κηφισιά με τα παιδιά τους, προκειμένου εκείνα να δουν τραυματισμένους μοτοσικλετιστές ώστε να αποθαρρυνθούν να οδηγήσουν δίτροχο (Δ.Δ., Σντ). Η επιφυλακτικότητα αυτή εξέφραζε την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις οδικές υποδομές και το σύστημα υγείας. Επιπλέον, η απόκτηση δικύκλου ήταν μια πράξη χειραφέτησης των νεότερων που συγκρουόταν με τα βιώματα φτώχειας των μεγαλύτερων. Η απαίτηση για ιδιοκίνηση από μικρή ηλικία και θέση οικονομικής εξάρτησης προσλαμβάνονταν ως αυθάδεια. Ήταν μια απαίτηση πρόσβασης σε μια δυνατότητα που, ενώ για τους μεγαλύτερους ήταν αποτέλεσμα εργασίας χρόνων, οι νεότεροι τη λάμβαναν ως δεδομένη.

Μεταπολεμικά, με τη διάδοση της αυτοκίνησης και τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας συγκοινωνίας, στις δυτικές κοινωνίες το περπάτημα εξελίχτηκε από αναγκαιότητα σε επιλογή.⁴⁴ Σε χώρες όπου η αυτοκίνηση διαδόθηκε νωρίτερα, όπως η Γερμανία, η οδική ασφάλεια και τα τροχαία απασχόλησαν το δημόσιο χώρο ήδη από το Μεσοπόλεμο.⁴⁵ Στην Ελλάδα, το αυτοκίνητο παρέμενε προνόμιο των πιο εύπορων ως τη δεκαετία του 1970. Ως τότε, οι περισσότεροι χρησιμοποιούσαν τα

⁴¹ Aniko Bodroghkozy, 'Reel Revolutionaries: An Examination of Hollywood's Cycle of 1960s Youth Rebellion Films', *Cinema Journal*, 41/3 (2002), 38-58.

⁴² Brian Walter, 'Wild Things: Music and Masculinity in Something Wild and Blue Velvet', *Music, Sound and the Moving Image*, 6/2 (2012), 163-183.

⁴³ Κώστας Καραγιάννης, *Ο γίγας της Κυψέλης* (1968). Γιάννης Διαλιανίδης, *Μερικοί το προτιμούν κρύο* (1962).

⁴⁴ Rebecca Solnit, *Wanderlust: A History of Walking*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2000, 19-33. Για τη διάδοση των συγκοινωνιών John Robert Day και John Reed, *The Story of London's Underground*, Λονδίνο, Capital Transport, 2010 [1963]. Leonel Contreras και Nora Tkach, *Buenos Aires y el transporte*, Μπουένος Άιρες, Ministerio de la cultura y Gobierno de la Ciudad de Buenos Aires, 2007, 74-84.

⁴⁵ Thomas Schlich, 'Trauma Surgery and Traffic Policy in Germany in the 1930s: A Case Study in the Coevolution of Modern Surgery and Society', *Bulletin of the History of Medicine*, 80/1 (2006), 73-94.

μέσα μαζικής μεταφοράς και το βάδισμα για να μετακινηθούν. Το αίτημα των νεότερων για δικαίωμα στη χρήση του αυτοκινήτου ήταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης και δινόταν ως βραβείο όταν οι νέοι προσαρμόζονταν στις βιογραφικές επιλογές που οι γονείς επιθυμούσαν (Δ.Δ., Σντ). Μια πληροφορήτρια, φοιτήτρια από μικροαστική οικογένεια, περιέγραψε ότι οι δικοί της την ενθάρρυναν να βγάλει δίπλωμα οδήγησης και δεν αισθάνονταν άβολα για το ότι οδηγούσε από πολύ νεαρή ηλικία. Έκτοτε, όμως, κατά καιρούς, ο πατέρας της απαγόρευε να οδηγεί το οικογενειακό αυτοκίνητο αντιδρώντας σε επιλογές που αφορούσαν την προσωπική της ζωή και κυρίως στη σεξουαλική της ελευθεριότητα (Μ.Α., Σντ).

Όπως είδαμε στο 4^ο κεφάλαιο, η διάδοση της μοτοσικλέτας ανέτρεψε τα δεδομένα: καθώς συνήθως ήταν αισθητά φθηνότερη από το αυτοκίνητο, εκδημοκράτισε τις ενδοοικογενειακές συναλλαγές με έπαθλο την ιδιοκίνηση. Ορισμένοι νέοι μπορούσαν να την αγοράσουν χωρίς βοήθεια, ξεοδεύοντας αποταμιεύσεις από καλοκαιρινή ή άλλη εργασία (Γ.Ζ. Σντ). Οι αντιδράσεις των γονέων ωθούσαν ορισμένους νέους ακόμα και στην κλοπή. Οι κλοπές δικύκλων ήταν κοινό φαινόμενο. Αν και είναι δύσκολο να διαπιστωθεί πόσες κλοπές γίνονταν από νέους που ήθελαν να κάνουν βόλτα, οπωσδήποτε υπήρχε και αυτή η κατηγορία. Σταδιακά, οι συνδέσεις ανάμεσα στον μοτοσικλετιστή και τον δυνάμει εγκληματία μετακινήθηκαν από το επίπεδο των αναπαραστάσεων προς πιο ευυπόληπτες εκδοχές δημόσιου λόγου. Για παράδειγμα, το 1986, η εγκληματολόγος Καλλιόπη Σπινέλλη υποστήριζε ότι η διάδοση του μοτοσικλετισμού επέτεινε την νεανική εγκληματικότητα.

Η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση συναντώνται συστατικά με την αύξηση της εγκληματικότητας. Δημιουργούν οι διαδικασίες αυτές ετερογένεια, ανωνυμία, αλλοτρίωση, διάσπαση της συνεκτικότητας της οικογένειας, της γειτονιάς και επομένως των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου. Παράλληλα αυξάνουν την παραγωγή, την κυκλοφορία αγαθών, τον καταναλωτισμό και τις ευκαιρίες διάπραξης εγκλημάτων. Σε ένα μόνο βιομηχανικό αγαθό, στη μοτοσικλέτα, οφείλονται περισσότερες από τις μισές διαπιστωμένες στη χώρας μας παραβάσεις ανηλίκων. [...] Για τη μοτοσικλέτα ή με τη μοτοσικλέτα τελείται ένα μεγάλο μέρος κλοπών, ληστειών και άλλων εγκλημάτων. [...] Οι ανήλικοι δε συμμετέχουν πλέον σε οικογενειακές, πατριαρχικές, αγροτικές ή βιοτεχνικές μονάδες. Αντίθετα οι σημερινοί νέοι είναι υποχρεωμένοι για εννέα τουλάχιστον χρόνια να εξαρτώνται οικονομικά από τους γονείς τους. Έτσι γίνονται παθητικοί δέκτες και στέκονται μακριά από τα κοινωνικά αποδεκτά δρώμενα. Κι από το περιθώριο τους αρχίζουν να δρουν και να αντιδρούν καταστροφικά για τον εαυτό τους και για τους γύρω τους».⁴⁶

⁴⁶ Καλλιόπη Σπινέλλη, «Θύτες ή θύματα;», *ΒτΚ*, 14/10/1986, 29.

Εικ. 6,5: Στιγμαία εικόνα από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Double Dragon*.

Η Σπινέλλη διατύπωνε τη μάλλον κοινότοπη θέση ότι η αγνότητα των νέων καταστρεφόταν από προϊόντα του βιομηχανικού πολιτισμού, η συστηματική επαφή με τα οποία καθιστούσε τους νέους πιο επιθετικούς και βίαιους. Ανάλογοι λόγοι διατυπώνονταν με αφορμή και άλλα σύγχρονα τεχνολογικά προϊόντα, όπως τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Οι εικόνες των παιχνιδιών αυτών δε μεταφράζονταν μόνο ως αγωνίες για τη νεανική ψυχαγωγία, αλλά και ως φόβοι για το αν οι παίκτες τέτοιων παιχνιδιών μπορούσαν να γίνουν πιο βίαιοι ως χαρακτήρες.⁴⁷ Ως επικοινωνιακοί δίαυλοι και φορείς μηνυμάτων, τα ηλεκτρονικά παιχνίδια περιέχουν ιδεολογικά μηνύματα λειτουργώντας ως φορείς διάδοσης η αμφισβήτησης ιδεολογιών.⁴⁸ Αποτελούν μέσα επικοινωνίας και φορείς μηνυμάτων για όψεις της καθημερινότητας, αποτελώντας βασικό στοιχείο του σύγχρονου μαζικού πολιτισμού.⁴⁹ Ωστόσο, οι αναπαραστάσεις τους παραμένουν ιεραρχικές εκφράζοντας εκείνους που υπεραντιπροσωπεύεται ανάμεσα στους σχεδιαστές και τους καταναλωτές τους: τους νέους λευκούς άνδρες.⁵⁰ Τα πρώτα παιχνίδια περιείχαν πολλές εικόνες που παρέπεμπαν σε βίαια περιβάλλοντα, όπως μάχες με διαστημόπλοια και συμπλοκές μεταξύ ένοπλων συμμοριών (εικ. 6,5).⁵¹ Όπως, ενδεικτικά, βλέπουμε στην παραπάνω εικόνα, η μάχη διεξάγεται σε ένα ψηφιακό χώρο που παραπέμπει σε εργατική συνοικία μεγαλούπολης. Στην Αθήνα, οι εικόνες βίας που περιείχαν ορισμένοι τίτλοι παιχνιδιών συγκινούσαν αρκετούς νέους, κυρίως άνδρες, και αντιμετώπιζονταν, ιδίως από τους μεγαλύτερους, ως κοινωνική απειλή. Όπως κωδικοποιούνται, το 1981, στην

⁴⁷ Φάνη Πετραλιά κ.α., «Η βία γίνεται μόδα!», *Τα Νέα*, 4/2/1983, 7.

⁴⁸ Helga Tawil Sourì, 'The Political Battlefield of Pro-Arab Video Games on Palestinian Screens', *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27/3 (2007), 537.

⁴⁹ Αναλυτικά: Shaw, 'What is a Video Game Culture'.

⁵⁰ Dmitri Williams κ.α., 'The Virtual Census: Representations of Gender, Race and Age in Video Games', *New Media Society*, 11/5 (2009), 815-834 (εδώ: 827-828). Scott Brendan Cassidy, 'The Videogame as Narrative', *Quarterly Review of Film and Video*, 28/4 (2011), 292-306 (εδώ: 302). Για μια φεμινιστική κριτική στον έμφυλο χαρακτήρα των παιχνιδιών: Thornham, 'It's a Boy Thing'.

⁵¹ Πρβλ: Tomohiro Nishikado, *Space Invaders*, Taito, 1978. Hiroshi Matsumoto, *Street Fighter I*, Capcom, 1987.

επιστολή μιας μητέρας που ανησυχούσε για το φαινόμενο, τα προβλήματα των ηλεκτρονικών παιχνιδιών ως μέσου ψυχαγωγίας ήταν η βίαιη θεματολογία τους και ο φόβος εθισμού. Αν και τα επίπεδα διάδρασης παικτών και συσκευών ήταν χαμηλά σε σύγκριση με αργότερα, η φιλοσοφία της διάδρασης έγκειται στην απόκριση. Για να νοηθεί ένα παιχνίδι ως διαδραστικό αρκεί η απόκριση του να μη θεωρείται ελέγξιμη και προβλέψιμη: στο πλαίσιο αυτό, όλα τα παιχνίδια της εποχής ήταν διαδραστικά.⁵² Επιπλέον, θεωρούνταν ότι τα παιχνίδια απειλούσαν την οξύνοια του χρήστη οδηγώντας στην αποβλάκωση του, θέση που υπερασπίστηκαν αρχικά και αρκετοί ακαδημαϊκοί.⁵³

Η ανησυχία για τα παιχνίδια προσέφερε ένα πεδίο συζητήσεων για το τι ήταν η εξάρτηση.⁵⁴ Οι ανησυχίες αρθρωνόταν κυρίως γύρω από την εξοικείωση των ανηλίκων με ένα διαδραστικό πολιτισμό βίας και γύρω από προβληματισμούς για τις εσφαλμένες χρήσεις του ελεύθερου χρόνου. Ορισμένες διαφημίσεις, όπως της εταιρίας Atari, συνέδεαν τα ηλεκτρονικά παιχνίδια με την εκπαίδευση. Επένδυναν σε μια σύνδεση που αναπτύχθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο γύρω στο 1980. Το ζήτημα αν και πόσο τα παιχνίδια βοηθούσαν τους μαθητές αποτέλεσε πεδίο ακαδημαϊκών αντιπαραθέσεων, σε διεθνές επίπεδο, μερικά χρόνια αργότερα. Ωστόσο, στην αρχή της δεκαετίας του 1980, η άποψη ότι τα ηλεκτρονικά παιχνίδια βοηθούσαν τις εκπαιδευτικές επιδόσεις των μαθητών είχε μικρή απήχηση.⁵⁵

Μεταπολεμικά, πολλές ψυχαγωγικές επιλογές περιγράφηκαν ως επιζήμιες για τη νεολαία μέσω της ταύτισης με τον αμερικανικό τρόπο ζωής. Στην περίπτωση των παιχνιδιών, οι ταυτίσεις περιπλέκονταν γιατί τα παιχνίδια σχεδιάζονταν κυρίως στην Ιαπωνία. Η δυσκολία των ερευνητών να διαπραγματευθούν το ιαπωνικό πολιτισμικό πλαίσιο είναι από τις αιτίες που η ιαπωνική πολιτιστική παραγωγή έχει μελετηθεί λίγο σε σχέση με την αμερικανική και την ευρωπαϊκή.⁵⁶ Στην Ελλάδα, το στοιχείο αυτό προκαλούσε αμηχανία στην Αριστερά καθώς της αφαιρούσε ένα αναλυτικό εργαλείο προσέγγισης στο μαζικό πολιτισμό: το φόβο του (εξ)αμερικανισμού. Ενδεικτικά, ο *Ριζοσπάστης* έβλεπε καχύποπτα τα παιχνίδια αλλά η κριτική του δεν επικέντρωνε στο περιεχόμενο τους, που προσφέρονταν για επιχειρήματα που θα

⁵² Smuts, 'What is interactivity?'.

⁵³ «Τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Γράμμα μιας μητέρας», *ΚΡΙΖ*, 22/11/1981, 12. Θ. Αντωνόπουλος και Σωτήρης Στανώτας, «Παίζουμε με τους κομπιούτερς;», *Τα Νέα*, 25/11/1981, 9. Γιώργος Βέλτσος, «Ηλεκτρονικά παιχνίδια. Η οθόνη που δείχνει την κοινωνία μας», *Τα Νέα*, 30/4/1982, 3.

⁵⁴ Για την ιστορία της έννοιας της εξάρτησης: Janet Farrell Brodie και Marc Redfield (επιμ.), *High Anxieties. Cultural Studies in Addiction*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 2002.

⁵⁵ 'Atari', *Τα Νέα*, 16/7/1981, 9. Για την άποψη ότι τα ηλεκτρονικά παιχνίδια μπορούν να επιδράσουν θετικά στις σχολικές επιδόσεις των μαθητών: Mark Griffiths, 'Can Videogames be Good for your Health?' *Journal of Health Psychology*, 9/3 (2004), 339-344. Για τις συζητήσεις για τον εκπαιδευτικό ρόλο των υπολογιστών στη Βρετανία μετά το 1980: Thomas Lean, 'Mediating the Microcomputer: The Educational Character of the 1980s Popular Computing Boom', *Public Understanding of Science*, 22/5 (2013), 546-558.

⁵⁶ Mia Consalvo, 'Convergence and Globalization in the Japanese Videogame industry', *Cinema Journal*, 48/3 (2009), 135-141.

μπορούσαν να εστιάσουν στην προβολή βίαιων εικόνων, όπως οι μάχες σε διαστημικό περιβάλλον.⁵⁷

Εικ 6,6: Εικόνες από «ουφάδικα»: Δ. Χουλιάρκης, «Νέα Ιωνία: συντονισμένη πάλη κατά των ναρκωτικών», *ΚΡΙΖ*, 16/2/1982, 3.

Αντίθετα, στα ρεπορτάζ της εφημερίδας για τα ναρκωτικά (εικ. 6,6), τα ουφάδικα (αναφέρονται ακόμα και ως μπιλιαρδάδικα επενδύοντας στο αρνητικό συμβολικό κεφάλαιο που έφεραν οι χώροι αυτοί από παλιότερα) παρουσιάζονται ως μέρη όπου συγκεντρώνονταν «έμποροι ναρκωτικών και ανώμαλοι τύποι». Η εφημερίδα παρουσίαζε τα ουφάδικα ως χώρους όπου γινόταν διακίνηση ναρκωτικών, ένα ζήτημα που παραδοσιακά συγκινούσε τα κομμουνιστικά ακροατήρια, αλλά δεν επέκρινε το περιεχόμενο των παιχνιδιών.⁵⁸ Ένα άλλο στοιχείο που δυσκόλευε την κριτική επί του περιεχομένου, ήταν ότι ορισμένα σενάρια στηρίζονταν σε ιδέες για τις έμφυλες σχέσεις και έννοιες οικείες στον ελληνικό αξιακό κώδικα όπως αυτή της τιμής.⁵⁹ Ενδεικτικά, στην αρχική στιγμιαία εικόνα του *Double Dragon*, ενός δημοφιλούς παιχνιδιού μάχης, μια νεαρή κοπέλα απάγεται από μια συμμορία (εικ. 6,7). Στόχος της μάχης που έπεται είναι η απελευθέρωση της κοπέλας από τους απαγωγείς. Πρόκειται για μια διαδικασία προάσπισης της ανδρικής και γυναικείας τιμής. Το 1989 το περιοδικό *Pixel* παρουσίαζε τον τίτλο και ο συντάκτης, απευθυνόμενος στην ταυτότητα του αναγνώστη - άνδρα-προστάτη, έγραφε.⁶⁰ «Σας συνέβη ποτέ, έτσι, στα καλά καθούμενα, να έρθει κάποιος σκοτεινός τύπος και να σας αρπάξει το κορίτσι σας; [...] Ας υποθέσουμε ότι αυτό συνέβαινε. Τι θα κάνατε; [...] Θα πράττατε όπως και ο ευγενής ήρωας του *Double Dragon*. Θα πηγαίνατε να

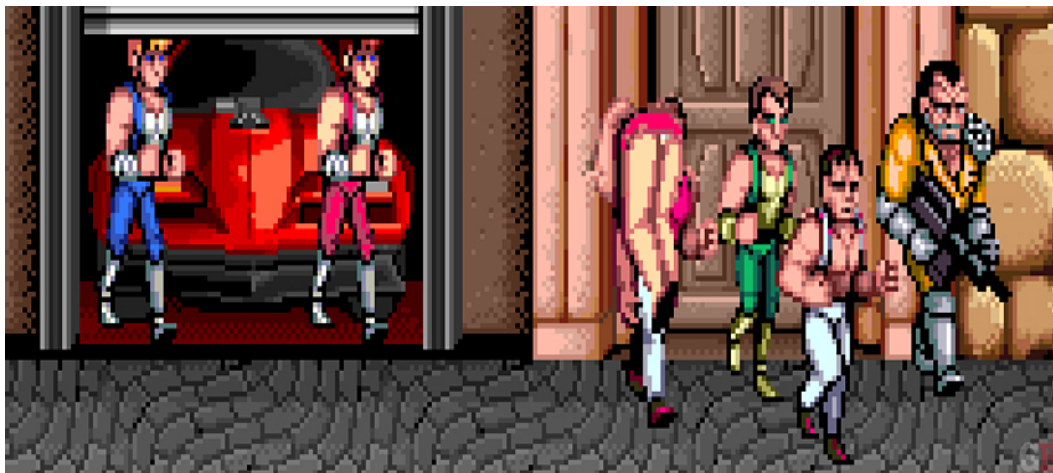
⁵⁷ Πρβλ: Lyle Rains και Ed Logg, *Asteroids*, 1979. Kazunori Sawano κ.α., *Galaxians*, Namco, 1979. Τα παιχνίδια παρέπεμπαν στον *Πόλεμο των άστρων* του George Lukas, ταινία που γνώρισε μεγάλη επιτυχία το 1977 και ενέπνευσε πολλές ταινίες με παρεμφερή θεματολογία.

⁵⁸ Δ. Χουλιάρκης, «Νέα Ιωνία: συντονισμένη πάλη κατά των ναρκωτικών», *ΚΡΙΖ*, 16/2/1982, 3 «ΚΕΒΟΠ: Οργιάζει ο αυταρχισμός», *ΚΡΙΖ*, 10/5/1987, 57.

⁵⁹ Για την οργάνωση τέτοιων κωδικών μεταπολεμικά: Έφη Αβδελά, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

⁶⁰ Χ. Μιχόπουλος, «Double Dragon», *Pixel* (Ιαν 1989), 68-69.

βρείτε αυτόν τον μασκαρά για να του πείτε δύο λογάκια!». Η απόσταση ανάμεσα στην εικονογραφία των παιχνιδιών και τον εγχώριο αξιακό κώδικα συχνά δεν ήταν μεγάλη. Φαινομενικά νέες εικόνες αναπαρήγαγαν συχνά παλαιότερες αντιλήψεις για το χώρο, το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Επιπλέον, πρόβαλαν τον αστικό χώρο ως ελαστικό και διαχειρίσιμο. Στο ίδιο πλαίσιο, οι γυναικείοι χαρακτήρες συνήθως απέχουν από τη βία, με λίγες εξαιρέσεις, που εμφανίστηκαν προς το τέλος της δεκαετίας, όπως το παιχνίδι μάχης *Street Fighter*, όπου ένας από τους χαρακτήρες -μαχητές είναι κοπέλα.⁶¹

Εικ. 6,6: Στιγμαϊαία εικόνα με απαγωγή κοπέλας από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Double Dragon*.

Η οπτική του *Ριζοσπάστη* εξέφραζε την κυρίαρχη κριτική στο φαινόμενο. Σύμφωνα με το ΕΚΚΕ, τα παιχνίδια συγκινούσαν πολλούς νέους: το 1983, στην Αθήνα το 7% των νέων 15-19 έπαιζε καθημερινά, 9,3% αρκετές φορές την εβδομάδα και το 9% αρκετές φορές το μήνα. Οι θετικές αναφορές για αυτά ήταν σπάνιες.⁶² Μόνο στα ειδικά έντυπα πληροφορικής εντοπίζουμε αρκετές τέτοιες αναφορές. Τα Μέσα Ενημέρωσης και οι αρχές, έβλεπαν συχνά τα σουφάδικα ως επικίνδυνα στέκια, τους ιδιοκτήτες τους ως πιθανούς διακινητές ναρκωτικών και τους θαμώνες ως δυνητικούς χρήστες.⁶³ Παρόμοιες εικόνες διακινούσε ο κινηματογράφος: στην ταινία *Πανικός στα σχολεία* του Ντίμη Δαδήρα (1982) που πραγματεύεται το θάνατο ενός μαθητή από ναρκωτικά, τη διακίνηση στο λύκειο οργανώνει ο ιδιοκτήτης ενός σουφάδικου. Είναι δύσκολο να πούμε κατά πόσο γινόταν διακίνηση ναρκωτικών σε αυτούς τους

⁶¹ Η κατάσταση άλλαξε στη δεκαετία του 1990, όταν εμφανίστηκαν βίαιοι γυναικείοι χαρακτήρες, όπως η Lara Croft, χαρακτήρας που μεταφέρθηκε και στον κινηματογράφο: Kurt Lancaster, 'The Ultimate Young Adventure Girl on the Unending Media Desire for Models, Sex and Fantasy', *PAJ: A Journal of Performance and Art*, 26/3 (2004), 87-97. Anne-Marie Schleiner, 'Does Lara Croft Wear Fake Polygons? Gender and Gender Role Subversion in Computer Adventure Games', *Leonardo*, 34/3 (2001), 221-226.

⁶² Μυριζάκης κ.α., «Νέοι» 128-129.

⁶³ «Ολονύχτια έρευνα της αστυνομίας για ναρκωτικά», *ΚτΚ*, 14-15/2/1982, 16.

χώρους. Πέρα από τα ουφάδικα, μηχανήματα με παιχνίδια υπήρχαν σε καφετέριες, λούνα-παρκ, ξενοδοχεία, ψιλικατζίδικα, ακόμα και φούρνους. Δεν υπήρχε ακριβές νομικό πλαίσιο για το πώς οριζόταν το ουφάδικο και είναι αδύνατο να υπολογίσουμε πόσες τέτοιες επιχειρήσεις υπήρχαν. Σύμφωνα με το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, το 1984, υπήρχαν 770 ουφάδικα με 962 εργαζόμενους στην Ελλάδα και 2.930 επιπλέον μέρη με περίπου 4.000 εργαζόμενους που δεν είχαν άδεια για ουφάδικο, όμως διέθεταν ηλεκτρονικά παιχνίδια.⁶⁴ Ένα πρόσφατο άρθρο αναφέρει ότι το 1988 υπήρχαν έξι ουφάδικα μόνο στου Ζωγράφου.⁶⁵ Πολλοί νέοι της εποχής διαφωνούν ότι στα ουφάδικα γινόταν συχνή διακίνηση, αλλά επισημαίνουν ότι αυτά τα μαγαζιά είχαν κακή φήμη και ότι οι γονείς σπάνια έβλεπαν θετικά τις επισκέψεις των παιδιών τους εκεί. Ένας τότε μαθητής λυκείου υπογραμμίζει ότι είχε δει διακίνηση ναρκωτικών σε ουφάδικα του κέντρου, ενώ οι περισσότεροι πληροφορητές υποστήριζαν ότι η κακή φήμη των ουφάδικων μάλλον ήταν υπερβολική.

A: Σε μαγαζιά [...] με arcade δεν ήταν και ο καλύτερος ο κόσμος. Σε συνοικιακά μαγαζιά [σύχναζε] η πιτσιρικαρία της γειτονιάς. Στα μεγάλα μαγαζιά ήταν από φοιτητές που χαλαρώνανε, από «επαγγελματίες φοιτητές» που [...] πέραναν όλη τους τη μέρα στα [...] «ουφάδικα» έως και κάτι πολύ σκοτεινοί χαρακτήρες.

Συγγραφέας: Σκοτεινοί; Δηλαδή; Τι κάνανε;

A: Ναρκωτικά. [...] Υπήρχαν δυο τρία συγκεκριμένα μαγαζιά στο κέντρο που δεν πήγαινες και πάρα πολύ, ειδικά αν ήσουν σε μικρή ηλικία. (Α.Χ., Σντ)

T: Ήτανε τα κλασικά στέκια, τρία - τέσσερα μαγαζιά που ήταν με ηλεκτρονικά στην Αγία Παρασκευή. [...] Κάποιοι παίζανε μπιλιάρδο, κάποιοι ηλεκτρονικά, είχε και καφεδάκι, εντάξει. [...] Ήταν ευχάριστη η ιστορία του ηλεκτρονικού. Εν τω μεταξύ δεν ήταν τόσο εύκολο να τα βρεις στο σπίτι. [...] Αυτά τα ηλεκτρονικά που κυκλοφορούσαν έξω ήταν πολύ πιο καλύτερα. Στο σπίτι ήταν λίγο πρωτόγονα». (Τ..Π. Σντ)

Μια κυρίαρχη διάκριση είναι αυτή ανάμεσα στα μαγαζιά στο κέντρο και των συνοικιών. Τα συνοικιακά μαγαζιά θεωρούνταν ασφαλέστερα και απευθύνονταν σε ευρύτερα ακροατήρια, προσελκύοντας και αρκετές κοπέλες. Αρχικά, οι κοπέλες ενδιαφέρονταν λίγο για τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Το 1983, 79,6% των γυναικών 15-19 και 86,8% 20-24 δεν έπαιζαν καθόλου ηλεκτρονικά, αλλά η κατάσταση άλλαξε με τη διάδοση παιχνιδιών πλατφόρμας και μάζας, καθώς και με την τοποθέτηση μηχανημάτων στα πλοία, που αποτέλεσαν χώρο εξοικείωσης των γυναικών με τα παιχνίδια, καθώς αρκετές νεαρές έπαιζαν όταν ταξίδευαν προς τα νησιά (Α.Χ., Τ.Π.,

⁶⁴ «Με τα UFO θα ασχολούνται μόνο οι επαγγελματίες», *BzK*, 2/12/1984, 40.

⁶⁵ «Η Αθήνα στη δεκαετία του '80», *Lifo*, 19/11/2011, <http://www.lifo.gr/mag/features/1793> (25/2/2012)

Δ.Δ., Γ.Ζ., Σντ).⁶⁶ Η χωρική αυτή διάκριση εκφράζει με έναν ακόμα τρόπο την ανησυχία για το κέντρο της πόλης, όπου βρίσκονταν και πολλά ουφάδικα. Αυτή δεν αφορούσε μόνο το περιεχόμενο των παιχνιδιών και την υποτιθέμενη διακίνηση ναρκωτικών. Αφορούσε την ευρύτερη ανησυχία για την κοινωνικότητα των εφήβων, τη στροφή προς μια πιο ατομικιστική ψυχαγωγία και την ανάπτυξη κοινοτήτων παιχνιδιού. Ο ανθρωπολογικός όρος «κοινότητα παιχνιδιού» περιγράφει την οργάνωση της κοινωνικότητας γύρω από την πληροφορική, τα ηλεκτρονικά παιχνίδια και τη δικτύωση. Οι κοινότητες αυτές προκαλούσαν ανησυχία γιατί δεν ακολουθούσαν τα παραδοσιακά πρότυπα οργάνωσης της κοινωνικότητας, γύρω από έννοιες όπως η εργασία και η παράδοση, αλλά οργανώνονταν γύρω από την ψυχαγωγία και το παιχνίδι ως τεχνολογικά διαμεσολαβημένη απόλαυση.⁶⁷

Τα παιχνίδια δημιουργούσαν κοινότητες παικτών στη βάση του ενδιαφέροντος για τα περιεχόμενα τους και, ίσως, στο πλαίσιο της υπεράσπισης ενός τρόπου ψυχαγωγίας που δεχόταν κριτική.⁶⁸ Η διάθεση αυτή συχνά εξαντλούνταν στην προσπάθεια των παικτών να πείσουν τους γονείς τους ότι τα παιχνίδια δεν ήταν επικίνδυνα και καταγράφεται αγνά στο δημόσιο χώρο. Ορισμένα αποτυπώματα εντοπίζονται σε κείμενα σε ειδικά περιοδικά και συνεντεύξεις παικτών στον Τύπο. Εκεί τα παιχνίδια περιγράφονται ως φθηνή εκδοχή ψυχαγωγίας, δημοφιλή σε νέους που δεν είχαν χρήματα για ακριβότερη διασκέδαση, όπως κάποιοι επαρχιώτες φοιτητές που σπούδαζαν στην Αθήνα.⁶⁹ Οι κοινότητες δε συγκροτούνταν μόνο στο πλαίσιο του παιχνιδιού, αλλά και της από κοινού παρακολούθησης των παιχνιδιών, καθώς και της επινόησης νέων κανόνων παιχνιδιού, στοιχείο που απηχεί την τάση των νέων να μετασχηματίζουν τους κανόνες παιχνιδιού ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες της κοινότητας.⁷⁰ Το να συγκεντρώνονται παίκτες γύρω από την κονσόλα που έπαιζε ένας παίκτης ήταν κοινή πρακτική. Μετά το 1986-1987, τα δεδομένα αλλάζουν. Οι παίκτες πρώτης γενιάς, έφηβοι και εικοσάρηδες γύρω στο 1980, είχαν πια μπει στην παραγωγή και είχαν περισσότερες ευκαιρίες να εκφέρουν δημόσιο λόγο.⁷¹ Καθώς τα ηλεκτρονικά παιχνίδια συζητούνταν πλέον ως τμήμα ενός μοντέρνου αστικού τρόπου ζωής ορισμένα δημόσια πρόσωπα, όπως ο γεννημένος το 1961 ποδοσφαιριστής Δημήτρης Σαραβάκος, συστηματικός παίκτης

⁶⁶ Κελπερής κ.α. «Νέοι», 128-129. Πρβλ. τη διαδικτυακή συζήτηση «Ρετρό φυσιογνωμίες σε ουφάδικα» όπου πολλοί χρήστες υποστηρίζουν ότι επισκέπτονταν συστηματικά ουφάδικα: <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-2867.html> (8/3/2012).

⁶⁷ Celia Pearce και Artemesia, *Communities of Play. Emergent Cultures in Multiplayer Games and Virtual World*, Κέμπριτζ (ΜΑ), The MIT Press, 2009, 1-7.

⁶⁸ Retromaniax, «Ρετρό φυσιογνωμίες».

⁶⁹ Χρήστος Κυριάκος, «Videogames», *Pixel*, (Σεπτ 1985) 123-128. Θ. Αντωνόπουλος και Σ. Στανώτας, «Εδώ εξασκώ τα αντανακλαστικά μου», *Ta Nέα*, 26/11/1981, 13.

⁷⁰ Βλ την ανάλυση του Nashaat Hussein, 'The Social Significance of Street Soccer in Greater Cairo: Game Structure and Social Functions', *The Journal of The History of Childhood and Youth*, 4/2 (2011), 309-328 για τις πρακτικές αλλαγής των κανόνων του ποδοσφαίρου από τους νέους στο Κάιρο.

⁷¹ Χρήστος Κυριάκος, «Δημήτρης Σαραβάκος, Ένας άσπος στους κομπιούτερς», *Pixel* (Μάρ 1988) 112-114. Γιώργος Μελισσινός, 'Computer games', *Κλικ* (Ιούν 1990), 130-134.

βιντεοπαιχνιδιών, δήλωναν ότι το ενδιαφέρον τους για την πληροφορική ξεκίνησε από τα ηλεκτρονικά παιχνίδια.

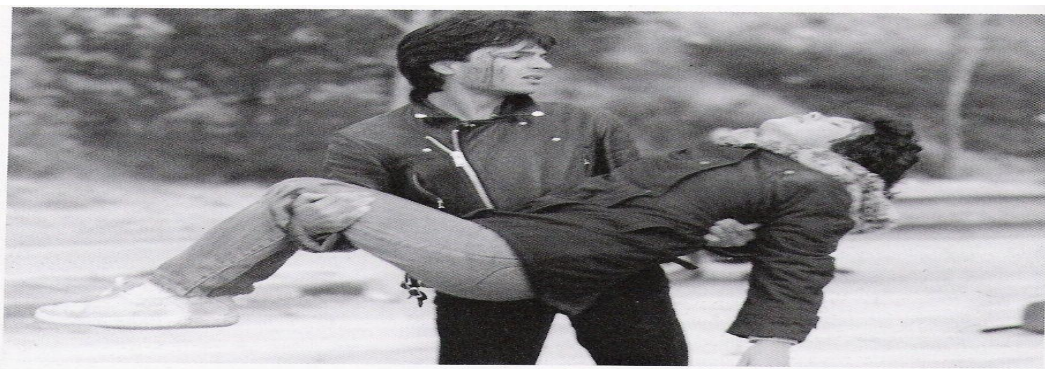
Εικ. 6,8: Στιγμαία εικόνα από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Crime Fighters*.

Ορισμένα παιχνίδια περιέχουν εικόνες, όπως εικόνες συγκρούσεων όπου συμμετέχουν πανκ μαχητές (εικ. 6,8) που παραπέμπουν σε ανησυχίες της εποχής που ήταν οικείες στα ελληνικά ακροατήρια, όπως οι δράσεις των πανκ στην Αθήνα.⁷² Το ερώτημα αν οι βίαιες εικόνες επηρέαζαν την προσωπικότητα των παικτών και πως ξεπερνά τον προβληματισμό αυτής της εργασίας. Σίγουρα, όμως, οι εικόνες αυτές εξοικείωναν τους χρήστες με την αξία της ταχύτητας και των έγκαιρων αντιδράσεων. Ο χώρος παρουσιαζόταν ως άγριο, απρόβλεπτο, ασυνεχές, πεδίο εντός του οποίου τα πάντα ήταν αναμενόμενα (βία, συγκρούσεις, χρήση όπλων), ενώ το ντύσιμο λειτουργούσε ως μεταφορά δηλωτική της ταυτότητας που καλούνταν να προσλάβει για τον χαρακτήρα ο παίκτης. Η εικόνα της Αθήνας στο παιχνίδι *Rad Racer* (εικ. 6,9) ήταν σπάνια εξαίρεση. Η Ελλάδα, μια χώρα με περιθωριακό ρόλο στο διεθνή τεχνολογικό πολιτισμό, σπάνια πρόσφερε χαρακτήρες ή τοπία σε τίτλους παιχνιδιών. Εδώ, η Αθήνα παρουσιάζεται ως χώρος όπου ο χειρισμός των υψηλών ταχυτήτων είναι απαραίτητος για την επιβίωση. Η ικανότητα και ο ανδρισμός προσμετρώνται ως αποτέλεσμα της ορθής διαχείρισης της συνάρτησης χρόνου και απόστασης και ελέγχου των φυσικών δυνάμεων, (π.χ. φυγόκεντρος δύναμη), επιλογή που απηχεί και το σενάριο ορισμένων κοινωνικών δραμάτων της εποχής, όπου η πτώση του ήρωα συμπίπτει με τη στιγμή που δεν καταφέρνει να ελέγξει τη μοτοσικλέτα ή το αυτοκίνητο του (εικ 6,10). Κοινός στόχος είναι ότι ζητείται επιτυχής διαχείριση του αστικού χώρου και χρήση των τεχνολογικών μέσων. Σε τέτοιες διαχειρίσεις του αστικού χώρου εστιάζει το επόμενο υποκεφάλαιο.

⁷² Κολοβός, *Κοινωνικά απόβλητα*. 147-167.

Εικ. 6,9: Στιγμαία εικόνα από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Rad Racer*.

Εικ 6,10: Στιγμαία εικόνα από την ταινία *Οι επικίνδunami: μια διαμαρτυρία*. Ο Σταμάτης Γαρδέλης μεταφέρει τη φίλη του Σοφία Αλιμπέρτη χτυπημένη μετά από τροχαίο με μοτοσικλέτα. (1983).

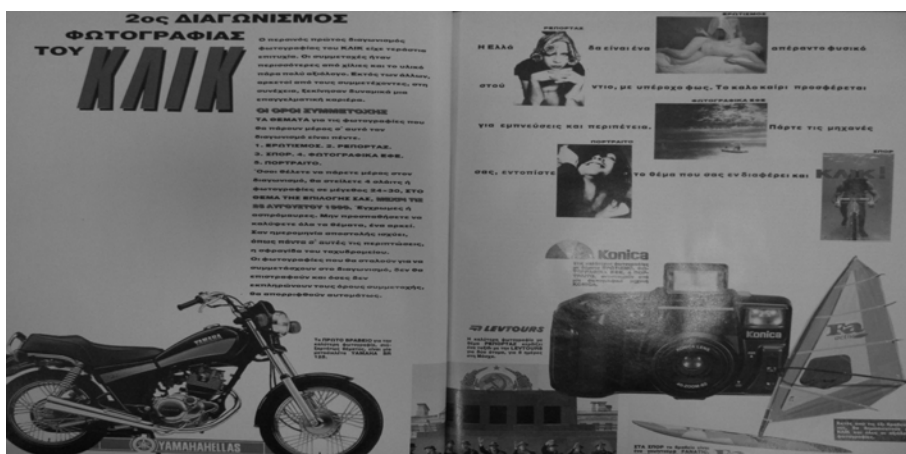
Χωρικές αμφισβητήσεις και διακοπές της ομαλότητας

Αρκετοί κοινωνικοί επιστήμονες, κυρίως ανθρωπολόγοι, έχουν μελετήσει τις σχέσεις ανάμεσα στη νεανική προκλητικότητα και την ιδιοκίνηση.⁷³ Σύμφωνα την ΕΣΥΕ, το 1985, η υπερβολική ταχύτητα ήταν υπεύθυνη για το 19,7% των τροχαίων. Δεύτερη αιτία ήταν η παραβίαση προτεραιότητας με 13,3%.⁷⁴ Αν και για τα τροχαία ατυχήματα ευθύνονταν πολλοί παράγοντες, τα φώτα της δημοσιότητας έπεφταν συχνά στους καμικάζι. Ο όρος σημαίνει *ιερός άνεμος* και παρέπεμπε στην ανάπτυξη του ιαπωνικού εθνικισμού στις δεκαετίες του 1930 και του 1940 και εξέφραζε μια αρρενωπότητα συνδεδεμένη με το στρατιωτικό καθήκον, αισθήματα έντονης

⁷³ 'Ο Dell, 'Raggare and the Panic of Mobility'. Heli Vaaranen και Neil Wieloch, 'Car Crashes and Dead and Careers: Leisure Pursuits of the Finnish Subculture of the Kortteliralli Street Racing', *Young: Nordic Journal of Youth Research*, 10/1 (2002), 42-58. Karen Lumsden, *Boy Racer Culture. Youth, Masculinity and Deviance*, Λονδίνο, Routledge, 2013.

⁷⁴ Θέμος Αναστασιάδης, «Τριπλάσια τα θανατηφόρα τροχαία κατά τις γιορτές», *ΚτΚ*, 22-23/12/1985, 7, 14.

αυτοθυσίας και προφανώς με μια επικίνδυνη εμπειρία, όπως ο πόλεμος.⁷⁵ Οι καμικάζι της Αθήνας οργάνωναν αγώνες ταχύτητας (κόντρες) τουλάχιστον από το 1970, σε απόμερα σημεία όπως οι πρόποδες του Υμηττού (Α. Κ και Σ. Κ, Σντ). Η συνήθεια απασχολεί το δημόσιο χώρο από το 1980-1981, όταν ο όρος καμικάζι εμφανίζεται σε τύπο και κινηματογράφο. Στις κόντρες συναντιόνταν συντροφικές από διάφορα σημεία της Αθήνας (Τ.Π., Σντ). Ήταν μια ανδρική δραστηριότητα, ανοιχτή στις κοπέλες ως θεατές.⁷⁶ Στις αυτοσχέδιες πίστες εμφανίζονταν συχνά και νέοι που προέρχονταν από τα Βόρεια Προάστια, στοιχείο που δείχνει πως ο μοτοσικλετισμός συγκινούσε και εύπορους νέους.⁷⁷ Οι αλλαγές στη διαφήμιση επίσης αποτυπώνουν τη διεύρυνση του κοινού. Στην προκήρυξη διαγωνισμού φωτογραφίας του *Κλικ* το 1990, μια έπαθλο μια μοτοσικλέτα Yamaha (εικ 6,11), όπως και σε μια διαφήμιση Chopper Classic της ίδιας εταιρίας στο ίδιο έντυπο (εικ. 6,12), η έμφαση στον επαναστατικό χαρακτήρα της μοτοσικλέτας μειωνόταν, καθώς ο μοτοσικλετισμός συμφιλωνόταν με νέες διαφημιστικές εικόνες.

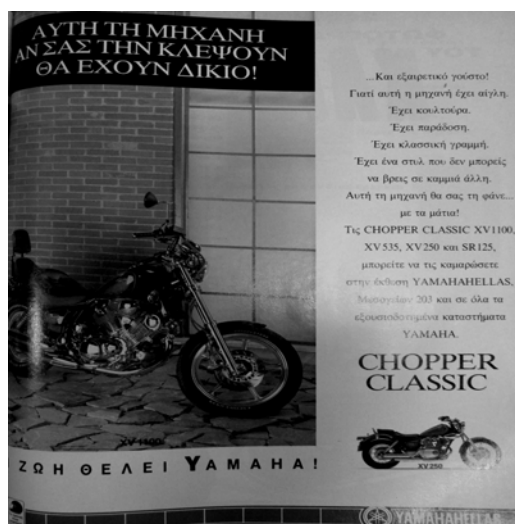

Εικ 6,11: Προκήρυξη του δεύτερου διαγωνισμού φωτογραφίας του περιοδικού *Κλικ* (Αύγ 1990), 44-45.

⁷⁵ William M. Tsuiji, 'Kamikaze, Cherry Blossoms and Nationalisms: The Militarization of Aesthetics', *Journal of Interdisciplinary History*, 35/1 (2004), 182-183.

⁷⁶ Γιώργος Λιάνης, «Οι καμικάζι», *Τα Νέα*, 20/8/1981, 5. Πρβλ. Ryan Falconer και Simon Kingham, 'Driving People Crazy: A Geography of Boy Racers in Christchurch, New Zealand', *New Zealand Geography*, 63/3 (2007), 181-191 για την οργάνωση αντίστοιχων αγώνων στη Νέα Ζηλανδία.

⁷⁷ Χρονάς, *Τελετές*, 103-104.

Εικ 6,12: Διαφήμιση μοτοσυκλέτας Yamaha Chopper Classic, *Κλικ* (Σεπτ 1990), 49.

Οι συνδέσεις αυτές αφθονούσαν στις προτάσεις της νέας υφολογίας ζωής: η μοτοσυκλέτα παρουσιαζόταν ως στοιχείο ενός μποέμικου στυλ ζωής και ως ωφέλιμος πόρος στο μετασχηματισμό της Αθήνας σε ευρωπαϊκή πόλη, διαδικασία που συνεπαγόταν τη λελογισμένη συμφιλίωση των υποκειμένων με την ταχύτητα και την ελεγχόμενη διακινδύνευση. Η επιχειρηματολογία, έντεχνα εικονική, απευθυνόταν κυρίως σε μια γενιά που, το 1989, ο George Plasketes, περιέγραφε ως πολύ εξοικειωμένη με τον οπτικό πολιτισμό.⁷⁸ Επιπλέον, δεν στηριζόταν σε επιχειρήματα για τον εκσυγχρονισμό της Αθήνας, αφού η συγκριτική υστέρηση με τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις ήταν εμφανής και το επιχείρημα θα ήταν άστοχο. Οι συγκρίσεις οργανώνονταν μέσω της έμφασης σε όψεις της καθημερινής εμπειρίας, με έμφαση στο στυλ. Σε ένα αφιέρωμα του *Κλικ* στους μοτοσυκλετιστές της Αθήνας το 1990, ο προσανατολισμός είναι σαφής. Στο απόσπασμα, περιγράφεται μια νέα κατηγορία αναβατών, τα στελέχη/executives:

Η μοτοσυκλέτα στους γιάπικς έχει γίνει μόδα και είδος κοινωνικής καταξίωσης. Τα στελέχη διαθέτουν μεγάλο κυβισμού μοτοσυκλέτες (οι BMW πρώτες στη λίστα) στις οποίες δένουν το Samsonite βαλιτσάκι να οδεύουν εν μέσω της τρομερής αθηναϊκής κίνησης πάντα με ύφος άνετο και μπλαζέ. Φορούν κουστόμι και γραβάτα (σε στιγμές αμφισβήτησης μπορεί να είναι και «τζην 501», πάντως οπωσδήποτε σακάκι), γυαλιά μυωπίας η Rayban με κορδονάκι, λεπτά γάντια [...] και [...] Sebago. [...] Καβαλάνε τη BMW όπως την καριέρα τους, με αυτοπεποίθηση και κοιτώντας αφ' υψηλού τους γύρω. Είναι νομοταγείς, έχουν πλήρη χαρτιά,

⁷⁸ George M. Plasketes, 'Rock on Reel: The Rise and Fall of the Rock Culture in America Reflected in a Decade of 'Rockumentaries'', *Qualitative Sociology*, 12/1 (1989), 69.

αλλά δε φορούν κράνος. [...] Τους ενδιαφέρουν τα μικρά γκομενάκια, τα οποία προσεγγίζουν πάντα με τακτ, μέθοδο και φυσικά το σταθερό μπλαζέ ύφος».⁷⁹

Εικ. 6,13: Αφιέρωμα του Κλικ στους μοτοσικλετιστές της Αθήνας: Γιάννης Ντρενογιάννης, «Bikers της Αθήνας», *Κλικ* (Απρ 1990), 116-117.

Όπως φαίνεται, κάποιες πρακτικές, όπως η χρήση μοτοσικλέτας, που στην αρχή της δεκαετίας στηλιτεύονταν επειδή συνδέονταν με παρεκκλίνοντες τρόπους ζωής, παρουσιάζονται με νέους όρους μετά το 1986-1987: σκιαγραφούνται ως επιλογές, και ταξινομούνται εντός μιας προσέγγισης στην κατανάλωση που επικροτούσε την προσπάθεια των υποκειμένων για διακριτή στιλιστική έκφραση. Η τελευταία αναγνωρίζεται ως στοιχείο μιας σεξουαλικότητας, που δομείται στη βάση της διάχυσης πρακτικών, που κάποτε αφορούσαν μικρές, και συχνά στιγματισμένες, ομάδες από περισσότερους καταναλωτές. Μέσω της νέας υφολογίας ζωής, περιθωριακές εκδοχές αυτοέκφρασης αναγνωρίζονταν ως αποδεκτές τάσεις του αστικού τρόπου ζωής. Η χρήση του τατουάζ (εικ 6,13) απηχεί τον ίδιο μετασχηματισμό: ένας τρόπος αυτοέκφρασης που ήταν περιθωριακός και συνδεόταν με έναν άγνωστο, απωθητικό εξωτισμό στην αρχή της δεκαετίας εδώ, εμφανίζεται ως οπτικά συμβατός με τη νέα υφολογία ζωής.⁸⁰ Αντίστοιχα, το τζιν, διεθνές σύμβολο αμφισβήτησης στη δεκαετία του 1960, που διαδόθηκε στην Ελλάδα μεταπολιτευτικά

⁷⁹ Γιάννης Ντρενογιάννης, «Bikers της Αθήνας», *Κλικ* (Απρ 1990), 116-122 (εδώ: 120-121).

⁸⁰ Σύμφωνα με σποραδικές περιγραφές σε Μέσα Ενημέρωσης, στην Ελλάδα τατουάζ είχαν οι ναυτικοί και ορισμένοι ξένοι που βρίσκονταν στη χώρα (κυρίως τουρίστες): «Γενέθλια για το τατουάζ», *ΕτΚ*, 13/11/1983, 33. Άντα Σεϊμανίδη, «Ο πόνος του τατουάζ», *ΕτΚ*, 28/1/1984, 40. Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Αν πάτε στις Σπέτσες», *Αθηνόγραμμα*, 4/10/1988, 84-86. Για το τατουάζ ως σύμβολο επαναστατικότητας βλ: Christine Braunberger, 'Revolted Bodies: the Monster Beauty of Tattooed Women', *NWSA Journal*, 12/2 (2000), 1-23. Για τον εξωτισμό της δερματοστιξίας: Jordanna Bailkin, 'Making faces: Tattooed Women and Colonial Regimes', *History Workshop Journal*, 59 (2005), 33-56.

επενδύεται σε μια επώνυμη εκδοχή του (Levi's) με νοήματα λελογισμένης επαναστατικότητας συμβατά με το προφίλ ενός πετυχημένου επαγγελματία.⁸¹

Οι οπαδικοί πολιτισμοί επίσης προσφέρουν στιγμιότυπα για σχολιασμό αναφορικά με το πως τρόποι ζωής που θεωρούνταν στην αρχή της δεκαετίας περιθωριακοί επικοινωνήσαν με όψεις της νέας υφολογίας ζωής. Μετά το 1982, οι Αθηναίοι εξοικειώθηκαν με διεθνείς αθλητικές παραστάσεις, όπως τελικοί ευρωπαϊκών διοργανώσεων, που έγιναν για πρώτη φορά στην Αθήνα, δίνοντας στους Αθηναίους ευκαιρίες να παρακολουθήσουν τρόπους δράσης και οργάνωσης ξένων οπαδών.⁸² Ο αθλητισμός συναντήθηκε με τη βιομηχανία του θεάματος, χάνοντας στοιχεία ακτιβισμού χαρακτηρίζουν συχνά το ερασιτεχνικό και ημιεπαγγελματικό ποδόσφαιρο.⁸³ Με την επαγγελματοποίηση του ποδοσφαίρου το 1979, αρκετοί αθλητές αναδείχθηκαν σε μιντιακές εικόνες, εξέλιξη που είχε προοικονομήσει ο Αλέκος Σακελλάριος στην ταινία *Η Ρένα είναι offside* ένα ντοκουμέντο που απηχούσε τη διαρκή ενδυνάμωση της δυναμικής του ποδοσφαίρου ως μιντιακού προϊόντος ήδη από τη δεκαετία του 1970.⁸⁴ Η οπαδική βία σε χώρες όπως η Αγγλία και η Σουηδία συνόδευσε το ποδόσφαιρο από την αρχή της ιστορικής του διαδρομής.⁸⁵ Στην Ελλάδα εμφανίζεται συστηματικά το 1979-80, και αναγνωρίζεται ως πρόβλημα από τις αρχές.⁸⁶ Αν και μεμονωμένα περιστατικά γηπεδικής βίας προϋπήρχαν (π.χ. στους αγώνες Ολυμπιακού - Παναθηναϊκού το 1957 και το 1964), η πύκνωση των συμβάντων μετά το 1980 δείχνει ότι η βία συνδεόταν με την επαγγελματοποίηση του ποδοσφαίρου και τη βελτίωση του επιπέδου ζωής που επέτρεψε την αύξηση της κινητικότητας διευκολύνοντας τις οπαδικές μετακινήσεις.

⁸¹ Micheael Howard, *Transnationalism and Society. An Introduction*, Τζέφερσον, McFarland & Co, 2011, 234-7. Manzano, 'The Blue Jean', 662. Papadogiannis, *Militant*, 47.

⁸² Μανώλης Μαυρομμάτης, «Καλησπέρα Ευρώπη», *Ta Néa*, 25/5/1983, 12. Γ. Λιάνης κ.α., «Όλοι χειροκρότησαν τους νικητές», *Ta Néa*, 26/5/1983, 13. Για τους οπαδικούς πολιτισμούς ως πεδία διεθνικών πολιτισμικών διαδράσεων: Carl-Gustaf Scott, 'Djurgardens Fina Grabbar: Local Identities and the Cross-national Transfer of Spectator-related Football Violence', *Social History*, 45/90 (2012), 221-244.

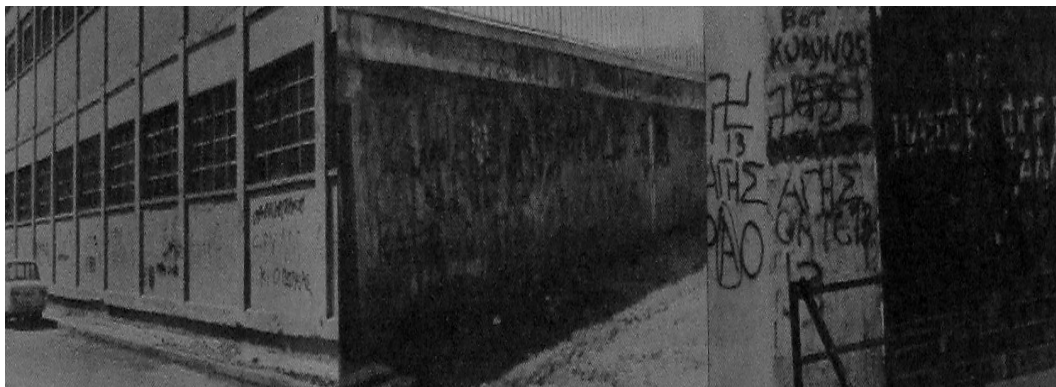
⁸³ Για τα στοιχεία αυτά βλ. την ανάλυση της Brenda Elsey για τους μετασχηματισμούς του ποδοσφαιρικού πολιτισμού σε μια χώρα με ισχυρή ποδοσφαιρική παράδοση, όπως η Χιλή: Brenda Elsey, 'The Independent Republic of Football: The Politics of Neighborhood Clubs in Santiago Chile', *Journal of Social History*, 42/3 (2009), 605-630.

⁸⁴ Σε χώρες με πλούσια ποδοσφαιρική παράδοση (π.χ. Αργεντινή) η τάση αυτή είχε εμφανιστεί νωρίτερα: Matthew B. Karusch, 'National Identity in the Sports Pages: Football and the Mass Media in 1920s Buenos Aires', *The Americas*, 60/1 (2003), 11-32.

⁸⁵ Torbjörn Andersson, 'Swedish Football Hooliganism, 1900-1939', *Soccer and Society*, 2/1 (2001), 1-18. Eric Dunning κ.α., 'Football Hooliganism in Britain Before the First World War', *International Review for the Sociology of Sport*, 19/3-4 (1984), 215-240.

⁸⁶ Για την επαγγελματοποίηση: Θανάσης Τσούμας και Μανώλης Χουμεριανός, «Η ίδρυση του ΠΣΑΠ και τα πρώτα χρόνια της δράσης του (1975-1979), στο Γιάννης Ζαϊμάκης και Νίκος Κοταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα, Πλέθρον, 2013, 341-363. Για ένα από τα πρώτα δημοσιεύματα που περιγράφουν το μέγεθος του προβλήματος: Μανώλης Μαυρομμάτης, «Οι χούλιγκανς των γηπέδων», *Ta Néa*, 8/12/1981, 8-9. Για μια σύγκριση Ελλάδας – Ιταλίας: Anastassia Tsoukala, 'Timing 'Dangerousness': Football Crowd Disorder in the Italian and Greek Press', *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, 14/5 (2011), 598-611.

Στην αρχή της δεκαετίας κυριάρχησαν δύο αναγνώσεις για το ζήτημα: η πρώτη έβλεπε τον χουλιγκανισμό ως συνέπεια του εξευρωπαϊσμού.⁸⁷ Η δεύτερη εστίαζε σε ελληνικές ιδιαιτερότητες, όπως τα ακριβά εισιτήρια και τα παλιά, επικίνδυνα γήπεδα, που εξόργιζαν τους οπαδούς και τους ωθούσαν στη βία.⁸⁸ Είναι δύσκολο να πούμε ποια ανάγνωση είχε μεγαλύτερη απήχηση. Η πρώτη απηχεί αγωνίες για την νεότητα. Υπήρχαν ενδείξεις ότι το αθηναϊκό τοπίο γινόταν οπτικά πιο βίαιο: από το 1981-82, εντοπίζονται συνθήματα που συνδύαζαν ποδοσφαιρικά και ακραία πολιτικά σύμβολα, όπως ο αγκυλωτός σταυρός ή το αναρχικό άλφα, σε γήπεδα αλλά και σχολεία (εικ. 6,15, 6,16 και 6,17).⁸⁹ Αν, «οι τοίχοι μιας πόλης αποτελούν ένα χώρο μικροπολιτικής έκφρασης» στην Αθήνα ο χώρος αυτός μετά το 1980 γινόταν γρήγορα πιο βίαιος (Εικ. 6,14).⁹⁰ Υβριστική συνθηματολογία δημοσιευόταν και σε έντυπα εμφανώς ανεκτικά προς την αθυροστομία, όπως η εφημερίδα *Φίλαθλος*. Επιστολές όπως η παρακάτω, με εμφανή διάθεση υποτίμησης και θηλυκοποίησης του αντιπάλου, δημοσιεύονταν συχνά στο *Φίλαθλο* και άλλα οπαδικά έντυπα.⁹¹ Όπως βλέπουμε, οι μη μάχιμοι οπαδοί χαρακτηρίζονται υποτιμητικά *παρθεναγωγείο, κοκκινοσκουφίτσες* και *ορφανοτροφείο*. Οι σκληροί οπαδοί τονίζουν τον ανδρισμό τους ορίζοντας τον οπαδισμό ως τρόπο ζωής κατάλληλο πραγματικούς άνδρες μεγαλωμένους εντός της «σωστής» πατριαρχικής οικογένειας.

Εικ 6,14: Σύμμειξη γηπεδικής και πολιτικής συνθηματολογίας έξω από γήπεδα: Γιάννης Δημαράς, «Το σπορ της βίας και ποιοι το κινούν», *Τα Νέα*, 13/5/1982, 5.

⁸⁷ Ενδεικτικά: Μαυρομάτης, «Οι χούλιγκανς».

⁸⁸ «Όλοι ανησυχούν εκτός από το κράτος», *Ριζ*, 8/2/1981, 12. Κ. Καίσαρης κ.α., «Γήπεδα, παγίδες θανάτου», *Ριζ*, 15/2/1981, 12.

⁸⁹ Για τη χρήση των τοίχων ως μέσου τρομοκράτησης του αντιπάλου: Julie Peteet, 'The Writing on the Walls: the Graffiti of the Indifanda', *Cultural Anthropology*, 11/2 (1996), 139-159. Alessandra Miklavcic, 'Slogans and Graffiti: Postmemory Among Youth in the Italo-Slovenian Borderland', *American Ethnologist*, 35/3 (2008), 440-452.

⁹⁰ Miklavcic, 'Slogans', 449.

⁹¹ Στη δεκαετία του 1980 ιδρύθηκαν εφημερίδες που δε διεκδικούσαν εύσημα αντικειμενικότητας και απευθύνονταν σε σκληροπυρηνικούς οπαδούς, όπως ο *Δικέφαλος* που απευθυνόταν μόνο σε φίλους της ΑΕΚ.

Θυμούνται πέρυσι [...] το τρέξιμο που έριξε το παρθεναγωγείο της Θύρας 4; [...] Και ερχόμαστε στην όμορφη Αθήνα και θα αναφερθούμε στο ορφανοτροφείο της Θύρας 21. [...] να τους θυμίσουμε [...] το [...] 1979 όπου [...] έτρεχαν να βρουν καταφύγιο σε παραπλήσια σπίτια του σταδίου. Τις περιόδους 1980-81-82 θα τους μείνει αλησμόνητη η ΝΟΠΟ⁹² από τις επιδρομές των βαρβάρων της μέσα στη Φιλαδέλφεια αλλά και στη Λεωφόρο. [...] Τελειώνοντας θα αναφερθούμε στις Κοκκινοσκουφίτσες της Θύρας 7. Και αρχίζουμε από το εξαίσιο ομολογουμένως τρέξιμο που πραγματοποίησαν οι Κοκκινοσκουφίτσες της Θύρας 7 καθώς αντίκρισαν τους μαινόμενους πράσινους λύκους της Θύρας 13 στο Πεδίο του Άρεως [...] εκείνη την ημέρα θύμιζε Βηρυτό από τις πέτρες, τις μολότοφ και τα καπνογόνα.⁹³

Εικ 6,15: Σύμμειξη πολιτικής και γηπεδικής συνθηματολογίας στο Λύκειο της Γκράβας: Νίκος Σταθούλης, «Γκράβα: ένα άσυλο της ανίατης παιδείας μας», *Ένα* 21/3/1985, 98-102.

Εικ 6,16: Σύμμειξη πολιτικής, αθλητικής και μουσικής συνθηματολογίας σε θρανίο λυκείου της Αθήνας: Νικόλας Ζηργάνος, «Θερίζουμε ότι σπείραμε;», *MC* (Νοέ 1990), 85-98.

Η οπαδική βία δεν αφορούσε μόνο τα γήπεδα, ούτε περιοριζόταν στις ώρες των αγώνων, αλλά επεκτεινόταν σε χώρους μακριά από αυτά, όπως οι σταθμοί του

⁹² Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών.

⁹³ Πέτρος Σβορώνος, και Βασίλης Ασκούνης, «Έγινε Βυρητός το Πεδίο Άρεως», *Φιλ.*, 26/1/1986, 2. Για άλλα παραδείγματα: Νίκος Αραμπατζής, «Βγείτε από τα τσαντήρια», *Φιλ.*, 29/12/1985, 2. Φώτης Κυριακόπουλος, «Με το μπαρντόν αλλά άϊ-συχτίρ», *Φιλ.*, 9/2/1986, 2.

ΗΣΑΠ.⁹⁴ Η διασπορά και η αποκέντρωση της βίας εντοπίζονται επίσης σε ροκ κλαμπ και ντισκοτέκ. Περιστατικά, όπως η σύγκρουση οπαδών έξω από το κλαμπ Rainbow στη Δάφνη το 1984, δείχνουν την αγριότητα των συγκρούσεων, καθώς οι εμπλεκόμενοι χρησιμοποιούσαν όπλα (π.χ. στιλέτα).⁹⁵ Ιδιαίτερης βαρύτητας είναι όσα έγιναν πριν τον τελικό του Κυπέλλου Ελλάδας το 1988. Όπως τονίζει ο Manfred Zeller, οι τελικοί είναι ειδικά παιχνίδια ειδικού βάρους όπου οι εκδηλώσεις αφοσίωσης στην ομάδα ξεφεύγουν από τα όρια των κερκίδων.⁹⁶ Κομβικό περιστατικό είναι η Μάχη του Μουσείου, σύγκρουση ανάμεσα σε περίπου 3.500 οπαδούς του Ολυμπιακού και του Παναθηναϊκού στις 8 Μάη του 1988 πριν τον τελικό Κυπέλλου Ελλάδας, η οποία ξεκίνησε από την Πατησίων και εξακτινώθηκε από το Μοναστηράκι μέχρι την Βικτώρια. Στη διάρκεια των αστυνομικών επιχειρήσεων ανυποψίαστοι πολίτες βρέθηκαν στη μέση της σύγκρουσης, όπως όταν δυνάμεις των Μονάδων Ειδικών Αποστολών (ΜΕΑ) εισέβαλαν στον υπόγειο σταθμό της Βικτώριας (εικ. 6,17).⁹⁷ Το περιστατικό σήμανε το πέρασμα σε έναν τύπο οπαδικών συγκρούσεων που αγνοούσε τους περιορισμούς του χρόνου και της απόστασης, επηρέαζε πολίτες άσχετους με τα οπαδικά τεκταινόμενα και προετοίμασε το έδαφος για τις έντονα επιτηρούμενες μετακινήσεις της δεκαετίας του 1990.

Εικ. 6.17: Εισβολή ΜΕΑ στο σταθμό ΗΣΑΠ Βικτώριας: Λία Νεσφυγέ, «Πεδίο μάχης η Ομόνοια», *Τα Νέα*, 9/5/1988, 28-29.

⁹⁴ «Κόλαση και στους ηλεκτρικούς σταθμούς», *Φιλ*, 1/7/1983, 3. «Ενέδρα από οπαδούς του ΠΑΟ στους Ολυμπιακούς», *Φιλ*, 11/1/1988, 1.

⁹⁵ «Πιάστηκαν έξι χούλιγκανς», *Τα Νέα*, 23/10/1984, 1. «Στη φυλακή οι πέντε», *Τα Νέα*, 24/10/1984, 1. Κώστας Χαρδαβέλλας, «Φανατισμένοι οι έξι», στο ίδιο, 3. Για ένα παρεμφερές περιστατικό στο ροκ κλαμπ «Ομπρε»: Από μια χειρονομία του συνοδού μαχαίρωμα για μάτια δύο γυναικών στο Χαλάνδρι», *ΕτΚ*, 7/12/1985, 21.

⁹⁶ Manfred Zeller, 'Our Own Internazionale, 1966': Dynamo Kiev Fans Between Local Identity and Transnational Imagination', *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/1 (2011), 59.

⁹⁷ Λία Νεσφυγέ, «Πεδίο μάχης η Ομόνοια», *Τα Νέα*, 9/5/1988, 28-29.

Η σκλήρυνση της οπαδικής βίας μετά το 1985-86 έγινε αφορμή να γίνουν οι πρώτες επιστημονικές έρευνες για το φαινόμενο στη χώρα.⁹⁸ Η πρώτη έγινε από ομάδα ερευνητών του εγκληματολόγου Νέστορα Κουράκη, βασιζόταν σε εθνογραφική παρατήρηση σε γήπεδα ποδοσφαίρου και μπάσκετ και κατέληγε ότι οι φανατικοί οπαδοί συχνά προέρχονταν από τα μεσοστρώματα και δεν είχαν αναγκαία χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Ήταν άνδρες, γύρω στα είκοσι μεγαλωμένοι στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη σε ποσοστό σχεδόν 60%. Το στοιχείο αυτό έδειχνε ότι ο οπαδικός τρόπος ζωής συγκινούσε αρκετούς νέους που προέρχονταν από οικογένειες που είχαν μεταναστεύσει σχετικά πρόσφατα από την επαρχία στην Αθήνα.⁹⁹ Τα συμπεράσματα αποδείκνυαν ότι οι οργανωμένοι οπαδοί δεν ήταν άτομα με ιδιαίτερα χαμηλή μόρφωση, ούτε αντιμετώπιζαν οικονομικά ή οικογενειακά προβλήματα. Αντίθετα, προέρχονταν από αυτό που γενικευτικά λέμε μέση ελληνική οικογένεια.

Η οπαδική βία περιγραφόταν ως συνδεδεμένη με άλλες μορφές βίας. Κοινή σύνδεση ήταν αυτή ανάμεσα στους οπαδούς και όσους προκαλούσαν επεισόδια σε ροκ και μέταλ συναυλίες. Σε μερικές συναυλίες, όπως του Rory Gallacher το 1981 και των U2 και The Cure το 1983, έγιναν σοβαρά επεισόδια.¹⁰⁰ Η ανησυχία σχετιζόταν και με την εδραίωση της χέβι μέταλ σκηνής, οι αισθητικές επιρροές της οποίας ήταν ισχυρές στους οπαδούς. Κρίνοντας από φωτογραφικό υλικό που αφθονεί στο διαδίκτυο, αρκετοί αφοσιωμένοι ποδοσφαιρόφιλοι είχαν σχέσεις με τη χέβι μέταλ: σε αναμνηστικές φωτογραφίες εμφανίζονται νέοι οπαδοί με ίσιο και μακρύ χεβιμεταλλάδικο μαλλί.¹⁰¹ Σύμφωνα με μια ηγετική φυσιολογία των οργανωμένων φιλάθλων του Παναθηναϊκού, η χέβι μέταλ αισθητική κυριαρχούσε στους φανατικούς της ομάδας από το 1980. Τον ισχυρισμό τεκμηριώνουν φωτογραφικά τεκμήρια από οπαδικές συντροφίες που εντοπίζονται σε οπαδικά φόρα.¹⁰²

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 [...] όλη η χώρα βρισκόταν σε μια περίεργη κατάσταση. Ο αέρας της Μεταπολίτευσης, τα διάφορα πολιτικά και επαναστατικά κινήματα, η έντονη επιρροή από τη ροκ [...] επηρέαζαν τη νεολαία. [...] Έξω από τη θύρα 13 υπήρχαν πολύ περίεργες φιγούρες. Μακριά μαλλιά, κολλητά παντελόνια, μπουφάν με ραμμένα πάνω τους χέβι μέταλ συγκροτήματα και γενικώς μια κατάσταση που σε έβαζε κατευθείαν στο κλίμα της

⁹⁸ Παντελής Κυπριανός και Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα, Διώνικος, 2009, 188-199. Αλέξανδρος Κασσιμάτης, «Οι νέοι και η βία: έξοδος κινδύνου», *Καθημερινή*, 9/10/1988, 14.

⁹⁹ Nestor Kourakis, 'Football Violence: Not Only a British Problem', *European Journal of Criminal Policy and Research*, 6 (1998), 293-302.

¹⁰⁰ Κώστας Χαρδαβέλλας, «Ροκάδες θα πει», *Τα Νέα*, 17/9/1981, 3. «Τραυματισμοί από σφαίρες στη συναυλία ροκ», *Τα Νέα*, 13/5/1983, 1 «Επεισόδια σε συναυλία ροκ στον ΠΑΟ», *στο ίδιο*, 13.

¹⁰¹ Για αναφορές: Ζεστανάκης, «Η απολιτική», 176.

¹⁰² *Στο ίδιο*, 174-182 κυρίως.

εποχής. Αυτή η πρώτη μου επαφή ήταν σίγουρα πολύ σημαντική και μου έκανε μεγάλη εντύπωση.¹⁰³

Η χέβι μέταλ γεννήθηκε στη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες γύρω στο 1970, γνωρίζοντας επιτυχία στους νέους της εργατικής τάξης.¹⁰⁴ Οι ρίζες της εντοπίζονται στη μπλουζ και ψυχεδελική ροκ και χαρακτηρίζεται από σκληρό, μαζικό ήχο, εξεζητημένες ηχητικές παραμορφώσεις και υψηλούς ηχητικούς τόνους. Στη Βρετανία συνδέθηκε με επιθετικές επιτελέσεις ανδρισμού και γνώρισε επιτυχία κατά την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970, όταν ορισμένα μηνύματα της, όπως η απόρριψη της θρησκείας, γνώρισαν αποδοχή.¹⁰⁵ Η πιθανή σχέση του είδους με τη νεανική επιθετικότητα απασχόλησε και την ακαδημαϊκή έρευνα έκτοτε.¹⁰⁶

Το 1984, ένα περιοδικό κατέγραφε την επιτυχία του είδους στην Ελλάδα, υποστηρίζοντας ότι ανησυχούσε τους γονείς επειδή καταπιανόταν με μια απόκρυφη, αντιχριστιανική θεματολογία, διακινούσε ακραία αισθητικά πρότυπα και βίαιες απόψεις για τις έμφυλες σχέσεις προβάλλοντας την ανδρική ανωτερότητα.¹⁰⁷ Στην Αθήνα, τα μέταλ ακροατήρια δεν ήταν αμελητέα. Η ενσωμάτωση της μουσικής στη μουσική σκηνή της πόλης έγινε σχετικά ήπια, ακολουθώντας το διεθνές παράδειγμα, καθώς στη δεκαετία του 1980, το μουσικό αυτό είδος είχε χάσει μέρος του ριζοσπαστισμού του.¹⁰⁸ Στις Ηνωμένες Πολιτείες, μετά το 1980, η μέταλ εξέφρασε τη στροφή προς συντηρητικές αξίες που ενσάρκωσε η ρηγκανική πολιτική και εμπορευματοποιήθηκε προκαλώντας αντιδράσεις σκληροπυρηνικών ακροατηρίων που αναζήτησαν την αυθεντική έκφραση σε νέα είδη, όπως το ντεθ και το μπλακ μέταλ.¹⁰⁹ Στην Ελλάδα, η μέταλ προσαρμόστηκε στο περιβάλλον υποδοχής. Στην Αθήνα, αρκετοί μουσικόφιλοι την υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό και δημιουργήθηκαν συγκροτήματα. Όμως, η δισκογραφία βρισκόταν σε σχετική κρίση και οι εταιρίες

¹⁰³ Βαγγέλης Δαβιτιδής, «Johnson&Johnson: όχι πια κορκοδειλια δάκρυα»,

[http://www.yponvixio.gr/article.php?issues_no=34&contents_id=165\(9/12/2012\)](http://www.yponvixio.gr/article.php?issues_no=34&contents_id=165(9/12/2012)).

¹⁰⁴ Deena Weinstein, *Heavy Metal. The Music and its Culture*, Κέμπριτζ (MA), Da Capo Press, 2000, 14-21. Harrison, 'Factory Music'

¹⁰⁵ Helen Farley, 'Demons, Devils and Witches: The Occult in Heavy Metal Music', στο Gerd Bayer (επιμ.), *Heavy Metal Music in Britain*, Φάρναμ, Ashgate 2009, 73-88. Susan Fast, 'Led Zeppelin and the Construction of Masculinity' στο Ellen Koskoff (επιμ.), *Music Cultures in the United States. An Introduction*, Λονδίνο, Routledge, 2005, 89-97. Harrison, 'Factory Music'.

¹⁰⁶ Robert L. Gross, 'Heavy Metal Music: A New Subculture in American Society', *The Journal of Popular Culture*, 24/1 (1990), 119-130. Jon Trzcinski, 'Heavy Metal Kids: Are They Dancing With the Devil?', *Child & Youth Care Forum*, 21/1 (1992), 7-22.

¹⁰⁷ Βασίλης Λούκας, «Χέβι μέταλ: η μουσική που μισούν οι γονείς», *Ενα*, 22/11/1984, 84-86.

¹⁰⁸ Βλ: Benjamin Earl, 'Metal Goes 'Pop': The Explosion of Heavy Metal into the Mainstream στο Gerd Bayer (επιμ.), *Heavy Metal Music in Britain*, Φάρναμ, Ashgate 2009, 33-51.

¹⁰⁹ Eileen Luhr, 'Metal Missionaries to the Nation: Christian Heavy Metal Music, 'Family Values' and Youth Culture', *American Quarterly*, 57/1 (2005), 103-128. Για το ακραίο μέταλ: Keith Kahn Harris, *Extreme Metal. Music and Culture on the Edge*, Οξφόρδη, Berg, 2007.

απέφυγαν να επενδύσουν σε νέα σχήματα.¹¹⁰ Στην Αθήνα, ο σκεπτικισμός απέναντι στο μέταλ δεν επικέντρωνε στους στίχους που ήταν συνήθως αγγλικοί και παραγκωνίζονταν από την ένταση της μουσικής. Επίσης, το ακραίο μέταλ είχε μικρή απήχηση, αντίθετα με εμπορικά συγκροτήματα, όπως οι Iron Maiden. Τέλος, το ότι αρκετά τραγούδια αντλούσαν θέματα από την Αρχαία Ελλάδα, ίσως είναι ακόμα ένας λόγος που ορισμένοι έβλεπαν θετικά τη μέταλ.¹¹¹ Η ανησυχία για τους χεβιμεταλάδες εστίαζε στα επεισόδια στις συναυλίες και την εξωτερική τους εμφάνιση. Ήταν μια εξέλιξη της παλιότερης ανησυχίας για τους ροκάδες και συνδεόταν και με την οπαδική βία, τουλάχιστον από το 1983, στο βαθμό που όλα αυτά τα ακροατήρια έκαναν κατά καιρούς επεισόδια σε μαζικούς, γηπεδικούς χώρους.¹¹²

Ένα κοινό σημείο της ανησυχίας για το μοτοσικλετισμό και τη μέταλ μουσική ήταν το ότι επικέντρωναν στο καταναλωτικό ενδιαφέρον για προϊόντα και πρακτικές που αντιμετωπίστηκαν αρχικά ως επικίνδυνα και έκτοτε, ως ένα βαθμό, συμφιλιώθηκαν με τη νέα υφολογία ζωής που ενσωμάτωσε στοιχεία της σημειολογίας της στις αναπαραστάσεις της. Η ανησυχία για τις οπαδικές κοινότητες χρονικά αποκλίνει, κάπως, ξεφεύγει από αυτόν τον κανόνα. Οι κινητοποιήσεις φιλάθλων για αγώνες ήταν γνωστές και πριν το 1980. Το 1971, χιλιάδες οπαδοί του Παναθηναϊκού ταξίδεψαν στο Λονδίνο για να δουν την ομάδα τους στον τελικό του Κυπέλλου Πρωταθλητριών. Γύρω στο 1974-75, οι οπαδοί ομάδων της Αθήνας διοργάνωναν αρκετά συχνά εκδρομές με πούλμαν στο εσωτερικό (Γ.Κ. Σντ). Μετά το 1980, το ποδόσφαιρο εμπορευματοποιήθηκε περαιτέρω και ενσωματώθηκε στη βιομηχανία του θεάματος, ακολουθώντας το διεθνές παράδειγμα.¹¹³ Οι νέες οπαδικές ταυτότητες ακροβατούσαν ανάμεσα στη συμμετοχή σε μια καθημερινότητα που προϋπέθετε συμμετοχή σε βίαιες πράξεις (ή έστω ανοχή στη βία) και τη νέα υφολογία ζωής. Η σύνδεση είναι ασθενική στη δεκαετία του 1980 και εντατικοποιείται στην επόμενη δεκαετία, όταν έντυπα όπως το *Active* συνέδεσαν στενά την παρακολούθηση αθλητικών δρώμενων με το λαιφστάιλ. Οι οπαδοί διεύρυναν τις παραστάσεις τους παρακολουθώντας διεθνείς αγώνες στην Αθήνα και ταξιδεύοντας στο εξωτερικό, μια τάση που έγινε έντονη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980. Τότε, πολλά μικρά ταξιδιωτικά γραφεία διοργάνωναν προσιτές οδικές εκδρομές στην Ευρώπη, στοιχείο που δείχνει ότι αρκετοί ταξιδιώτες δεν ήταν ιδιαίτερα εύποροι. Μετά το

¹¹⁰Σάκης Νίκας κ.α., «Αφιέρωμα στο ελληνικό hardrock & heavymetal», <http://www.rockpages.gr/detailspage.aspx?id=3002&type=9&lang=GR> (29/7/2013). Στάθης Παπούλιας, «Το στήσιμο της νέας βαριάς μεταλλικής απάτης», *Μουσική* (Απρ 1982), 46-48.

¹¹¹ Για τη σύνδεση χέβι μέταλ και αρχαιότητας: Osman Umurhan, 'Heavy Metal Music and the Appropriation of Greece and Rome', *Syllecta Classica*, 23 (2012), 127-152. Iain Cambell, 'From Achilles to Alexander: the Classical World and the World of Metal' στο Bayer (επιμ.), *Heavy Metal*, 111-124.

¹¹² Ε. Χουζούρη, «Είναι χούλιγκανς που πάνε στις συναυλίες και κάνουν φασαρίες», *Τα Νέα*, 13/5/1983, 16.

¹¹³Πρβλ: Richard Giulianotti και Ronald Robertson, 'The Globalization of Football: a Study in the Glocalization of the 'Serious Life'', *The British Journal of Sociology*, 55/4 (2004), 545-568.

1984-85, ορισμένα γραφεία προσφέρουν περισσότερες επιλογές.¹¹⁴ Τότε οι εγχώριες οπαδικές ταυτότητες σκλήρυναν, καθώς εμφανίζεται μια νέα γενιά οπαδών, γεννημένων μετά το 1965 και πιο πρόθυμων να εμπλακούν σε περιστατικά βίας.¹¹⁵ Αν διεθνώς τα χρόνια γύρω στο 1970 σημαδεύτηκαν από τη συστηματική χρήση βίας στο επίπεδο των νεανικών αστικών υποπολιτισμών, στην Αθήνα οι νεανικοί πολιτισμοί έγιναν πιο βίαιοι κυρίως μετά το 1980.¹¹⁶ Μια πληροφορήτρια που βρέθηκε στο γήπεδο της ΑΕΚ μια φορά στη δεκαετία του 1970 και μια στη δεκαετία του 1980 ανακαλεί την τομή.

Το γήπεδο είχε αρχίσει πλέον να σκληραίνει. [...] Είχα πάει παλιότερα το '70 θυμάμαι μια φορά στη Φιλαδέλφεια. Θυμάμαι τότε ήταν πολύ πιο ήπια τα κλίματα. Ενώ θυμάμαι μια φορά που πήγα ξανά το 1983-84, δε θυμάμαι ακριβώς ποια χρονιά, και θυμάμαι ότι είχαν αρχίσει να πετάνε αντικείμενα [...] να βρίζουν.[...] (Β.Ψ. Σντ)

Εικ. 6,18: Ποδοσφαιριστές του Ολυμπιακού σε ντους: Σοφία Κιντή, «Στα άδυτα του Ολυμπιακού», *Κλικ* (Απρ 1987), 108-112.

Αγώνες και αθλητικές εκπομπές συγκέντρωναν υψηλή τηλεθέαση.¹¹⁷ Όμως, η γηπεδική βία είχε κάποιο αντίκτυπο στη δημοφιλία του ποδοσφαίρου. Όμως, παρότι ορισμένοι, κυρίως μεγαλύτεροι, απέφευγαν το γήπεδο λόγω της βίας, ακόμα και το 1987-1988, δηλαδή λίγο μετά τις δύο δολοφονίες οπαδών σε Λάρισα και Αθήνα το 1986, οι μεγάλες ομάδες της Αθήνας είχαν ικανοποιητικές πωλήσεις εισιτηρίων (Γ.

¹¹⁴ «Εκδρομή με τον Ολυμπιακό στην Ολλανδία», *Φιλ*, 1/9/1983, 1. «Με τον Ολυμπιακό στη Ρουμανία», *Φιλ*, 9/10/1984, 5. «Με τον ΠΑΟ στην Αγγλία – Ιρλανδία», *Φιλ*, 27/10/1983, 3. «Με την ΑΕΚ στην Ισπανία για τη νίκη», *Φιλ*, 17/9/1985, 1. «Ισπανία με την ΑΕΚ», *Φιλ*, 23/9/1985, 1.

¹¹⁵ Παναγιώτης Ζεστανάκης, «Τσιμέντα, σωλήνες, κασκόλ στο μπράτσο. Οπαδικός πολιτισμός, καταναλωτισμός και αμφισβήτηση στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980», *Altius*, 1 (2014), 47-50.

¹¹⁶ Jeremi Suri, 'The Rise and Fall of An International Counterculture, 1960-1975', *The American Historical Review*, 114/1 (2009), 45-68 (εδώ: 59).

¹¹⁷ «Nielsen Television Index: Top Twenty», *ΔΕ*, 14/3/1988, 7. ««NTVI: Top Twenty», *ΔΕ*, 6/2/1989, 12.

Κ. Σντ).¹¹⁸ Ακόμα και το γυναικείο ενδιαφέρον για το ποδόσφαιρο αυξανόταν. Αντίθετα με άλλες χώρες, όπως η Γαλλία, όπου το ενδιαφέρον αυτό είχε παλιότερα συνδεθεί με τη γυναικεία χειραφέτηση, στη Ελλάδα σχετιζόταν κυρίως με αλλαγές στα Μέσα Ενημέρωσης.¹¹⁹ Γιατί ένα ανδρικό άθλημα γινόταν πιο δημοφιλές στις γυναίκες ενώ παράλληλα γινόταν πιο βίαιο; Και γιατί η βία δεν επηρέασε τη δημοτικότητα του αλλά ενσωμάτωσε συμβολισμούς του στη νέα υφολογία ζωής; Οι απαντήσεις πρέπει να αναζητηθούν στο πώς αλλαγές στις έμφυλες ταυτότητες συνέπιπταν με εξελίξεις στα Μέσα Ενημέρωσης και τη θέση των γυναικών στα ακροατήρια. Έχει επισημανθεί ότι ο ποδοσφαιρικός πολιτισμός αντανακλά αλλαγές στο επίπεδο του πολιτικού.¹²⁰ Οι νέοι τρόποι προβολής των αθλητών παρήγαγαν νέες εικόνες για το πώς μπορούσαν να εμφανίζονται οι δημοφιλείς αθλητές - λαϊκά είδωλα. Το 1987, ποδοσφαιριστές του Ολυμπιακού πόζαραν γυμνοί στα αποδυτήρια της ομάδας για το *Κλικ* (εικ. 6,17). Το 1988, ο ποδοσφαιριστής Νίκος Αναστόπουλος διαφήμιζε γυμνός ένα αποσμητικό σαπούνι. Παρότι με την επιλογή του αυτή ο Αναστόπουλος υπονόμει την αρρενωπή του εικόνα, παρέμεινε είδωλο των οπαδών του Ολυμπιακού, μιας ομάδας με απήχηση σε λαϊκά ακροατήρια.¹²¹ Η περίπτωση του Αναστόπουλου έδειχνε τη μετεξέλιξη των επικοινωνιακών προτύπων: οι αθλητές χρησιμοποιούνταν από τα Μέσα Ενημέρωσης, τη διαφήμιση και το μάρκετινγκ διαφορετικά χωρίς οι ανατροπές να ενοχλούν έντονα τους οπαδούς. Οι τελευταίοι δεν έβλεπαν τους αθλητές αυτούς ως λιγότερο άνδρες. Όπως επισημαίνει ο Αντώνης Πανούτσος, η επιλογή του Αναστόπουλου ήταν πολιτική πράξη ρήξης και ρίσκου, που αμφισβητούσε κατεστημένες συνδέσεις ανάμεσα στις έμφυλες ταυτότητες και τα καταναλωτικά πρότυπα.¹²² Αποδεχόμενος την πρόκληση να διαφημίσει ένα προϊόν καλλωπισμού, ο Αναστόπουλος διακινδύνευε τον ανδρισμό του στα μάτια των θεατών του, ως πρωταγωνιστής της διαφήμισης, όσο και ως ποδοσφαιριστής.¹²³

¹¹⁸ «Πρώτος ο Ολυμπιακός στα εισιτήρια», *Φιλ*, 20/12/1987, 1. Πιο αναλυτικά, ο Ολυμπιακός έκοψε 204.207 εισιτήρια, ο Παναθηναϊκός 95.790 και η ΑΕΚ 74.702 στις πέντε πρώτες αναμετρήσεις της σεζόν 1987-88.

¹¹⁹ Χρήστος Σωτηρακόπουλος, «Γυναίκες και ποδόσφαιρο: το φλερτ γίνεται έρωτας!», *Μία*, 15/10/1986, 56-61. Για τη σύνδεση ποδοσφαίρου και φεμινισμού στη Μεταπολεμική Γαλλία: Wendy Michallat, 'Terrain de Lutte: Women's Football and Feminism in 'Les Aneés Folles'', *French Cultural Studies*, 18 (2007), 259-276. Για έναν προβληματισμό στη σύγχρονη Αυστραλία: Matthew Klugman, 'Gendered Pleasures, Power, Limits and Suspicions: Exploring the Subjectivities of Female Supporters of Australian Rules Football', *Journal of Sport History*, 39/3 (2012), 415-429. Για τις δυνατότητες χειραφέτησης που έχει προσφέρει η ενασχόληση με το ποδόσφαιρο σε γυναίκες της ινδικής εργατικής τάξης: Boria Majumdar, 'Forward and Backward: Women's Soccer in Twentieth Century India', *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25/1 (2005), 204-213.

¹²⁰ Vic Duke και Liz Crolley, 'Futbol, Politicians and the People: Populism and Politics in Argentina', *International Journal of the History of Sport*, 18/3 (2001), 93-116.

¹²¹ Χρήστος Ζαφειρόπουλος, «Αναστόπουλος Νίκος», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 28-30.

¹²² Αντώνης Πανούτσος, «Αποσύνδεση και γρήγορα», 24/9/2008, <http://www.sport-fm.gr/article/147807> (1/8/2013).

¹²³ Η πρακτική του ανδρικού καλλωπισμού του σώματος συνδεόταν με την ομοφυλοφιλία στη δεκαετία του 1970: Yannakopoulos, 'Naked Piazza' στο Kornetis κ.α. (επιμ.), *Consumption*, 180-183.

Μια νέα πολιτικότητα;

Τι στοιχεία πολιτικότητας εντοπίζονται στις δράσεις ρευστών συλλογικοτήτων, όπως σύνδεσμοι οπαδών, οι παρέες των μοτοσικλετιστών και οι συντροφίες των μουσικόφιλων; Οι δράσεις των συλλογικών αυτών υποκειμένων, που χαρακτηρίζονταν από χαλαρή οργάνωση, ήταν αποσπασματικές και ασύμβατες με παραδοσιακά μοτίβα οργάνωσης των πολιτικοτήτων της Μεταπολίτευσης που οργανώνονταν κυρίως γύρω από συλλογικά υποκείμενα όπως πολιτικά κόμματα και νεολαίες. Για ορισμένους νέους, οι τελευταίες απηχούσαν μια παρωχημένη κοινωνικότητα.

Συγγραφέας: Ήσουν πολιτικοποιημένη;

Μ: Όχι, καθόλου. Εγώ ψήφισα πρώτη φορά στα 28. [...]

Σ: Παρέα με πολιτικοποιημένα άτομα έκανες;

Μ: Είχα κάποιους φίλους που ανήκαν στον αναρχικό χώρο. Ως εκεί.

Σ: Με ανθρώπους που ήταν οργανωμένοι σε κόμματα;

Μ: Όχι, τους αντιπαθούσα. [...] Δε μου πηγαίνανε. Θυμάμαι μια φορά είχαμε πάει σε ένα μπαρ και πιάνουμε κουβέντα με τους διπλανούς. [...] Λέει ο τύπος ότι είναι νεοδημοκράτης και λέει: 'Τι να κάνω; Είμαι κολλημένος με τη Νέα Δημοκρατία!'. Και αυτή ήταν η πιο εξωφρενική πρόταση που είχα ακούσει ποτέ στη ζωή μου. [...] (Μ.Α, Σντ)

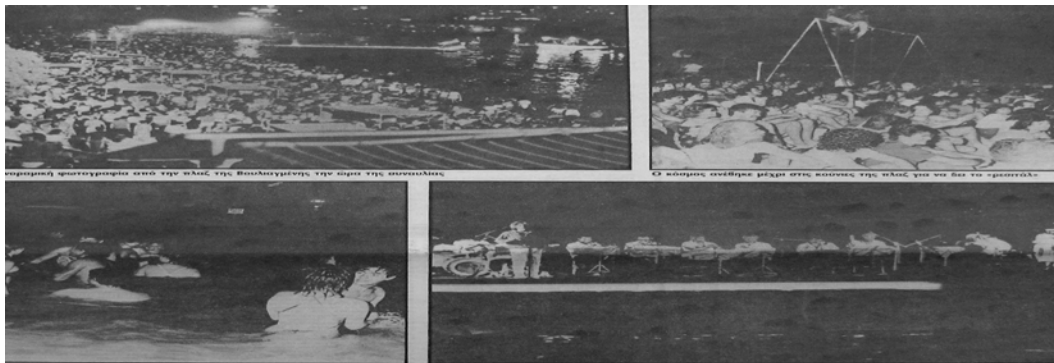
[Τα πολιτικοποιημένα άτομα] ήταν πολύ δυσάρεστες παρέες. [...] Ήταν πολύ κολλημένοι και όταν σου μιλούσαν σου μιλούσαν [...] για να σε πείσουν ότι αυτό που λένε είναι σωστό. [...] Οι περισσότεροι πολιτικοποιημένοι που έτυχε να γνωρίζω εγώ ήταν της αριστεράς. Ήταν πολύ κουραστικοί γιατί ήθελαν να σε πείσουν πόσο φοβεροί διανοούμενοι και πόσο φοβεροί αριστεροί είναι μιλώντας σου για το οτιδήποτε. [...] και καμάκι να κάνουνε, έπρεπε να βάλουν την πολιτική μέσα (Γ. Ζ. Σντ)

«Υπήρχαν κάποια παιδιά, όπως [...] τα οποία ήταν λίγο πιο αγαθά από το μέσο όρο. [...] Στη δικιά μας την παρέα αυτούς που θεωρούσαμε ότι είναι οι πιο αγαθοί [...] αυτοί ασχολήθηκαν [...] με την πολιτική (Τ. Π. Σντ).

Το ερώτημα της νεανικής αποπολιτικοποίησης εμφανίζεται το 1981-82: εκπρόσωποι από πολιτικές νεολαίες παραδέχονταν, σε συνεντεύξεις τους, ότι το νεανικό ενδιαφέρον για την πολιτική έφθινε.¹²⁴ Το Πάρτι στη Βουλιαγμένη, η συναυλία που διοργάνωσε ο Λουκιανός Κηλαηδόνης στην πλαζ Βουλιαγμένης στις 25 Ιουλίου 1983 εκφράζει αυτή τη στροφή. Στη συναυλία συμμετείχαν καλλιτέχνες-αναφορές της Μεταπολίτευσης, όπως ο Διονύσης Σαββόπουλος, τραγουδιστές που ακροβατούσαν

¹²⁴ Βλ συνεντεύξεις μελών πολιτικών νεολαιών στο Θέμος Αναστασιάδης, «Απομακρύνονται οι νέοι από την πολιτική ζωή;», *Καθ*, 10-11/10/1982, 6, 17/18/10/1982, 7,15, 19/10/1982, 5.

ανάμεσα στο λαϊκό και το πολιτικό ρεπερτόριο, όπως ο Γιώργος Νταλάρας, και νέοι ερμηνευτές, όπως η Μαντώ. Για τον Κηλαηδόνη, το πάρτι αντιπροσώπευε μια αισθητική πρόταση. Αντίθετα με τις μαζικές συναυλίες της Μεταπολίτευσης, όπου το πολιτικό τραγούδι έδινε τον τόνο, τα τραγούδια της Βουλιαγμένης επικέντρωναν σε καθημερινά ζητήματα, όπως ο έρωτας, οι διακοπές και η ξεγνοιασιά. Αν, όπως υποστηρίζει η Valeria Manzano, το ροκ δημιουργεί πεδία νεανικής κοινωνικότητας γύρω από τη διεκδίκηση της απελευθέρωσης, εδώ ο Κηλαηδόνης πέτυχε το ίδιο δημιουργώντας ένα μουσικό μωσαϊκό, χωρίς κυρίαρχο μουσικό ιδίωμα, αφού στη συναυλία συμμετείχαν καλλιτέχνες από διαφορετικά ρεπερτόρια.¹²⁵ Η επιλογή μιας πλαζ ως χώρου συναυλίας ήταν επίσης κάτι νέο: αποφόρτιζε τη διοργάνωση από τις συνδέσεις με τους γηπεδικούς χώρους και αναθεωρούσε το πρότυπο παρακολούθησης, όπου οι θεατές προσηλώνονταν στην σκηνή καθισμένοι περιμετρικά σε κερκίδες. Το Πάρτι στη Βουλιαγμένη πρόβαλε την οπτική επαφή με τον καλλιτέχνη ως δευτερεύον στοιχείο της διάδρασης και την επαφή ανάμεσα στο κοινό ως πρωτεύον. Στο προσκήνιο ερχόταν το κέφι και τα παιχνίδια στη θάλασσα. Το μπουγέλο, σχολικό παιχνίδι με σαφή τη διάσταση του ερωτικού πειράγματος, και το νυχτερινό μπάνιο, πράξη με ερωτικά σημασιόμενα, υπονόμειαν την προσήλωση στη σκηνή, τροφοδοτώντας ένα σύνθετο σκηνικό διασκέδασης που δε στηριζόταν μόνο στη μουσική (εικ. 6,19). Το πάρτι επικαιροποίησε τη συναυλία ως γεγονός που στοχεύει στην καλοπέραση και την ελεύθερη ερωτική έκφραση και δε βάζει ως στόχο να ευαισθητοποιήσει πολιτικά με την παραδοσιακή έννοια του όρου.¹²⁶ Όπως φαίνεται στο βίντεο της εκδήλωσης, ο Κηλαηδόνης στόχευε να προσφέρει μια νέα εμπειρία στα ακροατήρια της Αθήνας, κάτι που κατάφερε αν σκεφτούμε ότι η συναυλία αποτέλεσε σταθμό στην πολιτιστική ζωή της πόλης.

Εικ 6,19: Σύνθεση φωτογραφιών από το Πάρτι στη Βουλιαγμένη: Ελ. Χουζούρη κ.α., «Ξεφάντωμα με βουτιές», *Τα Νέα*, 26/7/1983, 5

¹²⁵Manzano, 'Rock', 393.

¹²⁶ Βλ: Ε. Χουζούρη, «Αλήθεια, γιατί τόσα πολλά εισιτήρια», *Τα Νέα*, 27/7/1983, 2.

Ήθελα η Βραδιά στη Βουλιαγμένη να είναι [...] μια πιο ολοκληρωμένη πρόταση της αισθητικής μου. Και η όλη σύλληψή της προέρχεται από ένα χώρο καθαρά ποιητικό. Ήθελα ακόμα να ακούσω εκείνο το βράδυ όλα τα είδη της μουσικής που αγάπησα και τελικά με διαμόρφωσαν: Scott Joplin, Glenn Miller, καντάδες, ελαφρά ελληνικά τραγούδια της δεκαετίας του 1950. Δεν ξέρω από πόσους έγινε αντιληπτό. Πάντως εγώ αυτό ονειρεύτηκα και αυτό έκανα».¹²⁷

Το Δεκέμβριο του 1984, ο πολιτικός αναλυτής της *Ελευθεροτυπίας* Γιώργος Μαύρος επιχειρηματολόγησε ότι το *Σύνδρομο Κηληδόνη*, όπως ονόμαζε την επιτυχία του εγχειρήματος, απαξίωνε την πολιτική υπονομεύοντας τις δημοκρατικές κατακτήσεις.¹²⁸ Η διαπίστωση του αφορούσε την πολιτική, όπως η ελληνική κοινωνία την είχε γνωρίσει στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, δηλαδή ως διαδικασία συνδεδεμένη με παραδοσιακές πολιτικές συλλογικότητες όπως τα κόμματα. Πόσο χαμηλό ήταν το ενδιαφέρον για την πολιτική που εντόπιζε ο Μαύρος; Οι εκλογές του 1985 κορύφωσαν έναν κύκλο πολιτικοποίησης που, σύμφωνα με τον Γιάννη Βούλγαρη, έκτοτε άρχισε να φθίνει.¹²⁹ Όμως, οι εκλογές του 1989-1990 και του 1993 διεξήχθησαν σε συνθήκες πόλωσης, που καθρεφτίζεται στις τεράστιες προεκλογικές συγκεντρώσεις. Άρα, ποια ήταν η μείωση ενδιαφέροντος; Στη δεκαετία του 1980, η μεταπολιτευτική πολιτικοποίηση αντικαθίσταται από τον δικομματικό ανταγωνισμό: εμφανίζεται μια πιο χρησιμοθηρική πρόσληψη για την πολιτική, που αναπαρήγαγε εργαλειακές πολιτικότητες προσαρμοσμένες σε έναν ασταθή εκλογικό κύκλο. Η ανησυχία για την αποπολιτικοποίηση εστίαζε κυρίως σε νέους γεννημένους μετά το 1960, μια ομάδα πολιτών που, με την καθιέρωση της ψήφου στα 18, αύξησε το πολιτικό της βάρος. Εκφράζοντας μια διάθεση αποστασιοποίησης που απαντά και στην Ισπανία λίγο μετά το 1980 (*desencanto*), εγκαινιάζοταν μια διάκριση ανάμεσα στα παιδιά της δικτατορίας και τους νεότερους, που διαμόρφωναν τις πολιτικότητες τους αντλώντας αναφορές από το μεταπολιτευτικό ιστορικό περιβάλλον.¹³⁰

Η έλλειψη πολιτικότητας των νέων στηλιτευόταν από τρεις, τουλάχιστον, πλευρές: πρώτον, μέλη της γενιάς του Πολυτεχνείου που έβλεπαν την πολιτικότητα των νεότερων ως έκπτωση σε σύγκριση με το δικό τους αξιακό πλαίσιο. Δεύτερον, αποδοκιμαζόταν από ορισμένους ακόμα μεγαλύτερους. Τρίτον, κατακρινόταν από

¹²⁷ «Το πάρτυ στη Βουλιαγμένη» <http://www.youtube.com/watch?v=05w2Y8jKLL4> (39:00) (1/10/2016).

¹²⁸ Γιώργος Μαύρος, «Πολιτική δεκαετία στο σύνδρομο Κηληδόνη», *Ελευθεροτυπία*, 9/12/1984, 14.

¹²⁹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία, 1974-1990*, 281-283.

¹³⁰ Νίκος Μαραντζίδης, «Σόρυ, τα 60's είναι πια ιστορία», *Protagon*, 1/8/2013, <http://www.protagon.gr/epikairota/politiki/sory-ta-60s-einai-pia-istoria-2659700000> (10/7/2016). Για μια σύγκριση του κλίματος στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης σε σύγκριση με το *desencanto*: Konstantinos Kornetis, 'Las transiciones democraticas griega y espanola en perspectiva comparada' στο Carmen Frias κ.α. (επιμ.), *Historias locales y miradas globales. Actas del VII congreso de historia local del Aragon*, Σαραγόσα, 2011.

νέους που είχαν προνομιακή πρόσβαση στο δημόσιο χώρο, επειδή συμμετείχαν σε πολιτικές νεολαίες και φοιτητικές παρατάξεις. Ένα αφιέρωμα στην πολιτικοποίηση που δημοσιεύτηκε το 1984 στον *Ελεύθερο Τύπο* είναι ενδεικτικό: στις αφηγήσεις πολιτικών γεννημένων πριν το 1950 η πρόσληψη του πολιτικού συγκροτούνταν στη βάση ιστορικών αναφορών, όπως η Εθνική Αντίσταση ή ο Αντιδικτατορικός Αγώνας, που πλέον έδειχναν μακρινές στους εικοσάρηδες.¹³¹ Οι μαρτυρίες αυτές τεκμηριώνουν την πρόσφατη επισήμανση του Νίκου Μαραντζίδη ότι ανάμεσα στη Γενιά του Πολυτεχνείου και τους νεότερους υπήρχε μια διαφορετική πρόσληψη του πολιτικού. Είναι επίφοβο να οριστεί μια σαφής τομή ανάμεσα στις δύο γενιές, αλλά το 1960, ως έτος γέννησης, ίσως αποτελεί ένα συμβολικό όριο.¹³²

Η σχέση με τις τεχνολογίες και την εικόνα τεκμηρίωνε διαφορές εμπειριών όσων γεννήθηκαν πριν την τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960 και τους μεγαλύτερους που είχαν εμπειρίες από την προμεταπολιτευτική Ελλάδα.¹³³ Η οικειότητα με νέες αναφορές του οπτικού πολιτισμού ήταν κριτήριο εξοικείωσης με νέες εκδοχές πολιτικότητας, που, στη συγκυρία παραγωγής τους, αντιμετώπιζονταν από τα κατεστημένα πολιτικά και μιντιακά υποκείμενα ως απολιτικές. Το διαφορετικά πολιτικό ταυτιζόταν με το απολίτικο. Όπως θα δούμε στο 9^ο κεφάλαιο, οι γεννημένοι μετά το 1960 έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για λόγους και εικόνες που στέκονταν πιο χαλαρά απέναντι στα κατεστημένα πολιτικά υποκείμενα, τα οποία αντιμετώπιζαν ως παρωχημένα. Προφανώς, ο κανόνας είχε εξαιρέσεις. Ορισμένοι νεότεροι σε ηλικία (π.χ. τριαντάρηδες) δυσκολεύονταν να συνδιαλλαγούν με πιο χαλαρές εκδοχές αντίδρασης και εξακολουθούσαν να συγκινούνται από πιο αυστηρά μοτίβα οργάνωσης της πολιτικότητας. Οι παραδοσιακές οργανώσεις πολιτικής δράσης δεν άγγιζαν πολλούς νέους. Η μικρή απήχηση των μοτοσικλετιστικών λεσχών είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Οι λέσχες δημιουργήθηκαν γύρω στο 1980 και ανέπτυξαν πολιτικές δράσεις σε τρεις κατευθύνσεις: πρώτον, υπερασπίζονταν τα συμφέροντα των μοτοσικλετιστών απέναντι κρατικές πολιτικές, όπως αυξήσεις φόρων, οργανώνοντας δράσεις, όπως μηχανοκίνητες πορείες (εικ 6,20).¹³⁴ Δεύτερον, διεκδικούσαν αλλαγές που βελτιώναν την καθημερινότητα των δικυκλιστών παρεμβαίνοντας στα Μέσα Ενημέρωσης και επιδιώκοντας επαφές με θεσμικούς φορείς, όπως η Τροχαία. Τρίτον, διαμαρτύρονταν ενάντια σε αναπαραστάσεις που

¹³¹ Άντα Σεϊμανίδη (επιμ.), «Είμαστε λαός πολιτικοποιημένος», *ΕτΚ*, 12-13/5/1984, 42-43 και 14/5/1984, 14-15 και 15/5/1984, 16-17. Οι νεότεροι προσκεκλημένοι ήταν οι βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας Αντώνης Σαμαράς (γεν. 1951) και του ΠΑΣΟΚ Στέφανος Τζουμάκας (γεν. 1946).

¹³² Μαραντζίδη, «Σόρυ».

¹³³ Γιώργος Βέλτσος, «Ηλεκτρονικά παιχνίδια. Η οθόνη που δείχνει την κοινωνία μας», *Τα Νέα*, 30/4/1982, 3. Πρβλ τη συνέντευξη Πέτρου Τατσόπουλου στο Λευτέρης Κυπραίος, «Σήμερα το 'διανοούμενος' είναι συνώνυμο του ψώνιου», *ΕτΚ*, 14-15/7/1984, 37.

¹³⁴ «Μοτο-ξέσπασμα. Μεγάλη πορεία τους δρόμους της Αθήνας για τα τέλη», *ΚΕΛ*, 12/12/1982. Κώστας Καββαθάς, «Η πορεία της 11^{ης} Δεκεμβρη. Ένα σημαντικό γεγονός», *4Τ* (Ιαν 1983), 79. «Επίδειξη δύναμης», *Τα Νέα*, 20/12/1983, 3. Πρβλ: Zestanakis, 'Motorcycling'.

ταύτιζαν τους μοτοσικλετιστές με εγκληματικές συμπεριφορές, όπως ορισμένες κινηματογραφικές ταινίες (εικ. 6,21).¹³⁵

Εικ 6,20: Μηχανοκίνητη πορεία. «Επίδειξη δύναμης», *Τα Νέα*, 20/12/1983, 3

Εικ 6,21: Στιγμαία εικόνα από την ταινία του Κώστα Καραγιάννη, *Χούλιγκανς* (1983).

Ενίοτε οι προσπάθειες αυτές έφερναν αποτελέσματα, όπως το 1985, όταν η ΛΕΜΟΤ και ο δήμος Νίκαιας οργάνωσαν μια τετραήμερη εκδήλωση με τίτλο «Νεολαία και μοτοσικλέτα» ή όταν η ΜΟΤΟΕ έπειθε την αστυνομία να παραχωρεί μηχανογραφημένες λίστες με κλεμμένα δίτροχα που εντόπιζε.¹³⁶ Η προσπάθεια των λεσχών να προβάλει τους μοτοσικλετιστές ως νομοταγείς πολίτες πιθανά είχε κάποια αποτελέσματα. Σε κάθε περίπτωση, η βαθμιαία αλλαγή αντιλήψεων για το μοτοσικλετισμό υπήρξε συνέπεια της αύξησης των αναβατών. Οι συνδέσεις ανάμεσα στο μοτοσικλετισμό και την εγκληματικότητα στα Μέσα Ενημέρωσης ατονούν μετά

¹³⁵ Στο ίδιο για αναλυτική αποτίμηση των δράσεων αυτών.

¹³⁶ «Λέσχες: δραστηριότητες», *4Τ* (Μάρτ 1985) 22. «Νέα και ψίθυροι», *4Τ* (Απρ 1985) 99.

το 1984-85, ενώ και οι ταινίες καταγγελίας στις οποίες αρνητικές αναπαραστάσεις αφθονούσαν εκλείπουν.¹³⁷ Η μοτοσικλέτα θα ενταχθεί στη σημειολογία ανεμελιάς που απηχούσε το Πάρτυ της Βουλιαγμένης και καθρεπτίζεται σε νεανικές κωμωδίες της εποχής, που συλλαμβάνουν μετασηματισμούς στις πολιτικές της κατανάλωσης όπως η γνωστή *Ρόδα, τσάντα και κοπάνα* (εικ 6,22). Σκιαγραφώντας το μεικτό λύκειο και τους γύρω χώρους ως πεδία ανέμελων νεανικών διαδράσεων, οι σχολικές κωμωδίες συνέδεσαν τη μοτοσικλέτα με το μαθητικό φλερτ και τη νεανική ανεμελιά (εικ. 6,22) με πιο θετικούς όρους από τα κοινωνικά δράματα.¹³⁸

Εικ 6,22: Στιγμαϊά εικόνα από την κωμωδία *Ρόδα, τσάντα και κοπάνα* του Όμηρου Ευστρατιάδη (1982).

Τη μεταβολή επικύρωσε η στάση ορισμένων πολιτικών κομμάτων που αναγνώρισαν το μοτοσικλετισμό ως έναν κοινωνικά επωφελή, οικολογικό τρόπο ζωής.¹³⁹ Όμως, παρά την αποτελεσματικότητα ορισμένων δράσεων, οι λέσχες είχαν μικρή απήχηση στους ανένταχτους δικυκλιστές, μετρώντας περίπου 2.000 μέλη το 1984, σύμφωνα με μια εκτίμηση.¹⁴⁰ Ο θεσμικός χαρακτήρας τους αποθάρρυνε τους νέους να ασχοληθούν μαζί τους, αφού αντιπροσώπευαν παρωχημένα και «ξενέρωτη» πολιτικότητα (Τ.Π., Γ.Ζ., Σντ). Η εμμονή που έδειχναν στην οδική ασφάλεια, ίσως, ήταν ένα αίτιο απόρριψης. Η έλξη που ασκούσε ο μοτοσικλετισμός βασιζόταν στη διάθεση των αναβατών να διακινδυνεύσουν κερδίζοντας αποδοχή και αναγνωρισιμότητα. Επιπλέον, οι λέσχες διατηρούσαν ορισμένους επικοινωνιακούς δεσμούς με φορείς της Αριστεράς, σύνδεση που πιθανά απωθούσε κάποιους μη αριστερούς αναβάτες. Ο *Θούριος* πρόβαλε περιστασιακά δράσεις και αιτήματα των

¹³⁷ Κασσαβέτη, *Η ελληνική*, 100-110.

¹³⁸ Η *Ρόδα, τσάντα και κοπάνα* έκοψε πάνω από 200.000 εισιτήρια στη σεζόν 1982-1983, αποτελώντας παράδειγμα για άλλες σχολικές κωμωδίες. Ενδεικτικά: Βαγγέλης Φουρνιστάκης, *Ένας πρωτάρης στο κολέγιο*, (1984) και Κώστας Μπακοδήμος, *Μπορούμε και κάτω από τα θρανία* (1985).

¹³⁹ Έλενα Ματθιοπούλου, «Συναίνεση: τα κόμματα για τη μοτοσικλέτα», *2T* (Απρ 1990), 20-23.

¹⁴⁰ «Μοτοσκόπιο: πανελλήνια, όχι απλά πανελλαδική», *4T* (Απρ 1984), 82.

λεσχών.¹⁴¹ Ενδιαφέρον έδειχνε και ο *Σχολιαστής*, που, ψηλαφώντας την πολιτικότητα των μηχανόβιων, θεωρούσε το μοτοσικλετισμό έκφραση της ανάγκης των νέων να αντισταθούν και να αμφισβητήσουν την κρατική εξουσία. Κρίνοντας από τα κατά καιρούς δημοσιεύματα, η αριστερή ανάγνωση θεωρούσε ότι η αγάπη για τη μοτοσικλέτα παρέπεμπε σε ένα λαϊκό ανδρισμό που εξέφραζε διαθέσεις για αμφισβήτηση, τις οποίες η Αριστερά αποτύγγανε να κεφαλαιοποιήσει.¹⁴²

Το ότι ο πολιτικός χαρακτήρας των λεσχών απασχολούσε φορείς της Αριστεράς είναι εξηγήσιμο. Στην Ελλάδα οι λέσχες δε συνδέονταν με παράνομες πράξεις, όπως σε άλλες χώρες (π.χ. Αυστραλία), όπου οι ομάδες μοτοσικλετιστών που έκαναν παράνομες πράξεις (outlaw clubs) έπαιξαν ρόλο στη συγκρότηση των μοτοσικλετιστικών συλλογικοτήτων.¹⁴³ Η φυσιολογία των λεσχών και των δράσεων διαμαρτυρίας τους (π.χ. διαδηλώσεις) ήταν κοντύτερα σε μια θεσμική πρόσληψη της αντίστασης οικεία στην αριστερά. Σε αυτή τη βάση, αναπτυσσόταν ένας ασυνεχής διάλογος με τις λέσχες.¹⁴⁴ Οι λέσχες, όμως, αντιπροσώπευαν λίγους αναβάτες, καθώς πολλοί προσλάμβαναν την οδήγηση μοτοσικλέτας ως ατομική τελετουργία που δεν ήθελαν να θέσουν υπό την κηδεμονία οποιασδήποτε συλλογικότητας, όπως φαίνεται και στις συνεντεύξεις δύο ανεξάρτητων μοτοσικλετιστών, ενός άνδρα και μιας κοπέλας, που είχαν απογοητευθεί από περιστασιακές επαφές με τις λέσχες.

Συγγραφέας: Με τις λέσχες [...] είχατε κάποια επαφή;

Τ: Προσωπικά δεν είχα [...] επειδή μου «τη σπάει» η ιστορία της λέσχης και του σωματείου και του προέδρου και του γραμματέα. Είναι κάτι στο οποίο είμαι ενάντια.

Σ: Ξέρατε άτομα που ήταν εκεί;

Τ: Ναι, ήξερα. [...] Οι λέσχες δημιουργήθηκαν σαν κλαμπάκια, συγκέντρωση στην αρχή, να γνωριστούνε, να κάνουνε κάποιες εκδρομές παρέα, να κάνουνε κάποια events. [...] Προσπαθούσαν να περάσουν κάποια πράγματα και στον κόσμο στα ίδια τα μέλη της λέσχης, να προσέχουν πιο πολύ, να φοράνε ας πούμε τα κράνη τους. Από την άλλη προσπάθησαν κάποια πράγματα νομικά [...] σε σχέση με το κράτος. Όμως να σου πω τι γίνεται; [...] Πάντα σε όλες τις ιστορίες που υπάρχουν διοικητικά συμβούλια και πρόεδροι και γραμματείς και φαρισαίοι εννιά στις δέκα τέτοιες ιστορίες δε γίνεται ποτέ τίποτα αξιωματικά (Τ. Π. Σντ).

¹⁴¹ «Η πορεία των 3.000 μοτοσικλετών», *Θούριος*, 16/12/1982, 5. Σταύρος Χατζηγηγηγόρης, «Κόντρες με την κοινή λογική», *Θούριος*, 19/1/1984, 32-35. «Τι είναι και που το πάει η ΜΟΤΟΕ;», *Θούριος* (Σεπτ 1984), 19. Γ. Ρ., «Άμεση συμμετοχή και κινητοποίηση», *Θούριος*, 25/10/1984, 25. Αχιλλέας Φ., «Το άτομο μοτοσικλετιστής και η απλή γλώσσα της απομυθοποίησης», *Θούριος* (Καλοκαίρι 1985), 20-21.

¹⁴² Γιάννης Κόλλιας, «Ο μύθος του καμικάζι», *Σχολιαστής* (Απρ 1983), 13.

¹⁴³ George Morgan κ.α., 'Global Fears, Local Anxiety: Policing, Counterterrorism and Moral Panic Over 'Bikie Gang Wars' in New South Wales', *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 43/3 (2010), 580-599.

¹⁴⁴ «Συζήτηση για τη μοτοσικλέτα», *Σχολ* (Φεβρ 1984), 34-36. Σ. Κοντογιάννης και Μ. Στάθης, «Από το περιθώριο στην πολιτική σκηνή», *στο ίδιο*, 36-37.

Είχα γνωρίσει τη λέσχη της Ducati. Κάτι πολύ ψωνισμένους τύπους. [...] Συζητούσαν μόνο για τη μηχανή τους: Μόνο όμως. Δηλαδή δεν υπήρχε κάποιο άλλο θέμα κουβέντας (Γ. Ζ. Σντ).

Τα κείμενα που δημοσιεύονταν στα αριστερά έντυπα δείχνουν την αδυναμία των φορέων της Αριστεράς να κατανοήσουν αυτές τις εκφράσεις πολιτικότητας. Οι συντάκτες των κειμένων ενέτασαν τη διάθεση των μοτοσικλετών για αμφισβήτηση στο αριστερό συμφραζόμενο θεωρώντας αποτυχία της Αριστεράς το ότι δεν μπορούσε να τους προσελκύσει. Έτσι, έντυπα, όπως ο *Σχολιαστής*, προσέδιδαν αντιδεξιό πρόσημο σε επιτελέσεις πολιτικότητας που εξέφραζαν νέους που αδιαφορούσαν για το πολιτικό σύστημα συνολικά. Οι νέοι αυτοί δεν είχαν δεσμούς με την Αριστερά ή τη Δεξιά και απέρριπταν τη διάθεση της Αριστεράς να τους εντάξει κάτω από την ομπρέλα της (Γ. Ζ., Σντ). Αυτή η απορριπτική διάθεση δύσκολα γινόταν κατανοητή από την Αριστερά, αν και ορισμένοι φορείς της προσπαθούσαν να την ερμηνεύσουν. Πιθανά, το ότι επικοινωνιακοί διάυλοι της Αριστεράς βρίσκονταν στα χέρια της Γενιάς του Πολυτεχνείου, που δεν αντιπροσωπεύονταν συστηματικά στις λέσχες, όπως και τις άλλες συλλογικότητες που εξετάσαμε, έπαιζε ρόλο.

Όπως είδαμε, ορισμένες από τις συλλογικότητες, όπως οι οργανωμένοι οπαδοί, ήταν συχνά βίαιες. Η διάθεση τους για βία δημιουργούσε αμηχανία ακόμα και στους πιο ριζοσπαστικούς πολιτικούς χώρους, που ήταν πιο επιφυλακτικοί να εκφραστούν θετικά για τους οργανωμένους οπαδούς από ότι για άλλες συλλογικότητες, όπως οι μοτοσικλετιστές. Το ότι ορισμένοι οπαδοί είχαν σχέσεις με τον αναρχικό και τον ακροδεξιό πολιτικό χώρο επιβεβαιώνονται από το ότι κάποιοι μικροί οπαδικοί πυρήνες όπως η ΝΟΠΟ (εικ. 6,23) και η Τρομοκρατική Οργάνωση Φίλων ΑΕΚ (ΤΟΦΑ) είχαν σαφώς ακροδεξιό προσανατολισμό. (εικ. 6,23). Δυσπροσδιόριστες είναι και οι σχέσεις οπαδών και αναρχικών. Σύμφωνα με έναν πληροφορητή, με δεσμούς με τον αναρχικό χώρο, γύρω στο 1990, ορισμένοι αναρχικοί έθεσαν το ζήτημα συντονισμού αναρχικών και χούλιγκαν με στόχο με στόχο την πρόκληση επεισοδίων. Μάλιστα, είχαν είχαν γραφτεί και σχετικές προκηρύξεις. Πολλοί αναρχικοί αντέδρασαν λέγοντας ότι η αναρχική βία είχε ιδεολογικό υπόβαθρο, ενώ η βία των οπαδών ήταν απολίτικη και αδικαιολόγητη ιδεολογικά (Π. Μ., Σζτ). Το ζήτημα αυτό απαιτεί περαιτέρω έρευνα.

Εικ: 6,23: Φωτογραφία οπαδών του Παναθηναϊκού στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Διακρίνεται πανό με το ναζιστικό σύνθημα Sieg Heil. «Παναθηναϊκός και εθνικισμός». <http://www.youtube.com/watch?v=L25tLidSKks&bpctr=1375781806> (20/7/2013).

Η μη συμπαγής σύνθεση ομάδων, όπως οι οπαδοί, οι μοτοσικλετιστές και οι μουσικόφιλοι, δημιουργούσε αμηχανία στην Αριστερά. Οι φορείς της μάλλον δεν προσλάμβαναν τις δράσεις των ομάδων αυτών ως ανατρεπτικές και η περιστασιακή επικοινωνία με ορισμένους οργανωμένους μοτοσικλετιστές ήταν η εξαίρεση στον κανόνα. Οι νέοι που ανήκαν στις συλλογικότητες αυτές εξέφραζαν διαθέσεις να αμφισβητούν κατεστημένους θεσμούς, όπως η αστυνομία. Όμως, οι διαθέσεις αυτές δεν εξηγούνταν εύκολα με ταξικούς όρους και δεν μπορούσαν να περιληφθούν εύκολα σε κάποιο αριστερόστροφο αφήγημα., Όπως έδειχνε η έρευνα του Κουράκη για την οπαδική βία, οι βίαιοι οπαδοί προέρχονταν συχνά από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα και δεν προσαρμόζονταν στα αριστερά αφηγήματα που επικέντρωναν στη λαϊκή καταγωγή των επαναστατημένων υποκειμένων.¹⁴⁵ Επιπλέον, οι δράσεις των ομάδων αυτών συνδεόταν με μια γεωγραφία διασκέδασης που εστίαζε στην καλοπέραση και αναπτυσσόταν γύρω από χώρους διασκέδασης ξένους στην Αριστερά. Περιλάμβανε ροκάδικα και ντισκοτέκ, όπως το Χωρίς Ανάσα στο Χαϊδάρι, την Όμπρε στο Χαλάνδρι, τη Βικτώρια στη Νίκαια και τη Rainbow στη Δάφνη. Οι χώροι αυτοί απέπνεαν αύρα αμφισβήτησης και συγκέντρωναν νέους που ντύνονταν προκλητικά και ενίοτε συμμετείχαν σε φασαρίες. Ενδεικτικά, θαμώνες της Όμπρε κατέλαβαν ένα αστικό λεωφορείο στο μέσο της δεκαετίας αναγκάζοντας τον οδηγό να αλλάξει διαδρομή. Στα μαγαζιά αυτά μαζεύονταν και οργανωμένοι οπαδοί, αλλά όχι πολιτικοποιημένοι νέοι (Τ. Π., Θ. Β., Σντ).

Οι οπαδοί προχωρούσαν περιστασιακά σε προκλητικές και βίαιες ενέργειες που δύσκολα μπορούσαν να θεωρηθούν αντιστασιακές μέσα από το παραδοσιακό αριστερό αναλυτικό πρίσμα. Οι επαφές με τέτοιες συλλογικότητες μπορούσαν να υπονομεύσουν το προφίλ κάθε αριστερού πολιτικού φορέα. Παρεμβατικές και

¹⁴⁵ Kourakis, 'Football'.

απρόβλεπτες, πράξεις, όπως τα επεισόδια στα γήπεδα, στρεφόταν ενάντια στο κατεστημένο με αποσπασματικό τρόπο. Οι φορείς τους δεν ενδιαφέρονταν να ανατρέψουν κάποια κατεστημένη πολιτική δομή, ούτε να θεωρητικοποιήσουν την αντιδραστικότητά τους. Η ελκυστικότητα των συλλογικοτήτων αυτών εδραζόταν και στην απροσδιοριστία των κινήτρων όσων συμμετείχαν: δεν ήθελαν να ανατρέψουν κάποια εξουσία αλλά να προκαλέσουν.

Εξέφραζαν οι δράσεις αυτές ροπές προς την αποπολιτικοποίηση; Το ερώτημα μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αυτόνομης έρευνας. Ωστόσο, κλείνοντας το κεφάλαιο, θα διατυπώσω ορισμένες υποθέσεις. Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι η αποπολιτικοποίηση εγκαθιστά οικονομικές συμπεριφορές ως πολιτικές προτεραιότητες.¹⁴⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, ίσως οι δράσεις που εξετάσαμε εκφράζουν ροπές προς την αποπολιτικοποίηση, καθώς έφεραν την κατανάλωση ως πολιτισμική σχέση στην πρώτη γραμμή του νεανικού ενδιαφέροντος. Καταναλωτικές επιλογές που νοηματοδοτούνταν ως ανατρεπτικές όπως η χρήση μοτοσικλέτας και οι ροκ συναυλίες υπογράμμιζαν τη διακριτή πολιτισμική ταυτότητα των νέων εκφέροντας μιας αόριστη επαναστατικότητα. Πολλά Μέσα Ενημέρωσης έβλεπαν τις δράσεις αυτές ως απορριπτές ή ακόμα και ως επιζήμιες για τη δημοκρατία. Οι αντιδράσεις καταμαρτυρούν τα όρια εναλλακτικής πολιτικότητας της νεανικής αντίδρασης: η αντίδραση αυτή ήταν αντιπολιτική στη βάση ενός αξιολογικού συστήματος που εξέφραζε παλιότερες αξίες για την πολιτικότητα. Το κυρίαρχο αξιολογικό σύστημα εξέφραζε την παράδοση της δεκαετίας του 1970 και δεν αναγνώριζε εύσημα αγωνιστικότητας σε πράξεις που στρέφονταν απέναντι στο κατεστημένο της δεκαετίας του 1980, όπως οι επιθέσεις ενάντια στην αστυνομία στα γήπεδα. Ήταν ένα αξιολογικό σύστημα που απέρριπτε εναλλακτικές υφολογίες αντίδρασης και την όποια πολιτικότητα ενείχαν. Οι εξελίξεις απηχούν διαλόγους για την πολιτικότητα της «Γενιάς του Golf» στη Δυτική Γερμανία. Εκεί, η πολιτικοποίηση των νέων επικρίθηκε από τα Μέσα Ενημέρωσης και τους μεγαλύτερους γύρω στο 1990. Οι μεγαλύτεροι που έλεγχαν το δημόσιο χώρο, κατηγορούσαν τους νέους ότι ενδιαφέρονταν για τις υλικές απολαύσεις, όπως η απόκτηση ενός αυτοκινήτου Golf και αδιαφορούσαν για την πολιτική. Στην Ελλάδα, μια ανάλογη ροπή αποτυπωνόταν καθαρά σε μια δημοσκόπηση για τις αξίες των νέων που δημοσίευσε το *Κλικ*, ένα έντυπο δημοφιλές στους εικοσάρηδες, το 1990 (Πίνακας 6,3α,β).¹⁴⁷ Η δημοσκόπηση, την οποία το περιοδικό παρουσίασε μάλλον με ικανοποίηση, καθώς ήταν έντυπο κριτικό προς την έντονη πολιτικοποίηση, που είχε χαρακτηρίσει τα πρώτα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση, έδειχνε ότι οι νέοι (ιδίως όσοι γεννήθηκαν μετά το 1964)

¹⁴⁶ Abdeslam Magraoui, 'Depoliticization in Morocco', *Journal of Democracy*, 13/4 (2002), 24.

¹⁴⁷ Maria Stehle, 'Two Generations in Motion: Negotiating the Legacies of the West German Student Movement', *Seminar: A Journal of Germanic Studies*, 46/4 (2010), 402-418. Για τη συγκρότηση της πολιτικότητας των baby-boomers στην ίδια χώρα: Dagmar Herzog, 'Pleasure, Sex and Politics Belong Together': Post-Holocaust Memory and the Sexual Revolution in West Germany', *Critical Inquiry*, 24/2 (1998), 393-44.

δεν αισθάνονταν ότι είχαν κοινούς κώδικες με τις προηγούμενες γενιές. Το ενδιαφέρον για την πολιτική ήταν χαμηλό σε σύγκριση με ενδιαφέροντα όπως η διασκέδαση και το σεξ. Τα αποτελέσματα της δημοσκόπησης συμφωνούν με τις τοποθετήσεις πληροφορητών γεννημένων μετά το 1965, που υποστήριξαν ότι οι παραδοσιακά πολιτικοποιημένοι νέοι, που ανήκαν σε κόμματα και μιλούσαν συχνά για την πολιτική, ήταν πλέον αποθητικοί (M.A., Σντ, Γ.Ζ., Σντ).

Πίνακες 6,3α, 6,4β : Στοιχεία έρευνας της ICAP για το Κλικ για την ταυτότητα των νέων ηλικίας 20-29. Απαντήσεις στα ερωτήματα «Τι είναι πιο σημαντικό για εσάς;» και «Πόσο σας καταλαβαίνουν οι προηγούμενες γενιές;». Δείγμα 1100 ερωτώμενων γεν. 1961-1970 στο Λεκανοπέδιο Αττικής.

Α) Απάντηση στην ερώτηση «Τι είναι πιο σημαντικό για εσάς;»

Ηλικίες	Το σεξ	Η πολιτική	Η ψυχαγωγία
21-23	24%	4%	22%
24-26	17%	1%	13%
27-29	10%	3%	6%
Σύνολο	51%	8%	41%

Β) Απάντηση στο ερώτημα «Πόσο σας καταλαβαίνουν οι προηγούμενες γενιές;»

Ηλικίες	Καθόλου	Λίγο	Απόλυτα
21-23	8%	25%	7%
24-26	4%	25%	2%
27-29	4%	13%	2%
Σύνολο	16%	73%	11%

Πηγή: Στάθης Παπούλιας και Μπάμπης Χλιδατζής, «20 και κάτω: οι χλιδατοί ή φευγάτοι;», *Κλικ* (Μάης 1990), 84-90.

Στις πιο βίαιες εκδοχές του, ο νεανικός πολιτισμός συνεπαγόταν αυθόρμητες παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο και κυρίως ταχύτητα. Εκδηλώσεις, όπως οι κόντρες, τα επεισόδια στα γήπεδα ή τα ντου πριν και κατά τη διάρκεια συναυλιών οργανώνονταν διαρκούσαν λίγο και δύσκολα θα υποστήριζε κανείς ότι ήταν εκ των προτέρων οργανωμένα. Πολλές από τις εικόνες που διαθέτουμε από τέτοια συμβάντα είναι εικόνες νέων σε γρήγορη κίνηση.¹⁴⁸ Ήταν ένας γρήγορος πολιτισμός αντίδρασης: οι συμμετέχοντες σε αυτόν έτρεχαν με τα πόδια ή με μοτοσικλέτες,

¹⁴⁸ Για αναλυτικές παραπομπές: Ζεστανάκης, «Η απολιτική», 176.

προκαλούσαν το κοινό αίσθημα και εξαφανίζονταν μέχρι να επανέλθουν. Όπως επισημαίνει ο John Bale, το τρέξιμο συνδηλώνει την έλλειψη δημόσιας αρμονίας και συγκρούεται με τα αισθήματα ασφάλειας και ηρεμίας που υποδηλώνει το βάδισμα.¹⁴⁹ Η επιτάχυνση των χρόνων παρέμβασης και η χρήση μέσων, όπως οι μοτοσικλές, σήμανε την τεχνολογικοποίηση των τρόπων νεανικής παρέμβασης στη δημόσια αρμονία. Η χρήση μέσων μετακίνησης, όπως οι μοτοσικλές, αποκέντρωνε χωροχρονικά τις δράσεις αμφισβητώντας την ικανότητα της αστυνομίας να ελέγχει το δημόσιο χώρο. Η αστυνομία χρησιμοποίησε νέα μέσα για αντιμετωπίσει τις προκλήσεις. Η ομάδα των μοτοσικλετιστών της αστυνομίας (Z), της οποίας ένα από τα καθήκοντα ήταν οι προληπτικοί έλεγχοι σε μοτοσικλετιστές (μπλόκα), (εικ. 6,24) δημιουργήθηκε το 1979 και το 1988 διέθετε 140 μέλη (φωτ. 6,25).

Εικ. 6,24: Μπλόκα μοτοσικλετιστών της αστυνομίας σε δικυκλιστές: Πηγή Περσιάδου, «Εθελοντές του κινδύνου», *Ένα*, 18/5/1988, 46-53.

Εικ 6,25: Αστυνομικοί Ομάδας Z: Πηγή Περσιάδου, «Εθελοντές του κινδύνου», *Ένα*, 18/5/1988, 46-53.

¹⁴⁹John Bale, 'Running: Running as Working', στο Cresswell (επιμ.), *Geographies*, 36.

Ακροβατώντας ανάμεσα στη διάθεση για πρόκληση και την επιδίωξη μιας προβολής που πρόσφερε αναγνωρισιμότητα που εξαργυρώνονταν πολυεπίπεδα στο επίπεδο της καθημερινής κοινωνικότητας, η αποσπασματικότητα των δράσεων απηχεί έναν ορισμό του πολιτικού σύμφωνα με τον φιλόσοφο Lieven De Cauter. Κατά τον De Cauter, η πολιτική ανατρεπτικότητα δεν εντοπίζεται μόνο στην πολιτική δράση που υπακούει σε ένα προκαθορισμένο πλαίσιο και επιδιώκει συγκεκριμένους στόχους, αλλά εδράζεται σε πρόσκαιρες διακοπές της ομαλής ροής των πραγμάτων, όπως ορίζονται από τους μηχανισμούς εξουσίας, καθώς και στην προσπάθεια ανανοηματοδότησης χώρων που προσλαμβάνονται ως δεδομένοι. Υπό αυτήν την έννοια, ανατρεπτικές είναι οι συλλογικότητες που εκφράζονται διαφορετικά από τις κυρίαρχες νόρμες, αναζητούν τρόπους να σπάνε τις κανονικότητες, να υπονομεύουν τις συμβατικότητες και να διαρρηγνύουν τους κανόνες.¹⁵⁰ Οι συλλογικότητες που εξετάσαμε έκαναν αυτό με πολλούς τρόπους: γράφοντας σε τοίχους, οργανώνοντας κόντρες, προκαλώντας συμπλοκές, ταραάζοντας τη συγκοινωνιακή αρμονία. Σε σύγκριση με τις συλλογικότητες αυτές, ο «αναρχικός» μικρόκοσμος των Εξαρχειών από τον οποίο ξεκίνησε η περιπλάνηση μας, καθώς ήταν συνδεδεμένος με προγενέστερα μοτίβα αγωνιστικότητας, ίσως ήταν και η πλέον κατανοητή αναφορά.

¹⁵⁰ Lieven De Cauter, 'Rebellious prologues: Notes on Subversion / Theses on Activism' στο Lieven De Cauter, κ.α. (επιμ), *Art and Activism in the Age of Globalization*, Ρότερνταμ, NAI Publishers, 2011, 9-10.

Κεφάλαιο 7ο: Σεξ και παρέκκλιση

Απλά μαθήματα σεξ: ανάμεσα στην άγνοια και το έιτζ

Γεννημένη και μεγαλωμένη στο κέντρο της Αθήνας, η Μ.Α. έκανε έρωτα για πρώτη φορά το 1987, σε ηλικία 18 ετών. Καθώς δεν ήθελε να ολοκληρώσει πριν ερωτευθεί, έμεινε η τελευταία χωρίς εμπειρίες κοπέλα μιας πολυμελούς εφηβικής παρέας και - κατά την περιγραφή της- «η τελευταία παρθένα στη γη» (Μ.Α. Σντ). Η εμπειρία της αντανακλά ένα στοιχείο της περιόδου, στο οποίο εστιάζει αυτό το κεφάλαιο: κορυφώνοντας μια διαδικασία που ξεκίνησε στην Ελλάδα, όπως περίπου και στην Ισπανία, στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, στη δεκαετία του 1980 το σεξ έγινε ακόμα πιο ελεύθερο, οι αναπαραστάσεις γι' αυτό διακινούνταν εύκολα στο δημόσιο χώρο και οι προγαμιαίες σχέσεις ήταν κοινές, ακόμα και για τους εφήβους.¹ Όμως, η απελευθέρωση είχε όρια: αν και καταγραφόταν στο δημόσιο χώρο με πολλούς τρόπους, ήταν εν πολλοίς ιδιωτική, ιδίως στις πιο επιλήψιμες επιτελέσεις της. Η επικοινωνία ανάμεσα στους νέους και τους γονείς τους για το σεξ ήταν περιορισμένη, η κρατική ενημέρωση υποτυπώδης και η άγνοια για το σεξ εκτενής.

Το 1983, σε συνέντευξη της στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, η ψυχολόγος Ράνια Καρακατσάνη ανέλυε τις αιτίες αλλαγών στις αντιλήψεις για το σεξ. Το πιο φιλελεύθερο πολιτικό κλίμα, το πιο πλουραλιστικό μιντιακό τοπίο, η μεγαλύτερη ευκολία με την οποία οι νέοι συζητούσαν μεταξύ τους για το σεξ, η σταδιακή αποδοχή των προγαμιαίων σχέσεων για τις κοπέλες και ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων των νέων με τους γονείς τους δημιουργούσαν νέες συνθήκες.² Ωστόσο, η περιγραφή της Καρακατσάνη παρέβλεπε τη δυναμική των αδρανειών δίνοντας μια υπεραισιόδοξη εικόνα. Η άγνοια ήταν σοβαρό πρόβλημα και καθρεπτιζόταν στα συμπεράσματα του 7^{ου} Παγκοσμίου Συνεδρίου Γυναικολογίας το 1983: τουλάχιστον 3.500 νέοι έπασχαν από αφροδίσια νοσήματα στην Ελλάδα.³

Η μικρή διάθεση των κοινωνικών επιστημόνων να μελετήσουν τη σεξουαλικότητα επιδείνωνε το πρόβλημα: ιατροί, κοινωνικοί επιστήμονες και εκπαιδευτικοί ήξεραν λίγα για την ερωτική ζωή των Ελλήνων. Το 1984, σε συνέντευξη της, η κοινωνιολόγος Ιωάννα Λαμπίρη Δημάκη υποστήριζε πως οι ευθύνες έπρεπε να αποδοθούν σε ένα μεταβατικό ιστορικό περιβάλλον, όπου οι φιλελεύθερες ιδέες και το αίτημα για εκδημοκρατισμό συνυπήρχαν με ένα συντηρητικό αξιακό πλαίσιο, ισχυρότερο στην επαρχία αλλά ακμαίο και στην Αθήνα, κυρίως στα μικροαστικά και

¹ Για την Ισπανία: Kostis Kornetis, 'Let's Get Laid Because It's The End of The World!: Sexuality, Gender and the Spanish Left in Late Francoism and the Transición', *European Review of History*, 22/1 (2015), 176-198.

² Στέλλα Χοϊδά, «Σεξ στην εφηβεία. Νέο παιχνίδι με παλιούς κανόνες;», *ΚΕΛ*, 29/5/1983, 3.

³ Άρης Κάρρερ, «Η άγνοια στο σεξ κίνδυνος για τη νεολαία», *ΚΕΛ*, 18/12/1983, 10.

μεσαία στρώματα.⁴ Η έλλειψη πολλών επιστημονικών ερευνών αναγκάζει και την εδώ ανάλυση να στηριχτεί αρκετές φορές σε αποσπασματικά στοιχεία.

Σύμφωνα με μια έρευνα, που έγινε στην Αθήνα το 1984, σε δείγμα 600 ερωτώμενων, 58% συνολικά και το 82% των κάτω των 30 θεωρούσαν φυσιολογικό να έχουν οι γυναίκες προγαμιαίες σχέσεις.⁵ Τη μερική αποδοχή τεκμηριώνει η Renee Hirschon, που υποστηρίζει ότι στην εργατική συνοικία της Κοκκινιάς οι προγαμιαίες σχέσεις συχνά επικρίνονταν και μετά τη Μεταπολίτευση.⁶ Σε κάθε περίπτωση, παρά τη διάδοση του προγαμιαίου σεξ, αρκετοί ένιωθαν άβολα να μιλήσουν για τις ερωτικές τους πρακτικές. Το 1986, το περιοδικό *Εικόνες* επιχείρησε μια πιο τολμηρή έρευνα με ερωτήματα πέρα από το ετεροφυλόφιλο σεξ, για θέματα που συζητούνταν σπάνια, όπως η ομοφυλοφιλία. Η έρευνα δίνει έρεισμα για ορισμένες επισημάνσεις. Πρώτον, πολλοί ερωτώμενοι δίσταζαν να μιλήσουν για την ερωτική τους ζωή. Δεύτερον, δεν υπολογίζονταν ως σεξουαλικά ενεργοί όσοι ανήκαν στην τρίτη ηλικία.⁷ Τρίτον, σχεδόν τα δύο τρίτα των ερωτώμενων θεωρούσαν ότι μετά το 1980 έμφυλες σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές βρίσκονταν σε φάση αναπροσαρμογής, αλλαγή που αποδιδόταν και στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Συγκεκριμένα, 63% των γυναικών συνδύαζαν την οικονομική χειραφέτηση με το δικαίωμα να διεκδικούν συστηματικότερα την ερωτική ικανοποίηση, στοιχείο σημαντικό, καθώς το σεξ δε σήμαινε πάντα απόλυτη ικανοποίηση: μόλις 37% έλεγε ότι είχε οργασμό σε κάθε επαφή.⁸

Η έλλειψη δημόσιου διαλόγου και ενημέρωσης για το σεξ δημιουργούσε προβλήματα. Πέρα από τις ασθένειες, που δε θα μεταδίδονταν τόσο εύκολα σε συνθήκες καλύτερης ενημέρωσης, βασικό ζήτημα ήταν οι εξώγαμες συλλήψεις ως αποτέλεσμα άγνοιας, πλημμελούς χρήσης αντισυλληπτικών και έλλειψης οικογενειακού προγραμματισμού. Η έκτρωση ήταν τυπικά παράνομη, αλλά πολύ συχνή ως το 1986 που νομιμοποιήθηκε.⁹ Το 1986, στις συζητήσεις του νομοσχεδίου για τις εκτρώσεις, συζητήθηκαν για πρώτη φορά στη βουλή ζητήματα για τη σεξουαλικότητα με πρωτοβουλία στελεχών του ΠΑΣΟΚ και της Δημοκρατικής

⁴ Κ. Διαβολίτης κ.α., «Η ερωτική ζωή στο σχολείο», *ΚΕΛ*, 17/6/1984, 7.

⁵ «Ο έρωτας δεν είναι αμαρτία», *ΚΕΛ*, 6/5/1984, 19.

⁶ Renee Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Νέα Υόρκη, Berghahn, 1998, 106-133.

⁷ Τα όρια της σεξουαλικής δραστηριότητας τοποθετούνταν στην ηλικιακή κλίμακα 18-70 για τους άνδρες και 15-65 για τις γυναίκες.

⁸ Γεωργία Καρρά, «Η ερωτική ζωή των Ελλήνων», *Εικόνες*, 19/2/1986, 18-23.

⁹ Στο τέλος της δεκαετίας του 1970 γίνονταν περίπου 300.000 εκτρώσεις ετησίως, συνήθως σε υγειονομικά προβληματικές συνθήκες: Έφη Αβδελά κ.α., «Εκτρωση. Το χρονικό μιας διεκδίκησης, 1976-1986», *Δίψη*, 1 (1986), 12. Το φαινόμενο παίρνει διαφορετικές μορφές σε κάθε χώρα. Για μια σύνοψη μελετών για το φαινόμενο με έμφαση στις Ηνωμένες Πολιτείες: James C. Mohr, 'Sexuality, Reproduction, Contraception and Abortion: A Review of Recent Literature', *Journal of Women's History*, 8/1 (1996), 172-184.

Ανανέωσης (ΔΗΑΝΑ) που παρουσίασαν στο σώμα έρευνες του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Κέντρου Οικογενειακού Προγραμματισμού.¹⁰

Παρότι επίσημες καταγραφές δεν υπήρχαν, οι εκτρώσεις υπολογίζονταν σε περίπου 350.000 ετησίως. Τρεις στις τέσσερις Ελληνίδες συνολικά και μια στις τέσσερις νεαρές κοπέλες που είχαν προγαμιαίες σχέσεις είχε κάνει έκτρωση.¹¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Κέντρου Οικογενειακού Προβληματισμού, που παρουσιάστηκαν στο κοινοβούλιο, πολλές κοπέλες έκαναν σεξ πριν την ενηλικίωση, οι περισσότερες πριν τα 22, ενώ μία στις δύο έκανε έκτρωση στους πρώτους 30 μήνες μετά την πρώτη επαφή.¹² Μια άλλη έρευνα, που πραγματοποιήθηκε ανάμεσα σε φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1991, πιστοποιούσε τάσεις σύγκλισης των σεξουαλικών εμπειριών των γυναικών της Αθήνας και της επαρχίας. Μια στις τρεις φοιτήτριες είχε κάνει σεξ πριν τα 18 το 1991, έναντι 17% το 1981¹³ Μια άλλη έρευνα περιοδικού ανάμεσα σε νέους 21-29 έδειχνε ότι θεωρούσαν το σεξ σημαντικότερο από τη διασκέδαση και την πολιτική.¹⁴

Η γρήγορη σεξουαλική χειραφέτηση και οι συνέπειες της άρχισαν να συζητούνται ως πρόβλημα. Το 1980, δημιουργήθηκαν τα πρώτα δέκα κέντρα οικογενειακού προγραμματισμού σε επιλεγμένα νοσοκομεία με αποστολή, μεταξύ άλλων, να προσφέρουν συμβουλευτική βοήθεια σε νεαρές κοπέλες που δεν είχαν ενημέρωση για τέτοια θέματα και δυσκολεύονταν να τα συζητήσουν με την οικογένειά τους.¹⁵ Προνοητικά, ο Λεωνίδας Κύρκος πρότεινε την εισαγωγή της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στα σχολεία το 1981.¹⁶ Η εκπαίδευση για ζητήματα σεξουαλικότητας και υγείας έχει χρησιμοποιηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. στη Σοβιετική Ένωση) από τις κρατικές εξουσίες ως εργαλείο ποδηγέτησης επιτελέσεων της σεξουαλικότητας.¹⁷ Το ενδιαφέρον του Κύρκου μάλλον απηχούσε αλλαγές σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γαλλία, όπου η ανάγκη να εισαχθεί η σεξουαλική αγωγή στα σχολεία συζητήθηκε συστηματικά μετά το 1975.¹⁸ Ωστόσο, στην Ελλάδα οι προτάσεις αυτές δεν προχώρησαν και εξαιτίας της απροθυμίας των

¹⁰ Κώστας Μαρδάς, «Αμβλώσεις και σεξ. Τι αλλάζει μετά την αποποινικοποίηση», *Εικ.* 4/6/1986, 20-23. Για μια μεταγενέστερη αποτύπωση των εμπειριών της έκτρωσης για τις Ελληνίδες: Alexandra Halkias, *The Empty Candle of Democracy. Sex, Abortion and Nationalism in Modern Greece*, Ντάραμ (NC), Duke University Press, 2004. Η έρευνα πάνω στην οποία βασίστηκε η μελέτη έγινε στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990. Για τη στατιστική εξέλιξη του φαινομένου από τη δεκαετία του 1980 ως τη δεκαετία του 2000 πρβλ: Elizabeth Ioannidi Kapolou, 'Use of Contraception and Abortion in Greece: A Review', *Reproductive Health Matters*, 12/24 (2004), 174-183.

¹¹ Στο ίδιο.

¹² Στο ίδιο. 29% των κοριτσιών είχε ολοκληρωμένες σχέσεις πριν τα 18 και το 51% πριν τα 22.

¹³ Close, *Ελλάδα*, 335-336.

¹⁴ Παπούλιας και Χλιδατζής, «20 και κάτι» 88.

¹⁵ Ioannidi-Kapolou, 'Use of Contraception', 177-178.

¹⁶ Φάνη Πετραλιά, «Το σεξ και πως θα γίνει μάθημα», *Τα Νέα*, 10/2/1981, 7.

¹⁷ Amy E. Randall, 'Abortion Will Deprive You of Happiness. Soviet Reproductive Politics in the Post-Stalin Era', *Journal of Women's History*, 23/3 (2011), 13-38.

¹⁸ Alain Giami, 'Une histoire de l' éducation sexuelle en France: une médicalisation progressive de la sexualité (1945-1980)', *Sexologies* 16 (2007), 219-229 (κυρίως 227-228).

εκπαιδευτικών.¹⁹ Σύμφωνα με έναν καθηγητή σε λύκειο της Κυψέλης, οι εκπαιδευτικοί ήξεραν ότι οι περισσότεροι μαθητές είχαν προγαμιαίες επαφές, αλλά σπάνια ήταν πρόθυμοι να τους ενημερώσουν, εκτιμώντας ότι αυτό ήταν καθήκον των γονιών. Ωστόσο, είχαν γίνει κάποιες ανεπίσημες συζητήσεις σε συλλόγους εκπαιδευτικών (Π.Χ., Σντ). Οι περισσότεροι γονείς ήταν απροετοίμαστοι να μιλήσουν στα παιδιά τους και η προβληματική επικοινωνία για το σεξ αντανάκλασε τον αιφνιδιασμό των μεγαλύτερων απέναντι στις αλλαγές των νεανικών τρόπων ζωής. Το 1983, δύο ψυχολόγοι πραγματοποίησαν έρευνα με ερωτηματολόγιο σε μητέρες εφήβων για το ζήτημα αυτό. Πολλοί γονείς αντιμετώπιζαν τη σεξουαλική δραστηριότητα των αγοριών και των κοριτσιών διαφορετικά. Ενώ η σεξουαλική δράση των αγοριών συχνά ήταν λόγος περηφάνιας για τους γονείς, η αντίστοιχη χειραφέτηση των νεαρών κοριτσιών προκαλούσε συχνά αμηχανία. Η παρθενιά δεν ήταν πια προϋπόθεση για το γάμο, αλλά πολλές μητέρες έβλεπαν τις ερωτικές σχέσεις των κοριτσιών τους ως κάτι δυσάρεστο. Ορισμένες τόνιζαν τις συνέπειες των σεξουαλικών νοσημάτων, παροτρύνοντας τις κόρες τους έμμεσα προς την αποχή.²⁰ Χωρίς ενημέρωση από το σπίτι, πολλές νέες κοπέλες στρέφονταν σε άλλους δίαυλους ενημέρωσης. Το ραδιοτηλεοπτικό τηλεοπτικό τοπίο δεν βοηθούσε και λίγα έντυπα ενημέρωναν για το σεξ. Πολλοί νέοι, όπως η γεννημένη στο τέλος της δεκαετίας του 1960 Γ.Ζ., αντλούσαν πληροφορίες από οπουδήποτε.

Συγγραφέας: Τι ενημέρωση υπήρχε για το σεξ;

Γ: Καμία. Μεταξύ μας ότι λέγαμε. Τι ξέρει η μία, τι έλεγε στην άλλη.

Συγγραφέας: Με τους γονείς σου δεν μπορούσες να μιλήσεις;

Γ: Όχι, γιατί μου έλεγαν όλο μαλακίες. [...] Κομπάρανε πάρα πολύ να σου μιλήσουν για το θέμα. Βασικά το απέφευγαν, δε μιλούσαν. [...] Είχα πάρει ένα βιβλίο στο λύκειο. [...] Τι; Διάβασες αυτό; Πες μας, πες μας!». Έγραφε για τρόπους αντισύλληψης, για στάσεις στο σεξ, για συμπεριφορές κλπ., οπότε το είχα διαβάσει στο Λύκειο για να είμαι ενημερωμένη! Και είχε πολύ πλάκα οπότε το συζητούσα με άλλες κοπέλες. Μια φορά θυμάμαι [ήμασταν] σε μια πλατεία και τα λέγαμε και ήταν όλο απορίες. Δηλαδή, ό,τι διάβασα έπρεπε να το πω μετά γιατί δεν ήξερε κανείς τίποτα (Γ.Ζ. Σντ)

Ορισμένα νέα έντυπα, όπως το *Cosmopolitan*, δημοσίευαν ενημερωτικά κείμενα για το σεξ.²¹ Ακολουθώντας τη διεθνή γραμμή του περιοδικού, η ελληνική έκδοση έδινε έμφαση στον ενεργητικό ρόλο που έπρεπε να έχουν οι γυναίκες στο φλερτ και τη διεκδίκηση της σεξουαλικής ικανοποίησης, αν και δεν έλειπαν και διαφορετικές

¹⁹ Πετραλιά, «Το σεξ».

²⁰ Στέλα Χοϊδά, «Σεξ στην εφηβεία. Γονείς, όχι πια μισόλογα», *ΚΕΛ*, 5/6/1983, 9.

²¹ Ενδεικτικά: «Τι θέλουν οι γυναίκες να γνωρίζουν για το σεξ;», *Cos* (Οκτ 1979), 94-97. Catherine Storr, «Σεξ: Τι είναι ομαλό; Τι δεν είναι;» *Cos* (Ιαν 1980), 37, 112, 127. Nies Lauenzen, «Σεξ: Τώρα τα λέμε στα ίσα», *Cos* (Νοε 1980), 101-103, 140.

προσεγγίσεις που τόνιζαν τις αρνητικές ψυχολογικές συνέπειες που ενείχε η διαρκής συναισθηματική έκθεση στις εφήμερες σεξουαλικές σχέσεις.²² Η δίψα των αναγνώστριών για πληροφόρηση για το σεξ επιβεβαιωνόταν και από τις επιστολές: εκεί αφθονούσαν οι απορίες για το σεξ και οι εκκλήσεις για περισσότερη σχετική ύλη.²³

Ενδεικτικά, το 1982, το περιοδικό δημοσίευσε επιστολή μιας αρραβωνιασμένης αναγνώστριας 19 ετών προς τον συνεργάτη του, σεξολόγο Βαΐτση Αποστολάτο, με αντικείμενο τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες στην υγεία από την πεολειχία και την αιδοιολεξιία, στις οποίες αυτή και ο παρτενέρ της επιδίδονταν συστηματικά.²⁴ Η επιστολή είναι ενδιαφέρουσα: η συντάκτρια δεν είναι μικρή σε ηλικία, είναι ετεροφυλόφιλη και η σχέση της αρκετά «νόμιμη», καθώς είναι αρραβωνιασμένη. Όμως αισθάνεται ενοχές για το πώς κάνει σεξ και επιλέγει να πληροφορηθεί τι emπίπτει στα όρια του «φυσιολογικού» στέλνοντας ανώνυμη επιστολή σε ένα περιοδικό, καθώς δυσκολεύεται να βρει αλλού ασφαλείς πληροφορίες. Την ίδια στρατηγική ενημέρωσης ακολουθούσαν και αρκετοί άνδρες. Στη στήλη συμβουλών του *Playboy* εντοπίζονται παρόμοιες επιστολές ανδρών, σχεδόν πάντα με ελλιπή ή καθόλου στοιχεία.²⁵ Οι αναγνώστες επέλεξαν την ανωνυμία τους, όχι μόνο όταν αναφέρονταν σε ευαίσθητα ζητήματα, όπως η στυτική δυσλειτουργία, ένα οδυνηρό σενάριο για κάθε άντρα, αλλά ακόμα και όταν ζητούσαν πληροφορίες για πιο ανώδυνα θέματα, όπως η αντισύλληψη και το φλερτ.²⁶

Τα περιοδικά αποτελούσαν χώρο επικοινωνίας όπου διασταυρώνονταν απορίες αναγνωστών με τις προτάσεις όσων αναλάμβαναν να τις απαντήσουν. Σύμφωνα με ένα στέλεχος του *Playboy*, τα περιοδικά λάμβαναν πολύ περισσότερες επιστολές από όσες μπορούσαν να δημοσιεύσουν και γινόταν μια επιλογή επιστολών που άγγιζαν θέματα που θεωρούσαν ότι θα ενδιέφεραν περισσότερους αναγνώστες (Α.Χ., Σντ).²⁷ Έντυπα όπως το *Playboy* και το *Cosmopolitan* ανέθεταν το καθήκον των απαντήσεων σε ιατρούς, προσπαθώντας να προσφέρουν απαντήσεις που έχαιραν κάποιας επιστημονικής εγκυρότητας. Επίσης, λειτουργούσαν ως χώροι ανταλλαγής εμπειριών

²² Ενδεικτικά: Joyce Brothers, «Σεξ αντικείμενα γένους αρσενικού», *Cos* (Απρ 1981) 40-44. Άννα Ανδριανού - Βούρου, «Όταν τα αγόρια λένε όχι», *Cos* (Φεβρ 1982), 28, 32-33. «Cosmo-οδηγός. Το τέλειο σεξ», *Cos* (Νοε 1982), 126-127, 148. Πρβλ: Άλκηστη Ξένου, «Ελεύθεροι σκοπευτές: Οι εραστές για μια νύχτα σας βασανίζουν ακόμα;», *Cos* (Φεβρ 1988), 38-40. Στο ζήτημα θα επανέλθω στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας.

²³ «Cosmogράμματα», *Cos* (Ιούλ 1981), 144. «Cosmogράμματα», *Cos* (Σεπτ 1982), 152.

²⁴ Βαΐτσης Αποστολάτος, «Το σώμα μας», *Cos* (Οκτ 1982), 22.

²⁵ Ενδεικτικά: Ν. Σ., *Py* (Ιούλ 1985), 26. «Απελπισμένος», *Py*, (Δεκ 1986), 43. «Φίλοι σου αναγνώστες», *Py* (Μάρ. 1987), 33. [Ανυπόγραφη], *Py*, (Δεκ 1987), 33. J. P., *Py* (Σεπτ 1988), 29. «Απελπισμένος», «Προβλήματα στύσης», *Py* (Μάης 1989), 51. Σ. Μ., «Κλινοσκεπάσματα. Όχι σκευάσματα», *Py* (Νοέ 1989), 61. Πολλοί αναγνώστες υπέγραφαν χρησιμοποιώντας μόνο το μικρό τους όνομα και την πόλη όπου διέμεναν.

²⁶ Ενδεικτικά: [Ανυπόγραφη], *Py* (Ιούλ 1985), 26. Σ. Τ., *Py* (Οκτ 1985), 35. Annie Potts, 'The Essence of the Hard On': Hegemonic Masculinity and the Cultural Construction of 'Erectile Dysfunction', *Men and Masculinities*, 3/1 (2000), 85-103.

²⁷ Συνήθως η σχετική στήλη κάλυπτε μία σελίδα και δημοσίευε λιγότερα από δέκα γράμματα.

και απόψεων ανάμεσα σε αναγνώστες από την Αθήνα και την επαρχία, όχι μόνο εφήβων και νέων αλλά και μεγαλύτερων. Τα περιοδικά αυτά είχαν μεγάλη απήχηση στους εφήβους, αλλά και σε ακροατήρια μέχρι 35 ετών.²⁸

Οι απορίες αυτές αντανάκλυσαν μια αντίφαση στην ύλη των περιοδικών. Την ίδια στιγμή που πρόβαλαν τη σεξουαλική απελευθέρωση, οι στήλες των αποριών έδειχναν ένα τοπίο όπου η χειραφέτηση συμβάδιζε με την άγνοια για ζητήματα σεξουαλικής υγείας. Επιπλέον, η άγνοια αυτή συνδύαζε την πίστη στην οικογένεια, το γάμο, τη συγγένεια και την προσήλωση στη μονογαμία με τη διεκδίκηση του περιστασιακού σεξ και του ερωτικού πλουραλισμού. Το 1980, το *Cosmopolitan* αποφάσισε να κάνει μια έρευνα για την ερωτική ζωή των Ελλήνων, τα αποτελέσματα της οποίας επιβεβαίωναν αυτές τις αντιφάσεις. Η έρευνα έγινε βάσει ενός μεθοδολογικά αμφιλεγόμενου ερωτηματολογίου, με ασάφειες για τα κριτήρια επιλογής του στατιστικού δείγματος. Η ιδέα ανήκε στο Βασίλη Αποστολίδη, έναν κοινωνιολόγο που εργαζόταν στο χώρο της διαφήμισης και των δημόσιων σχέσεων και στο τέλος της δεκαετίας του 1970 δημιούργησε την Εταιρία Ψυχοκοινωνικών Ερευνών. Η έρευνα θα στηριζόταν σε ερωτηματολόγια που είχαν καταρτιστεί με τη βοήθεια επιστημόνων, όπως ο ψυχολόγος Κλήμης Ναυρίδης και ο κοινωνιολόγος Βασίλης Φίλιας, και θα συμπληρώνονταν από το κοινό του *Cosmopolitan*, καθώς και εθελοντές που είχαν δεχθεί να απαντήσουν χωρίς να διευκρινίζεται πώς επελέγησαν.²⁹

Η τύχη της εταιρείας και των συνολικών αποτελεσμάτων της έρευνας αγνοείται, καθώς τα αποτελέσματα της έρευνας δε δημοσιεύθηκαν ποτέ σωρευτικά: δηλαδή τα ερωτηματολόγια της εταιρίας μαζί με εκείνα του περιοδικού. Το καλοκαίρι του 1981 το *Cosmopolitan* δημοσίευσε τα αποτελέσματα των 3.213 ερωτηματολογίων που συμπληρώθηκαν από τους αναγνώστες του. Οι περισσότερες συμμετέχουσες ήταν γυναίκες 15-40 ετών, κυρίως ανύπαντρες (71%), που έμεναν στην Αθήνα και άλλες μεγάλες πόλεις. Πολλές είχαν οικονομική άνεση (63% κέρδιζε πάνω από 20.000 δρχ. το μήνα το 1980).³⁰ Τα συμπεράσματα αναδείκνυαν αντιφάσεις στη στάση των νεαρών γυναικών απέναντι στο σεξ, καθρεφτίζοντας μια μεταβατική συνθήκη: 48% ήταν υπέρ του θρησκευτικού γάμου, 77% υπέρ της μονογαμίας και λίγες υποστήριζαν την ελεύθερη συμβίωση και την πολυγαμία. 43% θεωρούσε την αυτοϊκανοποίηση (διαδεδομένη στις έφηβες) φυσιολογική. Οι περισσότερες αναγνώστριες έκαναν έρωτα στην ηλικία 15-18, ενώ μόλις 10% υποστήριζε ότι δεν είχε επαφές στο διάστημα αυτό. Απογοητευτική ήταν η ενημέρωση για την αντισύλληψη: η πιο κοινή

²⁸ «Μέση κυκλοφορία εντύπων του 1988», *ΟΔ* 1989 191. Κώστας Χαρίσης, «Η εξέλιξη της διαφήμισης το 1989», *ΟΔ* 1990, 45-50. Του ίδιου, «Κεντρικές εξελίξεις της διαφήμισης το 1990 και πρώτες εκτιμήσεις για το 1991», *ΟΔ* 1991, 44-46. Φερενίκη Μαραθωνίτου, «Εξέλιξη της αγοράς των μέσων την τελευταία δεκαετία», *στο ίδιο*, 51-58.

²⁹ «Η ερωτική ζωή των Ελλήνων», *Cos* (Μάρτ 1980), 112. *Cos* (Μάρτ 1980). Το ερωτηματολόγιο ως επισύναψη δινόταν ως επιπλέον έντυπο μαζί με το τεύχος.

³⁰ «Η ερωτική ζωή των Ελλήνων: Μέρος Α», *Cos* (Μάης 1981), 118.

πηγή πληροφόρησης ήταν οι συζητήσεις με συνομήλικες φίλες, 7% είχαν ενημερωθεί σχετικά από τη μητέρα τους, 1% από τον πατέρα τους και 0,2% στο σχολείο. Ελάχιστες χρησιμοποιούσαν αντισυλληπτικά χάπια και η διακεκομμένη συνουσία παρέμενε η πιο δημοφιλής μέθοδος πρόληψης εγκυμοσύνης.³¹ Αν σε χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία και η Γερμανία η πρόοδος των φαρμακευτικών τεχνολογιών και το αντισυλληπτικό χάπι ενσάρκωσαν ελπίδες σεξουαλικής απελευθέρωσης των γυναικών, η περίπτωση της Ελλάδας προσομοιάζει με της Ουγγαρίας όπου η μέθοδος αυτή αντισύλληψης παρέμεινε περιθωριακή.³²

Παρότι οι αναγνώστριες του περιοδικού δήλωναν απελευθερωμένες, οι περισσότερες ήταν παθητικές στο σεξ, στοιχείο που επιβεβαιωνόταν από το ότι ένιωθαν υποχρεωμένες να επιβεβαιώσουν τον ανδρισμό των συντρόφων τους προσποιούμενες οργασμούς (67% προσποιούνταν και 22% όχι).³³ Ελάχιστες επιτελούσαν τις σεξουαλικά επιθετικές θηλυκότητες που το έντυπο υποστήριζε: μια στις 25 είχε κάνει σεξ με πάνω από 20 άνδρες και 6% με πάνω από 10.³⁴ Το δείγμα αντανάκλασε ένα κλίμα ενθουσιασμού και σύγχυσης, συνέπεια της αλλαγής των τρόπων ζωής ως προς το σεξ. Τη συνθήκη επιβεβαίωσε το 1988 ο λέκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών και ειδικός εφηβικής γυναικολογίας Γιώργος Κρεατσάς που τόνιζε πως μαιευτήρες και γυναικολόγοι αντιμετώπιζαν μια πρωτόγνωρη κατάσταση. Μεταφέροντας εμπειρίες από το νοσοκομείο Αλεξάνδρα, ένα από τα μεγαλύτερα μαιευτήρια της Αθήνας, ο Κρεατσάς μιλούσε για πρωτοφανή αύξηση περιστατικών κύησης στις έφηβες, εξέλιξη που απέδιδε στην αύξηση της σεξουαλικής δραστηριότητας των εφήβων αλλά και στις δυσκολίες που είχαν να μιλήσουν με τους γονείς τους για το σεξ.³⁵

³¹ Στο ίδιο, 118-119.

³² Hera Cook, 'The English Sexual Revolution: Technology and Social Change', *History Workshop Journal*, 59/1 (2005), 109-128. Dagmar Herzog, 'Between Coitus and Commodification: Young West German Women and the Impact of the Pill' στο Schildt και Siegfried, *Between Marx and Coca-Cola*, 261-286. Για την περίπτωση της Ουγγαρίας: Judit Takacs, 'Disciplining Gender and (Homo)sexuality in State-socialist Hungary in the 1970s', *European Review of History*, 22/1 (2015), 161-175. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συνέπειες του χαπιού άρχιζαν να αντιμετωπίζονται με αυξανόμενο σκεπτικισμό στη δεκαετία του 1970 σε χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία και η Δυτική Γερμανία: Eva Maria Silies, 'Taking the Pill After the 'Sexual Revolution': Female Contraceptive Decisions in England and West Germany in the 1970s', *European Review of History*, 22/1 (2015), 41-59.

³³ Πρβλ: «Η ερωτική», 119. «Η ερωτική ζωή των Ελλήνων: Μέρος 'B», *Cos* (Ιούν 1981), 108-109.

³⁴ «Η ερωτική», 118-119.

³⁵ «Εφηβική γυναικολογία: Οι κύσεις στη διάρκεια της εφηβείας έχουν αυξηθεί», *ΕτΚ*, 21-22/5/1988, 40.

Εικ. 7,1: Σκίτσο από ρεπορτάζ της εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος* με θέμα τη διαφορά αντιλήψεων νεότερων και μεγαλύτερων για το σεξ: Βούλα Μουράτογλου, «Για το σεξ; Ο γιος μου γνωρίζει περισσότερα», *ΕτΚ*, 22/5/1983, 12-13.

Γιατί συνέβαινε αυτό; Οι γονείς των εφήβων της δεκαετίας του 1980 είχαν γαλουχηθεί σε ένα διαφορετικό ιστορικό περιβάλλον. Δεδομένης της μετεμφυλιακής εσωτερικής μεταναστευτικής ροής πολλοί από αυτούς είχαν μεγαλώσει στην κλειστή ελληνική επαρχία. Ταινίες της δεκαετίας του 1960 και του 1970, όπως οι *Ιστορία μιας ζωής* (1965) και *Στον αστερισμό της παρθένου* (1973), αποτυπώνουν τις διαφορές ανάμεσα στην πρωτεύουσα, όπου τα ήθη είχαν αρχίσει να μετασχηματίζονται, και την πιο συντηρητική επαρχία.³⁶ Η σεξουαλικότητα της δεκαετίας του 1980 φάνταζε ένας διαφορετικός κόσμος, τον οποίο πάσχιζαν και οι ίδιοι να κατανοήσουν και ένιωθαν αδέξιοι να συζητήσουν ακόμα και με τα ίδια τους τα παιδιά. Το 1983, μια εφημερίδα δημοσίευσε μια έρευνα με θέμα την επικοινωνία των γονιών με τα παιδιά τους για το σεξ, που στηριζόταν σε συνεντεύξεις (εικ. 7,1). Μια συνεντευξιαζόμενη γεννημένη το 1943, νέα μητέρα φοιτητή, περιέγραφε γλαφυρά το επικοινωνιακό χάσμα. Αν και με το γιο της τη χώριζαν μόλις είκοσι χρόνια, η ίδια αντιλαμβανόταν την απόσταση ως χαοτική, καθώς θεωρούσε ότι οι εμπειρίες και οι γνώσεις των νέων απείχαν πολύ από τις αντίστοιχες δικές της. Οι δικές της αξίες απηχούσαν την ηθική μιας γενιάς μεγαλωμένης με το μύθο του πελαργού.³⁷ Μια άλλη ερωτώμενη έλεγε ότι «αυτά που λέει ο γιος μου δεν τα έχω κάνει ούτε με τον άνδρα μου». Ελάχιστοι γονείς μιλούσαν με τα παιδιά τους για το σεξ: 28% θεωρούσε τον εαυτό του ικανό και αρμόδιο για τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση των παιδιών του, 47% αγνοούσε θέματα που τα παιδιά γνώριζαν, ενώ 72% πίστευε οι νέοι ήξεραν για το σεξ περισσότερα από τους ίδιους, οπότε δεν υπήρχε λόγος ενημέρωσης.³⁸ Παραφράζοντας τη Valeria Manzano, αν στο Μπουένος Άιρες της δεκαετίας του 1960 το να μιλάς για τη νεολαία σήμαινε να μιλάς

³⁶Για παράδειγμα τα εγκλήματα τιμής εκλείπουν ακόμα και στην επαρχία από την αρχή της δεκαετίας του 1960: Αβδελά, *Δια λόγους*, 235-244 κυρίως..

³⁷ Ορισμένοι γονείς απαντούσαν στα παιδιά τους, όταν εκείνα ρωτούσαν πως γεννιούνται οι άνθρωποι, ότι τα μωρά τα φέρνει ο πελαργός. Ο μύθος είναι ιδιαίτερα γνωστός αλλά προφανώς δεν υπάρχουν στοιχεία για το πόσοι γονείς τον χρησιμοποιούσαν.

³⁸ Μουράτογλου, «Για το σεξ;».

για το σεξ και αντίστροφα, στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980, αν δεν ήσουν νέος, φοβόσουν να μιλήσεις με τη νεολαία για το σεξ όσο φοβούνταν να μιλήσουν μαζί σου και οι νέοι.³⁹

Η βεβαιότητα που εξέφραζαν οι συνεντευξιαζόμενες για το πόσα πολλά ήξεραν τα παιδιά τους για το σεξ ήταν περίπου ειρωνική σε μια πόλη όπου τόσες γυναίκες βίωναν την τραυματική εμπειρία της έκτρωσης.⁴⁰ Η έλλειψη σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης καθρεπτιζόταν στο ότι αρκετοί νέοι, άνδρες και γυναίκες, αντιλαμβάνονταν στην παρθενιά ως βάρος και στίγμα, ειδικά από τη στιγμή που οι περισσότεροι φίλοι τους έπαυαν να είναι παρθένοι και έμεναν από τις λίγες ή τους λίγους χωρίς εμπειρίες στην παρέα τους (Μ. Α. Σντ).⁴¹ Για τα αγόρια, μια λύση ήταν η επίσκεψη σε κάποιο οίκο ανοχής (εικ. 7,2). Δεδομένου ότι η επίσκεψη σε οίκο ανοχής ήταν μια πολύ ιδιωτική διαδικασία, είναι δύσκολο να γίνουν υποθέσεις για το πόσοι άνδρες έχαναν την παρθενιά τους με αυτόν τον τρόπο. Σε συνεντεύξεις τους στον Τύπο, ορισμένες ιερόδουλες υποστήριζαν ότι ο αγοραίος έρωτας παρέμενε αρκετά δημοφιλής στους μαθητές.⁴² Οι δήλωσεις αυτές ενδεχομένως απηχούσαν και τη διάθεση τους να δείξουν ότι οι υπηρεσίες που προσέφεραν εξακολουθούσαν να έχουν ζήτηση από τους νέους και επομένως ίσως πρέπει να αντιμετωπίζονται επιφυλακτικά. Για τις κοπέλες, λύση μπορούσε να είναι μια εφήμερη σχέση με κάποιον έμπειρο που, ακόμα και όταν δεν τις κάλυπτε συναισθηματικά, έδινε εγγυήσεις για την απαλλαγή από τον παρθενικό υμένα.⁴³

Εικ. 7,2: Σαλόνι οίκου ανοχής της Αθήνας στο τέλος της δεκαετίας του 1980: Νικόλας Ζηργάνος, «Παιδιά, η κοπέλα είναι. Ποιος θέλει να περάσει;», *Marie-Claire* (Δεκ 1989), 73

Η παρθενιά γινόταν αντιληπτή ως παράγοντας που παρεμπόδιζε τη συμμετοχή μιας κοπέλας σε δίκτυα κοινωνικότητας που αναπτύσσονταν σε χώρους όπως τα μπαρ και

³⁹ Manzano, 'Sexualizing Youth' 435.

⁴⁰ Για μια περιγραφή σε πρώτο ενικό: «Η 'εμπειρία' μιας έκτρωσης», *Θούριος*, 12/3/1981, 26-27.

⁴¹ Πρβλ: «Κάνοντας έρωτα πρώτη φορά: η στιγμή της μύησης», *Θούριος*, 9/7/1981, 33-36.

⁴² Μουράτογλου, «Για το σεξ;». Για μαρτυρίες ιεροδούλων: «Και οι πόρνες; Πώς βλέπουν εκείνες τον πρωτάρη;», *Θούριος*, 9/7/1981, 36.

⁴³ «Κάνοντας έρωτα για πρώτη φορά».

προϋπέθεταν αν όχι την άμεση σεξουαλική διαθεσιμότητα, τουλάχιστον την εντύπωση ότι η σχέση είχε προοπτικές γρήγορης ολοκλήρωσης (Π.Κ., Μ.Α., Σντ). Σύμφωνα με τον γιο μιας εύπορης οικογένειας και φοιτητή στο Πολυτεχνείο, στην αρχή της δεκαετίας, η διάθεση για εύκολο σεξ συχνά διαφοροποιούσε τις κοπέλες της Αθήνας από εκείνες από την επαρχία που έρχονταν για σπουδές στην Αθήνα.

Π: Τα παιδιά που έρχονταν από την επαρχία κατά βάση έμπαιναν σε κλειστές παρέες.

Συγγραφέας: Υπήρχε δηλαδή ένα διαφορετικό lifestyle στο οποίο τα παιδιά από την επαρχία δεν ήθελαν να ενσωματωθούν; Ή δε μπορούσαν;

Π Και τα δύο. Πολλές φορές δεν επέτρεπαν στον εαυτό τους από ένα συντηρητισμό οικογενειακό και δεν ήταν τόσο αποδεκτοί. Έπρεπε να μπου να παίξουν ένα ρόλο και ενδεχομένως δεν τον έπαιζαν καλά. [...] Μια κοπέλα για να γίνει αποδεκτή πρέπει να είναι απελευθερωμένη, να είναι διατεθειμένη πιο εύκολα να κάνει σεξ. Τα κορίτσια από την επαρχία φέρουν ακόμα το βάρος μιας μαθητικής ζωής διαφορετικής και δεν μπορούν να παίξουν εύκολα αυτόν τον ρόλο (Π. Κ. Σντ)

Είναι δύσκολο να σκιαγραφηθούν οι αλλαγές των στρατηγικών σεξουαλικής χειραφέτησης των νεαρών Αθηναίων. Σύμφωνα με δημοσιογραφικές περιγραφές, η πορνεία ευδοκίμωσε γύρω στο 1985. Ωστόσο, η ευδοκίμηση αυτή είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ποσοτικά, καθώς πολλές ιερόδουλες ήταν αδήλωτες και υπήρχαν πολλοί παράνομοι οίκοι ανοχής. Σύμφωνα με την αστυνομία, το 1985 υπήρχαν 400 πόρνες με άδεια στην Αθήνα, περίπου 2.000 αδήλωτες, περίπου 140 οίκοι ανοχής και αρκετά κρυφά σπίτια.⁴⁴ Σύμφωνα με μια ιερόδουλη, αρκετοί πελάτες ήταν ανήλικοι.⁴⁵ Σύμφωνα με άλλη ιερόδουλη, λίγο αργότερα, το 1989, η κατάσταση αυτή είχε αλλάξει και οι περισσότεροι πελάτες ήταν 30-50 ετών.⁴⁶

Σίγουρα, καθώς διαχρονικά οι γυναίκες που εκδίδονται αντιμετωπίζονται ως ύποπτοι φορείς σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, ο φόβος του έιτζ επηρέασε τους εφήβους, κυρίως μετά το 1987-88.⁴⁷ Τότε ορισμένες ιερόδουλες μιλούσαν για μείωση πελατών στα σπίτια του Μεταξουργείου περίπου 40%.⁴⁸ Κάποιοι απέρριπταν το επί πληρωμή σεξ επειδή οι προγαμιαίες σχέσεις πλέον ήταν πιο εύκολες. Για τους γεννημένους μετά το 1965, οι προγαμιαίες σχέσεις ήταν σχεδόν αυτονόητο κομμάτι της μαθητικής καθημερινότητας στα τελευταία χρόνια του λυκείου. Ορισμένοι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι ακόμα και όσοι δεν είχαν ολοκληρωμένες σχέσεις, έβλεπαν ότι το προγαμιαίο σεξ ήταν εφικτό, αλλαγή που εκφραζόταν και στο επίπεδο των αναπαραστάσεων, όπου η πρώτη φορά σε οίκο ανοχής περιγραφόταν ως επώδυνη

⁴⁴ Γιώργος Κοϊλιάρης, «Πορνεία 1985: Μια ιερόδουλη εξομολογείται», *ΕτΚ*, 7-8/12/1985, 24-25.

⁴⁵ Άντα Σεϊμανίδη, «Οίκοι ανοχής: Η μπόχα έρχεται απέξω», *ΕτΚ*, 7-8/4/1984, 32-33, 43.

⁴⁶ Ζηργάνος, «Παιδιά, η κοπέλα είναι», 78.

⁴⁷ Η διαπίστωση στο πρώτο σκέλος της πρότασης από το: Donna J. Guy, 'Stigma, Pleasures and Dutiful Daughters', *Journal of Women's History*, 10/3 (1998), 11.

⁴⁸ Άρης Πορτοσάλτε, «Τρόμος στα κόκκινα φανάρια», *ΕτΚ*, 17-18/1/1987, 24-25.

εμπειρία που μπορούσε να στιγματίσει εσαεί τη σεξουαλική ζωή του εφήβου (Μ. Α., Ν. Π., Σντ).⁴⁹ Τα μεικτά λύκεια και άλλοι χώροι ανάλογης κοινωνικότητας, όπως τα φροντιστήρια ξένων γλωσσών, βοηθούσαν να δημιουργούνται μεγάλες συντροφίες στο πλαίσιο των οποίων προέκυπταν και ερωτικές σχέσεις. Η συνήθεια των γονιών να στέλνουν τα παιδιά τους να μαθαίνουν ξένες γλώσσες είχε γενικευτεί και η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας - κυρίως αγγλικών - ήταν διαδεδομένη ακόμα και στα εργατικά προάστια. Επομένως, η αλλαγή των μοτίβων κοινωνικότητας άγγιξε ακόμα και νέους από λαϊκές οικογένειες.⁵⁰ Η κανονικοποίηση της συμμετοχής στις γενικές εξετάσεις και η παρακολούθηση φροντιστηρίου συχνά εκτός της συνοικίας διευκόλυνε τους μαθητές να αποκτούν δεσμούς με μαθητές μακριά από τα καχύποπτα βλέμματα των γειτόνων, στοιχείο που βοηθούσε και τη σύναψη ερωτικών σχέσεων.⁵¹ Μετά το 1990, η υποστολή της ερωτικής διάθεσης των εφήβων ως συνέπεια της επίτασης του μαθητικού ωραρίου στο τέλος του λυκείου, αποτέλεσε και θέμα κριτικής από τη σκοπιά της νεανικής λογοτεχνίας.⁵²

Το 1985, μια μικρή έρευνα υποστήριζε ότι οι νέοι στρέφονταν στη μονογαμία και το ρομαντισμό εξαιτίας και του φόβου του έιτζ.⁵³ Ενδεχομένως, ορισμένοι έφηβοι επηρεάστηκαν και έγιναν επιφυλακτικότεροι απέναντι στις εφήμερες σχέσεις. Όμως, αυτό δεν ήταν γενικευμένη τάση. Ο ιδιοκτήτης της ντισκοτέκ Εργοστάσιο αμφισβητούσε το συμπέρασμα της έρευνας λέγοντας ότι πολλοί θαμώνες της επιχείρισης άλλαζαν συχνά συντρόφους.⁵⁴ Και οι αναγνώστες του *Playboy* έδιναν μια παρόμοια εικόνα σε σχετική έρευνα του περιοδικού. Καθώς πάνω από το 70% όσων απάντησαν στην έρευνα ήταν 17-29 ετών, η έρευνα αυτή προσέφερε μια μάλλον επιμέρους εικόνα των συνηθειών των εφήβων και των νέων.⁵⁵ Τουλάχιστον, σύμφωνα με αυτήν, οι νέοι ήταν ανοιχτοί σε πειραματισμούς και ικανοποιημένοι από την ερωτική τους ζωή. Αρκετοί επιδιόταν συστηματικά σε πρακτικές πέρα από την κολπική διείσδυση. Ο αυνανισμός, τα πλούσια προκαταρκτικά και ο στοματικός έρευνας ήταν διαδεδομένες συνήθειες σε άνδρες και γυναίκες. Περισσότερες από τις μισές συμμετέχουσες είχαν εμπειρίες πρωκτικού σεξ. Σχεδόν οι μισοί υποστήριζαν ότι είχαν εμπειρίες ομαδικού έρωτα και αντίστοιχα ποσοστά γυναικών ότι χρησιμοποιούσαν σεξουαλικά βοηθήματα, όπως δονητές, δαντελωτά εσώρουχα και πορνογραφικά περιοδικά. Οι περισσότεροι, άνδρες και γυναίκες, απέρριπταν τη μονογαμία, έχοντας παράλληλες ερωτικές επαφές ενώ βρίσκονταν σε μόνιμη σχέση.⁵⁶

⁴⁹ Βλ ενδεικτικά την ταινία *Ισόβια* του Γιάννη Δαλιανίδη (1988).

⁵⁰ Στο ίδιο. «Ποιες είναι οι 988 σχολές ξένων γλωσσών», *Ιδιωτικές Σχολές*, 15/8/1990, 16-25..

⁵¹ Για παράδειγμα, πολλοί μαθητές από γειτονιές του κέντρου πήγαιναν σε φροντιστήρια στην Πλατεία Κάνιγγος.

⁵² Για ένα παράδειγμα: Ελένη Δικαίου, *Μου μαθαίνετε να χαμογελάω σας παρακαλώ*, Αθήνα, Πατάκης, 1994.

⁵³ Ολγα Μπατή, «Κάντε έρωτα, όχι σεξ», *Γυν*, 20/2/1985, 34-40.

⁵⁴ Στο ίδιο, 36.

⁵⁵ Λέια Βιτάλη κ.α., «Οι Έλληνες και ο έρωτας Ι», *Py* (Απρ 1989), 83.

⁵⁶ *Py* (Μάης 1989), 103, 198-201, (Ιούν 1989) 183-186, (Ιούλ 1989) 67-69, 112, (Αυγ 1989), 65-67.

Η έρευνα αυτή δεν προσφέρεται για εύκολες γενικεύσεις. Το *Playboy* μιλούσε ανοιχτά για το σεξ και πιθανά άνθρωποι που επιδίωκαν την εικόνα του προχωρημένου υπεραντιπροσωπεύονται στο δείγμα. Όμως, και άλλα στοιχεία δείχνουν ότι οι παράλληλες σχέσεις ήταν διαδεδομένες, κάτι που διευκολύνθηκε από την αλλαγή της νομικής αντιμετώπισης των εξωσυζυγικών σχέσεων. Ο νόμος 1272 αποποινικοποίησε τη μοιχεία το 1982. Η εξάλειψη του φόβου για στιγματισμό και νομικές κυρώσεις συνέβαλε στο να διαδοθούν οι εξωσυζυγικές σχέσεις μετά το έτος αυτό, στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από την αύξηση των διαζυγίων.⁵⁷ Πάντως, αν και οι αντιδράσεις απέναντι στην απόφαση ήταν χλιαρές, αρκετοί Αθηναίοι - ακόμα και νέοι - αρχικά ήταν αντίθετοι στο νέο νομικό πλαίσιο, καθώς έβλεπαν την αποποινικοποίηση των εξωσυζυγικών σχέσεων ως εξέλιξη που απειλούσε την παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια την οποία θεωρούσαν σημαντικό θεσμό για την κοινωνική συνοχή.⁵⁸

Αν και οι εξωσυζυγικές σχέσεις σπάνια καταγράφονται στο δημόσιο χώρο και εξομολογούνται δύσκολα, εντοπίζονται σποραδικές αναφορές για το ζήτημα σε περιοδικά και εφημερίδες. Καθώς ο έγγαμος βίος και η μονογαμία γίνονταν αποδεκτές ως κατεξοχήν μοντέλο οργάνωσης της σεξουαλικότητας, οι εξωσυζυγικές σχέσεις προσλαμβάνονταν ως παρεκκλίνουσα συμπεριφορά που έθετε το δεσμό σε κίνδυνο και μπορούσε να οδηγήσει σε διαζύγιο πληγώνοντας τα παιδιά. Αυτό δεν ήταν απόλυτο. Συχνά η αποκάλυψη της μοιχείας σηματοδοτούσε την αρχή μιας περιόδου εντάσεων, συνομιλιών και διαπραγματεύσεων που διασάλευε τις σχέσεις των συζύγων, αλλά δεν οδηγούσε αναγκαστικά στο διαζύγιο, ιδίως όταν υπήρχαν παιδιά.⁵⁹ Η πορεία του επαγγέλματος του ιδιωτικού αστυνομικού αποτυπώνει στοιχεία αυτής της αλλαγής: Το επάγγελμα συνδεόταν με τις υποθέσεις εξωσυζυγικών σχέσεων ως το 1982 καθώς ορισμένοι Αθηναίοι (κυρίως εύποροι) κατέφευγαν στους ιδιωτικούς αστυνομικούς ώστε να συλλέξουν στοιχεία για να πιάσουν επ' αυτοφώρω την/ τον σύντροφο τους. Το επάγγελμα άκμασε από το μέσο της δεκαετίας του 1960 ως το 1982. Μετά το 1982, δηλαδή αφού αποποινικοποιήθηκε η μοιχεία, όλο και λιγότεροι χρησιμοποιούσαν τους ιδιωτικούς αστυνομικούς. Σύμφωνα με τον πρόεδρο της Πανελληνίας Ένωσης Ιδιωτικών Αστυνομικών, οι υποθέσεις μοιχείας μειώθηκαν περίπου 80% από το 1982 έως το 1990, παρότι τότε ακόμα λειτουργούσαν περίπου 85 γραφεία ντετέκτιβ στην Αθήνα. Το 1989, μια έμπειρη ντετέκτιβ υποστήριξε ότι όσοι τελικά χώριζαν ήταν

⁵⁷ Νατάσα Πατσιούρα, «Ερωτικά τρίγωνα. Το νέο στιλ της συζυγικής απιστίας μετά την αποποινικοποίηση», *Εικόνες*, 29/5/1986, 10-14. Laura Maratou Alípranti, 'Matrimonial Models' στο: Charalambis, *Recent Social*, 128-139 (ιδίως 139).

⁵⁸ Σουλβάνα Ράπτη, «Πιο 'πουριτανή' η Αθήνα από την επαρχία», *ΒτΚ*, 5/8/1984, 6.

⁵⁹ Για ποσοτικά δεδομένα για την αποδοχή των εξωσυζυγικών σχέσεων στην Αθήνα: «Πιο ανεκτικοί στη συζυγική απιστία», *ΚΕλ*, 3/6/1984, 17.

μειοψηφία.⁶⁰ Η επιλογή αυτή ήταν αποτέλεσμα ανάγκης και δεν απηχούσε μια στροφή προς το μοντέλο του ανοιχτού γάμου. Η αντίληψη που ήθελε το διαζύγιο να αποτελεί αιτία στιγματισμού είχε χαλαρώσει. Όπως επισήμαινε μια δημοσιογράφος το 1984, παλαιότερα οι διαζευγμένες έμοιαζαν πρόσφορη λεία στις κατακτητικές διαθέσεις του γείτονα, του συγγενή και του προστάτη άνδρα ευρύτερα. Αντίστοιχα, οι άνδρες που χώριζαν γεννούσαν υπόνοιες για κουσουρία στο περιβάλλον τους, δηλαδή ότι ήταν ομοφυλόφιλοι ή σεξουαλικά ανεπαρκείς.⁶¹ Η αντίληψη αυτή άλλαξε βαθμιαία από το 1970 και μετά και συνοδεύθηκε από αύξηση των διαζυγίων που διπλασιάστηκαν ως το 1981 και τριπλασιάστηκαν ως το μέσο της δεκαετίας.⁶² Όπως έλεγε το 1986 ο επιστημονικός διευθυντής του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής, ενός οργανισμού που ειδικευόταν στην αντιμετώπιση ψυχολογικών προβλημάτων που παρουσίαζαν ορισμένοι διαζευγμένοι, όπως η κατάθλιψη, η δεκαετία του 1980 ήταν η πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία που το διαζύγιο έτεινε να θεωρείται φυσιολογικό.⁶³ Σπάνια πάντως τα ζευγάρια επικαλούνταν ως λόγο διαζυγίου τη μοιχεία και συνήθως επέλεγαν το συναινετικό διαζύγιο πίσω από το οποίο κρύβονταν διάφορα αίτια, συμπεριλαμβανομένης της σεξουαλικής δυσαρμονίας. Αν το στερεότυπο που ήθελε τους διαζευγμένους σεξουαλικά δυσλειτουργικούς και δυνάμει γκέι και τις διαζευγμένες «εύκολες» υποχωρούσε, η άποψη ότι τα παιδιά των χωρισμένων γονιών ήταν δυστυχισμένα παρέμενε ισχυρή: σύμφωνα με μια έμπειρη ψυχολόγο, η αντίληψη αυτή είχε τις βάσεις της στη δομή της ελληνικής οικογένειας καθώς συχνά μετά το διαζύγιο οι οικογένειες του πρώην ζευγαριού χωρίζονταν σε αντίπαλα στρατόπεδα κατηγορώντας η μία την άλλη στα παιδιά.⁶⁴ Υπήρχε μετατόπιση του στίγματος από το σύζυγο στο γονέα: οι διαζευγμένοι δεν ήταν πια ύποπτοι ως δυνητικά ομοφυλόφιλοι αλλά ως ανεύθυνοι και ακατάλληλοι για γονείς. Συνεπώς το διαζύγιο είχε μικρότερο κοινωνικό και ηθικό κόστος για τα ζευγάρια χωρίς παιδιά.⁶⁵

⁶⁰ Αρετή Αθανασίου, «Οι σύγχρονοι σερλοκ-χολμς της Αθήνας», *MC* (Αύγ 1989), 41-45. Χριστίνα Πίτουρα, Πέτρος Κασσιμάτης, «Ιππότες για όλες τις δουλειές», *ΕτΚ*, 6/5/1990, 38-39.

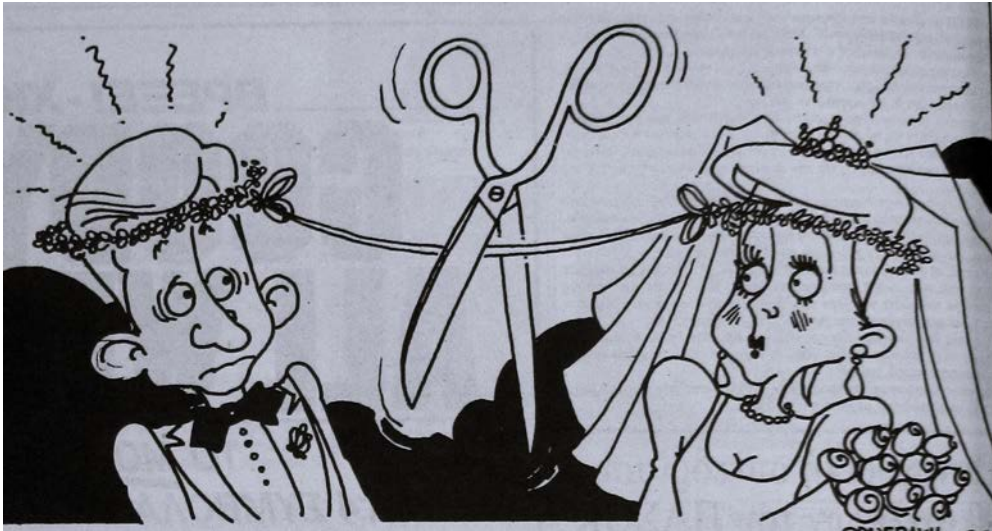
⁶¹ Χριστίνα Σταματέλου, «Διαζύγιο, δέκα χρόνια μετά», *ΒτΚ*, 29/1/1984, 35.

⁶² Στο ίδιο. Πρβλ: Maratou Alipranti, 'Matrimonial Models'.

⁶³ Λίζα Μαρέλου, «Το διαζύγιο σήμερα», *Εικόνες*, 16/4/1986, 17.

⁶⁴ Χριστίνα Σταματέλου, «Όλα ξεκινούν ωραία», *Τα Νέα*, 24/11/1987, 22.

⁶⁵ Της ίδιας, «Η αλήθεια και το άλλοθι», *Τα Νέα*, 25/11/1987, 26.

Εικ 7,3: Ο Σπύρος Ορνεράκης γελοιογραφεί με αφορμή την αύξηση των διαζυγίων στην Ελλάδα: Χριστιάνα Σταματέλου, «Η αλήθεια και το άλλοθι», *Τα Νέα*, 25/11/1987, 26.

Η ανεκτικότητα απέναντι στις εξωσυζυγικές σχέσεις ήταν κυρίως συνέπεια του φόβου για το διαζύγιο. Σπάνια οι εξωσυζυγικές σχέσεις ήταν μια αμοιβαία αποδεκτή επιλογή στο πλαίσιο ενός ανοικτού γάμου, αν και στο χώρο του θεάματος και της υψηλής κοινωνίας υπήρχαν λίγες τέτοιες περιπτώσεις.⁶⁶ Επίσης, ορισμένα ζευγάρια ήταν ανοιχτά σε πρακτικές όπως ο ομαδικός έρωτας και η ανταλλαγή συντρόφων. Αυτές σπανιότατα καταγράφονταν στο δημόσιο χώρο. Το 1987, το *Playboy* δημοσίευσε ένα ρεπορτάζ όπου υποστηριζόταν ότι ορισμένοι Αθηναίοι οργάνωναν όργια, γνωστά στην αργκό ως παρτούζες: το «ψώνισμα» γινόταν σε χώρους διασκέδασης όπως ακριβά μπαρ και μέσω ανώνυμων μικρών αγγελιών σε ερωτικά περιοδικά.⁶⁷ Αγγελίες με στόχο την ερωτική συνεύρεση βρίσκουμε και σε άλλα έντυπα, όπως στις κίτρινες σελίδες του *Σχολιαστή*. Στο περιοδικό δημοσιεύονταν επιστολές, συχνά και από ομοφυλόφιλους και λεσβίες, που αναζητούσαν γνωριμίες με προφανή στόχο το σεξ. Σποραδικά εντοπίζονται και αγγελίες συντακτών που ενδιαφέρονταν για ομαδικό σεξ.⁶⁸

Πόσο πιο ριζοσπαστικές έγιναν οι σεξουαλικές συμπεριφορές ακολουθώντας τον πολλαπλασιασμό των αναπαραστάσεων; Όπως είδαμε, η εφηβική και μετεφηβική σεξουαλικότητα είχε γίνει πιο τολμηρή και η κατάσταση αυτή ήταν δύσκολα διαχειρίσιμη από τους γονείς που δίσταζαν να μιλήσουν με τα παιδιά τους για το σεξ, κάτι που δεν άλλαξε ούτε μετά την εμφάνιση του έιτζ. Το έιτζ άργησε να απασχολήσει τους Αθηναίους, σε σχέση με τους κατοίκους άλλων ευρωπαϊκών

⁶⁶ Δέσποινα Τριβόλη, «Ο Άρης Τερζόπουλος για το θάνατο του lifestyle», *Lifo*, 19/6/2008.

⁶⁷ Λεία Βιτάλη, «Αθήνα: Έξω από τα δόντια. Παρτούζες», *Py* (Δεκ 1987), 134-137, 194.

⁶⁸ Ενδεικτικά: Μαλβίνα και Έλλη, «Δύο πνευματώδεις υπάρξεις θέλουν συντροφιά», *Σχολ* (Φεβρ 1987), 26. «Τζεμιλέ», «Μόνο για ακομπλεξάριστους», *Σχολ*, [Ιαν 1988 (α)], 45. Δημήτρης Αναστόπουλος, «Ζητούνται άτομα αμφοτέρων των φύλων», *Σχολ* [Ιαν 1988 (β)], 47.

πόλεων. Ενώ τα πρώτα κρούσματα καταγράφηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1981, το 1983 οι γιατροί του Νοσοκομείου Συγγρού διαβεβαίωναν ότι δεν υπήρχε λόγος ανησυχίας, καθώς κανένα κρούσμα της «νόσου των ομοφυλοφίλων» δεν είχε καταγραφεί στην Ελλάδα.⁶⁹ Πάντως, παρότι εκφράσεις όπως η παραπάνω εντοπίζονται ακόμα και σε αριστερά έντυπα, όπως η *Ελευθεροτυπία*, παίρνοντας αποστάσεις από τους Κώστα Γιαννακόπουλο και Έφη Πλεξουσάκη και συμφωνώντας με τον James Faubion, θα έλεγα ότι, αντίθετα με άλλες χώρες που το έιτζ ταυτίστηκε σχεδόν αποκλειστικά με τους γκέι στα πρώτα χρόνια μετά την εμφάνιση του, στην Ελλάδα τέτοιες ταυτίσεις ήταν αποσπασματικές και η διάδοση του ιού αποδόθηκε συχνότερα στη διάδοση των περιστασιακών ερωτικών σχέσεων.⁷⁰ Το πρώτο κρούσμα δηλώθηκε στις 25 Οκτωβρίου 1983 και ακολούθησαν έξι περιστατικά ως τον Σεπτέμβριο του 1984 (πιν. 7,1). Ως το 1985, η ανησυχία ήταν ακόμα περιορισμένη, καθώς οι πρώτοι ασθενείς είτε δεν ήταν Έλληνες είτε είχαν πρόσφατα ταξιδέψει σε εξωτικούς προορισμούς (κάτι που απείχε από το στυλ ζωής του μέσου Αθηναίου) είτε δεν ήταν ετερόφυλοι.⁷¹ Η συνειδητοποίηση του ότι ο ιός δεν αφορούσε μόνο όσους είχαν «εξωτική» ερωτική συμπεριφορά υπήρξε επίπονη. Η σχετική εξέταση για τον ιό πραγματοποιούνταν σε όλα τα δημόσια νοσοκομεία από το 1984 και οι Αθηναίοι πληροφορούνταν επίσημα ότι το έιτζ τους απειλούσε. Παράλληλα, μάθαιναν ότι αν και οι ομοφυλόφιλοι και οι τοξικομανείς πιο ευπρόσβλητοι, ο ιός μεταδιδόταν μέσω της κολπικής επαφής απειλώντας και τους ετερόφυλους.⁷²

Πίνακας 7,1: HIV οροθετικά άτομα κατά έτος δήλωσης και φύλο στην Ελλάδα, 1984-1990.

Έτος Δήλωσης	Άνδρες	Ποσοστό Ανδρών	Γυναίκες	Ποσοστό Γυναικών	Σύνολο ⁷³	Συχνότητα ⁷⁴
1984	7	100,0	0	0,0	7	0,7
1985	9	90,0	1	10,0	10	1,0
1986	39	97,5	1	2,5	40	4,0
1987	56	87,5	8	12,5	64	6,4
1988	103	92,0	6	5,4	112	11,2
1989	126	86,3	17	11,6	145	14,5
1990	192	86,9	27	12,2	221	21,8

⁶⁹ Λευτέρης Γύρας, «Νόσος των ομοφυλοφίλων: κανένα κρούσμα στην Ελλάδα», *ΚΕΛ*, 4/9/1983, 7.

⁷⁰ Faubion, *Modern Greek Lessons*, 270. Evi Plexoussaki και Kostas Yannacopoulos, 'Le mal purifié : Manipulation du sida en Grèce', *L'homme*, 139 (1996), 125-135.

⁷¹ Ν. Νταουντάκη, «AIDS: Η νόσος του 20^{ου} αιώνα», *Τα Νέα*, 23/5/1985, 11.

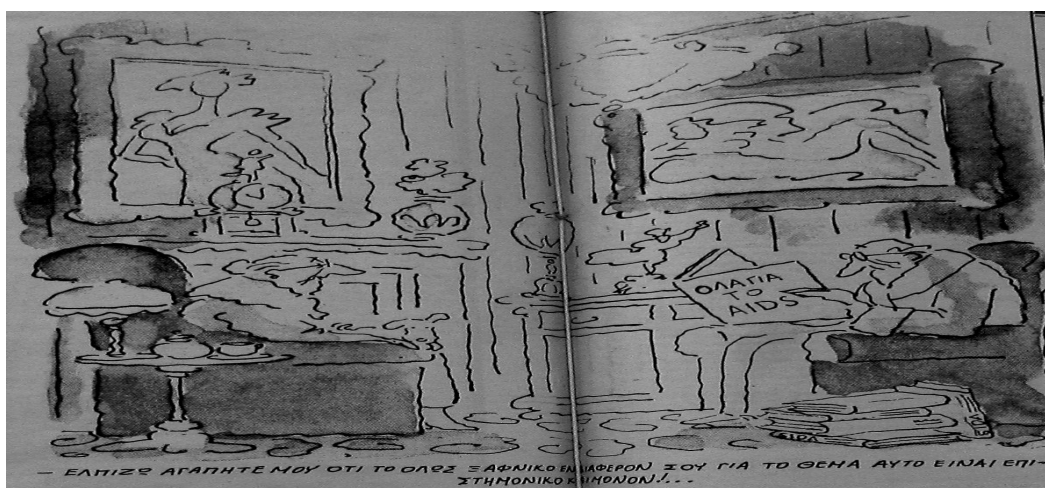
⁷² Μ. Κατσανοπούλου, «AIDS: Ο ύπουλος εχθρός του οργανισμού», *ΒτΚ*, 11/8/1985, 27.

⁷³ Περιλαμβάνει ασθενείς των οποίων το φύλο δεν είναι γνωστό.

⁷⁴ Ανά εκατομμύριο πληθυσμού.

Πηγή: Πρόταση εθνικού σχεδίου για την αντιμετώπιση της HIV / AIDS Λοίμωξης, Αθήνα, ΚΕΛΠΝΟ, χ.χ. 18.

Μετά το 1986, το δημόσιο ενδιαφέρον για τον ιό και τις μεθόδους πρόληψης επιτάθηκε οδηγώντας σε ακρότητες. Σε ένα ακραίο και γκροτέσκο, για τα σημερινά μέτρα, στιγμιότυπο έγινε απολύμανση πισίνων στο Ολυμπιακό Αθλητικό Κέντρο Αθηνών (ΟΑΚΑ) μετά από αίτημα αθλητών που φοβούνταν μην κολλήσουν έιτζ από το νερό.⁷⁵ Καθώς γεγονότα όπως ο θάνατος του μόδιστρου Μπίλυ Μπο τον Ιούνιο του 1987 προκάλεσαν αίσθηση, πολλά έντυπα δημοσίευσαν αφιερώματα για τις μεθόδους προστασίας.⁷⁶ Όμως, αν και ορισμένα από αυτά ήταν αξιόλογα και συνοδεύονταν από έξυπνα επικοινωνιακά μέσα, όπως ευφυή σκίτσα (εικ. 7,4) υπήρχαν όρια ως προς τα ακροατήρια που μπορούσαν να αγγίξουν και δεν μπορούσαν να υποκαταστήσουν την πολιτεία, της οποίας οι ετοιμότητες αποδεικνύονταν μικρές: οι ιατροί που είχαν τις γνώσεις ώστε να χρησιμοποιηθούν ως σύμβουλοι υγείας για την ενημέρωση του κοινού για το έιτζ δεν ήταν πάνω από 20% το 1988.⁷⁷

Εικ. 7,4: Γελοιογραφία με θέμα το AIDS: «AIDS. Η σκιά του πέμπτου ιππότη της αποκαλύψεως σκεπάζει τη γη», *BTK*, 21/12/1986, 28-29.

Σχεδόν πέντε χρόνια μετά την εμφάνιση του ιού, η Υγειονομική Σχολή Αθηνών πραγματοποίησε, σε συνεργασία με την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, την πρώτη έρευνα με θέμα το έιτζ σε τυχαία δείγματα ερωτώμενων στην Αθήνα. Αρκετοί

⁷⁵ Ο φόβος φυλάει τα έρημα», *Φίλαθλος*, 10/1/1987, 2.

⁷⁶ Ενδεικτικά: «AIDS. Η σκιά του πέμπτου ιππότη της αποκαλύψεως σκεπάζει τη γη», *BTK*, 21/12/1986, 27-30.

⁷⁷ Ν. Ματσανιώτης, «Το AIDS, οι προκαταλήψεις και η ενημέρωση που δεν έγινε», *BTK*, 30/4/1988, 12.

Αθηναίοι είχαν βασικές γνώσεις: μόλις 1,7% πίστευε ότι θα μπορούσε να κολλήσει τον ιό επειδή δεν υπάκουε στο Θεό και 6,9% επειδή δεν έπλενε σωστά τα χέρια του. 67% γνώριζε ότι γίνονταν εξετάσεις και στην Αθήνα. Για τους περισσότερους, το έιτζ αφορούσε τους άλλους: 53% δήλωνε ότι ο ιός απειλούσε τους κατοίκους της περιοχής του και 75% ότι δεν υπήρχε περίπτωση να κολλήσει καθώς είχε μονογαμικές σχέσεις.⁷⁸

Το σύνδρομο διατάραξε την ερωτική ζωή όσων είχαν χειραφετηθεί σεξουαλικά πριν το μέσο της δεκαετίας. Αντίθετα με θεραπεύσιμα σεξουαλικά νοσήματα, όπως η σύφιλη και η βλεννόρροια, το έιτζ προλαμβανόταν μόνο με το προφυλακτικό. Στην Ελλάδα, όπου κύρια μέθοδος αντισύλληψης ήταν η έκτρωση, η έλλειψη σεξουαλικής αγωγής δυσκόλευε τα πράγματα καθώς πολλοί άνδρες - ακόμα και με ειδικές γνώσεις - απέφευγαν το προφυλακτικό: το 1989, μόνο 34,1% των σπουδαστών επαγγελματιών υγείας του ΤΕΙ Αθηνών (δηλαδή νέων που γεννηθεί γύρω στο 1970) χρησιμοποιούσε προφυλακτικό, ενώ 45% είχε περιστασιακές ερωτικές σχέσεις.⁷⁹ Συγκεκριμένες εκτιμήσεις για τη χρήση προφυλακτικού πριν και μετά το έιτζ είναι δύσκολο να γίνουν. Το 1988, ένας ειδικός δερματολόγος δήλωνε ότι τα αφροδίσια είχαν μειωθεί αισθητά εξαιτίας της πιο συστηματικής χρήσης προφυλακτικού.⁸⁰ Το γεγονός αυτό ενδεχομένως συνδέεται με την αλλαγή των συνηθειών ανδρών που έκαναν σεξ επί πληρωμή, τόσο γιατί οι προγαμιαίες σχέσεις ήταν πιο εύκολες, όσο και εξαιτίας του φόβου του έιτζ. Επιπλέον, η επιτυχία ορισμένων νεανικών εντύπων που υποστήριζαν ότι η χρήση προφυλακτικού δεν ήταν αιτία ντροπής αναγνωρίζοντας τους χρήστες του ως φορείς ενός μοντέρνου τρόπου ζωής που αρνούσαν να προσαρμόσουν τη σεξουαλικότητά τους στο φόβο του έιτζ ίσως έπαιξε ρόλο. Πολιτικοποιώντας το ζήτημα, ορισμένα λαιφστάιλ περιοδικά υποστήριζαν ότι το προφυλακτικό επέτρεπε στους νέους να αντισταθούν στην επιβολή μιας συντηρητικής σεξουαλικής ατζέντας που ακύρωνε κατακτήσεις της σεξουαλικής επανάστασης των δύο προηγούμενων δεκαετιών και που ήδη προωθούνταν από την αντιφιλελεύθερη, και συνήθως εχθρική προς τον φεμινισμό, αμερικανική Δεξιά.⁸¹ Το *Κλικ*, που αντιλαμβανόταν τη σημασία

⁷⁸ «Το AIDS δεν φοβίζει πολύ τους Αθηναίους», *ΒτΚ*, 14/8/1988, 22.

⁷⁹ Μαρία Τζαβάρα και Κέλλη Χρυσοστάλη, «Εκτρώσεις: Η πιο διαδεδομένη μέθοδος αντισύλληψης!», *ΑτΚ*, 12/6/1988, 12. «Ανενημέρωτοι για το έιτζ», *ΒτΚ*, 19/3/1989, 30.

⁸⁰ Σοφία Δεδεμάδη, «Όταν το σεξ γίνεται κίνδυνος», *ΕτΚ*, 30-31/7/1988, 45.

⁸¹ Ενδεικτικά: Γιάννης Καλαμίτσης, «Ένας ιός της ζημιάς», *Py* (Νοε 1985), 13. Πέτρος Κωστόπουλος, «AIDS: Ο έρωτας θα νικήσει το θάνατο», *Κλικ* (Ιούλ 1987), 25-27. Γιώργος Παυριανός, «Τα προφυλακτικά είναι η νέα μόδα», *Κλικ* (Ιούλ 1987), 33-36. Πρβλ: την απάντηση της στήλης συμβουλών του *Playboy* προς αναγνώστη που επισκέφθηκε οίκο ανοχής χωρίς προφυλακτικό: «Γυαλιά και λάμπες», *Py* (Οκτ 1989), 31. Για την πολιτική της αμερικανικής Δεξιάς απέναντι στο AIDS και του πως επένδυσε σε αυτό ελπίδες για την εφαρμογή μιας συντηρητικής πολιτικής ατζέντας σε θέματα σεξουαλικότητας πρβλ: Zillah, R. Einsenstein, 'The Sexual Politics of the New Right: Understanding the 'Crisis of Liberalism' for the 1980s', *Signs*, 7/3 (1982), 567-588. Χρησιμοποιώ τον όρο «σεξουαλική επανάσταση» για να αναφερθώ στο κύμα απελευθέρωσης πρακτικών και αναπαραστάσεων ως προς τη σεξουαλικότητα που εκδηλώθηκε στις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Πάντως, όπως έχει δείξει ο John Levi Martin, 'Structuring the Sexual Revolution', *Theory and Society*,

του ρόλου των Μέσων Ενημέρωσης στη σεξουαλική απελευθέρωση που προηγήθηκε της δεκαετίας του 1980, κυκλοφόρησε με δώρο ένα προφυλακτικό τον Αύγουστο του 1987.⁸² Ορισμένοι Αθηναίοι, των οποίων ο τρόπος ζωής συνδύαζε τη συχνή νυχτερινή διασκέδαση με τις εφήμερες σεξουαλικές συνευρέσεις, προσαρμόστηκαν ευκολότερα. Το 1989, ο ιδιοκτήτης μιας εταιρίας που είχε εγκαταστήσει 93 αυτόματους πωλητές προφυλακτικών στην Αθήνα (εικ. 7,5) δήλωνε ότι η κίνηση στα μηχανήματα ήταν μεγάλη, ιδίως Παρασκευές και Σάββατα, δηλαδή τις μέρες που συνήθως έβγαιναν οι Αθηναίοι.⁸³

Εικ. 7,5: Αυτόματος πωλητής προφυλακτικών στο μπαρ Dada στα Εξάρχεια: Αργύρης Ντινόπουλος, «Τα προφυλακτικά στην Ελλάδα.», *Ένα*, 8/11/1989, 66.

Η επιτυχία των αυτόματων πωλητών ήταν μια από τις ενδείξεις ότι οδεύοντας προς το 1990 το προφυλακτικό σταδιακά έπαψε να είναι φετίχ. Έδειχνε ότι έστω και μικρή καθυστέρηση σε σύγκριση με τους κατοίκους άλλων μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων, όπως η Μαδρίτη και το Λονδίνο, αρκετοί Αθηναίοι εξοικειώνονταν με τη χρήση του.⁸⁴ Το 1989, τα προφυλακτικά πωλούνταν σε όλα τα σουπερμάρκετ.⁸⁵ Ως προς την εύκολη διάθεση προφυλακτικών σε δημόσιους χώρους, η πολιτεία έδειξε ικανοποιητικά αντανακλαστικά. Μεταφέροντας μια πρωτοβουλία που είχε προηγουμένως πετύχει σε πόλεις του εξωτερικού, όπως το Παρίσι, όπου υπήρχαν

25/1 (1996), 105-151 το φαινόμενο είναι περιοδικό (π.χ. μια αντίστοιχη έντονη απελευθέρωση έγινε στη δεκαετία του 1920).

⁸² Για το ρόλο των Μέσων Ενημέρωσης στη σεξουαλική επανάσταση στις ΗΠΑ και την ερμηνεία του φαινομένου ως μιντιακής επανάστασης: Eric Schaefer (επιμ.), *Sex Scene. Media and the Sexual Revolution*, Ντάραμ, Duke University Press, 2014.

⁸³ Αργύρης Ντινόπουλος, «Τα προφυλακτικά στην Ελλάδα», *Ένα*, 8/11/1989, 64-67.

⁸⁴ Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 182. Jobbling, 'Keeping'. 157-177.

⁸⁵ «Και με αυτόματα εναντίον του AIDS», *Τα Νέα*, 26/10/1989, 6.

αυτόματοι πωλητές από το 1987, το 1990 επέτρεψε την εγκατάσταση αυτόματων μηχανημάτων σε χώρους όπου ακόμα και ανήλικοι είχαν εύκολη πρόσβαση, όπως κέντρα διασκέδασης, μαγαζιά με μπιλιάρδα και ηλεκτρονικά και αναψυκτήρια σε σταθμούς λεωφορείων και τρένων, αεροδρόμια και λιμάνια.⁸⁶ Λίγο νωρίτερα είχαν αρχίσει ενημερωτικές καμπάνιες σε δημόσιους χώρους, όπως στα Ιπτάμενα Δελφίνια που συνέδεαν την Αθήνα με νησιά του Σαρωνικού όπου παίζονταν ειδικά ενημερωτικά βίντεο από τις οθόνες.⁸⁷ Στην Αθήνα πωλούνταν ευρέως πορτοφόλια με ειδική θήκη για προφυλακτικά.⁸⁸ Κρίνοντας από το ότι το 1992 το κουτάκι με τα προφυλακτικά εμφανιζόταν ακόμα σε κωμικές σειρές που απευθύνονταν και σε ανήλικους και προβάλλονταν νωρίς το βράδυ, όπως *Οι Απαράδεκτοι* η οπτική (τουλάχιστον) εξοικείωση των Αθηναίων με το προϊόν είχε εν πολλοίς ολοκληρωθεί ως το τέλος της δεκαετίας του 1980.⁸⁹

Πίνακας 7,2: Συχνότητα χρήσης προφυλακτικού στους τελευταίους 12 μήνες με μη μόνιμους ερωτικούς συντρόφους (κάτοικοι Λεκανοπεδίου Αττικής)

Σε κάθε σεξουαλική επαφή με μη μόνιμη /-ο σύντροφο	40%
Μερικές φορές	24%
Δε χρησιμοποιώ ποτέ προφυλακτικό	31%
Δεν ξέρω / Δε θέλω να απαντήσω	4%

Πηγή: Χαρά Νταουντάκη, «Οι 30 προτιμούν τη μόνιμη σχέση», *Τα Νέα*, 6/10/1990, 24.

Πίνακας 7,3: Επιλογή σεξουαλικής συμπεριφοράς το 1990 (κάτοικοι Λεκανοπεδίου Αττικής)

Έχω μόνιμο ερωτικό σύντροφο	30,1%
Κάνω προσεκτική επιλογή ερωτικού συντρόφου	28,2%
Έχω περιστασιακές ερωτικές σχέσεις αλλά πάντα με χρήση προφυλακτικού	20,6%
Φροντίζω να παίρνω γενικά μέτρα προστασίας ⁹⁰	13,4%
Απέχω από κάθε μορφή σεξουαλικής επαφής	4,4%

Πηγή: Χαρά Νταουντάκη, «Οι 30 προτιμούν τη μόνιμη σχέση», *Τα Νέα*, 6/10/1990, 24

Πόσο εύκολη όμως υπήρξε αυτή η μερική εξοικείωση; Σύμφωνα με τα συμπεράσματα έρευνας που παρουσιάστηκαν στην ημερίδα «Αγωγή υγείας για το

⁸⁶ «Προφυλακτικά τώρα παντού», *Τα Νέα*, 7/7/1990, 6. «Και με αυτόματα».

⁸⁷ «Ερωτήματα περί AIDS», *Ρυ* (Αύγ 1988), 8.

⁸⁸ «Προφυλακτικά τώρα».

⁸⁹ «Οι απαράδεκτοι», Mega Channel, 21/10/1992 (Το Κολάν).

⁹⁰ Δε διευκρινίζεται τι ήταν τα μέτρα αυτά.

είτζ» το φθινόπωρο του 1990, προκαλώντας διεθνές ενδιαφέρον, καθώς η Αθήνα ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα που έγινε μια τέτοια έρευνα, οι Αθηναίοι που χρησιμοποιούσαν προφυλακτικό, ιδίως σε περιστασιακές ερωτικές σχέσεις, δεν ήταν λίγοι (πιν 7,2 και 7,3). Ωστόσο, αρκετοί αντιδρούσαν ακόμα: 31% δε χρησιμοποιούσε ποτέ προφυλακτικό. Η αλλαγή αυτή δείχνει ότι η Αθήνα του 1990 δεν ήταν η ξέγνοιαστη πόλη του 1985. Σύμφωνα με το Υπουργείο Υγείας, το 1989 υπήρχαν στην Ελλάδα 250 κρούσματα: 226 άνδρες, 15 γυναίκες και 9 παιδιά. Αν και η Ελλάδα ήταν συγκριτικά χαμηλά στην αναλογία κρουσμάτων/ πληθυσμού, ήταν η μόνη ευρωπαϊκή χώρα όπου τα κρούσματα αυξάνονταν τόσο γρήγορα. Στο τέλος του 1989 ορισμένες αντικρουόμενες προβλέψεις μιλούσαν για νέα αύξηση πάνω από 100% ως το 1991 και περίπου 600 νέα κρούσματα.⁹¹

Η διάδοση του προφυλακτικού, μιας μεθόδου προφύλαξης που παλιότερα συνδεόταν κυρίως με πληρωμένο σεξ, συνεπαγόταν αλλαγές στους κανόνες έμφυλης επικοινωνίας. Αντίθετα με το χάπι, το προφυλακτικό χρησιμοποιούνταν από τους άνδρες και η προμήθεια του αναγνωριζόταν ως δική τους καταναλωτική ευθύνη. Γυναικεία έντυπα παρότρυναν τις αναγνώστριες τους όχι μόνο να ενθαρρύνουν τους συντρόφους τους να βάζουν προφυλακτικό, αλλά να το απαιτούν και να μη δέχονται να κάνουν έρωτα χωρίς αυτό.⁹² Πάντως, το γεγονός ότι ακόμα και το *Cosmopolitan*, ένα καθιερωμένο και αρκετά τολμηρό σε θέματα σεξουαλικότητας έντυπο, αναδημοσίευε κυρίως μεταφρασμένα κείμενα από τις ξένες εκδόσεις του και όχι γραμμένα από τις Ελληνίδες συντάκτριες του είναι μια ακόμα καταγραφή της αμηχανίας που αισθάνονταν οι γυναίκες για το θέμα.

⁹¹ Βλ.: Νανά Νταουντάκη κ.α., «Ο ιός τώρα προτιμά τους ετεροφυλόφιλους», *Τα Νέα*, 4-5/12/1989, 24-25. Πρβλ: *Πρόταση εθνικού σχεδίου για την αντιμετώπιση της HIV*. Σε κάθε περίπτωση, η αύξηση ήταν μεγάλη.

⁹² Ενδεικτικά: Myron Brenton, «Ερωτικά, ηδονικά, τρυφερά: ζήτω τα προφυλακτικά», *Cos* (Ιούλ 1987), 90-93. Kiki Olson, Πώς θα καταφέρετε τον εραστή σας να φορέσει προφυλακτικό;», *Cos* (Ιούλ 1987), 93-96.

Προς το τέλος της δεκαετίας εμφανίστηκαν διαφημίσεις που υποστήριζαν ότι η χρήση του προφυλακτικού από τους άνδρες ήταν και γυναικεία ευθύνη. Όπως τόνιζε μια διαφήμιση της Duo (εικ. 7,6) η αγορά προφυλακτικών δεν ήταν τόλμη, αλλά πράξη ευθύνης. Η συγκυρία που εμφανίστηκε το μήνυμα κάνει προφανές ότι συνδεόταν και με την επίταση της αγωνίας για το έιτζ. Ωστόσο, η υγεία, αν και αναφέρεται, μένει στο περιθώριο της σύνθεσης, ενώ τονίζεται η σημασία του προφυλακτικού για το σωστό οικογενειακό προγραμματισμό. Οι εταιρίες πρόσφεραν μεγάλη γκάμα προφυλακτικών. Όπως βλέπουμε (εικ. 7,6), η Duo πρόσφερε λεπτά προφυλακτικά για επιπλέον ευχαρίστηση, με ραβδώσεις για αποτελεσματικότερη διέγερση και επιβραδυντικά για παράταση της ευχαρίστησης, προσπαθώντας να μην προβάλλει το προϊόν ως φαρμακευτικό σκεύασμα που στόχευε στην προστασία της υγείας του χρήστη, αλλά να το συνδέσει πρώτα με την έννοια της απόλαυσης και δευτερευόντως με εκείνη της σεξουαλικής υγείας. Καθώς η διαφήμιση απευθυνόταν σε γυναίκες, βασικό επιχείρημα ήταν ότι η ευθύνη για τον οικογενειακό προγραμματισμό και την ευχαρίστηση στο σεξ δεν ανήκε μόνο στους άνδρες, αλλά και ότι οι γυναίκες είχαν ευθύνη για την προστασία της σεξουαλικής υγείας. Η ίδια εταιρία κυκλοφορούσε διαφημίσεις που απευθύνονταν σε άνδρες, παροτρύνοντας τους να δώσουν τη διαφήμιση και στις συντρόφους τους, ενημερώνοντας τις για την αξία των προφυλακτικών.⁹³ Η υφή των μηνυμάτων δείχνει προσπάθεια να αποσπαστεί το προϊόν από ένα συμφραζόμενο παρέκκλισης και να αναγνωριστεί ως στοιχείο μιας υπεύθυνης επιτέλεσης του ανδρισμού. Ίσως οι καμπάνιες είχαν κάποιο αποτέλεσμα. Τον 1987, ο σεξολόγος Βαΐτσης Αποστολάτος ανέφερε ότι σύμφωνα με πληροφορίες που είχε από φίλους του που εργάζονταν στο χώρο του μάρκετινγκ, 5% των αγοραστών προφυλακτικών ήταν γυναίκες. Ωστόσο, δε διευκρίνιζε πώς οι πληροφορητές του κατέληξαν στην εκτίμηση και το γεωγραφικό χώρο που αφορούσε η πληροφορία.⁹⁴

Το προφυλακτικό εγκαινίασε ένα σύνορο ανάμεσα στους άνδρες που ενηλικιώθηκαν σεξουαλικά πριν το έιτζ και τους νεότερους. Προηγουμένως, ο μεγαλύτερος κίνδυνος ήταν τα μεταδιδόμενα νοσήματα, όπως η σύφιλη και η βλεννόρροια. Παρότι τα συμπτώματά τους ήταν επίπονα, η θεραπεία τους ήταν σχετικά εύκολη και ανέξοδη. Η εξοικείωση με το προφυλακτικό ήταν μια αργόσυρτη, αντιφατική διαδικασία που δοκίμαζε τα όρια οικειότητας και ειλικρίνειας των ερωτικών συντρόφων είτε ήταν σταθεροί δεσμοί είτε σχέσεις μιας βραδιάς, κάτι που φαίνεται και σε μαρτυρίες νέων της εποχής. Τα παρακάτω αποσπάσματα προέρχονται από γυναίκες και άνδρες που γεννήθηκαν ανάμεσα στο 1964 και το 1971.

⁹³ «Δώστε αυτή την 'ανδρική διαφήμιση' να τη διαβάσει η γυναίκα της ζωής σας», *4T* (Απρ 1989), 97.

⁹⁴ Βαΐτσης Αποστολάτος, «Το σώμα μας», *Cos* (Οκτ. 1987), 8.

Δε χρησιμοποιούμε προφυλακτικό στη δεκαετία του '80. [...] Αν μιλήσεις με ανθρώπους της δικής μου ηλικίας και λίγο πιο μεγάλους μάλλον, κυρίως άνδρες, έχουν τρομερό πρόβλημα με τη χρήση προφυλακτικού ακόμα και τώρα. Το ερμηνεύουν ως έλλειψη εμπιστοσύνης, ως ανόητη προφύλαξη. Δηλαδή, εμάς το προφυλακτικό ήρθε στη ζωή μας. Δεν το βρήκαμε εκεί, όπως εσείς. Δηλαδή, θέλω να πω ότι εμείς είχαμε σεξουαλικές σχέσεις και αφηνόμασταν ελεύθεροι σε αυτές. Χωρίς καμία προφύλαξη, ακόμα κι αν ήταν της μιας βραδιάς. Και ξαφνικά [...] από την αρχή της δεκαετίας του '90 αρχίζει να μπαίνει στη ζωή μας. Ήταν προϊόν διαπραγμάτευσης αυτό, πολύ άγριας. Δεν ήταν απλό πράγμα. Ντρεπόσουν και να το προτείνεις από φόβο μη χαρακτηριστείς μαλακισμένη (Μ. Α., Σντ, Γεννημένη το 1969)

Δε φοβόμουν [το έιτζ]. Γιατί υποτίθεται δεν πηγαίναμε με αγνώστους, δεν κάναμε αρπαχτές. Μαλακία. [...] [Θεωρούσα ότι] αφορούσε τους ομοφυλόφιλους. Βλακωδώς. Η γενιά μου δεν έπαιρνε προστασία [...] Κι από τις δύο μεριές. [...] Είχαμε μεγαλώσει σε άλλη εποχή και δεν μπορούσε αυτό το πράγμα να μας αγγίξει. [...] Μεγαλώσαμε χωρίς να μας απειλεί ένας τέτοιος κίνδυνος και μετά δεν ήταν δικός μας κίνδυνος. (Ε. Π., Σντ, Γεννημένη το 1964)

Ουσιαστικά το έιτζ σκότωσε το ρομαντικό και την αφέλεια της δεκαετίας του '70. [...] Με το που εμφανίστηκε το έιτζ αυτά κόπηκαν μαχαίρι. [...] Υπήρξε μια πενταετία σίγουρα που ο κόσμος πάγωσε. (Γ. Τ. Σντ, Γεννημένος το 1968)

Υπήρχε [φόβος για το έιτζ] αλλά ήταν λίγο επιπόλαιη η αντιμετώπιση. [...] Θεωρούσαμε ότι είναι κάτι λίγο έξω από εμάς. Δεν νομίζω ότι παίρναμε προφυλάξεις με τόση αυστηρότητα όση θα έπρεπε τελικά. [...] Πιστεύαμε ότι αφορά [σεξουαλικές] μειονότητες. (Κ. Ζ. Σντ, Γεννημένη το 1964)

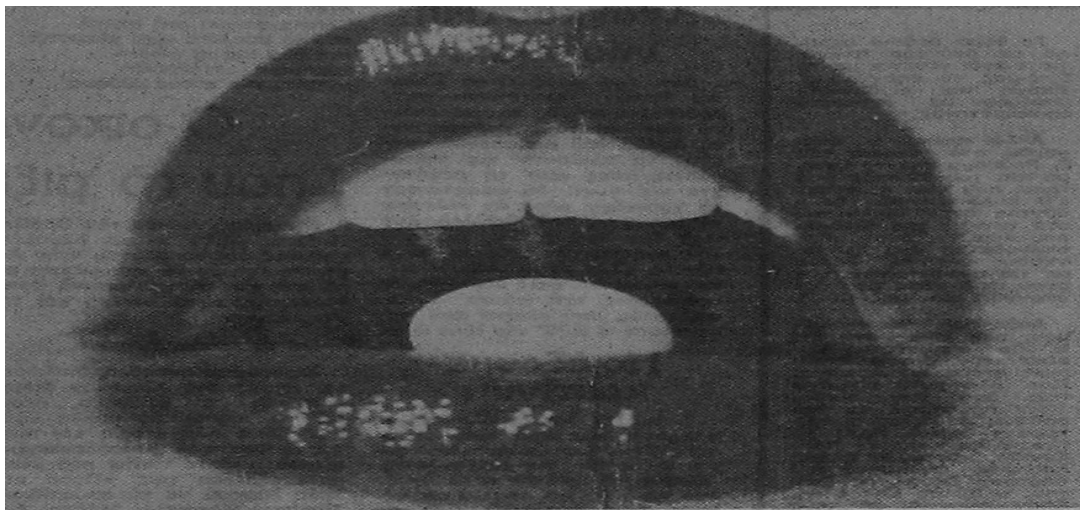
Στην αρχή ήταν πολύ σπάνιο να συμβεί τέτοιο πράγμα [ενν: να κολλήσεις έιτζ]. [...] Τότε είχες στο νου σου μην κολλήσεις τίποτα μύκητες από καμιά γκόμενα. Οι χοντρές αρρώστιες της εποχής ήταν η βλεννόρροια ή η σύφιλη που και πάλι ήτανε μετρημένες. Δηλαδή δεν ήξερες δέκα άτομα που να έχουν σύφιλη ή βλεννόρροια. Ήξερες ότι έχει συμβεί σε έναν στους χίλιους. [...] (Τ. Π. Σντ, Γεννημένος το 1969)⁹⁵

Συγγραφέας: Το έιτζ το φοβόσουν;

Ν: Δεν είχα σεξουαλικές σχέσεις πριν το 1990 [...] πέρα από τις επισκέψεις στα μπουρδέλα. Δεν ήταν σοβαρός κίνδυνος. Ωστόσο, θυμάμαι σε φάσεις που κάπως πλανιόταν στον αέρα ότι μπορεί να παίξει κάτι...[...] Με θυμάμαι να αναρωτιέμαι «πού θα βρω προφυλακτικό τώρα ρε παιδί μου;». Αλλά όχι με την έννοια του φόβου. Της προφύλαξης. (Ν. Π., Σντ, Γεννημένος το 1971)

⁹⁵ Ο Τ. Π. δήλωσε σεξουαλικά ενεργός από πολύ μικρή ηλικία.

Η ασυμφωνία των περιγραφών δείχνει τις δυσκολίες προσαρμογής σε μία καινούρια πραγματικότητα. Το ότι παλιότερα το προφυλακτικό συνδεόταν με το πληρωμένο σεξ και το ότι οι Αθηναίοι πριν το έιτζ χρησιμοποιούσαν άλλες μεθόδους αντισύλληψης ήταν οι πιο σημαντικές όψεις του ζητήματος. Πάντως, η περιορισμένη χρήση προφυλακτικού πιστοποιούταν και από τον υψηλό αριθμό εκτρώσεων και μετά το 1986: το 1988 γίνονταν περίπου 500 εκτρώσεις την ημέρα, ενώ μόνο 1,9% των Ελληνίδων χρησιμοποιούσε αντισυλληπτικά χάπια. Επιπλέον, εκφράζονταν απόψεις ότι το προφυλακτικό δεν ήταν απόλυτα ασφαλές αντισυλληπτικό. Ορισμένοι γυναικολόγοι υποστήριζαν ότι το ποσοστό αποτυχίας του ήταν περίπου 8%.⁹⁶

Εικ. 7,7: Φωτογραφία αντισυλληπτικού χαπιού σε γυναικείο στόμα από αφιέρωμα της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* στην αντισύλληψη: «Οδηγός αντισύλληψης», *ΚΕλ*, 23/8/1981, 11

Για πολλές κοπέλες, η εξοικείωση με την αντισύλληψη ήταν μια μοναχική διαδρομή συμφιλίωσης με την προσωπική ευθύνη, στην οποία βοηθούσαν ορισμένα έντυπα, όπως η εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*. Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, η *Ελευθεροτυπία* δημοσίευε αναλυτικά αφιερώματα για το θέμα προβάλλοντας την αξία αντισυλληπτικών όπως το χάπι και χρησιμοποιώντας παραστατικές φωτογραφίες (εικ, 7,7). Ένα παράθεμα από μια συζήτηση που οργάνωσε η ίδια εφημερίδα με γυναίκες από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών Αμπελοκήπων, την Ομάδα Αυτόνομων Γυναικών και την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών Παγκρατίου Βίβιαν Σίλινγκ το 1981 είναι χαρακτηριστικό. Μια συμμετέχουσα περιγράφει:

⁹⁶ Μαρία Τζαβάρα και Κέλλη Χρυσοστάλη, «Εκτρώσεις: η πιο διαδεδομένη μέθοδος αντισύλληψης», *ΑτΚ*, 12/6/1988, 12. Σοφία Δεδεμάδη, «Φρένο στις αμβλώσεις», *ΕτΚ*, 7-8/5/1988, 40.

Εγώ άρχισα να έχω σεξουαλικές σχέσεις από δεκαοχτώ ετών. Στην αρχή μετρούσα τις μέρες. Δεν έκανα έρωτα τις δέκα πρώτες μέρες του κύκλου. Το είχα διαβάσει σε κάποιο γυναικείο περιοδικό. Η μητέρα μου δε μου είχε πει τίποτα, δε συζητούσαμε τέτοια πράγματα. Σε γυναικολόγο δεν πήγα. Ντρεπόμουν. Μια φίλη μου μου είπε για το χάπι, διάβασα πέντε πράγματα πάλι σε περιοδικό, αποφάσισα να το πάρω. Χωρίς εξετάσεις, χωρίς τίποτα. Πήγα σε ένα φαρμακείο – μάλιστα τις πρώτες φορές ντρεπόμουν να πάω – και το πήρα. Τώρα πια είναι δέκα χρόνια που το παίρνω. Χωρίς καμία ενόχληση, αλλά και χωρίς να έχω κάνει καμία εξέταση να δω πως το δέχεται ο οργανισμός μου. [...] Εν τω μεταξύ σε περιόδους που είχα σταματήσει το χάπι έκανα και δύο εκτρώσεις. Πριν λίγο καιρό σκέφτηκα να σταματήσω το χάπι και να πάρω διάφραγμα. Το αγόρασα κιόλας, αλλά δεν το χρησιμοποίησα. Δεν μου πάει, με ενοχλεί το ότι πρέπει να το βάζω πριν τη σεξουαλική πράξη. Ίσως κι αυτή η αντίδραση μου είναι ένα είδος ντροπής. Ίσως είναι μια ιδεολογία εξιδανίκευσης της σεξουαλικής πράξης, κάπως σαν να σκέφτομαι ότι δεν πάει, εκείνη την ώρα, να βάζω διαφράγματα και αλοιφές.⁹⁷

Κάθε δυσάρεστο απρόοπτο πιθανά επιβάρυνε τις γυναίκες με την επίπονη διαδικασία της έκτρωσης. Από την άλλη, οι άνδρες κινδύνευαν κυρίως από εύκολα αντιμετωπίσιμα σεξουαλικά νοσήματα, άρα το δυνητικό κόστος από μια ανεύθυνη σεξουαλική συμπεριφορά ήταν περιορισμένο. Ακόμα και αν συμπαραστέκονταν στην έκτρωση της συντρόφου τους, η βοήθεια αυτή εξαντλούνταν σε ψυχολογική συμπαράσταση ή οικονομική συνδρομή. Το έιτζ ανέτρεψε το πλαίσιο επιμερίζοντας το κόστος της ανεύθυνης σεξουαλικής συμπεριφοράς και στους άνδρες, ενώ παράλληλα ήταν ένα καταναλωτικό σοκ για τα ανώτερα στρώματα. Αντίθετα με άλλες ασθένειες που αντιμετωπίζονταν εύκολα αν κάποιος διέθετε χρήματα, απέναντι στο έιτζ όλοι ήταν ίσοι.⁹⁸ Τον 1987, η Αθήνα είδε το γνωστό μόδιστρο Μπίλυ Μπο να πεθαίνει ενώ σχεδόν ταυτόχρονα πέθανε ο διεθνώς διάσημος συλλέκτης έργων μοντέρνας τέχνης Αλέξανδρος Ιόλας.⁹⁹ Προς το τέλος της δεκαετίας, η ανησυχία εκφράστηκε και μέσω απόψεων που ήταν εμφανώς ανέφικτες, όπως της καθηγήτριας ψυχολογίας Πόλυς Ιωσηφίδη που επιχειρηματολόγούσε υπέρ της επιστροφής στη μονογαμία και της αντικατάστασης των παραδοσιακών τρόπων σεξουαλικής επαφής από ένα διάχυτο ενθουσιασμό.¹⁰⁰ Η Ιωσηφίδη προερχόταν από την Ανανεωτική Αριστερά, ένα χώρο με γενικά προοδευτικές απόψεις για τη σεξουαλικότητα που, όπως είδαμε, είχε υποστηρίξει από νωρίς το αίτημα για σεξουαλική διαπαιδαγώγηση. Ωστόσο, η ανησυχία για το έιτζ άγγιζε ακόμα και διαύλους που προηγουμένως είχαν επιδείξει ψυχραιμία. Στο ίδιο πλαίσιο το *Playboy*, προανήγγειλε τη δεκαετία του 1990

⁹⁷ «Τι γνωρίζει η σύγχρονη Ελληνίδα για την αντισύλληψη», *ΚΕΛ*, 15-16/8/1981, 7. Για τις δυνατότητες πληροφόρησης που είχαν οι Αθηναίες πρβλ: «Οδηγός αντισύλληψης».

⁹⁸ Peter F. Cohen, 'All They Needed': AIDS, Consumption and the Politics of Class', *Journal of the History of Sexuality*, 8/1 (1997), 86-115.

⁹⁹ *Μηχανή του Χρόνου*, NET, 3 και 17/4/2011.

¹⁰⁰ Πόλυ Ιωσηφίδη, «Το έιτζ ξαναφέρνει στο προσκήνιο το θέμα της γυναικείας σεξουαλικότητας», *ΑτΚ*, 20/3/1988, 12-13.

ως την εποχή του κοκούνινγκ που θα ανέτρεπε τη σεξουαλική απελευθέρωση των προηγούμενων χρόνων: «Ο φόβος του έιτζ βρήκε το φάρμακο του. Μονογαμικότητα και κλεισμένοι στο σπίτι με ρόμπες και παντόφλες μαζί με την καλή σας, το βίντεο σας, τη ντιζάιν τηλεόραση σας και μια αφόρητη πλήξη. Ότι κατάφερε το 1970, το 1990 θα το ξεκάνει μια και καλή».¹⁰¹ Η διάθεση αυτή συμβιβασμού με την προοπτική της μονογαμίας ενός εντύπου που διεθνώς για δεκαετίες αντιμετώπιζε τη μονογαμία ως τον απόλυτο εχθρό δείχνει και το πόσο κλόνησε το έιτζ τις σεξουαλικές βεβαιότητες.

Σύμφωνα με τον Jeffrey Weeks, το έιτζ είναι ένα ιστορικοποιημένο φαινόμενο που εμφανίστηκε σε μια στιγμή που σεξουαλικές συμπεριφορές και αξίες μεταβάλλονταν και το σεξ βρισκόταν στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας. Η αποκάλυψη της ασθένειας ήταν αιτία να αναπτυχθεί ένας ηθικός πανικός, κυρίως απέναντι στους γκέι που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τη διασπορά της.¹⁰² Στην Αθήνα, η αντιμετώπιση της ασθένειας διέφερε από το γενικό αυτό μοντέλο. Όπως είδαμε, αρχικά, το ζήτημα δεν απασχόλησε πολύ τους Αθηναίους, καθώς τα κρούσματα ήταν λίγα και οι ενημερωτικές πρωτοβουλίες περιορισμένες. Αυτές συχνά προέρχονταν από νέα Μέσα Ενημέρωσης, κυρίως περιοδικά, που άγγιζαν κυρίως νεανικά ακροατήρια. Το σχετικό αφιέρωμα του *Κλικ* για την υστέρηση της Ελλάδας στην ενημέρωση των πολιτών για το έιτζ σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες είναι ενδιαφέρουσα περίπτωση.¹⁰³ Αμφισβητώντας την αποτελεσματικότητα του φόβου ως εργαλείου πειθούς, το περιοδικό υποστήριξε την ανάγκη νηφάλιας, επιστημονικής ενημέρωσης για τα μέτρα προστασίας.¹⁰⁴

Οι λόγοι για τη μικρή ανησυχία πρέπει να αναζητηθούν στην περιορισμένη ενημέρωση για το σεξ και ήταν, έως ένα βαθμό, οι ίδιες αιτίες που οδηγούσαν στο μεγάλο αριθμό εκτρώσεων, με τη διαφορά ότι στη δεύτερη περίπτωση οι συνέπειες αφορούσαν μόνο τις γυναίκες. Αντίθετα με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου μετά το 1985-1986 έγιναν συστηματικές προσπάθειες ενημέρωσης, οι αντίστοιχες απόπειρες

¹⁰¹ «Cocooning», *Py* (Απρ 1990), 15. Επίσης: «Η καθιστική δεκαετία», στο ίδιο.

¹⁰² Jeffrey Weeks, *Making Sexual History*, Κέμπριτζ, Polity, 2000, 142. Για την πρόσληψη του έιτζ ως ασθένειας των ομοφυλόφιλων: Ronald Bayer, 'AIDS and the Gay Community: Between the Specter and the Promise of Medicine', *Social Research*, 52(3), 581-606. Robert A. Padgung και Gerald M. Oppenheimer, 'Riding the Tiger: AIDS and the Gay Community' στο Elizabeth Fee και Daniel M. Fox (επιμ.), *AIDS. The Making of a Chronic Disease*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1992, 245-278.

¹⁰³ «AIDS και διαφήμιση», *Κλικ* (Μάρτ 1988), 28-33. Για τις πολιτικές αντιμετώπισης του έιτζ σε Μεγάλη Βρετανία και Γαλλία: John Street, 'A Fall in Interest? British AIDS Policy, 1986-1990' στο Virginia Berridge και Philip Strong (επιμ.), *AIDS and Contemporary History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, 224-239. Monica Steffen, 'AIDS Policies in France', στο ίδιο, 240-264. Daniel M. Fox κ.α. 'The Power of Professionalism: Policies for AIDS in Britain, Sweden and the United States', *Daedalus*, 118/2 (1989), 93-112. John Iliffe, *The African AIDS Epidemic: A History*, Αθήνα (Οχάιο), Ohio University Press, 2006.

¹⁰⁴ Στην περίπτωση του έιτζ, ο φόβος χρησιμοποιήθηκε συστηματικά ως εργαλείο πειθούς στις ενημερωτικές εκστρατείες: Peter N. Sterns, 'Fear and History', *Historien. A Review of the Past and Other Stories*, 8 (2008), 22.

στην Αθήνα καθυστέρησαν. Όπως δήλωνε τον Ιούνιο του 1988 ο πρόεδρος της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, η ενημέρωση των φοιτητών της σχολής για το έιτζ είχε μόλις αρχίσει, ενώ ταυτόχρονα το ιατρικό προσωπικό των νοσοκομείων είχε περιορισμένη γνώση για τα μέτρα προφύλαξης.¹⁰⁵

Πίνακας 7,4: Απαντήσεις νέων στην ερώτηση «Τι σας φοβίζει πιο πολύ;» σε έρευνα του περιοδικού *Κλικ*. (Κάτοικοι Λεκανοπεδίου Αττικής)

Ηλικίες Ερωτώμενων	Το AIDS	Η μόλυνση της ατμόσφαιρας	Ένας ενδεχόμενος πυρηνικός πόλεμος	Τίποτα
21-23	15%	22%	8%	5%
24-26	10%	13%	1%	7%
27-29	7%	7%	3%	2%
Σύνολο	32%	42%	12%	14%

Πηγή: Στάθης Παπούλιας και Μπάμπης Χλιδατζής, «20 και κάτι: οι χλιδάτοι ή φευγάτοι;», *Κλικ* (Μάης 1990), 84-90.

Το έιτζ ανησυχούσε περισσότερο νέους κάτω των 23 ετών (πιν 7,4). Την ίδια εποχή, η Β.Ψ. εργαζόταν στο τμήμα αιμοδοσίας του Γενικού Κρατικού Νοσοκομείου Αθηνών στο Πεντάγωνο (σήμερα Γεώργιος Γεννηματάς) όπου γίνονταν εξετάσεις για έιτζ. Σύμφωνα με την αφήγησή της, που συμφωνεί με εκείνες των περισσότερων πληροφορητών, στη δεκαετία του 1980 οι Αθηναίοι σταδιακά μαθαίνουν για την απειλή, χωρίς να θεωρούν ότι τους αφορά. Ελάχιστοι έκαναν το τεστ ως το 1990. Εκείνοι που επιζήτησαν πρώτοι την επιβεβαίωση ότι ήταν υγιείς ήταν κυρίως ορισμένοι πολύ νέοι (γεννημένοι μετά το 1965) και κάποιοι μεγαλύτεροι άνδρες με έντονη ερωτική ζωή (Β.Ψ. Σντ). Η αυξημένη ευαισθησία των νεότερων για το ζήτημα επιβεβαιώνεται από φωτογραφίες από τις κερκίδες του Καλλιμάρμαρου στη συναυλία κατά του έιτζ που διοργανώθηκε από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς τον Οκτώβριο του 1988 με πάνω από 25.000 θεατές (εικ. 7,9). Το ότι συμμετείχαν δημοφιλείς καλλιτέχνες που δύσκολα είχε κανείς την ευκαιρία να δει από κοντά στην Αθήνα, όπως η ροκ τραγουδίστρια Bonnie Tyler και ο αστέρας της ροκ και της μπλουζ Jerry Lee Lewis, κάνει δύσκολο να υποθέσουμε πόσοι θεατές πήγαν εξαιτίας της ευαισθησίας τους για το έιτζ και πόσοι για η μουσική. Όμως όπως φαίνεται από τις φωτογραφίες και την περιγραφή της Τροχαίας για χιλιάδες μηχανάκια γύρω από το στάδιο, το κοινό ήταν πολύ νεανικό.

¹⁰⁵ Τάκης Γεωργακόπουλος, «Μηδενική η πληροφόρηση των φοιτητών της ιατρικής», *ΑτΚ*, 12/6/1988, 13.

Εικ. 7,9: Νέοι στη συναυλία ενάντια στο έιτζ που οργάνωσε η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς στο Καλλιμάρμαρο το 1988: Λ. Αντωνόπουλος, «Καλλιμάρμαρο-ροκ», *Τα Νέα*, 3/10/1988, 6

Οι περισσότεροι φορείς ανακάλυπταν ότι είχαν έιτζ τυχαία, κάνοντας εξετάσεις αίματος για ανύποπτη αιτία. Στα πρώτα χρόνια διάθεσης της εξέτασης οι λίγοι γκέι έκαναν τεστ σε δημόσια νοσοκομεία επειδή φοβούνταν τον στιγματισμό. Προτιμούσαν μικρά, ιδιωτικά αιματολογικά εργαστήρια που προσέφεραν μεγαλύτερη ιδιωτικότητα (Β. Ψ., Σντ). Γιατί, όμως, πολλοί Αθηναίοι δεν έκαναν εξετάσεις παρότι αυτές προσφέρονταν; Πρώτον, τα περιστατικά στην Αθήνα ήταν λίγα και η εξέταση θεωρούνταν υπερβολή. Η ελλιπής ενημέρωση ίσως ήταν ένας δεύτερος λόγος, που ξεπεράστηκε γρήγορα, καθώς, όπως είδαμε, οι περισσότεροι γνώριζαν για την εξέταση το 1988. Η ταύτιση του ιού με τους ομοφυλόφιλους δημιουργούσε φόβους στιγματισμού στους άνδρες σε μια κοινωνία επιφυλακτική απέναντι στην ομοφυλοφιλία. Τον μεγαλύτερο ίσως ρόλο για εκείνους που ήθελαν να κάνουν την εξέταση και τελικά δεν το αποφάσιζαν έπαιξε ο φόβος. Το έιτζ σήμανε τη ρήξη με ένα παρελθόν εφησυχασμού και προκαλούσε αισθήματα αγωνίας απέναντι σε μια μη ιάσιμη επιδημία.¹⁰⁶ Έτσι, επανέφερε το φόβο της μαζικής επιδημίας που οι κάτοικοι των αναπτυγμένων κοινωνιών θεωρούσαν ότι είχαν υπερβεί. Για τον φορέα, το έιτζ δε σήμαινε μόνο σχεδόν αναπόφευκτο θάνατο σε σύντομο σχετικά χρόνο αλλά και ρατσιστική αντιμετώπιση για όσο εκείνος έμενε ακόμα στη ζωή. Τον Σεπτέμβριο του 1987 μια βιομηχανία τροφίμων απέλυσε έναν εργαζόμενο της όταν αποκαλύφθηκε ότι ήταν φορέας του έιτζ.¹⁰⁷ Το περιστατικό που ταιριάζει με την εικόνα που μεταφέρει η Β. Ψ.:

¹⁰⁶ Virginia Berridge, 'AIDS and Contemporary History' στο Berridge (επιμ.), *AIDS*, 1-14.

¹⁰⁷ «Θέμα-φωτιά: η απόλυση φορέα του AIDS από βιομηχανία τροφίμων διχάζει τους αρμόδιους και προκαλεί σάλο», *Τα Νέα*, 11/9/1987, 9. Για άλλα περιστατικά ρατσισμού πρβλ. συνεντεύξεις φορέων στα Γιάννης Δημαράς: «Καλή τύχη σε όλους σας», *Τα Νέα*, 4/12/1989, 24-25. Λεόνι Σταφύλα, «Ερημίτης στον κόσμο των υγιών», *Τα Νέα*, 5/12/1989, 25.

B: Τότε τον [φορέα του έιτζ] θεωρούσαν όπως τους χανσενικούς κάποτε. [...] Φοβούνταν ακόμα και να αγγίξουν ή να δώσουν το χέρι στον άλλο να τον χαιρετίσει.

Συγγραφέας: Μετά [τις εξετάσεις] είχες επικοινωνία [με τους φορείς];

B: [...] Κάποιοι δεν ξαναέρχονταν. [...] Με το που το μάθαιναν δεν τους ξανάβλεπες ποτέ (B. Ψ., Σντ)

Ο ρατσισμός αυτός ήταν μια επιπλέον συνέπεια της έλλειψης δημόσιου διαλόγου για τη σεξουαλικότητα. Κατά μία έννοια, στη δεκαετία του 1980 η Αθήνα ζούσε μια σεξουαλική επανάσταση με ρίζες στην προηγούμενη ιστορική εμπειρία. Η επανάσταση αυτή δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από το έιτζ μεταθέτοντας το φόβο στη δεκαετία του 1990. Μια ανενημέρωτη, σε γενικές γραμμές, κοινωνία πολλαπλασίαζε τις επιλογές της προς την ερωτική απόλαυση. Συνήθως το έπραττε κρυφά και αντιμετώπιζε συχνά την ερωτική απόλαυση ενοχικά, ενώ απέφευγε να συζητήσει δημόσια για τη σεξουαλικότητα, τις αλλαγές σε αυτή και τις συνέπειες τους.

Παρεκκλίνουσες επιτελέσεις της σεξουαλικότητας: ομοφυλοφιλία, πορνογραφία, πληρωμένο σεξ.

Στις 16 Μαΐου του 1986, *Ta Néa* ενημέρωναν για τα συμπεράσματα του 12^{ου} Πανελλήνιου Ιατρικού Συνεδρίου, όπου είχαν συζητηθεί διάφορα ζητήματα από την κακή διατροφή ως το κάπνισμα. Η μοναδική, όμως, είδηση με έντονα γράμματα ήταν ότι 243 Έλληνες ομοφυλόφιλοι έκαναν εξετάσεις για έιτζ.¹⁰⁸ Η ελληνική δημόσια σφαίρα δεν υπήρξε ποτέ ανεκτική απέναντι στην ομοφυλοφιλία, ανδρική και γυναικεία. Σε ορισμένες πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών τα γκέι κοινωνικά κινήματα έδειξαν δυναμική από την αρχή του 20^{ου} αιώνα. Η δυναμική αυτή κορυφώθηκε στη δεκαετία του 1970, όταν οι παρελάσεις ομοφυλόφιλων αναδείχθηκαν σε αναφορές διεκδίκησης δικαιωμάτων ανοίγοντας το δρόμο για ανάλογες διεκδικήσεις και σε άλλες πόλεις του Δυτικού κόσμου.¹⁰⁹ Αντίστοιχες εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν μόνο πολύ πρόσφατα σε μεγάλες ελληνικές πόλεις, αν και το 1982 είχε γίνει η απόπειρα μιας πρώτης γκέι παρέλασης με μικρή επιτυχία αφού συμμετείχαν περίπου 100 άτομα.¹¹⁰ Παρότι στη δεκαετία του 1980 οι γκέι και

¹⁰⁸ «Ιός AIDS σε 200. Ανακοινώσεις στο 12^ο ιατρικό συνέδριο», *Ta Néa*, 16/5/1986, 20.

¹⁰⁹ Betty Luther Hillman, 'The Most Profoundly Revolutionary Act a Homosexual Can Engage In: Drag and the Politics of Gender Presentation in the San Francisco Gay Liberation Movement', *Journal of the History of Sexuality*, 20/1 (2011), 154-155. Nan Almill Boyd, *Wide-Open town. A History of Queer San Francisco to 1965*, Μπέρκλεϊ, The University of California Press, 2007. Marc Stein, *City of Sisterly and Brotherly Loves: Lesbian and Gay Philadelphia, 1945-1972*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2000. Amin Ghaziani, *The Dividends of Dissent: How Conflict and Culture Work in Lesbian and Gay Marches on Washington*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2008.

¹¹⁰ Panayis Dendrinis, *Contemporary Greek Male Homosexualities: Greek Gay Men's Experiences of the Family, the Military and the LGBT Movement*, Διδακτορική διατριβή, Γλασκώβη, Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, 2008, 217. Η πρώτη μεγάλη μεγέθους γκέι παρέλαση στην Αθήνα έγινε το 2005.

οι λεσβίες δέχονταν ακόμα σοβαρές διακρίσεις, τότε αναπτύχθηκαν δράσεις μέσω των οποίων έκαναν αισθητή την παρουσία τους βάζοντας θεμέλια ώστε να ενδυναμωθούν οι πρωτοβουλίες αυτές αργότερα.

Το 1985, η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* δημοσίευσε ένα αφιέρωμα στην ομοφυλοφιλία. Σύμφωνα με τον συντάκτη, η λέξη «πούστης» ήταν μια από τις πιο βαριές βρισιές. Αυτό έδειχνε το στίγμα που επέφερε η ταυτότητα του ομοφυλόφιλου στο υποκείμενο σε ένα κοινωνικό περιβάλλον όπου ο λαός δε συγχωρούσε την αμφισβήτηση του ανδρισμού», καθώς ήταν «βαθιά ριζωμένη η αντίληψη του αρσενικού ως κινητήριου μοχλού της κοινωνίας».¹¹¹ Μάλιστα, πολλοί γκέι κρύβονταν πίσω από εικονικούς γάμους. Η περιγραφή απηχούσε τις σκέψεις πολλών Αθηναίων που θεωρούσαν την ομοφυλοφιλία διαστροφή και στίγμα.¹¹² Σε μια πόλη που ακόμα και γιατροί έβλεπαν την ομοφυλοφιλία ως διαστροφή και «υπόσχονταν ότι μπορούσαν να μετατρέψουν το διεστραμμένο άνθρωπο σε καθωσπρέπει» οι συζητήσεις για το θέμα ακόμα και μεταξύ φίλων ήταν δύσκολη.¹¹³

Πίνακας 7,5: Απάντηση στο ερώτημα δημοσκόπησης «Αν είχατε ένα γιο και μαθαίνατε ότι είναι ομοφυλόφιλος θα θεωρούσατε πως αυτό»; (κάτοικοι Λεκανοπεδίου Αττικής).

	Σύνολο (%)	Άντρες (%)	Γυναίκες (%)
Είναι μεγάλο κακό που μας βρήκε	58	55	62
Είναι κάτι δυσάρεστο που όμως συμβαίνει στην εποχή μας	37	38	36
Είναι κάτι φυσικό που δε θα έπρεπε να μας απασχολήσει ιδιαίτερα	3	3	2
Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	2	4	-
Σύνολο	100	100	100

Πηγή: «Γιος ομοφυλόφιλος: Κακό – αλλά συμβαίνει», *ΚΕΛ*, 29/4/1984, 15.

Η αντίληψη αυτή είχε πολλούς θιασώτες. Σύμφωνα με μια δημοσκόπηση, σε δείγμα 600 Αθηναίων το 1984 (πιν. 7,5), μόνο ένας στους τριάντα θα αποδεχόταν χωρίς πρόβλημα την ομοφυλοφιλία του γιου του, ενώ και οι γυναίκες ήταν εξίσου επικριτικές. Το 1988, 9% των Αθηναίων θεωρούσε την ομοφυλοφιλία το σοβαρότερο κοινωνικό πρόβλημα για τους νέους μετά τα ναρκωτικά (76%).¹¹⁴ Την αντιπάθεια τους για τους γκέι δε δήλωναν μόνο οι μεγαλύτεροι σε ηλικία αλλά και νέοι άνθρωποι

¹¹¹ Γιώργος Κοΐλιαρης, «Τρία αγόρια διαφορετικά», *ΕτΚ*, 16-17/11/1985, 28-29.

¹¹² Achilleas Chadjikyriacou, *Masculinity and Gender in Greek Cinema*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2010, 51.

¹¹³ Μάρθα Βρεττάκου, «Θέλω να τους φωνάξω: - Δεν ανήκω σε σας», *ΚΕΛ*, 24/10/1982, 7.

¹¹⁴ «Ναρκωτικά: η μεγάλη απειλή για τους νέους», *ΚΕΛ*, 4/3/1984, 19.

με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, όπως φοιτητές: 11% των φοιτητών δήλωνε ότι θα ξέκοβε οριστικά από τον καλύτερο του φίλο αν ανακάλυπτε ότι ήταν ομοφυλόφιλος, ενώ μόνο ορισμένοι φοιτητές, που αυτοτοποθετούνταν κυρίως στην Αριστερά, εμφανίζονταν συγκριτικά λιγότερο επικριτικοί απέναντι στους ομοφυλόφιλους.¹¹⁵

Ο φόβος της απόρριψης είχε ως αποτέλεσμα πολλοί να κρύβουν το σεξουαλικό τους προσανατολισμό. Στην αρχή της δεκαετίας, μόνο σε ορισμένους κύκλους της τέχνης και της διανοήσης υπήρχε κάποια ανοχή.¹¹⁶ Ο ηθοποιός και τραγουδιστής Γιώργος Μαρίνος είχε παραδεχτεί δημόσια ότι είναι ομοφυλόφιλος, ήδη από τη δεκαετία του 1960.¹¹⁷ Στη δεκαετία του 1980, κάποιοι καλλιτέχνες και διανοούμενοι, όπως ο συνθέτης Μάνος Χατζιδάκις, ο στιχουργός Άρης Δαβαράκης και ο συγγραφέας Κώστας Ταχτσής, δήλωσαν δημόσια τον ερωτικό τους προσανατολισμό. Ωστόσο, οι περισσότεροι γκέι είχαν λιγότερο ανεκτικό κοινωνικό περίγυρο και ένα coming-out εύλογα θα προκαλούσε αντιδράσεις. Όπως περιέγραφαν δύο γκέι γιατροί το 1990, η βασική διαφορά της ομόφυλης από την ετερόφυλη σεξουαλικότητα στην Αθήνα, ήταν ότι η πρώτη έπρεπε σχεδόν πάντα να κρύβεται από την οικογένεια, ενίοτε και από πολλούς φίλους, ενώ δεν μπορούσε να εκφραστεί στο δημόσιο χώρο.¹¹⁸

Το αίσθημα αυτό απόρριψης υπήρξε από τα βασικά κίνητρα της ομάδας έκδοσης του περιοδικού *Αμφί* στο τέλος της δεκαετίας του 1970. Στόχος του εντύπου ήταν να διεκδικήσει το δικαίωμα για ύπαρξη, αναγνώριση και ισότητα αντιδρώντας στην καταπίεση που αντιμετώπιζαν οι ομοφυλόφιλοι.¹¹⁹ Τονιζόταν ότι ο βασικότερος τρόπος καταπίεσης ήταν ο αποκλεισμός από το δικαίωμα λόγου, τον οποίο οι ομοφυλόφιλοι τον συνειδητοποιούσαν αντιμετωπίζοντας μισαλλοδοξία στα πλαίσια θεσμών όπως η οικογένεια, το σχολείο, τα φιλικά δίκτυα, οι σεξουαλικές σχέσεις, η εργασία και οι κοινωνικές σχέσεις γενικότερα. Το να αρθρώσουν οι ομοφυλόφιλοι έναν αλογόκριτο λόγο για την ομοφυλοφιλία παρουσιαζόταν ως σημαντικό και δύσκολο εγχείρημα «σε μια κοινωνία όπου οι καλυμμένες ομοφυλοφιλικές επιθυμίες παίζουν έναν κυρίαρχο λόγο σε όλα τα επίπεδα της πατριαρχικής της δομής: στρατός, ανδροκρατούμενα καφενεία του χωριού και της συνοικίας, φυλακές και αναμορφωτήρια, ποδόσφαιρο».¹²⁰

¹¹⁵ «Έρευνα της ICAP-GALLUP. Γκάλοπ στους φοιτητές: είναι πρωτοπορία ή άσχετοι;», Κλικ (Ιαν 1988), 25.

¹¹⁶ Κοίλιαρης, «Τρία αγόρια».

¹¹⁷ Μυρτώ Λοβέρδου, «Με την 'ξανθιά φράουλα' κάνει εφέτος το μεγάλο θεατρικό βήμα του στη σκηνή του 'Κάππα'», *ΒτΚ*, 31/10/1999, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=115934> (21/12/2012).

¹¹⁸ Λ. Βισίλια, «Δεν είναι και τόσο εύκολο να τα βγάλεις πέρα», *Ένα*, 22/8/1990, 40-45.

¹¹⁹ «Διακήρυξη», *Αμφί*, 1 (Άνοιξη 1978).

¹²⁰ Αμφισβητησιακά, *Αμφί*, 1 (Άνοιξη 1978), 1.

Εικ. 7,9 Σύνθημα «Εκτόπιση στους πούστηδες» στην περιοχή της Αμερικάνικης Πρεσβείας. *Αμφί*, 1 (Άνοιξη 1978), 4-5.

Το *Αμφί* έθεσε το ζήτημα της ομοφυλοφιλίας με μοναδικό έως τότε τρόπο, με απτά επικοινωνιακά αποτελέσματα. Οι αντιδράσεις ήταν βίαιες. Συνθήματα γράφτηκαν σε αρκετούς τοίχους της περιοχής της Αμερικάνικης Πρεσβείας (εικ. 7,9) ενόψει της διοργάνωσης της συγκέντρωσης των τραβεστί στο θέατρο Λουζιτάνια στις 25 Απρίλη 1978 και της έκδοσης της διακήρυξης για την ίδρυση του Απελευθερωτικού Κινήματος Ομοφυλοφίλων Ελλάδας¹²¹. Το ΑΚΟΕ βρήκε γρήγορα ορισμένους συμμάχους στην ανανεωτική αριστερά, όπως στη νεολαία του Ρήγα Φεραίου, που φιλοξένησε περίπτερο του ΑΚΟΕ στο φεστιβάλ του 1979 στο Άλσος Νέας Σμύρνης.¹²² Αν η δημιουργία του ΑΚΟΕ μπορεί να ενταχθεί στο κλίμα έντονης πολιτικοποίησης των πρώτων ετών μετά τη Μεταπολίτευση, η αλλαγή του 1981 ωφέλησε τους γκέι προωθώντας ένα «νέο καθεστώς σχέσεων έκφρασης». Το ΑΚΟΕ φιλοξενήθηκε σε εκπομπή της κρατικής τηλεόρασης, κλήθηκε από κυβερνητική επιτροπή να καταθέσει τις απόψεις του για ζητήματα που αφορούσαν τους γκέι, οργάνωσε μια «ειλικρινή συζήτηση» με δημοσιογράφους στο θέατρο Βρετάνια.¹²³ Η δυναμική της συγκυρίας και η αυτοπεποίθηση του ΑΚΟΕ εκφράστηκαν στην επιτυχία του συνεδρίου «Σεξουαλικότητες και Πολιτική», που οργανώθηκε από το *Αμφί* στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, με συμμετοχή αναγνωρισμένων επιστημόνων, όπως ο κοινωνιολόγος Κωνσταντίνος Τσουκαλάς και ο Γάλλος φιλόσοφος και σημειολόγος Felix Guattari και μεγάλη συμμετοχή κοινού (Εικ 7,10).¹²⁴

¹²¹ Για την ίδρυση του ΑΚΟΕ: Κώστας Γιαννακόπουλος, «Ομοφυλοφυλικό κίνημα» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 392-394.

¹²² «Το φράγμα αρχίζει να σπάει», *Αμφί*, Β2 (Ιούλιος-Αύγουστος 1979), 61-67.

¹²³ «Μερικά κοινωνικά φαινόμενα και μια πρώτη πολιτική προσέγγιση», *Αμφί*, Β11 (Χειμώνας 1981 – Άνοιξη 1982), 2-6.

¹²⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Κοινωνικές όψεις της σεξουαλικότητας», *Αμφί*, Β 14-15 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1983), 12-16· «Δεύτερη μέρα», *Αμφί*, Β 14-15 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1983), 57.

Εικ. 7,10: Φωτογραφία από το συνέδριο «Σεξουαλικότητες και Πολιτική» στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών: *Αμφί*, Β 14-15 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1983), 12.

Η ευνοϊκή συγκυρία αποτυπώθηκε και την πρώτη προσπάθεια έκφρασης λεσβιακού λόγου. Το περιοδικό *Λάβρυς* εκδόθηκε την άνοιξη του 1982 από την Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών και κυκλοφόρησε τρία τεύχη ως το καλοκαίρι του 1983 όταν διέκοψε την έκδοσή του.¹²⁶ Στόχος του εντύπου ήταν να εξετάσει τη γυναικεία σεξουαλικότητα πέρα από το πλαίσιο της ετεροφυλόφιλης σχέσης που την καθιστούσε εξάρτημα της ανδρικής σεξουαλικότητας.¹²⁷ Οι πρωτοβουλίες αυτές που ενισχύονταν και από τη δραστηριότητα πολλών φεμινιστικών συλλογικοτήτων στην ίδια περίοδο, μετέφεραν ένα κλίμα ζυμώσεων στο πεδίο των πολιτικών της σεξουαλικότητας, είχαν απήχηση σε κύκλους διανοούμενων, αλλά μάλλον δεν άγγιζαν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Όπως έχει υποστηρίξει η Βενετία Καντσά, η λέξη «λεσβία» είχε και έχει βαρύ φορτίο στην Ελλάδα.¹²⁸ Οι γυναίκες της *Λάβρυς* είχαν συνείδηση του ποιες λεσβίες εξέφραζαν: «Είμαστε οι διανοούμενες και πολιτικοποιημένες λεσβίες που έχουμε επιτέλους τη δυνατότητα να εκφραζόμαστε κάπως ελεύθερα. Οι γυναίκες της εργατικής τάξης είναι ακόμη αφανείς, βουβές κι ακόμη πιο αφανείς και βουβές είναι οι λεσβίες της εργατικής τάξης».¹²⁹ Το κλίμα φιλελευθεροποίησης και η μετάβαση σε μια κοινωνία που τα φαινόμενα λογοκρισίας

¹²⁵ Τσουκαλάς, «Κοινωνικές όψεις» 12.

¹²⁶ Βλ. αναλυτικά: Βενετία Καντσά, «Η Λάβρυς. Συνοπτική παρουσίαση ενός ελληνικού λεσβιακού περιοδικού», *Δίνη*, 8 (1995-1996), 73-95.

¹²⁷ «Αυτόνομη ομάδα ομοφυλόφιλων γυναικών και περιοδικό Λάβρυς. Λίγες σκέψεις πάνω στο έμφυτο της ετεροφυλόφιλης γυναικείας σεξουαλικότητας», *Αμφί*, Β 14-15 (Άνοιξη – Καλοκαίρι 1983), 56.

¹²⁸ Βενετία Καντσά, «Λεσβία. Η αβάσταχτη βαρύτητα μιας λέξης» στο Κώστας Κανάκης (επιμ), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2011, 111-134.

¹²⁹ Κ. Μ., Φρύσσα, «Οι λεσβίες της Αθήνας μιλάνε στην Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία», *ΚΕΛ*, 20/3/1983, 11, 15.

στην τέχνη ήταν σχετικά σπάνια ήταν εμφανές σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στην εμφάνιση νέων πολιτικών αναπαράστασης για τους ομοφυλόφιλους στον κινηματογράφο που εκφράζεται καθαρά στην ταινία *Άγγελος* του Γιώργου Κατακουζηνού (1982). Γκέι ρόλοι υπήρχαν σε ορισμένες ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου της δεκαετίας του 1960, με χαρακτηριστική περίπτωση τον Φίφη, ρόλο που ενσάρκωσε ο Σταύρος Παράβας.¹³⁰ Τότε οι γκέι χαρακτήρες εμφανίζονταν ως σχεδόν απόλυτα παροδικοί χαρακτήρες και προκαλούσαν γέλιο με ιδιαιτερότητες στην ομιλία και τις κινήσεις. Ο *Άγγελος* ήταν τομή στον τρόπο που ο κινηματογράφος, ένα κειμενικό είδος με εξαιρετικές δυνατότητες απεικόνισης των σχέσεων σεξουαλικότητας και αστικού χώρου, θα έδειχνε εικόνες των ομοφυλόφιλων της Αθήνας καθώς και των γκέι γεωγραφιών της πόλης.¹³¹

Για τα δεδομένα της εποχής, ο *Άγγελος* αποτελούσε πρόκληση από κάθε άποψη. Το σενάριο βασιζόταν σε ένα πραγματικό γεγονός, τη σχέση ανάμεσα σε δύο ναύτες, τον Χρήστο Ρούσσο και τον Ανέστη Παπαδόπουλο, που είχε καταλήξει στη δολοφονία του δεύτερου, την καταδίκη του πρώτου σε ισόβια από το ναυτοδικείο και είχε απασχολήσει την κοινή γνώμη το 1976. Η ταινία είχε προκαλέσει αντιδράσεις πριν προβληθεί: το σενάριο αρχικά απορρίφθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού υπό το φόβο αντιδράσεων και εγκρίθηκε στη συνέχεια από ειδική πενταμελή επιτροπή του Ελληνικού Κέντρου Κινηματογράφου. Ο Κατακουζηνός παρουσίαζε χώρους που αποτελούσαν κομμάτι της καθημερινότητας πολλών ομοφυλόφιλων και παρενδυτικών της Αθήνας, αλλά παρουσιάζονταν για πρώτη φορά ρεαλιστικά στη μεγάλη οθόνη: πιάτσες, στέκια τραβεστί, σκληρή αντιμετώπιση της ομοφυλοφιλίας στο πλαίσιο των κυρίαρχων ηθών της εποχής. Παρά τη σοκαριστική θεματολογία της και τις τολμηρές της σκηνές (εικ. 7,11), η ταινία συνάντησε ευνοϊκή υποδοχή από κοινό και κριτικούς. Έκοψε 297.461 εισιτήρια στην πρώτη της προβολή στην Αττική, διακρίθηκε στο Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης το 1982 και συμμετείχε σε διεθνή φεστιβάλ στο Ρότερνταμ και τις Κάννες.

¹³⁰ Βλ. ενδεικτικά την ταινία *Φίφης ο ακτύπητος* του Κώστα Λυχνάρα (1966).

¹³¹ Η διαπίστωση για τις δυνατότητες του κινηματογράφου από το: Brinda Rose, 'Modernity, Globality, Sexuality and the City. A Reading of Indian Cinema', *The Global South*, 2/1 (2008), 36.

Εικ 7,11: Στιγμαϊά εικόνα από την ταινία *Άγγελος* του Γιώργου Κατακουζηνού.

Η επιτυχία του Άγγελου έδειξε ότι η ομοφυλοφιλία μπορούσε να συζητείται δημόσια και να αναπαρίσταται πιο ρεαλιστικά στην κινηματογραφία. Η μεταστροφή συνδεόταν με το ότι ορισμένοι ομοφυλόφιλοι αποκτούσαν προσβάσεις στο δημόσιο χώρο πληροφορώντας την κοινή γνώμη για τις διακρίσεις που αντιμετώπιζαν. Η απειλή της σωματικής ασφάλειας ήταν ένα πρόβλημα που αντιμετώπιζαν όσοι γκέι δεν είχαν σταθερούς δεσμούς και αναζητούσαν τις εφήμερες ηδονές (επί πληρωμή ή όχι) σε δημόσια ουρητήρια, κινηματογράφους πορνό και πάρκα, διαδικασία γνωστή στην αργκό ως ψωνιστήρι. Οι ομοφυλόφιλοι της Αθήνας ήταν συνηθισμένοι να αντιμετωπίζουν αυξημένη κοινωνική επιθετικότητα.¹³² Το φθινόπωρο του 1980 σημειώθηκαν επιθέσεις ενάντια σε ομοφυλόφιλους με στόχο το λιντσάρισμα και τη ληστεία.¹³³ Το *Αμφί* κατήγγειλε ότι τα περιστατικά γίνονταν με την ανοχή της αστυνομίας, που αδιαφορούσε για τα προβλήματα ασφάλειας των ομοφυλόφιλων και τους αντιμετώπιζε συστηματικά ως εγκληματίες.¹³⁴

Η ανασφάλεια επιτάθηκε το φθινόπωρο του 1982 όταν δολοφονήθηκαν τρεις ομοφυλόφιλοι σε τριάντα ημέρες.¹³⁵ Το πρόβλημα παρέμεινε οξύ και στα επόμενα χρόνια, καθώς έγιναν τουλάχιστον έξι ακόμα φόντοι ομοφυλόφιλων ανάμεσα στον Ιανουάριο του 1983 και τον Οκτώβριο του 1984.¹³⁶ Δε μπορούν να γίνουν ασφαλείς υποθέσεις για τους λόγους αυτού του κύματος βίας καθώς τα εγκλήματα έμειναν ανεξιχνίαστα. Το ΑΚΟΕ απέδιδε μέρος της ευθύνης στην απροθυμία της αστυνομίας, τοποθέτηση που απηχούσε και την απογοήτευσή του από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, στην οποία είχαν αρχικά επενδυθεί μεγαλύτερες ελπίδες.¹³⁷ Λίγο πριν τη λήξη της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, ο υφυπουργός Νέας Γενιάς και Αθλητισμού Κώστας Λαλιώτης όριζε την ομοφυλοφιλία ως «διαφορά με δικαίωμα», διαπίστωνε απολογητικά ότι οι διακρίσεις σε βάρος των ομοφυλόφιλων εξακολουθούσαν τονίζοντας, παράλληλα, ότι η κατάσταση αυτή δεν αποτελούσε εγχώρια ιδιαιτερότητα, αλλά μια δυσάρεστη διεθνική πραγματικότητα.¹³⁸

¹³² «Μια συζήτηση μελών του ΑΚΟΕ», *Αμφί*, Β2 (Ιούλ – Αύγ 1979), 61-67.

¹³³ «Ομοφυλόφιλοι προσοχή», *Αμφί*, Β6 (Φθινόπωρο 1980), 4.

¹³⁴ Στο ίδιο. Πρβλ: «Η αστυνομία, οι ομοφυλόφιλοι και η τρομοκρατία», στο ίδιο, 5.

¹³⁵ Οι δύο από τις δολοφονίες έγιναν στο Ζάππειο και η τρίτη στα βράχια τις Βουλιαγμένης. Βλ: «Θέσεις του ΑΚΟΕ για τη βία και τους φόνους των ομοφυλόφιλων», *Αμφί*, Β12-13 (Χειμώνας 1982), 4-8.

¹³⁶ Νίκος Σταθούλης, «Η αντρική πορνεία κατακλύζει την Αθήνα», *Ένα*, 22/11/1984, 61.

¹³⁷ «Το πνεύμα της αλλαγής», *Αμφί*, Β9-10 (Καλοκαίρι – Φθινόπωρο 1981), 4-5. Πρβλ: «Αντι-ομοφυλόφιλη υστερία και η νέα γενιά των gay», *Αμφί*, Β18-19 (Καλοκαίρι 1985), 2-3.

¹³⁸ Σταθούλης, «Η αντρική πορνεία», 59-60.

Εικ. 7,12: Φωτογραφία ανδρών στο Πεδίο του Άρεως, ένα πάρκο που σύμφωνα με την αστυνομία και τα Μέσα Ενημέρωσης συγκεντρώνονταν ομοφυλόφιλοι, κυρίως τις βραδινές ώρες: Νίκος Σταθούλης, «Η αντρική πορνεία κατακλύζει την Αθήνα», *Ένα*, 22/11/1984, 60.

Οι δημόσιοι λόγοι που εστίαζαν στην ομοφυλοφιλία ως απειλή έθεταν τρία ζητήματα: θεωρούσαν τους γκέι απειλή για την κοινή ασφάλεια, τα χρηστά ήθη και τη δημόσια υγεία. Η απειλή στοιχειοθετούνταν μέσω της χαρτογράφησης μιας παρεκκλίνουσας γεωγραφίας και της μιντιακής της αναπαραγωγής που χωρικά εστίαζε στο κέντρο και χρονικά στις νυχτερινές ώρες. Τεκμηριώνοντας την παρατήρηση του Frank Mort ότι οι γεωγραφίες της ανηθικότητας συνήθως έχουν επικεντρώνουν σε συγκεκριμένα σημεία των αστικών χώρων, στο επίκεντρο βρίσκονταν δύο πάρκα, το Ζαπείο και το Πεδίο του Άρεως, ιδίως ένα σκοτεινό τμήμα του, γνωστό ως Πέταλο των γκέι (εικ. 7,12).¹³⁹ Πέρα από τα πάρκα, όπου το ψωνιστήρι γινόταν κυρίως βράδυ, η γκέι γεωγραφία της παρέκκλισης περιλάμβανε χώρους στο κέντρο, όπως τα δημόσια ουρητήρια του υπόγειου της Ομόνοιας, τις τουαλέτες στην Πλατεία Κάνιγγος, τα λουτρά Athens Relax στην οδό Ξούθου και τους κινηματογράφους που έπαιζαν αισθησιακές ταινίες και ήταν γνωστοί στην ιδιόλεκτο ως πορνο-σινεμά.¹⁴⁰ Στην ίδια περιοχή, στον κινηματογράφο Ελίτ της οδού Πειραιώς, έγινε και το πρώτο λεσβιακό σόου σεξ στην Αθήνα το 1983 που κατέληξε σε σύλληψη και δίκη των πρωταγωνιστών.¹⁴¹ Αντίθετα με το μεταπολεμικό Λονδίνο, όπου η ζωντανή ερωτική ψυχαγωγία συνδέθηκε με τον κοσμοπολίτικο αέρα του Σόχο, στην Αθήνα, η γεωγραφία της ερωτικής ψυχαγωγίας εντοπίζεται γύρω από την Ομόνοια, πριν αποκεντρωθεί στη δεκαετία του 1990 όταν εμφανίστηκαν χώροι, όπως το κέντρο

¹³⁹ Στο ίδιο, 59. Επίσης: «Θέσεις του ΑΚΟΕ για τη βία και τους φόνους των ομοφυλοφίλων». Frank Mort, 'Cityscapes: Consumption, Masculinities and the Mapping of London Since 1950', *Urban Studies*, 35/ 5-6 (1998), 889-907 (εδώ: 897).

¹⁴⁰ Σταθούλης, «Η αντρική». Αντώνης Βασιλείου, «Το “ψωνιστήρι” στα πορνο-σινεμά, *Αμφί*, Β 16-17 (Καλοκαίρι 1984), 81-82. Παναγιώτης Δ., «Μια εμπειρία στο σινεμά», στο ίδιο, 82-83· «Συζήτηση με έναν ομοφυλόφιλο που συχνάζει στα σινεμά», στο ίδιο, 84-85.

¹⁴¹ Μηχανή του χρόνου, «Η δίκη του πρώτου Live Sex Show που έγινε στην Αθήνα το 1983», <http://www.mixanitouxronou.gr/i-diki-tou-protou-live-sex-show-pou-egine-stin-athina-to-%CE%8483-kormares-tha-saltaro-na-sas-dagkoso-fonazan-stis-kopeles/> (Τελ. πρόσβαση: 2/1/2016).

στριπτίζ Diamonds and Pearls στην Παραλιακή Λεωφόρο, στο χώρο του παλιού κινηματογράφου Αχιλλειον στον Άλμο.¹⁴²

Η γεωγραφία αυτή έδειχνε την ενδυναμωμένη αυτοπεποίθηση της γκέι κοινότητας που διεκδικούσε ορατότητα και τους δικούς της κοινωνικούς χώρους. Σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη του Aleco's Island της οδού Τσακάλωφ στο Κολωνάκι, του πρώτου καθαρόαιμου γκέι μπαρ της πρωτεύουσας, Αλέκο Αμφιλόχιο, η κατοχύρωση των πρώτων γκέι χώρων ψυχαγωγίας στην Αθήνα έγινε γύρω στο 1982, όταν και εκείνος μετέφερε το μπαρ του στο Κολωνάκι. Ο Αμφιλόχιος πειραματιζόταν επιχειρηματικά στη νύχτα από το 1960, όταν άνοιξε το μπαρ Φεγγάρι στην Πλάκα, την οποία περιγράφει ως γειτονιά που προσέλκυε ομοφυλόφιλους της εποχής. Αν και επισήμως γκέι στέκια δεν υπήρχαν, ορισμένα μπαρ, όπως το Μύκονος, που άνοιξε το 1969, ήταν καταχωρημένα ως φιλικόι χώροι για τους γκέι της Αθήνας σε μια εποχή που τα πράγματα ήταν, με τα λόγια του Αμφιλόχιου, «λίγο κρυφά, λίγο φανερά».¹⁴³ Από αυτήν την άποψη, η Αθήνα έχει κοινά στοιχεία με τη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη, πόλεις που παρά το καταπιεστικό πολιτικό πλαίσιο, άρχισαν να καταχωρούνται ορισμένοι χώροι ως φιλικόι προς τους γκέι γύρω στο 1970. Αν στην Ισπανία η εξέλιξη συνδέεται και με την ανάπτυξη φεμινιστικής δράσης στα τελευταία χρόνια του φρανκισμού (apertura), στην Ελλάδα και την Πορτογαλία ήταν η Μεταπολίτευση που επιτάχυνε τη φιλελευθεροποίηση του κλίματος.¹⁴⁴

Από το 1982 που άνοιξε το Aleco's Island δημιουργήθηκαν αρκετοί τέτοιοι χώροι. Το 1988 υπήρχαν τουλάχιστον έξι τέτοιες επιχειρήσεις, δύο στο Κολωνάκι, δύο στο Κουκάκι και δύο στην Πλατεία Αμερικής.¹⁴⁵ Τα επόμενα χρόνια, προστέθηκαν και άλλοι χώροι κατανάλωσης που αυτοχαρακτηρίζονταν φιλικόι στους γκέι, όπως καφετέριες, κρεπερί, κλαμπ, βιντεολέσχες και κινηματογράφοι βάζοντας τις βάσεις για την εντυπωσιακή. Η επέκταση της γκέι σκηνής στην Αθήνα σε μια εποχή που η γκέι κοινότητα γνώρισε διεθνώς πιέσεις εξαιτίας του έιτζ προκαλεί ενδιαφέρον. Το 1985, το ΑΚΟΕ κατήγγειλε ότι η αστυνομία έκανε αδιάκριτες συλλήψεις σε γκέι

¹⁴² Frank Mort, 'Striptease: the Erotic Female Body and Live Sexual Entertainment in Mid-Twentieth Century London', *Social History*, 32/1 (2007), 27-53.

¹⁴³ Κατερίνα Χτενέλη, «Αλέκος Αμφιλόχιος: Εκκλησία και πολιτεία πριμοδοτούν την υποκρισία της κοινωνίας», *ET*, 23/6/2007, διαθέσιμο στο: <http://www.politikokafeneio.com/Forum/viewtopic.php?p=84252&sid=e91c1ab9da0128f7749f0b1d7bd1eebf> (22/12/2012). Πρβλ: Papanikolaou, 'The Making of Queer Athens', 154-158.

¹⁴⁴ Sasha D. Pack, (2006), *Tourism and Dictatorship. Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*, London: Palgrave, 146. Fernando Cascais, (2006), 'Diferentes como só nos. O associativismo GLBT português em três andamentos', *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 76, 109-126. Hamilton M. Stapell, *Remaking Madrid. Culture, Politics and Identity After Franco*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2010, 107,110. Mary Nash, 'Vencidas, represaliadas y resistentes: las mujeres bajo el orden patriarcal franquista' στο Julian Casanova (επιμ.), 40 anos con Franco, Βαρκελώνη, Critica, 2015, 191-227. Της ίδιας, 'Resistencias e identidades colectivas: el despertar feminista durante el tardofranquismo en Barcelona' στο Mary Nash (επιμ.), *Represión, resistencias, memoria. Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Γρανάδα, Editorial Comares, 2013, 139-158.

¹⁴⁵ «Gay Bars», *Aθ*, 7/4/1988, 63.

μπαρ με αιτιολογία ότι οι ομοφυλόφιλοι μετέδιδαν το έιτς.¹⁴⁶ Το ζήτημα δεν απασχόλησε ιδιαίτερα το δημόσιο χώρο. Ενδεχομένως, όπως υποστηρίζει η Φωτεινή Τσαλίκογλου, αρκετοί Έλληνες υπερεκτίμησαν την ασφάλεια που μπορούσε να τους προσφέρει μια εσωστρεφής για τα ευρωπαϊκά δεδομένα σεξουαλικότητα, που συχνά οργανωνόταν γύρω από την προστατευτική ελληνική οικογένεια, και έτσι υποτίμησαν τους κινδύνους που αντιπροσώπευε το έιτς.¹⁴⁷

Εικ 7,13: Γκέι - λεσβιακός χάρτης της Αθήνας στην αρχή της δεκαετίας του 1990: Αμφί, Δ1 (Ιούν 1994), 26-27.

¹⁴⁶ Άντα Θεοδορίδου, «AIDS: θεία δίκη ή του κόλου τα εννιάμερα», *Σχολιαστής* (Οκτ 1985), 40-41.
¹⁴⁷ Για την ανάπτυξη της αντίληψης αυτής και τις πολιτισμικές της ρίζες που εντοπίζονται στην ισχύ του θεσμού της οικογένειας: Fotini Tsalikoglou, 'A New Disease in Greek Society: AIDS and The Representation of 'Otherness'', *The Journal of Modern Greek Studies*, 13/1 (1995), 83-97.

Στο πλαίσιο της γενικευμένης υποτίμησης του έιτζ, οι ομοφυλόφιλοι της Αθήνας δεν αντιμετώπισαν εκτεταμένες διώξεις εξαιτίας του έιτζ. Αντίθετα, μετά το 1985, βρήκαν ένα νέο σύμμαχο στο πρόσωπο της νέας υφολογίας ζωής. Έντυπα όπως το *Playboy* και το *Κλικ* αποδοκίμαζαν τις διακρίσεις ενάντια στους γκέι. Για παράδειγμα, με την ευκαιρία του ερχομού του Boy George στην Αθήνα το 1985 για το Rock in Athens, το *Playboy* συνέντευξη του τραγουδιστή και στηλίτευσε τις εκδηλώσεις αποδοκιμασίας από μέρος του κοινού όταν ο George βρισκόταν στη σκηνή.¹⁴⁸ Παράδοξα, το *Playboy*, παρότι προωθούσε την ταυτότητα του γυναικοκατακτητή, απολάμβανε τη συμπάθεια ορισμένων γκέι, ίσως εν είδη ανταμοιβής για την υπεύθυνη ενημέρωση που προσέφερε σε θέματα σεξουαλικής υγείας. Σύμφωνα με μια έρευνα, 3,8% των αναγνωστών του εντύπου δήλωναν ομοφυλόφιλοι και 9,7% αμφισεξουαλικοί.¹⁴⁹ Η σύνταξη του εντύπου είχε δείξει από νωρίς τη διάθεση της επιλέγοντας τον ομοφυλόφιλο και παρενδυτικό συγγραφέα Κώστα Ταχτσή, ως συγγραφέα του πρώτου διηγήματος που δημοσίευσε.¹⁵⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν η πρώτη φορά που έγραψε σε ελληνικό περιοδικό επί πληρωμή.¹⁵¹

Μια ανάλογη στάση διέκρινε το *Κλικ*. Με το περιοδικό σε πορεία έντονης ανόδου, στα τρίτα του γενέθλια, το Μάη του 1990, ο Πέτρος Κωστόπουλος υποστήριζε πως η επιτυχία του εντύπου οφειλόταν μεταξύ άλλων στην απήχηση του στους / στις απελευθερωμένες αδελφές.¹⁵² Η διάθεση του περιοδικού να περιλάβει στην ύλη του στοιχεία της ομοφυλόφιλης κουλτούρας, που αποτυπώθηκε στο αφιέρωμά του στους γκέι της Αθήνας το 1988, συγκίνησε μέρος της γκέι κοινότητας της πόλης. Μια πληροφορήτρια περιέγραψε ότι άρχισε να παρακολουθεί το περιοδικό επηρεασμένη από γκέι φίλους της που το θεωρούσαν προοδευτικό έντυπο και το αγόραζαν συστηματικά (Μ.Α., Σντ). Η εισαγωγή του έδινε το στίγμα μιας τολμηρής προσέγγισης στο θέμα για τα δεδομένα εντύπου μαζικής κυκλοφορίας:

Ο κάθε άνθρωπος, γυναίκα ή άνδρας έχει το δικαίωμα να κάνει τις δικές του ερωτικές επιλογές και να διαθέσει το κορμί του όπως μόνο ο ίδιος επιθυμεί. Και κανείς άλλος δεν έχει το δικαίωμα να τον κρίνει γι' αυτό γιατί τότε απλά κάνει νταβατζιλίκι.¹⁵³

¹⁴⁸: «Η συνέντευξη του μήνα: Μπόν Τζώρτζ», *Py* (Ιούλ 1985), 31-35· Άρης Δαβαράκης, «Σοκ, ροκ και καλλιμάρμαρο», *Py* (Σεπτ 1985), 120-121.

¹⁴⁹: Βλ. Βιτάλη κ.α., «Οι Έλληνες και ο έρωτας Ι», 83. Επίσης, η στήλη των αποριών φιλοξενούσε πολλά γράμματα γκέι: Θ. Θ., Αθήνα, *Py* (Απρ. 1987), 37· «Η απελπισμένη Δ. Ο.», *Py* (Αύγ. 1988), 31. Υ. Γ., «Σε μία γκαρσονιέρα», *Py* (Φεβρ 1989), 33.

¹⁵⁰ Κώστας Ταχτσή, «Ένας Έλληνας δράκος στο Λονδίνο», *Py* (Απρ 1985), 52-55.

¹⁵¹ Ανταίος Χρυσοστομίδης (επιμ.), «Ένας χρόνος Py», *Py* (Απρ 1986), 49.

¹⁵² Πέτρος Κωστόπουλος, «Editorial», *Κλικ* (Μάης 1990), 4.

¹⁵³ Sisters of Mercy, «Γκέι της Αθήνας», *Κλικ* (Ιούνιος 1988), 59.

Εικ. 7,14: Φωτογραφία από το γκέι μπαρ Aleco's Island στο Κολωνάκι: Βασίλης Παπαδημητρίου, Πάνος Βαρδόπουλος, «Η Αθήνα τη νύχτα», *Κλικ* (Ιούν 1987), 74

Η πολιτική αυτή είχε συνέπεια. Το περιοδικό συμπεριέλαβε τα γκέι μπαρ Aleco's Island (εικ. 7,14) και Γρανάζι στο πρώτο του αφιέρωμα στη νυχτερινή Αθήνα το 1987.¹⁵⁴ Το 1988, επέκρινε τους πολιτικούς που απέφυγαν να πάνε στη κηδεία του δολοφονημένου Ταχτσή από φόβο μήπως χαρακτηριστούν γκέι και χαιρέτιζε ως στοιχείο εκσυγχρονισμού της πόλης το άνοιγμα του πρώτου γκέι βιντεοκλάμπ στην Πλατεία Κοτζιά.¹⁵⁵ Η συμπερίληψη στοιχείων του γκέι πολιτισμού στη νέα υφολογία ζωής συμβάδιζε με τις αντιλήψεις ορισμένων συντακτών και αναγνωστών για το σεξ, στοιχείο που έδειχνε ότι κάποιοι νέοι συμφιλιώνονταν με ελεύθερες εκφράσεις της σεξουαλικότητας. Όμως, καθώς το κοινό των εντύπων αυτών προερχόταν κυρίως από τα ανώτερα οικονομικά και μορφωτικά στρώματα, οι πολιτικές αυτές αναπαράστασης απευθύνονταν σε συγκεκριμένα ακροατήρια.¹⁵⁶ Εκφράζοντας ένα στοιχείο έντονο στο μαζικό πολιτισμόν αρκετών πόλεων, όπως το σύγχρονο Βερολίνο, τα έντυπα αυτά ενσωμάτωναν στοιχεία γκέι εναλλακτικότητας στον κυρίαρχο εμπορευματικό πολιτισμό, παρουσιάζοντας την επαφή με ορισμένες εκδοχές κούιρ πολιτισμών όχι ως απειλή αλλά ως παραγωγικό ερέθισμα.¹⁵⁷

Το 1984, λίγα χρόνια πριν ορισμένα γκέι μπαρ βρεθούν στις ιλουστρασιόν σελίδες του *Κλικ*, ένας συντάκτης του *Αμφί* σημείωνε ότι οι χώροι αυτοί χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες, Η πρώτη ήταν τα κοσμοπολίτικα γκέι μπαρ του Κολωνακίου (όπως το Aleco's Island) που ήταν στέκια απολίτικων ομοφυλόφιλων που χαρακτηρίζονταν από ατομικισμό και δεν ενδιαφέρονταν για τις διεκδικήσεις του κινήματος. Η δεύτερη, τα πιο λαϊκά μαγαζιά, όπου σύχναζε ένα μεικτό πλήθος πολιτικοποιημένων γκέι και μη ομοφυλόφιλων. Η τρίτη ήταν επίσης μεικτά στέκια, όπου σύχναζαν

¹⁵⁴ Στο ίδιο, 71-77.

¹⁵⁵ Πέτρος Κωστόπουλος, «Ο τελευταίος πειρασμός του Ναζωραίου», *Κλικ* (Σεπτ 1988), 3-4. «Μόνο για κυρίους», *Κλικ* (Ιαν 1989), 142.

¹⁵⁶ «Αναγνωσιμότητα περιοδικών των τελευταίων 4 εβδομάδων», *ΟΔ 1989*, Αθήνα, Infopublica, 1989, 225.

¹⁵⁷ Rolf J. Goebel, 'Queer Berlin: Lifestyles, Performances and Capitalist Consumer Society', *The German Quarterly*, 79/4 (2006), 484-504 (εδώ: 494).

μεγάλοι σε ηλικία ομοφυλόφιλοι και ετερόφυλοι και οι ερωτικές σχέσεις διακανονίζονταν επί πληρωμή.¹⁵⁸ Οι επιχειρήσεις της πρώτης κατηγορίας απολάμβαναν και της ευμένεια της αστυνομίας, που δεν ήταν εξίσου διακριτική απέναντι στους χώρους που σύχναζαν γκέι από τις πιο λαϊκές τάξεις.¹⁵⁹ Δεν υπήρχε ένα στυλ ζωής που περιλάμβανε όλους τους γκέι της Αθήνας, αλλά πολλαπλά, παράλληλα ομοφυλόφιλα στυλ ζωής. Από τα στυλ αυτά, μόνο εκείνο που απευθυνόταν στα ανώτερα στρώματα ενσωματώθηκε στη νέα υφολογία ζωής. Χωρικά, η διάκριση ανάμεσα στο σικ και το βρώμικο γκέι στυλ ζωής συνομιζόταν στο περίπου ενάμισι χιλιόμετρο που χωρίζει το Κολωνάκι από την Ομόνοια.

Η Ομόνοια ήταν, τουλάχιστον από το Μεσοπόλεμο, συνδεδεμένη με παρεκκλίνουσες επιτελέσεις σεξουαλικότητας, το σημείο που «και οι πιο κρυφοί πόθοι εκεί πέρα ζουν», ως το μέρος που «εκεί αρχίζει ο έρωτας που πληρώνεται», σύμφωνα με τον ποιητή Νικήτα Ράντο, και «το πιο χαμηλό σημείο απ' όπου μπορεί να δει κανείς τον κόσμο», σύμφωνα με την ηθοποιό και ποιήτρια Κατερίνα Γώγου.¹⁶⁰ Τα ουρητήρια της πλατείας ταυτίζονται με το αθηναϊκό περιθώριο στο οποίο οι ομοφυλόφιλοι είχαν θέση. Το 1980 ο πεζογράφος Γιώργος Ιωάννου περιέγραψε την πλατεία ως το κατεξοχήν ψωνιστήρι της πόλης και ως χώρο ταυτισμένο με την ομοφυλόφιλη ερωτική αναζήτηση: «όπου συχνάζουν φαντάροι, επαρχιώτες νέοι και υποψιασμένα κορμιά, είναι φυσικό να μαζεύονται ομοφυλόφιλοι».¹⁶¹

Εικ 7,15: Φωτογραφία του Γιώργου Μπελιά με στρατιώτες στους τηλεφωνικούς θαλάμους της Ομόνοιας στο τέλος της δεκαετίας του 1970: Γιώργος Ιωάννου, *Ομόνοια 1980*, Αθήνα, Κέδρος, 1980, 109.

¹⁵⁸ Λουκάς Χρήστου, «Ομοφυλόφιλα μπαρς», *Αμφί*, 16-17 (Καλοκαίρι 1984), 48-50.

¹⁵⁹ «Αντι-ομοφυλόφιλη υστερία και η νέα γενιά των gay», *Αμφί*, Β18-19 (Καλοκαίρι 1985), 2-3.

¹⁶⁰ Νικήτας Ράντος, «Στρογγυλή συμφωνία», όπως αναδημοσιεύεται στο Λεωνίδα Χρηστάκης, *Γυρίζει, γυρίζει φριχτά: η ιστορία της Ομόνοιας*, Αθήνα, Ανάδρασις, 1998, 25-30. Κατερίνα Γώγου, *Με λένε Οδύσσεια*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, 15-18

¹⁶¹ Γιώργος Ιωάννου, *Ομόνοια 1980*, Αθήνα, Κέδρος, 1980, όπως αναδημοσιεύεται στο: Θανάσης Μουτσόπουλος, «Ομόνοια 2012», <http://www.ough.gr/index.php?mod=articles&op=view&id=1092> (20/2/2016). Περαιτέρω ανάλυση του πεζογραφικού ύφους του Ιωάννου στο Γεωργία Πατερίδου, «Η επιθυμία του λαϊκού: η περίπτωση του Γιώργου Ιωάννου», *Ουτοπία. Επιθεώρηση θεωρίας και πολιτισμού*, 90 (2010), 161-171.

Οι λόγοι των Μέσων Ενημέρωσης για τον περιθωριακό χαρακτήρα της Ομόνοιας μεταστράφηκαν στη δεκαετία του 1980, περιγράφοντας την πλατεία περισσότερο ως τόπο διακίνησης ναρκωτικών.¹⁶² Αν και ορισμένοι χώροι, όπως τα λουτρά στην Ξούθου και οι κινηματογράφοι πορνό, εξακολουθούσαν να ελκύουν τους γκέι στο κέντρο, σταδιακά εμφανίστηκαν νέοι χώροι αναφοράς, όπως το Πεδίο του Άρεως, και η σημασία της Ομόνοιας ως βασικού χώρου αναφοράς για την γκέι κουλτούρα μειώθηκε. Η περίπτωση των κινηματογράφων είναι ενδιαφέρουσα, καθώς δείχνει τις σχέσεις τεχνολογικής εξέλιξης και αλλαγών στην αστική γεωγραφία. Στο τέλος του 2012, υπήρχαν έντεκα αίθουσες που έδειχναν αισθησιακές ταινίες.¹⁶³ Σε σχετική ιστοσελίδα, οι χώροι περιγράφονται ως άβατα για γυναίκες και ετεροφυλόφιλους άνδρες, καθώς Έλληνες και αλλοδαποί ομοφυλόφιλοι, κυρίως μεγάλοι σε ηλικία, αυνανίζονται ομαδικά στη σάλα και συνουσιάζονται σε διαδρόμους και τουαλέτες.¹⁶⁴ Η αλλαγή του κοινού των κινηματογράφων σχετίζεται με τη διάδοση του βίντεο μετά το 1985. Το 1984 οι κινηματογράφοι συγκέντρωναν ακόμα ετερόφυλους άνδρες που πήγαιναν για να αυτοϊκανοποιηθούν ή να κάνουν χαβαλέ.¹⁶⁵ Οι κινηματογράφοι αυτοί δεν ήταν επισκέψιμοι από γυναίκες. Οι γυναίκες που είχαν δει ταινίες πορνό συνήθως το είχαν κάνει σε κάποιο κινηματογράφο ντράιβ-ιν μέσα από την ασφάλεια κάποιου αυτοκινήτου, σε συνθήκες ανωνυμίας (εικ. 7,16). Το 1981, τους κινηματογράφους αυτούς που βρίσκονταν μακριά από το κέντρο, σε περιοχές όπως η Μαλακάσα και η Βάρη, τους επισκέπτονταν περίπου 6.000 θεατές κάθε εβδομάδα. Ανάμεσα τους ήταν και αρκετές κοπέλες που μερικές φορές έκαναν έρωτα με το συνοδό τους εντός τους αυτοκινήτου στη διάρκεια της ταινίας.¹⁶⁶

¹⁶² «Σε κλοιό τρεις πλατείες θανάτου», *Τα Νέα*, 21/3/1990, 16-17.

¹⁶³ «Τσοντοσινεμά», <http://www.bourdela.com/sex/tsontocinema/> (23/12/2012). Θεοδωρήσ Λουζόπουλος, «Ομόνοια εμπιστευτικό», <http://www.10percent.gr/old/issues/200404/08.html>, (23/12/2012).

¹⁶⁴ «Τσοντοσινεμά».

¹⁶⁵ Άντα Σεϊμανίδη, «Κι άλλο, κι άλλο!», *ΕτΚ*, 15/1/1984, 16. Μ. Γαβαθιώτης, «Τα πορνοσινεμά στην Αθήνα», *Ένα*, 1/3/1984, 81-82.

¹⁶⁶ Νίκος Καμπάνης, «Βλέποντας τσόντα σε ένα ντράιβ-ιν», *Τα Νέα*, 24/6/1981, 5. «Ντράιβ - ιν», *Αθ*, 18/10/1984, 41

Εικ 7,16: Σκίτσο με Αθηναίους που βλέπουν πορνό σε κινηματογράφο ντράιβ-ινν: Νίκος Καμπάνης, «Βλέποντας τσόντα σε ένα ντράιβ-ινν», *Τα Νέα*, 24/6/1981, 5.

Οι επισκέψεις στα πορνοσινεμά ήταν κομμάτι του μαθητικού πολιτισμού, ιδίως νέων ανδρών που μεγάλωναν σε κεντρικές συνοικίες, όπως ο Κολωνός, τα Πατήσια ή το Παγκράτι και είχαν εύκολα πρόσβαση σε αυτούς τους χώρους.¹⁶⁷ Η συνήθεια αυτή συμβάδισε με τη χρυσή εποχή της πορνόγραφίας από τη Μεταπολίτευση ως το μέσον της δεκαετίας του 1980.¹⁶⁸ Ένας συζητητής σε διαδικτυακή συζήτηση με θέμα την ιστορική διαδρομή αυτών των κινηματογράφων υποστηρίζει ότι λίγες παρέες συνέχιζαν τη συνήθεια αυτή ως το 1990.¹⁶⁹ Στη δεκαετία του 1980 υπήρχαν περίπου 35 κινηματογράφοι σεξ στην Αθήνα, κυρίως γύρω από την Ομόνοια. Η περιοχή της Ομόνοιας υποβαθμιζόταν σταδιακά από τη δεκαετία του 1970 ως περιοχή κατοικίας και ζώνη διασκέδασης, εξέλιξη που οδήγησε επιχειρηματίες της περιοχής να αναζητήσουν εναλλακτικές λύσεις για τους κινηματογράφους τους που από οικογενειακοί έγιναν λαϊκοί, προβάλλοντας καουμπόικα έργα, ταινίες καράτε και από ένα σημείο και μετά κυρίως πορνό.¹⁷⁰ Επιπλέον, η Ομόνοια συγκέντρωνε επαρχιώτες που βρίσκονταν για λίγο την Αθήνα, σύχναζαν σε πηγαδάκια και καφενεία και ορισμένοι επισκέπτονταν και τα σινεμά για να δουν πορνό. Τέλος, για ανδροπαρέες μαθητών, η επίσκεψη στα σινεμά ενίοτε ήταν μέρος της διαδικασίας της μπουρδελότσαρκας, δηλαδή της περιπλάνησης ανδρών στους οίκους ανοχής με στόχο να χαζέψουν τις ιερόδουλες.¹⁷¹ Στο Μεταξουργείο υπήρχαν πολλοί οίκοι ανοχής και η χωρική εγγύτητα ευνοούσε τη συνδυασμένη επίσκεψη και στους δύο χώρους. Αν οι σεξουαλικές γεωγραφίες του μεταπολεμικού Λονδίνου συνδέονται κυρίως με την ανάγνωση και την αναζήτηση κειμένων με θέμα το σεξ, αυτές της μεταπολιτευτικής Αθήνας αφορούν τη θέαση και ζήτηση νέων εικόνων.¹⁷²

Η διάδοση του βίντεο άλλαξε τα δεδομένα. Βιντεοκασέτες πορνό διακινούνταν στο κέντρο τουλάχιστον από το 1981.¹⁷³ Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, οι κάτοχοι βίντεο ήταν ελάχιστοι και οι κινηματογράφοι για λίγα ακόμα χρόνια διατήρησαν την πελατεία τους. Όμως, το τοπίο άλλαξε. Στο τέλος του 1982, υπήρχε

¹⁶⁷ «Ιστορικά τσοντοσινεμά της Αθήνας», <http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=3141.0> (25/12/2012). Κανείς από τους συζητητές δε δηλώνει ομοφυλόφιλος.

¹⁶⁸ Αναλυτικά βλ: Δημητρίου, *Αυστηρώς ακατάλληλον* Για μια παραστατική περιγραφή: «Ιστορικά τσοντοσινεμά», *Vonmakoulis*, #15, 13/12/2006.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, *Triakardos*, #7, 7/1/2009 (10/11/2015).

¹⁷⁰ Δημήτρης Ρηγόπουλος, «Η άνοδος και η πτώση των λαϊκών σινεμά της Αθήνας», *Καθ*, 23/9/2007, http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/4Dcgi/_w_articles_civ_11_23/09/2007_242257 (25/12/2012).

¹⁷¹ «Ιστορικά τσοντοσινεμά», *Tarzan*, #5, 13/12/2006, *Cheyenne*, #49, 7/1/2009

¹⁷² Richard Hornsey, 'The Sexual Geographies of Reading in Post-War London', *Gender, Place and Culture*, 9/4 (2002), 371-384.

¹⁷³ «Θα συλλαμβάνονται όσοι πωλούν πορνοβιντεοκασέτες αλλά όχι όσοι τις βλέπουν», *Καθ*, 27/3/1982, 1.

στο κέντρο μια αγορά κασετών πορνό που ήταν προϊόντα παράνομης αντιγραφής.¹⁷⁴ Το βίντεο εκσυγχρόνισε τα μέσα αναπαραγωγής του πορνογραφικού υλικού, μετέφερε την κατανάλωση από το δημόσιο στον ιδιωτικό χώρο και δημιούργησε προϋποθέσεις να συμπεριληφθούν οι γυναίκες στα καταναλωτικά της ακροατήρια. Και νωρίτερα, η πορνογραφία δεν ήταν κάτι άγνωστο. Στην ταινία του 1962 *Νόμος 4000* εμφανίζεται μια μεικτή παρέα εφήβων να βλέπει γυμνές φωτογραφίες σε ένα σπίτι. Ευκαιρίες κατανάλωσης πορνογραφικού υλικού υπήρχαν, με τη διαφορά ότι αυτό ήταν έντυπο. Η αθηναϊκή γεωγραφία της πορνογραφίας - για να δανειστώ έναν όρο που χρησιμοποίησε πρόσφατα η Georgina Hickey - ήταν εν πολλοίς οργανωμένη σε ακτίνα μερικών χιλιομέτρων από την Ομόνοια, όπου οι επίδοξοι καταναλωτές παρέμεναν εύκολα ανώνυμοι.¹⁷⁵ Πολλά περίπτερα του κέντρου πωλούσαν ελληνικά και ξένα περιοδικά πορνό (εικ. 7,17), ακόμη και σε ανήλικους.¹⁷⁶ Η ζήτηση ήταν υψηλή. Το *Σκάνδαλο* πούλησε 71.000 τεύχη στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1981 και 72.000 το Μάρτιο του ίδιου έτους, ενώ ο *Καζανόβας* 50.000 και 49.000 αντίστοιχα.¹⁷⁷ Οι κασέτες πορνό μπορούσαν (ανάλογα τη θεματολογία) να ξεπεράσουν τις 10.000 δραχμές ή μία.¹⁷⁸

Αν και το πορνό καταναλωνόταν μαζικά, η αποδοχή χρήσης του προσέκρουε σε έναν ηθικό κώδικα που εκλάμβανε ως κατακριτέο το γενετήσιο ερεθισμό που προέκυπτε ως αποτέλεσμα της εικόνας. Η αντίφαση αυτή αποτυπωνόταν και νομικά καθώς η πολιτεία θέσπιζε αυστηρούς νόμους κατά της πορνογραφίας - τους οποίους δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα να εφαρμόσει - παραβλέποντας το ενδιαφέρον του κοινού για αυτήν. Παρά την αλλαγή ορισμένων παρωχημένων διατάξεων περί τύπου το 1983, ο νόμος περί ασέμων διατηρήθηκε. Ως άσεμνα εννοούνταν τα έντυπα, οι εικόνες και οι ταινίες που αναφέρονταν στη γενετήσια σφαίρα και προκαλούσαν γενετήσια διέγερση.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Άρης Τόλιος, «Όργιο στην Αθήνα βιντεοπειρατίας», *Τα Νέα*, 1/11/1982, 4.

¹⁷⁵ Georgina Hickey, 'The Geography of Pornography: Neighborhood Feminism and the Battle Against 'Dirty Bookstores' in Minneapolis', *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 32/1 (2011), 125-151.

¹⁷⁶ Τζ. Κοντράρου, «Ηδονή κρεμασμένη σε μανταλάκια», *ET*, 12/6/1983, 8-9.

¹⁷⁷ Διονυσία Μπάκα, «Περιοδικά πορνό», *ΑτΚ*, 10/5/1981, 6.

¹⁷⁸ Τόλιος, «Όργιο».

¹⁷⁹ «Μέτρα προστασίας του πολίτη από τη βία και το νόμο», *Ενα*, 26/5/1983, 12.

Εικ. 7,17: Περιοδικά πορνό σε περίπτερο της Αθήνας: Τζ. Κοντράου, «Ηδονή κρεμασμένη σε μανταλάκια», *ET*, 12/6/1983, 8-9.

Με το βίντεο, η πρόσβαση στην πορνογραφία διευκολύνθηκε για όποιον διέθετε τα οικονομικά μέσα. Η μεταφορά της κατανάλωσης από τους κινηματογράφους στο σπίτι επέφερε αύξηση της παραγωγής: τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας ήταν στιγμή αίγλης για την ελληνική πορνογραφία. Ανερχόμενοι πορνοστάρ, όπως οι Τέλης Σταλόνη και Αλέξης Μεταξάς, συνοδεύονταν από πρωταγωνίστριες που συνήθως ήταν ιερόδουλες, τραβεστί και τουρίστριες από το εξωτερικό. Η έκταση της παραγωγής πιστοποιεί την υψηλή ζήτηση. Τα γυρίσματα γίνονταν σε συνθήκες ημιπαρανομίας. Οι άνδρες ηθοποιοί ήταν συχνά άνεργοι νεαροί που περιφέρονταν στα καφενεία της Ομόνοιας και προσεγγίζονταν από τους ατζέντηδες των γραφείων, ενώ ως χώροι γυρισμάτων χρησιμοποιούνταν βίλες, διαμερίσματα, δωμάτια ξενοδοχείων και έρημες υπαίθριες τοποθεσίες. Μετά το γύρισμα, οι ταινίες διοχετεύονταν σε βιντεοκλάμπ της Αθήνας, όπου και πωλούνταν ή ενοικιάζονταν.¹⁸⁰

Με το βίντεο η παρακολούθηση πορνογραφίας διευκολύνθηκε, αφού οι καταναλωτές δεν κινδύνευαν από δημόσια έκθεση στα πορνοσινεμά. Η διαδικασία αντικαταστάθηκε από την ολιγόλεπτη συναλλαγή στο γκισέ κάποιου βιντεοκλάμπ, συχνά μακριά από τον τόπο κατοικίας, ώστε να αποφεύγονται ανεπιθύμητες συναντήσεις, διαδικασία αρκετά αναγνωρίσιμη ώστε να αποτελεί αντικείμενο σάτιρας σε δημοφιλείς τηλεοπτικές σειρές.¹⁸¹ Αν και είναι δύσκολο να γίνουν ποσοτικές υποθέσεις για τη σύνθεση των ακροατηρίων της πορνογραφίας, το βίντεο ήταν πιο διαδεδομένο στα ανώτερα στρώματα.¹⁸² Η εξοικείωση ακροατηρίων με υψηλή μόρφωση και τεχνολογικές δεξιότητες με την πορνογραφία φαίνεται και από την ύπαρξη ηλεκτρονικών παιχνιδιών με περιεχόμενο που φλέρταρε με τον

¹⁸⁰ Δημήτρης Σταυρόπουλος, «Ελληνική βιομηχανία πορνό», *Ένα*, 23/1/1986, 22-27.

¹⁸¹ «Σεξ, τσόντες και βιντεοκασέτες», *Mega Channel*, 28/10/1992.

¹⁸² «Κατοχή βίντεο», *Τέταρτο* (Μάης 1987), 44-45.

χαρακτηρισμό πορνογραφικό. Σύμφωνα τον έφηβο διαχειριστή ενός ελληνικού Bulletin Board System, οι άνδρες χρήστες υπολογιστών που χρησιμοποιούσαν τους υπολογιστές για να παίζουν τέτοια παιχνίδια, όπως το *Strip Poker II* (εικ. 7,18) δεν ήταν καθόλου λίγοι (Α.Χ. Σντ). Ο ισχυρισμός τεκμηριώνεται από το ότι τέτοια παιχνιδιών προβάλλονταν και σε δημοφιλή ειδικά έντυπα όπως το *Pixel*.¹⁸³

Εικ. 7,18: Εξώφυλλο δισκέτας ηλεκτρονικού παιχνιδιού *StripPoker II* (AncoSoftware, 1988 [1985]): «StripPocker...Συνέχεια!», *Pixel* (Φεβρ 1988), 16

Επιστρέφοντας σε πιο κοινές εκδοχές πορνογραφίας, σύμφωνα με περιπτεράδες του κέντρου, το κοινό που ζητούσε περιοδικά πορνό ήταν πολυσυλλεκτικό, περιλαμβάνοντας και ορισμένες γυναίκες.¹⁸⁴ Μεταγενέστερες μαρτυρίες ιδιοκτητών βιντεοκλάμπ επιβεβαίωναν την ύπαρξη ενός γυναικείου ενδιαφέροντος για την πορνογραφία.¹⁸⁵ Μια πληροφορήτρια γεννημένη το 1964, ιδιωτική υπάλληλος τότε, ανέφερε ότι ζευγάρια από το φιλικό της κύκλο έβλεπαν ερωτικές ταινίες και συζητούσαν για το ζήτημα αυτό με φίλους τους (Ε.Π., Σντ). Φαίνεται ότι στην Αθήνα το βίντεο λειτούργησε ως προωθητής της πορνογραφίας, συμβάλλοντας στη νομιμοποίηση της κατοχής πορνογραφικού υλικού, μια διαδικασία που σε βορειοευρωπαϊκές πόλεις, όπως η Στοκχόλμη, είχε συντελεστεί από τη δεκαετία του

¹⁸³ Γιώργος Σπηλιώτης, «Σπάστε το Strip Poker του Spectrum», *Pixel* (Ιαν 1986), 180-181. «Strip Poker...Συνέχεια!», *Pixel* (Φεβρ 1988), 16.

¹⁸⁴ Μπάκα, «Περιοδικά πορνό».

¹⁸⁵ Εμμανουέλα Νικολαΐδου, «Οικιακή πορνογραφία», *MC* (Δεκ 1990), 195-202.

1960, πολύ πριν το βίντεο.¹⁸⁶ Το αν το βίντεο διευκόλυνε την παρακολούθηση πορνό από γυναίκες επικαιροποιώντας τη σχέση γυναικών και πορνογραφίας είναι ένα ενδιαφέρον κοινωνιολογικό ερώτημα. Το ζήτημα των σχέσεων των γυναικών με την πορνογραφία συζητιόταν δύσκολα δημόσια. Ακόμα και το *Cosmopolitan*, του οποίου οι συντάκτες συζητούσαν με αναγνώστριες για ευαίσθητα ζητήματα, όπως ο γυναικείος αυνανισμός, και φιλοξενούσε διαφημίσεις σεξουαλικών βοηθημάτων, όπως δονητές, δεν εντοπίζονται σχετικές αναφορές πριν τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας.¹⁸⁷ Ένα αφιέρωμα που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό το 1989 περιλάμβανε δύο ενδιαφέροντα σημεία. Το πρώτο ήταν η συνέντευξη ιδιοκτήτριας κεντρικού βιντεοκλάμπ, που επιβεβαίωνε ότι πλέον αρκετές γυναίκες ενδιαφέρονταν για την πορνογραφία.¹⁸⁸ Το δεύτερο ήταν η συνέντευξη του Ιταλού καθηγητή ψυχιατρικής Fausto Manara. Ο Manara υποστήριζε ότι η παρακολούθηση πορνό από γυναίκες αντικατόπτριζε τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης τους και των σχέσεων τους με τη τεχνολογία τα τελευταία χρόνια. Οι γυναίκες ενδιαφέρονταν περισσότερο για οπτικά ερεθίσματα, εξέλιξη που ανέτρεπε παλαιότερες ιεραρχίες και εξέφραζε την αρρενοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας.¹⁸⁹

Οι διαπιστώσεις του Manara απηχούσαν την ελληνική περίπτωση. Για παράδειγμα, ορισμένες αναγνώστριες του *Playboy* ζητούσαν ανδρικό γυμνό στέλνοντας επιστολές στο περιοδικό.¹⁹⁰ Καθώς οι επιστολές δεν έχουν πλήρη στοιχεία, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η δημοσίευση τους εξυπηρετούσε μια επικοινωνιακή στρατηγική με στόχο να δείξει ότι το έντυπο είχε απήχηση σε ένα φιλελεύθερο γυναικείο κοινό. Επικοινωνιακά, μια τέτοια πρωτοβουλία ίσως είχε νόημα καθώς, όπως θα δούμε στο 9^ο κεφάλαιο, το έντυπο επικρινόταν από φεμινιστικούς φορείς που θεωρούσαν ότι αντικειμενοποιούσε το γυναικείο σώμα προωθώντας το μισογυνισμό. Σύμφωνα με ένα στέλεχος του περιοδικού, το αίτημα για ανδρικό γυμνό δεν εξαντλούνταν στις επιστολές αλλά εκφραζόταν και δια ζώσης σε συνεργάτες του εντύπου (Α. Χ., Σντ). Το ότι το αίτημα ήταν εντατικό

¹⁸⁶ Klara Arnberg, 'Under the Counter, Under the Radar? The Business and Regulation of the Pornographic Press in Sweden, 1950-1971', *Enterprise and Society*, 13/2 (2012), 350-377 (κυρίως 363-371).

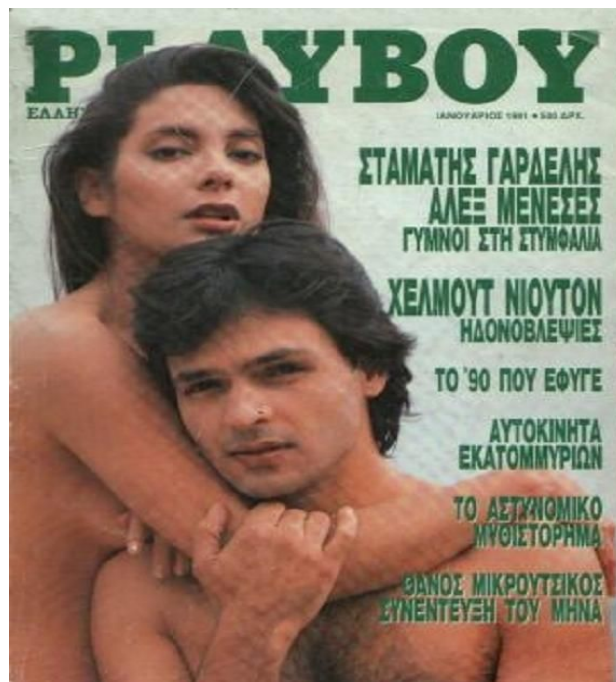
¹⁸⁷ Βαΐτσης Αποστολάτος, «Το σώμα μας», *Cos* (Μάρτ 1983), 16. Του ίδιου, «Το σώμα μας», *Cos*, (Ιούλιος 1984), 8. Πρβλ: «Για τη γυναικεία ψυχρότητα χρειάζονται δονήσεις», *Cos* (Μάης 1981), 68. «Εμπιστευτικό», *Cos* (Μάης 1984), 120. «Galaxy ΕΕ», *Cos* (Μάης 1981), 68. «Εμπιστευτικό», *Cos*, (Μάης 1984), 120.

¹⁸⁸ «Λίγα λόγια για τα αθηναϊκά βιντεοκλάμπ», *Cos* (Απρ 1989), 168. Το στοιχείο αυτό έρχεται σε αντίθεση με την έρευνα της Ingrid Sharp για την πρώην Ανατολική Γερμανία στην ίδια περίοδο. Εκεί, στην αρχή της δεκαετίας του 1990, 44% των ανδρών και 17% των γυναικών θεωρούσαν θετική εξέλιξη το άνοιγμα sex shops και τη διάδοση της πορνογραφίας, ενώ μόλις 10% και 2% αντίστοιχα παραδέχονταν ότι επισκέπτονταν τέτοιους χώρους τακτικά, βλέποντας τους ως (αρνητική) συνέπεια της δυτικογερμανικής πολιτισμικής επιβολής: Ingrid Sharp, 'The Sexual Unification of Germany', *Journal of The History of Sexuality*, 13/3 (2004), 348-365 (κυρίως 359-363).

¹⁸⁹ «Ερωτας και βιντεοκασέτες», *Cos* (Απρ 1989), 166.

¹⁹⁰ Α. Ε., «Και ανδρικό γυμνό», *Py* (Νοέ 1985), 7. Κατερίνα Π., «Αφορά και τη γυναίκα», *Py* (Ιαν 1986), 6. Λάουρα, «Ολλανδική απογοήτευση», *Py*, (Σεπ 1986), 6. Φ. Π., «Και γυμνούς άνδρες», *Py* (Αύγ 1987), 6.

επιβεβαιώνεται από το ότι το περιοδικό έβαλε και ανδρικό γυμνό στο τέλος της δεκαετίας, όταν ο τραγουδιστής Γιώργος Γερολυμάτος φωτογραφήθηκε με δύο μοντέλα που ήρθαν από το εξωτερικό ειδικά για τη φωτογράφιση. Το στοιχείο αυτό έδειχνε και τη σημασία που είχε για τη σύνταξη η επιτυχία της απόπειρας. Σύμφωνα με τον Γερολυμάτο, το τεύχος προκάλεσε πάταγο και επανεκδόθηκε μέσα στον ίδιο μήνα.¹⁹¹ Η αξιοπιστία της πληροφορίας αυτής είναι δύσκολο να ελεγχθεί. Σίγουρα, πάντως, το πείραμα κρίθηκε επιτυχημένο, καθώς σύντομα το έντυπο φιλοξένησε μια ανάλογη φωτογράφιση του ηθοποιού Σταμάτη Γαρδέλη με το μοντέλο Άλεξ Μενέσες (εικ. 7,19).

Εικ. 7,19: Εξώφυλλο του περιοδικού *Playboy*, Ιανουάριος 1991.

Η αισθητική του ελληνικού *Playboy* δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί πορνογραφική ακόμα και με τα αυστηρότερα κριτήρια του τότε. Τα γυμνά κάλυπταν μικρό μέρος της ύλης, δεν απεικόνιζαν συνουσία και τα επίμαχα σημεία των φωτογραφιζόμενων αποκρύπτονταν. Συγκριτικά, η ελληνική έκδοση ήταν μια μάλλον συντηρητική εκδοχή προσαρμοσμένη στα όρια ανοχής της κοινωνίας. Όμως, το ότι οι αναγνώστριες κατάφεραν να παροτρύνουν τη δημοσίευση ανδρικού γυμνού δείχνει τη διάθεση ορισμένων γυναικών να συμμετάσχουν ενεργητικά στις ανερχόμενες οικονομίες της απόλαυσης (ακόμα κι όταν εκείνες απευθύνονταν κυρίως σε άνδρες) και τις αναπροσαρμογές του μιντιακού τοπίου. Επομένως, εμφανώς υπήρχε κάποιο

¹⁹¹ Μαρία Πορτοκαλάκη, «Ο,τι έχει συμβεί στον Ρουβά, έχει συμβεί και σε μένα από γυναίκες, όχι κοριτσάκια», 4/5/2011, <http://www.tlife.gr/Article/news-gerolimatos/0-68-16439.html> (20/8/2013).

γυναικείο ενδιαφέρον για την πορνογραφία, ίσως ισχυρότερο για πιο καλλιτεχνικές εκδοχές της. Το ότι εκφραζόταν δυναμικά δημόσια από κάποιες κοπέλες δε σήμαινε αναγκαία ότι ήταν πολύ διαδεδομένο. Έδειχνε, ωστόσο, ότι ορισμένες Αθηναίες εξέφραζαν το αίτημα αρθρώνοντας ένα λόγο με μεταφεμινιστικά χαρακτηριστικά που υπόρρητα παρέπεμπε σε ένα ανερχόμενο ρεύμα φιλελεύθερου φεμινισμού που υπήρξε θετικό προς την πορνογραφία και γνώρισε διεθνώς διάδοση στη δεκαετία του 1990.¹⁹² Πιθανά, όμως, οι Αθηναίες αυτές ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Δύο μαθητές λυκείου, περιγράφουν την παρακολούθηση πορνό ως κυρίαρχα ανδρική δραστηριότητα, στην οποία οι κοπέλες είχαν μικρή ως μηδενική συμμετοχή:

Συγγραφέας: Οι κοπέλες έβλεπαν πορνό;

Θ: Πολύ σπάνια. Είχαμε φέρει μια φίλη μας. Είχαμε μαζευτεί δέκα για να γελάσουμε, να δει κι αυτή (Θ. Β. Σντ).

N: Στο σχολείο όμως θυμάμαι να φέρνουν διάφοροι τσόντες και τα αγόρια [...] να πηγαίνουν εκεί. Και πότε-πότε να είναι κανένα κορίτσι που να λέει «άντε ρε!» ή να πλησιάζει προς τα εκεί. Αλλά γενικά δεν μπορείς να πεις ότι ήταν μια παρέα και βλέπουμε όλοι μαζί τσόντα και ήταν και η κοπέλα μέσα. (N. Π. Σντ)

Παράλληλα, εμφανίστηκαν νέες μορφές εμπορευματοποίησης της σεξουαλικότητας, συνεχίζοντας μια διαδικασία που ξεκίνησε στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.¹⁹³ Πέρα από τα έντυπα και το βίντεο, με τη δορυφορική και την ιδιωτική τηλεόραση τα τολμηρά τηλεοπτικά προγράμματα εμπλουτίστηκαν. Σύμφωνα με δικτυογραφικά ευρήματα, ορισμένοι έφηβοι αναζητούσαν τρόπους να δουν το τηλεπαιχνίδι στριπτίζ Tutti Frutti που έδειχνε το RTL, δορυφορικό κανάλι από το Λουξεμβούργο, χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από τους γονείς τους.¹⁹⁴ Η παρακολούθηση τέτοιων προγραμμάτων γινόταν από ανήλικους ή ενήλικους ομαδικά αλλά, όπως περιγράφει ένας πληροφορητής, σχεδόν ποτέ οικογενειακά.¹⁹⁵

Θυμάμαι κάθε Τρίτη βράδυ στις 11:30 το γαλλικό TV5 είχε μια ημίωρη εκπομπή με τίτλο (νομίζω) Super Sexy. Αθώα για τα σημερινά δεδομένα, προχωρημένη, όμως τότε. Έδειχνε στήθος και οπίσθια. [...] Όταν ξεκίνησε κόντευα να φάω τα νύχια μου από την αγωνία. Άσε, δε, που ήμουνα στο σπίτι της γιαγιάς και του παππού. Η τηλεόραση δεν είχε τότε

¹⁹² Wendy Mc Elroy, *XXX: A Women's Right to Pornography*, Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1995.

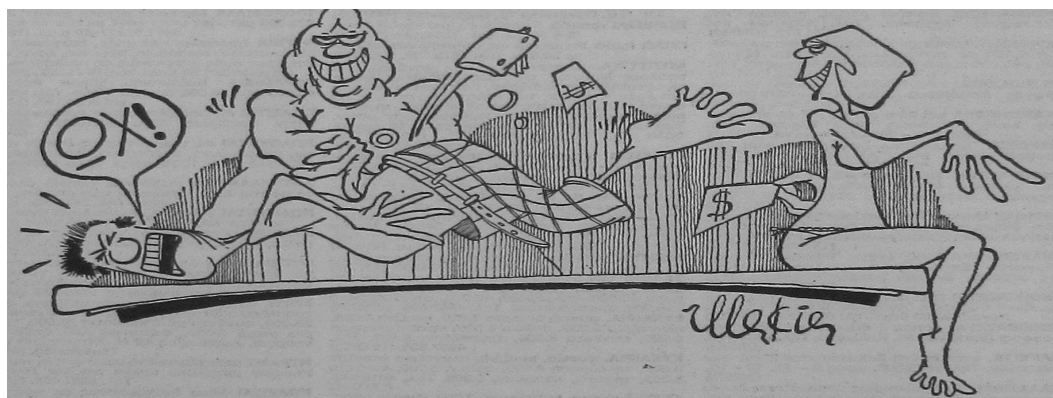
¹⁹³ Roxanne Kaftantzoglou και Kostas Yannakopoulos, 'Forms of Erotic Expression', στο Charalambis, *Recent*, 532-535.

¹⁹⁴ Πρόκειται για τη γερμανική εκδοχή του ιταλικού παιχνιδιού Colpo Grosso, που προέβαλε το RTL στην περίοδο 1990 - 1993. Το αυθεντικό ιταλικό παιχνίδι είχε αρχίσει να προβάλλεται το 1987 στην Ιταλία από το κανάλι Italia 7 και συνέχισε ως το 1992.

¹⁹⁵ «Πετρό ερωτισμός στην τηλεόραση», (19/8/2012). Για λόγους οικονομίας χώρου δεν παραθέτω τον ιδιαίτερα μεγάλο υπερσύνδεσμο. Βλ. πηγές.

τηλεκοντρόλ και κυριολεκτικά έτρεμα από την αγωνία. Έτσι και σηκωθεί ο παππούς [...] θα προλάβω να αλλάξω κανάλι; [...] Μετά ήρθε το γερμανικό RTL και κάθε Σάββατο είχαμε πανηγύρι. [...] Κλείδωμα στο δωμάτιο και χαμηλά ο ήχος μη με πάρουν χαμπάρι οι γονείς (λες και δεν το καταλάβαιναν).¹⁹⁶

Στην ίδια περίοδο, ιδιωτικοί σταθμοί, όπως ο Antenna TV και το New Channel, πρόβαλαν εκπομπές με μαλακό πορνό (δηλαδή χωρίς προβολή γεννητικών οργάνων ή διεισδύσεων) και τολμηρές σεξοκωμωδίες, προκαλώντας τους τηλεκριτικούς που μιλούσαν για εισβολή χυδαιότητας στην τηλεόραση.¹⁹⁷ Η προβολή μαλακού πορνό υπήρξε στοιχείο της μετεξέλιξης του τηλεοπτικού τοπίου. Το νέο τοπίο ενσωμάτωσε την προβολή αισθησιακών ταινιών μαλακό πορνό και η μετάβαση ολοκληρώθηκε με την εμφάνιση του συνδρομητικού δικτύου Filmnet το 1994, που έβαλε στο πρόγραμμα του και σκληρό πορνό, το οποίο προέβαλλε πολύ αργά τη νύχτα, σε ώρες που θεωρητικά έβλεπαν τηλεόραση μόνο ενήλικες.

Εικ. 7,20: Γελοιογραφία με θέμα τη συγκαλυμμένη πορνεία στα ινστιτούτα μασάζ της Αθήνας: Νίκος Καμπάνης, «Μασάζ το λέμε τώρα;», *Τα Νέα*, 22/7/1981, 7.

Η εμπορευματοποίηση αποτελούσε αποτέλεσμα της ευμάρειας και της χαλάρωσης της αστυνόμευσης για αδικήματα σχετικά με το σεξ που χαρακτήρισαν τη δεκαετία. Η διεύρυνση των επιλογών ως προς το επί πληρωμή σεξ ήταν εμφανής. Το 1970 πιστοποιήθηκαν 66 αδικήματα εκμετάλλευσης ιερόδουλων, 54 μαστροπείας και 16 σωματεμπορίας. Το 1977, 38, 21 και 4 αντίστοιχα, ενώ το 1981 14, 5 και κανένα.¹⁹⁸ Αυτές οι πράξεις καταγγέλλονται σπάνια, καθώς ο φόβος για στιγματισμό και οι συναισθηματικοί δεσμοί που διατηρούν συχνά τα θύματα με τους θύτες δυσχεραίνουν

¹⁹⁶ Στο ίδιο, 'exeltaios; #1, 22/3/2008.

¹⁹⁷ «Σεξ TV», *Αθ*, 22/2/1991, 130. Μαρία Παπαδοπούλου, «Βίαη εισβολή χυδαιότητας», *Τα Νέα*, 14/5/1990, 27.

¹⁹⁸ Τα στοιχεία αφορούν την επικράτεια: Βιδάλη, *Έλεγχος*, 1032-1033.

την καταγγελία.¹⁹⁹ Σε μια περίοδο που η σεξουαλικότητα εμπορευματοποιήθηκε γρήγορα είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι η μείωση των καταγεγραμμένων περιστατικών οφείλεται στην αποτελεσματική αντιμετώπιση της μαστροπείας από την αστυνομία. Αντίθετα, μάλλον ήταν αποτέλεσμα της αδιαφορίας των αρχών για το φαινόμενο και ένδειξη διαφθοράς της αστυνομίας που συνδέεται με την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας γύρω από το επί πληρωμή σεξ.

Μια νέα εκδοχή πορνείας ήταν τα ινστιτούτα μασάζ που λειτουργούσαν κυρίως σε διαμερίσματα πολυκατοικιών παρέχοντας υπηρεσίες μασάζ και σεξ έναντι υψηλού αντιτίμου. Σύμφωνα με ένα ρεπορτάζ, οι τιμές ήταν 500 δρχ. για μασάζ και 2.000-3.000 δρχ. για σεξ.²⁰⁰ Όπως προκύπτει από μια συζήτηση στο διαδίκτυο με αντικείμενο τις αναμνήσεις πελατών από ινστιτούτα μασάζ (μασατζίδικα), οι επιχειρήσεις αυτές εμφανίστηκαν γύρω στο 1980 και είχαν ουσιαστικές διαφορές από τους οίκους ανοχής.²⁰¹ Οι εργαζόμενες δεν ήταν δηλωμένες ιερόδουλες, αλλά, τυπικά τουλάχιστον, μασέζ που εκδίδονταν παράνομα. Οι υπηρεσίες σεξ δεν ήταν δεδομένες και η παροχή τους ήταν αποτέλεσμα των σχέσεων οικειότητας και εμπιστοσύνης που αναπτύσσονταν ανάμεσα σε πελάτες, εργαζόμενες και ιδιοκτήτες. Άλλωστε, οι μασέζ διακρίνονται από τις ιερόδουλες των οίκων ανοχής επειδή προσφέρουν στιγμές κοινωνικότητας καθώς συνήθως το μασάζ συνοδεύεται από φιλικές συζητήσεις και συνήθως απευθύνεται σε άνδρες μέσης ηλικίας που δεν ενδιαφέρονται αποκλειστικά για το σεξ.²⁰² Επιπλέον, τα ινστιτούτα προσέφεραν άνεση χρόνου καθώς οι συνεδρίες ήταν ωριαίες και όχι ολιγόλεπτες όπως στους οίκους ανοχής. Οι εργαζόμενες ήταν κυρίως Ελληνίδες, συχνά φοιτήτριες που έψαχναν τρόπους να καλύψουν τα έξοδα τους, και συναναστρέφονταν με λίγους πελάτες σε σχέση με τις ιερόδουλες των οίκων ανοχής. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται και η διαφορά τέτοιων εκλεπτυσμένων μορφών πορνείας σε σύγκριση με την πορνεία των οίκων ανοχής: οι εργαζόμενες στα ινστιτούτα μασάζ δεν προσφέρουν τις υπηρεσίες τους απρόσωπα, αλλά, καθώς οι συνεδρίες διαρκούν αρκετά αναπτύσσουν προσωπικές σχέσεις με τους πελάτες, πουλώντας, εκτός από σεξ, και συναισθήματα οικειότητας.²⁰³

Οι επιχειρήσεις πρόσφεραν ένα πιο πολυτελές και διακριτικό περιβάλλον και απευθύνονταν σε εύπορους, μεγαλύτερους σε ηλικία άνδρες, συχνά παντρεμένους, που ζητούσαν διακριτικότητα. Ένας αστυνομικός του τμήματος ηθών περιέγραφε την

¹⁹⁹ Για μια ενδιαφέρουσα πλην υποκειμενική περιγραφή (από τη μεριά του νταβατζή) των σχέσεων αυτών εξάρτησης: «Ένας νταβατζής μιλά στο Κράξιμο», *Κράξιμο*, 3 (Ιούν 1982), 2. Πρβλ: Γιώργος Κοΐλιαρης, «Πορνεία: ένα αγκάθι στην κοιλιά της καθωσπρέπει κοινωνίας», *Ένα*, 17/5/1984, 42-46.

²⁰⁰ Γ. Κρεμμύδας, «Αλμυρό τοπικό μασάζ», *Τα Νέα*, 30/3/1982, 4. Πρβλ: «Επιχείρηση προληπτικός έλεγχος», *Καθ*, 14-15/2/1982, 16.

²⁰¹ Η ύπαρξη ινστιτούτων μασάζ που προσφέρουν παράνομα υπηρεσίες σεξ αναφέρεται και στην ταινία *Οι επικίνδυνοι* του Γιάννη Δαλιανίδη.

²⁰² Clifton D. Bryant και Eddie Palmer, 'Massage Parlors and 'Hand Whores'. Some Sociological Observations', *Journal of Sex Research*, 11/3 (1975), 227-241 (κυρίως 230, 236)

²⁰³ «Αναμνήσεις των μασαζόβιων», <http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=52860.0> (5/6/2011).

πρόσβαση σε τέτοιες υπηρεσίες ως υπόθεση που απαιτούσε επιμονή και χρόνο για δικτύωση: η πρόσβαση στο χώρο γινόταν μέσω γνωριμιών και συνήθως υπήρχε κάποιο συνθηματικό (π.χ.: έρχομαι από την Αγγλία) με το οποίο ελεγχόταν ότι ο καινούριος πελάτης ήταν συστημένος.²⁰⁴ Η περιγραφή του αξιωματικού φαίνεται υπερβολική και αντανακλά την αμηχανία της αστυνομίας απέναντι σε δημοσιογραφικές έρευνες που έθιγαν την εικόνα της αστυνομίας και την παρουσίαζαν ως ανεπαρκή. Στις αγγελίες εφημερίδων (εικ. 7,21) δημοσιεύονταν μαζικά καταχωρήσεις με τίτλο Μασάζ που υπόσχονταν συναρπαστικές ερωτικές εμπειρίες.²⁰⁵ Δύο διαδικτυακοί συζητητές περιγράφουν το προφίλ των εργαζόμενων σε αυτούς τους χώρους ως Ελληνίδες νεαρής και μέσης ηλικίας που ελκύονταν από την προοπτική του εύκολου αφορολόγητου χρήματος. Οι εργαζόμενες στο χώρο του μασάζ, ήταν πιο ερασιτέχνες στο χώρο του πληρωμένου σεξ από τις εργαζόμενες στους οίκους ανοχής και πιο ανοιχτές να συνάψουν σχέσεις με τους πελάτες πέρα από το πλαίσιο της δουλειάς. Φαίνεται ότι ως την αρχή της δεκαετίας του 1990 οι εργαζόμενες αυτές ήταν Ελληνίδες και όχι εξωτικές καλλονές, όπως συχνά τις παρουσίαζαν οι αγγελίες, επενδύοντας στην περιέργεια των υποψήφιων πελατών.

Τέλη δεκαετίας 80 και στην Αχαρνών 34. [...] Όλες Ελληνίδες και τα περισσότερα κορίτσια να τα πιεις στο ποτήρι. Αλλά και όσα MILF²⁰⁶ πέρασαν από εκεί ήταν καταπληκτικά. Οι μάχες του Δράμαλη στα δωμάτια. Μετά πήγε πίσω από το γήπεδο του Παναθηναϊκού, σε ένα πολύ όμορφο χώρο και με τα κορίτσια της να έχουν μέσο όρο ηλικίας τα 23 χρονών. Απίστευτα μωρά.²⁰⁷

Τέλη '80, αρχές '90. Γενικά εκείνες τις εποχές συνέβαινε το εξής υπερκαυλωτικό: γυναίκες της διπλανής πόρτας πηγαίνανε για χαρτζιλίκι, ξεκινάγανε με μασάζ και με τη γνωριμία ανοίγανε πανιά για πιο μακριά. Κοριτσόπουλα από σχολές αισθητικής τις παρασέρνανε γάτες σερίφισσες²⁰⁸ με μασάζ στην αρχή και τα υπόλοιπα ερχόντουσαν όμορφα. [...] Με πολλές από αυτές είχα κάνει και σχέσεις, πολύ ζηγημένα άτομα.²⁰⁹

²⁰⁴ Κλέα Καλοχρήστου, «Η αμαρτωλή αυτοκρατορία των αισθήσεων», *ΕτΚ*, 21/10/1990, 38-39.

²⁰⁵ Επίσης, ενδεικτικά: «Μασάζ», 24-25/1/1987, 51 και 15-16/6/1985, 46.

²⁰⁶ Mom I Would Like to Fuck (Μητέρα που θα ήθελα να γαμήσω).

²⁰⁷ «Αναμνήσεις», 'Rainbow', #7, 20/2/2009.

²⁰⁸ Ιδιοκτήτρια ή υπεύθυνη λειτουργίας του ινστιτούτου μασάζ που υποδέχεται τους πελάτες στην είσοδο και τους παρουσιάζει τις μασέζ.

²⁰⁹ Στο ίδιο, 'angel2004', #10, 20/2/2009.

Εικ. 7,21: Αγγελίες μασάζ στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*: *ΕΤ*, 27-28/12/1986, 51.

Σποραδικές αναφορές δείχνουν ότι στην Αθήνα λειτουργούσαν και κυκλώματα ανδρικής πορνείας που απευθύνονταν κυρίως σε εύπορες γυναίκες άνω των σαράντα ετών. Εντοπίζονται κείμενα νέων που ισχυρίζονταν ότι ήταν ζιγκολό, ενώ σύμφωνα με δημοσιογραφικές περιγραφές, οι ζιγκολό ήταν κυρίως ευπαρουσίαστοι νεαροί που συχνά προέρχονταν από την επαρχία. Η ανδρική πορνεία ήταν ακριβή υπηρεσία με κόστος περίπου 25.000 δρχ. ανά συνεύρεση το 1987. Πάντως, η ανδρική πορνεία δεν ήταν καινούρια πρακτική. Στο βαθμό που ο κινηματογράφος μπορεί να αποτελέσει τεκμήριο, σκηνές που αναπαράγουν το μοτίβο των δημοσιογραφικών αφηγήσεων της δεκαετίας του 1980 εντοπίζονται και σε ταινίες της δεκαετίας του 1960 όπως *Το Ρεμάλι της Φωκίωνος Νέγρη*.²¹⁰

Όπως τονίζει η ανθρωπολόγος Λιόπη Αμπατζή, στη δεκαετία του 1980, αρκετοί ευρωπαϊκοί πόροι κατέληξαν στην κατανάλωση με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής. Η αύξηση των επιλογών σεξουαλικής διασκέδασης ανιχνεύεται στην αστική και την αγροτική οικονομία και εγγράφεται σε αυτή την εξέλιξη.²¹¹ Η δεκαετία του 1980 αναδεικνύεται ως στιγμή αναφοράς για την αύξηση των επιλογών για τη σεξουαλική διασκέδαση. Αυτό επιβεβαιώνεται συμβολικά από το ότι χώροι σεξουαλικής ψυχαγωγίας, όπως τα μπαρ με κονσομασιόν διατήρησαν, τιμής ένεκεν, στοιχεία διακόσμησης που παρέπεμπαν στη δεκαετία του 1980 και πολύ αργότερα.²¹²

²¹⁰ Αρετή Αθανασίου, «Όταν η γυναίκα πληρώνει είναι σκληρή, επιθετική και επικίνδυνη», *MC* (Μάρτ 1990), 107-115. «Λεία Βιτάλη, «Μερικές τον προτιμούν τεκνό», *Py* (Οκτ 1987), 86-89, 137. Βλ. την άτιτλη επιστολή του Π. Κ., *Py* (Οκτ 1987), 34. Για συνεντεύξεις ζιγκολό: Νότα Καραχάλιου: «Επάγγελμα ζιγκολό», *Cos* (Αύγ 1987), 44-46, 135. Πρβλ. την ανώνυμη επιστολή αναγνώστριας του *Cosmopolitan* που χώρισε όταν ανακάλυψε ότι ο φίλος της ήταν ζιγκολό: «Cosμογράμματα», (Σεπτ 1987), 120.

²¹¹ Λιόπη Αμπατζή, *Ποτό για Παρέα. Σεξουαλική διασκέδαση στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Κέδρος, 2009, 64.

²¹² Στο ίδιο, 67.

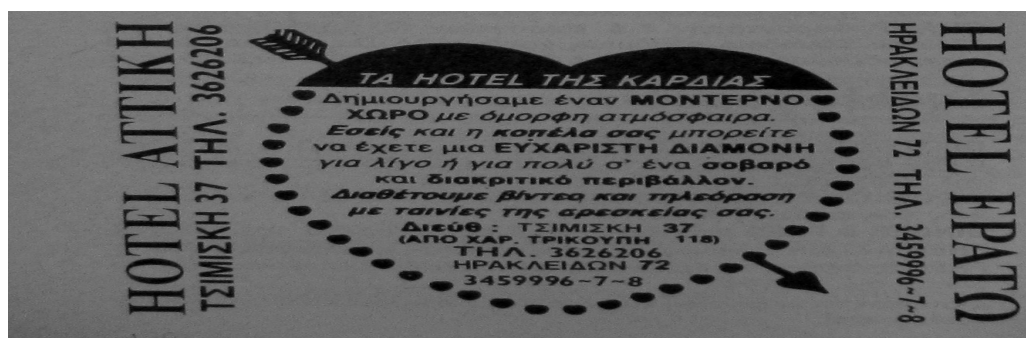
Εικ. 7,22: Φωτογραφία παρενδυτικών στη Λεωφόρο Συγγρού από σχετικό ρεπορτάζ του περιοδικού Ένα: Γιάννης Τζιμούρτας, «Οι άγγελοι της Συγγρού», Ένα, 1/9/1983, 94-98.

Όλες αυτές οι υπηρεσίες αυτές ήταν τυπικά παράνομες, αλλά εύκολα προσβάσιμες, όπως βλέπουμε στην εικόνα (7,22) όπου νεαροί Αθηναίοι συζητούν με εκδιδόμενες τραβεστί στη Λεωφόρο Συγγρού το 1983. Ορισμένες μορφές πορνείας, όπως τα γραφεία που κανόνιζαν ραντεβού σε ξενοδοχεία ή οι πόρνες με αυτοκίνητα (κουρσάρισσες) που περίμεναν πελάτες και τους μετέφεραν για συνουσία σε ερημικές τοποθεσίες ή ξενοδοχεία ήταν καινούρια φαινόμενα, που δε θα περιγράψω εξαντλητικά, και προσφέρονταν για εμπορικές δημοσιογραφικές έρευνες καθώς προσέφεραν υλικό για σκανδαλιστικές περιγραφές.²¹³ Πάντως, το αγοραίο σεξ αποσυνδεόταν έκδηλα από τις οικονομίες της ανάγκης και εξελισσόταν σε μέρος των οικονομιών της απόλαυσης σε μια κοινωνία που γινόταν πιο ανεκτική απέναντι στην ταυτότητα του άνδρα και της γυναίκας με εμπειρίες. Μια πληροφορήτρια, γεννημένη το 1964, υποστήριξε ότι και εκείνη και οι φίλες της απαντούσαν στερεοτυπικά «με τρεις» στους εκάστοτε εραστές τους όταν εκείνοι τις ρωτούσαν με πόσους άνδρες είχαν ερωτικές σχέσεις πριν τους γνωρίσουν, ενώ όλες τους είχαν κάνει σεξ πολύ με περισσότερους από τόσους (Ε. Π., Σντ). Η μεταβολή αυτή συνδεόταν με τη διάδοση των προγαμιαίων σχέσεων που είχε καταστήσει το σεξ εύκολο. Το έντονο παρελθόν μιας γυναίκας που παλαιότερα μπορούσε να διαταράξει τις προοπτικές γαμήλιας αποκατάστασής της και τις οικογενειακές σχέσεις ήταν πλέον κανόνας, δίνοντας στους μεγαλύτερους, όπως στη γεννημένη το 1947, Ι. Ζ., αφορμές για συγκρίσεις και συναισθήματα ζήλιας.

Οι προγαμιαίες σχέσεις και η παρθενιά έπαψαν να έχουν οποιαδήποτε σημασία. [...] Ακριβώς επειδή δεν είχε δεν είχαμε και αυτό το άγχος να είμαστε πάνω από τα κορίτσια μας μπας και πάθουν κάτι και πως θα παντρευτούνε μετά [...] Λιγάκι ζηλεύαμε και εμείς. Γιατί εμείς

²¹³ Αλέξης Ζυλάκης, «Σε θέλω εδώ και τώρα! Οι μικρές αγγελίες και ο έρωτας», Ένα, 28/6/1984, 28-30. Πρβλ τη σχετική έρευνα της Λιάνας Κανέλλη, «Η παραοικονομία της ηδονής ανθίζει», Τα Νέα, 7/7/1986, 20-21. «Σεξ...ταξικό και εισπράξεις ανάλογες», Τα Νέα, 8/7/1986, 22-23. «Αμύθητα, αφορολόγητα και σικ», Τα Νέα, 9/7/1986, 20-21

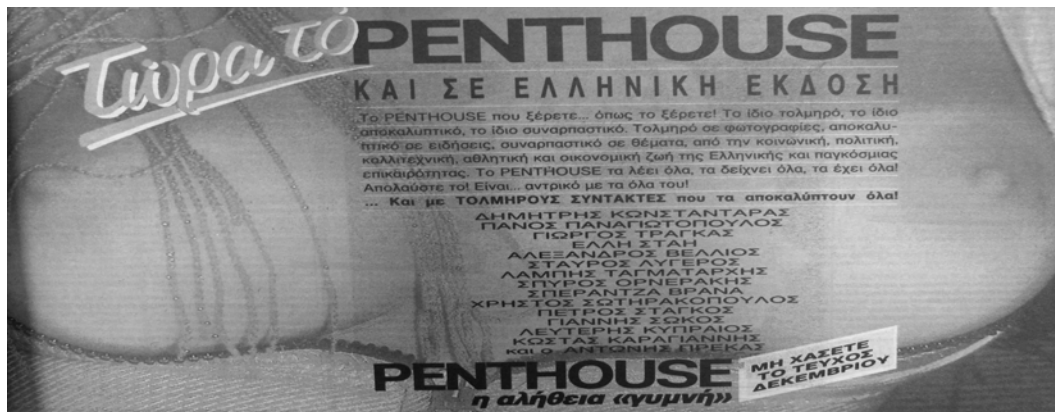
είχαμε στερηθεί. Δεν μπορούσες να διανοηθείς να έχεις σχέση πριν το γάμο. Δεν είχες σχέση. Στη δεκαετία του '60 και στις αρχές του '70 ήταν τα πράγματα δύσκολα. Και από τις ελληνικές ταινίες μπορείς να το δεις αυτό (I.Z., Σντ)

Εικ 7,23: Διαφήμιση ξενοδοχείων ημιδιαμονής; *Αθ*, 22/2/1991, 146.

Η διεύρυνση των επιλογών είχε κι άλλες συνέπειες. Το βιαστικό σεξ στους οίκους ανοχής, που για πολλούς μεσήλικες της εποχής ήταν η πρώτη σεξουαλική εμπειρία, συνδεόταν πλέον με μια παρωχημένη γεωγραφία απόλαυσης που εστίαζε στο Μεταξουργείο και θα απευθυνόταν σε σημαντικό βαθμό στους οικονομικούς μετανάστες μετά το 1990. Η γεωγραφία αυτή παρέπεμπε σε μια αγοραία σεξουαλικότητα χωρίς άνεση χρόνου και χώρου και ψευδαισθήσεις συναισθηματικότητας. Αντίθετα, η συνεύρεση με κάποιο κωλ-γκέρλ στο άνετο κρεβάτι ενός ξενοδοχείου ημιδιαμονής ή το καθαρό μασαζοκρέβατο ενός ινστιτούτου μασάζ ήταν μια εμπειρία που εμπορευόταν και ψευδαισθήσεις οικειότητας ανάμεσα στην εργαζόμενη και τον καταναλωτή. Ως ξενοδοχεία ημιδιαμονής ορίζονταν όσα νοίκιαζαν δωμάτια για λίγες ώρες χωρίς οι ξενοδόχοι να ζητούν στοιχεία. Η πολιτική αυτή, την οποία εφάρμοζαν και ορισμένα κοινά ξενοδοχεία, καθιστούσε τα ξενοδοχεία αυτά ιδανικά για παράνομα ζευγάρια και συνευρέσεις με επαγγελματίες. Χώροι που παλαιότερα ταυτίζονταν με παρεκκλίνουσες εκδοχές σεξ, όπως το αγοραίο, διαφημιζόνταν σε περιοδικά και περιλαμβάνονταν στο *Αθηνόγραμμα* (εικ. 7,23). Αυτός που πλήρωνε για σεξ δε στιγματιζόταν πια ως ο θλιβερός, αγάμητος άνδρας που πλήρωνε στους οίκους ανοχής επειδή δεν είχε ερωτική σύντροφο όταν οι ερωτικές σχέσεις ήταν ευκολότερες από ποτέ. Οι νέες εκδοχές επί πληρωμή σεξ παρουσιαζόταν ως συμβατές με ανδρισμούς που συνδύαζαν την οικονομική άνεση με τη διάθεση για ανεξαρτησία και μποεμισμό. Η πόρνη του οίκου ανοχής συμβόλιζε το παλιό αλλά το κωλ γκερλ εξέφραζε το νέο. Αν μια πρώιμη αναφορά σε τέτοιες υπηρεσίες εντοπίζεται στην *Αναζήτηση* του Ερρίκου Ανδρέου (1972), όπου, σύμφωνα με το σενάριο, οι υπηρεσίες αυτές απευθύνονταν σε εύπορους άνδρες με πρόσβαση σε κλειστά κυκλώματα, στη δεκαετία του 1980 η πρόσβαση σε τέτοιας υφής υπηρεσίες διευρύνθηκε, στοιχείο που μαρτυρά την αυξανόμενη οικονομική ισχύ των

μεσοστρωμάτων. Οι νέες υπηρεσίες πληρωμένου σεξ αποκέντρωναν την κατανάλωση περιλαμβάνοντας όλη την πόλη, αξιοποιούσαν την τεχνολογία του τηλεφώνου και πιθανότατα εκμεταλλευόταν τη διαφθορά της αστυνομίας. Μετά το 1990 σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη εμφανίστηκαν (συχνά ως θύματα κυκλωμάτων) πολλές εκδιδόμενες από τις πρώην κομμουνιστικές χώρες και η πρόσβαση σε τέτοιες υπηρεσίες έγινε ακόμα απλούστερη.²¹⁴

Εικ. 7,24: Διαφήμιση του περιοδικού *Penthouse*: *ΕτΚ*, 10/12/1989, 17.

Η εικονογραφία που έδινε έμφαση στις οικονομίες της σεξουαλικής απόλαυσης προμοδοτούνταν από νέα Μέσα Ενημέρωσης, που γίνονταν όλο και πιο τολμηρά, όπως το περιοδικό *Penthouse* που κυκλοφόρησε το 1989. Αντίθετα, με το σεμνότερο *Playboy* που κυκλοφόρησε με λίγα γνωστά ονόματα στην αρχική δημοσιογραφική του ομάδα το 1985, το *Penthouse* εξασφάλισε αμέσως συνεργασίες με επώνυμους δημοσιογράφους, οι οποίοι αισθάνονταν άνετα να συνυπάρχουν τα άρθρα τους με γυμνές φωτογραφίες, όπως οι πολιτικοί συντάκτες Έλλη Στάη και Πάνος Παναγιωτόπουλος (εικ. 7,24). Η δίψα για σεξουαλικές εικόνες, ένα διεθνικό φαινόμενο που ο επικοινωνιολόγος Brian McNair έχει ορίσει ως «κουλτούρα του στριπτίζ», ελαστικοποιούσε και στην Ελλάδα τα κριτήρια του τι θεωρούνταν άσεμνο.²¹⁵

Συμπερασματικά, η διάδοση τολμηρών εικόνων για το σεξ επιταχύνθηκε στη δεκαετία του 1980. Η διάδοση του βίντεο και της αυτοκίνησης αποκέντρωσε τους χώρους κατανάλωσης υπηρεσιών σεξ. Παράλληλα, η έλλειψη ενημέρωσης ωθούσε τους νέους που συνήθως είχαν κάποιες σεξουαλικές εμπειρίες από την εφηβεία, να αναζητούν οπουδήποτε τη γνώση για το σεξ καταβροχθίζοντας σχετικές

²¹⁴ Βλ την ανάλυση των Leyla Gülçür και Pinar Ilkcaracan, ‘The “Natasha Experience: Migrant Sex Workers From the Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey’, *Women’s Studies International Forum*, 25/4 (2002), 411-421 για τη μεταφορά γυναικών από την Ανατολική Ευρώπη προς την Τουρκία όπου θα εργάζονταν ως πόρνες.

²¹⁵ Brian McNair, *Striptease Culture*, Λονδίνο, Routledge, 2002.

αναπαραστάσεις ακόμα κι αν προερχόταν από το συχνά παραμορφωτικό πρίσμα της πορνογραφίας. Αν και κυρίαρχα ανδρική υπόθεση, η πορνογραφία και οι τολμηρές εικόνες για το σεξ συγκίνησαν και ορισμένες γυναίκες που εξοικειώνονταν με τις νέες εικόνες πιο ιδιωτικά και, ίσως, πιο ενοχικά. Η διάχυση τολμηρότερων εικόνων από την ιδιωτική τηλεόραση - με περιορισμένες διαμαρτυρίες - αποτύπωνε την προοδευτική εξοικείωση των ακροατηρίων με την ένταξη τέτοιων εικόνων στο κυρίαρχο μιντιακό λεξιλόγιο. Το τελευταίο έγινε πιο ανεκτικό και στο πως διαπραγματευόταν τις γκέι ταυτότητες. Η μεταστροφή των πολιτικών αναπαράστασης των ανδρών ομοφυλόφιλων, αποτυπώνεται στο ρόλο του Γιάννη Μπέζου στους *Απαράδεκτους* στην αρχή της δεκαετίας του 1990. Ο Μπέζος υποδύεται έναν γκέι που παραμένει θηλυπρεπής καρικατούρα (κινήσεις, ψιλή φωνή κλπ.), αλλά παρουσιάζεται ως ισότιμο μέλος μιας πολυμελούς παρέας. Είναι η πρώτη φορά που όψεις της ομοφυλόφιλης σεξουαλικότητας συζητούνται ανοιχτά σε μια κωμωδία που προοριζόταν για οικογενειακή διασκέδαση.²¹⁶ Η γυναικεία ομοφυλοφιλία παρέμεινε σχεδόν αφανής στη δεκαετία του 1980 και απασχόλησε τα Μέσα Ενημέρωσης αργότερα.²¹⁷

Η εμπορευματοποίηση όψεων της σεξουαλικότητας προβλήθηκε ως απελευθέρωση από πολλούς νέους επικοινωνιακούς διαύλους, θέση που είχε απήχηση σε ορισμένα νεανικά ακροατήρια. Η διαδικασία ενείχε και απελευθερωτικές δυναμικές, που, όπως θα δούμε στο 9ο κεφάλαιο, οι πολέμιοι της δεν αναγνώριζαν. Όμως, η κατανάλωση των νέων αναπαραστάσεων κλόνισε μόνο ως ένα σημείο τους κυρίαρχους λόγους για τη σεξουαλικότητα και τα φύλα. Τα όρια της αναταραχής έδειχναν την ανθεκτικότητα των νοοτροπιών. Οι ανατροπές της δεκαετίας του 1980 κατέστησαν πιο ορατές τις σεξουαλικές μειονότητες και καθιέρωσαν ένα μιντιακό τοπίο πιο πλουραλιστικό και ανεκτικό απέναντι στις μη ετερόφυλες επιτελέσεις της σεξουαλικότητας. Όμως, δεν κλόνισαν τον κοινωνικό συντηρητισμό. Οι σεξουαλικές συμπεριφορές έγιναν πιο υπεύθυνες, αφού το έιτζ επηρέασε το προηγούμενο κλίμα ξεγνοιασιάς και περισσότεροι Αθηναίοι άρχισαν να χρησιμοποιούν μέσα αντισύλληψης και προστασίας της σεξουαλικής υγείας, όπως το προφυλακτικό. Όμως, η σεξουαλική ενημέρωση παρέμεινε πρόβλημα και το πλέγμα των διαγενεακών σχέσεων που είχε καθιερώσει τις συζητήσεις για το σεξ ως επικοινωνιακό φραγμό ανάμεσα στους νέους και τους γονείς τους μάλλον άλλαξε ελάχιστα.

²¹⁶ David Gauntlett, *Media, Gender and Identity. An Introduction*, Λονδίνο, Routledge, 2002, 82-90. Kylo-Patrick R. Hart, 'Representing Gay Men on American Television', *The Journal of Men's Studies*, 9/1 (2000), 59-99.

²¹⁷ Venetia Kantsa, 'Vizibility': Women, Same Sex Sexualities and the Subversion of Gender', *Journal of Mediterranean Studies*, 18/2 (2010), 213-240.

Μέρος Τρίτο: Στιγμιότυπα αγωνίας

Κεφάλαιο 8^ο: Η ανησυχία για την περιβαλλοντική υποβάθμιση της Αθήνας

Το τσιμέντο μας πνίγει: Η ζωή στην «ανυπόφορη» πόλη

Οι επισκέπτες αποσπούν τα μάτια από την ιερή ομορφιά των μαρμάρων για να κοιτάζουν τη θάλασσα του τσιμέντου που πολιορκεί την Ακρόπολη. [...] Η αιθαλομίχλη που πνίγει την πρωτεύουσα καταβροχθίζει τον Παρθενώνα και τα Προπύλαια. Μεγάλα σκούρα αυλάκια φωλιάζουν εκεί που οι αύρες δε φυσάνε τόσο δυνατά: μοιάζουν με πυορροούσες πηγές, φαινομενικά αθεράπευτες. Οι Καρυάτιδες έχουν ήδη μεταφερθεί από το Ερεχθείο [...] στη θέση τους, ακάλυπτα είναι τα τέλεια αντίγραφα τους, που κανείς δε θαυμάζει. Όταν η αιθαλομίχλη [...] θα έχει καταστρέψει την κορυφή των δωρικών κιονόκρανων του ναού ώσπου να τα θρυμματίσει και η χαρούμενη γραμμή του Φειδία θα έχει εξαφανιστεί, τι είναι εκείνο που θα τραβάει πάνω στον ιερό βράχο ένα τόσο μεγάλο συνωστισμό πλήθους;¹

Το 1981 ένας δημοσιογράφος της ιταλικής εφημερίδας, *Corriere della Serra* περιέγραφε το νέφος ως μεγάλο πρόβλημα της Αθήνας που απειλούσε ακόμα και την Ακρόπολη, το πιο αναγνωρίσιμο σύμβολο συνέχειας της πόλης.² Για το νέφος, κράμα επιβλαβών χημικών στοιχείων, που, σύμφωνα με το Υπουργείο Περιβάλλοντος, οφειλόταν στους ρύπους των τροχοφόρων και των βιομηχανιών, τους καυστήρες και το εργοστάσιο της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ) στο Κερατσίνι, γινόταν λόγος από τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια.³ Οι πρώτες έρευνες έγιναν στη δεκαετία του 1960 και συστηματοποιήθηκαν μετά το 1973 με τη δημιουργία του Προγράμματος Ελέγχου Ρύπανσης Περιβάλλοντος Αθήνας (ΠΕΡΠΑ).⁴ Μετά το 1980, το νέφος αναγνωρίστηκε ως κοινωνικό πρόβλημα και απασχόλησε όλους σχεδόν τους πολιτικούς φορείς.⁵ Την ίδια εποχή, η κρατική τηλεόραση φιλοξενούσε ρεπορτάζ για το νέφος που έδειχναν ότι η κατάσταση στο κέντρο ήταν δύσκολη, ιδίως τις καλοκαιρινές μέρες, όταν το νέφος συνδυαζόταν με υψηλές θερμοκρασίες και άπνοια.⁶ Αρχικά, η αντιπαράθεση για το νέφος οργανωνόταν ανάμεσα σε φορείς της Αριστεράς και τη Νέας Δημοκρατίας. Η μεν Αριστερά κατήγγειλε τη συμμαχία της

¹ Enzo Siciliano, «Αθήνα: όνειρο για τουρίστες, πολιορκημένο από το νέφος.», *Καθ*, 23/9/1981, 8.

² Yannis Hamilakis και Eleana Yalouri, 'Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society', *Antiquity*, 70 (1996), 123.

³ Λ. Αλεξανδρόπουλος και Ν. Χασαπόπουλος, «Δέκα ερωτήματα για το νέφος», *ΒτΚ*, 15/4/1984, 35-36.

⁴ Χριστίνα Θεοχάρη, «Νέφος», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 365-367.

⁵ Ενδεικτικά: «Μέτρα για το νέφος», *Τα Νέα*, 16/4/1981, 3. «Πόσο φουντώνει το νέφος από το κυκλοφοριακό», *ΚΕΛ*, 16/5/1982, 15. Για την ανάπτυξη της πολιτικής οικολογίας στην Ευρώπη: Dick Richardson και Chris Rootes (επιμ.), *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1995.

⁶ Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, Τεκμήριο 0000070789.

Νέας Δημοκρατίας με τους εργοστασιάρχες των οποίων οι επιχειρήσεις μόλυναν την ατμόσφαιρα, η δε Νέα Δημοκρατία επιμέριζε τις ευθύνες υποστηρίζοντας ότι η αύξηση των αυτοκινήτων ιδιωτικής χρήσης έφερε την κύρια ευθύνη για το νέφος, θέση που προκαλούσε τις αντιδράσεις της Αριστεράς. Η επιχειρηματολογία αυτή εξασθένησε στα επόμενα χρόνια, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Ωστόσο, γύρω από το νέφος και τη ρύπανση εξελίχθηκαν πολλές πολιτικές αντιπαραθέσεις μέχρι το τέλος της δεκαετίας.⁷

Εικ 8,1: Γελοιογραφία του ΚΥΡ για το πρόβλημα του νέφους. ΚΕΛ, 30/5/1982, 12.

Η σπουδή του ΠΑΣΟΚ να δείξει αποφασιστικότητα για την αντιμετώπιση του νέφους (εικ 8,1) δείχνει τη σημασία που είχε το θέμα στο επίπεδο της επικοινωνίας για το ΠΑΣΟΚ που εκτιμούσε ότι η αδράνεια στο ζήτημα θα επέφερε γρήγορο πολιτικό κόστος. Η βαριά ατμόσφαιρα, μείγμα ρύπανσης και θορύβου, ανησυχούσε πολλούς Αθηναίους, κυρίως κατοίκους του κέντρου. Από το 1981, ορισμένοι Αθηναίοι δημιουργούσαν τοπικές ομάδες, κυρίως σε πυκνοκατοικημένες γειτονιές του Κέντρου. Οι ομάδες προσπαθούσαν να ασκήσουν πιέσεις στην πολιτεία, ώστε να βελτιωθεί η κατάσταση τονίζοντας ότι η ρύπανση επιβάρυνε την υγεία των κατοίκων. Η δημιουργία τοπικών ομάδων με συγκεκριμένα πολιτικά αιτήματα απηχούσε μια διαδικασία που σε άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, όπως η Ισπανία, είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1960. Στην Ισπανία, οι διαδικασίες αυτές είχαν παρακάμψει το καταπιεστικό πολιτικό πλαίσιο του φρανκισμού εκφράζοντας μια διαδικασία συγκρότησης από τα κάτω πολιτικών υποκειμένων που η Pamela Beth Radcliff περιγράφει ως δημιουργία πολιτών.⁸ Στην Αθήνα, ενδεικτικά, το 1981, οι

⁷ Ελένη Βερυκάκη, «Νέφος και άγχος αδειάζουν την Αθήνα», *ΑτΚ*, 26/4/1981, 2. «Ο βραχνάς του νέφους εμφανίστηκε και πάλι», *ΚΡΙΖ*, 19/7/1981, 2. «Θάλαμος αερίων», *ΕτΚ*, 7-8/5/1988, 23, «Ατακτα και μετά θάνατον μέτρα», *ΕτΚ*, 7-8/5/1988, 24-25.

⁸ Natalia Ruiz Junco, 'Losing Neutrality in Your Everyday Life: Framing Experience and Activist Identity Construction in the Spanish Environmental Movement', *Journal of Contemporary Ethnography*, 40/3 (2011), 716. Pamela Beth Radcliff, *Making Democratic Citizens in Spain. Civil Society and the Popular Origins of the Transition, 1960-1978*, Χάνουντμιλς, Palgrave, 2011.

φίλοι της Οικολογικής ομάδας Αχαρνών - Πατησίων υποστήριζαν ότι η χρήση ψυχοφαρμάκων είχε αυξηθεί κατά 70% στα Πατήσια και 100% στην Κυψέλη εξαιτίας του νέφους. Αν και ο ισχυρισμός ακούγεται υπερβολικός, ανησυχία σίγουρα υπήρχε και οδηγούσε σε δράσεις. Η περίοδος 1981-82 υπήρξε στιγμή ζυμώσεων. Στις 2-3 Ιουνίου 1981 οργανώθηκε οικολογικό διήμερο στα προπύλαια.⁹ Παράλληλα, κυκλοφόρησε από την οργάνωση Οικολογική Πρωτοβουλία το πρώτο σχετικό έντυπο στην Αθήνα με τίτλο *Οικολογική Εφημερίδα*. Η εκδοτική ομάδα όριζε την οικολογία όχι μόνο ως διαμαρτυρία αλλά ως εναλλακτικό, αντικαπιταλιστικό τρόπο ζωής.¹⁰ Η κινητικότητα αυτή δεν ήταν μόνο αθηναϊκό φαινόμενο. Το 1982 ιδρύθηκε η Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης (ΟΚΘ) που αντιλαμβάνονταν την οικολογία ως «ένα εργαλείο ανάλυσης, κριτικής και αλλαγής της κοινωνίας που [...] είχε ως στόχο να επανατοποθετήσει τον άνθρωπο μέσα στη φύση, να αξιοποιήσει τα επιστημονικά πορίσματα και να τα μετατάξει σε κοινωνική πρακτική». Η οικολογία δεν έθετε ως στόχους μόνο τον εντοπισμό των φυσικών νόμων που διέπουν τα οικοσυστήματα, την καταγγελία της ανατροπής της οικολογικής ισορροπίας και τον αγώνα για την προστασία του περιβάλλοντος. Επεκτεινόταν στην κριτική των τρόπων ζωής, παραγωγής και κατανάλωσης.¹¹ Ένα κοινό στοιχείο των συλλογικοτήτων αυτών ήταν ότι ήθελαν να προτείνουν εναλλακτικούς τρόπους ζωής.

Εικ 8,2: Φωτογραφία της Αθήνας σε μέρα με νέφος το 1981. Ελένη Βερυκάκη, «Ο βραχνάς του νέφους εμφανίστηκε και πάλι», *ΚΡΙΖ*, 19/7/1981, 2.

Οι ζυμώσεις αυτές ίσως επέσπευσαν τις κινήσεις της κυβέρνησης στην οποία επένδυε ελπίδες και ένα μέρος της Αριστεράς.¹² Για να αντιμετωπιστούν εικόνες της Αθήνας

⁹ Ν. Α. Ζαλαώρας, «Μπετόν και θόρυβοι τρελαίνουν τους Αθηναίους», *ΑτΚ*, 26/6/1981, 7.

¹⁰ Του ίδιου, «Η οικολογία κατακτά τη ζωή μας», *ΑτΚ*, 5/7/1981, 7.

¹¹ Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης, «Η δική μας οικολογία», [http://ecology-salonika.org/2010/about/\(6/10/2013\)](http://ecology-salonika.org/2010/about/(6/10/2013)).

¹² Νίκος Ζαλαώρας, «Αλλαγή της καθημερινότητας. Βελτίωση της ποιότητας ζωής», *ΑτΚ*, 25/10/1981, 5.

όπως η παραπάνω (8,2) το 1982 ανακοινώθηκαν μέτρα που προβλήθηκαν συστηματικά από τον τύπο, όχι μόνο τον φιλοκυβερνητικό.¹³ Το πόσο η αίσθηση γενικευμένης ανησυχίας που μετέφερε ο δημοσιογραφικός λόγος άγγιζε τους Αθηναίους είναι δύσκολο να απαντηθεί, καθώς σχετικές μετρήσεις στην αρχή της δεκαετίας δεν υπάρχουν. Μεταγενέστερες μετρήσεις δείχνουν ότι αυτή η ανησυχία ήταν περιορισμένη στην αρχή της δεκαετίας, αλλά αυξήθηκε μετά το 1986: 6,8% θεωρούσε το περιβάλλον σημαντικό πρόβλημα το 1985, ποσοστό που αυξήθηκε σε 50,5%, στην ειδική συγκυρία του 1986-1987, που θα αναλύσουμε παρακάτω, και έπεσε σε 23,5% το 1990 και 11,6% το 1993.¹⁴ Τα ευρήματα επιβεβαιώνονται από μια έρευνα σε κατοίκους του Δήμου Αθηναίων με θέμα τα προβλήματα του κέντρου. Οι κάτοικοι αυτοί συχνά ζούσαν σε πολυκατοικίες της αντιπαροχής και πληττόταν από τη ρύπανση περισσότερο από εκείνους των προαστίων.¹⁵ Η προαστιοποίηση συνοδεύτηκε από προσδοκίες καλύτερων συνθηκών ζωής για τα μεσοστρώματα που μετακινούνταν προς τα βόρεια, νότια και βορειοανατολικά προάστια. Αντίθετα, στα εργατικά Δυτικά Προάστια, οι συνθήκες ζωής ήταν διαφορετικές και η διαμονή εκεί ήταν συνήθως επιλογή ανάγκης. Στα Δυτικά Προάστια ο πληθυσμός αυξήθηκε μεταπολεμικά και σταθεροποιήθηκε ή μειώθηκε στη δεκαετία του 1980, ενώ, την ίδια στιγμή, σε ακριβά προάστια όπως η Πεύκη ή η Βούλα η αύξηση πληθυσμού στην περίοδο 1981-1991 ξεπερνούσε το 60% και, σε κάποιες περιπτώσεις, άγγιζε το 100%. Στην έρευνα (πιν. 8,1) αποτυπωνόταν ο απόηχος των εμπειριών του 1986-87 και επιβεβαιωνόταν ότι η υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος απασχολούσε τις συζητήσεις των Αθηναίων. Η ανησυχία εστίαζε κυρίως στην ποιότητα του αέρα:

Όταν κατέβαινες [...] στο κέντρο [...] «έκοβες τον αέρα με το μαχαίρι»... Έβλεπες ακριβώς τι ήταν αυτό που ανέπνεες. Έχουμε πολύ καλύτερη ποιότητα ατμόσφαιρας σήμερα (Α.Χ. Σντ).

Πίνακας 8,1: Απαντήσεις στο ερώτημα δημοσκόπησης της εταιρίας ΔΗΜΕΛ «Ποιο θεωρείτε ότι είναι το σημαντικότερο πρόβλημα στην Αθήνα»;

Η μόλυνση του περιβάλλοντος	49,63%
Η διάδοση των ναρκωτικών	19,39%
Η ανεργία	5,51%

¹³ «Εντός διετίας ευελπιστεί η κυβέρνηση να διώξει το νέφος από την Αττική», *Καθ*, 16/1/1982, 1, 3.

¹⁴ Amalia Frangiskou και Christina Varouxi, 'Perception of Social Problems' στο Charalambis (επιμ.), *Recent*, 676-681.

¹⁵ «Οι πολυκατοικίες-γκέτο δεν άντεξαν στους σεισμούς», *ΑτΚ*, 8/3/1981, 6. Διονυσία Μπάκα, «Δεν αφήνουν τον Κορυδαλλό να πετάξει», *ΑτΚ*, 14/6/1981, 6. Γρηγόρης Ρουμπάνης, «Πέραμα: η ζωή έξω από κάθε νόμο και προστασία», *ΑτΚ*, 23/8/1981, 5. «Κερατσίνι: 50 χρόνια στο σημάδι ο "γέρο-Δήμος"», *ΑτΚ*, 6/9/1981, 7. «Αιγάλεω: σβησμένο από το χάρτη της δεξιάς», *ΚΡΙΖ*, 18/8/1981, 9. «Ας μιλήσει σε μας για το 'αθλητικό θαύμα' η Δεξιά και θα μάθει γιατί όλοι θέλουν την αλλαγή», *ΚΡΙΖ*, 11/10/1981, 13. Βύρωνας Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 92-93 (1997), 3-30 (κυρίως 12-13).

Η έλλειψη πρασίνου	5,50%
Η δυσκολία εύρεσης στέγης	3,95%
Η έλλειψη χώρων άθλησης	2,13%
Η έλλειψη παιδικών σταθμών	1,47%
Η έλλειψη σχολικών κτιρίων	1,45%
Η έλλειψη χώρων αναψυχής	0,81%
Το κακό αποχετευτικό σύστημα	0,49%

Πηγή: ΔΗΜΕΛ για λογαριασμό του Δήμου Αθηναίων. Έρευνα σε 800 άτομα, κατοίκους του Δήμου 30 Οκτωβρίου - 6 Νοεμβρίου 1988. Γιώργος Παπαχρήστος, «Το περιβάλλον καίει τους Αθηναίους», *ΒτΚ*, 11/12/1988, 10. «Μόλυνση και ναρκωτικά καίνε τους Αθηναίους», *ΕΤ*, 10/12/1988, 16

Η ανησυχία για το νέφος συνδεόταν και με άλλα θέματα που αφορούσαν την ποιότητα ζωής, όπως η έλλειψη χώρων πρασίνου και αναψυχής. Εντοπίζεται εδώ ένας μετασχηματισμός του περιεχομένου του όρου ποιότητα ζωής. Όπως σημειώνει ο Alon Tal, οι περιβαλλοντικές πραγματικότητες αντανakλούν εντοπισμένες προσδοκίες, όνειρα και αποτυχίες. Αν μεταπολεμικά η άνετη διαβίωση συνδεόταν με τις ευκολίες των διαμερισμάτων, πλέον μετατοπιζόταν στην κατοικία σε περιοχές με πράσινο και λιγότερη ρύπανση.¹⁶ Η βιντεοκωμωδία *Για μια χούφτα τούβλα* έχει απεικονίσει με σπάνια γλαφυρότητα το μικροαστικό όνειρο για μετακόμιση σε μια μονοκατοικία εκτός του πυκνού αστικού ιστού. Η ανησυχία για την περιβαλλοντική ρύπανση είναι αρκετά παλιά. Στο Λονδίνο, το θέμα συζητιόταν ακόμα και πριν τη βιομηχανική επανάσταση.¹⁷ Ωστόσο, στην Αθήνα η ανησυχία αυτή έγινε αισθητή μόλις στο τέλος του 20ου αιώνα, μετά τη Μεταπολίτευση. Γιατί, όμως, όχι νωρίτερα; Η σχετική έλλειψη βιομηχανικής παράδοσης είναι μια εξήγηση. Η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε κυρίως μακριά από την Αττική σε πόλεις όπως η Πάτρα και η Ερμούπολη.¹⁸ Οι Αθηναίοι δεν αισθάνονταν ότι η βιομηχανική ταυτότητα ήταν μέρος κάποιας κληρονομιάς της πόλης την οποία έπρεπε να υπερασπιστούν, κάτι που, ούτως ή άλλως, θα άγγιζε λίγους καθώς πολλοί κάτοικοι της Αθήνας ήταν εσωτερικοί μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς.¹⁹ Στη μεταπολιτευτική Αθήνα η ανησυχία για τη ρύπανση συνδεόταν κυρίως με την αύξηση των οχημάτων και την άναρχη

¹⁶ Alon Tal, *Pollution in a Promised Land. An Environmental History of Israel*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 2002, 15-16.

¹⁷ Peter Brimblecombe, *The Big Smoke. A History of Air Pollution in London Since Medieval Times*, Λονδίνο, Routledge, 2011 [1987], 5-6.

¹⁸ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1986. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

¹⁹ Για την υπεράσπιση του βιομηχανικού παρελθόντος της πόλης σε συνθήκες οικιστικού μετασχηματισμού πρβλ: Judith T. Kenny και Jeffrey Zimmerman, 'Constructing the 'Genuine American City': Neo-traditionalism, New Urbanism and Neo-liberalism in the Remaking of Downtown Milwaukee', *Cultural Geographies*, 11 (2004), 74-98.

αστικοποίηση. Το κυκλοφοριακό, η ηχορύπανση, η έλλειψη χώρων στάθμευσης, και η ασφυκτική δόμηση στις συνοικίες της αντιπαροχής συμπυκνωνόταν στον όρο τσιμεντοποίηση.²⁰ Η τσιμεντοποίηση κατακρινόταν ως επιβλαβής για το αστικό περιβάλλον, η κατάσταση του οποίου παρουσιαζόταν ως ιδιαίτερα βεβαρημένη από τα Μέσα Ενημέρωσης, ιδίως όταν εκείνα αναφέρονταν σε συνοικίες της αντιπαροχής όπως η Κυψέλη και τα Πατήσια. Εμφανιζόταν ότι αποσάθρωνε σημαντικούς θεσμούς αλληλεγγύης, όπως η γειτονιά. Το θέμα της έκθεσης ιδεών των γενικών εξετάσεων του 1984 είναι ενδεικτικό. Οι υποψήφιοι κλήθηκαν να σχολιάσουν μια φράση από το διήγημα *Ζητείται Ελπίς* του Αντώνη Σαμαράκη, που - σχεδόν ειρωνικά - είχε γραφτεί το 1954, περίπου τη στιγμή που ξεκινούσε η γρήγορη μεταπολεμική αστικοποίηση της Αθήνας που οι μαθητές καλούνταν να κατακρίνουν και σίγουρα πριν εντατικοποιηθεί η αντιπαροχή: Ποτέ οι στέγες των σπιτιών των ανθρώπων δεν ήτανε τόσο κοντά η μία στην άλλη, όσο είναι σήμερα, κι όμως ποτέ άλλοτε οι καρδιές των ανθρώπων δεν ήταν τόσο μακριά η μία από την άλλη, όσο είναι σήμερα.²¹

Αν και γραμμένο το 1954, το παράθεμα επικοινωνούσε την κυρίαρχη, επίκαιρη μιντιακή αφήγηση που περιέγραφε τη σύγχρονη αστική ζωή ως ατομικιστική και ασύμβατη με την υγιή κοινωνικότητα εξυμνώντας προγενέστερες εκδοχές κοινωνικής οργάνωσης. Ειρωνικά, το παράθεμα απηχούσε την ατμόσφαιρα ιδεολογικής κρίσης των πρώτων μεταπολεμικών κατακρίνοντας τους όρους οργάνωσης του αστικού χώρου της Αθήνας της δεκαετίας του 1950 που οι μαθητές καλούνταν να εξιδανικεύσουν. Το παράθεμα συμφωνούσε με μια αφήγηση, διαδεδομένη στην εκπαίδευση, που περιέγραφε τη ζωή στη μεγάλη πόλη ως απάνθρωπη και χειρότερη από την επαρχία αποδίδοντας της αποξένωση και περιβαλλοντική υποβάθμιση. Τα συναισθήματα που προκαλούσε η οικολογική ανησυχία επικοινωνούσαν μια ρευστή πρόσληψη της ευμάρειας καθώς η επιβάρυνση του περιβάλλοντος ήταν, κατά μία έννοια, απαραίτητη για την απόλαυση των αγαθών του σύγχρονου βιομηχανικού πολιτισμού. Τα συναισθήματα ανησυχίας (και ίσως, για ορισμένους, ενοχής) για τη συμμετοχή σε έναν μη οικολογικό τρόπο ζωής επιτείνονταν όταν ακραίες οικολογικές εμπειρίες διατάρασσαν την οικολογική κανονικότητα. Οι ανησυχίες αυτές εξέφραζαν κυρίως εξατομικευμένες αγωνίες απέναντι σε όψεις της περιβαλλοντικής αλλαγής και

²⁰ Γιώργος Γάτος, «Στις γειτονιές της Αθήνας», *Τα Νέα*, 23/7/1981, 7. Λίνα Αλεξίου, Νανά Ντανουντάκη, «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η κόλαση!», *Τα Νέα*, 7/7/1981, 7. Των ιδίων, «Το παιδί της Αθήνας. Σαν ζωάκι σε κλουβί», *Τα Νέα*, 27/6/1981, 3. Των ιδίων, «Η Αθήνα. Μια πόλη φυλακή», *Τα Νέα*, 26/6/1981, 3. Για την αντιπαροχή: Νίκος Παπαμίχος, «Η μεταπολεμική πόλη: πόλη της αντιπαροχής», στο: *1949-1967. Η κρηκτική εικοσαετία*, Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 2000, 79-86. Πρβλ: Ελίζαμπετ Χάιντεράιχ, κ.α., *Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, Αθήνα, Κριτική, 2007.

²¹ Στη δεκαετία του 1980 (αλλά και αργότερα) η έκθεση ιδεών αποτέλεσε εργαλείο εκδημοκρατισμού της πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση μέσα από την κανονικοποίησή της. Ο κομφορμιστικός υπερπροσδιορισμός των απαντήσεων των μαθητών υπήρξε απαίτηση της εξέτασης, μετασχηματίζοντας τη δήθεν διαλεκτική συζήτηση του θέματος σε ένα φορμαλιστικό μανιχαϊσμό όπου οι μαθητές καλούνταν να συμφωνήσουν με τα ιδεολογήματα της εκφώνησης. Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Έκθεση ιδεών» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 143-146.

τις διαχειρίσεις των συνεπειών της στο επίπεδο της κατανάλωσης. Στη συνέχεια, περιγράφω την εξέλιξη αυτή με αφορμή δύο εμπειρίες της περιόδου 1986-87: το άγχος μετά το πυρηνικό ατύχημα του Τσέρνομπιλ το 1986 και τα συναισθήματα θλίψης και ανησυχίας μετά τον καύσωνα του Ιουλίου του 1987.

Σημασίες της συγκυρίας του 1986-87

Ως την τρίτη του εβδομάδα ο Ιούλιος του 1987 ήταν ένας μάλλον στείρος ειδησεογραφικά μήνας. Όμως, το τελευταίο δεκαήμερο του επιφύλαξε στους Αθηναίους μία μεγάλη συλλογική κρίση: τον καύσωνα του 1987. Οι θερμοκρασίες ήταν εξαιρετικές αλλά όχι πρωτοφανείς (πιν 8,2 και 8,3). Για παράδειγμα, στις 10 Ιουλίου του 1977 τα θερμόμετρα είχαν καταγράψει 48 βαθμούς στο Τατόι.²² Όμως, ο καύσωνας του 1987 ήταν τρομακτικός στη διάρκεια του. Ο υδράργυρος άρχισε να ανεβαίνει στις 20 Ιουλίου. Στις 23 Ιουλίου, η Αθήνα είχε θερμοκρασία 40 βαθμούς και 60% υγρασία. Στις 24 Ιουνίου πέθαναν 95 άνθρωποι και αρκετές περιοχές έμειναν χωρίς νερό, λόγω της υπερκατανάλωσης. Οι Αθηναίοι άρχισαν να αναζητούν δροσιά παντού, βουτώντας ακόμη και σε συντριβάνια (εικ. 8,3). Στις 25 Ιουλίου τα θερμόμετρα ανέβηκαν στους 46 βαθμούς. Στις 30 του μήνα, η θερμοκρασία έπεσε σε κανονικά για την εποχή επίπεδα αφήνοντας πίσω εκατοντάδες νεκρούς. Ορισμένοι μιλούσαν για περίπου 1.300 νεκρούς πανελλαδικά. Ο αντιπολιτευόμενος Τύπος έσπευσε να εκμεταλλευτεί πολιτικά το γεγονός, κατηγορώντας την αναποτελεσματικότητα του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ), πολιτικού επιτεύγματος και επικοινωνιακού όπλου του ΠΑΣΟΚ.²³

Το κοινωνικό ψυχολογικό σοκ που προκαλούν οι συλλογικές κρίσεις ως αποτελέσματα περιβαλλοντικών καταστροφών είναι συχνά μεγάλο και μπορεί να αλλάξει καθημερινές συνήθειες σηματοδύοντας την καθημερινή ζωή ενός τόπου για δεκαετίες και αφήνοντας αποτυπώματα πολιτισμικού τραύματος.²⁴ Καθώς το ανθρώπινο κόστος είναι βαρύ για κοινωνίες σε περίοδο ειρήνης και οι εικόνες που συνεπάγεται ακραίες η εξέλιξη αυτή είναι εύλογη. Όπως παρατηρεί ο Eric Klinenberg, εξετάζοντας τον καύσωνα του Σικάγο το 1995 (αυτός της Αθήνας το 1987 ήταν συγκριτικά πιο ήπιος από άποψη διάρκειας και θερμοκρασιών καθώς στο Σικάγο σημειώθηκαν περίπου 600 θάνατοι και 3.300 εισαγωγές ασθενών), το σοκ αντιπροσώπευε μια πρωτοφανή πρόκληση για τον κρατικό μηχανισμό. Αντιστοιχούσε με την αντιμετώπιση ενός αεροπορικού δυστυχήματος την ημέρα για τρεις

²²Θοδωρής Κολυδάς, «Πότε υπάρχει καύσωνας», *Το Βήμα*, 29/6/2003, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=152227> (20/10/2013). Πρβλ: Peter J. Robinson, 'On The Definition of a Heat Wave', *Journal of Applied Meteorology*, 40/4 (2001), 762-775.

²³ Γιώργος Μαρκατάς, «Καύσωνας», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 258-260.

²⁴ Emmanuel David, 'Cultural Trauma, Memory and Gendered Collective Action: The Case of *Women of the Storm* following Hurricane Katrina', *NWSA Journal*, 20/3 (2008), 138-161.

συνεχόμενες ημέρες.²⁵ Στην Αθήνα ο καύσωνας είχε αντίκτυπο σε πολλά πεδία καθημερινής δράσης: επηρέασε τους καταναλωτές, ανέδειξε τη χρησιμότητα της τεχνολογίας στην (ανα)διαχείριση μικροκλιμάτων και μικρογεωγραφιών βάζοντας τα κλιματιστικά μηχανήματα σε αρκετά αθηναϊκά σπίτια και αναμόρφωσε τις κρατικές πολιτικές. Όπως θα δούμε, πρόκειται για στρατηγικές αντίδρασης που δε συμβαίνουν στην έντονα φορτισμένη συναισθηματικά πρώτη φάση, αλλά αναπτύσσονται κυρίως σε δεύτερο χρόνο.

Οι ανησυχίες αυτές αφορούσαν τη καθημερινή ζωή σε έναν πιο επικίνδυνο και απρόβλεπτο κόσμο. Στη δεκαετία του 1980 ορισμένοι διανοούμενοι συσχέτισαν την επικινδυνότητα αυτή με την οικονομική πρόοδο και την ανάπτυξη. Τότε εμφανίζονται οι θεωρίες για την κοινωνία της διακινδύνευσης, όπως αυτή του Ulrich Beck: σύμφωνα με τον Beck, τα υποκείμενα εκτίθενται σε κινδύνους που είναι αποτελέσματα της νεωτερικότητας όπως η περιβαλλοντική μόλυνση, οι νέες ασθένειες και σύγχρονο έγκλημα.²⁶ Οι συσχετισμοί αυτοί δεν προκύπτουν μόνο ως αποτέλεσμα οικολογικών αγωνιών αλλά και συνδυαστικά με παραμέτρους, όπως η οικονομική συγκυρία και οι αλλαγές στα Μέσα Ενημέρωσης.

Πίνακας 8,2: Μέγιστες θερμοκρασίες στην Αττική στις τελευταίες δεκαετίες.

Βαθμοί Κελσίου	Περιοχή	Ημερομηνία
+48,7	Τατόι	10 Ιουλίου 1977
+48,0	Ελευσίνα	10 Ιουλίου 1977
+47,5	Νέα Φιλαδέλφεια	26 Ιουνίου 2007

Πηγή: «Τα υψηλότερα και χαμηλότερα ρεκόρ θερμοκρασίας στην Ελλάδα», <http://www.meteoclub.gr/prognosi/attiki/1468-rekor-thermokrasias> (30/9/2013).

Πίνακας 8,3: Ελάχιστες θερμοκρασίες στην Αττική στις τελευταίες δεκαετίες.

Βαθμοί Κελσίου	Περιοχή	Ημερομηνία
-13,3	Πάρνηθα	18 Φεβρουαρίου 2008
-10,4	Βοτανικός	16 Φεβρουαρίου 1934
-10,1	Παλαιά Πεντέλη	14 Φεβρουαρίου 2004

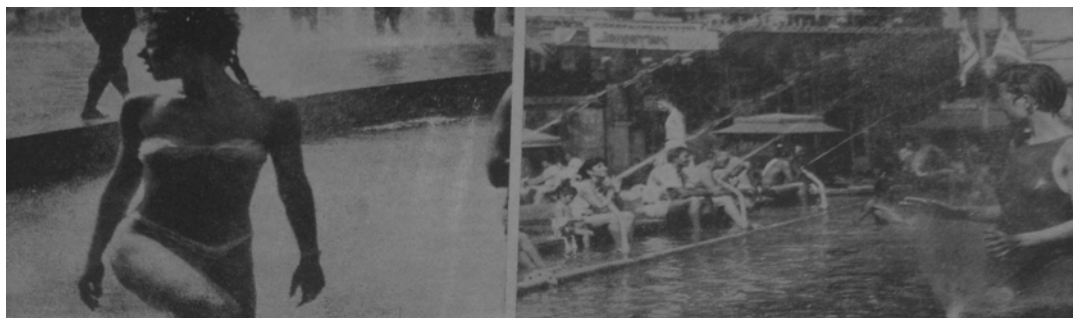
Πηγή: «Τα υψηλότερα και χαμηλότερα ρεκόρ θερμοκρασίας στην Ελλάδα», <http://www.meteoclub.gr/prognosi/attiki/1468-rekor-thermokrasias> (30/9/2013).

²⁵ Eric Klinenberg, *A Social Autopsy of Disaster in Chicago. Heat Wave*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2000, 8. Πρβλ: Jane E. Dematte κ.α., 'Near-Fatal Heat Stroke During the 1995 Heat Wave in Chicago', *Annals of Internal Medicine*, 129/3 (1998), 173-181.

²⁶ Ulrich Beck, *Risk Society. Towards a New Modernity*, Λονδίνο, Sage, 1992 [1986].

Οι κλιματολογικές ακρότητες παράγονται πολιτισμικά καθώς οι κλιματολογικές και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες επηρεάζουν το τι θεωρείται ακραίο καιρικό φαινόμενο.²⁷ Όπως έχει δείξει μια ομάδα γεωγράφων που μελέτησε συγκριτικά τον καύσωνα του 2007 στο Κεντάκι και το Τενεσί, η ιστορική προσέγγιση στην έννοια κλιματολογικής ακρότητας επιτρέπει να δούμε πιο νηφάλια τις εικόνες καταστροφής ως πολιτισμικά και μιντιακά προϊόντα. Οι γεωγράφοι καταλήγουν ότι πραγματολογικά το καλοκαίρι του 2007 στις δύο αμερικανικές πόλεις δεν ήταν καθόλου πρωτοφανές, καθώς αντίστοιχες θερμοκρασίες είχαν παρατηρηθεί στις δύο πόλεις στις δεκαετίες του 1930, του 1940 και του 1950. Μάλιστα, αν για το Τενεσί οι θερμοκρασίες ήταν όντως σχετικά σπάνιες, στο Κεντάκι αντίστοιχες θερμοκρασίες είχαν παρατηρηθεί πολλές φορές.²⁸ Επιστρέφοντας στην Αθήνα, όπως είδαμε, ο καύσωνας του 1987 δεν ήταν μοναδικό, από άποψη θερμοκρασιών, φαινόμενο για τα δεδομένα της Αττικής: παρόμοιοι καύσωνες (αν και μικρότεροι σε διάρκεια) έγιναν το 1958 και το 1977 (πιν. 8,2). Μεγάλες θερμοκρασίες σημειώθηκαν στην Αθήνα και το 1988 (με λιγότερους νεκρούς) αλλά και πρόσφατα, το 2007, όταν ένα κύμα καύσωνα έπληξε τη Νοτιοανατολική Ευρώπη.²⁹ Ωστόσο, ο καύσωνας του 1987 υπήρξε ιδιαίτερα έντονος σε διάρκεια και εξαιρετικά θανατηφόρος.

Με μιντιακούς όρους, κανένας από αυτούς τους καύσωνες δε συγκρίνεται με τον καύσωνα του 1987 και την αίσθηση που προκάλεσε. Γιατί όμως; Η συλλογική κρίση και η δημόσια ανησυχία δεν αφορούσαν το φόβο της ενδεχόμενης κλιματικής αλλαγής, όσο την αδυναμία διαχείρισης της από τις αρχές και τους πολίτες. Καθώς ο καύσωνας άφησε πολλούς νεκρούς, δεν αντιμετωπίστηκε ως φυσικά ακραία στιγμή του κλιματικού κύκλου, αλλά ερμηνεύθηκε, με θρησκευτικούς σχεδόν όρους, ως θεόσταλη τιμωρία για την μεταπολεμική καταστροφή της Αθήνας και φαινόμενα, όπως η πυκνή δόμηση, η έλλειψη πρασίνου και η ατμοσφαιρική ρύπανση.³⁰

²⁷D. Founda, κ.α., 'Analysis of Mean, Maximum and Minimum Temperature in Athens from 1897 to 2001 with Emphasis on the Last Decade: Trends, Warm Events and Cold Events', *Global and Planetary Change*, 44/1-4 (2004), 27-38.

²⁸ Gregory B. Goodrich, κ.α., 'The 2007 Mid-South Summer Drought and Heat Wave in Historical Perspective', *Southeastern Geographer*, 51/3 (2011), 411-421.

²⁹ «Απάνθρωπη πόλη: 15 Νεκροί», *Καθ*, 8/7/1988, 1, 4.

³⁰ Μαρκατάς, «Καύσωνας», 260.

Εικ. 8,3: Αθηναίοι δροσίζονται σε συντριβάνι στις μέρες του καύσωνα: «Ανοχύρωτη πόλη η Αθήνα στην υπερβολική ζέση», *Καθ*, 24/7/1987, 8

Εικ. 8,4: Εικόνα από το Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Πειραιά στις μέρες του καύσωνα «Σωρός οι νεκροί», *ΕτΚ*, 26-27/7/1987, 20-21³¹

Ο καύσωνας έφερε στο προσκήνιο περιβαλλοντικές ανησυχίες που είχαν απασχολήσει το δημόσιο χώρο από το πυρηνικό ατύχημα στο Τσερνομπίλ τον Απρίλιο του 1986, που προκάλεσε αίσθηση διεθνώς και ανησύχησε πολύ και τους Αθηναίους.³² Αρκετοί Αθηναίοι άλλαξαν πρόσκαιρα τις διατροφικές τους προτεραιότητες ενώ το ατύχημα ενίσχυσε, επικαιροποίησε και πολιτικοποίησε την οικολογική ανησυχία.³³ Οι αντιδράσεις απέναντι στις τεχνολογικές καταστροφές μελετώνται σπάνια, παρότι έχουν σημασία για τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής. Η κοινωνική διαχείριση των τεχνολογικών κρίσεων αποτελεί δείκτη αδιόρατων σχεδόν αλλαγών, που αφορούν διαδικασίες που εμφανίζονται περιθωριακά στη δημόσια σφαίρα. Χωρίς να είναι εξωπολιτικές, οι διεργασίες αυτές απηχούν κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αλλά δε βρίσκουν εύκολη πρόσβαση στην ατμόσφαιρα μιας έντονα πολιτικοποιημένης δημοσιότητας.³⁴ Οι αντιδράσεις απέναντι στο ατύχημα του Τσερνομπίλ εξέφραζαν την αγωνία για την ανθρώπινη επινοητικότητα και τον παρεμβατισμό στο περιβάλλον. Επιπλέον, το Τσερνομπίλ αναδείκνυε τον υπερτοπικό χαρακτήρα των απειλών της κοινωνίας της διακινδύνευσης, διαχέοντας μια εκδοχή

³¹ Οι περιγραφές του *Ελεύθερου Τύπου* (εικ 8,4) χαρακτηρίζονται από υπερπολιτικοποίηση των δραματικών στιγμών και σκληρές εικόνες: Πρβλ: «Πύρινη τραγωδία με 59 νεκρούς», *ΕΤ*, 24/7/1987, 24-25.

³² Το ατύχημα απασχόλησε πολύ έντονα τη γαλλική κοινή γνώμη και βιβλιογραφία εξαιτίας της μεγάλης εξάρτησης της Γαλλίας από την πυρηνική ενέργεια. Βλ: Bernard Lerouge, *Tchernobyl, Un 'nuage' passé*, Παρίσι, L' Harmattan, 2008, 13-108. Bella Belberoch και Roger Belberoch, *Tchernobyl, une catastrophe. Quelques elements pour un bilan*, Παρίσι, Alia, 1993, 13-51. Πυρηνικά ατυχήματα γίνονταν και πριν τη δεκαετία του 1980: William McKeown, *Idaho Falls. The Untold Story of America's First Nuclear Accident*, ECW Press, Τορόντο, 2003.

³³ Μαρία Ψαρά, «Τσερνομπίλ», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 600.

³⁴ Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου. Παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα, 1947-2000*, Αθήνα, Πόλις, 2013, 45.

φόβου από εκείνες που σημάδεψαν το τέλος του 20^{ου} αιώνα, αυτή του καρκίνου.³⁵ Ήταν μια τεχνολογική καταστροφή που, παρότι συνέβη μακριά, μετάβαλε ριζικά την καθημερινότητα στην Αθήνα. Έδειχνε ότι οι νέοι κίνδυνοι δεν ήταν διαχειρίσιμοι από τις εθνικές κοινότητες, καθώς μπορούσαν να απειλήσουν πληθυσμούς που βρίσκονταν χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά. Επιπλέον, η απειλή ήταν υπερταξική: τους άγγιζε όλους, ανεξάρτητα από οικονομική και κοινωνική θέση, ηλικία και φύλο, θυμίζοντας τις λοιμώδεις ασθένειες του παρελθόντος. Όπως προκύπτει από μια διαδικτυακή συζήτηση ανάμεσα σε χρήστες που έζησαν το γεγονός κυρίως ως παιδιά και έφηβοι, η ραδιενέργεια εξήγησε την αγωνία και τροφοδότησε συνομοσιολογικές ερμηνείες σε σχέση με άλλα ακραία μετέπειτα καιρικά φαινόμενα, όπως ο μεγάλος χιονιάς τον Μάρτιο του 1987. Ήταν μια αόρατη, υπερτοπική απειλή και κανείς δεν μπορούσε να υπολογίσει την έκταση και τις συνέπειες της. Στα επόμενα χρόνια, καιρικά φαινόμενα που παρέκκλιναν από την κλιματολογική κανονικότητα ερμηνεύονταν ως συνέπειες του Τσερνομπίλ. Ορισμένοι συζητητές ερμηνεύουν ακόμα και σήμερα τη σπάνια χιονόπτωση στην Αθήνα τον Μάρτιο του 1987 ως αποτέλεσμα της αλλαγής του ελληνικού κλίματος εξαιτίας της ραδιενέργειας. Επιπλέον, το φαινόμενο ήταν δύσκολο να κατανοηθεί από το ευρύ κοινό, που ήταν ανεξοικειωτό με το λεξιλόγιο που χρησιμοποίησαν επιστήμονες και τα Μέσα Ενημέρωσης για να το περιγράψουν. Οι Αθηναίοι κλήθηκαν να κατανοήσουν όρους των θετικών επιστημών, όπως η πυρηνική φυσική και η χημεία, και λέξεις όπως καίσιο, στρόντιο και κιλομπεκερέλ εντάχθηκαν στο καθημερινό λεξιλόγιο.³⁶ Σήμερα γνωρίζουμε ότι κοντά στο Τσερνομπίλ η ραδιενέργεια προκάλεσε αύξηση ασθενειών (π.χ. θυροειδής καρκίνος) και ότι τα παιδιά αποδείχτηκαν η πιο ευπρόσβλητη ομάδα.³⁷ Το 1986, ο παράγοντας που έκανε την ανησυχία έντονη ήταν ότι οι συνέπειες της έκθεσης στη ραδιενέργεια εκδηλώνονταν σε αψώτερο χρόνο: ενδεικτικά, το ραδιενεργό ισότοπο στρόντιο παίρνει τη θέση του ασβεστίου και συσσωρεύεται στο γάλα, στα οστά, το μυελό των οστών και άλλους ιστούς του σώματος. Δεν απομακρύνεται από τον οργανισμό, έχει χρόνο ημιζωής τριάντα χρόνια και η ιονίζουσα ακτινοβολία του προκαλεί συχνά καρκίνο.³⁸

Σε μια χώρα δίχως πυρηνική παράδοση και παιδεία ελάχιστοι ήταν εξοικειωμένοι με τέτοιους λόγους περί επικινδυνότητας. Επιπλέον, η αίσθηση ότι η Σοβιετική Ένωση απέκρυπτε την πραγματική έκταση της καταστροφής επέτεινε την ανησυχία, παρότι η ενημέρωση στην Ελλάδα ήταν πληρέστερη απ' ό,τι σε άλλες πιο προηγμένες

³⁵ Stearns, 'Fear and History', 26. Πρβλ: Bourke, *Φόβος*, 409-446.

³⁶ «Η γενιά του Τσερνομπίλ», 'Juanita', #5, 10/2/2009, <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-8429.html>, (2/10/2013)

³⁷ Keith Baverstock και Dillwyn Williams, 'The Chernobyl Accident 20 Years on: An Assessment of the Health Consequences and the International Research', *Environmental Health Perspectives*, 114/9 (2006), 1312-1317.

³⁸ Ημιζωή είναι η περίοδος αντίδρασης της μισής ποσότητας των ενεργών αντιδρώντων στη διαδικασία χημικών ή πυρηνικών αντιδράσεων.

τεχνολογικά χώρες για τις οποίες το ατύχημα ήταν ρωγμή στη συγκρότηση της ενεργειακής τους ταυτότητας όπως η Γαλλία.³⁹ Ωστόσο, αυτό δεν απέτρεψε τη συλλογική ανησυχία, που οδήγησε σε παρορμητικές καταναλωτικές συμπεριφορές. Πολλοί Αθηναίοι άδειασαν τα σουπερμάρκετ για να προμηθευτούν προϊόντα με ημερομηνίες παραγωγής πριν το ατύχημα.⁴⁰

Η καταναλωτική κανονικότητα διαταράχτηκε αλλά δεν ανατράπηκε ολοκληρωτικά. Στη διαδικτυακή συζήτηση με θέμα το Τσέρνομπιλ πολλοί χρήστες, παιδιά και έφηβοι το 1986, περιγράφουν ότι η είδηση ανέτρεψε την οργάνωση του παιδικού ελεύθερου χρόνου. Οι γονείς τους απαγόρευσαν να παίζουν ποδόσφαιρο στις αλάνες και να τρώνε αγαπημένα φρούτα, όπως οι φράουλες. Οι ανησυχίες που αφορούσαν την πολιτική και την οικονομία απασχολούσαν σχεδόν αποκλειστικά τους ενήλικες μιας κοινωνίας σε τροχιά μεσοστρωματικής ευημερίας. Παράλληλα, η πολιτικοποίηση παραγκωνιζόταν ως στοιχείο των παιδικών και εφηβικών ταυτοτήτων. Όμως, η πυρηνική αγωνία διαπέρασε το στεγανό της παιδικότητας και διασάλεψε τις κανονικότητες της παιδικής καθημερινότητας. Επίσης, ανασηματοδότησε χώρους συνδεδεμένους με την παιδικότητα, όπως τα πάρκα γήπεδα οι παιδικές χαρές. Η έκθεση στη φύση αναγνωριζόταν ως επικίνδυνη και το αθηναϊκό διαμέρισμα ως ένας μη ευχάριστος αλλά ασφαλής χώρος. Η ανατροπή αυτή χαράσσεται στη μνήμη των πληροφορητών.⁴¹

Οι περιγραφές των αντιδράσεων δείχνουν ότι ορισμένοι νέοι διαχειρίζονταν τον ελεύθερο χρόνο τους με μεγαλύτερη ελευθερία από άλλους και αντιστάθηκαν στη διαταραχή της κανονικότητας που επέβαλε η ανησυχία για το ατύχημα. Στις 10 Μάη είχε προγραμματιστεί συναυλία των Saxon στη Ριζούπολη. Αναβλήθηκε λόγω βροχής και έγινε την επόμενη μέρα μπροστά σε 5.500 θεατές.⁴² Σύμφωνα με τις διαδικτυακές περιγραφές, η ασθενής μαγιάτικη βροχή δε δικαιολογούσε αναβολή. Όμως, οι διοργανωτές διαισθάνθηκαν ότι ο κόσμος δε θα πήγαινε γιατί θα φοβόταν ότι η βροχή μετέφερε ραδιενέργεια. Αρκετοί νέοι, που δεν ενημερώθηκαν για την αναβολή, κινήθηκαν προς τη Ριζούπολη. Στην πορεία διακωμωδούσαν την ανησυχία για το ατύχημα τραγουδώντας συνθήματα: «δεν μας τρομάζει το Τσέρνομπιλ γιατί είμαστε όλοι παιδιά του Κοκομπίλ» και «Δε μας τρομάζουν οι κεραυνοί γιατί έχουμε όλοι αλεξικέραυνο».⁴³ Η διάθεση να διακωμωδηθεί το ατύχημα δεν εξαντλήθηκε στους νεαρούς μουσικόφιλους. Μεταφέροντας τις αντιδράσεις των γονιών, ένας σχολιαστής αναφέρει ότι οι αντιδράσεις των μεγαλύτερων στο ατύχημα αποτέλεσαν αντικείμενο πλάκας ανάμεσα σε νεανικές παρέες.⁴⁴ Επίσης, άγγιξε και την πολιτιστική

³⁹ Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές*, 41.

⁴⁰ «Η γενιά». Λορένα', post #1, 10/2/2009, 'CPC-MAN', #13, 10/2/2009.

⁴¹ Στο ίδιο. 'Teflon', #2, 10/2/2009. 'geotsi', #65, 26/4/2014.

⁴² Γιάννης Κουτουβός, «Οι Saxon ροκίζουν την Αθήνα», *Αγόρι*, 6/6/1986, 4-5, 18. 'DonDekken', #44, 2/5/2010.

⁴³ Ο Κοκομπίλ είναι ήρωας κόμικ του Benitto Jacovitti..

⁴⁴ 'Tywien', #40, 2/5/2010.

βιομηχανία: η βιντεοταινία *Ο άνθρωπος από το Τσερνομπίλ*, με πρωταγωνιστή τον κωμικό Κώστα Τσάκωνα, κυκλοφόρησε το 1986: Σύμφωνα με το σενάριο, ένας άνθρωπος της πόλης πηγαίνει με την οικογένεια του στο βουνό αναζητώντας καλύτερη ποιότητα ζωής όταν φτάνει εκεί η ραδιενέργεια από τη διαρροή στο Τσερνομπίλ. Ο πρωταγωνιστής επιστρέφει στην πόλη για προμήθειες τροφίμων. Εκεί τον αγγίζουν οι παρενέργειες από τη ραδιενέργεια, χάνει τα μαλλιά του και βγάζει ουρά. Η άμεση κυκλοφορία της επιβεβαιώνει ότι το ζήτημα απασχόλησε το δημόσιο χώρο και άγγιξε τα λαϊκά και μεσαία στρώματα, που κυρίως έβλεπαν τέτοιες ταινίες. Η μνήμη αυτή αναπαράγεται στις διαδικτυακές συζητήσεις.⁴⁵

Το τι στοιχειοθετεί αντικειμενικό κίνδυνο και απειλή είναι ρευστό και διαπραγματεύσιμο. Το χιούμορ δεν είναι ασύμβατο με δράσεις που αξιολογούμε ως εξαιρετικά σοβαρές, δηλαδή ως καταστάσεις που δεν επιδέχονται αστεϊσμό.⁴⁶ Αντίθετα, διαπερνά κάθε περιοχή της κοινωνικής ζωής και κάθε εκδοχή επικοινωνίας διεισδύοντας σε καταστάσεις όπου δε θεωρείται επιτρεπτό.⁴⁷ Οι κοινότητες που βιώνουν κινδύνους συχνά τους διαπραγματεύονται χιουμοριστικά προσπαθώντας να εξοικειωθούν με την απειλή, ξορκίζοντας τους κινδύνους αυτούς κατά μία έννοια.⁴⁸ Στη συναυλία η αντίδραση αυτή εκφράστηκε με αυτοσαρκαστικά συνθήματα που αποδοκίμασαν τις φοβικές αντιδράσεις κυρίως των μεγαλύτερων που αντιδρούσαν σε μια νεωτερική απειλή με όρους που έδειχναν αστείοι στους νεότερους (π.χ. αδειάζοντας τα σουπερμάρκετ από προϊόντα).

Η πυρηνική πολιτική και οι χρήσεις της πυρηνικής ενέργειας και των πυρηνικών όπλων απασχόλησαν μεταπολεμικά πολλές δυτικές κοινωνίες. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο φόβος μιας σοβιετικής εισβολής σημάδεψε το μεταπολεμικό μαζικό πολιτισμό και τις εκπαιδευτικές πολιτικές, ενώ αποκλιμακώθηκε με το πέρασμα των δεκαετιών και τη συμφιλίωση με την ιδέα μιας ζωής σε συνθήκες πυρηνικών ισορροπιών τρόμου.⁴⁹ Η πυρηνική πολιτική απασχόλησε και την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη.⁵⁰ Αν και διεθνώς μετά το 1980 η ανησυχία για μια πυρηνική σύγκρουση

⁴⁵ Tsalk', 'Exataios', #7, #9, 2/5/2010.

⁴⁶ Alexander Rose, 'When Politics is a Laughing Matter', *Policy Review*, 59 (2001-2002), 59-71. Marjolein T' Hart, 'Humour and Social Protest: an Introduction', *International Review of Social History*, 52 (2007), 1-20. Susana B. Rodrigues, 'Having Fun? Humor as Resistance in Brazil', *Organizational Studies*, 16/5 (1995), 739-768.

⁴⁷ Michael Pickering και Sharon Lockyer, 'Introduction: The Ethics and Aesthetics of Humor and Comedy' στο Sharon Lockyer και Michael Pickering (επιμ.), *Beyond a Joke. The Limits of Humour*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2005, 3.

⁴⁸ K. A. Parkhill, κ.α., 'Laughing it Off? Humour, Affect and Emotion Work in Communities Living with Nuclear Risk', *The British Journal of Sociology*, 62/2 (2011), 324-346.

⁴⁹ Bo Jacobs, 'Atomic Kids: Duck and Cover and Atomic Alert Teach American Children how to Survive Atomic Attack', *Film and History*, 40/1 (2010), 25-44. Tamar Hager, 'New Miseries in Old Attire: Nuclear Adolescent Novels Published in the United States in the 1980s', *Children's Literature Association Quarterly*, 37/3 (2012), 285-305

⁵⁰ Beatrice Heuser, *Nuclear Mentalities? Strategies and Beliefs in Britain, France and the FRG*, Χάουντμιλς, MacMillan, 1998. Της ίδιας, 'Historical Lessons and Discourse on Defense in France and Germany, 1945-1990', *Rethinking History*, 2/2 (1998), 199-237. Susanna Schrafsstetter, 'The Long

ενδυναμώθηκε εξαιτίας της συγκριτικά πιο επιθετικής πολιτικής του προέδρου Ronald Reagan, στην Ελλάδα η πυρηνική ανασφάλεια ήταν μάλλον περιθωριακό θέμα πριν το Τσερνομπίλ και δεν εντόπισα ενδείξεις που να δείχνουν τέτοιους φόβους πριν το 1986.⁵¹ Δημιουργήθηκε ένας απότομος φόβος που ξεφούσκωσε αρκετά γρήγορα: το 1990, λίγο τις επαναστασεις του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη που σηματοδότησαν την αρχή του τέλους του Ψυχρού Πολέμου, μόλις 12% των νέων της Αθήνας ανησυχούσε για τον πυρηνικό κίνδυνο.⁵²

Η Ελλάδα δεν είχε πυρηνική παράδοση. Εργοστάσια παραγωγής πυρηνικής ενέργειας δεν υπήρχαν και η κοντινότερη τέτοια μονάδα ήταν στο Κοσλοντούι της Βουλγαρίας. Οι Έλληνες ήξεραν λίγα για την πυρηνική ενέργεια και η πυρηνική φυσική ήταν ένα περιθωριακό επιστημονικό πεδίο. Μοναδικό ερευνητικό κέντρο της χώρας ήταν το Κέντρο Πυρηνικών Ερευνών Δημόκριτος που ιδρύθηκε το 1959. Εκεί εκπονήθηκαν και οι πρώτες ελληνικές διδακτορικές διατριβές στη δεκαετία του 1960. Αντίθετα με άλλες μικρές χώρες, όπως π.χ. το Ισραήλ, οι μεταπολεμικές πολιτικές ηγεσίες δεν ανέπτυξαν πυρηνικές υποδομές.⁵³ Όπως βλέπουμε στον *Τζαναμπέτη*, ταινία του 1969, ο πυρηνικός φυσικός ήταν ένας μη οικείος, εξωτικός, χαρακτήρας, που υπηρετούσε μία σεβαστή πλην ακατανόητη επιστήμη. Επιπλέον, ο ελληνικός στρατός δε διέθετε πυρηνικά όπλα, κάτι που θα επέτρεπε στους κληρωτούς να αποκομίσουν σχετικές γνώσεις στη διάρκεια της στρατιωτικής θητείας. Έτσι, η αναγκαστική εξοικείωση με καινούριες γνώσεις πανικόβαλε, επισύροντας αντιδράσεις που πρόδιδαν χαμηλή γνώση της απειλής: όσοι αγόραζαν προϊόντα που είχαν παραχθεί πριν το ατύχημα υιοθετούσαν μια στρατηγική προστασίας που δεν μπορούσε να τους καλύψει παρά ελάχιστες μέρες. Οι αντιδράσεις μάλλον παρέπεμπαν σε κήρυξη πολέμου και όχι σε πυρηνικό ατύχημα.

Μέσα σε δεκαπέντε μήνες, η Αθήνα γνώρισε δύο απειλές. Όμως, ενώ το Τσερνομπίλ αντιμετωπίστηκε και με χιούμορ, οι αντιδράσεις απέναντι στον καύσωνα ήταν διαφορετικές. Όπως υποστηρίζει η Martina Kessel, ο αστεϊσμός είναι τρόπος διαπραγμάτευσης του συλλογικού ανήκειν και στρατηγική χάραξης μεθοριακών γραμμών.⁵⁴ Στην περίπτωση του Τσερνομπίλ, το χιούμορ δείχνει το πώς μια κοινωνία

Shadow of the Past: History, Memory and the Debate over West Germany's Nuclear Status, 1954-1969', *History and Memory*, 16/1 (2004), 118-145.

⁵¹J. Michael Martinez, 'The Carter Administration and the Evolution of American Nuclear Nonproliferation Policy, 1977-1981', *Journal of Policy History*, 14/3 (2002), 261-292.

⁵² Παπούλιας και Χλιδατζής, «20 και κάτι», 89.

⁵³Sungook Hong, 'Where is the Nuclear Nation Going? Hopes and Fears over Nuclear Energy in South Korea after the Fukushima Disaster', *East Asian Science, Technology and Society*, 5/3 (2011), 409-415. Sulfikar Amir, 'Challenging Nuclear: Antinuclear Movements in Postauthoritarian Indonesia', *East Asian Science, Technology and Society*, 3/2-3 (2009), 343-366. Avner Cohen, 'Before the Beginning: The Early History of Israel's Nuclear Project', *Israel Studies*, 3/1 (1998), 112-139. Benjamin Pinjus, 'Atomic Power to Israel's Rescue: French-Israeli Nuclear Cooperation, 1949-1957', *Israel Studies*, 7/1 (2002), 104-138.

⁵⁴ Martina Kessel, 'Introduction. Landscapes of Humor: The History and Politics of the Comical in the Twentieth Century', στο: Martina Kessel και Partick Merziger (επιμ.), *The Politics of Humour*.

που εξοικειωνόταν με απειλές της κοινωνίας της διακινδύνευσης διαπραγματεύτηκε μια τεχνολογική καταστροφή και τις οικολογικές της συνέπειες στο οικείο περιβάλλον. Η σάτιρα αυτή αφορά μια εμπειρία, που ενέχει τραυματικά στοιχεία, αλλά δε μπορεί να συγκριθεί με τον καύσωνα όπου τα θύματα προέρχονταν από την σφαίρα της εγχώριας οικειότητας. Ο μεγάλος αριθμός των νεκρών στην Αθήνα (πιν. 8,4, 8,5 και 8,6) ακύρωνε κάθε διάθεση για διακωμώδηση του συμβάντος παρότι οι αντιδράσεις της πολιτείας και των κατοίκων προσέφεραν άφθονα αστεία στιγμιότυπα.

Πίνακας 8,4: Νεκροί από τον Καύσωνα του Ιουλίου του 1987 (Συνοικίες κέντρου Αθηνών).⁵⁵

Σύνολο νεκρών: 86

Συνοικία	Νεκροί	Συνοικία	Νεκροί
Παγκράτι	18	Θησείο	4
Αχαρνών	9	Κουκάκι	4
Κυψέλη	8	Λόφος Σκουζέ	4
Γκύζη	7	Γαλάτσι	2
Κέντρο Αθήνας	5	Κολωνάκι	2
Πατήσια	5	Μεταξουργείο	2
Αμπελόκηποι	5	Βικτώρια	1
Κολιάτσου	4	Πλατεία Αττικής	1
Εξάρχεια	4	Γούβα	1

Πηγή: Α. Καρπαθίου και Λ. Αντωνόπουλος, «Τα σύνορα του θανάτου», *Τα Νέα*, 31/7/1987, 12-13

Πίνακας 8,5: Νεκροί από τον Καύσωνα του Ιουλίου του 1987 (Συνοικίες ευρύτερης περιοχής Πειραιά)

Σύνολο νεκρών:54

Συνοικία	Νεκροί	Συνοικία	Νεκροί
Νίκαια	17	Κοκκινιά	4
Αμφιάλη	8	Φρεαττύδα	2
Άγιος Ιωάννης Ρέντης	6	Νεάπολη	2
Ταμπούρια	5	Καστέλλα	2
Κερατσίνι	4	Καμίνια	1
Δραπετσώνα	4		

Laughter, Inclusion and Exclusion in the Twentieth Century, Τορόντο, University of Toronto Press, 2012, 9.

⁵⁵ Οι τρεις πίνακες περιλαμβάνουν τα πρώτα διαπιστωμένα θύματα. Ο αριθμός αυξήθηκε στη συνέχεια ενώ ως σήμερα δεν υπάρχει συμφωνημένη εκτίμηση των θυμάτων (υπολογίζονται 1.000 ως 1.500).

Πηγή: Α. Καρπαθίου και Λ. Αντωνόπουλος, «Τα σύνορα του θανάτου», *Τα Νέα*, 31/7/1987, 12-13

Πίνακας 8,6: Νεκροί από τον Καύσωνα του Ιουλίου του 1987 (Προάστια Λεκανοπεδίου).

Σύνολο νεκρών: 218

Αιγάλεω	23	Καισαριανή	3
Καλλιθέα	18	Νέο Ηράκλειο	3
Νέος Κόσμος	12	Ταύρος	3
Χαλάνδρι	10	Δάφνη	3
Ηλιούπολη	9	Γουδί	2
Νέα Σμύρνη	9	Βύρωνας	2
Αγία Παρασκευή	9	Σεπόλια	2
Φάληρο	8	Ανθούπολη	2
Κάτω Πετράλωνα	7	Καρέας	2
Ζωγράφου	6	Κηφισιά	2
Πετρούπολη	6	Περисσός	2
Χολαργός	6	Πολύγωνο	2
Μπραχάμι	5	Ιλίσια	1
Κολωνός	5	Παπάγου	1
Χαϊδάρι	5	Νέα Πεντέλη	1
Νέα Λιόσια	5	Νέα Χαλκηδόνα	1
Αργυρούπολη	4	Μοσχάτο	1
Μαρούσι	4	Ελευσίνα	1
Καλαμάκι	4	Σαλαμίνα	1
Περιστέρι	4	Ασπρόπυργος	1
Νέο Ψυχικό	4	Νέα Φιλοθέη	1
Γλυφάδα	3	Μενίδι	1

Πηγή: Α. Καρπαθίου και Λ. Αντωνόπουλος, «Τα σύνορα του θανάτου», *Τα Νέα*, 31/7/1987, 12-13.

Στις 26 Ιουλίου, ένας συντάκτης της *Αυγής* επισήμαινε ότι την ευθύνη του καύσωνα δεν έφεραν οι υψηλές θερμοκρασίες, αλλά οι γενικότερες συνθήκες ζωής. Αναπαράγοντας ένα κοινό μοτίβο περιγραφής των συνθηκών ζωής στο κέντρο και τις παρυφές του αστικού ιστού, που επικέντρωνε στην έννοια της ασφάλειας⁵⁶, η *Αυγή* υποστήριζε ότι η Αθήνα ήταν «πόλη-δολοφόνα [...] κολασμένη, διεφθαρμένη, άγρια

⁵⁶ Ωστόσο, η επιχειρηματολογία αυτή δεν επιστράτευε και το φόβο του εγκλήματος όπως είχε συμβεί σε ανάλογες περιπτώσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες: Kristen Hill Maher, 'Borders and Social Distinction in the Global Suburb', *American Quarterly*, 56/3 (2004), 801.

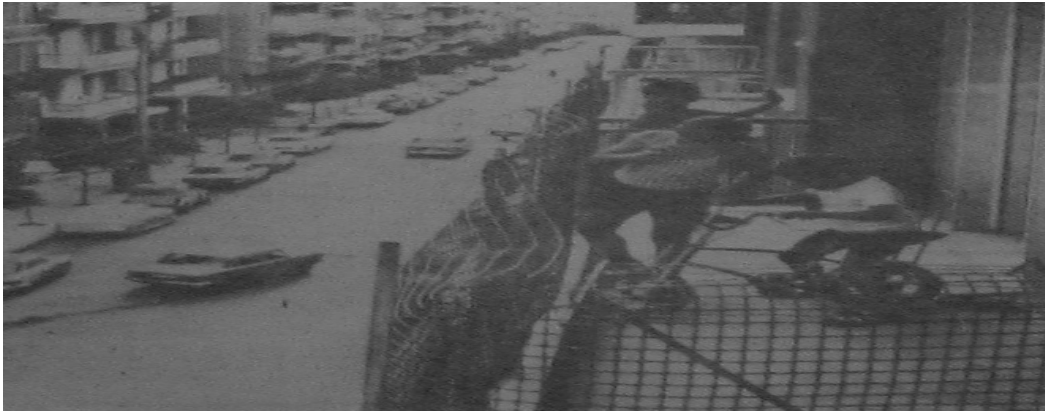
και φόνισσα».⁵⁷ Υπογράμμισε ότι αν και ο καύσωνας είχε πλήξει όλη τη χώρα, οι νεκροί στην Αθήνα ήταν πάνω από 90% των νεκρών πανελλαδικά. Ακολουθώντας τη γραμμή του δεξιού τύπου, η *Αυγή* πολιτικοποιούσε τον καύσωνα περιγράφοντας την κυβέρνηση ως υπεύθυνη για την έκταση της καταστροφής.⁵⁸ Πέρα από τους υπερβολικά δραματικούς τόνους που ξεφεύγουν από το γενικότερα μετριοπαθές ύφος της *Αυγής* στη δεκαετία του 1980, το κείμενο έχει δύο ενδιαφέροντα στοιχεία. Πρώτον, συνοψίζει μια γενικότερη θέση της Αριστεράς: η περιβαλλοντική υποβάθμιση της Αθήνας εμφανίζεται ως αποτέλεσμα επιλογών της πολιτικής ηγεσίας για τις οποίες οι πολίτες δεν είχαν ευθύνες. Η μεταπολεμική αντιπαροχή παρουσιαζόταν ως μια μονόπλευρη διαδικασία από την οποία είχαν επωφεληθεί μόνο οι αδηφάγοι εργολάβοι.⁵⁹ Δεύτερον, ο καύσωνας αναλύεται ως ταξικό φαινόμενο που έπληξε τις κατώτερες τάξεις. Η εγκυρότητα του ισχυρισμού αυτού είναι σχετική. Στο Δήμο Αθηναίων, η συνοικία με τις περισσότερες απώλειες ήταν το Παγκράτι, μια μικροαστική πυκνοδομημένη γειτονιά, που σίγουρα δεν περιλαμβανόταν στις πιο φτωχές της πόλης. Άλλες περιοχές με πολλούς θανάτους ήταν τα Πατήσια και η Κυψέλη, συνοικίες με παρεμφερή πολεοδομικά χαρακτηριστικά, ίσως οριακά πιο λαϊκές από το Παγκράτι.⁶⁰ Ο ισχυρισμός της *Αυγής* είχε μεγαλύτερη εφαρμογή στα προάστια, όπου οι περισσότεροι νεκροί προέρχονταν από εργατικές γειτονιές, όπως το Αιγάλεω και η Νίκαια. Και εδώ, όμως, υπήρχαν αρκετές εξαιρέσεις: νεκροί καταγράφηκαν και σε μεσοαστικά προάστια με κοινωνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό τους, όπως το Χαλάνδρι και η Αγία Παρασκευή, αλλά και αμιγώς αστικές περιοχές, όπως η Κηφισιά, το Νέο Ψυχικό και η Γλυφάδα.

⁵⁷ Ανάλογες περιγραφές εντοπίζει ο Andrew Burke και στον μεταπολεμικό Καναδά: Andrew Burke, 'Do you Smell Fumes? Health, Hygiene and Suburban Life', *ESC: English Studies in Canada*, 32/4 (2006), 147-148. Το μοτίβο της «κατεστραμμένης πόλης» απαντά και στη βρετανική δημόσια σφαίρα στην ίδια περίοδο: Magdalena Maczynska, 'This Monstrous City: Urban Visionary Satire in the Fiction of Martin Amis, Will Self, China Mieville and Maggie Gee', *Contemporary Literature*, 51/1 (2010), 58-86.

⁵⁸ Θάνος Παπαδόπουλος, «Δεν είναι ο καύσωνας αλλά η πόλη που σκοτώνει», *ΑτΚ*, 26/7/1987, 4.

⁵⁹ Η ρητορική αυτή ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στα έντυπα του ΚΚΕ: Νίκος Πάτελος, «Μόνιμη απειλή το Αττικό νέφος», *ΚΡΙΖ*, 30/5/1982, 6. Κούλα Θέου, «Δεν έχουν που να παίζουν τα παιδιά», *ΚΡΙΖ*, 30/5/1982, 6.

⁶⁰ Για αξίες ακινήτων: «Φάκελος», *ΒτΚ*, 11/1/1987, 24-25.

Εικ. 8,5: Παιδιά προσπαθούν να κάνουν ποδήλατο σε στενό μπαλκόνι αθηναϊκού διαμερίσματος. Κούλα Θέου, «Δεν έχουν που να παίζουν τα παιδιά», *ΚΡΙΖ*, 30/5/1982, 6.

Το κείμενο έδινε έμφαση στην αυταπόδεικτη ταξικότητα στην κατανομή των θυμάτων που διακρίνει κάθε καύσωνα.⁶¹ Περιέγραφε τον καύσωνα ως αποτέλεσμα των συνθηκών διαβίωσης στις φτωχότερες συνοικίες. Επίσης, οπτικοποιούσε δραματουργικά τις περιγραφές επενδύοντας σε ένα περιγραφικό μοτίβο που τόνιζε τις απάνθρωπες συνθήκες ζωής στην πρωτεύουσα και ήταν δημοφιλές και απαντά συχνά και στο *Ριζοσπάστη* από την αρχή της δεκαετίας (εικ. 8,5). Αναπαράγοντας ένα κομμουνιστικό αφηγηματικό μοτίβο, το οποίο έδινε προβάδισμα στις ταξικές διακρίσεις έναντι των άλλων διαχωρισμών, υποβάθμιζε τη σημαντικότερη διάκριση της κρίσης που ήταν η ηλικιακή και ενείχε αισθητά υπερταξικά χαρακτηριστικά, αφού πολλοί νεκροί έμεναν σε μικροαστικές ή ακόμα και αστικές περιοχές.

Το ζήτημα παρέμεινε στην πρώτη γραμμή της δημοσιότητας μόλις λίγους μήνες παρότι τα θύματα ήταν πολλά. Γιατί, όμως σταμάτησε να συζητείται σχετικά γρήγορα; Ένα θέμα ήταν το αν η Εθνική Μετεωρολογική Υπηρεσία (ΕΜΥ) εκτίμησε σωστά τις συνθήκες και πληροφόρησε έγκαιρα τους αρμόδιους φορείς και εκείνοι τους πολίτες. Σύμφωνα με το διευθυντή της Άγγελο Κακούρο, η ΕΜΥ πληροφόρησε τις αρχές στις 17 Ιουλίου, τρεις μέρες πριν αρχίσει ο καύσωνα, αλλά η αντίδραση της πολιτείας ήταν υποτονική.⁶² Είναι δύσκολο να υποθέσουμε κατά πόσο τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά αν η ΕΜΥ προειδοποιούσε νωρίτερα. Ο κλιματισμός δεν ήταν διαδεδομένος. Σύμφωνα με μια διαδικτυακή μαρτυρία, που επικυρώνεται από το ότι οι διαφημίσεις κλιματιστικών στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας ήταν σπάνιες, πριν τον καύσωνα κλιματισμός υπήρχε σε λίγα μέρη, όπως πολυτελή πούλμαν και ακριβά ξενοδοχεία.⁶³ Ο κλιματισμός ήταν μια πολυτέλεια που προσφερόταν στον έξτρα εξοπλισμό των αυτοκινήτων με υψηλό τίμημα και ελάχιστοι

⁶¹ Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές*, 352-354.

⁶² «Υπεύθυνοι όσοι μας αγνόησαν», *ΒτΚ*, 2/8/1987, 29.

⁶³ «Πετρό καύσωνα», 'panp', #7, 21/3/2013, <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?11568-%D1%E5%F4%F1%FC-%EA%E1%FD%F3%F9%ED%E1%F2> (2/10/2013).

διέθεταν κλιματιστικό στο σπίτι, όπως ο Δ. Δ., γιος μιας μεσοαστικής οικογένειας από τη Δάφνη, που θυμάται ότι το κλιματιζόμενο σπίτι του ήταν το μοναδικό που ήξερε.⁶⁴

Εμείς είχαμε [κλιματιστικό] από τη δεκαετία του 1970. Από εκείνα τα πολύ θορυβώδη [...] γιατί είχε μια επιχείρηση ο πατέρας μου και του είχανε ξεμείνει. [...] Ήταν πολύ σπάνιο. Δε θυμάμαι να είχα δει πουθενά αλλού (Δ.Δ., Σντ).

Η έλλειψη κλιματισμού σίγουρα κόστισε ζωές. Το δεύτερο ζήτημα που συζητήθηκε ήταν η λειτουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας (ΕΣΥ). Αμέσως μετά το τέλος του καύσωνα, ο αρμόδιος υπουργός Γεώργιος Αλέξανδρος Μαγκάκης, που, αντιφατικά, στις 27 Ιουλίου εκτιμούσε ότι δεν υπήρχε έκρυθμη κατάσταση, υποστήριξε ότι οι συνθήκες ήταν ακραίες και ότι το ΕΣΥ εξάντλησε τις δυνατότητες του.⁶⁵ Οι αποσπασματικοί αριθμοί που δημοσιεύονταν δίνουν την εικόνα ενός μηχανισμού που αντιμετώπισε πρωτοφανή ζήτηση για ιατρικές υπηρεσίες με κύριο όπλο τη φιλοτιμία του προσωπικού και χωρίς να διαθέτει τις πρέπουσες υποδομές. Σύμφωνα με την *Καθημερινή*, στις 27 Ιουλίου ανάμεσα στις επτά το πρωί και τις οκτώμισι το απόγευμα έγιναν 886 διακομίσεις στην Αττική. Άλλο ρεπορτάζ ανέφερε ότι το Εθνικό Κέντρο Άμεσης Βοήθειας (ΕΚΑΒ) δέχτηκε 3.500 τηλεφωνήματα στις 24 Ιουλίου και πραγματοποίησε περίπου 800 μεταφορές ασθενών. Την πληροφορία ότι τα νοσοκομεία διέθεταν ελάχιστους κλιματιζόμενους χώρους επιβεβαίωσε και ο Μαγκάκης, που υποστήριξε ότι σχεδιασμός υπήρχε, αλλά δεν είχε υλοποιηθεί καθώς είχε θεωρηθεί ένα ακριβό σχέδιο λιγότερο σημαντικό από άλλες ανάγκες.⁶⁶

Ο καύσωνας του 1987 ήταν μια ακραία κοινωνική κρίση, με όρους ανθρώπινων απωλειών η μεγαλύτερη μεταπολεμικά. Είχε περισσότερα θύματα ακόμα και τους σεισμούς των Επτανήσων το 1953, που είχαν 455 νεκρούς και 912 σοβαρά τραυματίες. Γιατί όμως το τραύμα ξεπεράστηκε γρήγορα; Ένα σημαντικό στοιχείο είναι το στίγμα που αφήνει ένα γεγονός στην τραυματισμένη πόλη. Για παράδειγμα, ο σεισμός του 1999 στην Αθήνα, που στοίχισε περίπου 40.000 άστεγες οικογένειες και 5.222 κατεδαφιστέες οικοδομές, σημάδεψε την καθημερινότητα των κατοίκων των σεισμόπληκτων περιοχών για χρόνια. Αντίθετα, το τραύμα του καύσωνα επουλώθηκε γρήγορα για όσους δεν είχαν θύματα στον περίγυρό τους. Επίσης, οι αντιδράσεις στον Καύσωνα έδειξαν τα όρια των ικανοτήτων της οικογένειας να αντιμετωπίζει απειλές της κοινωνίας του ρίσκου. Αρχικά, οι Αθηναίοι προσπάθησαν να προφυλαχθούν χρησιμοποιώντας τα φιλικά και οικογενειακά δίκτυα και τις

⁶⁴ «Η λύση στο μεγάλο πρόβλημα: Daihatsu Charade», *Καθ*, 14-15/3/1982, 13.

⁶⁵ «Δεν υπάρχει έκρυθμη κατάσταση λέει ο κ. Μαγκάκης», *Καθ*, 28/7/1987, 12. «Καλύτερα δεν μπορούσε να γίνει», *ΒτΚ*, 2/8/1987, 28-29.

⁶⁶ «Αδιαχώρητο δημιουργήθηκε στα νοσοκομεία της Αθήνας», *Καθ*, 28/7/1987, 12. Γιώργος Λακόπουλος, «Η πολιτεία είναι γυμνή», *ΒτΚ*, 2/8/1987, 28-29. «Καλύτερα δεν μπορούσε»..

δυνατότητες που τους προσέφερε η ιδιοκίνηση. Όσοι είχαν συγγενείς ή φίλους με κλιματιζόμενα σπίτια κατέφυγαν εκεί. Άλλοι πήγαν με τα αυτοκίνητα τους σε παραλίες και πέρασαν εκεί ολόκληρες μέρες. Ο επαρχιακός δρόμος Πεντέλης - Νέας Μάκρης είχε γεμίσει Αθηναίους που περνούσαν τις νύχτες του καύσωνα στη δροσιά του βουνού.

Στα πάρκα που είχαν διαμορφωθεί στο δρόμο Πεντέλης – Αγίου Πέτρου – Νέας Μάκρης [...] κόσμος από την Αθήνα είχε μετακομίσει εκεί με τα κρεβάτια του και κοιμόταν όλη νύχτα!⁶⁷

Η πρώτη στρατηγική αντίδρασης περνούσε από την εκμετάλλευση της ιδιοκίνησης. Οι αυτοκινητιστές μετακινούνταν αναζητώντας χαμηλότερες θερμοκρασίες. Η δεύτερη στρατηγική περνούσε από την κατανάλωση. Στην περίπτωση αυτή, βλέπουμε τη συνύπαρξη γνώσης και άγνοιας. Ορισμένοι καταναλωτές στράφηκαν στην τεχνολογία εκσυγχρονίζοντας τον οικιακό τους εξοπλισμό. Οι μηχανισμοί της αγοράς αποδείχτηκαν πιο έτοιμοι από τον κρατικό μηχανισμό να ανταποκριθούν στη συγκυρία και στην αυξημένη ζήτηση: αμέσως αυξήθηκε η διαφήμιση, διανομή και πώληση προϊόντων όπως ανεμιστήρες και κλιματιστικά.⁶⁸

Η δεύτερη τάση δείχνει την αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να πληροφορήσει σωστά. Η υψηλή κατανάλωση δροσιστικών τροφών με υψηλή περιεκτικότητα σε ζάχαρη, λιπαρά και αλκοόλ, που αντενδείκνυται σε τέτοιες συνθήκες, είναι χαρακτηριστική: στις 22 με 28 Ιουλίου καταναλώθηκαν στην Αθήνα περίπου 100.000.000 κουτάκια αναψυκτικών, 185 τόνοι παγωτού παραπάνω από την αμέσως προηγούμενη εβδομάδα και αυξήθηκαν κατά 35% οι πωλήσεις μπίρας.⁶⁹ Αντίθετα, δεν αυξήθηκε η κατανάλωση τροφών που θεωρούνται ιδανικές σε περιόδους καύσωνα, όπως τα φρούτα και τα λαχανικά. Η οικογένεια, κυρίαρχος φορέας έκφρασης συμφερόντων στην ελληνική κοινωνία, απέτυχε να ανταποκριθεί στην πρόκληση που της μεταβίβασε ο ανέτοιμος κρατικός μηχανισμός. Προσπάθησε να την αντιμετωπίσει χρησιμοποιώντας την πρόσβαση στην τεχνολογία, χωρίς προγενέστερο σχεδιασμό και οργάνωση. Οι ανενημέρωτοι καταναλωτές λειτούργησαν παρορμητικά, έθεσαν σε κίνδυνο την υγεία τους και δυσκόλεψαν περαιτέρω την κατάσταση.

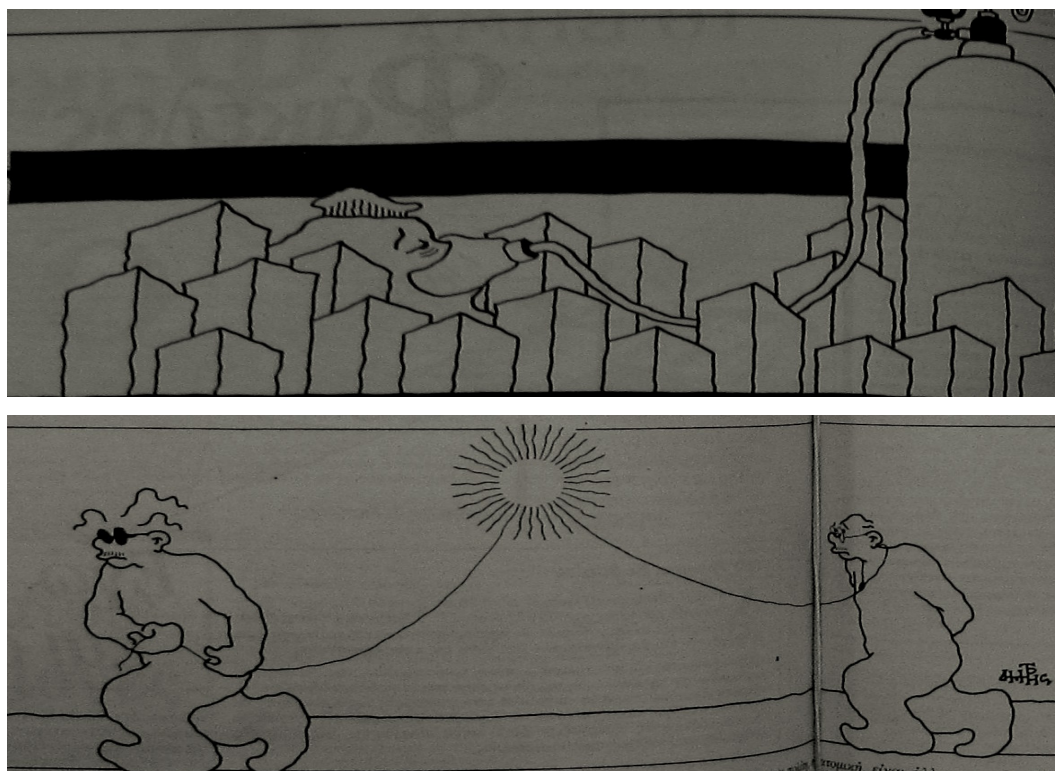
Ενώ η συλλογική αγωνία για το Τσερνομπίλ έδινε υλικό για χιούμορ και σάτιρα, δε συνέβη το ίδιο στην περίπτωση του καύσωνα. Το συλλογικό τραύμα ήταν βαθύ και το κλίμα πένθους έντονο. Μάλιστα, τα θύματα στην Αθήνα ήταν τόσα πολλά, ώστε δεν υπήρχαν άμεσα διαθέσιμοι χώροι για να σκαφτούν τάφοι για να θαφτούν τα πτώματα. Έτσι, οι εφημερίδες εμφανίστηκαν πολύ φειδωλές στην παραγωγή γελοιογραφιών με θέμα τον καύσωνα. Τα σκίτσα του Δημήτρη Χατζόπουλου (εικ. 8,6

⁶⁷ «Ρετρό καύσωνα», *panp*, #7 (21/2/2013).

⁶⁸ Λακόπουλος, «Η πολιτεία».

⁶⁹ «Κάποιοι έκαναν χρυσές δουλειές», *ΒτΚ*, 2/8/1987, 33.

και 8,7) είναι χαρακτηριστικά και στοιχίζονται με το κλίμα πένθους: δεν εστιάζουν στην αντιμετώπιση του καύσωνα από τους πολίτες, όπου άφθονα γκροτέσκο στιγμιότυπα προσφέρονταν για σάτιρα, αλλά αναπαράγουν το κυρίαρχο αφήγημα που έδινε έμφαση στη δόμηση της Αθήνας ως βασικό λόγο για τους θανάτους απεικονίζοντας συγχρονικά την τραυματικότητα του γεγονότος.⁷⁰

Εικ. 8,6 και 8,7: Σκίτσα του Δημήτρη Χατζόπουλου με αφορμή τον καύσωνα του 1987: *BzK*, 2/8/1987, 28-29.

Οι κλιματολογικές αλλαγές επηρεάζουν την καθημερινότητα μας ίσως λιγότερο από τις προσλήψεις τους. Το 2010, δύο Γάλλοι ερευνητές έδειξαν ότι η αύξηση της θερμοκρασίας μετά το 1975 έχει μειώσει την καλοκαιρινή ερωτική διάθεση των Γάλλων και αποτυπώνεται και στην πορεία των γεννήσεων.⁷¹ Όμως, η αύξηση της παγκόσμιας θερμοκρασίας στην περίοδο 1900-2000 ήταν μόνο 0,8 βαθμοί Κελσίου και συντελέστηκε κυρίως μετά το 1980.⁷² Η αλλαγή των καθημερινών συνηθειών όπως η διάθεση για σεξ, στην οποία εστιάζουν οι Γάλλοι ερευνητές, οφείλεται κυρίως

⁷⁰ Για τις αναπαραστάσεις των συλλογικών τραυμάτων στις τέχνες και τα Μέσα Ενημέρωσης: Mick Broderick και Antonio Traverso (επιμ.), *Interrogating Trauma. Collective Suffering in Global Arts and Media*, Λονδίνο, Routledge, 2011.

⁷¹ Arnould Régnier-Loilier και Emily Divinagracia, 'Changes in the Seasonality of Births in France From 1975 to the Present', *Population*, 65/1 (2010), 145-185.

⁷² National Research Council of the National Academies, *America's Climate Choices*, Ουάσινγκτον, 2011, 15.

στις αναπαραστάσεις της υπερθέρμανσης παρά σε πραγματολογικά δεδομένα. Στην Ελλάδα ο καύσωνας του 1987 μια σπάνια αλλά εντός κλιματικού κύκλου στιγμή, συνδέθηκε με τη ρύπανση, εντάχθηκε σε ευρύτερα αφηγήματα επικινδυνότητας και αναλύθηκε ως στιγμή μετάβασης σε μία νέα κλιματολογική πραγματικότητα, σηματοδοτώντας μεγάλης κλίμακας ανατροπές των σχέσεων των Αθηναίων με την έννοια της θερμοκρασίας. Έκτοτε, η εσωτερική καλοκαιρινή θερμοκρασία αντιμετωπίστηκε από αρκετούς Αθηναίους ως κάτι που μπορούσε να ρυθμίζεται μέσω της τεχνολογίας. Οι σχέσεις των υποκειμένων με την εσωτερική θερμοκρασία των κτιρίων μετατράπηκαν από σχέσεις τυχαιότητας σε ανθρωπογενούς ρύθμισης, μέσω του κλιματισμού.

Ο καύσωνας αποτελεί μια στιγμή κρίσης. Οι αθηναϊκές οικογένειες την αντιμετωπίζουν με ελλιπή αρωγή από τον κρατικό μηχανισμό και αποτυγχάνουν. Το ότι η κυβέρνηση δε χρειάστηκε (ούτε το έπραξε) να αναπτύξει μια συστηματική επικοινωνιακή διαχείριση της κρίσης, το ότι η κρίση αντιμετωπίστηκε κυρίως ως πολιτικό γεγονός και το ότι τα θύματα της ξεχάστηκαν μάλλον γρήγορα δείχνει τις χαμηλές απαιτήσεις της κοινωνίας των πολιτών.⁷³ Η σιωπή απέναντι στον καύσωνα αποδεικνύει το τραύμα που αντιπροσώπευσε το γεγονός για την αποτελεσματικότητα της οικογένειας ως μηχανισμού προστασίας των μελών της.

Εικ. 8,8: Αθηναίοι δροσίζονται στο συντριβάνι της Πλατείας Συντάγματος: «Οι νεκροί του μεγάλου ελληνικού καύσωνα», <http://www.mediasoup.gr/node/13917> (8/12/2013).

Στο επίπεδο της διαδικτυακής κοινωνικής μνήμης το τραύμα ανιχνεύεται στις σχετικές συζητήσεις. Ενώ οι ερασιτεχνικές φωτογραφικές μηχανές ήταν διαδεδομένες σχετικό υλικό εντοπίζεται δύσκολα στον κυβερνοχώρο. Οι συνθήκες που επικράτησαν ξέφευγαν από την κανονικότητα και προσέφεραν σπάνια στιγμιότυπα για τους ερασιτέχνες φωτογράφους (εικ. 8,8). Όμως, εντοπίζουμε ευκολότερα ερασιτεχνικό φωτογραφικό υλικό από το χιονιά του 1987 σε σύγκριση με τον καύσωνα. Οι σπάνιες εικόνες της κατάλευκης Αθήνας ίσως προσφέρουν μία εξήγηση

⁷³ Μαρκατάς, «Καύσωνας», 260.

για τη μεγαλύτερη αυτή ευκολία. Όμως, η δυσκολία να εντοπιστούν φωτογραφίες από τις μέρες του καύσωνα είναι δυσανάλογα μεγάλη σε σύγκριση με τη σημασία του γεγονότος για την κοινωνική ζωή της πόλης. Μέχρι σήμερα, οι κάτοχοι φωτογραφικού υλικού από τις ημέρες αυτές αποφεύγουν να το δημοσιοποιήσουν στο διαδίκτυο. Αν αυτό που θυμάται κανείς καθορίζεται από προτεραιότητες του παρόντος, το ίδιο συμβαίνει και με τις μνήμες που προσφέρονται για συζήτηση στις διαδικτυακές συζητήσεις.⁷⁴ Οι Αθηναίοι σέβονται το τραύμα και διατηρούν τη συγκυρία αυτή στη λήθη, με αποτέλεσμα οι διαθέσιμες εικόνες να σπανίζουν. Ανάλογη είναι η δυσκολία να εντοπίσει κανείς σχετικές συζητήσεις. Η μεγαλύτερη συζήτηση που εντόπισα μετρούσε 37 αναρτήσεις στις 9 Δεκεμβρίου του 2013, πολύ μικρή συγκριτικά με τη σημασία του γεγονότος. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες περιγράφουν τους εαυτούς τους ως πολύ νέους στη διάρκεια του καύσωνα. Ανήκουν δηλαδή σε μια ηλικιακή ομάδα ανεύθυνη για τη χάραξη της οικογενειακής στρατηγικής για την αντιμετώπιση της κρίσης.⁷⁵

Το τραύμα έχει ακόμα μια διάσταση. Η ηλικιακή κατανομή των θυμάτων είναι το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό των καυσώνων. Το 2003 - στο θερμότερο καλοκαίρι στην Ευρώπη μετά το 1540 - ένας πολυήμερος καύσωνας έπληξε την ήπειρο. Στις 4-18 Αυγούστου καταγράφηκαν 14.947 νεκροί στη Γαλλία, κυρίως ηλικιωμένοι.⁷⁶ Όπως και το 1995 στο Σικάγο, οι υψηλές θερμοκρασίες σκότωσαν όχι μόνο ηλικιωμένους με χρόνια προβλήματα υγείας, που έτυχαν μεγαλύτερης προσοχής από τους οικείους τους και τις αρχές, αλλά και ηλικιωμένους χωρίς ιατρικό ιστορικό που βρέθηκαν νεκροί στα σπίτια τους.⁷⁷ Μάλιστα, το στοιχείο αυτό μας κάνει να σκεφτούμε τα όρια αύξησης των δυνατοτήτων όσων ανήκαν στην τρίτη ηλικία στο τέλος του 20^{ου} αιώνα να αντιδρούν σε δύσκολες καταστάσεις, ένα ερώτημα που απασχόλησε την αμερικανική κοινωνιολογία από τη δεκαετία του 1970.⁷⁸ Στην Αθήνα, βρέθηκαν νεκροί στα σπίτια τους περίπου 400 ηλικιωμένοι, γεγονός που διέψευθε τις μυθολογίες περί συνεκτικής και προστατευτικής οικογένειας. Πολλοί συγγενείς άφησαν τους ηλικιωμένους χωρίς φροντίδα. Επίσης, η ταξική τους καταγωγή υπονόμει τα αφηγήματα για τους δεσμούς της λαϊκής ελληνικής

⁷⁴ Για τις επιρροές των σχέσεων παρελθόντος και παρόντος στη διαδικασία ανάκλησης της μνήμης βλ και: John R. Gillis, 'Memory and Identity: The History of a Relationship' στο John. R. Gillis (επιμ), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Πρινστον, Princeton University Press, 1994, 3-26.

⁷⁵ «Πετρό καύσωνας».

⁷⁶ Emily Black κ.α. 'Factors Contributing to the Summer 2003 European Heatwave', *Weather*, 59/8 (2004), 217-223 Marc Poumaderè, κ.α. 'The 2003 Heat Wave in France: Dangerous Climate Change Here and Now', *Risk Analysis*, 25/6 (2005), 1484-1494. S. Vandentorren κ.α., 'August 2003 Heat Wave in France: Risk Factors for Death of Elderly People Living at Home', *European Journal of Public Health*, 16/6 (2006), 583-591. Jean Marie Robine κ.α., 'Death Toll Exceeded 70.000 in Europe During the Summer of 2003', *Comptes Rendus Biologies*, 331/2 (2008), 171-178.

⁷⁷ Josiane Holstein κ.α., 'Were Less Disabled Patients the Most Affected by 2003 Heat wave in Nursing Homes in Paris, France?', *Journal of Public Health*, 27/4 (2005), 359-365. Klinenberg, *A Social*, 37-78.

⁷⁸ Bernice L. Neugarten, 'Age Groups in American Society and the Rise of the Young-Old', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415/1 (1974), 187-198.

οικογένειας.⁷⁹ Το κλιματιζόμενο διαμέρισμα αποδεικνυόταν πιο αποτελεσματικό από την προσδοκία της οικογενειακής αλληλεγγύης και της σωστής λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού, που, στην περίπτωση του καύσωνα, απέτυχε να ανταποκριθεί στο ρόλο του ως εγγυητή της ασφάλειας. Σύμφωνα με τους Αθηνά Καρτάλου και Παναγή Παναγιωτόπουλο, η κοινωνική απαίτηση για στροφή του κρατικού μηχανισμού προς την αποτελεσματική πολιτική προστασία εντοπίζεται ήδη από τη δεκαετία του 1960, απηχώντας το βαθμιαίο εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.⁸⁰ Αυτό που δεν πρόσφερε στους πολίτες η κρατική πρωτοβουλία το 1987 το διευθέτησαν οι καταναλωτές εκσυγχρονίζοντας τις τεχνολογικές τους ετοιμότητες απέναντι στα ακραία μικροκλιματικά ενδεχόμενα και, ίσως, ξεπλένοντας κάποιες οικογενειακές ντροπές.⁸¹ Με τη φράση του Salvatore Basile, ερχόταν και στην Ελλάδα ο καιρός που «ο κλιματισμός θα άλλαζε τα πάντα».⁸² Ως το 1990 το κλιματιστικό αναδείχθηκε σε αναγνωρίσιμη ηλεκτρονική συσκευή και δημιουργήθηκαν πολλές επιχειρήσεις εμπορίας στην Αθήνα - ακόμα και στα πιο λαϊκά προάστια - και στην επαρχία.⁸³ Δεν κατάφερα να εντοπίσω κάποια ποσοτική μέτρηση για τη διάδοση του κλιματιστικού ειδικά στην Αττική πριν το 1987, κάτι που λογικά οφείλεται στη μικρή διάδοση της συσκευής πριν τον καύσωνα. Πάντως, η Αθήνα ήταν ο χώρος όπου ευδοκμούσαν οι νέες τεχνολογικές τάσεις πριν μεταφερθούν και στην περιφέρεια. Έτσι, με δεδομένο ότι η Αθήνα είναι και μία από τις πιο ζεστές ελληνικές πόλεις, πιθανά η διείσδυση της συσκευής στην Αττική ήταν μεγαλύτερη από 7,7% (πίνακας 8,7), το ποσοστό στο οποίο που υπολογιζόταν πανελλαδικά η κατοχή κλιματιστικού το 1991. Η εξέλιξη αυτή εντασσόταν στο φαινόμενο που θα εξετάσουμε παρακάτω: την εν πολλοίς ιδιωτική διευθέτηση της οικολογικής ανησυχίας στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980.

Πίνακας 8,7: Ποσοστά κατοχής οικιακών συσκευών χαμηλής διείσδυσης πανελλαδικά (1991).

Είδος συσκευής	Ποσοστό νοικοκυριών που τη διαθέτουν
Καταψύκτης	9,0%
Κλιματιστικό μηχάνημα	7,7%

⁷⁹ Μαρκατάς, «Καύσωνας».

⁸⁰ Αθηνά Καρτάλου και Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Όψεις κοινωνικού εκσυγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το νανάγιο του F/B Ηράκλειον (1966)» στο Άλκης Ρήγος κ.α. (επιμ.), *Η «σύντομη δεκαετία του '60»*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2007, 363-388 (εδώ: 370).

⁸¹ Ενδεικτικά: «Κλιματισμός», *ΕτΚ*, 19/6/1983, 33-35. Στο ίδιο πνεύμα, μια πληροφορήτρια υποστήριξε ότι ένας από τους λόγους που έβαλε κλιματιστικό ήταν ότι αισθάνθηκε άσχημα για την ταλαιπωρία που πέρασε η ηλικιωμένη μητέρα της στη διάρκεια του καύσωνα του 1987 (Ι. Ζ. Σντ).

⁸² Salvatore Basile, *Cool. How Air-conditioning Changed Everything*, Νέα Υόρκη, Fordham University Press, 2004.

⁸³ «Supercool», *ΕΤ*, 5/5/1989, 26. «Αφόρητος καύσωνας; Φορητός κλιματισμός Pinguino της Delonghi», *ΕΤ*, 23/4/1989, 18. «Rigani President by Emerson», *ΕΤ*, 7/5/1989, 21. «Ετοιμοπαράδοτα Airconditioners Toshiba» (sic), *ΕΤ*, 11/6/1989, 5

Θερμοσυσσωρευτές	7,5%
Ασύρματη συσκευή τηλεφώνου	5,7%
Φούρνος μικροκυμάτων	4,0%
Μηχανή για την καφέ εσπρέσο / καπουτσίνο	3,8%
Βιντεοκάμερα	3,8%
Αυτόματος τηλεφωνητής	2,5%

Πηγή: Focus ΕΠΕ, «Πανελλήνια έρευνα Bari της Focus», *ΟΔ 1991*, Αθήνα, Inforpublica, 1991, 198-200

Εκφράσεις οικολογικής ανησυχίας

Η ανάπτυξη της οικολογικής ανησυχίας στην Αθήνα δεν πρέπει να αποδοθεί μόνο στις εξελίξεις του 1986-7 παρότι αυτές σίγουρα υπήρξαν κομβικές. Εγγράφεται στην επίταση του ενδιαφέροντος για την οικολογία πανευρωπαϊκά. Οπωσδήποτε, το ευρωπαϊκό οικολογικό κίνημα δεν ήταν ενιαίο, παρότι μοιραζόταν κοινούς στόχους.⁸⁴ Οι ελληνικές ιδιαιτερότητες απηχούν τις πολιτικές συνθήκες της Μεταπολίτευσης και τις ειδικότερες αγωνίες για τις συνθήκες ζωής στην Αθήνα.

Η δεκαετία του 1970 ήταν εποχή ζυμώσεων για το οικολογικό κίνημα διεθνώς. Στο επίπεδο των συμβολισμών, στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1970 γιορτάστηκε η πρώτη Ημέρα της Γης και ψηφίστηκε η Εθνική Πράξη Περιβαλλοντικής Πολιτικής. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται νέοι πολιτικοί φορείς στην Ευρώπη, όπως το Ολλανδικό Κόμμα των Ριζοσπαστών το 1968. Στη Δυτική Γερμανία, οι ζυμώσεις της δεκαετίας του 1970 οδήγησαν στη δημιουργία του κόμματος των Πράσινων που έλαβε 5,4 % των ψήφων στις εκλογές του 1983. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η πρώτη επιτυχία των οικολόγων ήρθε το 1984, όταν η Συμμαχία του Ουράνιου Τόξου κέρδισε 20 έδρες στο ευρωκοινοβούλιο.⁸⁵ Στην Ελλάδα, ανάμεσα στο 1973 και το 1979 υπάρχουν οικολογικές κινητοποιήσεις στην περιφέρεια, όπως αυτή των κατοίκων των Μεγάρων ενάντια στην κατασκευή αεροδρομίου εκεί το 1973.⁸⁶ Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι, όπως και στην Ισπανία την ίδια ακριβώς περίοδο, το 1973 η Δικτατορία

⁸⁴ Julian Ostendorf, *Internationalization of European Environmental Movements*, Μόναχο, Green Publishing GmbH, 2011, 1.

⁸⁵ Robert Paehlke, 'Democracy and Environmentalism: Opening a Door to the Administrative State', στο: John S. Dryzek και David Schlosberg (επιμ.), *Debating the Earth. The Environmental Politics Reader*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009, 163-179.

⁸⁶ Λεωνίδα Λουλούδης, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: από την προστασία στην πολιτική οικολογία», στο: Χριστόφορος Ορφανίδης (επιμ.), *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μετά τη Βροχή, 1987, 8-21. Maria Kousis, 'Collective Resistance and Sustainable Development in the Rural Greece: The Case of Geothermal Energy in the Island of Milos', *Sociologia Ruralis*, 33/1 (1993), 3-24. Της ίδιας, 'Grassroots Environmental Movements in Rural Greece: Effectiveness, Success and the Quest for Sustainable Development', στο Susan Baker και Maria Kousis κ.α. (επιμ.), *The Politics of Sustainable Development*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 236-258.

των Συνταγματαρχών πλέον βρισκόταν σε κρίση και είχε περιορισμένη αποτελεσματικότητα στο να καταστείλει έγκαιρα εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που έθιγαν την εικόνα του καθεστώτος.⁸⁷ Μετά το 1974 οι κινητοποιήσεις στράφηκαν κυρίως ενάντια στη δημιουργία νέων βιομηχανιών και οργανώνονταν από περιβαλλοντικές και κοινωνικές οργανώσεις που υποστήριζαν ότι οι επενδύσεις αυτές είχαν αρνητικές συνέπειες για το περιβάλλον.⁸⁸ Από το 1974 ως την αρχή της δεκαετίας του 1990 δημιουργήθηκαν πάνω από 200 περιβαλλοντικές και οικολογικές οργανώσεις, ενώσεις και ομάδες που δεν αποτελούσαν έναν οργανωμένο, ενιαίο κινηματικό χώρο.⁸⁹ Η επικοινωνία ανάμεσα στους φορείς αυτούς είναι δύσκολο να εξεταστεί εδώ, κάτι που θα μπορούσε να γίνει μόνο με μια επιμέρους έρευνα με συστηματική χρήση προφορικών συνεντεύξεων, ένα δυναμικό εργαλείο για τη μελέτη τέτοιων συλλογικοτήτων.⁹⁰

Πάντως, από το 1979-8 και μετά οι φορείς αυτοί αφήνουν ξεκάθαρο στίγμα στο δημόσιο χώρο. Εμφανίζονται νέα οικολογικά περιοδικά, όπως τα *Οικολογία και Περιβάλλον*, *Νέα Οικολογία* και *Οικολογική Εφημερίδα*, και μεταφράζονται στα ελληνικά έργα γνωστών ξένων οικολόγων συγγραφέων, όπως το *Οικολογικό Μανιφέστο* του Pierre Samuel και το *Η οικολογία και η επαναστατική σκέψη* του Murray Bookchin.⁹¹ Το 1979, δημιουργείται το Πανελλήνιο Κέντρο Οικολογικών Ερευνών (ΠΑΚΟΕ), από μια ομάδα επιστημόνων, χωρίς κρατική στήριξη. Οι έρευνες του ΠΑΚΟΕ εστίαζαν σε μετρήσεις ρύπανσης και μόλυνσης στη θάλασσα, τον αέρα, το έδαφος και σε πόσιμα νερά και τρόφιμα. Επίσης, εξέταζαν τις συνέπειες της ρύπανσης στα οικοσυστήματα και στη δημόσια υγεία, την ποιότητα των εργασιακών περιβαλλόντων, τη διαχείριση και την προστασία των δασών, των βιοτόπων και των ειδών υπό εξαφάνιση, τις εναλλακτικές πηγές ενέργειας, τη διαχείριση των απόβλητων και των τοξικών ουσιών. Επιπλέον, αφορούσαν την εκπόνηση περιβαλλοντικών μελετών, την οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε τομείς διαχείρισης περιβάλλοντος, ενέργειας και τροφίμων και τον έλεγχο και τη διάθεση προϊόντων οικολογικής γεωργίας.⁹² Στην περίοδο 1979-1981, το ΠΑΚΟΕ πραγματοποίησε μετρήσεις για τις συνέπειες της ρύπανσης στην υγεία κατοίκων βιομηχανικών περιοχών όπως το Μενίδι, η Δραπετσώνα και το Κερατσίνι. Λίγο

⁸⁷ Για την κρίση στις δομές του ισπανικού δικτατορικού καθεστώτος στα τελευταία χρόνια πριν το θάνατο του Φράνκο: Borja de Riqueur, 'La crisis de la dictadura', στο Julián Casanova (επιμ.), *40 años con Franco*, Βαρκελώνη, Critica, 2015, 115-147.

⁸⁸ Θανάσης Τσακίρης, «Οικολογικό κίνημα», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 386-388.

⁸⁹ Nikos Demertzis, 'Greece: Greens at the Periphery', στο Dick Richardson και Chris Rootes (επιμ.), *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1995, 143.

⁹⁰ Danielle Endres, 'Environmental Oral History', *Environmental Communication*, 5/4 (2011), 485-498.

⁹¹ Πιέρ Σάμουελ, *Οικολογικό μανιφέστο. Τι είναι και τι θέλει η οικολογία*. Μετ; Δημήτρης Βεργίδης, Αθήνα, Ανδρομέδα, 1979. Μαρέι Μπούκτσιν, *Η οικολογία και η επαναστατική σκέψη*, μετάφραση: Νίκος Αλεξίου, Αθήνα, *Ελεύθερος Τύπος*, 1977.

⁹² ΠΑΚΟΕ. *34 χρόνια αγώνες για το περιβάλλον και τον καταναλωτή για ποιότητα ζωής*, Αθήνα, 2013, 4.

αργότερα εκπόνησε μια μελέτη για τη δημιουργία δικτύου ποδηλατοδρόμων που θα ένωνε το Σύνταγμα με τα Πατήσια μέσω της Πανεπιστημίου, της Σταδίου και της Πατησίων.⁹³

Εικ. 8,9: Διαφήμιση της HELMEPA στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980. Πηγή: <http://www.helmeпа.gr/gr/home.php> (10/12/2013)

Ταυτόχρονα, επιμέρους ζητήματα, όπως η προστασία των θαλασσών, προβάλλονταν από οργανώσεις όπως η Ελληνική Ένωση Προστασίας Θαλασσίου Περιβάλλοντος (HELMEPA), που έγινε ευρέως γνωστή από τον γελαστό γλάρο των διαφημιστικών της μηνυμάτων (εικ. 8,9). Στα επόμενα χρόνια, δημιουργήθηκαν στην Αθήνα γραφεία διεθνών οικολογικών φορέων, όπως η World Wildlife Forum (WWF) και η Greenpeace.⁹⁴ Έτσι, εμφανίζεται κινητικότητα γύρω από την οικολογία, που στηριζόταν, σε σημαντικό βαθμό, σε ιδιωτικούς φορείς και τοπικές οικολογικές κινήσεις. Οι φορείς αυτοί συγκροτούνταν με αφορμή συγκεκριμένα αιτήματα και ανέπτυσαν ακτιβιστικές δράσεις, που στοχεύουν στην ενημέρωση της κοινής γνώμης. Το άνοιγμα γραφείων από διεθνείς οργανώσεις στην Αθήνα δείχνει ότι η ελληνική πρωτεύουσα σταδιακά αντιμετώπιστηκε διεθνώς ως μια πόλη που οι οικολογικές δράσεις είχαν ή –έστω– μπορούσαν να έχουν κάποια απήχηση.

Η δραστηριοποίηση σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής θα καθυστερήσει ως το 1987-1989. Τότε, οικολογικές οργανώσεις συντόνισαν τις δράσεις τους ιδρύοντας το κόμμα των Οικολόγων Εναλλακτικών. Καθώς συμμετείχαν πολλές ομάδες, οι διεργασίες κράτησαν καιρό. Οι επαφές μεταξύ των μελών των ομάδων πραγματοποιήθηκαν σε εκδηλώσεις που έγιναν σε Αθήνα και επαρχία κυρίως το 1988.⁹⁵ Οι ομάδες

⁹³ Στο ίδιο, 17, 22.

⁹⁴ Τσακίρης, «Οικολογικό κίνημα». Γιώργος Βελίδης κ.α. (επιμ.), *50 χρόνια δράσης για ένα ζωντανό πλανήτη*, Αθήνα, WWF, 2011.

⁹⁵ «Δελτίο Εκδηλώσεων Ε.ΚΕ.Α. στο Θέατρο Κέντρου Τεχνών», *Δελτίο των Συνεργαζόμενων Οικολογικών Εναλλακτικών Κινήσεων και Ομάδων* (εφεξής Δελτ), 3 (Αύγ 1988), 7. «Κοινή συμφωνία των συνεργαζόμενων οικολογικών ομάδων», *Δελτ*, 6 (Νοέ 1988), 4-7. «Κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί», *Δελτ*, 9 (Φεβρ-Μάρτ 1989), 16-17.

υποστήριζαν πως χρειαζόταν ένα νέο πολιτικό υποκείμενο, καθώς η πολιτική κρίση δημιουργούσε νέα δεδομένα και ευνοούσε την εμφάνιση νέων πολιτικών υποκειμένων. Τον Σεπτέμβριο του 1989 σημείωναν:

Σήμερα υπάρχουν οι προϋποθέσεις για τη υπέρβαση της Μεταπολίτευσης από το κίνημα. Αν μέχρι τώρα είχαμε κόσμο που υπέρβαινε τη Μεταπολίτευση κοινωνικά, με βάση την αδυναμία ένταξης του στο δημιουργούμενο πολιτικό στάτους, ενώ ταυτόχρονα η πολιτική του έκφραση λειτουργούσε μέσα στο πολιτικό πλαίσιο του συστήματος, σήμερα, σε συνθήκες αγκύλωσης του πλαισίου αυτού, μπορεί να οδηγήσει σε ένα πολιτικό ξεπέραςμα των ιδεολογιών, ακόμα και των πιο ακραίων που χαρακτήρισαν την εποχή που τελείωσε.⁹⁶

Ο νέος φορέας αυτοχαρακτηριζόταν «προϊόν της συνειδητοποίησης των συνεπειών που απορρέουν από το γεγονός ότι «ο βιομηχανικός πολιτισμός [...] έφτασε στα φυσικά όρια της ‘ανάπτυξης’ του και μέσω της καθολικής του κρίσης οδηγεί αναπότρεπτα στον εκφασισμό της κοινωνίας ή στον αφανισμό της ζωής του πλανήτη».⁹⁷ Το κόμμα έθετε πέντε στόχους: το συντονισμό της δραστηριότητας των οικολογικών οργανώσεων της Ελλάδας, την ανάληψη πρωτοβουλιών παρέμβασης του οικολογικού εναλλακτικού χώρου στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας και διεθνώς, τη συλλογική εκπροσώπηση των οικολογικών οργανώσεων σε πανελλαδικό επίπεδο απέναντι σε τοπικές, εθνικές και διεθνείς αρχές, φορείς και οργανώσεις, την αποκατάσταση των δεσμών αλληλεγγύης και συνεργασίας με το παγκόσμιο οικολογικό κίνημα και την προώθηση συλλογικών μορφών οικολογικής εναλλακτικής οργάνωσης της κοινωνίας.⁹⁸

Οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί είχαν περιορισμένη εκλογική επιτυχία. Στις εκλογές του Ιουνίου του 1989 το κόμμα δεν συμμετείχε. Τον Νοέμβριο του 1989 συγκέντρωσαν 39.130 ψήφους (0,58%) και τον Απρίλιο του 1990 50.686 ψήφους (0,77%) (πίν 8,8). Τα ποσοστά αυτά σίγουρα δεν ήταν υψηλά, αλλά ούτε εντελώς αμελητέα σε συνθήκες πόλωσης. Στην ταλαιπωρημένη από το νέφος Α Αθηνών συγκέντρωσαν 1,60% τον Απρίλιο του 1990. Ο εκλογικός νόμος όξυνε την πόλωση, αποδυναμώνοντας τα μικρότερα κόμματα. Καθώς, όμως, δεν απαιτούνταν ελάχιστο πανελλήνιο ποσοστό για την εκλογή βουλευτή, οι οικολόγοι εξέλεξαν από μία βουλευτίνα και στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις: Τον Νοέμβριο του 1989 τη Μαρίνα Δίζη στην Α Αθηνών και τον Απρίλη του 1990 την Τασία Ανδρεαδάκη στη Β Πειραιά. Το γεγονός, σε συνδυασμό με την έντονη παρουσία της Μαρίας Δίζη στο

⁹⁶ Σμάρω Γιαννακοπούλου κ.α., «Ο ‘μεγάλος οικολογικός τρόμος’ διαμορφώνει ένα νέο πολιτικό και κοινωνικό τοπίο», *Δελτίο. Οικολόγοι εναλλακτικοί και συνεργαζόμενες οικολογικές και εναλλακτικές εκδόσεις*, 1 (Περίοδος 2^η), (Σεπτ 1989), 9-11.

⁹⁷ «Διακήρυξη καταστατικών αρχών της ομοσπονδίας οικολογικών και εναλλακτικών οργανώσεων», *Δελτίο. Οικολόγοι εναλλακτικοί και συνεργαζόμενες οικολογικές και εναλλακτικές εκδόσεις*, 31 Σεπτεμβρίου 1989, 3-5

⁹⁸ Στο ίδιο.

κοινοβούλιο έδωσε στο κόμμα μεγαλύτερη δημοσιότητα από αυτήν που ίσως του αντιστοιχούσε με βάση την πολιτική του επιρροή.⁹⁹

Πίνακας 8,8: Εκλογική επιρροή των Οικολόγων Εναλλακτικών στην Αττική στις εκλογές Νοεμβρίου του 1989 και Απριλίου του 1990.

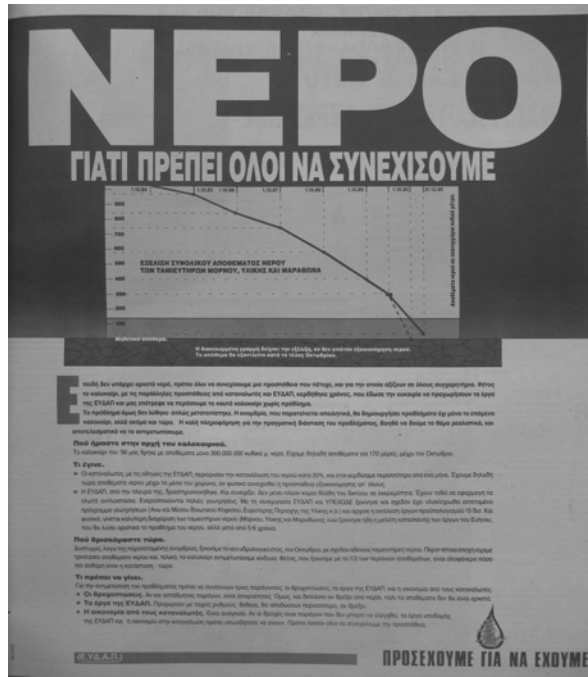
Εκλογική Περιφέρεια	Ψήφοι (Νοέμβριος 1989)	Ποσοστό % (Νοέμβριος 1989)	Ψήφοι (Απρίλιος 1990)	Ποσοστό % (Απρίλιος 1990)
Α Αθηνών	5.949	1,33%	7.052	1,60%
Β Αθηνών	8.855	1,11%	10.643	1,36%
Α Πειραιά	1.346	0,78%	1.658	0,98%
Β Πειραιά	1.382	0,75%	1.949	1,06%
Υπόλοιπο Αττικής	960	0,53%	1.310	0,73%

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (επιλογή στοιχείων από το συγγραφέα).

Οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί δεν καθιερώθηκαν στην πολιτική σκηνή και διαλύθηκαν μετά την αξιοπρεπή συμμετοχή τους στις δημοτικές εκλογές το 1990: οι Μιχάλης Μοδινός και Γιάννης Τζιώλας, που υποστηρίχθηκαν και από το ΚΚΕ Εσωτερικού – Ανανεωτική Αριστερά, συγκέντρωσαν 1,93% και 2,58% των ψήφων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη αντίστοιχα. Η πρωτοβουλία ίσως δεν ευδοκίμησε περισσότερο επειδή χάθηκε πολύτιμος χρόνος στις πολύμηνες ζυμώσεις που προηγήθηκαν της ίδρυσης του κόμματος. Όπως είδαμε, η οικολογική ανησυχία μετά το 1986 αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων, τραυματικών γεγονότων. Το 1989, οι αγωνίες του 1986-87 είχαν υποχωρήσει και η οικολογική ανησυχία συνδεόταν πλέον, κυρίως, με το πρόβλημα της λειψυδρίας, που κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 1990, όταν η Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Πρωτεύουσας (ΕΥΔΑΠ) ανακοίνωσε ότι η Αθήνα είχε νερό για μόλις 170 ημέρες, ξεκινώντας μια ενημερωτική καμπάνια (εικ. 8,10).¹⁰⁰ Το πρόβλημα ήταν σοβαρό αλλά δεν προσέφερε έντονες εικόνες για μιντιακή κατανάλωση, όπως ο καύσωνας του 1987.

⁹⁹ Η Μαρίνα Δίζη διαπληκτίστηκε με τη βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας Άννα Συνοδινού στη ψηφοφορία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας το 1990 γεγονός που σχολιάστηκε έντονα στον τύπο της εποχής.

¹⁰⁰ Πρβλ: ΕΥΔΑΠ, «προσέχουμε για να έχουμε», *ΑτΚ*, 8/7/1990, 10-11.

Εικ. 8,10: Ενημερωτική καταχώρηση της ΕΥΔΑΠ για τη λειψυδρία: «Νερό», *ΑτΚ*, 4/11/1990, 11

Ένα άλλο ενδιαφέρον ερώτημα είναι η ταύτιση του χώρου της οικολογίας με την Αριστερά και τα όρια της. Στην αρχή της δεκαετίας, η Αριστερά έδινε τον τόνο των οικολογικών κινητοποιήσεων. Οι οικολογικές δράσεις προβάλλονταν σε εφημερίδες, όπως η *Αυγή*, και οι εκδόσεις σχετικών βιβλίων γίνονταν, κυρίως, από εκδοτικούς οίκους με αριστερό προφίλ. Πληροφορητές με οικολογικές ανησυχίες υποστήριζαν ότι οι περισσότεροι που ασχολούνταν με την οικολογία αυτοπροσδιορίζονταν ως αριστεροί ακόμα κι αν δεν ανήκαν σε κάποιο κόμμα ή οργάνωση (Κ.Ζ., Ν. Π., Σντ). Μετά το 1985-86 η ταύτιση σχετικοποιήθηκε. Γιατί έγινε αυτό; Σύμφωνα με μια προσέγγιση, οι περιβαλλοντικές ανησυχίες αφορούν κυρίως πολίτες με (σχετική) οικονομική άνεση, αντιπροσωπεύοντας μια ελιτίστικη εκδοχή πολιτικής δράσης.¹⁰¹ Στην Αθήνα, η διασπορά της οικολογικής αγωνίας κινήθηκε αντίστροφα: αρχικά εκφράστηκε από αριστερούς πολιτικούς φορείς και σταδιακά (κυρίως μετά το 1986-7) εντάχθηκαν σε λόγους που απευθύνονταν συχνά σε εύπορα ακροατήρια.

Ο Αντώνης Λυμπέρης ήταν ένας αυτοδημιούργητος εκδότης περιοδικών που ξεκίνησε το 1981. Το 1988, εκδίδει το περιοδικό *Status*, ένα έντυπο ποικίλης ύλης, που είχε απήχηση κυρίως σε νέους, εύπορους άνδρες και ήταν κριτικό απέναντι στο αριστερόστροφο αξιακό σύστημα της Μεταπολίτευσης.¹⁰² Υποστήριζε την ελεύθερη

¹⁰¹ Jean Pleasants, *Bag Green Guilt. Five Easy Steps: Turn Eco-anxiety into Constructive Energy*, Show the Love Media LLC, 2009, 13.

¹⁰² Αντώνης Λυμπέρης, «Editorial», *St* (Απρ 1988), 5.

οικονομία, σκιαγραφώντας τον πετυχημένο επαγγελματία ως αδικημένη ανδρική ταυτότητα που εμποδιζόταν από το κράτος να δημιουργήσει.¹⁰³

Το μέλλον της χώρας δεν ναρκοθετείται μόνο από νοσηρές ‘ευαισθησίες’ διαφόρων γραφικών μειοψηφιών. Κινδυνεύει το ίδιο, αν όχι περισσότερο, από τη [...] λογική του ωχαδερφισμού. Την ίδια περίπου ώρα που οι εξεγερμένοι πιστοί αναστάτωναν το κέντρο της Αθήνας, μια άλλη συνάθροιση που διοργάνωναν διάφοροι κοινωνικοί φορείς για την καταπολέμηση του νέφους, συγκέντρωνε μόλις και μετά βίας μερικές εκατοντάδες διαδηλωτών. Η εκδήλωση πέρασε απαρατήρητη. [...] Οι ίδιοι άνθρωποι, που [...] τρέχουν χιλιόμετρα κραδαινόντας πλαστικά εκλογικά σημαίακια όλων των αποχρώσεων έμειναν ασυγκίνητοι. Προτίμησαν να μη θυσιάσουν το απόγευμα τους, έστω κι αν έχουν ξεχάσει εδώ και καιρό τι χρώμα είχε παλιότερα ο διάσημος αττικός ουρανός.¹⁰⁴

Αν και το έντυπο απέρριπτε άλλες αγωνιστικές ταυτότητες, αυτή του οικολόγου είχε πολύ θετική μεταχείριση. Ο Λυμπέρης δήλωνε δυσαρεστημένος για τη μικρή απήχηση των οικολογικών δράσεων στην Αθήνα, όπως ήταν μια διαδήλωση που έγινε για το νέφος το 1988, ενώ και άλλα έντυπα παρόμοιου ύφους, όπως το *Playboy*, ενδιαφέρονταν για τις εξελίξεις στην οικολογία εκφράζοντας ανάλογες θέσεις.¹⁰⁵ Ο Λυμπέρης θεωρούσε ότι το ενδιαφέρον για την υγιεινή ζωή και τη φύση ήταν στοιχείο της ταυτότητας του κοινού του, κάτι μάλλον όχι αβάσιμο¹⁰⁶. Μια έρευνα ανάμεσα σε 1.835 αναγνώστες του εντύπου έδειξε ότι το 23% ενδιαφέρονταν για τη φυσική διατροφή και την άσκηση στη φύση. Επίσης, αρκετοί ενδιαφέρονταν για αθλήματα που σχετίζονταν με τη φύση: 62% των αναγνωστών του ενδιαφερόταν για την κολύμβηση, 46% για το τρέξιμο στη φύση, 25% για το ψάρεμα, το 24% για το σκι, το 22% για την ποδηλασία, 14% για την ιστιοσανίδα (σερφ) και 10% για την ιστιοπλοΐα, δηλαδή δραστηριότητες επαφής με το φυσικό περιβάλλον.¹⁰⁷ Οι ταυτότητες του οικολόγου και του φίλου της υγιεινής ζωής προφανώς δεν ταυτίζονταν απόλυτα, αλλά είχαν συνάφεια: η πρώτη αφορούσε κυρίως το ενδιαφέρον για τη σωματική υγεία, ενώ η δεύτερη διεκδικούσε την προστασία του περιβάλλοντος. Η πρώτη, την οποία και προωθούσε το έντυπο πιο συστηματικά, έχει πιο ατομικιστικό πρόσημο.

¹⁰³ Ενδεικτικά: «Μάκης Ζουμπουλίδης, ο Έλληνας επιχειρηματίας που ξέρει και ντύνει», *St* (Οκτ. 1988) 22-31 «Βαγγέλης Ραπτόπουλος: ο δημιουργός της Express Service», *St*, (Μάρτ 1989) 23-29.

¹⁰⁴ Αντώνης Λυμπέρης, «Editorial», *St* (Νοε 1988), 6.

¹⁰⁵ Ενδεικτικά: Sebastian Krauer, «Τα δέντρα πεθαίνουν όρθια», *St*, (Μάης 1989), 99-105. Γιώργος Ηλιοπούλος, «Θερμοκήπιον η γη», *St* (Αύγ 1989), 59-65. «Η γενιά της αντιπαροχής και η γενιά της πυρκαγιάς», *Κλικ* (Αύγ 1988), 20. «Ποδήλατο: το όχημα του μέλλοντος», *Κλικ*, (Σεπτ 1989), 52. Γιώργος Μελισσινός κ.α., «Γαία, η αθάνατη», *Κλικ* (Μάης 1990), 142-155. Παντελής Μούτουλας, «Ελληνικά δάση, ώρα μηδέν», *Py* (Αύγ 1989) 57, 111-112. «Don't buy furs», *Py* (Απρ 1990), 14. Ελένη Κοχαιμίδου, «Δέκα χρόνια πράσινοι στη Δυτική Γερμανία. Ο ρεαλισμός μιας ουτοπίας», *Py* (Απρ 1990), 14. Ελένη Κο

¹⁰⁶ Αντώνης Λυμπέρης, «Editorial».

¹⁰⁷ «Απόψεις για επώνυμα είδη», *Ο άνδρας του Status* (Ιαν 1989), 26 (ειδική έκδοση).

Η οικολογική ευαισθησία επίσης προβαλλόταν ως κομμάτι των γυναικείων ταυτοτήτων που προωθούσε η νέα υφολογία ζωής.¹⁰⁸ Αν και τα έντυπα αυτά λειδορούσαν τις κυρίαρχες πολιτικές ταυτότητες της Μεταπολίτευσης, η ταυτότητα του οικολόγου ξέφευγε από αυτόν τον κανόνα. Ένα αφιέρωμα του γυναικείου περιοδικού μόδας *Elle* στην οικολογία ως νέας τάσης ζωής, που δημοσιεύθηκε το 1989 (εικ. 8,11) είναι ενδεικτικό. Η οικολογία προβάλλεται ως στυλ ζωής που προϋποθέτει την κατανάλωση φυσικών, υγιεινών προϊόντων και η οικολογική ταυτότητα ως ελκυστικό στοιχείο των εκλεκτικών εκδοχών θηλυκότητας, που προέβαλε το περιοδικό ως επιθυμητές. Η ταυτότητα αυτή μπορούσε να δηλωθεί με την αγορά ρούχων, όπως μπλουζάκια της ακτιβιστικής οικολογικής οργάνωσης Greenpeace ή μπλούζες με συνθήματα υπέρ της προστασίας της φύσης, που πωλούνταν στην όχι φθηνή τιμή των 6.800 δραχμών σε γνωστά καταστήματα (εικ. 8,11). Μετά το 1990, η αριστερή χροιά των οικολογικών ταυτοτήτων σατιριζόνταν ανοιχτά ως φολκlorική. Το επεισόδιο του σήριαλ *Οι απαράδεκτοι* με τίτλο «Λεβέντες οικολόγοι», που προβλήθηκε από το Mega Channel στις 13 Μαΐου 1992 είναι πολύ χαρακτηριστικό. Ο Νίκος, χαρακτήρας που υποδύεται ο κωμικός Νίκος Αλεξίου, πρώην αριστερός αγωνιστής που συμμετείχε στην εξέγερση του Πολυτεχνείου και πλέον είχε στραφεί στο οικολογικό κίνημα, περιγράφεται ως εκφραστής μιας πεπαλαιωμένης αριστεροφροσύνης συνδεδεμένης με διατροφικές συνήθειες που θεωρούνταν εξεζητημένες και εκκεντρικές όπως η χορτοφαγία. Έτσι, η ταυτότητα του οικολόγου έτυχε διαφορετικής μεταχείρισης: απογυμνωμένη από το αριστερό της περίβλημα, η ανησυχία για το περιβάλλον συνδέθηκε με νέες καταναλωτικές συνήθειες όπως η γυμναστική, ο χορός, η σωστή διατροφή και η επιδίωξη μιας πιο συστηματικής επαφής με τη φύση μέσω του αθλητισμού και των εκδρομών.

¹⁰⁸ Λένα Αλεξίου, «Πόσο πράσινη είστε;», *Cos*, (Ιούλι 1990), 80-83.

Εικ. 8,11: Σελίδα από αφιέρωμα του γυναικείου περιοδικού *Elle* στο οικολογικό στυλ ζωής: «Στο σφυγμό της φύσης», *Elle* (Δεκ 1989), 312.

Το ενδιαφέρον για την υγιεινή ζωή εδραιώθηκε μέσα από ένα μιντιακό περιβάλλον όπου οι αντιφατικές αφηγήσεις για το τι σήμαινε ποιότητα ζωής αφθονούσαν, τόσο ώστε η υγιεινή ζωή να προτείνεται από έντυπα που ταυτόχρονα επικροτούσαν το συστηματικό ξενύχτι και την κατανάλωση αλκοολούχων. Η αντίφαση ευνοήθηκε από τις εμπειρίες του 1986-87. Οι εμπειρίες αυτές επικαιροποίησαν την οικολογική ανησυχία, καθώς αυτή αποσυνδέθηκε από το νέφος, τα αριστερά και επιστημονικά ακροατήρια και την αντικαπιταλιστική ρητορική που στοχοποιούσε τη βιομηχανία και την είχε χαρακτηρίσει στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας. Οι οικολογικοί λόγοι πολλαπλασιάστηκαν και αποσυνδέθηκαν από τα ριζοσπαστικά πολιτικά συμφραζόμενα. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε τμήμα της διαδικασίας αμφισβήτησης της μονοπωλιακής ηθικής και πολιτισμικής ηγεμονίας της Αριστεράς στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης που περιλάμβανε την επιλεκτική οικειοποίηση αριστερών συμβολισμών από μη αριστερούς φορείς.¹⁰⁹

Στην Αθήνα, σε αυτή τη διαδικασία, καθοριστικό ρόλο έπαιξε ένας πολιτικός: ο Μιλτιάδης Έβερτ. Αθηναίος γέννημα-θρέμμα, ο Έβερτ αναδείχθηκε από τον κομματικό σωλήνα της συντηρητικής παράταξης. Προδικτατορικά, συμμετείχε στην Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ) και την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Νέων (ΕΡΕΝ) σε ηγετικές θέσεις. Μετά τη Μεταπολίτευση, εκλέχθηκε βουλευτής Ά Αθηνών το 1974, συμμετείχε στην κυβέρνηση το 1976 ως Υφυπουργός Οικονομικών και εκλέχθηκε πρώτος βουλευτής το 1977 και το 1981. Στις εκλογές του 1985 που έγιναν με λίστα ήταν στην κορυφή της λίστας της Νέας Δημοκρατίας στην Ά Αθηνών. Το 1986, σε ηλικία 47 ετών, διεκδίκησε το Δήμο Αθηναίων επικρατώντας με άνεση: έλαβε 44,47% και 54,79% των ψήφων στον 1ο και 2^ο γύρο αντίστοιχα έναντι 29,17% και 45,21% του αντιπάλου του Δημήτρη Μπέη. Κοιτώντας τη μετέπειτα διαδρομή του, δύσκολα κάποιος πείθεται ότι ο Έβερτ ενδιαφερόταν για την τοπική αυτοδιοίκηση. Αντίθετα, μάλλον αντιμετώπισε το αξίωμα του Δημάρχου Αθηναίων ως ενδιάμεση στάση που του έδωσε ευκαιρίες για αποδοχή και δημοσιότητα στην πορεία του προς για την αρχηγία της Νέας Δημοκρατίας. Ο Έβερτ έμεινε δήμαρχος 28 μήνες και το Μάιο του 1989 παραιτήθηκε για να κατέβει υποψήφιος βουλευτής.

¹⁰⁹ Βασίλης Βαμβακάς, *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση. Πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, 164-165.

Εικ 8,12: Διαδοχικά καρτέ από συνέντευξη του Μιλτιάδη Έβερετ στο *Playboy*: «Η συνέντευξη του μήνα: Μιλτιάδης Έβερετ», *Py* (Φεβρ 1986), 31-35, 120-121.

Το καλοκαίρι του 1986, ο Έβερετ δήλωνε την πρόθεση του να εκφράσει όλους τους Αθηναίους ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης και διευκρίνιζε τις προθέσεις του για έναν πολιτισμένο, αθόρυβο και καθαρό προεκλογικό αγώνα χωρίς αφίσες και συγκεντρώσεις. Επιπλέον, όριζε ως πιο σημαντικά προβλήματα της Αθήνας τον οικονομικό μαρασμό, το κυκλοφοριακό χάος, την αναρχία, την ανασφάλεια, την απανθρωπιά και το νέφος, το οποίο έβαζε πρώτο στη λίστα.¹¹⁰ Τονίζοντας το νέφος, συνδύαζε το προφίλ ενός φιλελεύθερου πολιτικού με οικολογικές ανησυχίες με την κριτική στα πενιχρά αποτελέσματα της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ για το ζήτημα.

Το 1986 η Νέα Δημοκρατία εξέλεξε δημάρχους στους τρεις μεγαλύτερους δήμους της χώρας. Ο Έβερετ υιοθέτησε μια επικοινωνιακή στρατηγική που συνδύαζε την (αυτο)προβολή του ως δημάρχου όλων των Αθηναίων με σκληρή στάση απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Τα περιβαλλοντικά ζητήματα πρωταγωνίστησαν στην πολιτική του τακτική ως διεκδικητή του αξιώματος και ως δημάρχου. Η πολιτική του Έβερετ ως δημάρχου συνδύαζε το βερμπαλισμό (προσεκτικό στην αρχή και σίγουρα οξύτερο πριν τις εκλογές του 1989), την έμφαση σε μια αντιφατική φιλελεύθερη λαϊκότητα και το μεγαλοϊδεατισμό. Ο μεγαλοϊδεατισμός αυτός εκφράστηκε σε διάφορες ευκαιρίες όπως η ανάπλαση της Ομονοίας το 1988 που περιλάμβανε την τοποθέτηση ενός γυάλινου γλυπτού - το «Δρομέα» του γνωστού γλύπτη Κώστα Βαρώτσου - στο κέντρο και φοίνικες περιμετρικά και καυτηριάστηκε ως «καπιταλιστικός ρεαλισμός» από αριστερά έντυπα της εποχής.¹¹¹ Ενδιαφέρουσα είναι η συνδυαστική χρήση της οικολογικής ρητορείας από τον Έβερετ με δρώμενα που προσέφεραν επικοινωνιακά οφέλη, όπως ο Ποδηλατικός Γύρος της Αθήνας, που διοργανώθηκε πρώτη φορά το 1987 (εικ. 8,13) και καθιερώθηκε έκτοτε. Παράλληλα, η δημοτική αρχή προσπαθούσε να διευθετεί τα προβλήματα ωθώντας τους δημότες προς την

¹¹⁰ «Ανοιχτή επιστολή Έβερετ προς τους Αθηναίους», *ΒτΚ*, 29/6/1986, 2.

¹¹¹ Γιώργος Κόκκινος, «Αναβαθμίσεις, εξυγιάνσεις: ο καπιταλιστικός ρεαλισμός του κ. Έβερετ», *Σχολιαστής* (Δεκ 1988), 42-43.

κατανάλωση συγκεκριμένων υπηρεσιών (π.χ. ιδιωτικά πάρκινγκ) και επιχειρώντας τη συστηματικότερη εμπλοκή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στα δημοτικά πράγματα.

Ο επικοινωνιακός χαρακτήρας της πολιτικής του Έβερτ φάνηκε καθαρά στις δράσεις του για την προώθηση του ποδηλάτου από το 1987. Η ποδηλασία παρέπεμπε σε μια βορειοευρωπαϊκή εικονογραφία και πόλεις που στο συλλογικό φαντασιακό μάλλον συνδέονταν με εικόνες σεβασμού προς το φυσικό και αστικό περιβάλλον και καθημερινού πολιτισμού όπως το Άμστερνταμ και η Κοπεγχάγη. Στις πόλεις αυτές, στη δεκαετία του 1980, το ποδήλατο καθιερώθηκε ξανά ως μέσο μεταφοράς, αντιστρέφοντας την τάση μείωσης της χρήσης του στην περίοδο 1950-1980.¹¹² Ανακαλώντας τις μνήμες μου ως μαθητής στις πρώτες τάξεις του δημοτικού στο τέλος της δεκαετίας, θα έλεγα ότι το ποδήλατο ίσως ήταν ένα δημοφιλές παιδικό παιχνίδι αλλά δε θυμάμαι κανέναν ενήλικα που να το χρησιμοποιεί ως μέσο μεταφοράς. Μετά την εφηβεία, οι Αθηναίοι το κλείδωναν στην αποθήκη. Στο ίδιο πνεύμα, ένας πληροφορητής, που, ως μαθητής λυκείου, χρησιμοποιούσε ποδήλατο στην Αθήνα για αρκετές από τις μετακινήσεις του, αξιολόγησε την επιλογή του αυτή ως εξαιρετικά αντισυμβατική για τα δεδομένα της εποχής (Α.Χ., Σντ).

Εικ. 8,13: Ποδηλάτες μπροστά από το Καλλιμάραρο Στάδιο λίγο πριν την έναρξη του 1^{ου} ποδηλατικού γύρου της Αθήνας: «1^{ος} ποδηλατικός γύρος Αθήνας: έκαναν στα αυτοκίνητα τη ζωή ποδήλατο», *Ta Nea*, 2/11/1987, 9.

Ωστόσο, οι πηγές εν μέρει αμφισβητούν τις παιδικές μου μνήμες. Από το 1984, ορισμένοι μικροί φορείς εγκωμιάζαν το ποδήλατο ως οικολογικό μεταφορικό μέσο ζητώντας επιπλέον υποδομές ώστε περισσότεροι Αθηναίοι να στραφούν σε αυτό.¹¹³ Το 1986 υπήρχε ένα Στέκι του ποδηλάτου στα Εξάρχεια. Μικρές συλλογικότητες υπήρχαν και στην περιφέρεια, όπως ο Αίολος στο Βόλο, η Οικολογική Κίνηση

¹¹²Sarah Goodyear, 'Why the Streets of Copenhagen and Amsterdam Look so Different From Ours', *Atlantic Cities*, 25/4/2012, <http://www.theatlanticcities.com/commute/2012/04/why-streets-copenhagen-and-amsterdam-look-so-different-ours/1849/> (28/12/2013). Πρβλ: Pete Jordan, *In the City of Bikes. The Story of the Amsterdam Cyclist*, Νέα Υόρκη, Harper Perennial, 2013.

¹¹³ «Οικολογική Ποδηλατική Κίνηση: ελεύθερος δρόμος για το ποδήλατο», *ΑτΚ*, 27/5/1984, 29.

Σερρών και η Οικολογική Ομάδα Κιλκίς. Οι επαφές των ομάδων αυτών με το χώρο της πολιτικής οικολογίας επιβεβαιώνονται από ορισμένες ενδείξεις, όπως το αφιέρωμα του περιοδικού *Νέα Οικολογία* στη ποδηλασία το 1987. Αν και οι οργανωμένοι ποδηλάτες της Αθήνας ήταν λίγοι - το Στέκι μπορούσε να μένει ανοιχτό για το κοινό μόλις ένα απόγευμα την εβδομάδα το 1987 λόγω έλλειψης διαθεσιμότητας - οι προσπάθειες βρήκαν ορισμένους θεσμικούς συμμάχους. Το 1987, σε συνεργασία με την Ένωση Ελλήνων Συγκοινωνιολόγων, έγιναν μετρήσεις για το χρόνο που χρειαζόταν το ποδήλατο να καλύψει αποστάσεις στην Αθήνα σε σύγκριση με άλλα μέσα μεταφοράς. Οι μετρήσεις (πιν. 8,14) έδειξαν ότι παρότι η πόλη είχε πολλές ανηφόρες και κατηφόρες, το ποδήλατο δεν ήταν ιδιαίτερα αργό σε σύγκριση με τις συγκοινωνίες της εποχής. Το στοιχείο αυτό ίσως βοήθησε στο να χρησιμοποιείται ως βασικό μέσο μετακίνησης από ελάχιστους τολμηρούς (εικ. 8,14).¹¹⁴ Το ότι αρκετοί ενήλικες Αθηναίοι είχαν ποδήλατα επιβεβαιώνεται και από τις φωτογραφίες του 1^{ου} ποδηλατικού γύρου (8,13), που, όπως είπαμε, διοργάνωσε ο Δήμος Αθηναίων το 1987. Το εγχείρημα είχε μεγάλη συμμετοχή και κρίθηκε επιτυχημένο ακόμα και από εφημερίδες φιλικές στο ΠΑΣΟΚ που δε συμπαθούσαν τις πρωτοβουλίες του Έβερτ.¹¹⁵

Εικ 8,14: Ποδηλάτισσα ανεβάζει το ποδήλατο της σε τρένο του ΗΣΑΠ: Κατερίνα Μπακογιάννη: «Οι ποδηλάτες πάνε παντού», *Ένα*, 14/11/1990, 144-150

Πίνακας 8,9: Μέση ταχύτητα (λεπτά) μέσω μεταφοράς στην Αθήνα από αφετηρία σε τέρμα με βάση συγκοινωνιολογικές μετρήσεις (1990). Επιλεγμένα στοιχεία.

	Πατήσια – Κουκάκι	Εντός μικρού δακτυλίου	Μαρούσι – Πλατεία Κάνιγγος	Νέα Κυψέλη – Κολωνάκι
ΙΧ. αυτοκίνητο	11,1	17,5	21,9	8,5
Τρόλεϊ ΗΛΠΑΠ	9,0	11,8	-	-

¹¹⁴ Λ. Σταυροπούλου, «Οι κρυφές χάρες των δύο τροχών», *ΑτΚ*, 22/11/1987, 17. Κατερίνα Μπακογιάννη: «Οι ποδηλάτες πάνε παντού», *Ένα*, 14/11/1990, 144-150.

¹¹⁵ «1^{ος} ποδηλατικός γύρος».

Λεωφορείο ΕΑΣ	-	-	18,3	8,1
Μοτοσικλέτα 500 κυβικών	21,6	27,3	30,8	17,0
Ποδήλατο	19,8	22,0	22,6	14,1

Πηγή: Κατερίνα Μπακογιάννη: «Οι ποδηλάτες πάνε παντού», *Ένα*, 14/11/1990, 144-150 (επιλεγμένα στοιχεία). Η έμφαση στους χρόνους του ποδηλάτου δική μου.

Εκτιμήσεις συγκοινωνιολόγων (Πιν. 8,9) έδειχναν ότι οι ποδηλατικές υποδομές θα είχαν αποτελέσματα παρά το λοφώδες ανάγλυφο της πόλης. Όμως, οι κινήσεις του Έβερτ, του οποίου τα επικοινωνιακά ανοίγματα κινούσαν το ενδιαφέρον των νέων μέσων ενημέρωσης, παρότι αυτά δεν τα αξιολογούσαν πάντα θετικά, έμειναν επιφανειακές.¹¹⁶ Η γνωστική υποδομή των λίγων ποδηλατών, η μελέτη του ΠΑΚΟΕ για τους ποδηλατοδρόμους και οι μετρήσεις των συγκοινωνιολόγων δεν αξιοποιήθηκαν. Την ίδια στιγμή που οι ποδηλατοδρομίες χρησιμοποιούνταν επικοινωνιακά, ο Έβερτ πρότεινε ως λύση στο πρόβλημα της μετακίνησης στο κέντρο τη δημιουργία πολυώροφων γκαράζ με μεγάλο κόστος κατασκευής, σε κεντρικές συνοικίες όπως το Κολωνάκι και η Κυψέλη, προκαλώντας και αντιδράσεις ορισμένων κατοίκων που πίστευαν ότι η ενθάρρυνση χρήσης του αυτοκινήτου σε μια ήδη κορεσμένη πόλη δεν μπορούσε να είναι λύση.¹¹⁷

Η αξιοπρόσεκτη απήχηση της πολιτικής του Έβερτ απηχεί την ιστορική συγκυρία της πολιτικής της Εθνικής Συμφιλίωσης. Οι εμφύλιοι πόλεμοι ενσωματώνονται δύσκολα σε ηγεμονικά εθνικά αφηγήματα, ενώ συχνά συνεχίζονται σε άλλα επίπεδα, πέραν του πεδίου των μαχών, για δεκαετίες.¹¹⁸ Η εμπειρία, η μνήμη και η διαχείρισή της μνήμης του ελληνικού εμφυλίου αναδείχτηκαν ως τραυματικό, διαρκές πολιτικό διακύβευμα για δεκαετίες.¹¹⁹ Μετά τις δημοτικές εκλογές του 1986, αλλά, κυρίως το 1988-89, υπό το βάρος του σκανδάλου Κοσκωτά, δημιουργήθηκαν καλύτεροι όροι συνεννόησης της Αριστεράς με τη Δεξιά στο πλαίσιο της πολιτικής της Εθνικής Συμφιλίωσης. Υπό την ανάγκη μιας εθνικής συνεννόησης, δημιουργήθηκαν

¹¹⁶ «Το image του κυρίου Έβερτ», *Κλικ* (Ιούλι 1987), 14. Κατερίνα Καλούδη, «Τέσσερις πολιτικοί γράφουν το σενάριο του 2000», *Κλικ* (Απρ 1988), 36-43 (37-38). «Συναυλίες στην Ελλάδα: Πήτερ Γκάμπριελ, τίποτα άλλο», *Κλικ* (Δεκ 1987), 47 όπου καντηριάζεται η αισθητική μιας χέβι μέταλ συναυλίας που διοργάνωσε ο Δήμος Αθηναίων το 1987.

¹¹⁷ Γιάννης Λιβιεράτος, «Γκαράζ και προβλήματα», *ΒτΚ*, 20/11/1988, 14. Επίσης Γιώργος Παπαχρήστος, «Χρειάζονται έξυπνες λύσεις. Οι προτάσεις του νέου δημάρχου κ. Μιλτιάδη Έβερτ», *ΒτΚ*, 8/3/1987, 27-29. «Η επιστολή του κ. Έβερτ προς τον κ. Παπανδρέου», στο ίδιο, σ. 28-29. Το σχέδιο του Έβερτ αναπαρήγαγε παλιότερες ιδέες του ΥΠΕΧΩΔΕ που δεν είχαν προχωρήσει. Πρβλ: Α. Αλεξανδρόπουλος, «Δεκαπέντε γκαράζ στο κέντρο της Αθήνας και τον δακτύλιο», *ΒτΚ*, 6/1/1985, 33.

¹¹⁸ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.α., «Εισαγωγή», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.α. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 11. Πρβλ: Άκης Γαβρηλίδης, *Η συνέχιση του εμφυλίου με άλλα μέσα*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2007.

¹¹⁹ Νίκος Δεμερτζής, «Ο εμφύλιος πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα» στο: Νίκος Δεμερτζής κα. (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, 43-90.

προϋποθέσεις αναδιαπραγμάτευσης των εμφυλιοπολεμικών μνημών μέσα από έναν αμφίδρομο ενωτικό λόγο που εκφράστηκε με σαφή και θλιβερό για τους ιστορικούς τρόπο στην απόφαση για το κάψιμο των φακέλων του μετεμφυλιακού κράτους το 1989.¹²⁰

Ανώδυνες θεματικές, όπως η οικολογία, προσφέρονταν ως πεδία επικοινωνίας ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά και ο Έβερτ αποδείχθηκε καλός στη χρήση αυτής της ευκαιρίας. Στην ομιλία πριν τον ποδηλατικό γύρο, χρησιμοποιώντας ένα αριστερής χροιάς λεξιλόγιο, ο Έβερτ επένδυσε επικοινωνιακά σε μια νέα ως προς το όχημα εκτέλεσης της, αλλά σε γενικές γραμμές αριστερογενή στη σύλληψη και τη συγκρότηση, πρακτική διαμαρτυρίας. Η ποδηλατοπορεία καταλάμβανε δημόσιο χώρο, παρεμπόδιζε την κυκλοφορία και εναντιωνόταν στην κυβέρνηση ζητώντας καλύτερη μοίρα για το ποδήλατο. Η οργάνωση μιας τέτοιας δράσης από μια δεξιά δημοτική αρχή ήταν μια νέα εικόνα, δείχνοντας τη δυναμική της οικολογίας ως εργαλείου πολιτικής επικοινωνίας και πειραματισμού για τις δυνατότητες σύγκλισης και επαφής αριστερόστροφου και δεξιόστροφου πολιτικού λεξιλογίου. Η νέα υφολογία ζωής έπαιξε αξιοπρόσεκτο ρόλο σε αυτό, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Αν κρίνουμε εκ του αποτελέσματος, η πολιτική του Έβερτ είχε απήχηση. Η σύντομη θητεία του δημιούργησε τις προϋποθέσεις πολιτικής ηγεμονίας της Νέας Δημοκρατίας στο Δήμο της Αθήνας ως το 2010. Ο αμφιλεγόμενος διακοσμητικός μεγαλοϊδεατισμός του, που θεωρούσε ότι οι Αθηναίοι συγκινούνταν από την αποσπασματική εισαγωγή εξωτικών στοιχείων στο αστικό τοπίο, όπως οι φοίνικες που φυτεύτηκαν γύρω από την Ομόνοια, βρήκε μιμητές με βασικότερο το Δημήτρη Αβραμόπουλο την περίοδο 1994-2002. Γιατί, όμως, οι Αθηναίοι επικροτούσαν αυτές τις πολιτικές; Η παραδοσιακή κυριαρχία της Νέας Δημοκρατίας είναι μια εξήγηση, αφού η συντηρητική παράταξη ηττήθηκε στην Ά Αθηνών μόνο μια φορά από το 1974 ως το 2012 (το 1981). Ο Δήμος Αθηναίων είναι προνομιακό πεδίο ανταγωνισμού για υποψήφιους της Νέας Δημοκρατίας, ενώ τη θέση του δημάρχου συνήθως διεκδικούν προβεβλημένα στελέχη του κόμματος. Μια δεύτερη, πιο ενδιαφέρουσα κοινωνιολογικά, εξήγηση μπορεί να αναζητηθεί στην φυγή ψηφοφόρων της Ά Αθηνών στα προάστια, εξέλιξη που άλλαξε τις σχέσεις τους με το κέντρο της πόλης.

Στο σημείο αυτό θεωρώ απαραίτητη μια διευκρίνιση την οποία υπαινίχτηκα καινωρίτερα: η προαστιοποίηση είναι μια πολυεπίπεδη κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική διαδικασία. Αν και πολλοί ιστορικοί έχουν αναλύσει τις σχέσεις προαστιοποίησης και κατανάλωσης, συχνά βλέπουμε την προαστιοποίηση στενά ως τη μετακίνηση εύπορων πολιτών από το κέντρο στα προάστια. Ωστόσο, πρόκειται για

¹²⁰ Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία του '40 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη δικαίωση των ηττημένων», στο ίδιο, 113-160 (κυρίως 146-160). Πρβλ: Λαμπρινή Ρόρη, «Από το 'δωσίλογο' Μητσοτάκη στη 'νέα Βάρκιζα του 1989': Η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Βαν Μπούσχοτεν κ.α. (επιμ.), *Μνήμες*, 293-309.

μια διαδικασία, που δεν αφορά μόνο μεσοαστικές οικογένειες ούτε συνεπάγεται αναπόφευκτα τη βελτίωση των όρων διαβίωσης και κοινωνικοποίησης όσων συμμετέχουν σε αυτή. Η προαστιοποίηση λειτουργεί ως μηχανισμός όξυνσης και άμβλυνσης διαφορών ανάμεσα στους παλιούς και νέους κατοίκους των προαστίων. Επίσης, αναδεικνύει νέες εκδοχές κοινωνικότητας ανάμεσα ανάμεσα στις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες, όπως και εικονογραφίες ασφάλειας, καθαρότητας και «ρυπαρότητας». Στη δεκαετία του 1980, ο πληθυσμός του Λεκανοπεδίου ανακατανεμήθηκε θεαματικά εξαιτίας της προαστιοποίησης.¹²¹ Είναι η τελευταία στιγμή όπου η κοινωνική κινητικότητα εκφράστηκε τόσο έντονα στο πεδίο της στέγασης. Αν και οι ευκολίες δανεισμού στη δεκαετία του 1990 υπήρξαν μεγαλύτερες, η αύξηση των τιμών στα καλά προάστια έκανε τη μετακόμιση προς τις περιοχές αυτές δύσκολη για όσες μικρομεσαίες οικογένειες δεν έφυγαν από το κέντρο έως το 1990, όταν οι τιμές ήταν πιο προσιτές. Οι ροές αυτές εξελίσσονται στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, όταν η επέκταση της ιδιοκίνησης διευκόλυne τις μετακινήσεις. Άνθρωποι από τα μεσαία στρώματα που εργάζονταν στο κέντρο μπορούσαν ευκολότερα να μένουν εκτός αυτού: η διέλευση οχημάτων στους συνδετικούς οδικούς άξονες πιστοποιούν αυτήν εξέλιξη (πιν. 8,10).¹²²

Πίνακας 8,10: Διέλευση οχημάτων ανά οδική αρτηρία κατά ημέρα (1975-1987).

Οδική Αρτηρία	1975	1980	1983	1987
---------------	------	------	------	------

¹²¹ Ελισάβετ Άλισσον, «Φαινόμενη μετανάστευση στον αστικό χώρο, 1961-1991», στο Θωμάς Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός άτλας της Ελλάδας, Οι πόλεις* (τόμος 1^{ος}), Αθήνα και Βόλος, ΕΚΚΕ, 2000, 18-19. Για αναλυτικά στοιχεία: Κοτζαμάνης, «Αθήνα, 1848-1995», 12-13.. Ενδιαφέρουσες είναι οι αναλύσεις της Lizabeth Cohen για την οργάνωση των προαστίων στις ΗΠΑ. Cohen, *The Consumers Republic*, 194-289). Της ίδιας, 'From Town Center'. Pugh 'O Mara, 'Suburbia', 230. Cindy I-Fen Cheng, 'Out of Chinatown and into the suburbs: Chinese Americans and the Politics of Cultural Citizenship in Early Cold War America', *American Quarterly*, 58/4 (2006), 1067-1090. David Kaiser, 'The Postwar Suburbanization of American Physics', *American Quarterly*, 56/4 (2004), 851-888. Phil Jones, 'The Suburban High Flat in the Post-war Reconstruction on Birmingham', *Urban History*, 32/2 (2005), 308-326. Michael D. Pane, 'Peripheral Pockets of Paradise: Perceptions of Health and Geography in Early Twentieth Century Manila and its Environs', *Philippine Studies*, 59/2 (2011), 187-212. Για θεωρητικές προσεγγίσεις στις σύγχρονες τάσεις της ιστορίας της προαστιοποίησης (με έμφαση στις διεργασίες εντός των προαστίων και όχι στη μετακίνηση από το κέντρο στην περιφέρεια): Ruth McManus και Philip, J. Ethnington, 'Suburbs in Transition: New Approaches to Suburban History', *Urban History*, 34/2 (2007), 317-337. Για τη ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα σε κέντρο και περιφέρεια: Laura Balderstone, 'Semi-detached Britain? Reviewing Suburban Engagement in Twentieth Century Society', *Urban History*, 41/1 (2014), 141-160

¹²² Βλ: Θωμάς Μαλούτας, «Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας», στο Δημήτρης Εμμανουήλ κ.α. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2008, 27-60. Για τις συνέπειες της νέας δανειστικής πολιτικής της δεκαετίας του 1990 στη στεγαστική κινητικότητα στην Αθήνα: Dimitris Emmanuel, 'Socio-economic Inequalities and Housing in Athens: Impacts of the Monetary Revolution of the 1990s', *The Greek Review of Social Research*, 113A, 121-144. Για συγκρίσεις στο πεδίο της στεγαστικής πολιτικής ανάμεσα σε Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία και Ελλάδα πρβλ: Judith Allen κ.α. *Housing and Welfare in Southern Europe*, Οξφόρδη, Blackwell Publishing, 2004 (κυρίως 15-68).

Λ. Αλεξάνδρας	35.028	35.403	39.112	56.369
Λ. Κηφισίας	35.947	41.791	42.488	52.192
Λ. Μεσογείων	19.913	28.485	31.639	41.296
Λ. Βουλιαγμένης	18.803	25.970	29.835	39.043
Εθνάρχου Μακαρίου	22.654	28.702	30.916	45.595

Πηγή: Ανδρέας Κουμπούρας, «Θόρυβος: ανέλπιδη πραγματικότητα», 4Τ (Ιούν 1988), 104.

Μετά το 1982-83 η ζήτηση για κατοικίες στα προάστια συστηματοποιείται, ζήτημα που απασχολεί συστηματικά και τον τύπο. Το καλοκαίρι του 1984 στην Αθήνα υπήρχαν περίπου 40.000 διαμερίσματα για ενοικίαση ή πώληση τα μισά σε επιβαρυνμένες περιοχές του κέντρου.¹²³ Το 1985 τα ενοίκια σε ορισμένα βόρεια προάστια (π.χ. Χαλάνδρι, Μελίσσια) ήταν ήδη ακριβότερα από τις μικροαστικές συνοικίες του κέντρου (πιν. 8,12). Αν πριν το 1987-88 η αγορά μιας κατοικίας στις περιοχές αυτές δεν ήταν αδύνατη για τους μικρομεσαίους και αρκετοί από αυτούς μπόρεσαν να μετοκίσουν πουλώντας ή ενοικιάζοντας τα διαμερίσματα τους το κέντρο, έκτοτε το κόστος ανεβαίνει, στοιχείο που πιθανά σχετίζεται και με τις ψυχολογικές συνέπειες του καύσωνα (πιν. 8,13). Μετά το 1990, η εγκατάσταση πολλών οικονομικών μεταναστών στο κέντρο άλλαξε τη σύνθεση περιοχών, όπως η Κυψέλη και τα Πατήσια, δίνοντας στους ιδιοκτήτες περαιτέρω ευκαιρίες να αξιοποιήσουν τις περιουσίες τους ενοικιάζοντας τις σε μετανάστες που αναζητούσαν προσιτή στέγη.

Πίνακας 8,11: Τιμές ενοικίων σε περιοχές της Αθήνας (1985)¹²⁴

Περιοχή	Ενοίκιο γκαρσονιέρας	Ενοίκιο για δυάρι	Ενοίκιο για τριάρι	Ενοίκιο για τεσσάρι
Νέος Κόσμος	5-6.000	10-11.000	15-17.000	18-20.000
Καλλιθέα	7-8.000	12-13.000	15-18.000	20-23.000
Αιγάλεω	6-7.000	10-11.000	14-15.000	17-18.000
Περιστέρι	6-7.000	8-10.000	12-15.000	17-18.000
Νέα Λιόσια ¹²⁵	6-7.000	8-10.000	13-15.000	15-18.000
Πατήσια	6-7.000	10-11.000	12-15.000	16-20.000

¹²³ Αύρα Γρηγορίου, «Πωλείται η Αθήνα. Στο σφυρί 40.000 διαμερίσματα», *ΕτΚ*, 18-19/8/1984, 25.

¹²⁴ Τα στοιχεία βασίζονται σε εκτιμήσεις του Αναστασίου Κοτταρίδη, προέδρου του Συλλόγου Μεσιτών Αθήνας. Εξαιρούνται μεμονωμένα σημεία με αισθητά μεγαλύτερες τιμές από το μέσο όρο και παραλείπονται λίγα αριστοκρατικά, προάστια, όπου τα μισθώματα καθορίζονταν με επιμέρους συμφωνίες ανάλογα με τη θέση και τα τετραγωνικά (πχ.: 400-500 δρχ /m² σε Παλαιό Ψυχικό και Φιλοθέη, 350-400 δρχ στη Κηφισιά και 500 δρχ στο Κεφαλάρι.

¹²⁵ Η περιοχή σήμερα λέγεται Ίλιον.

Αμπελόκηποι	8-10.000	13-14.000	15-18.000	20-24.000
Κυψέλη	7-8.000	10-12.000	15-18.000	22-26.000
Ζωγράφου	7-8.000	10-11.000	15-16.000	20-22.000
Αγία Παρασκευή	7-8.000	12-13.000	17-20.000	25-30.000
Χαλάνδρι	10-11.000	13-14.000	15-18.000	23-28.000
Μαρούσι	8-10.000	12-14.000	15-20.000	20-25.000
Μελίσσια	8-10.000	12-14.000	15-18.000	22-25.000
Βριλήσσια	8-10.000	13-15.000	18-22.000	25-30.000

Πηγή: Δημήτρης Τζάθας και Ιωσήφ Ιωσήφ, «Τι φταίει και δε βρίσκεις ούτε γκαρσονιέρα», *Τα Νέα*, 20/8/1985, 28-29.

Πίνακας 8,12: Η εξέλιξη τιμών στα προάστια των Αθηνών 1970 - 1988 (δραχμές ανά τετραγωνικό μέτρο)

Προάστιο	1970	1980	1987	1988	Ρυθμός Ετήσιας Αύξησης 1980-1988 (%)	Διαφορά Τιμών (1980 = 100)
Εκάλη	600	5000	25.000	50.000	33,4	1.000
Κηφισιά	1.100	8.000	30.000	45.000	24,1	563
Πολιτεία	900	6.000	35.000	55.000	31,9	917
Μαρούσι	1.200	10.000	30.000	40.000	18,9	400
Χαλάνδρι	1.200	10.000	25.000	35.000	17,0	350
Παλιό Ψυχικό	2.800	10.000	50.000	80.000	29,7	800
Φιλοθέη	1.600	10.000	40.000	70.000	27,5	700
Νέο Ψυχικό	1.800	12.000	40.000	60.000	22,3	500
Αγθ Παρασκευή	1.000	10.000	30.000	40.000	18,9	500
Χολαργός	1.200	10.000	40.000	50.000	22,3	500
Παλιό Φάληρο	4.000	15.000	70.000	90.000	25,1	600
Καλαμάκι	2.500	10.000	30.000	45.000	20,7	450
Γλυφάδα	1.000	9.000	30.000	40.000	20,5	444
Βούλα	1.600	7.000	25.000	35.000	22,3	500
Βουλιαγμένη	2.000	10.000	50.000	80.000	29,7	800
Βάρκιζα	1.500	9.000	25.000	40.000	20,5	444

Πηγή: Ιονική Τράπεζα στο: Κώστας Παπαπέτρου κ.α., «Κατοικία: ένα όνειρο όλο και πιο άπιαστο», *Τα Νέα*, 13/2/1990, 24-25.

Πίνακας 8,13: Συγκριτική εξέλιξη τιμών κατοικιών και Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (ΔΤΚ)¹²⁶

Ημερομηνία	Πειραιάς	Βουλιαγμένη	Μαρούσι	Αχαρνών	Μ.Ο	ΔΤΚ
12/1979	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
6/1981	143,7	114,5	128,9	119,4	125,2	138,4
12/1982	128,2	138,2	134,6	122,6	131,3	201,9
6/1984	146,5	153,9	171,9	124,2	149,1	288,6
12/1985	166,2	236,8	171,9	124,2	174,8	360,6
12/1986	176,1	236,8	176,9	156,5	178,1	421,7
12/1987	218,3	605,3	363,6	151,6	334,7	488,0
12/1988	309,9	605,3	495,9	322,6	433,4	556,3
6/1989	309,9	657,9	495,9	322,6	446,6	588,0
Μέσος Ετήσιος Ρυθμός Αύξησης	12,6	21,9	18,4	13,12	17,1	20,5

Πηγή: Εκτιμήσεις από την Ιονική Τράπεζα όπως παρατίθενται στο: Κώστας Παπαπέτρου κ.α., «Κατοικία: ένα όνειρο όλο και πιο άπιαστο», *Τα Νέα*, 13/2/1990, 24-25

Αρκετοί κάτοικοι του κέντρου έφυγαν ενισχύοντας τη διάκριση δυτικού και ανατολικού, πιο εκλεκτικού, κέντρου.¹²⁷ Όμως, οι δεσμοί ανάμεσα στο κέντρο και τους πρώην κατοίκους του δε διακόπηκαν. Η προαστιοποίηση μετατόπισε χώρους κατανάλωσης και εργασίας προς την περιφέρεια (εικ. 8,15). Οι νέοι κάτοικοι των προαστίων εξακολουθούσαν να επισκέπτονται το κέντρο για να επισκεφθούν φίλους, να κάνουν ψώνια, να διασκεδάσουν και να πιουν καφέ σε εμπορικά σημεία, όπως το Κολωνάκι.¹²⁸ Αν και η εμπορική ζωή σταδιακά εξακτινώθηκε στα προάστια η καλλιτεχνική ζωή παρέμεινε κυρίως στο κέντρο δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για

¹²⁶ Οι τιμές των ακινήτων ανέβηκαν σε μια δεκαετία περίπου έξι φορές στη Βουλιαγμένη, πέντε στο Μαρούσι, και σχεδόν τριπλασιάστηκαν στον Πειραιά και την περιοχή της Αχαρνών. Αντίστοιχα, ο Δείκτης Τιμών Καταναλωτή (ΔΤΚ) αυξήθηκε κατά 5,8. Ο δείκτης καταρτίζεται από την ΕΛΣΤΑΤ και μετρά μεταβολές του γενικού επιπέδου των τιμών αγαθών και υπηρεσιών σε σχέση με ένα έτος αναφοράς (εδώ το 1979). Διατίθεται σε μηνιαία βάση από το 1959.

¹²⁷ Νίκος Σουλιώτης, «Προάστια» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 483-485.

¹²⁸ Κωστής Χαιρόπουλος, «Η Λεωφόρος Κηφισίας στον εμπορικό άξονα Ψυχικού – Αμαρουσίου», *Εικ.*, 9/4/1986, 100-107. «Πωλούνται 2.000.000 πελάτες», *ΒτΚ*, 24/9/1989, 52. Δημήτρης Αντωνόπουλος, «Grazing στο Κολωνάκι», *Αθ*, 2/2/1989, ΙΙ-ν (ένθετο). «Αίθουσες προβολής», *Αθ*, 3/7/1986, 42-49. «Που θα φάτε το βράδυ», *Νυχτερινή Αθήνα*, 2/8/1989, 2-4.

τα πρώτα φαινόμενα εξευγενισμού στη δεκαετία του 2000.¹²⁹ Σε κάθε περίπτωση, αντίθετα με τη Βρετανία, όπου οι διαθέσιμες επιστροφές στο κέντρο συνδέθηκαν με τη μεταπολεμική κοινωνική κινητικότητα των νέων μεσοαστών, στην Αθήνα δεν υπήρξαν τέτοιες τάσεις.¹³⁰ Η ρυπαρότητα του κέντρου στη δεκαετία του 1980 αναφερόταν στην οικολογική μόλυνση και όχι στη σύνθεση του πληθυσμού: το κέντρο, ως χώρος αναψυχής, παρέμενε ελκυστικό και ασφαλές. Ο ερχομός των μεταναστών πυροδότησε νέες αγωνίες, σκηνοθετώντας νέους λόγους περί ετερότητας μετά το 1990. Κάποιοι κάτοικοι που έφυγαν από το κέντρο για αυτό το λόγο στη δεκαετία του 1990 αναπαράγουν αυτήν την αφήγηση.

Μας απασχολούσε πολύ [το νέφος] γι' αυτό και φύγαμε. [...] Στην Κοδριγκτώνος είχαμε υποφέρει. [...] Το '80 ήμουν αναγκασμένη να πλένω κουρτίνες τρεις φορές το χρόνο και να βγαίνουν μαύρες. [...] Τότε ξεκίνησε και η ζέστη. Στη δεκαετία του '80 η καμμένη η μάνα μου έβαλε το πρώτο air-condition (I.Z., Σντ).¹³¹

Συγγραφέας: Ήθελες να φύγεις από την περιοχή που έμενες τότε; Το είχες σκεφτεί;

Β: Ναι, το είχα σκεφτεί. [...] Πλέον [...] έμεναν πάρα πολλοί ξένοι. [...] Προς το τέλος της δεκαετίας του '80 άρχιζες να ανησυχείς πιο πολύ. Από το 1989 προς το 1990, Αλλά όχι τόσο για το οικολογικό. [...] Τα αυτοκίνητα δεν ήταν τόσα πολλά τότε όσο σήμερα (Β. Ψ. Σντ)¹³²

Εικ 8,15: Εμπορικό κέντρο στο Νέο Ψυχικό το 1986: Κωστής Χαιρόπουλος, «Η Λεωφόρος Κηφισίας στον εμπορικό άξονα Ψυχικού – Αμαρουσίου», *Εικ*, 9/4/1986, 100-107.

¹²⁹ Για την τάση αυτή: Γιαννακόπουλος, «Ένα κενό μέσα στην πόλη». Πρβλ: Georgia Alexandri, 'Reading Between the Lines: Gentrification Tendencies and Issues of Urban Fear in the Midst of Athens Crisis', *Urban Studies*, 52/9 (2015), 1631-1646.

¹³⁰ Moran, 'Early Cultures of Gentrification in London'.

¹³¹ Η I. Z. μετακόμισε με την οικογένεια της από τη Βικτώρια στο Μαρούσι το 1988.

¹³² Η Β. Ψ. μετακόμισε από τον Αγ. Νικόλαο Αχαρνών σε νεόδμητο διαμέρισμα στα Άνω Πατήσια το 1997.

Πολλοί διατήρησαν περιουσίες και εκλογικά δικαιώματα στην Α Αθηνών. Οι αποστάσεις άλλωστε ήταν μικρές: τα δημοφιλή προάστια της δεκαετίας του 1980, όπως το Χαλάνδρι, το Μαρούσι και η Γλυφάδα, βρίσκονταν σχετικά κοντά στο κέντρο: περίπου δέκα χιλιόμετρα. Κάποιες υποδομές βελτιώθηκαν, ενώ κάθε νέο έργο καλοσωριζόταν από τα Μέσα Ενημέρωσης ως «καρφί στο φέρετρο της υστέρησης» για να δανειστώ φράση ενός ιστορικού που έχει μελετήσει το ρόλο της δημιουργίας μεγάλων οδικών έργων στο Μεξικό.¹³³ Η γέφυρα Κηφισίας και Κατεχάκη εγκαινιάστηκε το 1986 εξυπηρετώντας περίπου 50.000 αυτοκίνητα την ημέρα.¹³⁴ Δύο σταθμοί προστέθηκαν στο δίκτυο του ΗΣΑΠ στα βόρεια προάστια: η Ειρήνη το 1982 και το ΚΑΤ το 1989. Το 1987 το Υπουργείο Χωροταξίας Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων υπολόγιζε ότι στο Λεκανοπέδιο γίνονταν καθημερινά 3,5 εκατομμύρια μετακινήσεις.¹³⁵ Οι όροι για την οικοδομική έκρηξη της δεκαετίας του 1990 είχαν τεθεί.

Αν οι δεσμοί των νέων κατοίκων με το κέντρο παρέμεναν συχνά ισχυροί, το ποιες ήταν οι σχέσεις παλαιών και νέων κατοίκων των προαστίων είναι ένα ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί πειστικά εδώ. Προφανώς, η ενσωμάτωση τους δεν ήταν εύκολη. Όπως βλέπουμε σε περιοδικά που εξέδιδαν νέοι των προαστίων ο ερχομός νέων κατοίκων συνεπαγόταν εντάσεις καθώς (θεωρούσαν ότι) μετέφερε του κέντρου στα προάστια. Σύμφωνα με το ΥΠΕΧΩΔΕ, από το 1987 η προαστιοποίηση και η αύξηση των αυτοκινήτων είχε εντείνει τη ρύπανση στα προάστια, ενώ σε ορισμένα από αυτά εξαντλούνταν και οι διαθέσιμες θέσεις στάθμευσης. Τα προηγούμενα χρόνια η ηχορύπανση αναγνωριζόταν ως σημαντικό πρόβλημα (εικ. 8,16), κυρίως για κατοίκους του κέντρου που έμεναν κοντά σε μεγάλες οδικές αρτηρίες. Τώρα επεκτεινόταν σταδιακά και προς ορισμένα προάστια. Οι νέοι των προαστίων φοβούνταν μη γίνουν τα προάστια μια νέα Αθήνα. Εξέφραζαν έτσι μια διακριτή προαστιακή ταυτότητα αντιθετική προς εκείνη του μαθημένου στη ρύπανση και το θόρυβο κατοίκου του κέντρου που απειλούνταν από την προαστιοποίηση.¹³⁶ Όμως, όλο και πιο πολλοί Αθηναίοι μετακόμιζαν. Για αυτούς, το κέντρο ήταν πλέον παρένθεση σε μια καθημερινότητα οργανωμένη από το «καθαρότερο» μετερίζι των προαστίων.

¹³³ Freeman, 'La Carrera', 2.

¹³⁴ Γιώργος Μαλούχος, «Τα βόρεια προάστια τώρα πιο κοντά στην Αθήνα», *Εικ*, 12/2/1986, 6-9.

¹³⁵ Ηλίας Γεωργάκης, «Συνεχές ωράριο στον 'πόλεμο' κατά του νέφους», *Τα Νέα*, 14/12/1987, 18.

¹³⁶ Τάκης Καμπύλης, «Το νέφος 'χτυπάει' και στα προάστια», *Τα Νέα*, 14/12/1987, 17. Πρβλ: Σ. Ρ., Μ. Χ., «Μαρούσι, πολιτιστική πρωτεύουσα της Αθήνας», *Για μια Πρωτοβουλία Νεολαίας στο Μαρούσι*, 2 (Οκτ 1985), 3. Σ. Ρ., «Θα μάθουμε να ζούμε (στα) εμπορικά κέντρα;», στο ίδιο. Χρόνης Σ., «Ο σώζων εαυτόν σωθήτω», *Ακροβασία στο Χαλάνδρι*, 9 (Μάρτης- Απρίλης 1988), 10-11.

Εικ. 8,16: Καταχώρηση του ΥΠΕΧΩΔΕ για το πρόβλημα της ηχορύπανσης: *ΗΗΦ* (Σεπτ 1987), 69.

Οι υποδομές που υποσχόταν ο Έβερτ, οι ανισόπεδοι κόμβοι και τα υπόγεια γκαράζ, ήταν ελκυστικές για τους ψηφοφόρους που συγκινούνταν από τη διευκόλυνση χρήσης του αυτοκινήτου στο κέντρο, χωρίς να επωμίζονται άμεσα το οικολογικό κόστος της επιλογής. Τα παλιά τους διαμερίσματα, που μετά το 1990 ενοικιάζονταν στους μετανάστες και δεν έμεναν άδεια. Πλέον δεν ήταν κάτοικοι, αλλά επισκέπτες στα θέατρα, τα μπαρ και τα μαγαζιά του κέντρου. Η αντίληψη του Έβερτ περί σύγχρονης πόλης έβρισκε απήχηση σε καταναλωτές που συνέδεαν τις επισκέψεις τους στο κέντρο με τις οικονομίες της απόλαυσης. Έτσι, το ενδιαφέρον για την οικολογία εξελισσόταν σε δευτερεύον στοιχείο των σύγχρονων αστικών ταυτοτήτων, μηχανισμό αυτοεπιβεβαίωσης και επικοινωνιακή στρατηγική: μεταφραζόταν σε ψήφο, όσο και (συχνά ακριβό) μπλουζάκι και εντασσόταν έτσι σε μια σημειολογία, όπου το αίτημα για καλοπέραση συνυπήρξε με την προσπάθεια να αποενοχοποιηθεί η διεκδίκηση του. Οι πολιτικές χρήσεις της οικολογίας στη συγκυρία του 1988-89 δείχνουν την εμπορευματοποίηση σημείων της μιας πρώην πλέον αριστερόστροφης σημειολογίας. Επιπλέον, η παράλληλη χρήση δεξιών και αριστερών επικοινωνιακών εργαλείων από πολιτικούς, όπως ο Έβερτ, δείχνει ότι πλέον ορισμένες διαχωριστικές γραμμές είχαν υποχωρήσει. Στο πλαίσιο αυτό, θεματικές όπως η οικολογία αναδεικνύονταν ως πρόσφορα πεδία για την άσκηση επικοινωνιακής πολιτικής.

Η νέα υφολογία ζωής: όρια της επιτυχίας, ανησυχίες, αντιδράσεις

Γεννημένος το 1954, δεύτερο παιδί μιας οικογένειας από το Βόλο, ο Πέτρος Κωστόπουλος αποτελεί εκπρόσωπο της γενιάς του Πολυτεχνείου.¹ Η Μεταπολίτευση τον βρίσκει φοιτητή στην Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Πειραιά (ΑΒΣΠ). Το 1974 εντάσσεται στο ΠΑΣΟΚ και λίγο αργότερα πηγαίνει στο Παρίσι για μεταπτυχιακές σπουδές όπου διατελεί πρόεδρος των Ελλήνων φοιτητών. Το 1981, μετακομίζει στις Βρυξέλλες και εργάζεται στην ελληνική αποστολή στην ΕΟΚ. Το 1984, επιστρέφει στην Αθήνα και εργάζεται στη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αναλαμβάνοντας και τη διοργάνωση της Μπιενάλε Θεσσαλονίκης.² Περίπου τότε γνωρίζεται με τον Άρη Τερζόπουλο, γιο του εκδότη Ευάγγελου Τερζόπουλου, και αναλαμβάνει να δημιουργήσει ένα νέο περιοδικό. Το περιοδικό ονομάστηκε *Κλικ* και πρότυπο του ήταν το γαλλικό *Actuel* του Jean François Bizot, συγγραφέα και δημοσιογράφου και μορφής των εναλλακτικών μέσων ενημέρωσης στη Γαλλία. Από εύπορη αριστερή οικογένεια, ο Bizot, που είχε συμμετάσχει γαλλικό Μάη, στο τέλος της δεκαετίας του 1960 δημιούργησε ένα έντυπο αφιερωμένο στις υποκουλτούρες, το οποίο σημείωσε επιτυχία στη δεκαετία του 1970. Επίσης, πειραματίστηκε στο ραδιόφωνο δημιουργώντας το Radio Nona, ένα σταθμό προσανατολισμένο προς τη νιου-γουέιβ, τη χιπ-χοπ και την ηλεκτρονική μουσική, τρία είδη μουσικής με μικρή απήχηση στη Γαλλία έως τότε.³

Ο Κωστόπουλος πείθει τον Τερζόπουλο να ρισκάρει μια επένδυση 20 εκατομμυρίων δραχμών δημιουργώντας έναν τίτλο στο πρότυπο του *Actuel*.⁴ Από τον Απρίλιο του 1987, όταν εκδόθηκε το πρώτο τεύχος, στο *Κλικ* συναντήθηκε εμφαντικά ο πολιτικός λόγος με τη νέα υφολογία ζωής. Ωστόσο, δεν ήταν το *Κλικ* το έντυπο που έφερε τη νέα υφολογία ζωής στην Ελλάδα. Αυτή είχε εμφανιστεί σε γυναικεία περιοδικά, όπως το *Cosmopolitan*, από την αρχή της δεκαετίας του 1980. Η αίσθηση που προκάλεσε το *Κλικ* στηριζόταν στον τρόπο που ιδεολογικοποιούσε τις πολιτικές της κατανάλωσης και στις ριζοσπαστικές του θέσεις για τη σεξουαλικότητα: μάλιστα, τον Ιούλιο του 1987 το περιοδικό έδωσε δώρο ένα προφυλακτικό με κάθε τεύχος, κίνηση καθοριστική για την επιτυχία του, σύμφωνα με τον Τερζόπουλο.⁵

¹Για τα πολλαπλά νοήματα του όρου: Κατερίνα Λαμπρινού, «Η 'γενιά του Πολυτεχνείου' στο καλειδοσκόπιο της Μεταπολίτευσης' στο Αυγερινός κ.α., *Μεταπολίτευση*, 151-168.

² Πάνος Παπαδόπουλος, «Ο άλλος Πέτρος Κωστόπουλος», *ΒτΚ*, 1/3/2012, <http://www.tovima.gr/media/article/?aid=446160> (30/12/2013).

³Για τον αντίτυπο του *Actuel*: Perrine Kervan και Anaïs Kien, *Les années actuel. Contestations rigolardes et aventures modernes*, Μασσαλία, Le mot et le reste, 2010.

⁴Άρης Τερζόπουλος, «Η άνοδος και η πτώση του Πέτρου Κωστόπουλου», <http://www.tlife.gr/news/70/news-kwstopoulos/0-29937>, 30/3/2012 (1/4/2014).

⁵ Τερζόπουλος, «Η άνοδος».

Ορισμένες αναλύσεις τοποθετούν την εμφάνιση της νέας υφολογίας ζωής το 1985, χρονιά που εκδόθηκε το *Playboy*, του πρώτου ανδρικού περιοδικού ποικίλης ύλης στην Ελλάδα.⁶ Θα υποστήριζα ότι οι ρίζες του φαινομένου βρίσκονται στην έκδοση του *Cosmopolitan* το 1979, περιοδικού που, σύμφωνα με τη διευθύντρια του, απευθυνόταν στη «δραστήρια, ζωντανή γυναίκα που έχει δική της προσωπικότητα [...] παντρεμένη ή ανύπαντρη, αλλά που έχει επίγνωση της δικής της ατομικότητας, που έχει παιδιά ή δεν έχει, που [...] δουλεύει σαν άνδρας αλλά δε θέλει να χάσει τίποτα από τα στοιχεία που την κάνουν 'θηλυκιά' επειδή απλούστατα δεν αισθάνεται καθόλου, μα καθόλου υποδεέστερη για το λόγο αυτό».⁷ Το περιοδικό ακολούθησε μια διεθνώς πετυχημένη συνταγή προσαρμοσμένη στο ελληνικό συμφραζόμενο, καθώς οι Ελληνίδες αναγνώστριες δεν ταυτίζονταν με το αμερικανικό πρότυπο της λευκής, επιτυχημένης γυναίκας που πρόβαλε το περιοδικό στις Ηνωμένες Πολιτείες.⁸ Το *Cosmopolitan* διατύπωσε ένα λόγο που ακολουθήθηκε διεθνώς από πολλά περιοδικά συνδέοντας τις δυναμικές θηλυκότητες με την κατανάλωση σε συνθήκες ενίσχυσης της πίστης στην ελεύθερη οικονομία που επιτάθηκαν διεθνώς, κυρίως μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου.⁹ Το περιοδικό πρόβαλε ακριβά προϊόντα και υπηρεσίες και υπερασπιζόταν έναν καταναλωτικό κοσμοπολιτισμό διακριτικό των ανώτερων στρωμάτων, όπως τα ταξίδια στο εξωτερικό για ψώνια.¹⁰ Ταυτόχρονα, παρουσίαζε την κοινωνική τάξη ως μια εύπλαστη ταυτότητα που μπορούσε να προσδιορίζεται διαρκώς εκ νέου, μέσω επιτελεστικών τακτικών και επιλογών στο πεδίο της πολιτισμικής κατανάλωσης. Επιπλέον, διεκδίκησε μια υπέρ του σεξ φεμινιστική ταυτότητα, ορίζοντας τη σεξουαλική ελευθεριότητα ως προϋπόθεση της γυναικείας χειραφέτησης.¹¹ Έτσι, ο φεμινισμός του μάλλον δεν έθιγε την πατριαρχική κοινωνική δομή: επέκρινε τους άνδρες που εμπόδιζαν τη γυναικεία χειραφέτηση αντιμετωπίζοντας το φεμινισμό ως ένα σύνολο διεκδικήσεων που αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά τη σεξουαλικότητα και τη κατανάλωση. Η ταυτότητα αυτή υποστηριζόταν με άρθρα για θέματα που απασχόλησαν διεθνώς τη φεμινιστική σκέψη στη δεκαετία του 1980, όπως η αντισύλληψη, η έκτρωση και την εκτός γάμου

⁶ Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο δίκτυο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2004, 570-576.

⁷ Κατερίνα Δασκαλάκη, «Μεταξύ μας», *Cos* (Οκτ 1979), 1.

⁸ Kathryn McMahon, 'The 'Cosmopolitan' Ideology and the Management of Desire', *The Journal of Sex Research*, 27/3 (1990), 381-396.

⁹ Βλ: Marnina Gornick, 'Between 'Girl Power' and 'Reviving Ophelia': Constituting the Neoliberal Girl Subject', *NWSA Journal*, 18/2 (2006), 1-23. Michelle S. Bee, 'Interrogating Girl Power: Girlhood, Popular Media and Postfeminism', *Visual Arts Research*, 37/2 (2011), 28-40.

¹⁰ Ισαβέλλα Παπαζήση, «Γιορτές, ταξίδια, ψώνια στο εξωτερικό», *Cos* (Δεκ 1980), 26-28. Πρβλ: Craig Calhoun, 'The Class Consequence of Frequent Travelers: Toward a Critique of Actually Existing Cosmopolitanism', *The South Atlantic Quarterly*, 101/4 (2002), 869-897. McElroy, *XXX: A Woman's Right to Pornography*.

¹¹ Ενδεικτικά: «Η ζωή μετά το διαζύγιο. Προσοχή: μην μπειτε στο ψυγείο», *Cos* (Οκτ 1979), 87-89, 118, 126. «Τι θέλουν οι γυναίκες να γνωρίζουν για το σεξ», στο ίδιο, 97-99. Joyce Brothers, «Σεξ αντικείμενα γένους αρσενικού», *Cos* (Απρίλιος 1981), 40-44. Lisa Interollo, «Σημαδέψατε και σκοπεύσατε», *Cos* (Απρίλιος 1981), 40-44. Ouellette, 'Inventing' 367.

μητρότητα.¹² Τον 1984, δημοσίευσε μια λίστα γυναικείων οργανώσεων προτρέποντας τις αναγνώστριες του να επιδιώξουν επαφή μαζί τους. Η λίστα περιλάμβανε γνωστές γυναικείες οργανώσεις, όπως η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας και η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, όσο και ομάδες ειδικού και τοπικού ενδιαφέροντος, όπως η Ομάδα Ανύπαντρων Γυναικών και η Ομάδα Γυναικών Αμπελοκήπων.¹³

Όπως συνέβη και στην Πορτογαλία όπου τα περιοδικά αναδείχθηκαν σε διακινητές λόγων για τους σύγχρονους τρόπους ζωής της δεκαετίας του 1980, τα γυναικεία περιοδικά διακινούσαν ετερογενείς και αντιθετικούς λόγους που ανέπτυσαν πολυεπίπεδες σχέσεις με τα ακροατήρια.¹⁴ Επιπλέον, ακολουθώντας ένα μοτίβο κοινό σε πολλές χώρες και εκτός Ευρώπης (π.χ. η Ιαπωνία) διακινούσαν εικόνες προορισμένες να συγκινήσουν κυρίως αναγνώστες των πόλεων.¹⁵ Το 1987, μια έρευνα έδειχνε ότι το προφίλ των αναγνοστριών του ελληνικού *Cosmopolitan* και άλλων περιοδικών παρόμοιου ύφους δεν ταίριαζε ιδιαίτερα με τις εικόνες ευμάρειας που διακινούσαν τα έντυπα: λίγες αναγνώστριες γυμνάζονταν, αρκετές δήλωναν ότι ακολουθούσαν τη μόδα και έβγαιναν για διασκέδαση, αλλά αισθητά λιγότερες είχαν ένα πραγματικά ακριβό στυλ ζωής: 30% θεωρούσε σημαντικές τις επισκέψεις σε ακριβά εστιατόρια και ξενοδοχεία, ενώ μόλις μια στις επτά είχε ταξιδέψει στο εξωτερικό (πιν 9,1).

Πίνακας 9,1: Βασικά χαρακτηριστικά τρόπου ζωής αναγνοστριών γυναικείων περιοδικών.

	Cosmopolitan	Μία	Γυναίκα
Είμαι φιλάρεσκη	48%	45%	44%
Είμαι 25-34 ετών	33%	19%	24%
Ακολουθώ τη μόδα με λογική	87%	85%	85%
Ακούω πολύ μουσική	46%	38%	23%
Αξίζει να πληρώσω κάτι παραπάνω για ένα ρολόι	28%	25%	23%
Κάνω σπορ	31%	21%	14%
Μου αρέσει πολύ να	67%	57%	63%

¹² «Αντισύλληψη 1980», *Cos* (Νοε 1979), 56-60. «Εργαζόμενη μητέρα: όχι αλλιώς από τις άλλες», *Cos*(Δεκ. 1979), 51-55, 133-134. Janet Spacer King, «Ο νευρικός κλωνισμός που ακολουθεί μια έκτρωση», *Cos* (Ιαν. 1981), 41, 48-49. Στέλλα Βασάκη, «Αμβλώσεις: ναι, τότε, γιατί», *Cos*(Μάρτ 1984), 34-35, 49. Αγνή Παπανδρέου, «Ανύπαντρες, εργαζόμενες μητέρες», *Cos*(Μάης 1984), 118-120

¹³ «Γυναικείες οργανώσεις», *Cos* (Μάρτ 1984), 43-44. Στο αφιέρωμα περιλαμβάνονταν δεκάδες οργανώσεις που για λόγους οικονομίας χώρου δε γίνεται να παρατεθούν εδώ.

¹⁴ Ana Rita Conde Dias κ.α., 'From 'Chastity as a Gift' to 'Doing It As a Sign of Love': A Longitudinal Analysis of the Discourses on Female Sexuality in Popular Magazines in Portugal', *SAGE Open*, 2 (2012), 1-13. Πρβλ: Bonali, 'Leafing'.

¹⁵ Sakamoto, 'Reading'. Janice Winship, *Inside Women's Magazines*, Λονδίνο, Pandora, 1997.

αγοράζω πράματα			
Καπνίζω πολύ	12%	8%	5%
Βγαίνω πολύ τακτικά έξω για διασκέδαση	58%	48%	39%
Αξιίζει να πληρώσω κάτι παραπάνω για ένα δώρο	28%	21%	20%
Καλώ φίλους σπίτι μου	48%	56%	36%
Έχω ταξιδέψει στο εξωτερικό τουλάχιστον μια φορά	19%	10%	16%
Είμαι ανύπαντρη	57%	52%	35%
Είμαι χωρισμένη	6%	2%	5%
Είμαι παρορμητική	54%	53%	51%
Μιλώ ξένες γλώσσες	78%	75%	57%
Διαβάζω πολύ	39%	38%	25%
Αξιίζει να πληρώσω κάτι παραπάνω για ένα καλό ξενοδοχείο ή εστιατόριο	36%	29%	27%

Πηγή: Έρευνα αναγνωσιμότητας και εικόνας περιοδικών *3DBold*, Αθήνα, 1987 στο: «Εγώ και το *Cosmopolitan*», *Cosmopolitan* (Δεκ 1987), 7-11. Πρβλ: «Η κοσμογυναίκα», *Cos* (Αύγ 1988), 68-77.

Πίνακας 9,2: Κατηγοριοποίηση ύλης γυναικείων περιοδικών πριν την εμφάνιση της νέας υφολογίας ζωής. Σύγκριση έξι δημοφιλών τίτλων (1979).¹⁶

Τίτλος	Περιοδικότητα	Κυκλοφορία σε Αθήνα και Πειραιά	Έτος Ίδρυσης	Ενημέρωση	Ψυχαγωγία	Πρακτικά Θέματα / Οδηγίες	Άλλα
<i>Γυναίκα</i>	15ήμερο	73.000	1949	52%	13%	33%	2%
<i>Πάνθεον</i>	15ήμερο	43.000	1950	60%	10%	30%	-
<i>Φαντάζιο</i>	7 μέρες	50.000	1968	19%	62%	17%	2%
<i>Ντόμινο</i>	7 μέρες	48.000	1965	-	74%	23%	3%
<i>Βεντέτα</i>	7 μέρες	30.000	1958	-	80%	16%	4%
<i>Ρομάντσο</i>	7 μέρες	80.000	1934	23%	56%	7%	4%

¹⁶ Για μια συγκριτική εικόνα του τοπίου στο τέλος της δεκαετίας του 1980 πρβλ: «Αναγνωσιμότητα περιοδικών των τελευταίων 4 εβδομάδων», *ΟΔΙ989*, Αθήνα, Infopublica, 1989, 225.

Πηγή: Μαριλίτσα Μητσού-Παππά, «Το ιδεολογικό περιεχόμενο του ‘γυναικείου’ τύπου. Μια πρώτη προσέγγιση», *Δίην. Φεμινιστικό Περιοδικό*, 1 (Ιαν 1979), 66-73.

Το *Cosmopolitan* άλλαξε το τοπίο. Σύμφωνα με τη Μαριλίτσα Μητσού, έως το 1978, τα γυναικεία περιοδικά χωρίζονταν σε περιοδικά μόδας, ποικίλης ύλης, με έμφαση σε ενημέρωση και ψυχαγωγία, ψυχαγωγικά (που περιλάμβαναν αρκετά αισθηματικά αναγνώσματα) και εκείνα που απευθύνονταν και σε άντρες. Άρα, καθώς αρκετά έντυπα που αυτοχαρακτηρίζονταν ως γυναικεία διαβάζονταν και από άνδρες η διάκριση ανδρικού και γυναικείου τύπου ήταν, ως ένα βαθμό, πλασματική.¹⁷ Η θεματολογία των περιοδικών διαχωριζόταν σε τρεις ενότητες: την ενημέρωση που έδινε έμφαση στα καλλιτεχνικά θέματα, την ψυχαγωγία μέσω ρομάντζων, και τα πρακτικά θέματα που αφορούσαν μόδα, διακόσμηση και μαγειρική. Το *Cosmopolitan* προετοίμασε το έδαφος για την επιτυχία της νέας υφολογίας ζωής, αλλά μάλλον δεν προκάλεσε μεγάλη αίσθηση στα πρώτα του βήματα, καθώς η μεταλλαγή ενός μιντιακού τοπίου χρειάζεται χρόνο. Πάντως, ορίζοντας την αλλαγή ως συνεκδοχή μετασχηματισμών, η διάδοση της νέας υφολογίας ζωής μπορεί να ιδωθεί ως διαδικασία που ξεκινά το 1979 και διατρέχει τη δεκαετία.¹⁸

Στη μεταβατική συγκυρία της δεκαετίας του 1980 όσα καθιερωμένα έντυπα και εκδότες δεν προσαρμόστηκαν αντιμετώπισαν προβλήματα. Το εβδομαδιαίο *Ρομάντζο* του Νίκου Θεοφανίδη, που ιδρύθηκε το 1934, είναι χαρακτηριστική περίπτωση. Στη δεκαετία του 1960, τυπωνόταν σε τιράζ 300.000 τευχών, το 1979 σε τιράζ 225.000 και το 1985 πουλούσε περίπου 92.000 ανάτυπα.¹⁹ Αργότερα, ο τίτλος αγοράστηκε από το Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη (ΔΟΛ), μετεξελίχθηκε ανεπιτυχώς σε λαιψτάιλ έντυπο και το 1990 ανέστειλε τη λειτουργία του. Ενώ ως το 1985 η νέα υφολογία ζωής απευθύνονταν κυρίως σε γυναίκες, έκτοτε απέκτησε απήχηση και σε άνδρες, κυρίως κατοίκους της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης έως 34 ετών, εκφράζοντας μια ανάλογη διεθνή τάση που γνώρισε επιτυχία σε χώρες όπως η Βρετανία.²⁰ Τα έντυπα υποστήριζαν ότι ήταν φορείς του νέου που συχνά απέφευγαν να ορίσουν. Ο Τερζόπουλος έλεγε ότι οποιοσδήποτε γνώριζε ανάγνωση ήταν δυνητικός αναγνώστης του *Κλικ*. Ο Κωστόπουλος περιέγραφε το δυνητικό κοινό τόσο αφαιρετικά, ώστε σχεδόν κάθε αναγνώστης να αναγνωρίζει τον εαυτό του σε αυτό: «Διεκδικούμε [...] σαν αναγνώστες, αυτούς που δε φοβούνται να δούνε ότι η ζωή δεν είναι χολιγουντιανό σήριαλ ή έργο σοσιαλιστικού ρεαλισμού»²¹.

¹⁷ Μητσού, «Το ιδεολογικό περιεχόμενο».

¹⁸ Δανείζομαι το επιχείρημα για την αλλαγή από το: Κορνέτις, ‘1968’, 57.

¹⁹ Νίκος Μπακουνάκης, «Ήταν κάποτε το ‘Ρομάντζο’», *ΒτΚ*, 8/12/2013, <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=546127> (5/3/2014). Μητσού, «Το ιδεολογικό», 71. «Μέση κυκλοφορία 1985», *ΟΔ5/3*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1986, 148.

²⁰ Mort, *Cultures*. Nixon, *Hard Looks*, Edwards, *Men*., Fraterrigo, *Playboy*, για την προγενέστερη διάδοση αντίστοιχων λόγων στην Αμερική.

²¹ Άρης Τερζόπουλος, «Κλικ», *Κλικ* (Απρ 1987), 3. Πέτρος Κωστόπουλος, «Περιεχόμενα», *στο ίδιο*, 4-5.

Σταδιακά, η διάθεση αυτή άλλαξε και το περιοδικό διεκδίκησε πιο συγκεκριμένα ακροατήρια. Μετά το 1988, το λεξιλόγιο των περιοδικών έγινε πιο αιχμηρό απέναντι σε όψεις της μεταπολιτευτικής εμπειρίας. Το 1988, τη στιγμή που ξεσπούσε το Σκάνδαλο Κοσκωτά, ο συντάκτης Φώτης Γεωργελές έδινε το στίγμα αυτής της προσέγγισης ως εξής:

Η γενιά του 1-1-4 έζησε πάρα πολύ μέσα στην κακομοιριά της νεοελληνικής πραγματικότητας για να μπορέσει να ξεφύγει από τη μιζέρια. Τώρα η υπόθεση Κοσκωτά καθάρισε και με τη γενιά του Πολυτεχνείου. Οι ήρωες του '73 έγιναν υπάλληλοι, διευθυντές, στελέχη, ηγερίες του μεγαλύτερου απατεώνα στην ελληνική ιστορία. Οι συντονιστικές επιτροπές έγιναν «Εταιρία Ηρώων Πολυτεχνείου Α.Ε». Μας ξεφτίλισε όλους. [...] Η ξεφτίλα αυτής της ιστορίας είναι γενική. Και από μια άποψη ο ρόλος του Κοσκωτά ήταν και θετικός. Μετά το ΠΑΣΟΚ ήταν η δεύτερη αιτία για την κατεδάφιση όλων των αυταπατών.²²

Εικ 9,1: Αναπαράσταση της αριστερής ιδεολογίας ως στριπτιζέζ από το περιοδικό *Κλικ*: Πέτρος Κωστόπουλος, «Να γυρίσει ο τροχός, να μπιπ και ο φτωχός. 1980-1990: από την ιδεολογία της μιζέριας στις τηλεμπλόφες», *Κλικ* (Ιαν 1990), 186-187.

²²Φώτης Γεωργελές, «Μας ξεφτίλισες όλους, γιατί;», *Κλικ* (Νοέ 1988), 3. Πρβλ: «Μανιφέστο», *Κλικ* (Οκτ 1988), 18-19. Πέτρος Κωστόπουλος, «Να γυρίσει ο τροχός, να μπιπ και ο φτωχός. 1980-1990: από την ιδεολογία της μιζέριας στις τηλεμπλόφες», *Κλικ* (Ιαν 1990), 180-187.

Εικ 9,2: Φωτογραφία νέων που παίζουν τάβλι σε αφιέρωμα του *Κλικ* στη νεανική πολιτικοποίηση: Έρευνα της ICAP-GALLUP. Γκάλοπ στους φοιτητές: είναι πρωτοπορία ή άσχετοι;», *Κλικ* (Ιαν 1988), 22-27

Η κριτική προς το αξιακό σύστημα της Μεταπολίτευσης συχνά προκλητική οπτικά (εικ 9,1 και 9,2), στηλίτευε τη συμμετοχή σε κόμματα και φοιτητικές παρατάξεις.²³ Η πολιτική παρουσιαζόταν ως ένα πρωτίστως επικοινωνιακό ζήτημα.²⁴ Υποστηριζόταν ότι η ελληνική κοινωνία μετέβαινε προς μια μεταπολιτική εποχή, όπου ρευστές συλλογικότητες συγκροτημένες στη βάση της αισθητικής και του στυλ - «φυλές», με τον όρο των Mafessoli και Bennett - θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο.²⁵

Πίνακας 9,3: Αποτελέσματα φοιτητικών εκλογών, 1980-1987

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
ΠΑΣΠ	25,68	25,50	26,30	24,50	25,50	27,38	20,43	18,27
ΔΑΠ	10,00	11,90	12,70	18,10	22,70	27,23	28,29	31,38
ΠΚΣ	30,20	31,60	31,30	30,30	28,70	26,90	29,13	30,38
ΔΑ.ΔΕ	7,90	9,60	13,60	14,60	13,30	12,24	10,14	7,96
Συσπειρ.				4,50	3,71	3,02	3,48	4,11
ΑΔΗΚ							1,46	0,92
Ψηφίσαντες	51.517	48.711	53.056	57.845	73.700	84.700	87.700	80.258

Πηγή: Γιώργος Λακόπουλος, «Φάκελος: Φοιτητικές εκλογές», *ΒτΚ*, 13/3/1988, 36-37.

Ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος συσχετίζει την επιτυχία της νέας υφολογίας ζωής με μια στροφή της νεολαίας προς τον ατομικισμό και τη Δεξιά μετά το 1985-86, κάτι που επικυρώνεται και από τα αποτελέσματα των φοιτητικών εκλογών (πιν. 9,3).²⁶ Οντως, ορισμένα λαιφστάιλ έντυπα στελεχώνονταν από πολύ νέους συντάκτες που ενδιαφέρονταν προσωπικά για τις νέες τάσεις ζωής. Ωστόσο, θα διαφωνούσα ότι η νέα υφολογία ζωής ευνόησε τη Νέα Δημοκρατία. Παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις της, η νέα υφολογία ζωής εξέφραζε το αίτημα συμμετοχής σε μια δυτικοτρόπη

²³ Στο ίδιο. «Φεστιβάλ νεολαιών», *Κλικ* (Οκτ 1987), 14-15.

²⁴ Στέλιος Κούλογλου, «Ο δεκάλογος του καλού ψηφοφόρου», *St* (Ιούν 1989), 62-63. Θανάσης Λάλας, Λάμπης Ταγματάρχης, «Ένα κόμμα προϊόν, ένα ακόμα προϊόν», *St* (Ιούν 1989), 69-74. Φώτης Γεωργελές, «Οι εκλογές στον τοίχο», *Κλικ* (Ιούνιος 1989), 90-95

²⁵ Mafessoli, *Le temps*. Bennett, 'Subcultures'.

²⁶ Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα*, 473-474. Μιχάλης Δημητρίου, «Γιατί ψήφισαν έτσι οι δεκαοχτάρηδες», *ΒτΚ*, 10/4/1983, 3. Γιώργος Λακόπουλος, «Γιατί οι φοιτητές ψήφισαν δεξιά», *ΒτΚ*, 20/3/1988, 36-37. Αφροδίτη Κουρεμένου, «Η ΔΑΠ ξεπέρασε το 40%», *Καθ*, 15/4/1989, 3. Γιάννης Λοβέρδος, «Η ΔΑΠ-ΝΔΦΚ δίνει 50% στη ΝΔ», *Καθ*, 16/4/1989, 3.

νεωτερικότητα μη συμβατή με την κυρίαρχη φυσιογνωμία της Νέας Δημοκρατίας, παρότι η τελευταία, όντως, προσπαθούσε να προβάλλει ένα πιο φιλελεύθερο προφίλ μετά το 1984.²⁷ Τα λαιψτάιλ περιοδικά, όπως το *Playboy* και το *Κλικ*, υποστήριζαν την ελεύθερη έκφραση των σεξουαλικότητων, επέκριναν περιορισμούς που απέρρεαν από τη θρησκευτική πίστη και έβλεπαν θετικά την παγκοσμιοποίηση του μιντιακού συστήματος. Γενικότερα, η νέα υφολογία ζωής προέβαλε πολιτικούς που διεκδικούσαν το προφίλ του νέου από διάφορα κόμματα, όχι πάντα διακριτικά: για παράδειγμα, η συστηματική προβολή ορισμένων πολιτικών, όπως ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος, προκαλούσε αντιδράσεις.²⁸ Η ανησυχία που προκάλεσε εδραζόταν στο ότι δε χρησιμοποιούνταν το κυρίαρχο πολιτικό λεξιλόγιο, στοιχείο πολύ αισθητό στο *Κλικ*. Όπως υποστηρίζει μια πληροφορήτρια, φοιτήτρια, εργαζόμενη και τακτική αναγνώστρια του *Κλικ* στα πρώτα του βήματα, η επιτυχία του στηρίχθηκε στην ικανότητά του να αντιλαμβάνεται αλλαγές που εξελίσσονταν στις μικροκλίμακες της καθημερινής εμπειρίας και να τις κωδικοποιεί ως ανερχόμενες τάσεις, χρησιμοποιώντας ένα φρέσκο λεξιλόγιο που μαγνήτιζε το νεανικό ενδιαφέρον.²⁹

«Το *Κλικ* το διάβαζα. [...] Ήταν σοκαριστικό. Δεν υπήρχαν τέτοια έντυπα. Δηλαδή, ήταν επανάσταση [...] Μιλούσε πιο ανοιχτά για τη σεξουαλικότητα και αποενοχοποιούσε τη διασκέδαση. [...] Νομίζω η επιτυχία του ήταν αυτή. Και ίσως κάπου και το ύφος του λόγου που χρησιμοποιούσαν. [...] κωδικοποίησε σλόγκαν τα οποία χρησιμοποιούσαμε. Ατάκες. Ξαφνικά έγιναν εμβλήματα» (Μ. Α., Σντ).

²⁷ Dimitris K. Katsoudas, 'New Democracy: In or Out Social Democracy?', στο Speros Vryonis (επιμ.), *Greece on the Road to Democracy. From the Junta to PASOK, 1974-1986*, Νέα Υόρκη, Aristide D. Karatzas, 1986, 1-14. Του ίδιου, 'The Conservative Moment and the New Democracy: From Past to Present' στο Kevin Featherstone και Dimitris K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece Before and After the Colonels*, Λονδίνο και Σίδνεϊ, Croom Helm, 1987, 85-111.

²⁸ Γιώργος Τράγκας και Ανταίος Χρυσοστομίδης, «Η Συνέντευξη του μήνα: Μιλτιάδης Έβερτ», *Py* (Φεβρ 1986), 31-35. «Πέντε υποψήφιοι: 17 ασυνήθιστες ερωτήσεις», *Py* (Μάης 1989), 83-89. Λάμπης Ταγματάρχης, «Πώς φαντάζεστε το ψηφοφόρο σας», *St* (Νοέ 1989), 99-104. Πέτρος Κωστόπουλος, Στέλιος Κούλογλου (επιμ.), «Έβερτ, Γ. Παπανδρέου, Ανδριανόπουλος, Λαλιώτης. Όσα θέλατε να μάθετε και κανείς δε ρώτησε», *Κλικ* (Σεπτ 1987), 20-29. Ανδρέας Ανδριανόπουλος, «Η ηθική ανωτερότητα του καπιταλισμού», *Py* (Μάης 1988), 65-67. Για επιστολές που επικρίνουν την επιλογή αυτή των περιοδικών βλ. ενδεικτικά: Αναστάσιος Μουρατίδης, «Περί πολιτικής», *Py* (Μάης 1986), 6. Γιώργος Παπαντώνης, «Μια απάντηση στον Ανδρέα Ανδριανόπουλο», *Py* (Ιούλ 1988), 8. Ν. Π., «Θέλετε λογοκρισία», *Cos* (Ιαν 1986), 136.

²⁹ Γιάννης Νενές, «Νεότατο λεξικό της ελληνικής γλώσσας», *Κλικ* (Αύγ 1990), 181-184.

Εικ 8,3: Εξώφυλλο του πρώτου δίσκου του συγκροτήματος Μουσικές Ταξιαρχίες (1982).

Η διαφορά επικοινωνιακών κωδικών που κεφαλαιοποίησε η νέα υφολογία ζωής, εντοπίζεται σε ποικίλα πολιτισμικά προϊόντα που κανονικοποίησαν τη χρήση πιο ριζοσπαστικών εκφραστικών μέσων μετά το 1980. Στο πλαίσιο αυτό, λέξεις της νεανικής αργκό αντιμετωπίστηκαν διαφορετικά. Αν λέξεις όπως οι *μαλάκας*, *πούστης* ή *γαμώτο* εμφανίζονταν σε πολλές ταινίες ως στοιχείο του τρόπου ζωής μιας νεολαίας που ήθελε να προκαλεί και να διαφοροποιείται γλωσσολογικά από τους μεγαλύτερους. Σταδιακά, η λεκτική ελευθεριότητα αποσυνδέθηκε από τις περιθωριακές ταυτότητες. Σε τηλεοπτικές σειρές του τέλους της δεκαετίας, όπως *Οι αυθαίρετοι*, η αθυροστομία παρουσιάζεται ως στοιχείο των επικοινωνιακών κωδικών των μεσηλικών. Οι εξελίξεις στο χώρο της τέχνης είναι ενδεικτικές. Το 1980, δημιουργήθηκαν οι Μουσικές Ταξιαρχίες, ένα ροκ συγκρότημα που τοποθετούσε την καλλιτεχνική πρόκληση ως συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του. Πρωτοεμφανίστηκαν στο Skylab στην Πλάκα το 1980 και μαζί με άλλους μουσικούς της εποχής, όπως ο Παύλος Σιδηρόπουλος, εισήγαγαν την αθυροστομία ως αποδεκτό εκφραστικό μέσο κοινωνικής κριτικής. Γεννημένοι στη δεκαετία του 1950, αμφισβητούσαν εκ των έσω το κυρίαρχο γλωσσάρι πολιτικής κριτικής που χρησιμοποιούσαν πολλοί από τη γενιά τους, που ήδη έλεγχε αξιοπρόσεκτο τμήμα της δημόσιας σφαίρας. Ο πρώτος δίσκος τους κυκλοφόρησε το 1982 με ένα ιδιαίτερα προκλητικό εξώφυλλο (εικ 9,3) και συνοδευόταν από ένα φωτορομάντζο με τη συμμετοχή του πρωταγωνιστή ταινιών πορνό Κώστα Γκουσγκούνη. Η πορεία «μιας από τις πιο ελπιδοφόρες μπάντες στην Ελλάδα» δείχνει αλλαγές στο πεδίο της καλλιτεχνικής έκφρασης μετά το 1980.³⁰ Ακροβατώντας ανάμεσα στην πολιτική διαμαρτυρία, την κοινωνική κριτική και τη σάτιρα, το συγκρότημα καθιέρωσε νέα εκφραστικά μέσα, στα οποία η βωμολοχία είχε κεντρικό ρόλο.

³⁰ Το παράθεμα από το: Νίκος Πολίτης, «Μουσικές Ταξιαρχίες», *HHF*, (Δεκ 1981), 31.

Πριν την άνοιξη του 1980 το συγκρότημα είχε δώσει επιτυχημένες συναυλίες στην Αθήνα. Στις 19 Απριλίου είχε προγραμματιστεί συναυλία στην Καρδίτσα. Μετά από καταγγελία, τα μέλη του γκρουπ συνελήφθησαν, δικάστηκαν για περιύβριση αρχής και εξύβριση θείων και καταδικάστηκαν σε φυλάκιση 54 μηνών με αναστολή.³¹ Η είδηση προκάλεσε αντιδράσεις εκτοξεύοντας τη δημοφιλία του γκρουπ στην Αθήνα. Στους επόμενους μήνες έδωσαν συναυλίες στο Skylab και το Αχ Μαρία με τεράστια επιτυχία.³² Η δευτεροβάθμια εκδίκαση της υπόθεσης στο Εφετείο Λάρισας τον Ιανουάριο του 1982 απασχόλησε την κοινή γνώμη. Αν και ο εισαγγελέας χαρακτήρισε τη συναυλία του 1980 «ρεσιτάλ βωμολοχίας και χυδαιολογίας» στο οποίο «ακούστηκαν τραγούδια [...] με περιεχόμενο και ατμόσφαιρα χαμαιτυπείου [...] που το περιεχόμενο τους τραυματίζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια», οι κατηγορούμενοι αθώωθηκαν.³³

Από μικροπολιτική σκοπιά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι καθώς το γεγονός είχε πάρει δημοσιότητα, το ΠΑΣΟΚ, που είχε προεκλογικά υποσχεθεί την κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας, πιθανά δεν ήθελε να επικυρώσει μια απόφαση που είχε ξεσηκώσει τόσες αντιδράσεις αμέσως μόλις είχε αναλάβει την εξουσία. Ευρύτερα, το ζήτημα αφορά την αναθεώρηση των επικοινωνιακών οικειοτήτων μετά το 1980, που είναι εμφανής σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην κανονικοποίηση της χρήσης της λέξης *μαλάκας*. Η λέξη είχε μεταφερθεί από τη νεανική ιδιόλεκτο στο ευρύτερο λεξιλόγιο πριν το 1980. Ωστόσο, η διάδοσή της απηχεί τη δυναμική των νεανικών πολιτισμών της Μεταπολίτευσης και την εμπέδωση ενός κλίματος επιτρεπτικότητας.³⁴ Ο όρος έχασε τη λεξιλογική του υπόσταση και μεταβλήθηκε σε δείκτη αλληλεγγύης και θετικής ευγένειας, ανατροπή που φαίνεται καθαρά και στην απήχηση των κωμωδιών του βρωμόστομου Στάθη Ψάλτη.³⁵ Παράλληλα, η βωμολοχία επεκτεινόταν σε μαζικούς χώρους, όπως τα γήπεδα ενώ ορισμένα μέσα ενημέρωσης, όπως η εφημερίδα *Φίλαθλος*, κοινοποιούσαν λέξεις που χρησιμοποιούνταν συστηματικά στα γήπεδα σε ευρύτερα ακροατήρια.³⁶

Η μιντιακή ενσωμάτωση της βωμολοχίας εκφράζει την άμβλυνση των κριτηρίων για το τι γινόταν ανεκτό στο δημόσιο χώρο. Αν και τα λαιφστάιλ Μέσα Ενημέρωσης σίγουρα συνέβαλαν σε αυτό, τα Μέσα αυτά ήταν λελογισμένα επιρρεπή στη χρήση ύβρεων, καθώς η αδιάκριτη χρήση τους θα ήταν ασύμβατη με τις εκλεπτυσμένες καταναλωτικές προτάσεις που προέβαλαν. Τα εκφραστικά τους μέσα δεν ήταν ενιαία. Την περίοδο 1980-87 ο ανακαινιστικός τους χαρακτήρας ήταν κυρίως θεματολογικός και λιγότερο λεξιλογικός και επιδίωκε την οργάνωση ενός κλίματος οικειότητας

³¹ Στο ίδιο.

³² Μάκης Μηλάτος, «Μουσικές Ταξιαρχίες», *Ποπ και Ροκ* (Αυγ 1982), 54.

³³ «Μια δίκη Ροκ», *HHF*, (Φεβρ 1982), 19.

³⁴ Σταμάτης Μπέης, «Μαλάκας» στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ), *Η Ελλάδα*, 310-312.

³⁵ Αθηνά Προύντζου και Κατερίνα Χριστοπούλου, «Μια λεξικολογική προσέγγιση για την 'άσεμνη' λέξη μαλάκας», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 33 (2012), 293-306. (εδώ: 294).

³⁶ Θανάσης Χειμωνάς, «Φίλαθλος», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ), *Η Ελλάδα*, 629-631.

ανάμεσα στους δημοσιογράφους και τους αναγνώστες. Ακολουθώντας ένα διεθνές μοτίβο, που επιδίωκε την αναπαραγωγή ενός κλίματος ανδροπαρέας στις σελίδες των εντύπων, η ειρωνεία χρησιμοποιούνταν συστηματικά ως μέσο λοιδωρίας των αισθητικά αντιπάλων.³⁷ Η επιλογή στόχευε στο να δημιουργηθεί η αίσθηση μιας κοινότητας και επιπλέον ενισχυόταν με ενέργειες, όπως η διοργάνωση πάρτι και η κυκλοφορία διακριτικών t-shirts (Α. Χ. Σντ).³⁸

Ο λόγος του *Κλικ* σηματοδοτεί το πέρασμα στη δεύτερη φάση. Ήταν μια επιλογή με μικρό ρίσκο, καθώς οι αναγνώστες του περιοδικού ήταν κυρίως νέοι και εξοικειωμένοι με τη βωμολοχία ως μέσο σχολιασμού πολιτικών επιλογών και κοινωνικών συμπεριφορών.³⁹ Η επιλογή συνεπαγόταν και προσωπικές ρήξεις, όταν, για παράδειγμα, ο Κωστόπουλος έγραφε ότι ο δημοσιογράφος Τέρενς Κουίκ διέθετε «υψηλό δείκτη μαλακίας» και χαρακτήριζε τον ποινικολόγο Αλέξη Κούγια «ληστή με το ένα χέρι». ⁴⁰ Ωστόσο, οι στιγμές αυτές ήταν λίγες και καλά επιλεγμένες, όπως όταν ξέσπασε το Σκάνδαλο Κοσκωτά το 1988.⁴¹ Οι χρόνοι επανάληψης δείχνουν ότι επρόκειτο για επικοινωνιακή επιλογή που έδινε ανατρεπτικό τόνο στο εγχείρημα, διατηρώντας παράλληλα την ανατρεπτικότητα αυτή εντός ορίων, ώστε το έντυπο να μη διολισθήσει προς έναν περιθωριακό χαρακτήρα που θα ήταν διαφημιστικά επιζήμιος. Καθώς το περιοδικό γρήγορα καθιερώθηκε ως αποτελεσματικός διάυλος για τη μεταφορά μηνυμάτων προς νεανικά ακροατήρια, ο στόχος επιτεύχθηκε: η επιλογή των Ανδρέα Παπανδρέου και Κωνσταντίνου Μητσοτάκη να δώσουν εκεί συνεντεύξεις λανσάροντας μια προσιτή εικόνα στους νέους πριν τις πρώτες εκλογές του 1989 επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό αυτό.⁴² Η καινοτομία του *Κλικ* δεν έγκειται τόσο στη χρήση υβριστικών λέξεων, όσο στην προβολή και παραγωγή νεολογισμών που δεν ταξινομούσαν ως χυδαίοι, ενώ ενείχαν συνδηλώσεις ανατρεπτικότητας. Είναι γνωστό ότι η γλώσσα δημιουργεί προσλήψεις, ταυτότητες και πραγματικότητες και δεν καθορίζει μόνο τις εικόνες των αντικειμένων που περιγράφει, αλλά και τα

³⁷ Bethan Benwell, 'Male Gossip and Language Play in the Letters Pages of Men's Lifestyle Magazines', *Journal of Popular Culture*, 34/4 (2001), 19-33. Bethan Benwell, 'Ironic Discourse: Evasive Masculinity in Men's Lifestyle Magazines', *Men and Masculinities*, 7/1 (2004), 3-21. Sharon R. Bird, 'Welcome to The Men's Club. Homosociality and the Maintenance of Hegemonic Masculinity', *Gender and Society*, 10/2 (1996), 120-132.

³⁸ Ο Α. Χ. ήταν υψηλόβαθμο στέλεχος lifestyle περιοδικού από το 1985 ως το 1991. Επίσης: «Τα τέσσερα t-shirts του Κλικ», *Κλικ* (Ιούνιος 1989), 7. Για τη διαπραγμάτευση των ανδρικών περιοδικών ως χώρων διαδράσεων των αναγνωστών πρβλ: Matthew Hill και Brendan Gough, 'Magazine and Reader Constructions of Metrosexuality and Masculinity: a Membership Categorization Analysis', *Journal of Gender Studies*, 20/1 (2011), 67-86.

³⁹ Ενδεικτικά: «Τι μας τη σπάει στην Ελλάδα», *Κλικ* (Αυγ 1988), 55-59. Πέτρος Κωστόπουλος, «Έλληνες, άνθρωποι με σβησμένες μνήμες», *Κλικ* (Νοέ 1988), 3. «Δεν υπάρχει τσατσά παρθένα», *Κλικ* (Ιούλ. 1988), 16-18.

⁴⁰ Πέτρος Κωστόπουλος, «Κλικ», *Κλικ* (Μάης 1990), 3-4.

⁴¹ Ενδεικτικά: «Δεν υπάρχει τσατσά παρθένα», *Κλικ* (Ιούλ 1988), 16-18.

⁴² Πέτρος Κωστόπουλος, «Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: δεν πάω σινεμά για να μη χαλάσω τη διασκέδαση των άλλων», *Κλικ* (Μάης 1989), 120-125. Του ίδιου, «Κώστας Μητσοτάκης: Με εντυπωσιάζει το φαινόμενο Μάικλ Τζάκσον», *Κλικ* (Ιούν 1989), 126-129.

υποκείμενα που τη χρησιμοποιούν.⁴³ Έτσι, δε δημιουργείται μόνο από τον πολιτισμό, αλλά δημιουργεί πολιτισμούς.⁴⁴ Το *Κλικ* καθιέρωσε ένα γλωσσάρι με ξένους (κυρίως αγγλικούς) όρους που μεταφέρονταν αυτούσιοι ή επεξεργασμένοι από πεδία ως πρότινος αποκλεισμένα από τα μιντιακά λεξιλόγια, όπως οι πολιτισμοί των ναρκωτικών, η οπαδική και η μουσική κουλτούρα.⁴⁵ Οι ιδιόλεκτοι παραπέμπουν στη διάθεση των χρηστών τους να αντιστέκονται στην ομογενοποίηση προστατεύοντας τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες: με τη συστηματική χρήση αργκό, το *Κλικ* τάραξε τις μιντιακές κανονικότητες και προκάλεσε αίσθηση ακόμα και στο εσωτερικό των επικοινωνιακών διαύλων της νέας υφολογίας ζωής: ορισμένοι συντάκτες άλλων εντύπων, όπως το *Playboy*, έβλεπαν, ορισμένες φορές, το ύφος του *Κλικ* ως αδικαιολόγητα προκλητικό. (Α. Χ. Σντ).⁴⁶

Η επιλογή αυτή έφερε τη σφραγίδα του Κωστόπουλου. Σύμφωνα με τον ίδιο, η επιτυχία του *Κλικ* οφειλόταν σε ένα εκφραστικό ύφος του που καθιέρωσε την αναίδεια και το χιούμορ ως αντίσταση στο αριστερόστροφο πολιτισμικό κατεστημένο. Καθώς οι αριστεροί κώδικες αυτοπειθάρχησης έδειχναν παρωχημένοι και καταπιεστικοί, το *Κλικ* απαντούσε στη σοβαροφάνεια και την έλλειψη χιούμορ της γενιάς του, που τον είχε κουράσει προσωπικά από τη δεκαετία του 1970, όταν ο ίδιος ζούσε μια διπλή ζωή στο Παρίσι, επιτελώντας την ημέρα στο πανεπιστήμιο μια αισθητά πιο πολιτικοποιημένη ταυτότητα από εκείνη που εξέφραζε το βράδυ όταν έβγαινε για διασκέδαση σε μοδάτα μαγαζιά της πόλης. Σε μια μεταγενέστερη συνέντευξη του, ο ίδιος υποστηρίζει ότι αρκετοί φοιτητές ζούσαν ανάλογα και ότι ταλαντεύονταν ανάμεσα στο προφίλ της ημέρας που επέβαλε η αριστερή πολιτική ένταξη και τη διάθεση τους να απολαύσουν τις άφθονες επιλογές διασκέδασης της πόλης.⁴⁷ Σύμφωνα με τον Τερζόπουλο, η επιτυχία του *Κλικ* ήταν σχεδόν προδιαγεγραμμένη: μετά το 1985 η Ελλάδα είχε περάσει σε άλλη ιστορική φάση. Καθώς η δημοκρατία ήταν δεδομένη και το επίπεδο ζωής βελτιωνόταν, ο αριστερόστροφος ασκητισμός υποχωρούσε και χρειαζόταν νέα έντυπα που θα πλοηγούσαν τους καταναλωτές στις ανερχόμενες οικονομίες της απόλαυσης.⁴⁸ Το

⁴³ Michael S. Gornham, 'Linguistic Ideologies, Economies and Technologies in the Language Culture of Contemporary Russia' (1987-2008), *Journal of Slavic Linguistics*, 17/1-2 (2009), 164.

⁴⁴ Peter Burke, 'Introduction' στο Peter Burke και Roy Porter (επιμ.), *The Social History of Language*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1987, 14.

⁴⁵ Ενδεικτικά: «Το λεξικό του καλού γονιού για τη γεφύρωση του χάσματος των γενεών», *Κλικ* (Οκτ 1988), 62-67. Γιάννης Νενές, «Νεώτατο λεξικόν ελληνικής γλώσσας», *Κλικ*, (Αύγ 1990), 181-185.

⁴⁶ Για τη χρήση των ιδιολεκτών ως ιδιωμάτων αντίστασης: Catherine S. Ramirez, 'Saying 'Nothin': Pachucas and the Languages of Resistance', *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 27/3 (2006), 1-33.

⁴⁷ Μανώλης Αναγνωστάκης, «Βασικά, ήθελα να είμαι σέντερ-φορ του Ολυμπιακού», *Ένα*, 17/1/1990, 30-35. Διαδικτυακό Αρχείο Νίκου Μαστοράκη, «Αργά (1995): Καλεσμένος ο Πέτρος Κωστόπουλος. Part I», http://www.youtube.com/watch?v=T_ArU4c4Fbw. «Αργά (1995): Καλεσμένος ο Πέτρος Κωστόπουλος. Part II», http://www.youtube.com/watch?v=q4tBp3aPu_Y (11/4/2014). Πέτρος Κωστόπουλος, «Πίσω στο ντιβάν», *KoolNews*, 19/12/2011, <http://www.koolnews.gr/egrapsan/pisw-sto-ntivani/> (1/2/2014).

⁴⁸ Δέσποινα Τριβόλη, «Ο Άρης Τερζόπουλος για το θάνατο του lifestyle», *Lifo*, 19/6/2008, <http://www.lifo.gr/mag/features/707> (11/4/2014).

Κλικ σημείωσε επιτυχία, αλλά τα ακροατήρια που το υποστήριζαν ανήκαν κυρίως στη νεότερη γενιά και όχι στη γενιά του Κωστόπουλου που αντιμετώπισε τη νέα υφολογία ζωής με επιφυλακτικότητα.

Η νέα υφολογία ζωής άγγιξε κυρίως νέους γεννημένους μετά το 1960. Επρόκειτο για αποτέλεσμα διαφοράς παραστάσεων ανάμεσα στη γενιά του Πολυτεχνείου και την επόμενη γενιά, των νέων που ενηλικιώθηκαν μετά τη Μεταπολίτευση. Τις δύο γενιές χώριζαν λίγα χρόνια αλλά και ένα σημαντικό βίωμα στο επίπεδο πρόσληψης της πολιτικής: οι μνήμες από δικτατορία. Οι συντάκτες του *Κλικ* είχαν γεννηθεί κυρίως μετά το 1965 και δεν είχαν ανάλογες εμπειρίες, αφού την εποχή της δικτατορίας ήταν ακόμα παιδιά.⁴⁹ Το γλωσσάρι που χρησιμοποιούσαν συσπείρωνε τους νεότερους αλλά σόκαρε ή άφηνε αδιάφορους τους περισσότερους από τους μεγαλύτερους. Το λεξιλόγιο σήμαινε ρήξη με τη μετριοπάθεια της πρώτης φάσης της νέας υφολογίας ζωής και στροφή προς μια πιο απολίτικη θεματολογία στη δεκαετία του 1990. Ο *New Lad* (κωλόπαιδο) ήταν μια ανδρική ταυτότητα που συνδέθηκε με τις βρετανικές μουσικές υποκουλτούρες στη δεκαετία του 1990, ενσωμάτωνε στοιχεία των τρόπων ζωής των εργατών στον πολιτισμό της μεσαίας τάξης και προωθήθηκε από έντυπα όπως το *Loaded*. Η ηθελημένη αντιπάθεια που εξέπεμπε ο Κωστόπουλος και η επιτέλεση ενός «κωλοπαιδαριστικού» ανδρισμού μπορεί να αναγνωριστεί ως πρώιμη αναφορά για την εμφάνιση τέτοιων ταυτοτήτων στην Ελλάδα. Οι προβολές αυτές έγιναν πιο συστηματικές από κάποια περιοδικά που σημείωσαν επιτυχία στη δεκαετία του 1990, όπως το *Max*.⁵⁰

Η οπτική των ακροατηρίων δίνει μια διαφορετική εικόνα σε σχέση με εκείνη που ήθελαν οι παραγωγοί των λαιφστάιλ Μέσων Ενημέρωσης να δίνουν προς τα έξω για το κοινό τους. Η ηλικιακή διάκριση επιβεβαιωνόταν: οι γεννημένοι πριν το 1960 συνήθως δεν ενδιαφέρονταν για τη νέα υφολογία ζωής βλέποντας την ως κάτι που αφορούσε τους νεότερους (Β. Ψ., Π. Χ., Γ. Ψ., Σντ). Αντίθετα, η Ι. Ζ., γεννημένη στο τέλος της δεκαετίας του 1940, μεσοαστή, υποστήριξε ότι αρκετές συνομήλικες φίλες της αγόραζαν τέτοια περιοδικά, κυρίως σε περιστάσεις χαλάρωσης, όπως οι καλοκαιρινές διακοπές (Ι. Ζ., Σντ). Αρκετοί πληροφορητές γεννημένοι μετά το 1960 επίσης περιέγραψαν τη νέα υφολογία ζωής ως κάτι που δεν τους επηρέασε ιδιαίτερα στους τρόπους ζωής τους. Ωστόσο, το απέρριψαν μόνο αφού είχαν έρθει σε επαφή μαζί του, έχοντας δηλαδή διαβάσει τέτοια περιοδικά, συνήθως όχι πολύ συστηματικά. Σύμφωνα με το ΕΚΚΕ, στο μέσο της δεκαετίας αρκετοί νέοι ενημερώνονταν από εφημερίδες και περιοδικά για τις πολιτικές εξελίξεις: 28,4% των νέων 20-24 ετών ενημερώνονταν από έντυπα, λιγότεροι από όσους προτιμούσαν το ραδιόφωνο και την

⁴⁹ Αναγνωστάκης, «Βασικά ήθελα να είμαι σέντερ-φορ του Ολυμπιακού».

⁵⁰ Rosalind Gill, 'Power and the Production of Subjects: A Genealogy of the New Man and the New Lad' στο Bethan Benwell (επιμ.), *Masculinity and Men's Lifestyle Magazines*, 34-56. Για τα αίτια δημοφιλίας των *New Lad* ταυτοτήτων στους εφήβους Carolyn Jackson, *Lads and Ladettes in School. Gender and a Fear of Failure*, Μείντενχεντ, Open University Press, 2006 (κυρίως 1-23). Για την ηθελημένη αντιπάθεια: «Αργά (1995)».

τηλεόραση. Μια έρευνα του 1989 επέμενε στις διαφορές του κοινού περιοδικών και εφημερίδων. Πολλοί Αθηναίοι προτιμούσαν έντυπα μέσα για την πολιτική τους ενημέρωση, αλλά ελάχιστοι (συνήθως προσκείμενοι στην Αριστερά) περιοδικά, κυρίως πολιτικά. Μεγαλύτερο ποσοστό (10% έναντι 1%) προτιμούσε τα περιοδικά για να ενημερώνεται για αθλητικά, πολιτιστικά και κοινωνικά δρώμενα. Η μείωση της επιρροής των περιοδικών απηχεί και την εμφάνιση της μη κρατικής ραδιοφωνίας, την οποία (το 1989) προτιμούσε για την ενημέρωση του για πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά θέματα 26% και 19% των Αθηναίων, καθώς και τον ερχομό της δορυφορικής τηλεόρασης. Μια άλλη σχετική έρευνα έδειχνε ότι το 56% των αναγνωστών περιοδικών ήταν γυναίκες, ενώ το 61% ηλικίας 12-34 ετών.⁵¹

Οι αφηγήσεις συχνά αποκλίνουν. Άλλοι πληροφορητές περιγράφουν την επιτυχία της νέας υφολογίας ζωής κυρίως ως εξέλιξη της δεκαετίας του 1990 και άλλοι ως δέσμη λόγων με απήχηση μικρότερη από αυτή που της αποδίδεται σήμερα (Δ. Δ., Τ.Π., Π. Κ., Σντ). Πάντως, αν και η νέα υφολογία ζωής άγγιζε αριστερά και δεξιά ακροατήρια, λίγοι αγόραζαν τέτοια έντυπα για να ενημερωθούν πολιτικά με την αυστηρή έννοια του όρου, δηλαδή προκειμένου να διαβάσουν τις πολιτικές στήλες των λαιψτάιλ περιοδικών. Οι περισσότεροι αναζητούσαν πληροφορίες για τη διασκέδαση. Η διαφορά τους με τους παραδοσιακούς οδηγούς διασκέδασης, όπως το *Αθηνόραμα*, ήταν ότι τα έντυπα αυτά έπαιρναν θέση για τις προσφερόμενες επιλογές και συνόδευαν τα κείμενα με ζωντανές, συχνά τολμηρές εικόνες (εικ. 9,4).⁵² Η έμφαση αυτή στην εικόνα απηχεί την παρατήρηση του Ethan Thompson, με αφορμή το *Playboy*, ότι τα έντυπα που δίνουν έμφαση σε νέους τρόπους ζωής είναι ισχυρά ως αποτυπώματα του οπτικού πολιτισμού και προωθητικοί μηχανισμοί εξεζητημένων τρόπων θέασης.⁵³ Η βασιμότητα του ισχυρισμού τεκμηριώνεται από το ενδιαφέρον για τις εικόνες και τα νοήματά τους που έδειξε το γυναικείο κίνημα. Στη δεκαετία του 1980, το γυναικείο κίνημα αμφισβητούσε εικόνες που αντικειμενοποιούσαν το γυναικείο σώμα και προωθούσαν την υποτέλεια του στην ανδρική ματιά.⁵⁴ Επίσης, όπως βλέπουμε σε προφορικές (αρχικά) και διαδικτυακές (στη συνέχεια) μαρτυρίες, πολλοί καταναλωτές επισημαίνουν την ισχύ του νεοτερικού χαρακτήρα των ερεθισμάτων που προσέφεραν τα περιοδικά. Οι δικτυογραφικές μαρτυρίες

⁵¹ Κελπερής κ.α. «Νέοι», 118. ΕΥΡΩΔΗΜ, «Πολιτική ενημέρωση και μέσα», *ΟΔ1989*, Αθήνα, Inforpublica, 1989, 233-237. Νίκος Κυριαζίδης, «Πέφτει η κυκλοφορία, ανεβαίνει η διαφήμιση», *Αντί*, 30/3/1990, 42-44. «Η πανελλήνια έρευνα Bari της Focus», *ΟΔ 1991*, Αθήνα, Inforpublica, 1991, 198-200.

⁵² Πέτρος Κωστόπουλος, «Και να καθαρίσουμε τους κακομούντσουνους», *Κλικ* (Ιούν 1987), 3. Απόστολος Νικολακόπουλος, «Ο ελεύθερος χρόνος του Έλληνα», *Στ* (Οκτ 1989), 68-76. Γιώργος Πανόπουλος, «Πάμε κάπου», *Ρυ* (Ιούλ 1989), 14-15. «Φθινοπωρινό Rock», *Κλικ* (Οκτ 1987), 108. «Συναυλίες στην Ελλάδα: Πήτερ Γκάμπριελ, τίποτα άλλο», *Κλικ* (Δεκ 1987), 47.

⁵³ Ethan Thompson, 'The Parodic Sensibility and the Sophisticated Gaze: Masculinity and Taste in Playboy's Penthouse', *Television New Media*, 9/4 (2008), 303.

⁵⁴ Annette Kuhn, *The Power of the Image: Essays on Representation and Sexuality*, Λονδίνο, Routledge, 2005 (1η έκδοση: 1985), 3. Mulvey, *Visual and Other Pleasures*.

προέρχονται από μια ιστοσελίδα αφιερωμένη στο σεξ, που χρησιμοποιείται κυρίως από άνδρες, και εκφράζουν την ανδρική οπτική γωνία για την νέα υφολογία ζωής.

Εικ. 9,4: Φωτογραφία της Γουέντι, μπαρούμαν στο μπαρ Fuzz: «Κλικόραμα», *Κλικ* (Απρ 1990), 194-195.

Αυτά τα φαινόμενα εμφανίζονται αργότερα, στη δεκαετία του '90 (Π.Κ., Σντ).

Δε θυμάμαι [...] να έχω αγοράσει ποτέ το *Κλικ*. [...] έπεφτε στα χέρια μας και το διαβάσαμε και μου φαινότανε ότι αν εξαιρέσεις τις γυμνές [...] δεν είχε κάτι πιο ενδιαφέρον [...]

Συγγραφέας: Είχες την αίσθηση ότι τότε αυτός ο λόγος [του lifestyle] είχε απήχηση ή όχι;

Δ: Δε θυμάμαι να μου έχει κάνει αυτή την εντύπωση, ότι ήταν κάτι σαν τρόπος σκέψης ή κίνημα, όπως λέμε τώρα, ότι αυτά τα περιοδικά κατέστρεψαν τον κόσμο. [...] Δεν υπήρχαν και οι δυνατότητες. [...] Αυτά έγιναν στη δεκαετία του 1990 που άρχισαν να φθηναίνουν πολύ τα πράγματα (Δ.Δ., Σντ)

[Παρακολουθούσα τα lifestyle περιοδικά] απλά έπρεπε να ξέρω τι παίζει. Να είμαι ενημερωμένη. [...] Για να ανήκω [...] στην ομάδα που ανήκα. [...] Για να ξέρω τι παίζει. [...] Σκέψου ότι είχα πάει στη Μύκονο [...] και τότε το πού θα κινηθούμε ήταν μέσω *Κλικ* (Ε.Π., Σντ).

[...] Το *Κλικ* το αντιμετώπισα αρνητικά. Το κορόιδεα. [...] Από φίλους το είχα διαβάσει. [...] Το [lifestyle] το θεωρούσα κάτι ανάλαφρο, επιφανειακό, αστείο, γελοίο. Αλλά τελικά [...] όλο και πιο πολύς κόσμος έμπαινε σε αυτήν την κουλτούρα. [...] Η γενιά μου γινόταν όλο και πιο απολιτικό και ο κόσμος ενδιαφερόταν για όλο και πιο επιφανειακά πράγματα (Θ.Β., Σντ).

Τα lifestyle περιοδικά απελευθέρωσαν όλον τον κόσμο. Έκαναν μαζική την κατανάλωση. Πιστεύω ότι ο κόσμος έχοντας περάσει φτώχεια -ίσως όχι φτώχεια γιατί η νεολαία δεν ήταν φτωχή τότε- αλλά από ένα ήθος που προέρχεται από την αριστερά, λίγο αυστηρό, λίγο ενοχικό σε ορισμένα πράγματα, ξαφνικά γίνεται αυτή η έκρηξη και κυριάρχησε η χαρά της κατανάλωσης [...] της Μυκόνου, των μπαρ, των εστιατορίων. [...] Έγινε και με μια αίσθηση απελευθέρωσης και νεοτερισμού πολύ έντονης.» (Κ.Ζ., Σντ).

«Ακόμη και αν διάβαζες τα έντυπά του, δεν σημαίνει ότι συμεριζόσουν τις όποιες απόψεις εκφράζονταν εκεί. Μπορεί να το αγοράζεις για να δεις κανένα κώλο ή αν άνοιξε κανένα κλαμπάκι. [...] Δεν είχες και ίντερνετ να ψάχνεις και να ενημερώνεσαι για τέτοια θέματα.⁵⁵

Το Κλικ [...] [το] ξεφύλλισα, αλλά όταν είδα πως είναι μια μαλακία και μισή δε μπήκα στο τριπάκι να το αγοράζω. Ο κολλητός μου έπαιρνε [...] μόνο αν έπαιζε κανένα καλό μουνί στο εξώφυλλο. [...]⁵⁶

Είχε πάει έξω [ο Κωστόπουλος], διάβαζε τέτοια, σκέφτηκε να τα βγάλει κι εδώ. Κάθε άγνωστο προϊόν έχει δυναμική σε μία νέα αγορά. [...] Εμείς πέρα από τούς λίγους ψαγμένους, γυάλιζε το θαυμάζαμε ως άσχετοι. Καθυστερημένη κοινωνία, νεοαπελευθερωμένοι τότε γαρ.⁵⁷

Ορισμένοι αξιολογούν θετικά το φαινόμενο αναγνωρίζοντας ότι ανακαίνιζε το μιντιακό τοπίο. Καθώς οι λόγοι της νέας υφολογίας ζωής συζητούνταν στις νεανικές παρέες, αρκετοί τους παρακολουθούσαν επιλεκτικά, ώστε να είναι ενημερωμένοι: άλλοι προτιμούσαν τα γυμνά, άλλοι τις πληροφορίες για τη διασκέδαση και άλλοι τις ταξιδιωτικές συμβουλές.⁵⁸ Ένας παράγοντας που επηρέαζε τις σχέσεις ταύτισης των εντύπων με τους αναγνώστες ήταν το κόστος των αγαθών και των υπηρεσιών που προβάλλονταν.⁵⁹ Οι συντελεστές αντιλαμβάνονταν ότι οι πολιτικές αναπαράστασης παρήγαγαν ιεραρχίες και διακρίσεις και μερικές φορές υπεράσπιζαν την επιλογή δηλώνοντας ότι δεν ήθελαν να είναι γενικά αρεστοί.⁶⁰ Ορισμένες προφορικές μαρτυρίες δίνουν μια αντίστοιχη εικόνα ενόχλησης που σταδιακά μεταφραζόταν σε διαφωνία. Η εικόνα αυτή εξηγείται ως εξής: η διάθεση των ακροατών να ψηλαφίσουν τους καινούριους λόγους αρχικά υπερνικούσε ιδεολογικές και αισθητικές ενστάσεις.

⁵⁵ «Κωστόπουλος, Κωστόπουλοι, νεοέλληνες», str81977, #16, 16/12/2011(19/2/2013).

⁵⁶ Στο ίδιο, Gregory 35, #86 16/12/2011.

⁵⁷ Στο ίδιο, Obiwan, #110, 16/12/2011.

⁵⁸ Βάλια Σκούρτση, «Ζώντας και πεθαίνοντας στη Νέα Υόρκη», *Κλικ* (Μάης 1987), 88-93. Παναγιώτης Ευαγγελίδης, «Τόκιο», *Κλικ* (Ιούν 1987), 88-93. Κριστίνα Πάουλι, «New York, New York», *Py* (Ιούνιος 1985), 108-113, 127. Νίκος Αντωνιάδης, «Σικάγο», *St* (Μάρτ 1990), 164-170.

⁵⁹ Για επιστολές διαμαρτυρίας βλ. ενδεικτικά τη στήλη αλληλογραφίας του *Status*: Π. Τσάκωνας (Ιουλ 1988) 139, Α. Παπανδρέου (Μάρτ 1989), 151 και Κατερίνη Μπαλοδήμου (Σεπτ 1988), 127.

⁶⁰ Απάντηση επιστολής Ανδρέα Κωνσταντινίδη, *St* (Νοε 1988), 198-199. Πρβλ: Αντώνης Λυμπέρης, «Status», *St* (Ιαν 1989), 7. Του ίδιου, «Status», *St* (Απρ 1988), 5.

Όμως, όπως σημειώνει ένας τότε φοιτητής, τακτικός αναγνώστης λαιφστάιλ περιοδικών και ενταγμένος στην Αριστερά, η νέα υφολογία ζωής ήταν μια πρόκληση στην οποία οι νέοι δεν αντιστέκονταν εύκολα, ώστε να αγνοήσουν εντελώς τα κελεύσματα της. Ωστόσο, καθώς τα εκφραστικά της μέσα έγιναν πιο ριζοσπαστικά, οι αντιστάσεις έγιναν πιο έντονες.

Το *Κλικ* το ανακάλυψα μέσα σε όλο το ψάξιμο της εποχής. [...] [...] Από κάποια φάση και μετά [...] το θεωρούσα πολύ δεξιό, [...] συντηρητικό και φιλοκαπιταλιστικό και εκνευριζόμουν [...] να λέει την άποψη του με έναν τρόπο πολύ τσαμπουκαλίδικο ο Κωστόπουλος και διάφοροι άλλοι που έγραφαν εκεί και [...] το έκοψα εντελώς (Ν. Π., Σντ).

Το 1989 ένας συντάκτης του *Σχολιαστή*, ο Γιώργος Καρακωτιάς, συσχέτιζε το φαινόμενο με την αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων και την αύξηση της διαφημιστικής δαπάνης που σε κάποιες περιπτώσεις ήταν θεαματική.⁶¹ Όπως επισημαίνει ο Frank Mort, μετά το 1980, διαφημιστές, σχεδιαστές, φωτογράφοι και δημοσιογράφοι ανασχεδίασαν τους εμπορευματικούς λόγους για τους ανδρισμούς, δημιουργώντας την πολιτισμική εικόνα του γνώστη της καλής ζωής (*congnoſcenti*), εξέλιξη που αύξησε και τις δυνατότητες της διαφήμισης.⁶² Οι νέες προσλήψεις της ποιότητας ζωής μετατόπισαν το κέντρο οργάνωσης του δημοσιογραφικού λόγου από την έρευνα στη διαπραγμάτευση τάσεων για τη διασκέδαση και την ευζωία, στοιχείο που εξυπηρέτησε το μάρκετινγκ.⁶³ Ενδεικτικά, ο τζίρος του ελληνικού τμήματος της Saatchi & Saatchi αυξήθηκε από 261,2 εκ. σε 1,21 δις. δρχ. τα μεικτά έσοδα από 37 σε 172,4 εκ. και τα καθαρά κέρδη από 5,7 σε 50,9 εκ. δραχμές.⁶⁴ Μετά το 1985 ο περιοδικός τύπος αναβάθμισε σημαντικά τη διαφημιστική του θέση: το 1988, τα περιοδικά αναδείχθηκαν σε δεύτερο μέσο υποδοχής διαφήμισης με τζίρο 10,8 δις, ενώ, ενδεικτικά, από το 1987 ως το 1990 η τιμή ολοσέλιδης καταχώρησης στο *Κλικ* αυξήθηκε από 250.000 σε 600.000 δρχ.⁶⁵ Τα περιοδικά προσέγγιζαν ακροατήρια με συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά και οι εταιρίες δαπανούσαν για τη στοχευμένη προβολή που πρόσφεραν καθώς ήταν πιο αποτελεσματικά στην

⁶¹ 'Advertising in Greece. A Review of the Year', *ΟΔ 1980*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1980, 51-60 (κυρίως 52). 'Advertising in Greece. A Review of the Year', *ΟΔ 1981*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1981, 43-51. Σ. Δήμας, «Μια χρυσή χρονιά. Η διαφήμιση το 1981», *ΟΔ 1982*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1982, 67-88. Στ. Σπυρίδης, «Η διαφήμιση το 1982», *ΟΔ 1983*, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1982, 69-88

⁶² Mort, *Cultures*, 6. William Leiss et al., *Social Communication in Advertising. Consumption in the Mediated Marketplace*, Λονδίνο, Routledge, 2005, 414-415. J. Douglas Tarpley, 'History: 1980s' στο John McDonough και Karen Egoſf (επιμ), *The Advertising Age Encyclopedia of Advertising*, Σικάγο, Fitzroy Dearborn Publishers, 2001, 796-801.

⁶³ Miriam Greenberg, 'Branding Cities. A Social History of the Urban Lifestyle Magazine', *Urban Affairs Review*, 36/2 (2000), 228-263 (εδώ: 250).

⁶⁴ «Adel-Compton: Saatchi & Saatchi», *ΟΔ 1987*, Αθήνα, Infopublica, 1987, 14-15. Σημειώνω ότι ο πληθωρισμός εκείνη την εποχή ήταν σταθερά σε διψήφια νούμερα (βλ. και παράρτημα).

⁶⁵ Κώστας Καρακωτιάς, «Τα νέα περιοδικά», *Σχολ* (Μάης 1989), 47. Ζεστανάκης, *Εκδοχές*, 58.

προσέγγιση συγκεκριμένων ομάδων καταναλωτών από άλλα μέσα, όπως η τηλεόραση.

Πίνακας 9,4: Ανάπτυξη διαφημιστικής δαπάνης στην Ελλάδα (1983-1990)

Έτος	Διαφημιστική Δαπάνη	Index	Ποσοστό % επί του ΑΕΠ
1983	10.600.000.000	100	0,34
1984	12.900.000.000	122	0,34
1985	15.300.000.000	144	0,33
1986	21.900.000.000	207	0,40
1987	28.300.000.000	267	0,46
1988	39.300.000.000	371	0,53
1989	53.100.000.000	501	0,61
1990	77.600.000.000	732	Μη διαθέσιμο στοιχείο

Πηγή: Κώστας Χαρίτσης, «Κεντρικές εξελίξεις της διαφήμισης το 1990 και πρώτες εκτιμήσεις για το 1991», *ΟΔ1991*, 37-39.

Πίνακας 9,5: Πρώτα προϊόντα σε διαφημιστική δαπάνη ανά κατηγορία Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (1990)

Εφημερίδες	Ραδιόφωνο		
Τράπεζα Πίστεως	231.126.000	Νέα Δημοκρατία	126.670.000
ΕΤΒΑ	207.515.000	ΕΥΔΑΠ	122.016.000
Interamerican	193.481.000	Μίνως Μάτσας	93.694.000
Μινιόν	186.323.000	Χυτήρογλου	85.086.000
Ιονική Τράπεζα	164.828.000	Ένα (περιοδικό)	82.479.000
ΠΑΣΟΚ	126.429.000	Interamerican	74.958.000
Εκδόσεις Ομολογιακού Δανείου Δημοσίου	114.386.000	Toyota	65.370.000
Κτηματική Τράπεζα	95.708.000	ΟΠΑΠ	63.621.000
Travel Plan	90.143.000	Απογευματινή Κυριακής	62.529.000
Εθνική Τράπεζα	89.808.00	Autoplus	54.774.000

Τηλεόραση	Περιοδικός Τύπος		
Dimension (Σαμπουάν)	265.819.000	Chic (Ινστιτούτο Καλλονής)	380.983.000
Amstel	233.824.000	Bodyline (Ινστιτούτο Καλλονής)	282.565.000
Interamerican	218.641.000	Silhouette (Ινστιτούτο Καλλονής)	214.293.000
Vidal Sassoon (Σαμπουάν)	211.192.000	Καρέλια Lights	120.921.000

Nescafe Classic	202.248.000	Lymola (Κρέμες)	90.191.000
Bacardi	201.708.000	J&B (Ουίσκι)	85.072.000
Life ΔΕΛΤΑ (χυμός)	199.194.000	Silk Cut (Τσιγάρα)	82.391.000
Heineken	192.432.000	Camel φίλτρο	82.229.000
Cutty Shark (Ουίσκι)	191.175.000	Assos International	81.964.000
Svelto (Υγρό Πιάτων)	188.577.000	Johnie Walker Red	76.690.000

Πηγή: AC Nielsen Hellas LTD, στο «Τα είκοσι πρώτα προϊόντα σε διαφημιστική δαπάνη για το 1990», *ΟΔ 1991*, 178-186, επιλεγμένα στοιχεία.

Έγχρωμες Τηλεοράσεις;

6.000 ΤΟ ΜΗΝΑ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΦΟΡΗΤΕΣ

10.000 ΤΟ ΜΗΝΑ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΠΙΤΡΑΠΕΖΙΕΣ

Ελάτε χωρίς αναβολή
μόνο με τη νόμιμη προκαταβολή!

Τι παίρνετε με 6.000 το μήνα:
Παίρνετε μια υπέροχη φορητή
έγχρωμη τηλεόραση από 14" έως 18"
ανά τη βάρδια και το έτος σας.

Τι παίρνετε με 10.000 το μήνα:
Παίρνετε μια υπέροχη επιτραπέζια έγχρωμη τηλεόραση.
BRANDS: THOMSON, PHILIPS, LOEWE, TELEFUNKEN, ITT, GRUNDIG, SONY...

Το ΡΑΔΙΟ ΚΟΡΑΣΙΔΗ σας προσφέρει τη δυνατότητα
να αποπληρώσετε έγχρωμη τηλεόραση
σε 6.000 ή 10.000 το μήνα και τη νόμιμη προκαταβολή.
Ελάτε χωρίς αναβολή...

ΡΑΔΙΟ ΚΟΡΑΣΙΔΗ όνομα και εξυπηρέτηση

Αθήνα
Μεσογείων 188
τηλ. 65 28 674

Και όπως πάντα
στον ΠΕΡΑΙΑ

Γλυκ. Λαμπράκη 90 - 100
τηλ. 41 78 124 - 41 15 435
Γ. Λαμπράκη & Γεωργίου Α.

Εικ. 9,5: Διαφήμιση του καταστήματος ηλεκτρονικών ειδών Ράδιο Κορασιδή πληροφορεί για τη δυνατότητα αγορών σε άτοκες δόσεις με πιστωτικές κάρτες: *ETK*, 3-4/10/1987, 7.

Μετά το 1990, η αισιοδοξία των περιοδικών για το διαφημιστικό τους ρόλο εκτοξεύεται, κάτι που αποτυπώνεται την αναπροσαρμογή των καταλόγων το 1991: οι τίτλοι με αύξηση κυκλοφορίας αύξησαν το κόστος διαφήμισης 35-40% και οι υπόλοιποι 20-25%. Το μέσο κόστος αυξήθηκε 31% το 1990.⁶⁶ Για τον Καρακώτιά, η επιτυχία των περιοδικών αυτών ήταν λόγος ανησυχίας, καθώς τα έντυπα δεν προσέφεραν απλά εναλλακτική ή ανάλαφρη ενημέρωση αλλά παρενέβαιναν κοινωνικά και μετέβαλαν τις πρακτικές και τις συμπεριφορές των υποκειμένων. Επίσης, διακινούσαν μια εικόνα για την κοινωνία στην οποία ο ατομικισμός είχε κυρίαρχο ρόλο και προωθούσαν την εξεζητημένη κατανάλωση.⁶⁷ Όντως, οι προτάσεις των εντύπων ευδοκμούσαν σε μια ιστορική συνθηκη όπου η κατανάλωση επεκτεινόταν πέρα από τη σφαίρα των οικονομιών της ανάγκης. Η αύξηση των απασχολούμενων στο δημόσιο και της εμπιστοσύνης σε προϊόντα καταναλωτικής πίστης με συνδηλώσεις οικονομικής σταθερότητας και διαχρονικής ευημερίας, όπως οι πιστωτικές κάρτες, έδειχναν ένα καταναλωτικό περιβάλλον διαφορετικό από το

⁶⁶ «Περιοδικά», *ΟΔ 1991*, Αθήνα, Infopublica, 1991, 44-46.

⁶⁷ Καρακώτιας, «Τα 'νέα».

παρελθόν. Οι δημόσιοι υπάλληλοι αυξήθηκαν κατά 170.000 στην περίοδο 1980-86 και τουλάχιστον 210.000 στα χρόνια 1980-1991.⁶⁸ Σε μια χώρα με κατακερματισμένη επιχειρηματικότητα, όπου η απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα συχνά συνεπαγόταν εργασιακή ανασφάλεια, η αύξηση των δημοσίων υπαλλήλων σήμαινε περισσότερους καταναλωτές με αυτοπεποίθηση να δανειστούν μακροπρόθεσμα. Ακολουθώντας μια τάση που στις Ηνωμένες Πολιτείες γενικεύτηκε εντυπωσιακά στη δεκαετία του 1970 στο όνομα της καταναλωτικής ισότητας, όλο και περισσότεροι καταναλωτές από τα μεσαία και κατώτερα στρώματα μπορούσαν να αποκτήσουν ακριβά αγαθά εφόσον διέθεταν σταθερή εργασία, αν και χρησιμοποιώντας κάρτες ενίοτε πλήρωναν για αυτά περισσότερο από όσους τα αγόραζαν μετρητοίς.⁶⁹ Μεγάλες αλυσίδες, όπως τα καταστήματα ηλεκτρικών ειδών Ράδιο Κορασίδη (εικ. 9,5), προέβαλαν το ότι προσέφεραν αυτή τη δυνατότητα στις διαφημίσεις τους. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στη διαφημιστική καμπάνια των καταστημάτων ακριβών ρούχων Ritsi, η σύνδεση ανάμεσα στις ευκαιρίες κοινωνικής προβολής που προσέφερε η καταναλωτική πίστη και τη νέα υφολογία ζωής ήταν προφανής. Η Ritsi προσέφερε τη δυνατότητα αγοράς πολύ ακριβών ρούχων, τα οποία μπορούσαν να αγοράσουν μετρητοίς μόνο εύποροι καταναλωτές, στους κατόχους καρτών σε δώδεκα άτοκες δόσεις διευρύνοντας το καταναλωτικό κοινό της εταιρίας προς τα μεσαία στρώματα.⁷⁰

Η Αριστερά ανησυχούσε γιατί η νέα υφολογία ζωής ήταν δημοφιλής κυρίως στους μορφωμένους νέους υπονομεύοντας την πολιτική της απήχηση σε ακροατήρια όπου ως πρόσφατα είχε προνομιακή πρόσβαση. Το ότι η κριτική αρθρωνόταν στο επίπεδο της αισθητικής απέναντι στον πολιτισμό εγκράτειας που η Αριστερά είχε υποστηρίξει μεταπολιτευτικά δυσκόλευε την αντιπαράθεση. Προς το 1990 οι επικοινωνιακές πιέσεις έγιναν αφόρητες και αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στο παρακάτω απόσπασμα άρθρου του Πέτρου Κωστόπουλου:

Η Αριστερά κυριαρχούσε ιδεολογικά και πολιτικά πολύ πριν η Δεξιά χάσει την εξουσία το 1981. Οι αξίες και οι αρχές που όριζαν ακόμη και τις μικρότερες πτυχές της καθημερινότητας στα τέλη της δεκαετίας του '70 και καθόριζαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού και ιδιαίτερα της νεολαίας είχαν μια ακαθόριστη αριστερή αναφορά και σίγουρα ένα συντηρητικό και μίζερο περιεχόμενο. [...] Η ιδεολογία της μιζέριας ήταν εκεί και υπενθύμιζε ότι πίσω από όλα υπάρχει ο ιμπεριαλισμός. [...] Μια νεολαία ολόκληρη πέρανε τις νύχτες της σε ταβέρνες. [...] Αν βέβαια έκανες το λάθος

⁶⁸ Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων*, Αθήνα, Πόλις, 2013, 17-66

⁶⁹ «Είστε κάτοχοι πιστωτικής κάρτας;», *ΣΔια*, 27/4/1987, 4. Βασίλης Πυλαρινός, «Πιστωτικές κάρτες: μια αγορά με υψηλό ρυθμό ανάπτυξης», *ΣΔια*, 25/4/1988, 14-25. Πέτρος Κωνσταντίνου, «Πιστωτικές κάρτες», *Σ Δια*, 31/8/1989, 14-22. Για μια ιστορική αναδρομή του θεσμού: Πάνος Μπακαλάκης, «Ο θεσμός των πιστωτικών καρτών», *Marketing Age* (Σεπτ – Οκτ 1986), 20-22. Louis Hyman, 'Ending Discrimination, Legitimizing Debt: The Political Economy of Race, Gender and Credit Access in the 1960s and the 1970s', *Enterprise and Society*, 12/1 (2011), 200-232. Πρβλ: Brett Williams, *Debt for Sale. A Social History of the Credit Trap*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2004. Lewis Mandel, *The Credit Card Industry. A History*, Βοστώνη, Twayne Publishers, 1990.

⁷⁰ «14 μηνιαίες δόσεις. Το happy end μιας γιορτής», *Τα Νέα*, 17/10/1989, 3.

τότε να μιλήσεις για ιταλικό εστιατόριο [...] ή το κράξιμο έπεφτε σύννεφο ή την διαγραφή σου από το κόμμα ανέμενες. Τώρα, αν φόραγες [...] κανένα πουκάμισο της προκοπής, καλά να πάθεις. Είχες μόνος σου την ευχέρεια να διαλέξεις, όποιον ρόλο ήθελες. Του ψώνιου, του λεμέ, του καραγκιόζη, του γκομενάκια ή της αδελφής». ⁷¹

Η Αριστερά ήταν ανέτοιμη να αντιμετωπίσει αυτές τις επιθέσεις, καθώς το επικοινωνιακό γλωσσάρι της εν πολλοίς λειτουργούσε με όρους της προηγούμενης δεκαετίας. ⁷² Η κριτική της πολιτικής με αισθητικούς όρους ανέτρεπε εργαλεία που συνοψίζονταν στην εξιδανίκευση της στράτευσης. Αν για όσους σαραντάριζαν η κριτική αυτή ήταν εξοργιστική, για τους «χλιαρούς νέους» της δεκαετίας του 1980, που ίσως ζήλευαν τις αγωνιστικές δάφνες της προηγούμενης γενιάς λιγότερο από τα προνόμια που της εξασφάλιζαν στο επίπεδο των καθημερινών ευκαιριών οι εργαλειακές της χρήσεις, η αισθητικοποίηση αυτή ίσως εξέφραζε οργή και διάθεση για διαφοροποίηση. ⁷³ Για την Αριστερά, η διαπραγμάτευση με αυτήν την κριτική ήταν επίπονη και για άλλους λόγους. Σε θέματα όπως το σεξ, η νέα υφολογία ζωής διακινούσε προοδευτικές απόψεις που είχαν απήχηση στα αριστερά ακροατήρια (Κ.Ζ., Π. Κ. Σντ). Επιπλέον, ήταν οργανωμένη, σε μεγάλο βαθμό, από ανθρώπους που προέρχονταν από την Αριστερά και ενίοτε διεκδικούσαν ακόμα τον αριστερό αυτοπροσδιορισμό. Ενδεικτικά, ο διευθυντής του *Playboy* Ανταίος Χρυσοστομίδης ήταν παλιός διευθυντής του *Θούριου* και στέλεχος του Ρήγα Φεραίου. Ο Πέτρος Κωστόπουλος υπήρξε πρόεδρος της Ομοσπονδίας Ελλήνων Φοιτητών του Παρισιού, συλλογικότητας με ισχυρή αγωνιστική παράδοση. ⁷⁴ Ο Στέλιος Κούλογλου, που πρόσκειται στην Αριστερά έως σήμερα και στελέχωσε περιοδικά όπως το *Κλικ* και το *Status* στη δεκαετία του 1980, ξεκίνησε τη διαδρομή του από το *Αντί*, ένα έντυπο-χώρο συζητήσεων αριστερών διανοούμενων. ⁷⁵

Φορείς και πρόσωπα της Αριστεράς φλέρταραν με τη νέα υφολογία ζωής και συχνά υπήρξαν εντάσεις. Το 1984, ο Γραμμένος Δημητριάδης διαφωνούσε με τη θεματολογία του *Θούριου* θεωρώντας ότι το περιοδικό εξελισσόταν σε περιοδικό

⁷¹ Κωστόπουλος, «Να γυρίσει».

⁷² Το ενδιαφέρον της για τον περιοδικό τύπο ξεκινούσε από το γεγονός ότι στο τέλος της δεκαετίας του 1980, τα περιοδικά είχαν μεγάλη απήχηση, κυρίως σε νεανικά ακροατήρια. Σύμφωνα με μια έρευνα, 56,8% των γυναικών και 41,7% των ανδρών διάβαζε περιοδικά. Η διείσδυση ανά ηλικιακή κατηγορία στους άνδρες ήταν 61,7%, 66,3%, 54,8%, 31,5%, 29,8%, 17,8% για τις ομάδες 15-19, 20-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64 αντίστοιχα. Για τις γυναίκες τα ανάλογα ποσοστά ήταν: 85,7%, 81,1%, 70,0%, 53,0%, 43,9% και 27,2%. Η διείσδυση του περιοδικού τύπου ως πηγής ενημέρωσης ήταν πολύ μικρότερη ανάμεσα σε όσους είχαν γεννηθεί πριν το 1955: «Περιοδικά», *ΟΔ 1991*.

⁷³ Το παράθεμα στα εισαγωγικά από το τραγούδι «Υπάρχει λόγος σοβαρός» του δίσκου των Φατμέ Ρίσκο (1985). Το τραγούδι αναφέρεται στα αισθήματα μειονεξίας που αισθάνονταν οι νέοι της δεκαετίας του 1980 σε σχέση με εκείνους της προηγούμενης γενιάς.

⁷⁴ Για την προϊστορία της συλλογικότητας αυτής: Konstantinos Kornetis, 'Les premières mètres carrés de territoire grec libéré': La Fondation Hellénique sous la dictature des colonels (1967-1974) in Maria Gravari Barbas (ed), *La Fondation Hellénique de la cite internationale de Paris*, Παρίσι, Callimages, 2015, 121-160.

⁷⁵ Papadogiannis, *Militant*, 86.

ποικίλης ύλης.⁷⁶ Αν και το άρθρο του ήταν μάλλον υπέρμετρα κριτικό, μια ματιά στη θεματολογία δείχνει ότι, τουλάχιστον μετά το 1983, υπήρχαν κείμενα που προσιδιάζαν στον εμπορικό δημοσιογραφικό λόγο.⁷⁷ Στο ίδιο κλίμα, το 1984 η *Κυριακάτικη Αυγή* εγκαινίασε μια σελίδα με τίτλο «Γυναικείος Λόγος» με θεματολογία που φλέρταρε με των εμπορικών γυναικείων περιοδικών.⁷⁸ Το εγχείρημα διακινδύνευε τις καλές σχέσεις της Ανανεωτικής Αριστεράς στα όργανα των συλλογικοτήτων της οποίας οι γυναίκες είχαν συζητήσιμο ρόλο⁷⁹ με φεμινιστικές συλλογικότητες και μια παράδοση συνεργασιών, καθώς έντυπα του χώρου κατά καιρούς προέβαλαν τις δράσεις φεμινιστικών οργανώσεων.⁸⁰ Ορισμένες φεμινίστριες της Αθήνας επέκριναν τη στήλη ότι προέβαλε τον πατριαρχικό λόγο με φεμινιστικό περίβλημα.⁸¹ Οι ενστάσεις έγιναν πιο έντονες όταν πολιτικοί της Αριστεράς προβλήθηκαν σε λαιψτάιλ έντυπα. Το 1986, όταν ο υποψήφιος δήμαρχος Αθηναίων Κώστας Φιλίνης μίλησε σε ένα αφιέρωμα του *Playboy* στην τοπική αυτοδιοίκηση, η κοινωνιολόγος Άννα Φραγκουδάκη τον επέκρινε ότι νομιμοποίησε μια ρατσιστική εικονογραφία με θύματα τις γυναίκες κάνοντας «απελπιστική σε διχασμό και αντιφάσεις» τη θέση των γυναικών που συμμετείχαν στο συνδυασμό του.⁸² Η Φραγκουδάκη θεωρούσε ότι το *Playboy* διέδιδε ένα λόγο που συνδύαζε θέσεις για τη σεξουαλικότητα και την κατανάλωση, τόνιζε την ανδρική υπεροχή και φαντασιακά δημιουργούσε μια «πόλη-ανδρική παιδική χαρά», στην οποία οι γυναίκες ήταν διακοσμητικές νομιμοποιώντας μια θέση ασύμβατη με την αριστερή θεώρηση. Στο ίδιο πλαίσιο, η Φραγκουδάκη αντέδρασε το 1989 όταν ο Λεωνίδας Κύρκος έδωσε συνέντευξη στο ίδιο περιοδικό (εικ 9,6).⁸³ Ο φεμινισμός της εποχής δεν αναγνώριζε κανένα προοδευτικό στοιχείο ταυτότητας σε αυτό το είδος δημοσιογραφίας, κάτι που έκανε ο Κύρκος που δήλωνε ανοιχτά ότι παρακολουθούσε το περιοδικό.⁸⁴

⁷⁶ Γραμμένος Δημητριάδης, «Θούριος: περιοδικό ποικίλης ύλης ή όργανο κομμουνιστικής οργάνωσης νέων;», *Θούριος*, 17/5/1984, 30.

⁷⁷ Ενδεικτικά: «Ποδοσφαιρικές κουβέντες στην Πλατεία Βάθης», *Θούριος*, 1/12/1983, 18-19. Δημήτρης Γεράνιος, «Η ιστορία ενός ραδιοπειρατή», 13/10/1983, 14. «Καμάκια και χαβαλές κάτω από τα πολύχρωμα φώτα», *Θούριος* (Σεπτ 1983), 22-23. «Μια ματιά στην καλοκαιρινή Αθήνα με χιούμορ, αυταπάρνηση και πολλή φαντασία», *Θούριος*, 5/7/1984, 5-7.

⁷⁸ Ενδεικτικά: Άννα Τσιβάκου Ζαχαρέα, «Γυναικείος λόγος», *ΑτΚ*, 12/2/1984, 9. Της ίδιας, «Γυναικείος λόγος», *ΑτΚ*, 8/4/1984, 9.

⁷⁹ Nikolaos Papadogiannis, 'Red and Purple? Feminism and Young Greek Eurocommunists in the 1970s', *European Review of History*, 22/1 (2015), 21.

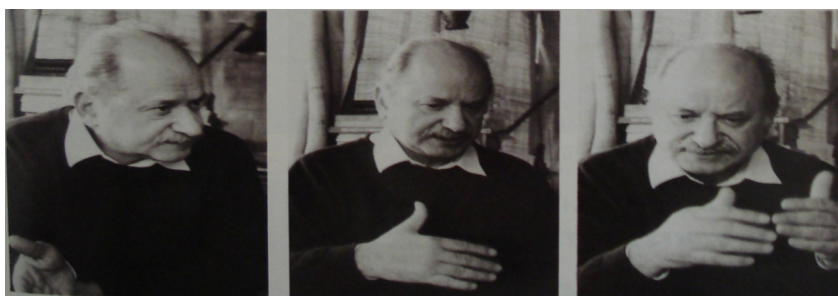
⁸⁰ Ενδεικτικά: «Αφιέρωμα: 8 Μάρτη 1980 - 8 Μάρτη 1981: ένα νέο φεμινιστικό κίνημα γεννιέται», *Θούριος*, 25/2/1981, σ. 9-12. «Με το φεμινισμό αλλάζει τίποτα στη ζωή μας;», στο ίδιο, 16-17. «Εκτρώσεις έρευνα», *Θούριος*, 12/3/1981, 23-27.

⁸¹ Εφη Αβδελά κ.α., «Γυναικεία σελίδα για την ανδρική σκέψη», *ΑτΚ*, 11/3/1984, 9.

⁸² Άννα Φραγκουδάκη, «Μια πολύ σοβαρή παραβίαση αρχών ή όταν η πολιτική νομιμοποιεί την πορνογραφία», *Δίμη. Φεμινιστικό Περιοδικό*, 1 (Δεκ 1986), 58.

⁸³ Ανταίος Χρυσοστομίδης, «Η Συνέντευξη του μήνα: Λεωνίδας Κύρκος», *Ρυ* (Μάης 1989), 57-78. Για την αντίδραση: Α. Φ. [Άννα Φραγκουδάκη], «Και το Playboy στην πολιτική», *Δίμη. Φεμινιστικό Περιοδικό*, 4 (Ιούνιος 1989), 41.

⁸⁴ Για τη σημασία του *Playboy* ως διαύλου επικοινωνίας ορισμένων φεμινιστικών διεκδικήσεων (όπως το δικαίωμα στην έκτρωση): Pitzulo, 'The Battle'.

Εικ 9,6: Ο Λεωνίδας Κύρκος δίνει συνέντευξη στο *Playboy*: Ανταίος Χρυσοστομίδης, «Η Συνέντευξη του μήνα: Λεωνίδας Κύρκος», *Py* (Μάης 1989), 57.

Πολιτικοί όπως ο Κύρκος αντιλαμβάνονταν ότι η ελληνική κοινωνία σταδιακά θα βίωνε την αυξημένη επιρροή ενός πολιτισμού διασημοτήτων στον οποίο τα Μέσα Ενημέρωσης θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο, επιλέγοντας ποιοι θα προβάλλονταν ως διάσημοι και είχαν αποφασίσει ήθελαν να έχουν θέση στο τοπίο αυτό.⁸⁵ Η αδιαφορία στις ενστάσεις της Φραγκουδάκη ήταν μια ίσως κάπως κυνική, αλλά πολιτικά ρεαλιστική επικοινωνιακή επιλογή. Η νέα υφολογία ζωής πλησίαζε τα δέκα χρόνια ζωής και η δυναμική της αυξανόταν. Αντίθετα, η Φραγκουδάκη, της οποίας τη διαμαρτυρία η *Αυγή* δε δημοσίευσε καν, εξέφραζε έναν χώρο μικρής επικοινωνιακής δυναμικής που η κομματική ηγεσία δε δίστασε να δυσαρεστήσει ώστε να αποκτήσει πρόσβαση σε ένα νέο μιντιακό πεδίο.⁸⁶

Μεταπολιτευτικά, η πολιτική παρουσία των γυναικών στο δημόσιο χώρο ενισχύθηκε περιλαμβάνοντας από μικρές ομάδες ως πανελλαδικές οργανώσεις. Αντίθετα με άλλες χώρες όπως η Γαλλία και το Βέλγιο στην Ελλάδα δεν υπήρχαν φεμινιστικές συλλογικότητες με άνδρες μέλη.⁸⁷ Αρκετές φεμινίστριες, μεταφέροντας στην Ελλάδα μια κριτική για τις αναπαραστάσεις που σημάδεψε διεθνώς την περίοδο, επέκριναν τα Μέσα Ενημέρωσης και τη διαφήμιση ότι αντικειμενοποιούσαν το γυναικείο σώμα και φυσικοποιούσαν την υποταγή.⁸⁸ Η κριτική είχε ένα στοιχείο που την ενίσχυε θεωρητικά, αλλά την αποδυνάμωνε επικοινωνιακά: συνήθως στηριζόταν σε μακροσκελή κείμενα που απευθύνονταν σε ακροατήρια εξοικειωμένα με την κοινωνική θεωρία. Κανένα από αυτά τα έντυπα δεν άγγιξε κυκλοφορίες που να

⁸⁵ Βλ.: Driessens: 'The Celebritization'. David Marshall, *Celebrity and Power. Fame in Contemporary Culture*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 1997.

⁸⁶ Φραγκουδάκη, «Μια πολύ σοβαρή παραβίαση αρχών».

⁸⁷ Πρβλ.: Phillippe De Wolf, 'Male Feminism: Men's Participation in Women's Emancipation Movements and Debates. Case Studies From Belgium and France (1967-1984)', *European Review of History*, 22/1 (2015), 77-100.

⁸⁸ Kuhn, *The Power*, 3. Για παραδείγματα: Μητσού-Παππά, «Το ιδεολογικό». Φανή Ζιώζια και Έφη Αβδελά, «Διαφήμιση και κοινωνική συμπεριφορά», *Σκούπα*, 4 (Ιούλ 1980), 8-15. «Η γυναίκα μέσα από τα ΜΜΕ», *ΣΓυν* (Ιούλ-Αύγ. 1983), 22-26. Μαίρη Καρρά, «Διαφημίσεις: υπάρχει νόμος;», *ΣΓυν* (Γυν - Οκτ 1987), 53. Μαρία Αποστολά, «Πρόκληση η εποχή μας», *ΣΓυν* (Νοέ-Δεκ 1987), 12-13. «Έρευνα πάνω στην οικονομικο-πολιτική κυριαρχία του περιοδικού τύπου», *Πόλη Γυναικών* (Μάης 1983), 2-24.

συγκρίνονταν με αυτές των περιοδικών ευρείας κυκλοφορίας: ενδεικτικά, το πετυχημένο στο είδος του περιοδικό *Σκούπα* εκδιδόταν σε τιράζ 5.000 τευχών.⁸⁹ Το στοιχείο αυτό επηρέασε τις σχέσεις με τις αριστερές κομματικές ηγεσίες όταν έφτασε η ώρα της επιλογής, καθώς η προβολή της Αριστεράς στη νέα υφολογία ζωής περνούσε και μέσα από την απόρριψη ορισμένων φεμινιστικών ενστάσεων.

Το πολιτικό και επικοινωνιακό κόστος της απόφασης ήταν μάλλον μικρό: τον αυτοπροσδιορισμό φεμινιστικό διεκδικούσε ένα ευρύ πλέγμα συλλογικοτήτων. Όπως φαίνεται στις συνεντεύξεις, ο φεμινισμός ήταν μια αναγνωρίσιμη έννοια, στην προώθηση της οποίας έπαιξαν ρόλο και ορισμένες διασημότητες, (π.χ. η Μαργαρίτα Παπανδρέου⁹⁰) με θετικό σε γενικές γραμμές αλλά ρευστό περιεχόμενο. Ορισμένα συλλογικά υποκείμενα που μιλούσαν θετικά για το φεμινισμό δεν άρθρωναν αναγκαστικά προοδευτικό λόγο για τις έμφυλες σχέσεις.⁹¹ Όπως βλέπουμε στις συνεντεύξεις τριών γυναικών με διαφορετικό κοινωνικό και οικονομικό προφίλ, μιας μεσοαστής και μιας μικροαστής, έγγαμων εργαζόμενων μητέρων γεννημένων στο τέλος της δεκαετίας του 1940 και μιας νέας εργαζόμενης στον ιδιωτικό τομέα γεννημένης το 1964, ο όρος φεμινισμός είχε ελαστικό περιεχόμενο που τα υποκείμενα προσάρμοζαν στις επιδιώξεις και την ιδεολογία τους. Συχνά προσλαμβάνονταν ως κίνημα που συνδεόταν κυρίως με τη διεύρυνση της συμμετοχής των γυναικών στα κοινά και κυρίως τη βελτίωση της οικονομικής τους θέσης μέσω της εργασίας. Καθώς, θεωρητικά, η Αριστερά υποστήριζε και αυτές τις διεκδικήσεις, οι φεμινιστικές κριτικές για τη στάση της απέναντι στις ανερχόμενες πολιτικές της αναπαράστασης δύσκολα αφορούσε ευρύτερα ακροατήρια και άρα είχε μικρό πολιτικό κόστος. Έτσι, η απόρριψη ενστάσεων σαν της Φραγκουδάκη, που ήδη είδαμε, ήταν μια επικοινωνιακά επωφελής και σχετικά ανώδυνη απόφαση.

I: Ήμουν φεμινίστρια [...] από τη σκοπιά των ίσων δικαιωμάτων, την πολιτική. Ήθελα ίσα δικαιώματα. [...]

Συγγραφέας: Ήσουν σε κάποια ομάδα;

I: Δεν ήμουν σε ομάδα. [...] Αλλά βεβαίως ήμουν υπέρ [...] του φεμινιστικού κινήματος (εμφατικά). Υπό ποια έννοια; Ότι έπρεπε να υπάρχει κοινωνική ισότητα (I. Z. Σντ)

Κάποτε είχα πάει σε ένα σεμινάριο [για το φεμινισμό]. Είδα ότι δε με ενδιέφερε, ότι ήταν πολιτικό το θέμα [...] Προτιμούσα ό,τι έκανα να το κάνω με την ελευθερία που μου παρείχε [...] η οικονομική μου ευχέρεια (B. Ψ., Σντ)

⁸⁹ Μιχοπούλου, «Τα πρώτα», 40-41.

⁹⁰ Βλ: Gonda Van Steen, 'Margarita Papandreou: Bearing Gifts to the Greeks?', *Journal of Modern Greek Studies*, 21/2 (2003), 245-282. Για τη συμμετοχή του επίσημου κρατικού μηχανισμού στην οργάνωση των όρων παραγωγής των πολιτισμών διασημότητας πρβλ: Thomas E. Ewing, 'A Stalinist Celebrity Teacher: Gender, Professional and Political Identities in Soviet Culture of the 1930s', *Journal of Women's History*, 16/4 (2004), 92-118.

⁹¹ «Το 'φεμινιστικό κίνημα' και οι γυναίκες της ΝΔ», *Οι Γυναίκες της ΝΔ*, 1 (1984), 10-15.

Ο φεμινισμός [...] με εξέφραζε ως ένα βαθμό. Δηλαδή, ήταν κίνημα, ήταν αντίδραση [...] Εμένα αυτό που με ενοχλούσε γιατί συνέβαινε κατά κόρον στον κύκλο μου, στο χώρο μου εκεί που μεγάλωσα [ήταν το] ότι με αντιμετώπιζαν ως πολίτη τρίτης κατηγορίας επειδή ήμουν γυναίκα. [...] Όταν μου έλεγε η μάνα μου τα καλοκαίρια [...] «πήγαινε να στρώσεις το κρεβάτι του παιδιού» ήθελα να την πιάσω στο ξύλο, να τη σκοτώσω και να την πετάξω από το μπαλκόνι [...] Τον φεμινισμό τον δέχτηκα κατά μία έννοια. [...] Δηλαδή όπως εγώ θα πρέπει να στρώνω το κρεβάτι μου θα πρέπει να το στρώσεις και συ (Ε. Π. Σντ) ⁹²

Ο συμβιβασμός με την ιδέα ότι η επικοινωνία με τη νέα υφολογία ζωής ήταν αναγκαίος όρος για την προσαρμογή της Αριστεράς στο νέο μιντιακό περιβάλλον δεν ήταν απλή υπόθεση. Οι αντιδράσεις κράτησαν τουλάχιστον ως το 1990 και δεν προέρχονταν μόνο από τους μεγαλύτερους. Το 1989, το Φεστιβάλ Νεολαίας του Ρήγα Φεραίου φιλοξένησε ένα φόρουμ αφιερωμένο στο *Κλικ*, όπου το περιοδικό σχολιάστηκε αρνητικά στοιχείο που προκάλεσε την αντίδραση του διευθυντή του. ⁹³ Επίσης, η ανησυχία για τη νέα υφολογία ζωής δεν προερχόταν μόνο από την Αριστερά. Το ότι τα επικριτικά δημοσιεύματα εντοπίζονται ευκολότερα σε αριστερά έντυπα μάλλον απηχεί τις αντικρουόμενες προσεγγίσεις για το φαινόμενο στο χώρο της Ανανεωτικής Αριστεράς. Το φαινόμενο ανησύχησε και άλλους πολιτικούς χώρους, όπως το λαϊκό (κυρίως) ΠΑΣΟΚ που εκφραζόταν από την εφημερίδα *Αυριανή*.

Παρότι ο Κωστόπουλος προερχόταν από το ΠΑΣΟΚ, ως διευθυντής του *Κλικ* υπήρξε συχνά επικριτικός απέναντι του και, κυρίως, προς στελέχη της λαϊκής πατριωτικής πτέρυγας του κόμματος, όπως ο Γιώργος Γεννηματάς. Η αντιπαράθεση με την *Αυριανή* χρονολογείται από το 1987, όταν το *Κλικ* την κατέκρινε για την κάλυψη της δολοφονίας της Ζωής Φραντζή και την επίθεση στον κωμικό Λάκη Λαζόπουλο με αφορμή το ότι αυτός δεν είχε πάει στο στρατό. ⁹⁴ Η εφημερίδα απάντησε χαρακτηρίζοντας τους δημοσιογράφους του *Κλικ* «τσογλάνια» και τον Κωστόπουλο «γκουρού του σνομπισμού». ⁹⁵ Υπερθεματίζοντας την αριστερή ταυτότητα του ΠΑΣΟΚ επιχειρούσε να αποδομήσει το *Κλικ* ως δεξιό έντυπο. Ακριβώς ταυτόχρονα, η φοιτητική παράταξη της Νέας Δημοκρατίας ΔΑΠ-ΝΔΦΚ το

⁹² Με τον όρο «παιδί» αναφέρεται στον κατά τρία χρόνια μεγαλύτερο αδελφό της.

⁹³ Πέτρος Κωστόπουλος, «Κλικ FM-88. Άλλη αίσθηση στον τοίχο», *Κλικ* (Σεπτ 1989), 4.

⁹⁴ «Ποιος παγιδεύει το ΠΑΣΟΚ;», *Κλικ* (Ιούλιος 1989), 24-25. «Οι αγανακτισμένοι πολίτες», στο ίδιο, 29. «Σαν βγεις στον πηγαμό για τον Ταύρο», *Κλικ* (Ιούνιος 1989), 38. «Λαζόπουλος (1)», *Κλικ* (Οκτ 1987), 14. «Σάρκα και αίμα», *Κλικ* (Ιούλ. 1987), 15. Η Ζωή Φραντζή δολοφονήθηκε και τεμαχίστηκε από το σύζυγο της το καλοκαίρι του 1987. Η διαπραγμάτευση του φόνου από τα Μέσα Ενημέρωσης (π.χ. η δημοσίευση εικόνων από το πτώμα της στο νεκροτομείο) προκάλεσαν αντιδράσεις.

⁹⁵ «Κατινισμός, το ανώτατο στάδιο του αυριανισμού», *Κλικ* (Μάρτ 1989), 44. Στο δημοσίευμα παρατίθενται τα δημοσιεύματα της *Αυριανής*. Η αντιπαράθεση ξεκίνησε από το άρθρο του Πέτρου Κωστόπουλου, «Το καζανάκι», *Κλικ* (Ιαν. 1989), 3, όπου χαρακτήριζε τους Γιώργο Κουρή και Μάκη Κουρή «πρώην χουντικά ερπετά».

κατηγορούσε ως αριστερό έντυπο που διάβρωνε τις αξίες της νεολαίας οργανώνοντας σχετική εκδήλωση στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁹⁶

Όσοι θορυβήθηκαν από τη νέα υφολογία ζωής επιχείρησαν να την αποδομήσουν παρουσιάζοντας την ως αντίθετη πολιτικά. Τα αριστερά μέσα ενημέρωσης ως δεξιά, η φεμινιστική κριτική ως σεξιστική, ορισμένοι δεξιοί διάλογοι ως επικίνδυνη για τη χρηστή ηθική. Κοινός παρονομαστής των προσεγγίσεων ήταν ότι προσπαθούσαν να εξηγήσουν μια νέα επικοινωνιακή πρόταση χρησιμοποιώντας ένα παλιό λεξιλόγιο που τους ήταν οικείο και αναπαρήγαγε τις μεταπολιτευτικές πολιτικές κατηγοριοποιήσεις. Τα εξηγητικά αυτά εργαλεία δεν απέδιδαν και επειδή η νέα υφολογία ζωής διέθετε έρεισμα σε πολιτικά ανομοιογενή ακροατήρια. Τα στοιχεία που έπαιζαν ρόλο στη σύνθεση του κοινού ήταν περισσότερο η ηλικία, το μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο και λιγότερο η πολιτική τοποθέτηση. Τα εκφραστικά μέσα ήταν εκείνα που γοήτευαν νέους που ήθελαν να διαφοροποιηθούν εκφραστικά και στιλιστικά και όχι τόσο οι πολιτικές θέσεις των μιντιακών διαύλων. Αυτό που προκαλούσε ανησυχία ήταν η ικανότητα των περιοδικών να ανακινήσουν διαφορετικές προσλήψεις της πολιτικότητας που συγκροτούνταν στη βάση νέων διεκδικήσεων: μιντιακός εξευρωπαϊσμός, συμμετοχή στις οικονομίες της απόλαυσης, ελεύθερη σεξουαλική αυτοέκφραση. Ήταν μια πολιτικοποίηση της κατανάλωσης που υπάκουε σε μια ευρεία πρόσληψη της πολιτικότητας ως ενός εντοπισμένου αποτελέσματος της αξιολόγησης και διαπραγμάτευσης γεγονότων που συμβαίνουν στις ζωές των ατόμων που έβαζε σε κίνδυνο τις δομές που τις αποτελούν, τις τροποποιούν και τις αναβαθμίζουν.⁹⁷ Παρότι οι λόγοι αυτοί προσλαμβάνονταν ως μη πολιτικοί ήταν το αντίθετο. Αν και στη στιγμή παραγωγής τους μεταφράζονταν ως λόγοι που επικροτούσαν μια στροφή στον ατομικισμό, ουσιαστικά (επέ)κριναν ευρύτερα το αξιακό σύστημα της Μεταπολίτευσης, φέρνοντας στο προσκήνιο τις κοινές αναφορές που είχαν διαφορετικοί πολιτικοί χώροι. Κατά μια έννοια, όταν ο πρόεδρος της Οργάνωσης Νέων της Νέας Δημοκρατίας (ΟΝΝΕΔ) Γιώργος Βουλγαράκης, το 1987, ξόρκιζε την αποπολιτικοποίηση, εξέφραζε και μιας αριστερής απόχρωσης ανησυχία: «Δεν ελαττώνεται συνεπώς η πολιτικότητα των νέων ούτε αποϊδεολογικοποιείται. Απλά, μετεξελίσσεται η πολιτικότητα τους, μετατοπίζεται το επίπεδο των πολιτικών ενδιαφερόντων τους από τη σφαίρα της θεωρίας στη σφαίρα του ρεαλισμού».⁹⁸

Ένας αγχωτικός, πιο γρήγορος κόσμος: ανησυχίες για την επιτάχυνση των ρυθμών ζωής

⁹⁶ Πέτρος Κωστόπουλος, «Κλικ με δραμαμίνη», *Κλικ* (Μάρτ. 1989), 3-4.

⁹⁷ Reinelt, 'Performance at the Crossroads of Citizenship', 104.

⁹⁸ Γιώργος Α. Βουλγαράκης, «Η ιδεολογία της νέας γενιάς», *ΒτΚ*, 14/6/1987, 11.

Το Δεκέμβριο του 1989, ενώ η Ανατολική Ευρώπη κλονιζόταν από επαναστάσεις, στην Ελλάδα δημοσιεύονταν αφιερώματα στη δεκαετία του 1980 που έφευγε σε εκείνη του 1990 που ερχόταν.⁹⁹ Στο πνεύμα των ημερών, το *Κλικ* δημοσίευσε ένα τεστ με ερώτημα πόσο έτοιμοι ήταν οι αναγνώστες για τον 21^ο αιώνα. Στο ερώτημα από ποιόν περίμεναν καλύτερες ημέρες υπήρχαν τρεις επιλογές: «από την κυβερνητική», «από κάποιο κόμμα» και «από τον Karl Marx». Όσοι διάλεξαν την πρώτη επιλογή έπαιρναν περισσότερους πόντους και επιβραβεύονταν ως εκείνοι που ήταν εγγύτερα στο μέλλον.¹⁰⁰ Όπως υποστηρίζει ο Νικόλας Σεβαστάκης, η νέα υφολογία ζωής προέβαλε ως κοινωνικό πρωταγωνιστή τον καταναλωτή των μεσοστρωμάτων που αναδεικνυόταν ως καλός αγωγός αταξικών και υπερταξικών απεικονίσεων, φορέας του εγκόσμιου αισθητισμού και των πολιτικών του στυλ και της εκφραστικότητας, κάτοχος των ενεργητικών, θετικών και ισχυρών θέσεων στα διάφορα αντιθετικά δίπολα που βρέθηκαν στον πυρήνα των νέων λόγων, καταλύτης για την άρση διχαστικών λόγων και πρακτικών και φύλακας της κοινωνικής και τεχνολογικής καινοτομίας.¹⁰¹ Οι επόμενες σελίδες αφορούν το τελευταίο στοιχείο της ταυτότητας αυτής, εστιάζοντας στις σχέσεις τεχνολογίας και ταχύτητας ζωής ως στοιχείων καινοφανών αφηγήσεων επιτυχίας.

Μια πρώτη ανησυχία αφορούσε την αξιοπιστία συστημάτων και μέσωσιν αποθήκευσης δεδομένων. Όπως είδαμε στο 2^ο κεφάλαιο, η διάχυση των νέων τεχνολογιών μετασχημάτισε το αθηναϊκό διαμέρισμα σε χώρο ψυχαγωγίας επηρεάζοντας τις οικονομίες της διασκέδασης, με ίσως πιο αισθητή συνέπεια τη σημαντική μείωση κίνησης στους κινηματογράφους: το 1986 η Αθήνα είχε μόλις 138 θερινούς κινηματογράφους έναντι 750 στη δεκαετία του 1960.¹⁰² Παράλληλα, εδραιωνόταν η πεποίθηση ότι η πληροφορική ήταν μια νέα πρόκληση ακόμα και αν οι ενδιαφερόμενοι ήταν ακόμα λίγοι. Το 1988, 90% των ανδρών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη δεν είχε ηλεκτρονικό υπολογιστή στο σπίτι και 9% σκόπευε να αγοράσει άμεσα. Όμως, 88% θεωρούσε την πληροφορική επιστήμη του μέλλοντος.¹⁰³

Όμως, οι χρήστες, αυξάνονταν. Σύμφωνα με μια έρευνα για λογαριασμό της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας, το 1990, 10% των εργαζόμενων διέθετε

⁹⁹ «Ελλάδα. Η δεκαετία των αλλαγών: πρόσωπα και γεγονότα της δεκαετίας», *Ένα*, 20/12/1989, 69-89. Γιώργος Πανόπουλος, «Ουφ, τελείωσε!», *Κλικ* (Ιαν 1990), 104-111. «Το λεξικό των 1980s», στο ίδιο, 167-171. Στάθης Παπούλιας, «Zoom στα πρόσωπα της δεκαετίας», στο ίδιο, 172-179. Για τις αλλαγές στην ανατολική Ευρώπη: Danielle Chirot, 'What Happened in Eastern Europe in 1989?', στο Vladimir Tismaneanu (επιμ.), *The Revolutions of 1989*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1999, 19-50.

¹⁰⁰ Σοφία Κιντή, «Password 2000», *Κλικ* (Ιαν 1990), 218-223.

¹⁰¹ Νικόλας Σεβαστάκης, *Κοινότοπη Χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, 106-107.

¹⁰² Ειρήνη Σταύρου, «Επίθεση βιντεοκασέτας εναντίον κινηματογράφου», *Καθ*, 6/9/1984, 9. Έλενα Δ. Χατζηιωάννου, «Τέλος στα θερινά τα σινεμά», *ΒτΚ*, 10/8/1986, 33. Π. Κάγιος, «Οι ελληνικές ταινίες δε βρίσκουν αίθουσες», *Τα Νέα*, 25/11/1989, σ. 37. Ελένη Σπανοπούλου, «Σινεμά: κάθε νύχτα και λιγότερα», *Τα Νέα*, 13/7/1990, 6.

¹⁰³ Γιάννης Πατρίκος, «Υπολογιστές και νεοέλληνας: τι είχες Γιάννη», *Col* (Ιούν. 1988), 97-100 (κ. 97-100).

ηλεκτρονικό υπολογιστή: 5% των εργατών, το 6% των τεχνιτών, το 12% των κατώτερων και το 21% των ανώτερων υπαλλήλων. Το ποσοστό κατοχής ήταν το ίδιο για τους εργαζόμενους σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα (10%).¹⁰⁴ Η ζωή σε έναν κόσμο όπου οι νέες τεχνολογίες θα χρησιμοποιούνταν όλο και περισσότερο οδηγούσε στην εμφάνιση νέων εκδοχών άγχους για τους επίδοξους χρήστες τεχνολογικών μέσων.¹⁰⁵ Η αρχή της δεκαετίας του 1980 υπήρξε μια μεταβατική περίοδος όπου οι χρήστες επέλεγαν ανάμεσα σε πολλά λειτουργικά συστήματα. Το 1984, κυκλοφορούσαν υπολογιστές σε τουλάχιστον έξι λειτουργικά συστήματα κάτι που πολλαπλασίαζε τις ασυμβατότητες. Ανάλογες ασυμβατότητες υπήρχαν και στα συστήματα βίντεο, φαινόμενο γνωστό ως πόλεμος του φορμάτ (Γ. Δ., Σντ).¹⁰⁶

Η εργασία με υπολογιστή συνοδευόταν από προσδοκίες αποδοτικής εργασίας, αλλά σήμαινε και αναμέτρηση με το άγνωστο.¹⁰⁷ Οι συναινέσεις για τις χρήσεις νέων τεχνολογιών είναι ευκολότερες όταν αφορούν την απώλεια ή αντικατάσταση οικείων υλικών παρά όταν αφορούν νέα αγαθά.¹⁰⁸ Έτσι, η μετάβαση από έναν εργασιακό πολιτισμό με βάση το χαρτί σε ένα περιβάλλον, όπου, -όπως δήλωνε η Casio, επενδύοντας διαφημιστικά στην Εθνική Συμφιλίωση του 1989,- οι εργαζόμενοι «θα έκαιγαν τους φακέλους τους», έδειχνε ελκυστική υπόσχεση και δημιουργούσε εύλογη αγωνία.¹⁰⁹ Το ιδεατό σενάριο σήμαινε λιγότερο χαρτί και σκόνη, περισσότερο ελεύθερο χώρο, ευκολία αναζήτησης υλικού, εξοικονόμηση χρόνου και χρημάτων.

Πόσο πραγματοποιήσιμο ήταν αυτό; Τα αποθηκευτικά μέσα της εποχής δεν ήταν πάντα αξιόπιστα και απαιτούσαν προνοητική χρήση. Οι άπειροι χρήστες έκαναν λάθη στη διάσωση αρχείων ή δεν πρόσεχαν εύθραυστα μαγνητικά μέσα, όπως οι δισκέτες, ζήτημα που απασχολούσε ειδικά έντυπα και ειδικούς του μάρκετινγκ (εικ 9,7 και 9,8).¹¹⁰ Η ανησυχία αυτή βαθμιαία υποχώρησε με την εμφάνιση ανθεκτικότερων μέσων, όπως οι ψηφιακοί δίσκοι μετά το 1987.¹¹¹ Οι χρήστες ανησυχούσαν μη χάσουν διεκπεραιωμένη εργασία. Επιπλέον, για πολλούς πρώιμους χρήστες, η

¹⁰⁴ «Με ένα μισθό δε βγαίνει», *ΒτΚ*, 10/6/1990, Δ4.

¹⁰⁵ Barbara Fiehn, 'Stressing Out: Handling Change in a Digital World', *Community and Junior College Libraries*, 16/4 (2010), 255-258.

¹⁰⁶ Θάνος Παπαγεωργίου, «Αξίζει ή όχι να επενδύσετε προς αυτήν την κατεύθυνση;», *HC* (Ιαν 1984), 20-26. Τα έξι λειτουργικά συστήματα ήταν τα CP/M, Apple DOS, New Dos, LDOS, MDOS, TRSDOS.

¹⁰⁷ Μάκης Προβατάς, «Η εισβολή των micros στα ιατρεία», *HC* (Οκτ. 1984), 136-140. Μπάφαλης [χ.ο] «Η επανάσταση των Microcomputers και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις», *HC* (Απρ-Μάης 1983), 22-24. Σύμφωνα με τον Μπάφαλη, η εισαγωγή Η/Υ στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις χρονολογείται από το 1979.

¹⁰⁸ Bernardo Bátiz-Lazo κ.α. 'How the Future Shaped the Past: The Case of the Cashless Society', *Enterprise and Society*, 15/1 (2014), 103-131 (κυρίως 107-112).

¹⁰⁹ «Κάψτε τους φακέλους σας»: *RAM* (Νοε 1989), 35.

¹¹⁰ Για την αγορά δισκετών στην Ελλάδα: «Ερευνα της ελληνικής αγοράς για τις δισκέτες», *COI* (Νοε 1983), 96-101. Παναγιώτης Σπηλιώπουλος, «Δισκέτες: ένα τεχνολογικό θαύμα που συνέχεια ανανεώνεται», *COI* (Μάης 1986), 114-118. Γιάννης Πατρίκος, 'Norton Utilities', *COI* (Ιαν 1987), 148-154.

¹¹¹ Μανώλης Καλογεράκης (μτφ), «CDROMS: Megabytes για όλους», *COI* (Μάης 1988), 186-187. «Διαδικασίες 'backup' και 'testore'», *HC* (Σεπτ1983), 36-38. «Ερευνα», Σπηλιώπουλος, «Δισκέτες».

πληροφορική ήταν μια επιλογή που ο περίγυρος τους αξιολογούσε ως σπατάλη χρόνου και ταύτιζε με τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Έπρεπε επομένως να την υπερασπίζονται. Η απώλεια δεδομένων ήταν ανησυχία απέναντι στη διάψευση της συναισθηματικής επένδυσης σε μια ταχύτερη και πιο αυτοματοποιημένη καθημερινότητα. Καθώς για αρκετούς πρώιμους χρήστες το ενδιαφέρον για τους υπολογιστές συνδεόταν με προσδοκίες επαγγελματικής αντικατάστασης σε ένα υποσχόμενο πεδίο όπως η πληροφορική, η ευπροσβλητότητα των μέσων αποθήκευσης μεταφραζόταν σε ανησυχία απέναντι σε μια επιλογή που υποσχόταν αξιόλογες επαγγελματικές προοπτικές ενέχοντας, όμως, όπως βλέπουμε στις παρακάτω συνεντεύξεις, κόστη στο επίπεδο της κοινωνικότητας.

Εικ 9,7: Διαφήμιση δισκετών 'Xidex' που επενδύει στο άγχος της απώλειας ψηφιακών δεδομένων: *Κόλ* (Απρ 1986), 71.

Θα σου πω πως το έβλεπε [ενν: την πληροφορική] η μάνα μου. Χάσιμο χρόνου. Την εποχή εκείνη τι να καταλάβουνε [οι υπόλοιποι]; (Δ.Δ., Σντ).

Δεν νομίζω ότι [εκείνοι που δεν είχαν σχέση με την πληροφορική] το βλέπανε με καλό μάτι. Κανένας δεν το έβλεπε με καλό μάτι. [...] Τότε η εποχή ήθελε άλλα πράγματα. Ήθελε διαφορετικό τρόπο επικοινωνίας και παιχνιδιού και το να αλλάζεις τελείως τον τρόπο σου σήμαινε αμέσως ότι δεν είσαι στο μείνστριμ, [σήμαινε ότι] είσαι στο περιθώριο πιο πολύ. [...] Ο χρόνος που διέθετε κανένας στον υπολογιστή τότε ήταν μοναχικός χρόνος (Γ.Σ., Σντ).

Στην αρχή πάρα πολλές φορές χάναμε δουλειά από λάθος χειρισμούς. [...] Δουλειά που χρειαζόταν να καθίσεις πάρα πολλές ώρες για να την ξανακάνεις (Γ. Ψ., Σντ)

Π: Χάναμε πάρα πολύ χρόνο να αντιγράψουμε σε δισκέτα και να πάρουμε τα δεδομένα από τη δισκέτα. [...] Δεν μπορούσες να έχεις αποθήκευση κάθε στιγμή. [...] Ήταν μια κουραστική δουλειά αυτή και μας έτρωγε χρόνο. [...]

Συγγραφέας: Είχατε χάσει ποτέ δουλειά;

Π: Είχα χάσει. Είχα δουλέψει κάνα δύο φορές αρκετές ώρες. [...] Καθόμουν ως τις 3-4 η ώρα και στο τέλος, παρόλο που ξενύχτησα, έχανα τη δουλειά μου. Την άλλη μέρα από την αρχή πάλι. (Π. Χ., Σντ)

Δεν υπήρχε η έννοια [...] των μπακαπς. Έπρεπε να κρατάς αρχεία [...] διπλά, τριπλά. (Π. Κ. Σντ).

Το ερώτημα δεν είναι αν θα χάσετε τα αρχεία σας... αλλά πότε !

Βιάζεστε στο σκληρό δίσκο, απότομες διακοπές του ρεύματος, προβλήματα στο Software. Λάθη χειρισμού, είναι η δυσάρεστη πραγματικότητα της χρήσης των υπολογιστών.

Για να προστατευθείτε από τις αναστρέψιμες απώλειες διαλέξτε ένα Archive.

Αυτό το απλό και φθινό σύστημα ταινιών για back up είναι ειδικά σχεδιασμένο για τους IBM PC, XT, AT και τους συμβατούς καθώς και για την οικογένεια IBM Personal System/2.

Αν χάσετε data τοποθετείτε την back up στη μονάδα ταινίας και η αποκατάστασή τους στο σκληρό δίσκο είναι θέμα δύο-τριών τηλεπρόλογισμων και λίγων λεπτών.

* Όλη αυτή η προστασία χρειάζεται πολύ μικρό χώρο. Τόσο μικρό όσο μια μονάδα δίσκου Floppy 5 1/4 ιντσών.

Model	Απαιτήσεις	Προστασία	Αποκατάσταση
AT 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files
XT 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files
PC 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files
PS 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files
PS 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files
PS 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files
PS 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files
PS 800	40 MB δίσκος	20, 40	100,000 files

ARCHIVE CORPORATION

Ανεξάρτητος Ελλάδας,
ΠΟΥΛΙΑΔΗΣ & ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΑΕ
Αθήνα, Αρκαδίου 3, 115, Κέντρο της Αθήνας. ΔΕΛΤΑΔΟΜΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ & ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΛ. 240761

Εικ 9,9: Διαφήμιση ταινιών back-up Archive: Col (Μάρ 1988), 101.

Μια άλλη ανησυχία αφορούσε τη μηχανοργάνωση των υπηρεσιών και τις δυνητικές χρήσεις των δεδομένων. Βαρύνουσα παράμετρος ήταν η μετεμφυλιακή εμπειρία.¹¹² Το πολιτισμικό τραύμα του εμφυλίου, μια «ανοιχτή, εναντιωματική διαδικασία [...] που είχε νοηματοδοτηθεί ανάρμοστα και άδικα για μεγάλα μέρη της κοινωνίας» δεν είχε πλήρως επουλωθεί.¹¹³ Η προοπτική μηχανοργάνωσης του δημόσιου τομέα δημιουργούσε ανησυχίες για εκσυγχρονισμό της πρακτικής των φακέλων. Ενδεικτική είναι η άτιτλη επιστολή ενός φοιτητή που δημοσιεύθηκε σε ένα ειδικό περιοδικό πληροφορικής το 1986. Ο συντάκτης δεν απορρίπτει την

¹¹² Για τις συνέπειες των πολιτικών καταστολής του μεταμφυλιακού κράτους στις καθημερινές ζωές πολιτικών που ανήκαν πολιτικά στην Αριστερά βλ: Neni Panourgia, *Dangerous Citizens. The Greek Left and the Terror of the State*, Νέα Υόρκη, Fordham University Press, 2009.

¹¹³ Δεμερτζής, «Ο εμφύλιος πόλεμος», 45-46.

πληροφορική, αλλά διερωτάται αν οι θεσμοί έχουν εκδημοκρατιστεί επαρκώς ώστε τα δεδομένα να μη χρησιμοποιηθούν ενάντια στην ελευθερία των πολιτών.¹¹⁴ Θεωρητικά, το ΠΑΣΟΚ είχε ευοίωνες προοπτικές να διαχειριστεί αυτές τις αγωνίες. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 διευθέτησε ιστορικές εκκρεμότητες και ενίσχυσε πολιτικά το ΠΑΣΟΚ, επιτρέποντας του να απευθύνεται με αυτοπεποίθηση σε αριστερά ακροατήρια. Μπορούσε να επικαλείται την αναγνώριση της αντίστασης ως συστατική του διαφορά από τη Νέα Δημοκρατία που είχε αποχωρήσει από τη Βουλή κατά την ψήφιση του νομοσχεδίου.¹¹⁵ Όμως οι σχέσεις εμπιστοσύνης ΠΑΣΟΚ - Αριστεράς είχαν όρια που αποτυπώνονται και στις διεργασίες του νομοσχεδίου για την πληροφορική το 1985. Η επιτροπή αποτελούνταν από νομικούς με αμφίβολη γνώση για τις νέες τεχνολογίες, όπως ο Αναστάσιος Μαρίνος.¹¹⁶ Το 1978, ο Μαρίνος είχε δώσει στη συντηρητική εφημερίδα *Ακρόπολη* συνέντευξη με τίτλο «Οι Computers απειλούν τη δημοκρατία» και το 1985 χονδρικά διατηρούσε τις ίδιες απόψεις.¹¹⁷ Το ζητούμενο ξεπερνούσε τις σχέσεις ΠΑΣΟΚ - Αριστεράς και αντανάκλωνε την αναποτελεσματικότητα της τότε πολιτικής ηγεσίας να επικοινωνήσει στους πολίτες τα οφέλη της μηχανοργάνωσης.

Η ασφάλεια των πληροφορικών συστημάτων επηρεάζει ευρύτερα τις κοινωνικές σχέσεις. Οι τεχνολογίες εμπεριέχουν σενάρια εντολών και δεν είναι απρόσβλητες: για παράδειγμα, οι ιοί, μεταφορές που διακινούν επιδημίες και δυνατότητες διάρρηξης της τεχνολογικής ομαλότητας, τρομάζουν τους χρήστες, καθώς οι μηχανές δεν υπόκεινται στις θεμιτές εκδοχές ελέγχου εκείνους.¹¹⁸ Οι ιοί ανησυχούσαν ακόμα λίγους χρήστες καθώς είχαν εμφανιστεί περιορισμένα περιστατικά.¹¹⁹ Ωστόσο, αναγνωρίζονταν ως απειλή που επέβαλε τεχνικές προστασίας για τη διαφύλαξη συστημάτων και δεδομένων.¹²⁰ Η ανησυχία για τους ιούς ήταν αγωνία για τη δικτύωση και τους όρους πρόσβασης στα δίκτυα, καθώς η πιθανότητα έκθεσης δεδομένων θα αυξανόταν με τη διεύρυνση των δικτύων μελλοντικά: Όπως συμβούλευε ο διευθύνων σύμβουλος μιας εταιρίας σχεδιασμού λογισμικού το 1989:

μειώνετε τις πιθανότητες μόλυνσης από ιό [...] αν δε χρησιμοποιείτε ποτέ δίκτυο. [...] Αλλά [...] τέτοιοι προσδιορισμοί δε φαίνονται [...] ρεαλιστικοί. [...] Καθώς ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι θα συνδέουν τους υπολογιστές τους σε δίκτυα, ο κίνδυνος των ιών γίνεται ολοένα και μεγαλύτερος. [...] Έχουν ήδη προκληθεί ζημιές και χάσιμο δεδομένων αξίας

¹¹⁴ *HC* (Μάρτ 1984), 124-125.

¹¹⁵ Βαγγέλης Τζούκας, «Αναγνώριση της εθνικής αντίστασης», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*. Πρβλ: Πασχαλούδη, «Η δεκαετία».

¹¹⁶ *Col* (Ιαν 1985), 88-99. Πρβλ το 2ο κεφάλαιο.

¹¹⁷ Στο ίδιο, 96.

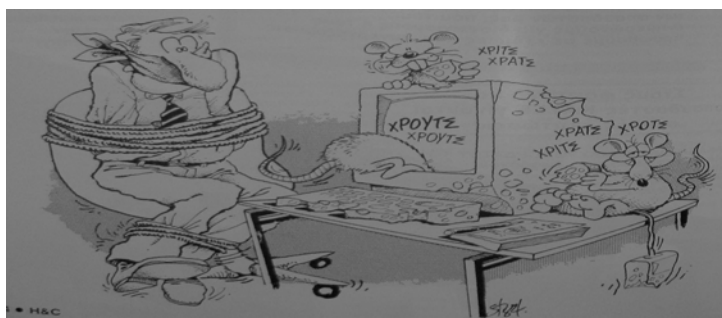
¹¹⁸ Jessica Johnston, *Technological Turf War. A Case Study of the Computer Antivirus Industry*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2009, 1.

¹¹⁹ Γρηγόρης Σουρλεδάκης, «Προστατευτείτε από τους ιούς», *RAM* (Ιούλ-Αύγ 1989), 111-113.

¹²⁰ Ross M. Greenberg, «Ενδόν των ιών», *RAM* (Ιούλ-Αύγ 1989), 43-49.

εκατομμυρίων δολαρίων, ενώ έχουν γίνει καθυστερήσεις χιλιάδων ωρών.¹²¹

Η συνειδητοποίηση της ανάγκης αντικής προστασίας και η υιοθέτηση του όρου *ιός* για την περιγραφή του επιβλαβούς λογισμικού επιβεβαίωσε ότι οι όροι πρόσληψης της υγείας και της ασθένειας επεκτείνονταν, περιλαμβάνοντας δημιουργήματα του τεχνολογικού πολιτισμού.¹²² Εξαιτίας και της μετεμφυλιακής εμπειρίας, στην Ελλάδα η ανησυχία για το πόσο ευάλωτα ήταν τα συστήματα πληροφορικής δεν αναφερόταν μόνο στην απώλεια στοιχείων εξαιτίας κενών στην τεχνολογική ασφάλεια που μπορούσαν να εκμεταλλευθούν οι σχεδιαστές ιών, αλλά αφορούσε και στο πού μπορούσαν να καταλήξουν οι πληροφορίες. Την εποχή εκείνη μάλιστα είχε τεθεί έντονα το ζήτημα ασφάλειας των επικοινωνιών με αφορμή την Υπόθεση Θεοφάνη Τόμπρα, ενός παλιού στέλεχος της Κρατικής Υπηρεσίας Πληροφοριών και διοικητή του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας (ΟΤΕ) μετά το 1984, που κατηγορήθηκε ως οργανωτής υποκλοπών σε βάρος πολιτικών αντιπάλων του ΠΑΣΟΚ.

Εικ. 9,9: Γελοιογραφία για την «απειλή» των χάκερς: Θανάσης Μπάρμπας, «Ο σώζων SOFT σωθείτω!...έρχονται οι 'Hackers'», *HC*, (Σεπτ 1984), 44-45.

Στην Αθήνα, η ταυτότητα του χάκερ (εικ 9,9) παρέπεμπε σε νεαρούς με γνώσεις λογισμικού που εκμεταλλεύονταν δεξιότητες βγάζοντας (μαύρα) χρήματα σε μια υπό διαμόρφωση αγορά.¹²³ Βαθμιαία, καθώς η δημόσιες συζητήσεις για τα δίκτυα εντατικοποιούνταν, οι παρεπόμενες ανησυχίες άγγιζαν περισσότερους πολίτες. Από τους πρώτους τομείς που μηχανογραφήθηκαν ήταν οι τράπεζες και οι εφορίες, που διαχειρίζονταν ευαίσθητα δεδομένα και η ανησυχία ήταν εύλογη.¹²⁴ Η αριστερή κριτική που έβλεπε επιφυλακτικά τις νέες τεχνολογίες ήταν ένας λόγος ανησυχίας,

¹²¹ Στο ίδιο, 49.

¹²² Neil Postman, *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1993, 113-115.

¹²³ «Τα νέα του Pixel», *Pixel* (Ιούλ 1985), 9, Χρήστος Κυριακός, «Οι Hackers αποκαλύπτουν», *Pixel* (Νοέ 1986), 76-81. Για τις ταυτότητες των χάκερς: Douglas Thomas, *Hacker Culture*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 2001.

¹²⁴ Για την πορεία μηχανοργάνωσης: Τάσος Ανθουλιάς, «Η πληροφορική σήμερα στην Ελλάδα», *RAM* (Φεβρ 1988), 16-18. «Οι μισές επιχειρήσεις στην Ελλάδα διαθέτουν υπολογιστή», στο ίδιο, 25.

αλλά όχι ο κυριότερος, καθώς η από τα αριστερά κριτική στην τεχνολογία δεν ήταν καν ομοιογενής. Ορισμένοι νεολαίοι του Ρήγα Φεραίου θεωρούσαν ότι η πληροφορική θα εκδημοκράτιζε την πρόσβαση στη γνώση, αυξάνοντας τις ευκαιρίες των ασθενέστερων οικονομικά (Π.Κ., Σντ). Αντίστοιχη προσδοκία εντοπίζουμε και σε κείμενα που αναφέρονταν στο ραδιοερασιτεχνισμό, μια μορφή νεανικής ενασχόλησης με την τεχνολογία με ένδοξες συνδηλώσεις καθώς είχε χρησιμοποιηθεί στη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.¹²⁵ Το ΚΚΕ αντιμετώπισε πιο δύσπιστα τους διαύλους που προωθούσαν τις νέες τεχνολογίες, όπως τα περιοδικά πληροφορικής, τα οποία κατηγορούσε ως υποστηρικτές της ρεφορμιστικής θεωρίας ότι η Ελλάδα θα αναπτυχθεί οικονομικά με το τεχνολογικό άλμα.¹²⁶ Η επιφυλακτικότητα αυτή λειάνθηκε σταδιακά. Το 1988 ο *Ριζοσπάστης* υποστήριζε ότι οι νέες τεχνολογίες διεύρυναν τις ευκαιρίες μόρφωσης των λαϊκών τάξεων και δημοσίευε σκίτσα με εργαζόμενους που απολάμβαναν ένα σύγχρονο εργασιακό περιβάλλον (εικ 9,10).¹²⁷ Ένα χρόνο μετά, ο ενιαίος Συνασπισμός οργάνωσε μια μεγάλη εκδήλωση με θέμα τις σχέσεις Αριστεράς και πληροφορικής, με συμμετοχή εκατό περίπου επιστημόνων.¹²⁸

Εικ 9,10: Αναπαράσταση μοντέρνου εργασιακού περιβάλλοντος από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης*: Θανάσης Καραγιάννης, «Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές στα βιβλία για παιδιά και νέους», *Ριζ*, 17/7/1988, 39.

Το ΚΚΕ, βλέποντας ότι οι νέες τεχνολογίες είχαν απήχηση σε αρκετούς νέους, ίσως αντιλαμβανόταν ότι μια συνολικά απορριπτική στάση υπονόμει την απήχηση του σε

¹²⁵ «Αφιερωμένο εξαιρετικά», *Θούριος*, 15/7/1982, 28-33. «Νέοι ραδιοερασιτέχνες», *Θούριος* (Σεπτ 1983), 29-30. Δημήτρης Γεράνιος, «Η ιστορία ενός ραδιοπειρατή», *Θούριος*, 13/10/1983, 14. Κομητίς, *Children*, 257-259, 270-273.

¹²⁶ «Με αφορμή: περιοδικά για κομπιούτερ», *Σ'Ολ* (Απρ 1986), 62-63. Παρατίθεται το δημοσίευμα του *Οδηγητή*.

¹²⁷ Θανάσης Καραγιάννης, «Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές στα βιβλία για παιδιά και νέους», *Ριζ*, 17/7/1988, 39.

¹²⁸ «Αριστερά και πληροφορική πάνε μαζί», *Ριζ*, 21/5/1989, 22. Δημήτρης Καλλής, «Πληροφορική: μια δυναμική επιστήμη», *Ριζ*, 25/3/1990, 50-51.

νεανικά ακροατήρια. Επίσης, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων της περεστρόικα, η Σοβιετική Ένωση, η χώρα-μοντέλο του κόμματος, ενίσχυσε το ρόλο της πληροφορικής στην εκπαίδευση, ενώ και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια έγιναν δημοφιλή.¹²⁹ Τον 1984 παρουσιάστηκε το *Tetris*, ένα σοβιετικό παιχνίδι μάζας που σημείωσε μεγάλη επιτυχία, δείχνοντας ότι στοιχεία του σοβιετικού μαζικού πολιτισμού είχαν απήχηση και πέρα από τα αριστερά, κομμουνιστικά ακροατήρια σε πολλές χώρες της Δύσης. Σταδιακά γινόταν δύσκολο για το ΚΚΕ να καταδικάζει πρακτικές που κέρδιζαν έδαφος στη Σοβιετική Ένωση. Η αντιτεχνολογική ρητορεία αποδυναμώθηκε στο πλαίσιο της προσαρμογής της Αριστεράς στα δεδομένα της περιόδου 1989-90, όταν το κόμμα κλήθηκε να διαχειριστεί κυβερνητική εξουσία.¹³⁰

Οι τεχνολογικές αγωνίες δεν μπορούν να αναλυθούν επαρκώς με βάση ένα σχήμα Αριστεράς-Δεξιάς και απαιτούν ανάλυση και με έμφυλους και γενεακούς όρους. Στη δεκαετία του 1980 ευδοκίμοιζαν ανησυχίες για το πόσο διαφορετική θα ήταν η ζωή στο μέλλον. Στο επίπεδο της λαϊκής φαντασίας, η πληροφορική είχε υποτιμηθεί μπροστά στην πρόκληση της κατάκτησης του διαστήματος που τεκμηριώνεται και από την επιτυχία φουτουριστικών σειρών όπως η *Διάστημα 1999*.¹³¹ Μετά το 1980, οι προσδοκίες για το μέλλον συνδέθηκαν συστηματικότερα με την πληροφορική, εμπνέοντας βιντεοκωμωδίες όπως οι *Ταμτάκος, ο ηλεκτρονικός γύφτος* (1987) και *Συζυγικά βραχυκυκλώματα* (1990), ταινία που διακωμωδεί τις σχέσεις φιλίας ανάμεσα σε έναν άνδρα και ένα ρομπότ ασκώντας κριτική τις σχέσεις εξάρτησης Η/Υ και χρηστών. Παρά την αισθητική τους προχειρότητα, οι κωμωδίες δείχνουν ότι η ανησυχία για την πληροφορική ήταν κατανοητή στο επίπεδο του λαϊκού πολιτισμού και επιβεβαιώνουν το επιχείρημα ότι η βιντεοπαραγωγή της εποχής έδινε σημασία στη διαπραγμάτευση ζητημάτων των συγχρονικών πολιτικών της καθημερινότητας, κάτι που συνέβαλε στην επιτυχία της.¹³²

Όσες ανησυχίες αφορούσαν αποθηκευτικά μέσα απασχολούσαν έμπειρους χρήστες και αναλύονταν κυρίως σε ειδικά έντυπα. Όμως, η ευρύτερη ανησυχία για την χρήση των Η/Υ αναφερόταν ως νέα ενδογενή ψυχασθένεια που, σύμφωνα με έναν ειδικευμένο επιστήμονα, άγγιζε κυρίως άτομα γεννημένα πριν το 1945, που πίστευαν ότι η πληροφορική οδηγούσε σε μια απάνθρωπη, μηχανοποιημένη κοινωνία.¹³³ Η εκτίμηση που εντόπιζε το 1945 ως όριο ήταν υπεραισιόδοξη, καθώς μεταγενέστερες έρευνες δείχνουν ότι οι γεννημένοι ως και το τέλος της δεκαετίας

¹²⁹ Stephen T. Kerr, 'Educational Reform and Technological Change: Computing Literacy in the Soviet Union', *Comparative Education Review*, 35/2 (1991), 222-254.

¹³⁰ Βλ. την συνέντευξη του Γιάννη Δραγασάκη «Ναι, είμαι τεχνοκράτης!», *Ένα*, 28/11/1990, 152-156. Ο Δραγασάκης, θεωρεί την τεχνοκρατική ταυτότητα συμβατή με την κομμουνιστική ιδεολογία.

¹³¹ Βλ. σχετικά τη διαδικτυακή συζήτηση «Space 1999», <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-1994.html> (3/4/2014).

¹³² Κασσαβέτη, *Η ελληνική βιντεοταινία*, 194-203.

¹³³ Πάνος Πατσούρης, «Κομπιουτεροφοβία», *RAM* (Ιούν 1990), 27.

του 1950 είχαν χαμηλές τεχνολογικές δεξιότητες έως πολύ πρόσφατα.¹³⁴ Τριάντα χρόνια πριν, οι τεχνολογικές ανησυχίες προφανώς άγγιζαν και αρκετά νεότερους. Αρκετοί νέοι αντιλαμβάνονταν την πληροφορική ως αιτία νέων διακρίσεων που απειλούσε τις εργασιακές τους προοπτικές. Αυτός ο καταγγελτικός λόγος που ενίοτε αυτοπροσδιοριζόταν ως αριστερόστροφος, μερικές φορές μοιραζόταν την ίδια επιχειρηματολογία ακόμα και με ακραίες αντιτεχνολογικές φωνές, όπως, για παράδειγμα, οι θρησκευτικές οργανώσεις. Ενδεικτικά, το 1987 το αριστερού προβληματισμού νεανικό περιοδικό *Ακροβασία στο Χαλάνδρι* δημοσίευσε ένα άρθρο υποστηρίζοντας ότι οι υπολογιστές δημιουργούσαν ανεργία, ενθάρρυναν τη διεκπεραιωτική εργασία και αποξένωναν τον άνθρωπο από τη γνώση, υποτάσσοντας τον στη λογική της μηχανής. Τονίζοντας ότι «η άρνηση της τεχνολογίας μπορεί να είναι θέση», κατηγορούσε τις νέες τεχνολογίες ως δαπανηρές, δύσκαμπτες δομές που αύξαναν τις δυνατότητες καταστολής που διέθετε ο κρατικός μηχανισμός, ενίσχυε τις σχέσεις εξάρτησης των αδύναμων τεχνολογικά χωρών από τις προηγμένες και εισέβαλαν στη ζωή των πολιτών μέσω του Ενιαίου Κωδικού Αριθμού Μητρώου (ΕΚΑΜ) που προέβλεπε την εισαγωγή γραμμικού κώδικα στις ταυτότητες, προκαλώντας αντιδράσεις από την εκκλησία.¹³⁵

Η νέα υφολογία ζωής επηρέασε τη δημόσια διαπραγμάτευση για τις νέες τεχνολογίες, που αναδείχθηκαν ως πεδίο αντιπαράθεσης δύο προσεγγίσεων: η πρώτη τις θεωρούσε επιζήμιες για την κοινωνικότητα των χρηστών και υπεύθυνες για την εμφάνιση ανισοτήτων και η δεύτερη τις αντιλαμβάνονταν ως συστατικό των τεχνοκρατικών ταυτοτήτων. Αν και η απήχηση είναι δύσκολο να οριστεί ποσοτικά, το 1990 μια έρευνα έδειχνε ότι 54% των νέων της Αθήνας ήθελε να αγοράσει Η/Υ.¹³⁶ Παράλληλα, η επαφή με τις νέες τεχνολογίες αναγνωριζόταν ως συστατικό λόγων που επικρατούσαν μια ζωή με πιο γρήγορους ρυθμούς. Σύμφωνα με το δημοσιογράφο Αθανάσιο Παπανδρόπουλο, που ανήκε στο χώρο της φιλελεύθερης Δεξιάς, η εξοικείωση με τις νέες τεχνολογίες ήταν στοιχείο της μετάβασης σε έναν τύπο κοινωνικής οργάνωσης όπου η διαρκής, γρήγορη απόκτηση δεξιοτήτων αναδεικνυόταν ως συστατικό της ατομικής επιτυχίας.¹³⁷ Ή με την πιο νεανική γλώσσα του *Κλικ*, «οι γιάπες λάτρεψαν τα ακριβά ρούχα, τα σπορ αμάξια, τα ντιζάιν έπιπλα [...] και τους άλλους γιάπες. Περισσότερο από όλα όμως λάτρεψαν [...] τον πέρσοναλ κομπιούτερ».¹³⁸

¹³⁴ ΠΚΠ, *Η πορεία προς την ψηφιακή Ελλάδα*, Αθήνα, 2005. ΠΚΠ, *Ταυτότητα χρηστών Internet στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2010. Το 2010, μόλις 18% των γεννημένων ανάμεσα στο 1945 και το 1955 και 5% των γεννημένων στο διάστημα 1935 - 1945 δήλωναν εξοικειωμένοι με το διαδίκτυο.

¹³⁵ Εύη Ολυμπίτου, «Λίγα λόγια για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές», *Ακροβασία στο Χαλάνδρι* (Ιαν 1987), 3. Πρβλ: Χ. Χαράλαμποπουλος, «Το Barcode εισβάλλει στις ελληνικές επιχειρήσεις», *COI* (Φεβρ. 1985), 62-63.

¹³⁶ Παπούλιας, «20 και κάτι», 88.

¹³⁷ Θανάσης Χ. Παπανδρόπουλος, «Η συνεχής μάθηση στις κοινωνίες της γνώσης», *St* (Απρ 1990), 78-80. Του ίδιου, «Έντεκα χρόνια και 92 μέρες», *Py* (Οκτ 1988), 26.

¹³⁸ Γιώργος Μελισσινός, «Τα επαγγέλματα των 1980s», *Κλικ* (Ιαν 1990), 152

Κάποιοι τέτοιοι λόγοι ήταν υπερβολικοί, όπως, για παράδειγμα, όταν τόνιζαν τον αντίκτυπο του προτύπου του γιάπη στην Αθήνα εστιάζοντας στους τρόπους ζωής ορισμένων σπουδαστών ακριβών κολεγίων στα δίδακτρα των οποίων μπορούσαν να ανταποκριθούν μόνο νέοι που προέρχονταν εύπορες οικογένειες.¹³⁹ Η αλλαγή των καταναλωτικών συμπεριφορών απασχολούσε τους διαφημιστές, που επισήμαιναν την εμφάνιση νέων κατηγοριών καταναλωτών σε ολόκληρη την ΕΟΚ. Σύμφωνα με το λεξιλόγιο των επαγγελματιών του μάρκετινγκ, δύο τέτοιες κατηγορίες ήταν οι εξεζητημένοι και οι τεχνοκράτες: εργένηδες άνδρες, συνήθως οικονομικά φιλελεύθεροι και κοινωνικά συντηρητικοί που ξόδευαν για ακριβά διαρκή αγαθά, όπως σπορ αυτοκίνητα και ηλεκτρονικές συσκευές τελευταίας τεχνολογίας.¹⁴⁰ Η εκλέπτυνση των καταναλωτικών εκζητήσεων απηχεί τον εκδημοκρατισμό των προγενέστερων διαχωρισμών, αφού οι πιο εύποροι αναζητούν τρόπους να ανεβάσουν τον πήχη της διάκρισης από τους οικονομικά ασθενέστερους. Η διαρκής ανανέωση των εκφορών της εκζήτησης απηχεί την ευμάρεια των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών στη δεκαετία του 1980.¹⁴¹ Εξεζητημένοι και τεχνοκράτες συναρτούσαν την προοδευτικότητά τους από την προθυμία τους να υιοθετήσουν έναν τρόπο ζωής που προϋπέθετε αγάπη για εξεζητημένα προϊόντα όπως τα ηλεκτρονικά γκάτζετς, που διαδίδονταν γοργά και στους εφήβους της Αθήνας. Εκφράζοντας τη γοητεία της ατομικής μικροδιαχείρισης των ακουστικών επιλογών στο δημόσιο χώρο, γκάτζετς που προσέφεραν καινοφανείς κιναισθητικές εμπειρίες, όπως τα γουόκμαν, έγιναν δημοφιλή πρώτα στους νέους των βορείων προαστίων και μετά και σε νέους από λιγότερο εύπορες οικογένειες (Γ. Σ. Σντ).¹⁴²

Η νέα υφολογία ζωής παρουσίαζε τους κατοίκους των μεγάλων πόλεων ως ικανούς να κινούνται με ταχύτητα και αυτοπεποίθηση στον αστικό χώρο: προβάλλοντας ταυτότητες όπως ο τεχνοκράτης, ο γιάπης, ο μανιακός με την εργασία (workaholic), και ο αθλητής-κομπιούτερ, ο έλεγχος των τεχνολογιών και η διαχείριση της ταχύτητας αναδεικνύονταν ως στοιχεία ταυτότητας του επιτυχημένου υποκειμένου.¹⁴³ Όπως επισημαίνει ο Jon Bale, ο «δρομέας», ο άνθρωπος που τρέχει γρήγορα, είναι προϊόν ιδεολογικών και τεχνολογικών λόγων που παραπέμπουν σε ανθρώπους με χαρακτηριστικά μηχανής.¹⁴⁴ Στην δεκαετία του 1980, το υποκείμενο

¹³⁹ Νίκος Λακόπουλος, «Αθήνα: στην καρδιά των γιάπης», *Ένα*, 11/4/1990, 45-46. Για την αναπαραγωγή ιεραρχιών με αφορμή την προβολή των «γιάπικων» ταυτοτήτων πρβλ: France Bourgooin, 'On Being Cosmopolitan: Lifestyle and Identity of African Finance Professionals in Johannesburg', *Ethnos. Journal of Anthropology*, 77/1 (2012), 50-71.

¹⁴⁰ «Παρουσίαση της πανευρωπαϊκής έρευνας Eurostyles», *ΟΙ 1990*, 174-179.

¹⁴¹ Alan Shipman, 'Lauding the Leisure Class: Symbolic Content and Conspicuous Consumption', *Review of Social Economy*, 62/3 (2007), 282. Berendt, *Europe Since 1980*, 237.

¹⁴² Πρβλ: Χ. Πανταζή, «Ιδιωτική μουσική απόδραση», *HHF* (Αύγ 1989), 50-55. «Sony D-50. Φορητό ψηφιακό πικάπ», *HHF* (Αύγ 1985), 30-31. «Φθηνότερα από το Χονγκ-Κόνγκ», *HHF* (Αύγ 1985), 3. Για την ανάδυση των προσωπικών ηχητικών συμπάντων βλ: Michael Bull, *Sounding Out the City: Personal Stereos and the Management of Everyday Life*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2000.

¹⁴³ Πέτρα Μπότσαρη, «Γυναίκα-μάνατζερ και λοιπόν;», *St* (Δεκ 1988), 48-52.

¹⁴⁴ Bale, 'Running', 35.

που ελέγχει τον εαυτό του, επιβάλλεται στα συναισθήματα του και εκμεταλλεύεται τα λάθη των άλλων για να ανέλθει αναδείχθηκε σε θετική αναφορά. Ο επαγγελματικός αθλητισμός προσέφερε ορισμένες τέτοιες αναφορές. Ίσως το πιο κλασικό ελληνικό παράδειγμα ήταν ο καλαθοσφαιριστής Νίκος Γκάλης, ο αθλητής που «πρόσεχε κάθε κίνηση του» σύμφωνα με μια διαφήμιση γάλακτος, στην οποία ο ίδιος πρωταγωνίστησε το 1988.¹⁴⁵ Στη διαφήμιση, ο Γκάλης προβάλλει την ταυτότητα του επαγγελματία που στηρίζεται στην ασταμάτητη δουλειά, εισάγοντας ένα διαφορετικό ανδρικό πρότυπο σε σύγκριση με τον ερασιτέχνη, φιλότιμο αθλητή των προηγούμενων δεκαετιών. Η επαγγελματική φιγούρα του επένδυσε τον Γκάλη με στοιχεία που παρέκαμψαν τα φυσικά χαρίσματα με τα οποία περιγράφονταν ως τότε οι αθλητές, όπως η ψυχή. Ο Γκάλης αποθεώθηκε ως πρότυπο ψυχραιμίας, εργατικότητας, προγραμματισμού και συνέπειας - κοντολογίς απόλυτου επαγγελματισμού - και η δύναμή του μετρήθηκε με όρους όπως η συνεχής προσπάθεια και η συστηματικότητα.¹⁴⁶

Ο Γκάλης εισάγει την ταυτότητα του επαγγελματία-κομπιούτερ που είναι γρήγορος και αποτελεσματικός εκφράζοντας μια ταυτότητα που επικροτήθηκε από αρκετά μέσα ενημέρωσης προς το τέλος της δεκαετίας του 1980.¹⁴⁷ Η ταυτότητα του έδειχνε την επιτυχία του ανθρώπου που μπορούσε να είναι γρήγορος, να ελέγχει το σώμα και το ψυχισμό του, να είναι αποτελεσματικός και πάνω από όλα σκληρός επαγγελματίας. Επιπλέον, ο Γκάλης ενσάρκωνε την ταυτότητα του σκληρού διαπραγματευτή στα επαγγελματικά του ζητήματα, στοιχείο που είχε οδηγήσει στο να θεωρείται ατομικιστής: το 1988 απείλησε να μη συμμετέχει στο Προολυμπιακό Τουρνουά, επειδή η πολιτεία αθέτησε την υπόσχεση της να του προσφέρει ένα αφορολόγητο αυτοκίνητο μεγάλου κυβισμού διακινδυνεύοντας την ηρεμία της Εθνικής ομάδας, κάτι που αναστάτωσε το φίλαθλο κόσμο και προκάλεσε τις αντιδράσεις αθλητικογράφων, όπως ο Φίλιππος Συρίγος.¹⁴⁸ Ήταν μια ταυτότητα ξένη προς τη μεταπολιτευτική πολιτικότητα που οργανωνόταν συχνά γύρω από την έννοια των συλλογικών διεκδικήσεων. Η ταυτότητα του Γκάλη, που διακρινόταν από τον ψυχρό επαγγελματισμό, επικοινωνούσε με τα πρότυπα που προωθούσε η νέα υφολογία ζωής για την επαγγελματική επιτυχία και σκηνοθετούνταν γύρω από χώρους εργασίας, όπως οι εταιρίες, και ταυτότητες που παρέπεμπαν σε υψηλή εργασιακή κινητικότητα και διακινδύνευση. Οι ταυτότητες αυτές αμφισβητούσαν τη μεταπολιτευτική αρχή της αναζήτησης εργασίας στο δημόσιο και προέβαλαν την αξία

¹⁴⁵ Aris History Channel, «Διαφήμιση ΑΓΝΟ στην πρώτη προβολή της, 3 Απριλίου 1988» http://www.youtube.com/watch?v=_b7IWUVKeuY (10/4/2014).

¹⁴⁶ Βασίλης Βαμβακάς, «Νίκος Γκάλης: ατομικά επιτεύγματα και επαγγελματισμός», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 82-83.

¹⁴⁷ Χ. Καγάλης, «Νίκος Γκάλης: ο άνθρωπος που αναστάτωσε το ελληνικό μπάσκετ», *ΚΡΙΖ*, 22/3/1981, 13. «Είκοσι ερωτήσεις: Νίκος Γκάλης», *Py* (Απρ 1985), 116-119.

¹⁴⁸ «Νίκος Γκάλης: και εγένετο μπάσκετ», *ΕΡΤ 3*, 10/3/2005 (α μέρος) και 23/4/2005 (β μέρος), <https://www.youtube.com/watch?v=AYuIskYWWF0> (1/8/2016).

του να διαπραγματεύεται κανείς τις εργασιακές του προοπτικές ατομικά: το στέλεχος εταιρίας ήταν μια ηγεμονική αναφορά.

Η έμφαση στην αξία μιας πιο γρήγορης ζωής δημιουργούσε εικόνες στιλιστικής νεωτερικότητας με βασική αναφορά τη σπορ ένδυση που πλέον αποσυνδεόταν από το χρόνο άθλησης. Καθώς ταυτότητες και ενδυματολογικές πρακτικές συνδέονται, τα ρούχα εκφράζουν και δημιουργούν ταυτότητες, εμποτίζοντας τις με υλικότητες. Έτσι, προσφέρουν φίλτρα ώστε να εξετάσουμε μετασχηματισμούς στο επίπεδο των ταυτοτήτων. Επιπλέον, συνήθως, η αύξηση του ενδιαφέροντος για τη μόδα αντανακλά συνθήκες ενδυνάμωσης αισθημάτων οικονομικής ασφάλειας.¹⁴⁹ Αναλυτικότερα, εκφράζοντας μια διεθνική τάση στη μόδα που υπήρξε τμήμα της ανάδειξης της νεανικότητας σε ένα νέο κοινωνικό μοντέλο¹⁵⁰, τα μπλου τζιν αναδείχθηκαν σε διεθνικό στοιχείο νεανικής αντισυμβατικότητας. Στη δεκαετία του 1970, τα μπλου τζιν μπήκαν μαζικά στις γκαρνταρόμπες των Αθηναίων μαζί με τα μπλουζάκια πόλο.¹⁵¹ Προς το τέλος της δεκαετίας αυτής συνδυάζονται και με σπορ ρούχα όπως τα γραμμωτά μπουφάν Adidas. Στον κινηματογράφο τα αθλητικά ρούχα παραπέμπουν στη διάθεση της ατίθασης νεολαίας να συγκρουστεί με τις κυρίαρχες αισθητικές νόρμες.¹⁵² Η αθλητική ένδυση ενείχε ακόμα αρνητικές συνδηλώσεις και παρέπεμπε σε άνδρες λαϊκών τάξεων που σύχναζαν στα γήπεδα.¹⁵³ Βαθμιαία, στη δεκαετία του 1980, οι συνδηλώσεις άλλαξαν. Καθώς η εργαλειοποίηση του αθλητισμού που είχε επιβάλει η δικτατορία υποχώρησε, η Αθήνα διεκδίκησε την ταυτότητα της πόλης που διοργανώνει επιτυχώς διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις, ενώ τα σπορ προβάλλονταν διαρκώς από τα Μέσα Ενημέρωσης.¹⁵⁴ Έτσι, η ταυτότητα του αθλητή επενδύθηκε με συνδηλώσεις κύρους και εργατικότητας. Ορισμένες διεθνείς αθλητικές επιτυχίες (κυρίως στο μπάσκετ) έδωσαν επιπλέον ώθηση.¹⁵⁵ Το να ντύνεται κανείς με αθλητικά ρούχα στην καθημερινότητα του έγινε πιο αποδεκτό.

Το 1985 η Robbe di Kappa διαφημιζόταν στο Μινιόν δίπλα σε φίρμες, όπως οι Christian Dior, ενώ το 1989 η Adidas και η Asics Tiger διοργάνωναν μουσικές εκδηλώσεις με επώνυμους καλεσμένους, όπως ο καλαθοσφαιριστής Φάνης

¹⁴⁹ Julia Twigg, 'Clothing, Identity and the Embodiment of Age', στο Jason Powell, Tony Gilbert (επιμ.), *Aging Identity: A Dialogue With Postmodernism*, Νέα Υόρκη, Nova Science Publishers, 2009, 93-104 (εδώ: 93). Katrina Srigley, 'Clothing Stories: Consumption, Identity and Desire in Depression-Era Toronto', *Journal of Women's History*, 19/1 (2007), 82-104 (κυρίως 93-97).

¹⁵⁰ Richard Ivan Jobs, *Riding the New Wave. Youth and the Rejuvenation of France After the Second World War*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2007, 270. Valeria Manzano, 'The Blue Jean Generation. Youth, Gender and Sexuality in Buenos Aires, 1958-1975', *Journal of Social History*, 42/3 (2009), 657-676.

¹⁵¹ Howard, *Transnationalism and Society.*, 234-237. Εικόνες νέων στο Νίκος Καβουκίδης, *Μαρτυρίες* (1975). Πρβλ: Papadogiannis, *Militant*, 47.

¹⁵² Βλ. Δαλιανίδης, *Τα Τσακάλια και Οι Επικίνδunami*.

¹⁵³ Βλ. Νίκος Φώσκολος, *Άγρια Νιάτα*, 1982. Του ίδιου, *Θύρα 7: η μεγάλη στιγμή*, 1983.

¹⁵⁴ Gonda Van Steen, 'Rallying the Nation: Sport and Spectacle Serving the Greek Dictatorships', *The International Journal of the History of Sport*, 27/12 (2010), 2121-2154.

¹⁵⁵ Πρβλ: Λιάνα Κανέλλη, «Στον πυρετό του μπάσκετ», *ΒτΚ*, 12/7/1987, 26.

Χριστοδούλου και η τραγουδίστρια Μαντώ.¹⁵⁶ Τα αθλητικά παπούτσια αναγνωρίζονταν ως νέα μόδα από περιοδικά όπως το *Κλικ*. Στην αρθρογραφία του, επισήμαινε ότι η διάδοση της αθλητικής ένδυσης, που είχε ξεκινήσει από τις Ηνωμένες Πολιτείες, έδειχνε πως οι καταναλωτικές τάσεις μεταφέρονταν γρήγορα και εξαιτίας της ικανότητας των εφήβων να παρακολουθούν στιλιστικές τάσεις στο εξωτερικό και να τις μεταφέρουν στην Ελλάδα συμπαρασύροντας και μεγαλύτερους καταναλωτές.¹⁵⁷

Η διάδοση της αθλητικής ένδυσης διευκολύνθηκε από τη φιλελευθεροποίηση των ενδυματολογικών σχολικών κωδίκων.¹⁵⁸ Η μεταστροφή της αντίληψης που συνέδεε τα αθλητικά παπούτσια με τη βελτίωση των δυνατοτήτων ταχύτητας και άλματος μέσω τεχνολογιών, όπως η αερόσολα, ερχόταν από τις Ηνωμένες Πολιτείες παραπέμποντας ξεκάθαρα στον επαγγελματικό αθλητισμό. Τρεις εξελίξεις καθιέρωσαν τα αθλητικά παπούτσια ως αναφορά στη συγκρότηση των νεωτερικών καταναλωτικών ταυτοτήτων. Πρώτον, το μάρκετινγκ του προοδευτικού σχεδιασμού και των τεχνολογιών υψηλής αποδοτικότητας μετέφερε τις βελτιωτικές τεχνολογίες από τους επαγγελματίες αθλητές σε όσους καταναλωτές ήταν διατεθειμένοι να πληρώσουν ένα σεβαστό ποσό για να αγοράσουν επώνυμα αθλητικά παπούτσια. Δεύτερον, το μήνυμα ότι ο αθλητικός εξοπλισμός είναι απαραίτητος ώστε τα υποκείμενα να διατηρούν ένα καλό σώμα ζώντας μια πιο ποιοτική ζωή με λιγότερο άγχος κέρδισε έδαφος συμπορευόμενο με την αύξηση του ενδιαφέροντος για τη γυμναστική. Τρίτον, τα αθλητικά παπούτσια προβλήθηκαν από τη νέα υφολογία ζωής ως στοιχείο ενός τεχνολογικοποιημένου εαυτού. Η προβολή αυτή συνδυάστηκε με επενδύσεις σε αθλητές από μεγάλες εταιρίες, όπως η Nike. Όρισμένοι αθλητές, όπως ο Michael Jordan, αναδείχθηκαν σε ισχυρές διαφημιστικές εικόνες.¹⁵⁹

Οι σχεδόν 29.000.000 δραχμές της διαφημιστικής δαπάνης που δαπανήθηκαν για την προβολή των αθλητικών παπουτσιών Zita το 1987 δείχνουν ότι και στην Ελλάδα υπήρξαν επενδύσεις στον τομέα αυτό.¹⁶⁰ Αν στις Ηνωμένες Πολιτείες τα σώματα των μαύρων παρουσιάστηκαν ως προορισμένα από τη φύση τους να πετύχουν υψηλές αθλητικές επιδόσεις, η αύξηση της αγωνιστικότητας των λευκών συνδέθηκε με την επένδυση στη διαρκή βελτίωση των φυσικών δυνατοτήτων μέσω της προπόνησης.¹⁶¹

¹⁵⁶ «Όλα τα μεγάλα ονόματα στο μεγάλο MINION και οι τιμές πάντα MINION», *ΒτΚ*, 30/6/1985, 6. «Μινιόν SportShow μόνο για νέους», *ΕτΚ*, 24/9/1989, 18.

¹⁵⁷ Στάθης Παπούλιας, «Trainers», *Κλικ* (Οκτ 1990), 162-168.

¹⁵⁸ Βλ. π.χ. τη σελίδα των απόφοιτων του Ζαννείου Πειραματικού Λυκείου Πειραιά στο Facebook με πλούσιο φωτογραφικό υλικό: <https://www.facebook.com/groups/zanneio.school/photos/> (21/4/2014).

¹⁵⁹ Alisson Gill, 'Limousines for the Feet: The Rhetoric of Sneakers' στο Giorgio Rello, Peter McNeil (επιμ.), *Shoes: A History from Sandals to Sneakers*, Νέα Υόρκη, Berg, 2006, 372-385. Dylan A. T. Miner, 'Provocations on Sneakers: The Multiple Significations of Athletic Shoes, Sport, Race and Masculinity', *CR: The New Centennial Review*, 9/2 (2009), 73-107

¹⁶⁰ «Προϊόντα και υπηρεσίες με ετήσια δαπάνη πάνω από 8.000.000», *ΟΔ* 1987, 98.

¹⁶¹ Michael Eric Dyson, "Be Like Mike? Michael Jordan and the Pedagogy of Desire", στο Henry Giroux και Peter McLaren (επιμ.), *Between Borders. Pedagogy and the Politics of Cultural Studies*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1994, 119-127.

Αθλητές με μικρό σωματικό κεφάλαιο, που γυμνάζονταν εντατικά, όπως ο Γκάλης, αναδείχθηκαν σε κυρίαρχες αναφορές. Η έμφαση στην αξία του γυμνασμένου σώματος και της αθλητικής αμφίεσης αντικατοπτρίστηκε στο μετασχηματισμό των προτύπων σεξουαλικότητας γύρω στο 1990. Ως τότε, καμπυλωτές γυναίκες, όπως η Βίνα Ασίκη, ήταν πρότυπα ομορφιάς. Όμως, ακολουθώντας το διεθνές κλίμα, σταδιακά και στην Ελλάδα το μόντελινγκ προβαλλόταν ως ελκτική επαγγελματική επιλογή.¹⁶² Το 1991, το *Κλικ* όριζε ως νέο πρότυπο ομορφιάς ψηλά, γυμνασμένα μοντέλα με νεανικό πρόσωπο και άψογες αναλογίες, όπως η Βίκυ Κουλιανού, με ύψος 1,82 και βάρος 54 κιλά (εικ. 9,11).¹⁶³ Τα πρότυπα αυτά ομορφιάς προέρχονταν κυρίως από το μόντελινγκ και προέβλεπαν τη θέση ότι η σωματική ομορφιά δεν ήταν μόνο φυσικό χάρισμα αλλά κυρίως προϊόν συστηματικής δουλειάς. Πρακτικές άσκησης, που παλιότερα απευθύνονταν σε λίγους, όπως το μποντιμπιλντινγκ, προβάλλονταν στα λαιφστάιλ έντυπα.¹⁶⁴ Οι εικόνες αδύνατων και γυμνασμένων σωμάτων, διαδίδονταν σταδιακά και στην Ελλάδα.

Εικ 9,11: Φωτογραφία του μοντέλου Βίκυ Κουλιανού από τη φωτογράφο Kylie Zimmerman: Άγγυ Βλαβιανού, «Οι ωραίες της ημέρας», *Κλικ* (Απρ 1991), 118.

Η νέα υφολογία ζωής και η διαφήμιση προέβλεπαν την ταχύτητα, τη σωματική αντοχή και την ευελιξία ως συστατικά καλής φυσικής κατάστασης και στοιχεία απαραίτητα για ανταπόκριση στους επιταχυνόμενους ρυθμούς ζωής, ως συστατικές αναφορές των σύγχρονων αστικών ταυτοτήτων. Οι ταυτότητες αυτές ταυτίζονταν με τη νεότητα, ωθώντας ορισμένους μεγαλύτερους να αναπροσαρμόσουν τις καταναλωτικές τους

¹⁶² Kelley Massoni, 'Modeling Work: Occupational Messages in Seventeen Magazine', *Gender and Society*, 18/1 (2004), 47-65 (εδώ: 61)

¹⁶³ Άγγυ Βλαβιανού και Kylie Zimmermann, «Οι ωραίες της ημέρας», *Κλικ* (Απρ 1991), 112-121.

¹⁶⁴ Γιώργος Πανόπουλος, «BodyBuilding», *Κλικ* (Ιούλ 1990), 92-96. «Ανδρικό σώμα», *Κλικ*, (Ιούν 1999), 96-99. «Ανδρικό σώμα», *Κλικ*, (Ιούν 1991), 96-99. Πρβλ. το 1^ο κεφάλαιο στην εδώ μελέτη.

προτεραιότητες. Όσοι ήταν μεταξύ 30 και 40 ετών έβλεπαν τα νέα Μέσα Ενημέρωσης να εξυμνούν την νεανικότητα και τους ίδιους να μην αναγνωρίζονται στις αναπαραστάσεις τους. Με όρους ανταγωνισμού, η οικειότητα με τους νεανικούς τρόπους ζωής αναδεικνυόταν ως προτέρημα για όσες και όσους ήθελαν να συναναστρέφονται με νεότερους και να διεκδικούν νεαρότερους ερωτικούς συντρόφους. Για πρώτη φορά, έφηβοι και εικοσάρηδες καταναλωτές, συνήθως εξαρτημένοι οικονομικά, επηρέαζαν τόσο συστηματικά τις στιλιστικές ροές, εξέλιξη που μαρτυρούσε τη διεύρυνση της οικογενειακής ευημερίας. Πλέον, συχνά η οικογένεια δεν εξασφάλιζε μόνο αξιοπρεπή ένδυση, αλλά προσέφερε στους νέους δυνατότητες στιλιστικών πειραματισμών, ρευστοποιώντας τα όρια ανάμεσα στους εφηβικούς και τους ενήλικους ενδυματολογικούς κώδικες. Ο Στάθης Παπούλιας απέδιδε αυτήν την αλλαγή με μεγάλη γλαφυρότητα:

Το τέλος των 1980s έφερε τρομερές αλλαγές στη ζωή και τον πολιτισμό. Τα πάντα κινήθηκαν με τρομερή ταχύτητα. [...]Το πιο ζωντανό, όμως, κομμάτι της κοινωνίας, οι ηλικίες 12-21 διαμορφώθηκε συστατικά σε κύρια καταναλωτική δύναμη. Αυτοί οδηγούν το άρμα και οι υπόλοιποι ακολουθούν. Κανένας τριαντάρης δε θα έβγαινε πριν μερικά χρόνια με φούζια φούτερ. Θα τον θεωρήσουν βαρεμένο [...]. Τώρα είναι ένας κανονικός άνθρωπος.¹⁶⁵

Η προσαρμογή σε μια καθημερινότητα όπου η τεχνολογία έπαιζε όλο και μεγαλύτερο ρόλο δεν συνδεόταν μόνο με στιλιστικά αιτήματα, αν και αυτό συνέβαινε συχνά, όπως στην περίπτωση των μικροσυσκευών (gadgets). Για τους τριαντάρηδες, η προσαρμογή στη χρήση των νέων τεχνολογιών αφορούσε τις εργασιακές τους προοπτικές και για ορισμένους, ήταν επίπονη. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, επετεύχθη, έστω και λίγο αργότερα.¹⁶⁶ Υπήρξε, όμως, δύσκολη για τους σαραντάρηδες και τους πενηντάρηδες και σχεδόν αδύνατη για τους ακόμα μεγαλύτερους. Συνηθισμένοι σε έναν πολιτισμό συναλλαγών, όπου ο ανθρώπινος παράγοντας ήταν παρών, η μηχανοργάνωση σήμαινε ανησυχίες. Η μέση συναλλαγή στα μηχανήματα αυτόματων τραπεζικών συναλλαγών (ATM), που πλέον αφθονούσαν στην Αθήνα, διαρκούσε 59 δευτερόλεπτα το 1984: όμως, αρκετοί, είτε επειδή δεν τα εμπιστεύονταν, είτε επειδή δεν ήθελαν να διακόψουν την επικοινωνία με τους υπαλλήλους, που ίσως για κάποιους ηλικιωμένους ήταν αφορμή καθημερινής κοινωνικότητας, επέμεναν να εξυπηρετούνται στο ταμείο.¹⁶⁷ Ένας τότε νέος και ένας τότε μεσήλικας, πεπειραμένοι χρήστες υπολογιστών, θυμούνται αυτές τις επιφυλάξεις και τα συναισθήματα ανοικειότητας που τους προκαλούσαν.

¹⁶⁵ Στάθης Παπούλιας, «Street Look», *Κλικ* (Μάης 1991), 122-127.

¹⁶⁶ ΠΚΠ, *Ταυτότητα*.

¹⁶⁷ «59 δευτερόλεπτα κάθε συναλλαγή», *ΒτΚ*, 12/2/1984, 55.

Είχα πάει να πληρώσω λογαριασμό [στη ΔΕΗ] [...] και είχανε πρωτοβάλει υπολογιστές. [...] Και κάπου είχε κολλήσει το σύστημα. Και φωνάζανε οι παππούδες: «Με αυτούς τους διαβόλους που βάλατε θα τα καταστρέψετε όλα! Θα πληρώσουμε και δε θα ξέρουμε ότι έχουμε πληρώσει». Ήτανε το καινούριο την εποχή εκείνη, που το φοβόταν ο κόσμος. Ιδίως όταν άρχισε να μπαίνει σε εφαρμογή σε επιχειρήσεις δημόσιες κλπ όπου πηγαίνανε και βλέπανε κομπιούτερ, σε τράπεζες, κλπ. υπήρχε θέμα. (Δ. Δ., Σντ)

Πιστωτική κάρτα πήρα το 1976 νομίζω, όταν πρωτοβγήκανε [...] γιατί είπα να δω τι είναι αυτό από περιέργεια. [...] Μετά δεν τη χρησιμοποιούσα και πάρα πολύ. [...]

Συγγραφέας: Στη δεκαετία του '80 υπήρχε κόσμος που να χρησιμοποιούσε πιστωτική κάρτα;

X: Ελάχιστοι. [...] Φοβόντουσαν [...] Άγνωστο ήταν. Όχι επειδή φοβόνταν όπως σήμερα ότι θα σου κλέψουν το PIN, την κάρτα κλπ. [...] Άλλα ήταν κάτι καινούριο και το φοβόνταν. (Π. X., Σντ)

Η δεύτερη ιεραρχία ήταν έμφυλη. Οι νέες τεχνολογίες παρήγαγαν ένα πεδίο όπου οι παραδοσιακές έμφυλες ιεραρχίες επιβεβαιώνονταν σε μια στιγμή που οι γυναίκες βελτίωναν την κοινωνική τους θέση.¹⁶⁸ Το στερεότυπο ότι οι γυναίκες ήταν αδιάφορες για τις νέες τεχνολογίες παρέμενε ισχυρό πανευρωπαϊκά: 43% των γυναικών στις χώρες της ΕΟΚ φοβόταν τις νέες τεχνολογίες και μια στις τρεις πίστευε ότι ίσως έμενε άνεργη εξαιτίας τους.¹⁶⁹ Ίσως και γι' αυτό η προοπτική της δικτύωσης συγκίνησε κυρίως άνδρες: σύμφωνα με το διαχειριστή ενός Bulletin Board System, το ποσοστό των γυναικών χρηστών ήταν περίπου 1% (Α. X., Σντ).

Πίνακας 9,6: Φοιτητές στα ελληνικά πανεπιστήμια ανά πεδίο σπουδών, 1975-1996 / κατανομή ανά φύλο.

	1975-6	1981-2	1985-6	1991-2	1995-6
Ανθρωπιστικές	(Α) 28,1	24,0	24,7	19,7	19,5
Επιστήμες	(Γ) 71,9	76,0	75,3	80,3	80,5
Τέχνες	(Α) 51,4	48,7	47,8	40,5	29,8
	(Γ) 48,6	51,3	52,2	59,5	70,2
Νομικές	(Α) 58,2	47,1	44,1	35,3	35,6
Επιστήμες	(Γ) 41,8	52,9	55,9	64,7	64,4
Κοινωνικές	(Α) 66,3	57,4	53,7	45,8	42,1
Επιστήμες	(Γ) 33,7	42,6	46,3	54,2	57,9

¹⁶⁸ Kyriazis, 'Feminism'. Ioanna Lambiri-Dimaki, 'The Changing Position of Women in Greece' στο Zafiris Tzannatos (επιμ.), *Socialism in Greece. The First Four Years*, Άλντερσοτ, Gower, 1986, 99-107.

¹⁶⁹ Εμμανουέλα Πασιά, «Η Εύα μπροστά στα σύνεργα του διαβόλου», *Marie Claire*, (Φεβ1989), 115-117.

Εφαρμοσμένες επιστήμες	(Α) 73,1 (Γ) 26,9	67,8 32,2	61,0 39,0	59,2 40,8	58,3 41,7
Επιστήμες τεχνολογίας	(Α) 91,6 (Γ) 8,4	84,2 15,8	79,3 20,7	77,8 22,2	75,4 24,6
Επιστήμες υγείας	(Α) 68,0 (Γ) 32,0	62,7 37,3	56,5 43,5	58,0 42,0	53,8 46,2
Γεωργικές επιστήμες	(Α) 76,0 (Γ) 24,0	70,1 29,9	65,4 34,6	66,1 33,9	61,0 39,0

Πηγή: Hara Stratoudaki, 'General Education', στο Dimitris Charalambis, κ.α. (επιμ.), *Recent Social Trends in Greece*, 585.

Οι σχέσεις των γυναικών με την τεχνολογία συζητούνταν δημόσια με πολλές αφορμές. Σύμφωνα με τις ευρωβουλευτίνες Μαριέττα Γιαννάκου και Τίνα Πανταζή, το ζήτημα είχε δύο όψεις: οι νέες τεχνολογίες απειλούσαν εργαζόμενες γραφείου με χαμηλές δεξιότητες (π.χ. γραμματείς), ενώ δημιουργούσαν ευκαιρίες σε γυναίκες με περισσότερα προσόντα.¹⁷⁰ Οι φοιτήτριες επιστημών τεχνολογίας αυξήθηκαν από 8,4% το 1975 σε 20,7% το 1985 και σε 22,2% το 1991.¹⁷¹ Αν στη δεκαετία του 1960 η γυναίκα-μηχανικός ήταν σπάνια εικόνα - στο Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του ΕΜΠ στη οι φοιτήτριες ήταν 2-3%, σύμφωνα με έναν τότε φοιτητή (Γ. Ψ., Σντ) - το στερεότυπο σταδιακά αποδυναμώθηκε.¹⁷² Μετά το 1985, αρκετές κοπέλες εξοικειώθηκαν με την ιδέα ότι η καλή σχέση με την τεχνολογία ήταν υπολογίσιμο επαγγελματικό προσόν.¹⁷³

Η ευκολία προσαρμογής ήταν αντίστροφα ανάλογη της ηλικίας και επώδυνη για τους άνω των 50, ανεξαρτήτως φύλου. Οι ενδιαρμοί των γυναικών απέναντι στην πληροφορική είναι συχνά αποτέλεσμα ανησυχίας μήπως απορροφηθούν από ανδρικά μοτίβα κοινωνικότητας. Η παράμετρος αυτή διακρίνεται στην αφήγηση ενός οργανωτή σεμιναρίων πληροφορικής της Μαθηματικής Εταιρίας. Οι συμμετέχουσες ήθελαν να αποκτήσουν βασικές δεξιότητες πληροφορικής, αλλά όχι να εμβαθύνουν, καθώς φοβούνταν μήπως αποκτήσουν μια ταυτότητα που θα τους στερούσε στοιχεία επιθυμητής θηλυκότητας (Π.Χ. Σντ). Αντίθετα, νεότεροι πληροφορητές επισημαίνουν

¹⁷⁰ Πασιά, «Η Εύα».

¹⁷¹ Οι φοιτητές επιστημών μηχανικού και τεχνολογίας αυξήθηκαν από 7.672 το 1975 σε 17.124 το 1992-3: Chryssa Karpi, 'Vocational Education' στο Charalambis κ.α. (επιμ.), *Recent*, 589-602.

¹⁷² Μια αναπαράσταση της εικόνας της γυναίκας μηχανικού προσφέρει η ταινία *Δεσποινίς Διευθοντής* του Ντίνου Δημόπουλου (1964) όπου η Τζένη Καρέζη παίζει το ρόλο της γυναίκας μηχανικού. Η Καρέζη υιοθετεί μια σκληρή ανδρική συμπεριφορά στο χώρο εργασίας της προκειμένου να επιβληθεί στους υφισταμένους της με αποτέλεσμα να κινδυνεύει να χάσει τη θηλυκότητά της.

¹⁷³ Πασιά, «Η Εύα».

ότι οι λίγες γυναίκες που είχαν καλές σχέσεις με τις νέες τεχνολογίες απολάμβαναν θαυμασμό εντός των, σχεδόν αμιγώς, ανδρικών τεχνολογικών κοινοτήτων.

Στην τράπεζα υπήρξαν άνθρωποι που αντέδρασαν πάρα πολύ [στη μηχανοργάνωση]. Μέχρι που παραιτήθηκαν δηλαδή. Άνθρωποι 50-55 σου λέγανε «Εγώ δεν μπορώ». (Ι. Ζ., Σντ).

Στην παρέα μου ήμουν η μόνη που ήξερα να ρυθμίζω τα πάντα από όλες τις ηλεκτρικές συσκευές [...] Ήμουν [...] φοβιστικό μοντέλο. [...] Σε πολλά πράγματα ήξερα περισσότερα από αυτούς. [...] Συγκέντρωνα όμως [...] το θαυμασμό [...] και την εκτίμηση [των ανδρών]. (Ε. Π. Σντ)

Συγγραφέας: Όταν γνωρίζατε μια κοπέλα επιδιώκατε να έχει κάποια σχέση με την πληροφορική;

Γ: (Χαμογέλαει) Ε, θα ήταν ενδιαφέρον σίγουρα. Ναι, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον γιατί θα είχα κάποια πιο κοινά πράγματα να μιλήσεις και να πεις, αλλά ήταν πολύ σπάνιο. (Γ. Σ., Σντ)

Υπήρχαν κοπέλες σε BBS [Bulletin Board Systems] [...] Αλλά επειδή πολλές φορές οι άλλοι με το που ακούγανε γυναίκα πέφτανε σαν παλαβοί πάνω στην κοπέλα «Πώς σε λένε εσένα;» «Μήτσο!» [...] Ήταν σπάνιο είδος που έρεπε προς την εξαφάνιση. [...] μισό με ένα τοις εκατό...(Α. Χ., Σντ)

Οι σχέσεις των γυναικών με την τεχνολογία αναπτύχθηκαν κυρίως εκτός των τεχνολογικών κοινοτήτων. Αναφορές στις έμφυλες διαστάσεις της τεχνολογίας εντοπίζονται δύσκολα στις πηγές. Κείμενα για την τεχνολογία δημοσιεύονταν σπάνια σε γυναικεία περιοδικά και αφορούσαν κυρίως ηλεκτρικές συσκευές κουζίνας, ένα είδος συσκευών που συνδέεται με τη φροντίδα του σπιτιού και προοριζόταν κυρίως για γυναίκες.¹⁷⁴ Ίσως η μετάβαση σε ένα πιο μηχανοποιημένο συναλλακτικό πολιτισμό όπου τα αυτόματα μηχανήματα και οι κάρτες έπαιζαν μεγαλύτερο ρόλο λειτούργησε ως μηχανισμός εξοικείωσης. Οι πιστωτικές κάρτες αποδείχθηκαν ως ένα αρκετά ελκυστικό τεχνολογικό προϊόν καταναλωτικής πίστης. Η διάδοση τους επέκτεινε τις καταναλωτικές ευκαιρίες κυρίως των εύπορων ανδρών.¹⁷⁵ Στην Αθήνα

¹⁷⁴ Δέσποινα Μαυρογένη, «Ηλεκτρικές συσκευές: μικρές, πρακτικές και όμορφες», *Μία*, 26/11/1986, 109-113. Για τις σχέσεις των γυναικών με τις συσκευές κουζίνας ως σημαντικό κομμάτι των σχέσεων γυναικών – συσκευών τεχνολογίας: Susan Ormrod, 'Let's Make the Diner: Discursive Practices of Gender in the Creation of a New Cooking Process' στο Cynthia Cockburn και Ruth Furst Dilic (επιμ.), *Bringing Technology Home. Gender and Technology in a Changing Europe*, Μπάκινγχαμ, Open University Press, 42-58. Πρβλ: Wendy Faulkner, 'The Technology Question in Feminism: a View From Feminist Technology Studies', *Women's Studies International Forum*, 24/1 (2001), 79-95 (εδώ: 83-85).

¹⁷⁵ Jan Longemann, 'Different Paths to Mass Consumption: Consumer Credit in the United States and West Germany during the 1950 and the 1960s', *Journal of Social History*, 41/3 (2008), 525-559. Cohen, *A Consumer's*, 269-270.

ξεκίνησε στο τέλος της δεκαετίας του 1950 με την εμφάνιση της Diners.¹⁷⁶ Ως τη δεκαετία του 1980 οι χρήστες ήταν κυρίως εύποροι Αθηναίοι που ταξίδευαν σχετικά συχνά στο εξωτερικό και ενδιαφέρονταν για το επιπλέον συνάλλαγμα που προσέφεραν οι κάρτες. Ακόμα και στην αρχή της δεκαετίας του 1980 αντιμετωπιζόνταν ως ένα σχετικά νέο τραπεζικό προϊόν.¹⁷⁷ Τα δεδομένα άλλαξαν προς το τέλος της δεκαετίας (πιν. 9,7) στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού φαινομένου. Η αύξηση χρήσης των πιστωτικών καρτών άγγιξε ακόμα και τις αισθητά πιο φτωχές ανατολικοευρωπαϊκές χώρες λίγο αργότερα, κυρίως μετά το 1995.¹⁷⁸

Πίνακας 9,7: Κάτοχοι πιστωτικών καρτών στην Ελλάδα (1986-1987)

	1986	1987	Ποσοστό αύξησης 1986/87 [%]	Μερίδιο αγοράς 1986/87 [%]
Εθνοκάρτα	140.400	177.800	27%	41%
Εμποροκάρτα Visa	128.000	160.000	25%	37%
Diners	70.000	83.000	20%	20%
Mastercard	-	39.831	-	2%
Eurocard	6.328	8.800	39%	-
Σύνολο	344.728	429.600	25%	100%

Πηγή: Βασίλης Πυλαρινός, «Πιστωτικές κάρτες: μια αγορά με υψηλό ρυθμό ανάπτυξης», *ΣΔια*, 323, 25/4/1988, 14-25 (Ο πίνακας: 14).

Πίνακας 9,8: Συνολική διαφημιστική δαπάνη για την προώθηση τραπεζικών καρτών στην ελληνική αγορά (1983-1987). Στρογγυλοποιημένα ποσά.

	1983	1984	1985	1986	1987
Diners	3.245.000	6.166.000	9.441.000	17.828.000	13.872.000
Visa	153.000	533.000	25.351.000	25.194.000	4.198.000
Εμποροκάρτα Visa	-	-	-	117.000	25.628.000
Εθνοκάρτα	-	-	-	17.993.000	10.609.000
Eurocard	2.426.000	224.000	-	4.921.000	10.584.000

¹⁷⁶ «Κάρτα Diners», *ΚτΚ*, 7-8/10/1984, 5.

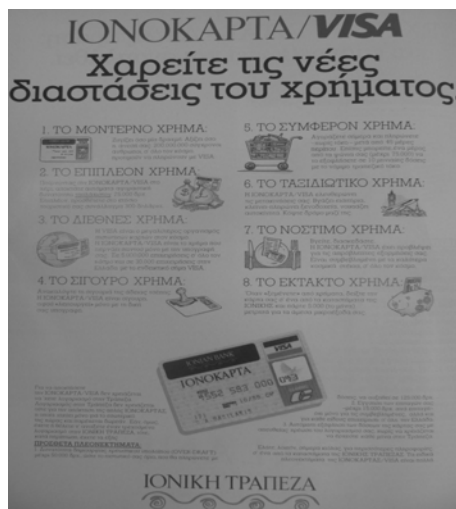
¹⁷⁷ Γιάννης Σιώτος, κ.α. «Η αφηρημάδα γέννησε το πλαστικό χρήμα της μεγάλης ευκολίας», *ΕτΚ*, 4/12/1983, 31.

¹⁷⁸ Για αριθμητικά στοιχεία: Alya Guseva, *Into the Red. The Birth of the Credit Card Market in Postcommunist Russia*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2008, 3.

Cashcard	-	-	-	-	2.214.000
Citicard	-	-	-	-	2.691.000
Mastercard	-	-	-	-	59.074.000
Ιονοκάρτα	-	-	-	-	10.158.000
Άλλες Κάρτες	196.000	Μη διαθέσιμο στοιχείο	Μη διαθέσιμο στοιχείο	418.000	116.000
Σύνολο	6.020.000	6.923.000	34.792.000	66.471.000	139.144.000

Πηγή: Nielsen όπως αναδημοσιεύονται στο Βασίλης Πυλαρινός, «Πιστωτικές κάρτες: μια αγορά με υψηλό ρυθμό ανάπτυξης», *ΣΔια*, 323, 25/4/1988, 14-25 (Ο πίνακας: 14). Στρογγυλοποιημένα ποσά.

Η Εθνική Τράπεζα και η Εμπορική Τράπεζα εξέδωσαν πιστωτικές κάρτες το 1972.¹⁷⁹ Το 1983 οι κάτοχοι υπολογίζονταν σε 270.000.¹⁸⁰ Έκτοτε το προϊόν διαδόθηκε: το 1986-1987 προστέθηκαν σχεδόν 85.000 κάτοχοι (πιν 9,7). Η εξέλιξη συνεπαγόταν δύο αλλαγές: τη χρήση πλαστικού χρήματος και την εξοικείωση με τα ΑΤΜ που αφθονούσαν ως το 1988.¹⁸¹ Σταδιακά, ο διαχωρισμός πιστωτικής και κάρτας ανάληψης ρευστοποιήθηκε καθώς εμφανίστηκαν και συνδυαστικά προϊόντα.¹⁸²

Εικ. 9,12: Διαφήμιση προνομίων Ιονοκάρτας Visa: *Μία*, 25/11/1987, 88.

¹⁷⁹ Παν. Μπακαλάκης, «Ο θεσμός των πιστωτικών καρτών», *MarketingAge* (Σεπτ-Οκτ 1986), 20-22.

¹⁸⁰ Σιώτος κ.α., «Η αφηρημάδα».

¹⁸¹ «Ανοιχτά και τα σαββατοκύριακα», *ΒτΚ*, 9/10/1988, 7. Σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις (π.χ. Λονδίνο) τέτοια μηχανήματα υπήρχαν από τη δεκαετία του '60. Βλ. συγκριτικά: Bernardo Batiz-Lazo, Robert J.K. Reid, 'The Development of Cash-Dispensing Technology in the UK', *IEEE Annals of the History of Computing*, 33/3 (2011), 32-45. Bernardo Batiz Lazo, 'Emergence and Evolution of ATM Networks in the UK, 1967-2000', *Business History*, 51/1 (2009), 1-27. Bernardo Batiz-Lazo και J. Carles Maixel-Altes, 'Managing Technological Change by committee: Adoption of Computers in Spanish and British Savings Banks (Circa 1960-1988)', *Revista de Historia Industrial*, 47 (2011), 117-150.

¹⁸² «Τώρα Cashcard και Visa μαζί», *ΒτΚ*, 9/10/1988, 7.

Η εξοικείωση με τα ΑΤΜ ήταν αργή διαδικασία καθώς υπονόμει τις συνδηλώσεις ασφάλειας που προσέφεραν τα μετρητά και είναι πρωταρχικές για τη λειτουργία των τραπεζών: τα μετρητά γίνονταν δεκτά παντού, δεν υπόκεινταν σε ενδιάμεσους και προμήθειες, παραχαράσσονταν δύσκολα και διευκόλυναν την ταχύτητα και ανωνυμία των συναλλαγών.¹⁸³ Αρκετοί ένιωθαν ανασφάλεια μπροστά στην ιδέα μιας καθημερινότητας με περισσότερες ηλεκτρονικές συναλλαγές. Επιπλέον, καθώς υπήρχε αξιοσημείωτη φοροδιαφυγή και διαφθορά, πολλοί είχαν λόγους να αντιπαθούν τρόπους συναλλαγής που άφηναν ίχνη: το 1989-90 η ελληνική παραοικονομία υπολογιζόταν 22,6% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ), ποσοστό συγκρίσιμο με την Ιταλία (22,8%), αλλά μεγάλο σε σχέση με χώρες όπου οι κάρτες ήταν πιο διαδεδομένες, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο (9,6%).¹⁸⁴

Η προβολή της αξιοπιστίας και της ευκολίας μιας δωρεάν υπηρεσίας δείχνει τη δυσπιστία. Οι διαφημίσεις προέβλεπαν τα ΑΤΜ ως τμήμα ενός άνετου, γρήγορου τρόπου ζωής (εικ. 9,12).¹⁸⁵ Στην περίπτωση των γυναικών, η αφήγηση συνέδεε τα ΑΤΜ με τη συμμετοχή σε μια ταχύτερη καθημερινότητα. Οι διαφημίσεις χρησιμοποιούσαν εικόνες χρηστών που κολάκευαν νεανικά ακροατήρια, τα οποία μπορούσαν να ταυτιστούν φαντασιακά, αλλά ίσως προκαλούσαν αισθήματα αποκλεισμού σε όσες καταναλώτριες δεν αναγνωρίζονταν δυνητικά στις εικόνες των διαφημίσεων. Η γιάπισσα ήταν μια εικόνα συμβατή με τα πρότυπα της νέας υφολογίας ζωής. Αφού, όπως τονίζει ο κοινωνιολόγος Ulf Mestrom, οι γυναικείες ικανότητες στο χειρισμό των τεχνολογικών επιτευγμάτων εμφανίζονται σπάνια, οι διαφημιστές τόνιζαν την προσαρμογή στην τεχνολογία ως συμβατή με παραδοσιακές επιτελέσεις της θηλυκότητας.¹⁸⁶ Υποστήριζαν ότι η χρήστρια των τεχνολογικών ευκολιών μπορούσε να είναι σέξι και ελκυστική. Η διαφήμιση της Τράπεζας Πίστεως, όπου μια νέα, όμορφη γυναίκα χρησιμοποιεί ΑΤΜ, είναι χαρακτηριστική: η πρόσβαση σε έναν γρήγορο, ξέγνοιαστο τρόπο ζωής εντάσσεται σε ένα συμφραζόμενο ευμάρειας που εκφράζεται από τη σαμπάνια που εξέχει από τη τσάντα (εικ. 9,13). Το μοτίβο διασκέδαζε τις ανησυχίες που κάποιες γυναίκες αισθάνονταν μπροστά στη συμμετοχή σε έναν ανδρικό τεχνολογικό πολιτισμό.

Η αντίδραση στις εξελίξεις αυτές οργανώθηκε σε δύο φάσεις. Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, η μηχανοργάνωση επηρέαζε λίγους εργαζόμενους, κυρίως του

¹⁸³ Batiz-Lazo, 'The Development', 40. Oz Shy και Juha Tarkka, 'The Market of Electronic Cash Cards', *Journal of Money, Credit and Banking*, 34/2 (2002), 300.

¹⁸⁴ Panayis Panagiotopoulos και Vassilis Vamvakas, 'Acrobats on a Rope. Greek Society Between Contemporary European Demands and Archaic Cultural Reflexes', στο Bulent Temel (επιμ), *European Union Project and Lessons From Greece and Turkey*, Πλίμουθ, Lexington Books, 2014, 115. George Manolas, κ.α. 'The Determinants of the Shadow Economy: The Case of Greece', *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 6/1 (2013), 1036-1047 (1038). Friedrich Schneider και Dominik H. Este, 'Shadow Economies: Size, Causes and Consequences', *Journal of Economic Literature* (2000), 77-114.

¹⁸⁵ Πρβλ: «Citicard: ανοίγει την τράπεζα σας ότι ώρα θέλετε», *ΒτΚ*, 11/2/1990, 3.

¹⁸⁶ Ulf Melstrom: *Machines and Masculine Subjectivity: Technology as an Integral Part of Men's Life Experiences*, *Men and Masculinities*, 6/4 (2004), 369.

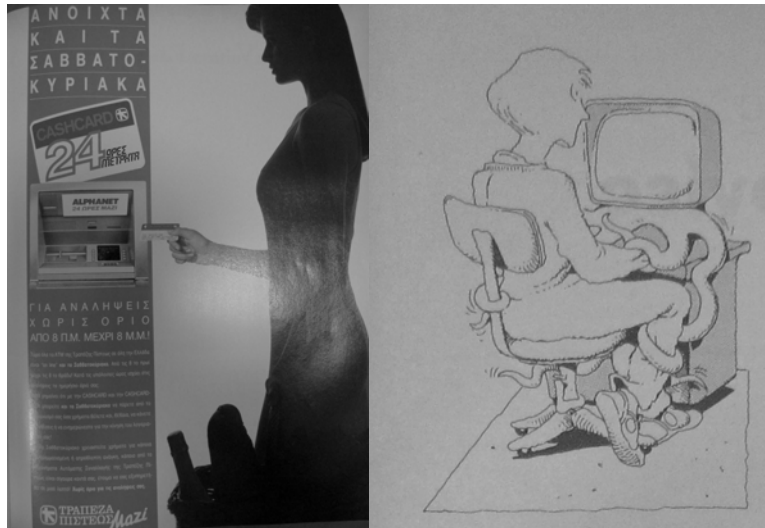
ιδιωτικού τομέα: το 1982 υπήρχαν 186 ηλεκτρονικοί υπολογιστές στο δημόσιο και 1.667 στον ιδιωτικό τομέα.¹⁸⁷ Σύμφωνα με την κομμουνιστική αφήγηση, οι νέες τεχνολογίες στερούσαν θέσεις εργασίας και ωφελούσαν τις πολυεθνικές εταιρίες.¹⁸⁸ Οι υπολογιστές έκαναν μηχανική την εργασία, επέτειναν τους ρυθμούς και αύξαναν διαρκώς τις εργοδοτικές προσδοκίες για αποδοτικότητα. Επίσης, έκαναν μονότονους τους χώρους εργασίας, επηρέαζαν την κοινωνικότητα των εργαζόμενων και αύξαναν τις οφθαλμολογικές παθήσεις. Η εγκλωβισμένη χειρίστρια στον Η/Υ χταπόδι-τέρας που δημοσίευσε το περιοδικό *Σύγχρονη Γυναίκα* συνοψίζει την κομμουνιστική αφήγηση για το φαινόμενο (εικ. 9,14). Ωστόσο, μέσα στην υπερβολή της είχε αρκετά στοιχεία αλήθειας. Οι θέσεις χαμηλής ειδίκευσης αφορούσαν εισαγωγή και ταξινόμηση δεδομένων και καλύπτονταν επί το πλείστον από γυναίκες. Σε 13 μεγάλα κέντρα του δημόσιου τομέα το 1986, ανάμεσα σε 2.452 εργαζόμενους, 37,6% ήταν γυναίκες. 67,5% ασχολούνταν αποκλειστικά με την εισαγωγή στοιχείων. Σε σύνολο 462 μηχανικών, αναλυτών συστημάτων και προγραμματιστών 23,2% ήταν γυναίκες (355 έναντι 107). Το 1987, η Ελληνική Εταιρία Επιστημόνων Πληροφορικής διοργάνωσε συνέδριο με τίτλο «Η ελληνική κοινωνία και η πρόκληση της πληροφορικής». Σύμφωνα με στοιχεία από πολλές υπηρεσίες του δημοσίου που παρουσιάστηκαν εκεί, σε σύνολο 2.478 εργαζομένων γυναίκες ήταν το 27% των αναλυτών και των προγραμματιστών, το 28% χειριστών ηλεκτρονικών υπολογιστών και το 99,55% όσων έκαναν απλή εισαγωγή στοιχείων. Στους μηχανικούς συστημάτων, την πιο υπεύθυνη ειδικότητα στη διαδικασία μηχανοργάνωσης, δεν υπήρχε ούτε μια γυναίκα.¹⁸⁹ Όπως υποστηρίζει η Wendy Faulkner, η ενασχόληση με τα μαθηματικά, τις επιστήμες μηχανικού και την πληροφορική συνδέεται με ταυτότητες χωρίς συναισθήματα, όπως του μονομανούς με την επιστήμη (nerd) των οποίων τις επιτελέσεις οι γυναίκες αποφεύγουν καθώς θεωρούν ότι τους στερούν τη θηλυκότητάς τους και τις καθιστούν απωθητικές στους άνδρες.¹⁹⁰ Ο τρόπος θέασης των σχέσεων φύλου και τεχνολογίας παρέμενε ισχυρός στην Ελλάδα τουλάχιστον ως το 1990.

¹⁸⁷ Ξανθή Πετρονώτη, «Εξέλιξη και επιπτώσεις της νέας τεχνολογίας», *ΑτΓ* (Απρ-Ιουν 1983), 14-16. 75% των μονάδων αυτών βρίσκονταν στην Αθήνα.

¹⁸⁸ «Οι γυναίκες στον κόσμο των ηλεκτρονικών υπολογιστών», *ΣΓυν* (Νοε- Δεκ 1985), 42-45. «Πέρα από την Ευρώπη. Με τα μάτια στραμμένα διαρκώς στην οθόνη», *ΣΓυν* (Ιαν-Φεβ 1986), 31-33.

¹⁸⁹ «Προβλήματα του σήμερα». Μαίρη Μαρματάκη-Μόλχο, «Γυναίκα και νέες τεχνολογίες: μια προσέγγιση για την Ελλάδα», *ΑτΓ* (Ιαν-Μάρτιος 1988), 23-27.

¹⁹⁰ Wendy Faulkner, 'Dualisms, Hierarchies and Gender in Engineering', *Social Studies of Science*, 30/5 (2000), 759-792 (εδώ: 771-773).

Εικ. 9,13: Διαφήμιση μηχανήματος αυτόματης ανάληψης μετρητών από την Τράπεζα Πίστεως: *Marie Claire* (Οκτ 1990), 131.

Εικ 9,14: Απεικόνιση της γυναίκας εργαζόμενης γραφείου ως παγιδευμένης από τις δυσκολίες χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών: «Προβλήματα του σήμερα: οι νέες τεχνολογίες και οι γυναίκες», *ΣΓυν* (Απρ-Μάιος 1987), 22-24.

Μια άλλη αντίδραση ήταν οι επιμορφωτικές δράσεις. Το Γραφείο Ενημέρωσης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, το Πρόγραμμα Ανάπτυξης του ίδιου οργανισμού και η UNESCO οργάνωσαν ένα σεμινάριο το 1982, ενώ τέτοιες δράσεις πύκνωσαν μετά το 1985-86.¹⁹¹ Στόχος ήταν να μελετηθεί πώς οι νέες τεχνολογίες επηρέαζαν τις εργασιακές προοπτικές των γυναικών, σε ένα απαισιόδοξο περιβάλλον, καθώς υπήρχε αύξηση της γυναικείας ανεργίας. Μάλιστα, ορισμένοι πολιτικοί φορείς, όπως το ΚΚΕ, πρότειναν εξωπραγματικές λύσεις όπως π.χ. την κρατικοποίηση της βιομηχανίας πληροφορικής (που στην Ελλάδα δεν υπήρχε) και τον πλήρη κρατικό έλεγχο των τεχνολογικών καινοτομιών, ώστε να μη διακινδυνεύεται η απώλεια θέσεων εργασίας εξαιτίας της εξάπλωσης των νέων τεχνολογιών.¹⁹² Κοινός παρονομαστής ήταν το ότι, ακολουθώντας το διεθνές πρότυπο, οι νέες τεχνολογίες σπάνια αντιμετωπιζόνταν ως ευκαιρία ενίσχυσης της ισότητας των φύλων. Αντίθετα θεωρούνταν παράγοντας που υπονόμει τις προσπάθειες των γυναικών για ισότητα.¹⁹³ Οι επιμορφωτικές δράσεις αντιπροσώπευαν μια πληροφοριακά ωφέλιμη αλλά εσωστρεφή κριτική που βοηθούσε τις Αθηναίες να κατανοήσουν το τι ήταν οι νέες τεχνολογίες, αλλά όχι πώς θα μπορούσαν να τις χρησιμοποιήσουν, ώστε να

¹⁹¹ Μαίρη Μαρματάκη-Μόλχο, «Ενημερωτικό σεμινάριο για την πληροφόρηση και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές», *ΑτΓ* (Απρ-Ιούνιος 1986), 4-5.

¹⁹² «Για μια κρατική βιομηχανία πληροφορικής», *ΣΓυν* (Νοέ-Δεκ 1985), 44.

¹⁹³ Cecilia Choon Sim και Rohini Hensman, 'Science and Technology: Friends or Enemies of Women?', *Journal of Gender Studies*, 3/3 (1994), 277-287 (εδώ: 285).

βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση.¹⁹⁴ Έτσι, οι περισσότερες Αθηναίες φαίνεται ότι εξακολουθούσαν να φοβούνται τα συμβόλα, τις μεταφορές και τις αξίες που ενσωμάτωναν οι τεχνολογίες και που παρέμεναν κυρίαρχα ανδρικές.¹⁹⁵

Οι σχέσεις γυναικών και τεχνολογίας βελτιώθηκαν πρόσφατα μέσα από τη διάδοση του διαδικτύου, ενός χώρου χαμηλού κινδύνου για την επιτέλεση κάθε εκδοχής έμφυλης ταυτότητας.¹⁹⁶ Ωστόσο, δεν πρέπει να υποτιμούμε ότι στη δεκαετία του 1980 μπήκαν οι πρώτες βάσεις για να ξεκλειδώσει ένα κλειστό ανδρικό κλαμπ.¹⁹⁷ Στους 2.589 φοιτητές του τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανολόγων και Μηχανολόγων Υπολογιστών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2001-2010 υπήρχαν 656 κοπέλες (αντί 162 το 1981-1990).¹⁹⁸ Είναι μια εξέλιξη που επαληθεύει κάτι που η μελέτη προσπάθησε να αναδείξει: μερικοί άνθρωποι προσαρμόζονται σε νέους τρόπους ζωής πριν η πλειονότητα αρχίσει να αντιδρά στις αλλαγές που αυτοί συνεπάγονται και πριν καν υποψιαστεί τις προσαρμογές που υπαγορεύει η ανατροπή των βεβαιότητων τους. Μερικές σημαντικές αλλαγές στην καθημερινή ζωή περνούν σχεδόν απαρατήρητες.

¹⁹⁴ Μαίρη Μαρματάκη-Μόλχο, «Η πληροφόρηση και οι δυνατότητες των ηλεκτρονικών υπολογιστών», *ΑτΓ* (Οκτ -Δεκ 1985), 18-21.

¹⁹⁵ Δανείζομαι την παρατήρηση από τη Judy Wajcman, 'From Women and Technology to Gendered Technoscience', *Information, Communication and Society*, 10/3 (2007), 287-298 (εδώ: 289).

¹⁹⁶ Judy Wajcman, 'Reflections on Gender and Technology Studies. What State is the Art?', *Social Studies of Science*, 30/3 (2000), 458.

¹⁹⁷ Jane Margolis και Allan Fischer, *Unlocking the Clubhouse. Women in Computing*, Κέμπριτζ (ΜΑ), The MIT Press, 2002.

¹⁹⁸ Νιόβη Παυλίδου, κ.α. *Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ. Κέντρο: χώρος, τεχνολογία και φύλο*, Θεσσαλονίκη, 2008, 5-8.

Επίλογος: τα όρια των μετασχηματισμών

Η εργασία αυτή εξέτασε όψεις των κοινωνικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών στην Αθήνα στη δεκαετία του 1980 ερευνώντας αλλαγές στην κατανάλωση, τις νοηματοδοτήσεις της παρέκκλισης και τις καθημερινές αγωνίες. Έδωσε έμφαση σε νέους λόγους και εικόνες για τις τεχνοτροπίες ζωής, με ενδιαφέρον στο πώς προβλήθηκαν από τα Μέσα Ενημέρωσης. Παρακολούθησε μετασχηματισμούς στις έμφυλες σχέσεις και ανακατατάξεις στις κοινωνικές και πολιτισμικές γεωγραφίες.

Παρακολουθήσαμε πως οι καταναλωτικές επιλογές που διέθεταν οι Αθηναίοι αυξήθηκαν σημαντικά. Ορισμένοι καταναλωτές (κυρίως νέοι) ενδιαφέρθηκαν για προϊόντα και υπηρεσίες που είτε δεν υπήρχαν καθόλου πριν το 1980 είτε απευθύνονταν σε πολύ μικρά ακροατήρια. Το ενδιαφέρον για νέες διατροφικές τάσεις, τη υγιεινή ζωή και τη γυμναστική αναπτύχθηκε. Οι περισσότεροι Αθηναίοι δε γυμνάζονταν συστηματικά, ενώ το ενδιαφέρον ορισμένων καταναλωτών για τη γυμναστική και την υγιεινή ζωή υπερτονιζόταν από ορισμένα Μέσα Ενημέρωσης που έδιναν στο γυμνασμένο σώμα και την εμφάνιση. Όμως, η εμφάνιση του ενδιαφέροντος αυτού, που συνδέθηκε με τη δημιουργία πολλών νέων κοινωνικών χώρων όπως τα καταστήματα υγιεινής ζωής και διατροφής και τα σύγχρονα γυμναστήρια, προοικονόμησε τη δημιουργία μιας καταναλωτικής τάσης που συνεχίστηκε στις επόμενες δεκαετίες.

Παράλληλα, αναπτύχθηκε ένα πρώιμο ενδιαφέρον για την πληροφορική. Αρκετοί Αθηναίοι άρχισαν να αγοράζουν συστηματικά τεχνολογικά προϊόντα συνδεδεμένα με την οικιακή διασκέδαση, όπως οι έγχρωμες τηλεοράσεις, τα βίντεο και τα ηχοσυστήματα. Το ενδιαφέρον αυτό ήταν κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, νεανικό και ανδρικό. Ορισμένες νέες κοπέλες είχαν ρόλους στη διαμόρφωση των τεχνολογικών κοινοτήτων. Η ενδυνάμωση του καταναλωτικού ενδιαφέροντος για τις νέες τεχνολογίες καθρεφτίστηκε στην εμφάνιση καινούριων χώρων κατανάλωσης και κοινωνικότητας όπως τα computer shops και αποτυπώθηκε στη δημιουργία νέων εντύπων (περιοδικά πληροφορικής, ειδικά έντυπα εικόνας και ήχου). Οι επιχειρήσεις που εμπορεύονταν είδη νέας τεχνολογίας όπως τα συστήματα ήχου αυξήθηκαν. Το ενδιαφέρον προωθήθηκε και από ορισμένα περιοδικά γενικότερου ενδιαφέροντος που συνέδεσαν το ενδιαφέρον για τις νέες τεχνολογίες με το σύγχρονο αστικό τρόπο ζωής και παρότρυναν την ενασχόληση των αναγνωστών τους με χόμπι, όπως η φωτογραφία. Γενικεύοντας, η δεκαετία του 1980 υπήρξε η στιγμή που το γενικευμένο συστηματικό ενδιαφέρον για την τεχνολογία συνάντησε το σύγχρονο αστικό τρόπο ζωής.

Οι διαθέσιμες επιλογές σε σχέση με τη διασκέδαση εμπλουτίστηκαν. Η αύξηση των διαθέσιμων επιλογών συνεισέφερε στο να αποδομηθούν οι πιο ισχυροί

διαχωρισμοί ανάμεσα στα ακροατήρια που είχε κληροδοτήσει η προηγούμενη περίοδος. Οι πολιτισμικές πολώσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου υποχώρησαν οι αυστηρές εντάξεις σε ακροατήρια (μουσικά, ενδυματολογικά κλπ.) έγιναν πιο σπάνιες και τα στεγανά ελαστικοποιήθηκαν. Η ανακαίνιση του μιντιακού τοπίου, και κυρίως η εμφάνιση της ιδιωτικής ραδιοφωνίας. έπαιξε ρόλο στη διαδικασία, ενώ και οι επιρροές της ιδιωτικής τηλεόρασης στη διαμόρφωση των πολιτικών της ψυχαγωγίας υπήρξαν σημαντικές. Η τελευταία εξέλιξη αφορά κυρίως τη δεκαετία του 1990 και έτσι δεν αναλύεται στην εργασία αυτή παρά μόνο αποσπασματικά.

Όλο και περισσότεροι καταναλωτές διεκδικούσαν το δικαίωμα στην ιδιοκίνηση σε μια πόλη με κακές συγκοινωνιακές υποδομές. Η διεκδίκηση αυτή συνδέθηκε με την εμφάνιση ενός συστηματικού καταναλωτικού ενδιαφέροντος για την αυτοκίνηση και το μοτοσικλετισμό. Αρχικά ο μοτοσικλετισμός παρουσιάζοταν από τα Μέσα Ενημέρωσης και την πολιτιστική βιομηχανία ως απορριπτέος και επικίνδυνος τρόπος ζωής. Ωστόσο, η αντιμετώπιση του σταδιακά άλλαξε και η μοτοσικλέτα αναγνωρίστηκε ως μια συμβατική καταναλωτική επιλογή, τουλάχιστον για τους άνδρες καταναλωτές. Το γυναικείο ενδιαφέρον για την αυτοκίνηση συστηματοποιήθηκε. Η ταυτότητα της γυναίκας-οδηγού έχασε τις συνδηλώσεις προκλητικότητας που είχε παλιότερα, με εξαίρεση τις οδηγούς (μεγάλων κυρίως) μοτοσικλετών. Επίσης, είδαμε πως οι λόγοι για το συγκοινωνιακό εκσυγχρονισμό ή τη συγκοινωνιακή υστέρηση συνδέονταν με ευρύτερες ανησυχίες για την ανάπτυξη. Η υστέρηση της Αθήνας στο επίπεδο των συγκοινωνιακών υποδομών δημιουργούσε προβλήματα στις καθημερινές μετακινήσεις των Αθηναίων. Οι ποιοτικές διαφορές της Αθήνας σε σύγκριση με άλλες πόλεις στην οργάνωση των συγκοινωνιών αναδείχθηκαν ως πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης. Ορισμένες καταναλωτικές συνήθειες, όπως η μαζική χρήση ταξί, η ποιότητα υπηρεσιών των οποίων στηλιτευόταν συστηματικά από τον τύπο και άλλους φορείς αναγνωριζόταν ως απόδειξη υστέρησης της πόλης σε σύγκριση με άλλες πρωτεύουσες. Παρότι ορισμένα έργα κατασκευάστηκαν (π.χ. ανισόπεδοι κόμβοι) η κατάσταση δε μεταβλήθηκε θεαματικά στη διάρκεια της δεκαετίας. Ορισμένα προβλήματα, όπως το κυκλοφοριακό, έγιναν οξύτερα και εξαιτίας της προϊούσας προαστιοποίησης που προϋπέθετε αύξηση της κινητικότητας ανάμεσα στο κέντρο και τα προάστια.

Στη δεκαετία του 1980 η εγκληματικότητα αφορούσε, κυρίως, εγκλήματα κατά της περιουσίας. Οι Αθηναίοι ενδιαφέρθηκαν να συστηματοποιήσουν την προστασία των περιουσιών τους, καθώς πλέον ακόμα και σπίτια εργατικών ή μικροαστικών οικογενειών είχαν αντικείμενα αξίας, στοιχείο που μαρτυρά την επέκταση της ευμάρειας. Η ανησυχία αυτή δεν έχει επιβιώσει στη μνήμη, κάτι που συνδέεται με την επίταση ανασφαλειών μετά το 1990 συνδέεται και με τη μεταβολή της πληθυσμιακής σύνθεσης συνοικιών του κέντρου, κυρίως ως συνέπεια της μαζικής εγκατάστασης

πολλών οικονομικών μεταναστών στην Αθήνα. Την ίδια εποχή τα ναρκωτικά εμφανίστηκαν ως ζήτημα που απασχολούσε συστηματικά το δημόσιο χώρο. Οι δημόσιοι λόγοι για τα ναρκωτικά επικεντρώθηκαν κυρίως γύρω από κάποιες σκληρές ουσίες (ιδίως την ηρωίνη) στις οποίες έδωσαν έμφαση τα Μέσα Ενημέρωσης και ορισμένα προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας της περιόδου, όπως οι ταινίες καταγγελίας). Στην πραγματικότητα, οι ανησυχίες για τα ναρκωτικά απηχούσαν ευρύτερες αγωνίες για την ευμάρεια και πολιτισμική εξωστρέφεια.

Η δημόσια ανησυχία για νεανικές συλλογικότητες με κοινό χαρακτηριστικό την χαλαρή οργάνωση, όπως οι ομάδες των μοτοσικλετιστών, οι οργανωμένοι οπαδοί και οι φίλοι της ροκ και της χέβι μέταλ μουσικής υπήρξε επίσης αρκετά έντονη. Οι ταυτότητες αυτές παρουσιάστηκαν πολλές φορές αρνητικά από τα Μέσα Ενημέρωσης προκαλώντας αντιδράσεις. Ωστόσο, κάποιες από αυτές τις ταυτότητες σταδιακά παρουσιάστηκαν συχνά με θετικούς όρους από τα λαιφστάιλ Μέσα Ενημέρωσης. Η δεκαετία είδε την εμφάνιση και την ακμή ορισμένων χώρων διασκέδασης που στηλιτεύονταν από τα Μέσα Ενημέρωσης ανησυχώντας τις αρχές και τους γονείς, κυρίως επειδή τόνιζαν την πιθανότητα να γίνεται στους χώρους αυτούς διακίνηση ναρκωτικών. Ωστόσο, όπως συνέβη στην περίπτωση των ουφάδικων, οι περιγραφές των Μέσων Ενημέρωσης συχνά ήταν μάλλον υπερβολικές. Οι ενδεχόμενες πολιτικότητες που εκφέρονταν μέσα από τις νέες αυτές άτυπες συλλογικότητες ήταν ένα ερώτημα που απασχόλησε το δημόσιο χώρο. Είδαμε, για παράδειγμα, ότι η απόφαση να οδηγεί κανείς μοτοσικλέτα είχε συνδηλώσεις επαναστατικότητας. Οι μεγαλύτεροι συχνά επέκριναν τις επιλογές αυτές και μέσω των μίντια, στα οποία οι πολύ νέοι είχαν, λόγω ηλικίας, μικρότερη πρόσβαση.

Το πεδίο της σεξουαλικότητας χαρακτηρίστηκε από αδράνειες. Ενώ από το 1980 και μετά το σεξ συζητήθηκε στο δημόσιο χώρο με μεγαλύτερη τόλμη, το ζήτημα παρέμεινε, σε μεγάλο βαθμό, ταμπού ως θέμα συζητήσεων ανάμεσα στους νέους και τους μεγαλύτερους. Σε μια περίοδο αύξησης της σεξουαλικής ελευθεριότητας αυτό δημιούργησε προβλήματα. Καθώς το κράτος δεν ενημέρωνε, τα Μέσα Ενημέρωσης αναδείχθηκαν σε φορέα διαχείρισης αυτού του ελλείμματος πληροφόρησης. Ενίοτε προσέφεραν αξιόλογες πληροφορίες αλλά το κενό ενημέρωσης παρέμενε. Έτσι, η Αθήνα είναι ένα παράδειγμα δημόσιου χώρου, όπου ενώ οι διαθέσιμες αναπαραστάσεις αυξάνονται και γίνονται πιο τολμηρές, οι άνθρωποι είναι άτολμοι να συζητήσουν για το σεξ δημόσια και οι περισσότεροι προτιμούν να το κάνουν εντός ενός περιβάλλοντος ασφάλειας, όπως ο φιλικός κύκλος. Στην Αθήνα, αντίθετα με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, η αίσθηση που προκάλεσε το έιτζ υπήρξε περιορισμένη τουλάχιστον ως το 1987-88. Οι γκέι ταυτότητες απέκτησαν μεγαλύτερη αποδοχή και ορατότητα στο δημόσιο χώρο. Ορισμένοι γκέι κεφαλαιοποίησαν προς όφελος τους στοιχεία των μιντιακών μετασχηματισμών κυρίως μετά το 1985-6. Η πορνογραφία μετακινήθηκε από το δημόσιο στον ιδιωτικό χώρο μέσω της διάδοσης του βίντεο και

σταδιακά απέκτησε ερείσματα και ανάμεσα σε γυναικεία ακροατήρια. Οι συνθήκες ευμάρειας αντικατοπτρίστηκαν στην αύξηση των επιλογών σε σχέση με το επί πληρωμή σεξ. Αν και η διαδικασία της ανδρικής σεξουαλικής χειραφέτησης είχε πλέον εν πολλοίς αποσυνδεθεί από αυτό, οι νέες εκδοχές του πληρωμένου σεξ διέφεραν, καθώς συνδέονταν με τις νέες οικονομίες της απόλαυσης και όχι με ένα περιβάλλον όπου η προγαμιαία σεξουαλικότητα ήταν επιλήψιμη.

Η ανησυχία για την ποιότητα του περιβάλλοντος εντοπίζεται στο δημόσιο χώρο από την αρχή της δεκαετίας με αφορμή το πρόβλημα του νέφους. Το ζήτημα συζητείται πιο εμφιασμένα μετά το 1986-87, με αφορμή το ατύχημα του Τσέρνομπιλ και τον καύσωνα του 1987. Αν και τα τρία ζητήματα δε φαίνεται να συνδέονται αιτιακά, η διαπραγμάτευση τους στο δημόσιο χώρο λειτούργησε σωρευτικά φέρνοντας στο προσκήνιο τις σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον. Οι συζητήσεις με θέμα το πως οι συνέπειες μπορούν να περιοριστούν υπήρξαν έντονες σε εφημερίδες και περιοδικά. Κυρίως μετά το 1985, το ζήτημα αναδείχθηκε σε πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και πολιτικοί από ποικίλους χώρους διεκδίκησαν το προφίλ του οικολόγου πολιτικού. Έχοντας έναν αρκετά ουδέτερο πολιτικά χαρακτήρα, η ανησυχία για το περιβάλλον αναδείχθηκε σε πρόσφορο θέμα για συνεννοήσεις ανάμεσα σε αντιθετικούς πολιτικούς χώρους. Εμφανίστηκαν πολιτικά υποκείμενα που προέβαλαν την οικολογία όπως οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί. Ωστόσο, φαίνεται ότι το ενδιαφέρον αυτό ήταν βραχύβιο και αποδυναμώθηκε μετά το 1990. Η οικολογία χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως επικοινωνιακό επιχείρημα και οι προσπάθειες για έναν πιο οικολογικό τρόπο ζωής τελικά εγκαταλείφθηκαν μόλις ορισμένα τραυματικά γεγονότα (π.χ. ο καύσωνας του 1987) ξεχάστηκαν. Πολλοί Αθηναίοι διευθέτησαν ιδιωτικά ζητήματα που προέκυπταν από την περιβαλλοντική επιβάρυνση. Πολλοί κάτοικοι του κέντρου αναζήτησαν κατοικία στα προάστια, ενώ η σταδιακή διάδοση του κλιματισμού κατέστησε την εσωτερική θερμοκρασία των διαμερισμάτων κάτι που ρυθμιζόταν από τους ιδιοκτήτες τους.

Τουλάχιστον δύο ανησυχίες σχετίζονταν με τους σύγχρονους τρόπους ζωής. Η πρώτη αφορούσε τη νέα υφολογία ζωής, το είδος δημοσιογραφίας που χαρακτηρίστηκε από τη δεκαετία του 1990 και μετά ως λαιφστάιλ. Η ανάπτυξη αυτού του μιντιακού είδους δεν έγινε απότομα στο τέλος της δεκαετίας αλλά έχει ρίζες σε ζυμώσεις που πηγαινούν πίσω, ακόμα και πριν το 1980. Αντίθετα με την ισχυρή σήμερα άποψη ότι η δημοσιογραφία αυτή προώθησε την αποπολιτικοποίηση, στα πρώτα τους βήματα ορισμένα λαιφστάιλ περιοδικά φιλοξένησαν πολιτικά κείμενα και αντιμετωπίστηκαν αμιγώς πολιτικά από συλλογικότητες (πολιτικά κόμματα κ.α.) που ένιωθαν ότι η επιρροή τους στο δημόσιο χώρο απειλούσε τη δική τους προνομιακή πρόσβαση σε νεανικά, κυρίως, ακροατήρια. Έτσι, της απάντησαν με πολιτικούς όρους, χρησιμοποιώντας ένα λεξιλόγιο που αρκετοί νέοι προσλάμβαναν πλέον ως πεπαλαιωμένο. Οι ανησυχίες από την επιτάχυνση των ρυθμών ζωής ως αποτέλεσμα

ενίσχυσης του ρόλου των νέων τεχνολογιών στην καθημερινότητα των Αθηναίων ήταν μια ακόμα αγωνία. Οι χρήστες ηλεκτρονικών υπολογιστών αντιμετώπισαν με αγωνίες, όπως η απώλεια αρχείων, ενώ η πρόκληση της μηχανοργάνωσης ανησύχησε μια κοινωνία που ακόμα δεν είχε ξεπεράσει τα τραύματα της μετεμφυλιακής εμπειρίας. Η χρήση υπολογιστών παρέπεμπε στον εκσυγχρονισμό των δυνατοτήτων του κράτους να φακελώνει τους πολίτες, κάτι που δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολα διαχειρίσιμο, ούτε καν από μια κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Επιπλέον, συνδεόταν με το φόβο της ανεργίας, κυρίως εργαζομένων με χαμηλές δεξιότητες, όπως γυναίκες που έκαναν εργασίες γραφείου. Ορισμένοι καταναλωτές, πιο θετικοί στη χρήση νέων τεχνολογικών μέσων, εξοικειώθηκαν με νέες μεθόδους συναλλαγής, όπως οι πιστωτικές και οι χρεωστικές κάρτες. Παρότι ορισμένα από αυτά τα προϊόντα διαφημίστηκαν συστηματικά, η απήχηση τους ήταν μάλλον μικρή εκτός ορισμένων καταναλωτικών ακροατηρίων που αποτελούνταν κυρίως από νέους, μορφωμένους καταναλωτές.

Απόηχοι της δεκαετίας του 1980

Συμβατικό χρονολογικό όριο της ανάλυσης είναι το 1990, μια στιγμή όπου η συμβολική, χρονολογική λήξη μιας δεκαετίας συνέπεσε με πολιτικές αλλαγές στην Ελλάδα και την Ανατολική Ευρώπη.¹ Τον Ιούνιο του 1989 το ΠΑΣΟΚ έχασε τις εκλογές χωρίς να καταρρεύσει πολιτικά, παρότι ορισμένα στελέχη του φέρονταν αναμειγμένα σε σκάνδαλα.² Το διαδέχθηκε μια κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας - Συνασπισμού της Αριστεράς, γεγονός - τομή στη σύγχρονη πολιτική ιστορία. Η συναίνεση προβλήθηκε ως στιγμή εθνικής συμφιλίωσης, ως η στιγμή κατά την οποία η γενιά του ΕΑΜ και η γενιά του ΕΔΕΣ θα έτρωγαν από το ίδιο καρβέλι, για να δανειστώ ένα στίχο από το τραγούδι «Της εθνικής συμφιλίωσης» του Παύλου Σιδηρόπουλου που κυκλοφόρησε με αφορμή το γεγονός. Η Νέα Δημοκρατία κέρδισε τρεις εκλογές στην περίοδο της πολιτικής κρίσης 1989-1990. Όμως, μόλις τον Απρίλιο του 1990 εξασφάλισε οριακή πλειοψηφία εξαιτίας ενός εκλογικού νόμου υψηλής αναλογικότητας.³ Μετά από μια δεκαετία αύξησης των κρατικών δαπανών, οι εκλογείς προτίμησαν ένα πολιτικό πρόγραμμα με στοιχεία λιτότητας που, ωστόσο, μάλλον γρήγορα έγινε μη δημοφιλές.⁴

Το ΠΑΣΟΚ επανήλθε στην εξουσία το 1993 και τη διατήρησε ως λίγο πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 που έγιναν στην Αθήνα. Στην περίοδο αυτή την

¹ Για τη μεταβατική δεκαετία του 1990 στην Ανατολική Ευρώπη: Attila Agh, *The Politics of Central Europe*, Λονδίνο, Sage, 1998.

² Βούλγαρης, *Η Ελλάδα*, 346-359.

³ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα*, 359-383. Καλύβας, *Καταστροφές*, 214-221.

⁴ Για μια αποτίμηση της κυβερνητικής εμπειρίας από φιλική προς τη Νέα Δημοκρατία σκοπιά, αλλά με ενδιαφέροντα ποσοτικά στοιχεία: Ιωάννης Παλαιοκρασάς (επιμ.), *Μπροστά από την εποχή της. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, 1990-1993*, Αθήνα, Εστία, 2013.

εξουσία διαχειρίστηκαν ο Ανδρέας Παπανδρέου και ο Κώστας Σημίτης (από το 1996). Το ΠΑΣΟΚ υιοθέτησε ένα λόγο αρκετά διαφορετικό από εκείνο που χρησιμοποιούσε στη δεκαετία του 1980: οι επιφυλάξεις απέναντι στην προοπτική του εξευρωπαϊσμού έγιναν λιγότερες. Ο εξευρωπαϊσμός προβλήθηκε ως κομμάτι του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος που αποτέλεσε προμετωπίδα της ρητορικής του κυρίως μετά το 1996.⁵ Η κατασκευή μεγάλων έργων, κυρίως στην Αθήνα, αποτέλεσε αναφορά της πολιτικής του εκσυγχρονισμού. Η Αθήνα άλλαξε εξαιτίας της κατασκευής υποδομών, που συζητιόνταν από τη δεκαετία του 1980, όπως το Μετρό και η Αττική οδός.⁶ Η εικόνα της συγκοινωνιακά άναρχης πόλης μεταβλήθηκε αισθητά.⁷ Ορισμένα ζητήματα, όπως η υψηλή ατμοσφαιρική ρύπανση, πέρασαν στο περιθώριο.

Η δεκαετία του 1990 διέφερε από την προηγούμενη. Ο οικονομολόγος Γιώργος Παγουλάτος τη χαρακτηρίζει ως μια εποχή διευθετήσεων, υπό το πρίσμα μιας στρατηγικής οικονομικής σύγκλισης με τα δημοσιονομικά δεδομένα χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Καθώς οι κυβερνήσεις της δεκαετίας του 1990 έβαλαν στόχο τη συμμετοχή στην ΟΝΕ, δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για συναινέσεις και πολιτική σταθερότητα.⁸ Ευδοκίμησαν νέες προσλήψεις του πολιτικού που απηχούσαν τις δυναμικές μιας κοινωνίας στην οποία η συμμετοχή στη διαρκώς διευρυνόμενη κατανάλωση αποτελούσε αίτημα πολλών ομάδων. Επεκτάθηκε έτσι περαιτέρω μια συνθήκη που διαμορφώθηκε στη δεκαετία του 1980. Πολλοί δεν έδειχναν θερμό ενδιαφέρον να συμμετέχουν σε συλλογικότητες με ισχυρά ιδεολογικά πρόσημα και αμφισβητούσαν τις διαθέσεις παραδοσιακών συλλογικών φορέων και της κρατικής εξουσίας να καθορίζει τις πολιτικές της καθημερινότητας. Η διάθεση αυτή είχε φέρει στο προσκήνιο νέα κινήματα (π.χ. το Κίνημα για το Στρατό) ήδη από τη δεκαετία του 1980.⁹ Κορυφώνεται έτσι η πορεία με την οποία εμποδίστηκε η ασφαλής, μεταπολιτευτική δημοκρατία.¹⁰ Η χώρα σταδιακά απομακρύνθηκε από την πώλωση των πράσινων και γαλάζιων καφενείων.¹¹ Η στροφή προς μετριοπαθέστερες

⁵ Για την οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ στην περίοδο 1996-2004: Πάνος Καζάκος, *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση. Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2010)*, 77-130.

⁶ Πρβλ: Elias Beriatos και Aspa Gospodini, 'Glocalising' Urban Landscapes: Athens and the 2004 Olympics', *Cities*, 21/3 (2004), 187-202.

⁷ Πρβλ: Eva Kassens-Noor, *Planning Olympic Legacies. Transport Dreams and Urban Realities*, Λονδίνο, Routledge, 2012, 67-83.

⁸ George Pagoulatos, *Greece's New Political Economy. State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Λονδίνο, Palgrave, 2003, 144-147.

⁹ Ενδεικτικά: Γιώργος Αγγελόπουλος και Νίκος Ροτζώκος, «Το κίνημα για το 'στρατό τη δεκαετία του 1980. Πολιτικές, ιδεολογικές και οργανωτικές διαστάσεις», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης κ.α. (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, 345-368. Παναγής Παναγιωτόπουλος και Παύλος Πανταζής, «Νεολαία και στρατιωτική θητεία 1980-1987. Υποκειμενικότητα και εκδημοκρατισμός των θεσμών στην κοινωνία της επιθυμίας», στο ίδιο, 369-375.

¹⁰ Παναγιωτόπουλος, «Από την προστατευόμενη».

¹¹ Kevin Featherstone, «Ο 'εκσυγχρονισμός' και οι διαρθρωτικοί περιορισμοί της ελληνικής πολιτικής», στο Kevin Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*,

επιτελέσεις πολιτικότητας αποτυπώνεται σε πεδία της πολιτιστικής δράσης, όπως η μουσική, η οποία κατακερματίστηκε και αποχρωματίστηκε ιδεολογικά. Σταδιακά αναδείχθηκε ένα ρευστό μουσικό πεδίο ηγεμονευμένο από το έντεχνο ρεπερτόριο.¹² Η προσήλωση του, αισθητά πιο κριτικού προς στην προοπτική αυτή στη δεκαετία του 1980, ΠΑΣΟΚ στην προοπτική του εξευρωπαϊσμού χαρακτήρισε το νέο πολιτικό και πολιτισμικό τοπίο.¹³ Η εκσυγχρονιστική ρητορική στηρίχθηκε από αρκετά Μέσα Ενημέρωσης, σε μια περίοδο που το ζήτημα των σχέσεων πολιτικής εξουσίας και Μέσων Ενημέρωσης βρέθηκε συχνά στο προσκήνιο.¹⁴ Η μείωση των πολιτικών εντάσεων επικαιροποιούν, με αφορμή το ελληνικό παράδειγμα, σκέψεις πάνω σε ένα κοινωνιολογικό επιχείρημα για τις σχέσεις οικονομικής προόδου και πολιτικοποίησης που ξεκίνησε από τη Σκανδιναβία στη δεκαετία του 1960 και υποστηρίζει ότι η αποπολιτικοποίηση επιτείνεται ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης. Η οικονομική ανάπτυξη ισχυροποιεί τους τεχνοκρατικούς λόγους και αποφορτίζει τις πολιτικές αντιπαραθέσεις. Το πόσο το στοιχείο αυτό χαρακτήρισε την δεκαετία του 1990 ως μια περίοδο έντονης ανάπτυξης είναι μια υπόθεση για περαιτέρω έρευνα.¹⁵

Ορισμένες εξελίξεις της δεκαετίας του 1990 δικαιολογούν την άποψη ότι η ευημερία ενδυναμώνει την αδιαφορία για τη συμμετοχή σε μαζικά πολιτικά δρώμενα. Όπως είδαμε, οι ανησυχίες για την αδιαφορία πολλών νέων προς πολιτικά υποκείμενα δημοφιλή στη δεκαετία του 1970 (π.χ. πολιτικές οργανώσεις, φοιτητικές νεολαίες κλπ.) εμφανίστηκαν λίγο μετά το 1980. Ωστόσο, όπως έχει δείξει ο Lam Wai Man σε μια μελέτη που αποδομεί τη στερεοτυπική πρόσληψη των κατοίκων του Χονγκ Κονγκ ως πολιτών που δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την πολιτική, μόνο η ιστορική προσέγγιση τεκμηριώνει το πόσο ενδιαφέρονται τα υποκείμενα για την πολιτική και τι νοηματοδοτείται ως πολιτικό σε μια ιστορική περίοδο.¹⁶ Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, θα έλεγα ότι πρέπει να περιμένουμε τη στιγμή που το εκσυγχρονιστικό

Αθήνα, Οκτώ, 2007, 17. Τάκης Καφετζής, «Μπλε και πράσινα καφενεΐα», στο Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα*, 347-350.

¹² Γιώργος Τσάμπρας, «Το ελληνικό τραγούδι, 1974-2000» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1974-2000*, τόμος 10^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, 275.

¹³ Για μια περιγραφή από τη σκοπιά του οργανωτή της πολιτικής του εκσυγχρονισμού: Κώστας Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Αθήνα, Πόλις, 2005.

¹⁴ Anastasia Veneti και Achilleas Karadimitriou, 'Policy and Regulation in the Media Landscape: The Greek Paradigm Concentration of Media Ownership Versus the Right to Information', *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 1/3 (2013), 439-457. Daniel C Hallin και Stylianos Papathanassopoulos, 'Political Clientalism and the Media: Southern Europe and South America in Comparative Perspective', *Media, Culture, Society*, 24/2 (2002), 175-195.

¹⁵ Ulf Himmelstrand, 'A Theoretical and Empirical Approach to Depoliticization and Political Involvement' *Acta Sociologica*, 6, 1-2 (1962), 83-100. Παρεμφερές και αντιθετικό ταυτόχρονα είναι το επιχείρημα ότι οι κάτοικοι των αναπτυσσόμενων δημοκρατιών στρέφονται προς λιγότερο υλιστικές αξίες (π.χ. ελευθερία δημιουργίας και έκφρασης) όταν θεωρούν ότι δεν τους αφορούν αγωνίες που συνδέονται άμεσα με την επιβίωση καθώς αυτές έχουν διευθετηθεί οριστικά. Εκεί μπορεί, ίσως, να αναχθεί το ενδιαφέρον για την οικολογία που είδαμε στο 8^ο κεφάλαιο: Roland Inglehart, 'The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies' *American Political Science Review*, 65/4 (1971), 991-1017.

¹⁶ Πρβλ: Lam Wai Man, *Understanding the Political Culture of Hong-Kong: The Paradox of Activism and Depoliticization*, Άρμονκ, MESHarp, 2004.

πείραμα της δεκαετίας του 1990 θα βρεθεί στο επίκεντρο της έρευνας των ιστορικών για να μιλήσουμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα για τα πραγματικά όρια αυτής της αποπολιτικοποίησης. Η Susanne Wengle υποστηρίζει ότι οι κυβερνήσεις συχνά αποπολιτικοποιούν τα εκσυγχρονιστικά εγχειρήματα επιμερίζοντας το πολιτικό κόστος των μεταρρυθμίσεων που αυτά συνεπάγονται και στους πολιτικούς τους αντιπάλους.¹⁷ Η διαπίστωση δεν είχε εφαρμογή στην ελληνική περίπτωση. Το ΠΑΣΟΚ επέδωσε κομματικό χαρακτήρα στο εγχείρημα του εκσυγχρονισμού εμφανίζοντας το ως αποκλειστικά δική του πολιτική πρωτοβουλία. Διεκδίκησε έτσι το χαρακτηρισμό της ευρωπαϊκής δύναμης, αντιστρέφοντας, εν πολλοίς, τους όρους που χαρακτήρισαν την αντιπαράθεση του με τη Νέα Δημοκρατία στη δεκαετία του 1980. Η αντιπαράθεση αυτή με αντικείμενο τον εξευρωπαϊσμό χαρακτήρισε πολλές όψεις των πολιτικών της καθημερινότητας στη δεκαετία του 1980.

Στη δεκαετία του 1990 η οικονομία βρέθηκε σε τροχιά ανόδου και η σύνθεση του πληθυσμού μεταβλήθηκε, κυρίως εξαιτίας της μαζικής εισόδου οικονομικών μεταναστών. Η εξέλιξη αυτή μετάβαλε την ανθρωπογεωγραφία της Αθήνας.¹⁸ Η μετανάστευση και οι συνέπειες της συζητήθηκαν αρκετά συστηματικά στο δημόσιο χώρο, αλλά τα ξενοφοβικά πολιτικά υποκείμενα είχαν μικρή δυναμική στη δεκαετία του 1990.¹⁹ Ενδεχομένως αυτό οφείλεται και στο ότι η οικονομική ανάπτυξη απορρόφησε τους κραδασμούς από την εξέλιξη αυτή. Ένα επιπλέον ερώτημα είναι το πως αποτυπώνονται οι συνέπειες του μεταναστευτικού ζητήματος στο δημόσιο χώρο και τα Μέσα Ενημέρωσης. Εύλογα, το ερώτημα θα απασχολήσει όσους ασχοληθούν με την πολιτισμική ιστορία της δεκαετίας του 1990 μελλοντικά.

Η Ελλάδα έγινε για πρώτη φορά χώρος μαζικής μόνιμης εγκατάστασης μεταναστών κυρίως από τις πρώην κομμουνιστικές χώρες μετά την πτώση των εκεί καθεστώτων το 1989. Η οργάνωση πεδίων κοινωνικής και οικονομικής δράσης όπως οι οικονομίες της οικιακής εργασίας και του σεξ άλλαξαν. Πιο παραστατικά, η Μαρούσκα, η Ρωσίδα οικονόμος στην πετυχημένη σειρά *Δύο Ξένοι* το 1997-99, είναι μια φιγούρα που δύσκολα θα φανταζόταν ένας σεναριογράφος στη δεκαετία του 1980, όταν οι οικιακοί βοηθοί προέρχονταν κυρίως από την Ασία.²⁰ Η εισροή μεταναστών και το άνοιγμα των αγορών ευνόησαν την ελληνική οικονομία και μάλλον δημιούργησαν κάποια δίψα για εύκολο χρήμα εξέλιξη που αποδόθηκε και στη φιλομορφία της εποχής.²¹ Οι Έλληνες προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν τις

¹⁷ Susanne A. Wengle, *Post-Soviet Power. State-led Development and Russia's Marketization*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2015, 245.

¹⁸ Για μια προσέγγιση του φαινομένου από τη σκοπιά της δεκαετίας του 1990 σε συγκριτική προοπτική με άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης: Russell King κ.α. (επιμ), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Λονδίνο, Palgrave, 2000.

¹⁹ Ενδεικτικά, το κόμμα Εθνικό Μέτωπο έλαβε 12.125 (0,18%) στις εκλογές του Απριλίου του 2000.

²⁰ Για τις Φιλιπινέζες εργαζόμενες της Αθήνας στο τέλος του 20ου αιώνα: Pinelopi Topali, 'Constructions of Care in Modern Greece: Gendered Relationships Between Filipina Domestic Workers and Greek Employers', *Asian Journal of Women's Studies*, 15/1 (2009), 94-124.

²¹ Καλόβας, *Καταστροφές*, 224. Karalis, *A History*, 287-288.

ευκαιρίες που πρόσφερε το νέο περιβάλλον ακροβατώντας ανάμεσα στη νεωτερικότητα και την παράδοση.²² Τα νέα οικονομικά δεδομένα υπέσκαψαν διακρίσεις ανάμεσα στους καταναλωτές που προηγουμένως ήταν πιο εμφανείς. Η επέκταση της καταναλωτικής τραπεζικής πίστης, που ξεκίνησε στο τέλος της δεκαετίας του 1980, συνεχίστηκε, ενώ η προοπτική συμμετοχής στην ΟΝΕ δημιουργούσε υψηλή αισιοδοξία. Αν, όπως υποστηρίζει η Christine Ingebritsen, οι πολιτισμικές συνέπειες του εξευρωπαϊσμού επιδρούν στις πολιτικές οικονομίες των χωρών που συμμετέχουν στις διαδικασίες του εξευρωπαϊσμού, στην Ελλάδα η ένταξη στην ΕΟΚ το 1981 όσο και την ΟΝΕ περίπου 20 χρόνια μετά, μετασηματίσε τις πολιτικές της καθημερινότητας, αναπροσαρμόζοντας προσλήψεις περί ταυτότητας και ετερότητας.²³ Όπως είδαμε, οι μετασηματισμοί πέρασαν μέσα από αλλαγές στις πολιτικές της κατανάλωσης, που λειτούργησε ως πεδίο εντός του οποίου οι Αθηναίοι αντιλαμβάνονταν και αξιολογούσαν τα όρια της ευρωπαϊκότητας της πόλης τους και της ποιότητας της καθημερινής τους ζωής.

Αν παλαιότερα πολλοί Αθηναίοι αντλούσαν αναφορές για τους ξένους τρόπους ζωής από επαφές με τουρίστες, από το τέλος της δεκαετίας του 1970 τέτοιες ευκαιρίες αυξήθηκαν, καθώς η Αθήνα σταδιακά διεκδίκησε έναν πιο ενεργητικό ρόλο στον ευρωπαϊκό πολιτιστικό χάρτη.²⁴ Οι όροι επαφής των Αθηναίων με τους ξένους που βρίσκονταν στην πόλη τους ανατράπηκαν ξανά με την εγκατάσταση μεταναστών στην Αθήνα, εξέλιξη που επηρέασε τις κοινωνικές και πολιτισμικές γεωγραφίες της πόλης αναπροσδιορίζοντας το χαρακτήρα συνοικιών του κέντρου, αλλά και την έννοια της διαπολιτισμικής επαφής που αποσυνδέθηκε από την τουριστική εμπειρία. Είναι άλλο ένα στοιχείο που αποδεικνύει ότι η περίοδος γύρω στο 1990 αποτελεί τομή. Επιβεβαιώνοντας ότι λόγοι και διαμάχες για τον αστικό χώρο αναπτύσσονται σε κοινωνίες που βρίσκονται σε φάσεις κρίσεων αλλά και σε περιόδους έντονης ανάπτυξης, η εγκατάσταση μεταναστών διαφοροποίησε τη δημογραφία της Αθήνας. Επίσης, άλλαξε τους όρους που οι Αθηναίοι προσλάμβαναν τη διακινδύνευση, το πως αυτή αποκρυσταλλωνόταν χωρικά, αλλά και το πως συγκροτούνταν οι δημόσιες ανησυχίες.²⁵ Όπως είδαμε, η ανησυχία για την ποιότητα ζωής στο κέντρο της πόλης ενίσχυσε την προαστιοποίηση. Έτσι, προέκυψε στο κέντρο ένα παλαιό κτιριακό απόθεμα που διατέθηκε στους οικονομικούς μετανάστες. Ο μετανάστης αναγνωρίστηκε ως φορέας ετερότητας, διαφορετικός από εκείνους που

²² Panagiotopoulos και Vamvakas, 'Acrobats'.

²³ Christine Ingebritsen, 'Europeanization and Cultural Identity: Two World of Eco-Capitalism', *Scandinavian Studies*, 73/1 (2001), 63.

²⁴ Michalis Nikolakakis, 'Representations and Social Practices of Alternative Tourists in Post-War Greece to the End of the Military Junta', *Journal of Tourism History*, 7/1-2 (2015), 5-17.

²⁵ Michael Janoschka κ.α., 'Gentrification in Spain and Latin America – A Critical Dialogue', *International Journal of Urban and Regional Research*, 38/4 (2014), 1234-1265. Για την παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στο ελληνικό συμφραζόμενο πρβλ: Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

απασχολούσαν το δημόσιο χώρο στη δεκαετία του 1980. Οι όροι περιγραφής του τι είναι αστική υποβάθμιση συνδέθηκαν με την παρουσία μεταναστών και, όπως είπαμε, η φυσιολογία πολλών συνοικιών του κέντρου άλλαξε. Μετά το 2000, σε ορισμένες συνοικίες, παρατηρήθηκαν φαινόμενα εξευγενισμού που διαταράχθηκαν πρόσφατα εξαιτίας της κατάρρευσης των επενδυτικών προοπτικών στην αγορά ακινήτων.²⁶

Η δεκαετία του 1990 επέφερε αλλαγές στις ιδεολογίες της καθημερινότητας. Τα Μέσα Ενημέρωσης συνέχισαν να δίνουν έμφαση στους μετασχηματισμούς των πολιτικών της κατανάλωσης προτείνοντας νέες τάσεις και συνεχίζοντας μια διαδρομή, οι προϋποθέσεις της οποίας διαμορφώθηκαν εν πολλοίς στη δεκαετία του 1980. Η νέα υφολογία ζωής διαχύθηκε μέσω της τηλεόρασης και ο περιοδικός Τύπος έπαψε να είναι ο κυρίαρχος μεσολαβητής της. Το πότε ακριβώς συμβαίνει η μετάβαση είναι συζητήσιμο αλλά σίγουρα από την αρχή της δεκαετίας του 1990 και μετά ο ρόλος των περιοδικών σταδιακά φθίνει. Ο Νικόλας Σεβαστάκης κωδικοποιεί την αλλαγή υποστηρίζοντας ότι αναπαραστάσεις και πρότυπα ευδαιμονίας μετατράπηκαν σε κοινωνικό ήθος, ανάγοντας τις προσπάθειες των ατόμων για ανάδειξη και καλύτερη ζωή σε πρωταρχικές αναφορές.²⁷ Αυτή η προσέγγιση διαχωρίζει όσους επικροτούσαν τη νέα υφολογία ζωής και όσους υπερασπίζονταν την πολιτική με τους όρους της πρώιμης μεταπολιτευτικής πολιτικότητας, που είδαμε ότι πολλοί νέοι πλέον αμφισβητούσαν. Τα ακριβή όρια αυτής της κριτικής διάθεσης θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο αυτόνομης έρευνας. Επιπλέον, η έμφαση στην αποπολιτικοποίηση διαχωρίζει τη σφαίρα της υψηλής πολιτικής από καθημερινές δράσεις, ορισμένες φορές υποτιμώντας πεδία (π.χ. κατανάλωση, οικονομίες της απόλαυσης) δηλαδή μηχανισμούς μεσολάβησης του πολιτικού που απαιτούν ευρύτερες προσλήψεις του όρου. Είδαμε ότι πολλοί φορείς της εποχής αναγνώριζαν την πολιτικότητα της νέας υφολογίας ζωής, απαντώντας στα αιχμηρά κείμενα που δημοσιεύονταν σε περιοδικά, όπως το *Κλικ*, με αμιγώς πολιτικούς όρους. Αντίστοιχα, είδαμε ότι ο Λουκιανός Κηλαηδόνης, εμπνευστής του Πάρτι στη Βουλιαγμένη, έδινε πολιτικό περιεχόμενο σε μια γιορτή που τα Μέσα Ενημέρωσης της εποχής, όσο και μεταγενέστερες αναλύσεις προσέγγισαν ως απολίτικη. Η εργασία συζήτησε τις νέες προσλήψεις του πολιτικού συσχετικά με τις νέες τεχνολογίες ζωής προσφέροντας, με αφορμή το ελληνικό παράδειγμα, στη διεθνή συζήτηση για το πώς η ιστορική προσέγγιση δείχνει ποιο ιστορικό περιβάλλον μπορεί να χαρακτηριστεί μη πολιτικό.

Η δεκαετία του 1980 αναδιάρθρωσε τα λεξιλόγια περί πολιτικού. Υπήρξε μια εποχή που παραδοσιακοί πολιτικοί φορείς αισθάνθηκαν ανοίκεια εξαιτίας του μετασχηματισμού των μιντιακών λόγων, καθώς κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν

²⁶ Alexandri, 'Reading'.

²⁷ Νικόλας Σεβαστάκης, «Μετανεωτερικός λαϊκισμός στην Ελλάδα. Στοιχεία αλλαγής και συνέχειας της «ελληνικής ιδεολογίας» στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2004, 58-67.

αισθητικές μεταστροφές στην παραγωγή πολιτικών μηνυμάτων με απήχηση κυρίως σε νεανικά ακροατήρια. Η συστηματική χρήση της εικόνας έπαιξε ρόλο σε αυτό. Η περιορισμένη εξοικείωση των ακροατηρίων με τις νέες εμπορευματικές χρήσεις της εικόνας ήταν παράμετρος για την επιτυχία των νέων λόγων, καθώς δημιουργούσε ένα νέο πεδίο για επιχειρηματικό κέρδος. Οι πολιτικές της εικόνας εμφανίστηκαν ως πεδίο για αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε πολιτικούς και μιντιακούς φορείς που επεκτείνονταν σε ένα ευρύ φάσμα θεματικών (π.χ. διασκέδαση, σεξουαλικότητα, κατανάλωση). Η εικόνα αναδεικνυόταν σε πρωταρχικό μέσο αποτύπωσης κοινωνικών εμπειριών, εργαλείο εκφοράς απόψεων για το πολιτικό και πηγή κέρδους, σε μια στιγμή που οι οικονομίες της προσοχής - οι τρόποι που το ενδιαφέρον των θεατών αποφέρει κέρδος όσους μπορούν να το προσελκύουν - γίνονταν πιο οπτικοκεντρικές.²⁸

Μετά το 1990, οι πολιτικές αναπαράστασης της (επιδεικτικής) κατανάλωσης συζητιούνταν λιγότερο, κάτι που δείχνει ότι ευρύτερα ακροατήρια εξοικειώνονταν με έναν πολιτισμό που επιδοκίμαζε την επιτακτικότητα των υλικών απολαύσεων, εγκωμιάζε τον εαυτό και εξύψωνε την ευζωία, αναδεικνύοντας την κατανάλωση σε πρωταρχική υπόσχεση ενός ευτυχισμένου παρόντος, για να χρησιμοποιήσω μια περιγραφή του Gilles Lipovetsky.²⁹ Το ανδρικό ενδιαφέρον για την εξωτερική εμφάνιση κανονικοποιήθηκε περαιτέρω, αν και το πόσο πραγματικά δημοφιλείς ήταν ορισμένες ταυτότητες που πρόβαλαν τα μίντια όπως του μετροσέξουαλ (του άνδρα που επενδύει πολύ χρόνο και χρήμα για την εξωτερική του εμφάνιση) παραμένει ερώτημα προς έρευνα.³⁰ Η τεχνολογία έγινε ακόμα πιο δημοφιλής. Αν και η Ελλάδα παρέμεινε χώρα με περιορισμένες επιδόσεις στο πεδίο για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, η πεποίθηση ότι οι νέες τεχνολογίες θα καθόριζαν όλο και περισσότερο την καθημερινότητα εδραιώθηκε δίχως αυτό να σημαίνει ότι οι εμπειρίες αυτές απαλλάχθηκαν από άγχη. Η πρόσφατη εμπειρία των κεφαλαιακών ελέγχων επέτρεψε να δούμε την αγωνία πολλών ηλικιωμένων Αθηναίων (χονδρικά των πενηντάρηδων της δεκαετίας του 1980) εμπρός στα ηλεκτρονικά μέσα συναλλαγών.

Η διαπραγμάτευση ορισμένων καταναλωτικών επιλογών που στη δεκαετία του 1980 προκάλεσαν αντιπαραθέσεις άλλαξε. Τα μουσικά ακούσματα των νέων έπαψαν να ταράζουν τις σχέσεις με τους γονείς, με τελευταία, ίσως, εξαίρεση τη ρέιβ μουσική λίγο μετά το 1990. Άλλα είδη που απασχόλησαν στη δεκαετία του 1980 (π.χ. το χέβι μέταλ) ενσωματώθηκαν στα κυρίαρχα ιδιώματα. Πιο σπάνια εξέφρασαν και συντηρητικά γλωσσάρια: η επιτυχία των Ελεύθερων (Παπαροκάδες), ενός συγκροτήματος ιερομόναχων που τραγουδούσαν σε ροκ και μέταλ ήχο τραγούδια

²⁸ Beller, *The Cinematic Mode*.

²⁹ Gilles Lipovetsky, *Temps contre temps; ou la société hypermoderne*, Παρίσι, Grasset, 2004.

³⁰ Πρβλ.: Rodney E. Lippard, 'The Metrosexual and Youth Culture' στο Shirley Steinberg κα (επιμ.), *Contemporary Youth Culture. An International Encyclopedia*, Τόμος 1^{ος}, Ουέστπορτ (CT), 2006, 288-291. Ο όρος εμφανίστηκε το 1994.

κατά της «νέας τάξης πραγμάτων» στη δεκαετία του 2000, είναι ένα παράδειγμα.³¹ Η διάδοση των κλαμπ, χώρων όπου πολλά είδη μουσικής συνυπήρχαν αρκετά αρμονικά, αποδιάρθρωσε περαιτέρω τις φθίνουσες αντιπαραθέσεις.³² Συνεργασίες ανάμεσα σε λαϊκούς τραγουδιστές και καλλιτέχνες από νέα ρεύματα έγιναν κοινές. Το σουζέ «Θέλω να γυρίσω στα παλιά», που τραγούδησε η χιπ-χοπ μπάντα Going Through με τον ποπ ερμηνευτή Γιώργο Μαζωνάκη το 1998, είναι μια στιγμή που πιστοποιεί εμβληματικά τη διατρητότητα των στεγανών. Ανάλογα αποδυναμώθηκαν ανησυχίες που συνδέονταν με την κοινωνία του ρίσκου, όπως ο μοτοσικλετισμός. Η μοτοσικλέτα αποσυνδέθηκε από συμφραζόμενα παραβατικότητας και η πολιτιστική βιομηχανία σπάνια την περιέγραψε ξανά με τους ίδιους όρους. Η εικόνα του μοτοσικλετιστή Άλκη Κούρκουλου στην επιτυχημένη τηλεοπτική σειρά *Αναστασία* το 1993-4 είναι χαρακτηριστική της μεταστροφής. Το ενδιαφέρον για την αυτοκίνηση επεκτάθηκε. Σε ότι αφορά την αυτοκίνηση, καθώς η φορολογία εκλογικεύτηκε, ο πήχης μετατοπίστηκε προς το είδος και την αξία του οχήματος. Η διάθεση των Αθηναίων για ακριβά αυτοκίνητα κορυφώθηκε πριν την κρίση, παρότι οι βελτιωμένες συγκοινωνιακές υποδομές θεωρητικά διευκόλυναν τη χρήση συγκοινωνίας.³³

Οι λόγοι για την παρέκκλιση μετασχηματίστηκαν. Αν τα ναρκωτικά απασχολούσαν ακόμα τα Μέσα Ενημέρωσης, η πολιτιστική βιομηχανία κινήθηκε προς εμπορευματικά πρότυπα. Αυτά τα πρότυπα δεν ενσωμάτωναν τους καταγγελτικούς λόγους της δεκαετίας του 1980. Συχνά συμπαραγωγές κινηματογραφικών εταιριών και ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών, οι εμπορικές ταινίες της δεκαετίας του 1990 διέφεραν θεματολογικά και αισθητικά από τις προηγούμενες και μετέφεραν στον κινηματογράφο την τηλεοπτική αισθητική των πετυχημένων σήριαλ της εποχής. Η επιτυχία των ταινιών σκηνοθετών που ουσιαστικά είχαν αναδειχθεί από την τηλεόραση πιστοποιούν τον ισχυρισμό.³⁴ Οι διαφορές του εμπορικού κινηματογράφου των δύο δεκαετιών δε γίνεται να εξεταστούν αναλυτικά εδώ: ωστόσο, οι ταυτότητες που απασχόλησαν συστηματικά τον εμπορικό κινηματογράφο της δεκαετίας του 1980 (π.χ. ναρκομανείς, χούλιγκανς) δε βρέθηκαν ξανά στο επίκεντρο του κινηματογραφικού ενδιαφέροντος.

Η δεκαετία του 1980 είναι η τελευταία περίοδος που επιβίωσαν κάποια μεταπολεμικά μοτίβα καταγγελίας για τη νεότητα. Σταδιακά, οι τρόποι ζωής της

³¹ Benjamin Earl, 'Metal Goes 'Pop': The Explosion of Heavy Metal into the Mainstream', στο Gerd Bayer (επιμ.), *Heavy Metal Music in Britain*, Φάρναμ, Ashgate, 2009, 33-52. Παναγιωτόπουλος, «Από την προστατευόμενη», 351.

³² Πρβλ: Thornton, *Club Cultures*.

³³ Nikolaos Boukas κ.α., 'Towards Reviving Post-Olympic Athens as a Cultural Destination', *Current Issues in Tourism*, 15/1-2 (2012), 89-105.

³⁴ Michalis Kokkonis, 'Is There Such a Thing as a Greek Blockbuster? The Revival of Contemporary Greek Cinema' στο Lydia Papadimitriou και Yannis Tzoumakis (επιμ.), *Greek Cinema. Texts, Histories, Identities*, Μπριστολ, Intellect, 2012, 37-54. Για παράδειγμα, η σπονδυλωτή κωμωδία των Μιχάλη Ρέππα και Θανάση Παπαθανασίου *Safe Sex*, που προβλήθηκε το 1999, έκοψε περισσότερα από 1.000.000 εισιτήρια.

νεολαίας γίνονταν πιο αποδεκτοί από τους μεγαλύτερους και απέκτησαν βαρύτητα και στο πώς εκείνοι συμπεριφέρονταν και κατανάλωναν.³⁵ Η κανονικοποίηση ορισμένων κάποτε προκλητικών στοιχείων εμφάνισης (π.χ. ανδρικό σκουλαρίκι, τατουάζ) είναι χαρακτηριστική. Ορισμένα φαινόμενα που ταυτίζονταν με τη νεανική αντιδραστικότητα, όπως η γηπεδική βία, αντιμετωπίστηκαν από τα Μέσα Ενημέρωσης ως μια δυσάρεστη κανονικότητα ακόμα και με ψυχαγωγικό για τους θεατές περιεχόμενο. Η σύμμιξη της ενημέρωσης με τη ψυχαγωγία (infotainment) που χαρακτήρισε τα Μέσα Ενημέρωσης μετά το 1990 επέδρασε σε αυτό.³⁶ Από τις νεανικές ταυτότητες που εξετάσαμε, αν μια συζητείται ακόμα συστηματικά είναι αυτή του βίαιου οπαδού. Η γηπεδική βία ευδοκμεί και αλλού στην Ευρώπη, αλλά στην Ελλάδα το φαινόμενο παραμένει έντονο.³⁷

Η πολιτιστική βιομηχανία παρουσίασε το ενδιαφέρον για τον καταναλωτισμό ως στοιχείο των νεανικών ταυτοτήτων, προσδίδοντας ανατρεπτικά πρόσημα σε ορισμένες όψεις της. Η εξέλιξη αυτή επικοινωνεί με τις πολιτικές αναπαράστασης της κατανάλωσης που εγκαινίασαν τα λαιφστάιλ περιοδικά στη δεκαετία του 1980 και σταδιακά υπερίσχυσαν στο μιντιακό τοπίο. Οι επιτυχημένες σειρές του Χριστόφορου Παπακαλιάτη στη δεκαετία του 2000 είναι παραδείγματα όπου η απελευθερωμένη σεξουαλικότητα και το ενδιαφέρον για τη μόδα παρουσιάστηκαν ως στοιχεία σύγχρονων νεανικών ταυτοτήτων. Με την κρίση οι αναφορές άλλαξαν: ο Παπακαλιάτης - εμβληματικός μεσολαβητής της νέας υφολογίας ζωής στην τηλεοπτική αισθητική ως το 2009-2010 - ηθογραφεί πλέον την κρίση επενδύοντας σε ένα αντιμνημονιακό ιδίωμα.³⁸ Έναν ανάλογο λόγο έχει εκφράσει, περιστασιακά και σε πιο χαμηλή ένταση, και ο Πέτρος Κωστόπουλος.³⁹ Πρόκειται για μια μεταστροφή, της οποίας τα κίνητρα και τα όρια αξίζουν να μελετηθούν.

Η σεξουαλικότητα παρέμεινε ένα πεδίο όπου οι τάσεις για απελευθέρωση συνυπήρξαν με χαμηλές διαθέσεις των φορέων της πολιτείας για ενημέρωση. Η σεξουαλική ενημέρωση δεν περιλαμβάνεται ακόμα στα σχολικά προγράμματα. Από τη δεκαετία του 1990 η ανησυχία για το έιτζ εγκαταστάθηκε στο επίκεντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος, αντιστρέφοντας το κλίμα χαμηλού φόβου της δεκαετίας του 1980. Θα διαφωνούσα με ένα πρόσφατο αφιέρωμα που περιγράφει τη δεκαετία του 1990 ως εποχή ξεγνοιασιάς. Καθώς στηρίζεται κυρίως σε συνεντεύξεις τριαντάρηδων της δεκαετίας του 1990, μπορεί να θεωρηθεί ότι η ανησυχία άγγιξε κυρίως όσους δεν

³⁵ Για την τάση αυτή διεθνώς: Marcel Danesi, *Forever Young: The 'Teen-Aging' of Modern Culture*, Τorόντο, University of Toronto Press, 2003.

³⁶ Για τη διεθνική διάσταση του φαινομένου αυτού που έχει περιγραφεί ως 'hooliporn' βλ.: Emma Pulton, 'Fantasy Football Hooliganism in Popular Media', *Media, Culture, Society*, 29/1 (2007), 151-164.

³⁷ Πρβλ. Paula Fernandez Martinez, *La violencia en los estadios de futbol de Primera División en España*, Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Νομική Σχολή, Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, Βαρκελώνη, 2014 για την έκταση του φαινομένου στη σύγχρονη Ισπανία.

³⁸ Βλ. τις ταινίες του Παπακαλιάτη *Av* (2012) και *Ένας άλλος κόσμος* (2015).

³⁹ Κωστόπουλος, «Πίσω στο ντιβάνι».

είχαν ακόμα ενηλικιωθεί σεξουαλικά ως το 1990, τη δική μου δηλαδή γενιά.⁴⁰ Ανακαλώντας ατομικές μνήμες, θα έλεγα ότι τα εμπόδια στην επικοινωνία των νέων με τους γονείς τους για το σεξ επιβίωσαν μετά το 1990 και εν πολλοίς διατηρήθηκαν οι επικοινωνιακοί φραγμοί της δεκαετίας του 1980. Σύμφωνα με έναν περίπου συνομήλικό μου Έλληνα κωμικό, τον Mikeius, οι αγωνίες και η έλλειψη επικοινωνίας δημιούργησαν μια σεξουαλική εσωστρέφεια, παρόμοια με αυτή που αποτυπώνεται και στην αμερικανική κινηματογραφική παραγωγή της ίδιας εποχής όπου, επίσης, διαπραγματεύεται συστηματικά τη νεανική σεξουαλικότητα.⁴¹ Ταυτόχρονα, οι σχετικές αναπαραστάσεις πλήθαιναν διεθνώς καθώς το ραδιοτηλεοπτικό τοπίο έγινε τολμηρότερο.⁴² Ενδεικτική είναι η επιτυχία της *Αναστασίας*, μιας σειράς με πολλές τολμηρές σκηνές, στην οποία ήδη αναφέρθηκα. Η προκλητική εφηβική σεξουαλικότητα που εκφράστηκε από το συγκρότημα Spice Girls γύρω στο 1995-6 αναγνωριζόταν ως στοιχείο νεωτερικότητας από τα Μέσα Ενημέρωσης διεθνώς.⁴³ Στην Ελλάδα η «προκλητικότητα» αυτή εμπεδώθηκε ως την αρχή της δεκαετίας του 2000. Το 2005, σε μια συνέντευξη της, η Γιάννα Πολιάκου, γνωστό μοντέλο της εποχής, επαιρόταν ότι έχασε την παρθενιά της σε ηλικία δεκαπέντε ετών, κάτι που παρουσίαζε ως θετική αναφορά στη συγκρότηση της σεξουαλικότητας της. Κάτι τέτοιο που θα ήταν ανέφικτο στη δεκαετία του 1980 και δύσκολο ακόμα και ελάχιστα χρόνια πριν.⁴⁴ Παρά τη ριζοσπαστικοποίηση των λόγων για το σεξ, η δημόσια διαπραγμάτευση της εφηβικής σεξουαλικότητας ήταν ευαίσθητο θέμα στη δεκαετία του 1980 και τα Μέσα Ενημέρωσης επένδυναν αποκλειστικά σε ενήλικα πρότυπα. Θα τοποθετούσα ως στιγμική τομή το τέλος της δεκαετίας του 1990, όταν ορισμένα καλλιστεία (π.χ. Playmate of The Year, Miss Young) εμφάνισαν νέες εικόνες για τη (μετ)εφηβική σεξουαλικότητα, μετατοπίζοντας προς τα κάτω τα όρια εντός των οποίων το (γυναικείο κυρίως) σώμα μπορούσε να προβάλλεται ως σεξουαλικά ελκυστικό.

Η νέα υφολογία ζωής αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη επιρροή. Ορισμένοι εισηγητές της υφολογίας αυτής, όπως ο Δημήτρης Παπανώτας, έκαναν μέτριες καριέρες, ενώ άλλοι, όπως ο Πέτρος Κωστόπουλος, απασχολούν ακόμα τα Μέσα Ενημέρωσης, αν και τα εγχειρήματά τους συζητιούνται πολύ λιγότερο από το παρελθόν. Η κρίση άλλαξε τους μιντιακούς συσχετισμούς σε βάρος της νέας υφολογίας ζωής. Η αλλαγή αυτή ήταν και αποτέλεσμα του πώς παλιότερες

⁴⁰ Τζένη Τσιροπούλου, «Η ζωή με το AIDS για τη γκέι νεολαία των 1990s στην Ελλάδα», *Vice*, 28/3/2016, <http://www.vice.com/gr/read/aids-gay-neolaia-dekaetia-90> (8/4/2016).

⁴¹ «Mikeius Vs the 1990s», <http://www.comedylab.gr/video/1777-mikeius-vs-the-90s-part-1> (1/2/2016). Timothy Shary, *Teen Movies. American Youth on Screen*, Λονδίνο, WallFlower, 2005, 104

⁴² Feona Atwood (επιμ.), *Mainstreaming Sex. The Sexualization of Western Culture*, Λονδίνο, AB Tauris, 2009. Brian Mc Nair, *Striptease Culture. Sex, Media and the Democratization of Desire*, Λονδίνο, Routledge, 2002.

⁴³ Πρβλ: Justine Ashby, 'Postfeminism in the British Frame', *Cinema Journal*, 44/2 (2005), 127-132. Πρβλ: Dawn H Currie κ.α., 'Girl Power'. *Girls Reinventing Girlhood*, Νέα Υόρκη, Peter Lang, 2009.

⁴⁴ Στέλλα Καλησπεράτου, «Γιάννα Πολιάκου. Uncensored», *Nitro* (Οκτ 2005), 194-209.

επιτελέσεις της κατανάλωσης κατηγορήθηκαν ευρέως από πολιτικά κόμματα και αριστερά Μέσα Ενημέρωσης (κυρίως) στα χρόνια της κρίσης.⁴⁵ Η απήχηση αυτή μπορεί να εγγραφεί στο πολιτισμικό και επικοινωνιακό φαινόμενο που ο Mark Mazower περιγράφει ως ρομαντικοποίηση της Αριστεράς.⁴⁶ Η ρομαντικοποίηση αυτή ωφέλησε επικοινωνιακά την Αριστερά τα τελευταία χρόνια, δίνοντας της την ευκαιρία να ασκήσει μια ηθική κριτική στα μεταπολιτευτικά καταναλωτικά ήθη στηλιτεύοντας επιδεικτικές καταναλωτικές συμπεριφορές.⁴⁷ Αυτή η κριτική δεν είναι απόλυτα νέο φαινόμενο. Όπως είδαμε, εκφράστηκε στη δεκαετία του 1980, όσο και στη δεκαετία του 1990 (π.χ. από το αριστερό περιοδικό *Μετρό*) πιο ασθενικά. Ωστόσο, διογκώθηκε εσχάτως, καθώς οι μιντιακές και καταναλωτικές πολιτικές της Μεταπολίτευσης εξελίχθηκαν σε πολιτικό διακύβευμα. Καθώς το αριστερό αφήγημα για την κρίση που υπερίσχυσε επικοινωνιακά στην περίοδο 2010-2015 βρίσκεται σε κρίση μετά τη μεταστροφή του ΣΥΡΙΖΑ σε μνημονιακό κόμμα, οι ενδεχόμενες αναθεωρήσεις της κριτικής του για τις πολιτικές της κατανάλωσης θα αποτελέσουν ερευνητικό ερώτημα στο μέλλον.

Για τη μισή Ευρώπη το τέλος της δεκαετίας του 1980 υπήρξε στιγμή επίτασης ανασφαλειών εξαιτίας της πολιτικής και οικονομικής αναταραχής και ανασφάλειας που προκάλεσε η πτώση του κομμουνισμού.⁴⁸ Η Ελλάδα βρέθηκε στην προνομιακή μεριά του συνόρου ανάμεσα στην ταραγμένη ανατολική και την ασφαλέστερη δυτική πλευρά της Ηπείρου. Το 1981 είχαν περάσει επτά χρόνια από τη μετάβαση στη Δημοκρατία. Η 18η Οκτωβρίου 1981, η στιγμή που ένα μη δεξιό κόμμα αναλάμβανε ομαλά την εξουσία ήταν, κατά μία έννοια, η ελληνική 24^η του Φλεβάρη, για να χρησιμοποιήσω μια αναλογία με την Ισπανία, δηλαδή η στιγμή που η επιστροφή σε ένα παρελθόν αυταρχισμού έδειχνε πια όχι πολύ πιθανή.⁴⁹ Το 1981 η Ελλάδα μπήκε στην ΕΟΚ, μια ένταξη - δικλείδα ασφαλείας σε μια χώρα που βίωσε πολλές πολιτικές αναταράξεις στις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες. Σε ένα κλίμα οικονομικής και πολιτικής ασφάλειας πολλοί καταναλωτές αποκτούσαν συστηματικά αγαθά που δε σχετίζονταν με την επιβίωση αλλά με το αίτημα για ποιοτικότερη ζωή. Πλέον ακόμα και σπίτια φτωχών εργατικών οικογενειών διέθεταν ηλεκτρονικές συσκευές αξίας. Οι διαφημιστικές δαπάνες εκτοξεύθηκαν και η διαφήμιση αναδείχθηκε σε βασική παράμετρο αναπαράστασης της ευζωίας. Γυρνώντας στον Lipovetsky, οι νεοελληνικοί τρόποι ζωής συναντούσαν τον σύγχρονο καταναλωτικό δυτικό πολιτισμό με στοιχεία την ορμή της μαζικής κατανάλωσης, την άνοδο της

⁴⁵ Ζεστανάκης, «Μιλώντας».

⁴⁶ Μαρκ Μαζάουερ, *Τριάντα χρόνια ελληνικής ιστορίας. Μια προσωπική αναδρομή*, Αθήνα, Πατάκης, 2015, 60-64.

⁴⁷ Ζεστανάκης, «Μιλώντας».

⁴⁸ Tony Judt, *Postwar, A History of Europe Since 1945*, Λονδίνο, William Heinemann, 2005, 585-633.

⁴⁹ Την 24 Φεβρουαρίου 1981 εκδηλώθηκε ένα αποτυχημένο στρατιωτικό πραξικόπημα από τον Antonio Tejero. Για τις αναπαραστάσεις της ισπανικής 23ης του Φλεβάρη βλ: Francisca Lopez και Enric Castello (επιμ.), *Cartografías del 23F. Representaciones en la prensa, la televisión, la novela y la cultura popular*, Βαρκελώνη, Laertes, 2014.

εξατομίκευσης και την αποδυνάμωση της μαχητικής πολιτικής στράτευσης.⁵⁰ Οι νέες καταναλωτικές προκλήσεις και πρακτικές δε γίνονταν δεκτές πάντοτε με ευμένεια, κυρίως από τους μεγαλύτερους: αγαθά που συγκινούσαν νέους καταναλωτές (π.χ. μοτοσυκλέτα, ηλεκτρονικά παιχνίδια) προκάλεσαν αντιδράσεις. Οι αλλαγές των καταναλωτικών μοτίβων σε συνδυασμό με τις δομές της ελληνικής οικογένειας, που παρά ορισμένες μεταβολές (π.χ. αύξηση διαζυγίων) δε μεταβλήθηκαν θεαματικά, ρύθμιζαν τις οικογενειακές σχέσεις υπό το πρίσμα συνθηκών μεγαλύτερης ευμάρειας, δημιουργώντας μια συνθήκη που ο Παναγής Παναγιωτόπουλος έχει χαρακτηρίσει ως γονεϊκή δημοκρατία. Οι προσβάσεις των νεότερων στις καταναλωτικές απολαύσεις συχνά ρυθμίζονταν από τους γονείς τους, που αποφάσιζαν πώς θα διατίθεται το οικογενειακό εισόδημα.⁵¹ Έτσι, ως ένα βαθμό (που θα ήταν αντικείμενο συναρπαστικής έρευνας) οι γονείς νομιμοποιούσαν τις επιρροές τους στους τρόπους που τα παιδιά τους ζούσαν. Οι αναβαθμίσεις των απολαύσεων δεν προϋπέθεταν απαραίτητα ρήξεις με τα παραδοσιακά μοτίβα οργάνωσης των οικογενειακών δομών, αλλά η προσαρμογή στις (εξελισσόμενες) επιταγές των γονέων συχνά καθόριζε τους όρους πρόσβασης των νεότερων σε αγαθά όπως το οικογενειακό αυτοκίνητο. Αντιστικτικά, καταναλωτικές επιλογές που προβάλλονταν ως νεανικές προβλήθηκαν από τα Μέσα Ενημέρωσης στοχεύοντας και σε μη νέους καταναλωτές. Γενικεύοντας, στη δεκαετία του 1980, οι διαφορές των νέων με τους γονείς τους σε ότι αφορά καταναλωτικές επιλογές μάλλον αμβλύθηκαν.⁵²

Οι ανησυχίες εξέφρασαν ένα ασφαλέστερο οικονομικό περιβάλλον που επέτρεπε πιο εκλεκτικά συναισθήματα αγωνίας, όπως η ανησυχία για το περιβάλλον και οι τεχνολογικοί φόβοι. Καθώς οι ανησυχίες που συνδέονταν με την ακραία φτώχεια και την ιδεολογικοπολιτική βία είχαν εξασθενήσει, οι νέες αγωνίες αφορούσαν συχνά την καλύτερη ποιότητα ζωής. Ορισμένοι ζούσαν ακόμα σε δύσκολες συνθήκες, αλλά οι αγωνίες αυτές αφορούσαν πλέον λίγους.⁵³ Μετά το 1990 ακόμα και οι νέοι φτωχών περιοχών, όπως το Πέραμα, ενδιαφέρονταν συστηματικά για επώνυμα ρούχα, μοτοσυκλέτες και κοσμήματα.⁵⁴ Αν στη δεκαετία του 1980 οι νέοι των δυτικών Προαστίων διεκδίκησαν παρουσία στις γεωγραφίες διασκέδασης της Αθήνας, μετά το 1990 τα δυτικά Προάστια και τα προάστια του Πειραιά, αναδείχθηκαν σε

⁵⁰ Lipovetsky, *Temps*. Του ίδιου, *Le règne de l'hyperculture: cosmopolitisme et civilisation occidentale*, Παρίσι, Grasset, 2010.

⁵¹ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Το τέλος της γονεϊκής δημοκρατίας και η νέα δομή ανασφάλειας», ανακοίνωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης, 5-14 Ιουλίου 2013.

⁵² Πρβλ: Siegfried, 'Don't Trust'.

⁵³ Δεν υπήρχαν πλέον σπίτια χωρίς βασικές υποδομές, όπως η κουζίνα και το λουτρό, κατάσταση που αποτελούσε κανονικότητα για το ένα τρίτο των Αθηναίων λίγα χρόνια στην αρχή της δεκαετίας του 1970: Ντίνα Βαίου, «Ο τρόπος δουλειάς και το σπίτι. Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας» στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα, Futura, 2009, 48.

⁵⁴ Yannakopoulos, 'Naked Piazza', 182.

ελκυστικούς προορισμούς διασκέδασης για ανθρώπους από άλλες συνοικίες.⁵⁵ Η επιτυχία του δίσκου των Πυξ Λαξ *Για τους πρίγκιπες της Δυτικής Όχθης* το 1994 και του συγκροτήματος γενικότερα είναι χαρακτηριστικό προϊόν της αισθητικοποίησης της νεανικής καθημερινότητας (ενίοτε και με όρους εξωτισμού) στην Πέρα από το Ποτάμι πλευράς της πόλης.⁵⁶ Οι στιλιστικές διαφορές δυτικών και βόρειων προαστίων απασχόλησαν τη δημοφιλή κουλτούρα στη δεκαετία του 1990 και εκείνη του 2000.⁵⁷

Farewell

Η εργασία αυτή ξεκίνησε να γράφεται πριν περίπου πέντε χρόνια. Ενδιάμεσα η προηγούμενη βιβλιογραφία, η οποία ηγεμονευόταν από την πολιτική επιστήμη και την κοινωνιολογία, εμπλουτίστηκε.⁵⁸ Προσπάθησα να προσθέσω προβληματισμούς σε ένα νέο πεδίο, την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της Μεταπολίτευσης. Αντιμετώπισα την έλλειψη μελετών που θα διευκόλυναν συγκρίσεις με το άμεσο παρελθόν σε όλη τη διάρκεια της έρευνας. Μια επιπλέον δυσκολία ήταν η αλλαγή της οπτικής γωνίας για τη Μεταπολίτευση. Η Μεταπολίτευση, όσο και οι πολιτικές της κατανάλωσης στη διάρκειά της, αναδείχθηκαν σε κομβικά πολιτικά διακυβεύματα στα χρόνια της κρίσης, επηρεάζοντας και τις πηγές μου. Ένωσα συχνά ότι ο ιστορικός χρόνος τρέχει γρήγορα, ξεπερνώντας ακόμα και πολύ πρόσφατα εξηγητικά σχήματα.⁵⁹ Αν παλιότερα η Μεταπολίτευση αντιμετωπίστηκε συχνά ως μονοσήμαντα θετική αναφορά, εσχάτως συχνά δαιμονοποιήθηκε. Η δεκαετία του 1980 συχνά αξιολογήθηκε μονοσήμαντα ως εποχή σπατάλης και ακραίας κατανάλωσης, της οποίας οι επιδεικτικές επιτελέσεις προώθησαν την αποπολιτικοποίηση. Αναδείχθηκε, ως κυρίως αρνητική αναφορά στην πρόσφατη επαναπολιτικοποίηση της δημοφιλούς κουλτούρας.

Οι ιστορικοί αναλύουν το παρελθόν και απηχούν την εποχή τους. Πέρα από τις εξιδανικεύσεις και τους αφορισμούς, τα τελευταία χρόνια, στο δημόσιο χώρο συζητήθηκαν όψεις της Μεταπολίτευσης με τρόπους που απηχούσαν την άρση των προηγούμενων συνθηκών ασφάλειας, καθώς την αναπροσαρμογή των κανόνων δημόσιας έκφρασης που επέφεραν οι μιντιακές αλλαγές και κυρίως η διασπορά του διαδικτύου ως μέσου και χώρου επικοινωνίας. Αν οι ιστορικές μελέτες είναι καταστατικά εφήμερες και πάντα εκφράζουν ένα συγκεκριμένο χρόνο θέασης του παρελθόντος, ότι γράφεται τώρα έχει ίσως ακόμα πιο εφήμερο χαρακτήρα. Για να

⁵⁵ Ενδεικτικά: Ντέπυ Κουρελλού, «Κορίτσια Δυτικής Αττικής και γόνιμοι μεγάλης χλιδής» *Py* (Μάρτιος 2004), 96-102. Πάνος Κοκκίνης κ.α. «Δια Πειραιώς και σιδήρου», *Maxim* (Δεκ 2005), 124-139.

⁵⁶ Βλ. για παράδειγμα την εκπομπή *Η μηχανή του χρόνου*, *NET*, 10/7/2011.

⁵⁷ Δείγματα είναι το τραγούδι του Γιώργου Μαζωνάκη «Το Gucci φόρεμα» (2003) και η τηλεοπτική σειρά *Εραστές δυτικών προαστίων* που προβλήθηκε από το Mega Channel τη σεζόν 2004-5.

⁵⁸ Πρβλ: Vamiedakis, 'La epoca'.

⁵⁹ Zestanakis, 'Revisiting'.

δανειστώ μια φράση της ιστορικού Jiawei Ma, ένωσα συχνά πως «η νοσταλγία ευδοκμεί ως συντελεστής συνοχής σε κοινωνίες που διέρχονται απροσδόκητες αλλαγές».⁶⁰ Συχνά σκεφτόμουν ότι και οι αφοριστικές προσεγγίσεις μιας ιστορικής περιόδου λειτουργούν ανάλογα παράγοντας αδικαιολόγητα συνεκτικές αφηγήσεις. Η Μεταπολίτευση, όπως και η περιοδολόγησή της, που ακόμα δεν είναι προφανής, θα μας απασχολήσει στο μέλλον. Η αποκοπή από τη συγχρονία και τα διακυβεύματά της είναι προϋπόθεση ώστε να δούμε πιο ψύχραιμα το παρελθόν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι δημιουργικές και οι απόπειρες από τη φορτισμένη σκοπιά του σήμερα. Ίσως χρειαστούν δεκαετίες αναμονής, καθώς η κρίση επαναπολιτικοποίησε το δημόσιο χώρο και δημιούργησε νέες αβεβαιότητες. Πιθανότατα, στο μέλλον, η τωρινή περίοδος, μια στιγμή πύκνωσης του ιστορικού χρόνου, θα καταγραφεί ως κρίκος ανάμεσα στη μεταπολιτευτική εμπειρία και τη μετά τη κρίση εποχή και τις διαφορετικές οργανώσεις της καθημερινής εμπειρίας που θα επιφέρει. Τα όρια της διαφορετικότητας θα καθοριστούν από το πώς θα ολοκληρωθεί η μετάβαση, στοιχείο που θα καθορίσει και τις μελλοντικές αναγνώσεις ενός παρελθόντος όχι μακρινού, αλλά πια ούτε πολύ κοντινού: από το συμβατικό όριο λήξης της εργασίας αυτής, το 1990, έχουν περάσει 26 χρόνια. Οι νέοι του τότε είναι μεσήλικες, οι μεσήλικες του τότε πλέον βρίσκονται στην τρίτη ηλικία, οι ηλικιωμένοι του τότε, εκτός από κάποιες αιωνόβιες τυχερές εξαιρέσεις, δε βρίσκονται ανάμεσα μας.

Κοιτώντας και μένα στον καθρέφτη της ιστορίας, τα νήπια του τότε έχουν πια τριανταρίσει. Θέλησα να συμβάλω στο να δημιουργηθεί ένα πεδίο ιστορικής έρευνας, εξετάζοντας όψεις της καθημερινής εμπειρίας που συνήθως δεν προσελκύουν επιστημονικό ενδιαφέρον, να δώσω έμφαση σε πηγές που παραμένουν στο περιθώριο και να αναμετρηθώ με ένα συναρπαστικό υλικό προσπαθώντας να μην παρασυρθώ παρασυρθώ πολύ από αυτό.⁶¹ Καθώς οι μνήμες μου από τον κόσμο ξεκινούν στο τέλος της δεκαετίας του 1980 προσπάθησα να λύσω προσωπικές απορίες για το γιατί η καθημερινή ζωή στη πόλη που γεννήθηκα και μεγάλωσα ήταν έτσι. Από αυτήν την άποψη, η εργασία αυτή είναι και μια εγωιστική δουλειά. Κλείνοντας την προσπάθεια, αισθάνομαι ότι έδωσα μερικές απαντήσεις σε κάποια από τα ερωτήματα που είχα στην αρχή. Οι άνθρωποι, όμως, δε ξεμένουν από ερωτήσεις: στην πορεία απέκτησα άλλες.

⁶⁰Jiawei Ma, 'Re-Advertising Hong – Kong: Nostalgia Industry and Popular History', *Positions: EastAsia Cultures Critique*, 9/1 (2001), 40. Για τις αναπροσαρμογές της μνήμης υπό το βάρος της νοσταλγίας πρβλ: Maud Anne Bracke, 'From Politics to Nostalgia: The Transformation of War Memories in France During the 1960s – 1970s', *European History Quarterly*, 41/1 (2011), 5-24.

⁶¹ Για την ελκυστικότητα της δεκαετίας του 1980 ως αντικειμένου επιστημονικής ενασχόλησης και μιντιακού διακυβεύματος: Charles Soukup, 'I Love the 1980s: The Pleasures of a Postmodern History', *Southern Communication Journal*, 75/1 (2010), 76-93.

Παράρτημα: Βασικά οικονομικά στοιχεία της δεκαετίας του 1980.

Πίνακας 1: Κόστος βασικών προϊόντων, 1981 – 1990. Τιμές σε δραχμές.¹

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Ψωμί λευκό	26,3	30	34,9	42,5	53,5	63,3	69,7	76,5	82	102,8
Λευκό κρέας πουλερικών (κιλό)	ΜΔ	133,3	157,6	189	215,3	282,4	299,1	336,9	399,7	487,2
Ρύζι	45,3	57,2	68,8	81,7	108,2	140	158	175,8	207,5	270
Ελαιόλαδο	143,4	168	215,3	268,8	345,5	377,5	380	345,2	455,7	603,6
Ζάχαρη	42,9	43,4	50,5	51,6	65,2	101,8	101,1	117,3	129,8	147,1
Καφές	336,5	421,7	466,8	518,3	653,8	1.082,9	656,1	662,7	764,5	746,7
Βενζίνη Super	40,3	43,7	50	57,0	68,6	77,5	77	77	78,1	114,9
Ύφασμα μάλλινο	1.565,3	2.150,7	2.819,2	3.470	3.988,8	4.540	5.278,1	1.171,9	9.106,2	10.496,9
Γάλα εβαπορέ	32,9	40,1	50	55,7	64,7	82,6	89,9	97,9	112,8	128,9
Πατάτες	22,8	28,1	27,3	33	33,6	37,0	41,1	51,9	49,7	68,6

¹ Όλα τα προϊόντα με τιμή ανά κιλό εκτός από το μάλλινο ύφασμα (τιμή ανά μέτρο) και το γάλα εβαπορέ (τιμή ανά κουτί 410 γραμμαρίων).

φρέσκες										
Παστό ψάρι (βακαλάος)	213,5	236,5	287,0	345,9	465,8	620,3	764,2	833,4	904	1.003,1

Πηγή: ΕΣΥΕ, Επιλεγμένα στοιχεία όπως αναδημοσιεύονται στο *Καθημερινή. Ιστορικό Λεύκωμα*, Αθήνα, χ.χ. Τόμοι ετών 1981-1990, 165-173 κάθε τόμου.

Πίνακας 2: Βασικά οικονομικά στοιχεία περιόδου 1981-1990.

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Πληθυσμός (Πανελλαδικά)	9.729.350	9.789.513	9.846.627	9.895.801	9.934.294	9.963.604	9.983.000	10.004.401	10.038.672	10.088.700
Εργατικό Δυναμικό (Πανελλαδικά) ²	3.678.000	3.707.000	3.842.000	3.868.000	3.982.000	3.888.000	3.884.000	3.961.000	3.967.000	4.000.000
Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) ³	1.856.745	2.284.935	2.271.070	3.317.700	4.132.000	4.894.000	5.464.645	6.578.295	7.821.000	9.226.518
Πληθωρισμός	24,50	20,96	20,51	18,36	7,39	23,0	16,42	13,54	13,65	20,45%
Ανεργία ⁴	43.000	51.000	62.000	71.000	89.000	111.000	118.000	111.000	111.000	281.000

² Στρογγυλοποιημένα ποσά

³ Ποσά σε εκατομμύρια δραχμές

Δείκτης Τιμών Καταναλωτή ⁵	472	572	181	214	256	315	366	416	473	570
Προεξοφλητικά επιτόκια ετησίως (%)	20,50	20,50	20,50	20,50	20,50	20,50	20,5	19,0	19,0	19,0
Επιτόκια καταθέσεων (%)	14,5	14,50	14,50	15,42	15,50	15,50	15,33	17,33	17,14	19,52
Επιτόκια δανεισμού (%)	21,33	20,50	20,50	20,50	20,50	20,50	21,82	22,89	23,26	27,62
Ισοτιμία δραχμής – δολαρίου	57,63	70,57	98,67	128,48	147,76	138,76	125,92	148,10	157,79	157,63
Καταθέσεις ιδιωτών και εταιριών σε ελληνικές τράπεζες σε δραχμές ⁶	1.156.756	1.506.116	1.836.415	2.416.505	3.099.123	3.821.243	4.701.358	5.881.663	7.146.454	8.109.512
Καταθέσεις	265.966	347.491	510.401	693.170	939.981	1.063.734	1.204.488	1.501.557	1.870.243	2.240.052

⁴ Στρογγυλοποιημένα ποσά

⁵ Για τις χρονιές 1981 και 1982 η βάση (100) είναι το έτος 1970, από το 1982 και μετά η βάση (100) είναι το έτος 1980

⁶ Ποσά σε εκατομμύρια δραχμές.

ιδιωτών και εταιριών σε ελληνικές τράπεζες σε συνάλλαγμα ⁷										
---	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Πηγή: ΕΣΥΕ: Επιλεγμένα στοιχεία, όπως αναδημοσιεύονται στο *Καθημερινή. Ιστορικό Λεύκωμα*, Αθήνα, χ.χ. Τόμοι ετών 1981-1990, 165-173 κάθε τόμου.

⁷ Ποσά σε εκατομμύρια δραχμές.

Κατάλογοι

1) Κατάλογος φωτογραφιών ανά κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 1^ο

- 1,1) Πρόγραμμα εισηγήσεων 2^{ης} έκθεσης φυσικής ζωής και υγιεινής διατροφής.
- 1,2) Σκίτσο του Δημήτρη Χατζόπουλου που εικονίζει έναν Έλληνα παγιδευμένο σε έμπάσκετ .
- 1,3) Σκίτσο Δημήτρη Χατζόπουλου σχολιάζει τις ανθυγιεινές διατροφικές συνήθειες νεοελλήνων.
- 1,4) Φωτογραφίες από αφιέρωμα του γυναικείου περιοδικού *Cosmopolitan* στη μόδα αερόμπικ.
- 1,5) Οδηγοί βάζουν αλυσίδες χιονιού στα αυτοκίνητα τους στην επαρχιακή οδό που ονομάζεται στον Παρνασσό.
- 1,6) Διαφήμιση του μπαρ Snow me στην Αράχωβα.
- 1,7) Διαφήμιση εκδρομών για σκι από το τουριστικό γραφείο Veronia Tours.
- 1,8) Φωτογραφία του Bruce Webber με τίτλο 'Boys at wrong fads'.
- 1,9) Διαφήμιση υπηρεσιών για άνδρες από το κέντρο ομορφιάς και αδυνατίσματος Silhouette.
- 1,10) Διαφήμιση αδυνατίσματος σε θάλαμο υπερβαρικού οξυγόνου.
- 1,11) Διαφήμιση κέντρου αδυνατίσματος Body Face της Ελένης Αντωνάκη στο Αιγάλεω.
- 1,12) Διαφήμιση υπηρεσιών αποτρίχωσης στα κέντρα αδυνατίσματος Πρίνου.
- 1,13) Νέοι διασκεδάζουν ημίγυμνοι σε παραλιακή ντισκοτέκ.
- 1,14) Διαγωνισμός ομορφιάς σε ντισκοτέκ.
- 1,15) Σκίτσο με θέμα τη ξεπερασμένη – το 1990- μόδα του μονοκίνι.
- 1,16) Φωτογραφία της ηθοποιού Βάνας Μπάρμπα, χυμώδους συμβόλου του σεξ.

Κεφάλαιο 2^ο

- 2,1) Διαφημιστική καταχώρηση έκθεσης ειδών πληροφορικής Compel 83.
- 2,2) Γελοιογραφία με θέμα το υψηλό κόστος των υπολογιστών στην Ελλάδα.
- 2,3) Ο Ανδρέας Παπανδρέου στο 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πληροφορικής.
- 2,4) Εσωτερικό αθηναϊκού computer shop.
- 2,5) Διαφήμιση τουριστικού γραφείου Αλέξανδρος που ειδικεύεται σε ταξίδια για αγροτικές ηλεκτρονικών ειδών στην Κύπρο.
- 2,6) Σύνθεση διαφημίσεων τμημάτων πληροφορικής των πολυκαταστημάτων Μινιόν Αδελφοί Λαμπρόπουλοι.
- 2,7) Θεατές βίντεο σε επαρχιακό καφενείο.
- 2,8) Διαδηλωτές που θεωρούν ότι η κρατική τηλεόραση ήταν υπερβολικά φιλική προς ΠΑΣΟΚ διαμαρτύρονται έξω από την ΕΡΤ..
- 2,9) Διαφήμιση έγχρωμης τηλεόρασης Telefunken.
- 2,10) Σύνθεση διαφημίσεων καταστημάτων ηλεκτρικών ειδών Ράδιο – Αθήναι και τηλεοράσεων Grundig, ενόψει του Παγκοσμίου Κυπέλλου Ποδοσφαίρου του 1982
- 2,11) Γελοιογραφία για τη μονομανία των ανδρών με το ποδόσφαιρο ενόψει του Παγκοσμίου Κυπέλλου 1986.
- 2,12) Διαφήμιση κασετών ήχου BASF.
- 2,13) Διαφήμιση CD Player Marrantz.
- 2,14) Προθήκη CD σε διαφήμιση καταστημάτων Metropolis.
- 2,15) Φωτογράφοι και καμεραμάν δίπλα σε ζευγάρι σε θρησκευτικό γάμο.

Κεφάλαιο 3^ο

- 3,1) Πίστα αθηναϊκού μπουζουξιδίκου.
- 3,2) Εσωτερικό μπαρ Καρόλου Ντηλ στο Κολωνάκι που άνοιξε το 1982.
- 3,3) Φωτογραφία της Σοφίας, μπαργούμαν του μπαρ Μπολερό
- 3,4) Γελοιογραφία του Διογένη Καμμένου που σατιρίζει τον προκλητικό τρόπο ζωής της νεολαίας και την αμηχανία του θεσμού της εκκλησίας.
- 3,5) Διαφήμιση της ντισκοτέκ Barbarella.
- 3,6) Γελοιογραφία του ΚΥΡ καυτηριάζει τα φαστφουντάδικα.
- 3,7) Νέοι σε αθηναϊκό καφέ.
- 3,8) Εσωτερικό του ιταλικού εστιατορίου La Bussola.
- 3,9) Φωτογραφία ενδεδειγμένου δείπνου από αφιέρωμα του περιοδικού *Status* στη γυναίκα.
- 3,10) Πορτιέρηδες σε αθηναϊκό κέντρο διασκέδασης.
- 3,11) Λογότυπο του ραδιοφωνικού σταθμού Κλικ FM.
- 3,12) Δρόμος στου Ψυρρή το 1984.

Κεφάλαιο 4^ο

- 4,1) Στιγμιότυπα συνωστισμού στο σταθμό του ΗΣΑΠ της Ομόνοιας το 1981.
- 4,2) Φωτογραφία από το σταθμό της Βικτώριας από αφιέρωμα του περιοδικού πολιτισμού και τέχνης *Τέταρτο*
- 4,3) Οι Φαμέ σε αποβάθρα ηλεκτρικού σταθμού σε φωτογραφία για το εξώφυλλο του δίσκου τους *Ψέμματα* το 1983.
- 4,4) Γελοιογραφία με θέμα τον νέο κανονισμό για τα ταξί.
- 4,5) Οδηγός ταξί «παραδίδει» τουρίστες σε ψαροταβέρνα στο Μικρολίμανο.
- 4,6) Οδηγός ταξί που «ψαρεύει» πολλαπλή μίσθωση.
- 4,7) «Κουτί» αστικού λεωφορείου.
- 4,8) Παράνομα σταθμευμένα αυτοκίνητα σε δρόμους του κέντρου της Αθήνας.
- 4,9) Γελοιογραφία του Γ. Ταμβάκη με θέμα την υπερφορολόγηση του αυτοκινήτου στην Ελλάδα.
- 4,10) Διαφήμιση μοτοποδηλάτου Yamaha Motobecane.
- 4,11) Γελοιογραφία του Γιάννη Καλαϊτζή. Οι Marx και Engels συζητούν για την αύξηση των κυκλοφοριακών τελών.
- 4,12) Διαφήμιση του Minimotor του τμήματος του Μινιόν για τους μοτοσικλετιστές.
- 4,13) Διαφήμιση Renault 5.
- 4,14) Διαφήμιση Citroen 2CV.
- 4,15) Διαφήμιση στούντιο αυτοκινήτου Planeta Car.
- 4,16) Διαφήμιση ιταλικών μοτοποδηλάτων Piaggio Si και Piaggio Grande.
- 4,17) Μοντέλα δίπλα σε μοτοσικλέτες δρόμου σε φωτορεπορτάζ του περιοδικού *Μια*.

Κεφάλαιο 5

- 5,1) Διαφήμιση συναγερμού Gemini.
- 5,2) Σκίτσο για το φόβο των Αθηναίων απέναντι στο έγκλημα από σχετικό αφιέρωμα του *Βήματος της Κυριακής*
- 5,3: Διαφημιστική καταχώρηση της Πλαίσιο ΑΕ.
- 5,4) Διαφήμιση της εταιρίας σεκιούριτι Group 4.
- 5,5) Σκηνοθετημένη καλλιτεχνική φωτογραφία από ρεπορτάζ του περιοδικού *Κλικ* για το Αστυνομικό Τμήμα Ομόνοιας.
- 5,6) Φωτογραφίες με νεκρούς τοξικομανείς στην Αθήνα.
- 5,7) Αστυνομικοί κάνουν έρευνα για ναρκωτικά στο λόφο Στρέφη στο πλαίσιο του «πολέμου κατά των ναρκωτικών» της κυβέρνησης Τζανετάκη το 1989.
- 5,8) Φωτογραφίες ουσιών από αφιέρωμα του *Κλικ* στα ναρκωτικά.

Κεφάλαιο 6

- 6,1) Νέοι στην Πλατεία Εξαρχείων.

- 6,2) Φωτογραφία δρόμου της Πλάκας στο τέλος της δεκαετίας του 1970 (πριν την ανάπλαση).
- 6,3) Κατάληψη στην οδό Βαλτετσίου το 1981.
- 6,4) Πρωτοσέλιδο των Νέων αφιερωμένο σε τροχαίο ατύχημα με μοτοσικλέτες.
- 6,5) Στιγμαία εικόνα από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Double Dragon*.
- 6,6) Εικόνες από «ουφάδικα» της Αθήνας.
- 6,7) Στιγμαία εικόνα με απαγωγή κοπέλας από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Double Dragon*
- 6,8) Στιγμαία εικόνα από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Crime Fighters*.
- 6,9) Στιγμαία εικόνα από το ηλεκτρονικό παιχνίδι *Rad Racer*.
- 6,10) Στιγμαία εικόνα από την ταινία *Οι επικίνδunami. Μια διαμαρτυρία* του Γιάννη Δαλιανίδη. Ο Σταμάτης Γαρδέλης μεταφέρει τη φίλη του Σοφία Αλιμπέρτη μετά από τροχαίο ατύχημα με μοτοσικλέτα.
- 6,11) Προκήρυξη του 2ου διαγωνισμού φωτογραφίας του περιοδικού *Κλικ*.
- 6,12) Διαφήμιση μοτοσικλέτας δρόμου Yamaha Chopper Classic.
- 6,13) Πρωτοσέλιδο αφιερώματος του περιοδικού *Κλικ* στους μοτοσικλετιστές της Αθήνας.
- 6,14) Σύμμιξη αθλητικών και πολιτικών συνθημάτων σε τοίχους γηπέδων της Αθήνας.
- 6,15) Σύμμιξη αθλητικών, πολιτικών και μουσικών συνθημάτων στους τοίχους του σχολικού συγκροτήματος της Γκράβας.
- 6,16) Σύμμιξη αθλητικών και μουσικών συνθημάτων σε αίθουσα αθηναϊκού λυκείου.
- 6,17) Εισβολή δυνάμεων των ΜΕΑ στο σταθμό της Βικτώριας στη διάρκεια επεισοδίων ανάμεσα σε οπαδούς του Ολυμπιακού και του Παναθηναϊκού.
- 6,18) Φωτογραφία ποδοσφαιριστών του Ολυμπιακού σε ντουζ.
- 6,19) Σύμμιξη φωτογραφιών από το «Πάρτι στη Βουλιαγμένη»
- 6,20) Μηχανοκίνητη πορεία.
- 6,21) Στιγμαία εικόνα από την ταινία *Χούλιγκανς: κάτω τα χέρια από τα νιάτα* του Κώστα Καραγιάννη (1983).
- 6,22) Στιγμαία εικόνα από την ταινία *Ρόδα, τσάντα και κοπάνα* του Όμηρου Ευστρατιάδη (1982).
- 6,23) Φωτογραφία οπαδών του Παναθηναϊκού στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Διακρίνεται πανό με το ναζιστικό σύνθημα *Sieg Hail*.
- 6,24) Μπλόκο μοτοσικλετιστών της αστυνομίας σε δικυκλιστές.
- 6,25) Αστυνομικοί της Ομάδας Ζ.

Κεφάλαιο 7^ο

- 7,1) Σκίτσο από ρεπορτάζ της εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος της Κυριακής* με θέμα τη διαφορά αντιλήψεων νεότερων και μεγαλύτερων για το σεξ.
- 7,2) Σαλόνι οίκου ανοχής της Αθήνας στο τέλος της δεκαετίας του 1980.
- 7,3) Ο Σπύρος Ορνεράκς γελοιογραφεί με αφορμή την αύξηση των διαζυγίων στην Ελλάδα.
- 7,4) Γελοιογραφία με θέμα το έιτζ.
- 7,5) Αυτόματος πωλητής προφυλακτικών στο μπαρ *Dada* στα Εξάρχεια.
- 7,6) Διαφήμιση προφυλακτικών *Duo* προς το γυναικείο κοινό.
- 7,7) Φωτογραφία αντισυλληπτικού χαπιού σε γυναικείο στόμα από αφιέρωμα της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* στην αντισύλληψη.
- 7,8) Νέοι σε συναυλία ενάντια στο έιτζ που διοργάνωσε η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς στο Καλλιμάρμαρο Στάδιο το 1988.
- 7,9) Σύνθημα «Εκτόπιση στους πούστηδες» σε τοίχο στην περιοχή της αμερικανικής πρεσβείας.
- 7,10) Φωτογραφία από το συνέδριο «Σεξουαλικότητες και πολιτική» στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών.
- 7,11) Στιγμαία εικόνα από την ταινία *Άγγελος* του Γιώργου Κατακουζηνού (1982).
- 7,12) Φωτογραφία ανδρών στο Πεδίο του Άρεως, ένα πάρκο που σύμφωνα με την αστυνομία και τα Μέσα Ενημέρωσης συγκεντρώνονταν ομοφυλόφιλοι τις βραδινές ώρες.
- 7,13) Γκέι - λεσβιακός χάρτης της Αθήνας στην αρχή της δεκαετίας του 1990.

- 7,14) Φωτογραφία από το γκέι μπαρ Aleco's Island στο Κολωνάκι.
- 7,15) Φωτογραφία του Γιώργου Μπελιά με στρατιώτες στους τηλεφωνικούς θαλάμους της Ομόνοιας στο τέλος της δεκαετίας του 1970.
- 7,16) Σκίτσο με Αθηναίους που βλέπουν πορνό σε κινηματογράφο drive inn.
- 7,17) Περιοδικά πορνό σε περίπτερο της Αθήνας.
- 7,18) Εξώφυλλο δισκέτας ηλεκτρονικού παιχνιδιού *Strip Poker II*.
- 7,19) Εξώφυλλο περιοδικού *Playboy* (Ιανουάριος 1991).
- 7,20) Σκίτσο με θέμα τη συγκαλυμμένη πορνεία στα ινστιτούτα μασάζ στην Αθήνα.
- 7,21) Αγγελίες μασάζ στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*.
- 7,22) Φωτογραφία με παρενδυτικούς στη Λεωφόρο Συγγρού από σχετικό ρεπορτάζ του περιοδικού *Ένα*.
- 7,23) Διαφήμιση ξενοδοχείων ημιδιαμονής στην αρχή της δεκαετίας του 1990.
- 7,24) Διαφήμιση του περιοδικού *Penthouse*.

Κεφάλαιο 8^ο

- 8,1) Γελοιογραφία του ΚΥΡ για το πρόβλημα του νέφους.
- 8,2) Φωτογραφία της Αθήνας σε ημέρα με νέφος.
- 8,3) Αθηναίοι δροσίζονται σε συντριβάνι της Αθήνας τις μέρες του καύσωνα.
- 8,4) Εικόνα από το Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Πειραιά στις μέρες του καύσωνα.
- 8,5) Παιδιά προσπαθούν να κάνουν ποδήλατο σε στενό μπαλκόνι αθηναϊκού διαμερίσματος.
- 8,6) Σκίτσο του Δημήτρη Χατζόπουλου με αφορμή τον καύσωνα του 1987.
- 8,7) Σκίτσο του Δημήτρη Χατζόπουλου για τον καύσωνα του 1987.
- 8,8) Αθηναίοι δροσίζονται στο συντριβάνι της Πλατείας Συντάγματος
- 8,9) Διαφήμιση της HELMEPA στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980.
- 8,10) Ενημερωτική καταχώρηση της ΕΥΔΑΠ για τη λειψυδρία.
- 8,11) Σελίδα από αφιέρωμα του γυναικείου περιοδικού *Elle* στο οικολογικό στυλ ζωής.
- 8,12) Διαδοχικά καρτέ από συνέντευξη του Μιλτιάδη Έβερτ στο *Playboy*.
- 8,13) Ποδηλάτες μπροστά από το Καλλιμάρμαρο Στάδιο λίγο πριν την έναρξη του 1^{ου} ποδηλατικού γύρου της Αθήνας
- 8,14) Ποδηλάτισσα ανεβάζει το ποδήλατο της σε τρένο του ΗΣΑΠ.
- 8,15) Εμπορικό κέντρο στο Νέο Ψυχικό το 1986.
- 8,16) Καταχώρηση του ΥΠΕΧΩΔΕ για το πρόβλημα της ηχορύπανσης.

Κεφάλαιο 9^ο

- 9,1) Αναπαράσταση της αριστερής ιδεολογίας ως στριπτιζέζ από το περιοδικό *Κλικ*.
- 9,2) Φωτογραφία νέων που παίζουν τάβλι σε αφιέρωμα του περιοδικού *Κλικ* στη φοιτητική πολιτικοποίηση.
- 9,3) Εξώφυλλο του πρώτου δίσκου του συγκροτήματος Μουσικές Ταξιαρχίες.
- 9,4) Φωτογραφία της Γουέντι μπαργούμαν στο μπαρ Fuzz.
- 9,5) Διαφήμιση του καταστήματος ηλεκτρονικών ειδών Ράδιο Κορασίδη πληροφορεί για τη δυνατότητα αγορών σε άτοκες δόσεις με πιστωτικές κάρτες .
- 9,6) Ο Λεωνίδας Κύρκος δίνει συνέντευξη στο περιοδικό *Playboy*.
- 9,7) Διαφήμιση δισκετών Xidex που επενδύει στο άγχος της απώλειας ψηφιακών δεδομένων.
- 9,8) Διαφήμιση ταινιών back-up Archive.
- 9,9) Γελοιογραφία για την απειλή των χάκερς.
- 9,10) Αναπαράσταση του μοντέρνου εργασιακού περιβάλλοντος από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης*.
- 9,11) Φωτογραφία του μοντέλου Βίκυ Κουλιανού από τη φωτογράφο Kylie Zimmerman.
- 9,12) Διαφήμιση προνομίων Ιονοκάρτας Visa.
- 9,13) Διαφήμιση μηχανήματος αυτόματης ανάληψης μετρητών της Τράπεζας Πίστωσης.

9,14) Απεικόνιση της γυναίκας εργαζόμενης γραφείου ως παγιδευμένης από τις δυσκολίες χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών από το περιοδικό *Σύγχρονη Γυναίκα*.

2) Κατάλογος πινάκων ανά κεφάλαιο

Κεφάλαιο 2ο

2,1) Αριθμός συσκευών βίντεο και βιντεολεσχών πανελλαδικά, 1982-1986.

Κεφάλαιο 4ο

4,1) Στοιχεία για τον καιρό της Αθήνας (1986).

Κεφάλαιο 5ο

5,1) Αριθμός επιλεγμένων καταγραφέντων αδικημάτων κατά της ζωής και της περιουσίας, 1974-1983.

Κεφάλαιο 6ο

6,1) Εξέλιξη αριθμού τροχαίων ατυχημάτων σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, 1980-1985

6,2) Ποσοστά εμπλοκής σε τροχαία ατυχήματα πανελλαδικά, ανά κατηγορία οχημάτων (1981)

6,3α,β) Στοιχεία έρευνας της ICAP για το περιοδικό *Κλικ* με αντικείμενο την ταυτότητα των νέων ηλικίας 20-29. Απαντήσεις στα ερωτήματα «Τι είναι πιο σημαντικό για εσάς;» και «Πόσο σας καταλαβαίνουν οι προηγούμενες γενιές;». Έρευνα σε δείγμα 1100 ερωτώμενων γεν. 1961-1970 στο Λεκανοπέδιο.

Κεφάλαιο 7ο

7,1) HIV οροθετικά άτομα κατά έτος δήλωσης και φύλο στην Ελλάδα, 1984-1990.

7,2) Συχνότητα χρήσης προφυλακτικού στους τελευταίους 12 μήνες με μη μόνιμους ερωτικούς συντρόφους (κάτοικοι Λεκανοπεδίου Αττικής)

7,3) Επιλογή σεξουαλικής συμπεριφοράς το 1990 (κάτοικοι Λεκανοπεδίου Αττικής)

7,4) Απάντηση στην ερώτηση: «Τι σας φοβίζει πιο πολύ;» (Λεκανοπέδιο Αττικής)

7,5) Απάντηση στο ερώτημα δημοσκόπησης «Αν είχατε ένα γιο και μαθαίνατε ότι είναι ομοφυλόφιλος θα θεωρούσατε πως αυτό;» (κάτοικοι Λεκανοπεδίου Αττικής)

Κεφάλαιο 8ο

8,1: Απαντήσεις στο ερώτημα δημοσκόπησης της εταιρίας ΔΗΜΕΛ στο ερώτημα «Ποιο θεωρείτε ότι είναι το σημαντικότερο πρόβλημα στην Αθήνα»;

8,2: Μέγιστες θερμοκρασίες στην Αττική στις τελευταίες δεκαετίες.

8,3: Ελάχιστες θερμοκρασίες στην Αττική στις τελευταίες δεκαετίες

8,4) Νεκροί από τον Καύσωνα του Ιουλίου του 1987 (Συνοικίες κέντρου Αθηνών)

8,5) Νεκροί από τον Καύσωνα του Ιουλίου του 1987 (Συνοικίες ευρύτερης περιοχής Πειραιά)

8,6) Νεκροί από τον Καύσωνα του Ιουλίου του 1987 (Προάστια Λεκανοπεδίου)

8,7) Ποσοστά κατοχής οικιακών συσκευών χαμηλής διείσδυσης πανελλαδικά (1991) με βάση έρευνα της εταιρίας Focus Bari.

8,8) Εκλογική επιρροή των Οικολόγων Εναλλακτικών στην Αττική στις εκλογές Νοεμβρίου του 1989 και Απριλίου του 1990.

8,9) Μέση ταχύτητα (λεπτά) μέσων μεταφοράς στην Αθήνα από αφετηρία σε τέρμα με βάση συγκοινωνιολογικές μετρήσεις (επιλεγμένα στοιχεία) (1990).

- 8,10) Διέλευση οχημάτων ανά ημέρα σε βασικούς συγκοινωνιακούς οδικούς άξονες της Αθήνας (έτη 1975-1987)
- 8,11) Τιμές ενοικίων σε περιοχές της Αθήνας (1985)
- 8,12: Η εξέλιξη τιμών στα προάστια των Αθηνών 1970-1988 (δρχ. ανά τετραγωνικό μέτρο)
- 8,13): Συγκριτική εξέλιξη τιμών κατοικιών και τιμών καταναλωτή (ΔΤΚ). Εκτιμήσεις της Ιωνικής Τράπεζας.

Κεφάλαιο 9ο

- 9,1) Βασικά χαρακτηριστικά τρόπου ζωής αναγνώστριών γυναικείων περιοδικών.
- 9,2) Κατηγοριοποίηση ύλης γυναικείων περιοδικών πριν την εμφάνιση της νέας υφολογίας ζωής. Σύγκριση έξι δημοφιλών τίτλων (1979).
- 9,3) Αποτελέσματα φοιτητικών εκλογών, 1980-1987
- 9,4) Ανάπτυξη διαφημιστικής δαπάνης στην Ελλάδα (1983-1990)
- 9,5) Πρώτα προϊόντα σε διαφημιστική δαπάνη ανά κατηγορία Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (1990)
- 9,6) Φοιτητές στα ελληνικά πανεπιστήμια ανά πεδίο σπουδών, 1975-1996 / κατανομή ανά φύλο
- 9,7) Κάτοχοι πιστωτικών καρτών στην Ελλάδα (1986-1987)
- 9,8) Συνολική διαφημιστική δαπάνη για την προώθηση τραπεζικών καρτών στην ελληνική αγορά (1983-1987). Στρογγυλοποιημένα ποσά.

Πηγές και βιβλιογραφία

1) Οπτικοακουστικά Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης (τεκμήρια).

0000070808 – Ρεπορτάζ για την απεργία των οδηγών ταξί.

0000070789 – Πανοραμικά πλάνα της Αθήνας, Νέφος πάνω από την πόλη.

2) Διαδικτυακά Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο του Άρη Θεσσαλονίκης στο διαδίκτυο¹

Διαφήμιση ΑΓΝΟ στην πρώτη προβολή της, 3 Απριλίου 1988

http://www.youtube.com/watch?v=_b7IWUVKeuY (10/4/2014)

Αρχείο Νίκου Μαστοράκη στο διαδίκτυο²

Αργά (1995) Καλεσμένος ο Πέτρος Κωστόπουλος [δύο βίντεο]

http://www.youtube.com/watch?v=T_ArU4c4Fbw. (11/4/2014)

http://www.youtube.com/watch?v=q4tBp3aPu_Y (11/4/2014)

Αρχείο τηλεοπτικού σταθμού ThrakiNet Tv Channel στο διαδίκτυο³:

Ερασιτέες του ραδιοφώνου

<http://www.youtube.com/watch?v=xUQw73xlAPo> (11/9/2012).

Αρχείο χρήστη M29 στο διαδίκτυο⁴:

EPT 3, «Το πάρτι στη Βουλιαγμένη», <http://www.youtube.com/watch?v=05w2Y8jKLL4> (1/10/2016)

3) Δημοσιευμένες Πηγές

α) Στατιστικές

Εθνική και Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Συνοπτική στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος*, Αθήνα, ΕΣΥΕ, 1994

Ιστορικό Λεύκωμα, έτη 1977-1991, Αθήνα, Καθημερινή, 1999.

β) Χάρτες

Οδόγραμμα, Αθήνα, Tri-Color, 1983

Ελλάς. Τουριστικός οδηγός 1976, Αθήνα, Καπρανίδης, 1976

Ambros Bucher κ.α, *Υφήλιος. Το πανόραμα των κρατών της γης*, Αθήνα, Γιοβάνης, 1986,

4) Πολιτικές Εφημερίδες⁵

¹ Κανάλι Aris History Channel στο διαδικτυακό τόπο Youtube.

² Κανάλι Nico Mastorakis στον ίδιο διαδικτυακό τόπο

³ Όπως και στην προηγούμενη υποσημείωση

⁴ Όπως και στην προηγούμενη υποσημείωση.

Απογευματινή (Απ), 1982
Αυγή – Αυγή της Κυριακής (ΑτΚ) 1981-1990
Βήμα της Κυριακής (ΒτΚ), 1983-1990
Ελεύθερος Τύπος (ΕΤ) - Ελεύθερος Τύπος της Κυριακής (ΕτΚ), 1983-1990
Ελευθεροτυπία – Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία (ΚΕλ), 1981-1984
Καθημερινή (Καθ) και *Καθημερινή της Κυριακής (ΚτΚ)*, 1981-1990
Τα Νέα, 1981-1990
Ριζοσπάστης (Ριζ) και *Ριζοσπάστης της Κυριακής (ΚΡιζ)*, 1981-1990

5) Αθλητικές Εφημερίδες

Φίλαθλος (Φιλ) 1983-1990

6) Περιοδικά Ποικίλης Ύλης, Νεανικά περιοδικά, Οδηγοί διασκέδασης⁶

Αγόρι, 1986 [νεανικό]
Αθηνόραμα (Αθ), 1983-1990 [οδηγός διασκέδασης]
Γυναίκα (Γυν), 1980-1990 [γυναικείο, ποικίλης ύλης]
Εικόνες, 1986-1991 [ποικίλης ύλης, ενημερωτικό]
Ένα, 1983-1991 [ποικίλης ύλης, ενημερωτικό]
Κλικ, 1985-1991 [ποικίλης ύλης, λαιφστάιλ]
Μία, 1986-1988 [ποικίλης ύλης, λαιφστάιλ]
Cosmopolitan (Cos), 1979-1990 [γυναικείο, λαιφστάιλ]
Elle, 1988-1991 [γυναικείο, λαιφστάιλ]
Marie Claire, 1988-1990 [γυναικείο, λαιφστάιλ]
Playboy (Py), 1985-1990 [ανδρικό, λαιφστάιλ]
Seventeen, 1985-1987 [νεανικό γυναικείο, λαιφστάιλ]
Status (St), 1988-1990 [ανδρικό, λαιφστάιλ]

7) Ειδικά περιοδικά έντυπα

2 Τροχοί (2Τ), 1988-1990 [μοτοσικλέτας]
4 Τροχοί, 1981-1989 [αυτοκινήτου]
Ηλεκτρονική και Computer, 1982-1987 [πληροφορικής και νέων τεχνολογιών]
Ήχος και Hi-Fi, 1981-1990 [τεχνολογίας ήχου]
Ιδιωτικές Σχολές, 1990 [εκπαίδευσης – ειδική έκδοση]
Κόσμος του Βίντεο (CV), 1983 [βίντεο]
Μουσική, 1978-1982 [μουσικής]
Νεανικό Ντύσιμο, 1990 [μόδας – ειδική έκδοση]
Ποπ και Ροκ, 1982 [μουσικής]
Τροφές και Υγεία (ΤΥ), 1987-1990 [διατροφής και υγιεινής ζωής]
Computer για Όλους (COλ), 1983-1989 [πληροφορικής]
Pixel, 1983-1990 [πληροφορικής]
RAM, 1988-1990 [πληροφορικής]
Video-Inn, 1988-1989 [πληροφορικής]

8) Πολιτικά, οικολογικά, ακτιβιστικά και φεμινιστικά έντυπα

Αγónας της Γυναίκας (ΑτΓ), 1981-1990 [γυναικείο κίνημα]
Ακροβασία στο Χαλάνδρι, 1986-1989 [νεανικό, πολιτικό]

⁵ Εξαιρούνται άρθρα που δημοσιεύθηκαν μετά το 1990. Αυτά περιλαμβάνονται στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.

⁶ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση.

Αμφί, 1978-1994 [ομοφυλοφιλικό κίνημα]
Αντί 1981-1990 [πολιτικό]
Για μια πρωτοβουλία νεολαίας στο Μαρούσι, 1985-1986 [νεανικό, πολιτικό]
Δελτίο των Συνεργαζόμενων Οικολογικών Εναλλακτικών Κινήσεων και Ομάδων, 1988-1989 [οικολογικό]
Δελτίο. Οικολόγοι εναλλακτικοί και συνεργαζόμενες οικολογικές και εναλλακτικές εκδόσεις, 1989 [οικολογικό]
Δίνη. Φεμινιστικό περιοδικό, 1986-1990 [φεμινιστικό]
Θούριος 1981-1988 [πολιτικό]
Κράξιμο 1982-1987 [ακτιβιστικό]
Οι Γυναίκες της Νέας Δημοκρατίας 1984-1985 [γυναικείο κίνημα]
Πόλη Γυναικών 1982-1985 [φεμινιστικό]
Σύγχρονη Γυναίκα (ΣΓυν), 1983-1990 [γυναικείο κίνημα]
Σχολιαστής (Σχολ) 1983-1990 [πολιτικό]
Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα, 1979-1980 [φεμινιστικό]
Τέταρτο, 1985-1988 [πολιτιστικό]

9) Περιοδικά Αγοράς και Διαφήμισης

Αγορά 1987-1990
Διαφημιστική Εβδομάδα (ΔΕ) 1985-1989
Σύγχρονη Διαφήμιση (ΣΔια) 1985-1989
Marketing Age 1984-1989

10) Οδηγοί Δημοσιότητας

Greek Publicity Guide 1980, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας Ε. Ε., 1980.
Publicity Guide Greece/ Cyprus 1981, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας, Ε. Ε., 1981.
Οδηγός Δημοσιότητας 1982, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας Ε. Ε., 1982.
Οδηγός Δημοσιότητας 1983, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας Ε. Ε., 1983.
Οδηγός Δημοσιότητας 1984, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας Ε. Ε., 1984.
Οδηγός Δημοσιότητας 1985, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας Ε. Ε., 1985.
Οδηγός Δημοσιότητας 1986, Πάτρα, Εκδόσεις της Ημέρας Ε. Ε., 1986.
Οδηγός Δημοσιότητας 1987, Αθήνα, Infopublica, 1987.
Οδηγός Δημοσιότητας 1988, Αθήνα, Infopublica, 1988.
Οδηγός Δημοσιότητας 1989, Αθήνα, Infopublica, 1989.
Οδηγός Δημοσιότητας 1990, Αθήνα, Infopublica, 1990.
Οδηγός Δημοσιότητας 1991, Αθήνα, Infopublica, 1991.

11) Ημιδομημένες προφορικές συνεντεύξεις

Α: Άνδρας

Γ: Γυναίκα

Α. Κ (Α) και Σ. Κ. (Γ), Βύρωνας, 1/3/2012
Α. Χ (Α), Εξάρχεια, 25/6/2008
Α. Χ. (Α), Ηλιούπολη, 15/3/2012
Β. Ψ. (Γ), Πατήσια, 6/1/2012
Γ. Δ. (Α), Παγκράτι, 13/4/2012
Γ. Ζ. (Γ), Παγκράτι, 23/3/2012
Γ. Κ (Α), Καλλιθέα, 9/4/2012
Γ. Σ. (Α), Βούλα, 10/2/2012
Γ. Τ. (Α), Καλλιθέα, 24/5/2012
Γ. Ψ. (Α), Παγκράτι, 16/2/2012.
Δ. Δ. (Α), Βούλα, 16/1/2012

Ε. Α. (Γ), Εξάρχεια, 21/3/2012
Ε. Π. (Γ), Χαλάνδρι, 11/8/2012
Θ. Β. (Α), Μελίσσια, 11/5/2012
Ι. Ζ. (Γ), Μαρούσι, 8/7/2012
Κ. Ζ. (Γ), Φιλοθέη, 29/6/2012
Μ. Α.⁷ (Γ), Καισαριανή, 9/8/2012
Ν. Π. (Α), Ρέθυμνο, 14/2/2012
Π. Κ. (Α), Κολωνάκι, 13/5/2012
Π. Χ. (Α), Ομόνοια, 25/4/2012.
Τ. Π. (Α), Ιλίσια, 12/3/2012
Χ. Α. (Γ), Πλάκα, 3/3/2012

12) Σύντομες συζητήσεις

Π. Μ. (Α), Αθήνα, 15/12/2012.

13) Δικτυογραφία⁸

Adsl.gr [νέων τεχνολογιών]

Compulink τέλος, <http://www.adslgr.com/forum/archive/index.php/t-5783.html> (1/12/2016).

Bodybuilding.gr [γυμναστικής]

Γιάννης Κωστογλάκης: αφιέρωμα και συνέντευξη,
http://www.bodybuilding.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=190:-2011-&catid=1:2009-09-23-07-09-34&Itemid=2

Η αφρόκρεμα του ελληνικού bodybuilding,
<http://www.bodybuilding.gr/forum/showthread.php?> (27/5/2012)

Bourdela.Com [ερωτισμού και γενικής ύλης]

Αναμνήσεις των μασαζόβιων, <http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=52860.0>
(5/6/2011).

Γυμναστήριο Σπύρου Μπουρνάζου:
<http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=141546.45>, (28/5/2012).

Ιστορικά τσοντοσινεμά της Αθήνας,
<http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=3141.0> (25/12/2012)

Κωστόπουλος, Κωστόπουλοι νεοέλληνες. Η αλλοίωση των χαρακτηριστικών του Έλληνα,
<http://www.bourdela.com/forum/index.php?topic=136668.1575>

Discomania.gr [ντίσκο μουσικής]

Παλιά αγαπημένα στέκια, <http://www.discomania.gr/site/forum/51---/1881---.html>
(4/10/2012)

Facebook.com [κοινωνικής δικτύωσης]

Σύλλογος αποφοίτων Ζαννείου Πειραματικού Γυμνασίου Λυκείου:
<https://www.facebook.com/groups/zanneio.school/photos/>

⁷ Ψεύτικα αρχικά, επιλεγμένα από την πληροφορήτρια.

⁸ Στην ενότητα συμπεριλαμβάνονται μόνο ιστοσελίδες που περιέχουν συζητήσεις και μαρτυρίες χρηστών (posts). Άλλα κείμενα που έχουν χρησιμοποιηθεί στην εργασία και απαντούν αποκλειστικά σε ηλεκτρονική μορφή (π.χ. άρθρα από ιστοσελίδες) περιλαμβάνονται κανονικά στην ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία). Οι υπερσύνδεσμοι παραπέμπουν στην αρχική σελίδα της εκάστοτε συζήτησης.

Fanatico.gr [οπαδικού πολιτισμού, αθλητικό]

Τσιμέντα, σωλήνες, κασκόλ στο μπράτσο, <http://www.fanatiko.gr/forum/topics/dekaetia-80-solenes-tsimenta?id=6346889%3ATopic%3A237&page=1#comments> (22/4/2011)

Retromaniax. Gr [νοσταλγίας για το παρελθόν, ποικίλης ύλης]

Εισιτήριο στο λεωφορείο, <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?15932-%C5%E9%F3%E9%F4%DE%F1%E9%EF-%F3%F4%EF-%EB%E5%F9%F6%EF%F1%E5%DF%EF> (12/6/2011)

Η γενιά του Τσερνομπίλ, <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-8429.html>, (2/10/2013)

Η μόδα του aerobic, <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?11393-%C7-%EC%FC%E4%E1-%F4%EF%F5-Aerobic>

Πετρό αλυσίδες φαστ-φουντ, <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-1193.html> (4/10/2012)

Πετρό γυμναστήρια, <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?10654-%F1%E5%F4%F1%EF-%E3%F5%EC%ED%E1%F3%F4%E7%F1%E9%E1!!> (8/2/2011)

Πετρό ερωτισμός στην τηλεόραση, <http://www.retromaniax.gr/vb/forum/%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CF%8C%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82/%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B4%CE%BF%CF%81%CF%85%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CF%8C%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B7/5509-%CF%81%CE%B5%CF%84%CF%81%CF%8C-%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%84%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CF%8C%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B7> (19/2/2012)

Πετρό καύσωνας, <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?11568-%D1%E5%F4%F1%FC-%EA%E1%FD%F3%F9%ED%E1%F2> (2/3/2014)

Πετρό πιτάδικα/ σουβλατζίδικα, <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-7520.html> (4/10/2012)

Πετρό πιτσαρίες, <http://www.retromaniax.gr/vb/showthread.php?11717-%D1%E5%F4%F1%FC-%D0%E9%F4%F3%E1%F1%DF%E5%F2> (5/10/2012)

Disco στέκια <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-8712.html> (2/10/2012)

Metal Hammer, <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-3201.html> (30/10/2012).

Space 1999 [διάστημα 1999], <http://www.retromaniax.gr/vb/archive/index.php/t-1994.html> (3/4/2014)

14) Ηλεκτρονικά Παιχνίδια

Gillham, Sam, *Pong*, Atari, 1972.

Hamakawa, Ooboke, *Crime Fighters*, Konami, 1989.

Iwatani, Tori, *Pac-man*, Namco, 1980.

Kishimoto, Yoshihisa, *Double Dragon*, Taito/ Technos Japan, 1987

Matsumoto, Hiroshi, *Street Fighter I*, Capcom, 1987.

Nishikado, Tomohiro, *Space Invaders*, Taito, 1978.

Pajitnov, Alexey και Pokhiko, Vladimir, Tetris, Electronika 60, 1984.

Rains, Lyle και Logg, Ed *Asteroids*, 1979 (Arcade), 1981 (Atari 2600).

Sakaguchi, Hironobu, *Rad Racer*, Nintendo, 1987.

Sawano, Kazunori κ.α., *Galaxians*, Namco, 1979.

Strip Poker II, Artworx Software Company, 1988.

15) Ελληνικές κινηματογραφικές ταινίες ⁹

- Ανδρέου, Ερρίκος, *Αναζήτησις*, Αθήνα, Κλέαρχος Κονιτσιώτης, 1972.
Βουγιουκλάκης, Τάκης, *Για μια χούφτα τούβλα*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1989 (B).
----, *Συζυγικά βραχυκυκλώματα*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1990 (B).
----, *Ταμπάκος, ο ηλεκτρονικός γύφτος*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1987.
Δαδήρας, Ντίμης, *Η κόμισσα της φάμπρικας*, Αθήνα, Καραγιάννης – Καρατζόπουλος, 1969.
----, *Πανικός στα σχολεία*, Γκρέκα Φιλμ Μιχάλης Λεφάκης και Σία ΑΕ, 1982
----, *Φυλακές ανηλίκων*, Αθήνα, Γκρέκα Φιλμ Μιχάλης Λεφάκης και Σία ΑΕ, 1982.
Δαλιανίδης, Γιάννης, *Ισόβια*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1988.
----, *Ιστορία μιας ζωής*, Αθήνα, Finos Films, 1965.
----, *Μερικοί το προτιμούν κρύο*, Αθήνα, Finos Films, 1962.
----, *Μια κυρία στα μπουζούκια*, Αθήνα, Finos Films, 1968.
----, *Νόμος 4000*, Αθήνα, Finos Films, 1962.
----, *Οι επικίνδυνοι. Μια διαμαρτυρία*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1983.
----, *Στον αστερισμό της παρθένου*, Αθήνα, Finos Films, 1973.
----, *Στροφή*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1982.
----, *Τα τσακάλια. Ένα κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1981.
Δημόπουλος, Ντίνος, *Δεσποινίς Διευθνήτης*, Αθήνα, Finos Films, 1964,
----, *Στουρνάρα 288*, Αθήνα, Κλέαρχος Κονιτσιώτης, 1959.
Ευστρατιάδης, Όμηρος, *Ο άνθρωπος από το Τσερνομπίλ*, Αθήνα, Hi-Tech, 1986.
----, *Ο βαβαλάρης των FM Stereo*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1986.
----, *Ρόδα, τσάντα και κοπάνα*, Αθήνα, Σπέντζος Φιλμ, 1982.
Θαλασσινός, Ερρίκος, *Ο γύρος του θανάτου*, Αθήνα, Γιώργος Καραγιάννης και Σία, 1983.
Καραγιάννης, Κώστας, *Ο γίγας της Κυψέλης*, Καραγιάννης Καρατζόπουλος, 1969
----, *Ο Τζαναμπέτης*, Αθήνα, Καραγιάννης – Καρατζόπουλος, 1969
----, *Τι 30, τι 40, τι 50*, Αθήνα, Καραγιάννης – Καρατζόπουλος, 1972.
----, *Τα μυστικά της αμαρτωλής Αθήνας*, Αθήνα, Καραγιάννης Καρατζόπουλος, 1966.
----, *Χούλιγκανς: κάτω τα χέρια από τα νιάτα*, Αθήνα, Γκρέκα Φιλμ Μιχάλης Λεφάκης, 1983.
Κατακουζηνός, Γιώργος, *Άγγελος*, Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, 1982.
Κονιτσιώτης, Κλέαρχος, *Η Αθήνα τη νύχτα*, Αθήνα, Κλέαρχος Κονιτσιώτης, 1962.
Κυριακόπουλος, Κώστας, *Σατανάδες στα σχολεία*, Χρήστος Κυριακόπουλος και Σία ΕΕ, 1982.
Λυχαράς, Κώστας, *Φίφης ο αχτύπητος*, Αθήνα, Αδελφοί Ρουσσόπουλοι – Γ. Λαζαρίδης, Δ. Σαρρής, Κ. Ψαρράς ΕΠΕ, 1966.
Μπακοδήμος, Κώστας, *Μπορούμε και κάτω από τα θρανία*, Αθήνα, Νίκος Παπαδόπουλος, 1983.
Μπέρτο (Νάσος Σπύρης), *Ο νταβατζής της Ομόνοιας*, Αθήνα, Elite Films, 1984.
----, *Οι πανκς τα κάνουν όλα*, Αθήνα, Elite Films, 1986 (Π)
Παπαδήμας, Βαγγέλης, *Το ρετιρέ της Καβάλας*, Αθήνα, Cine Pik (Π)
Παπακαλιάτης, Χριστόφορος, *Av*, Αθήνα, Village, Alpha και OTE TV, 2015.
----, *Ένας άλλος κόσμος*, Αθήνα, Plus Productions, Alpha Tv και OTE Tv, 2015.
Ρέππας, Μιχάλης και Παπαθανασίου, Θανάσης, *Safe Sex*, Αθήνα, Τάσος Παπανδρέου, 1999.
Σακελλάριος, Αλέκος, *Η θεία μου η χίπισσα*, Αθήνα, Finos Film, 1970.

⁹ Στην ενότητα περιλαμβάνονται και ταινίες που προορίζονταν αποκλειστικά για τη βιντεοαγορά. Οι ταινίες αυτές σημειώνονται με (B). Επίσης περιλαμβάνονται οι αισθησιακές - πορνογραφικές ταινίες που παίζονταν κυρίως σε κινηματογράφους του κέντρου και σινεμά ντράιβ-ιν. Οι ταινίες αυτές σημειώνονται με Π. Το πρώτο όνομα αναφέρεται στον σκηνοθέτη της ταινίας και το δεύτερο στον παραγωγό.

- , *Η ρένα είναι οφσάιντ*, Αθήνα, Finos Films, 1972.
- , *Η Σωφερίνα*, Αθήνα, Finos Films, 1962.
- , *Καπετάν Φάντης Μπαστούνι*, Αθήνα, Καραγιάννης Καρατζόπουλος, (1969).
Τεγόπουλος, Απόστολος, *Στην Αθήνα σήμερα όλες τον παίρνουν φανερά*, Αθήνα, Απόστολος Τεγόπουλος, 1984 (Π).
- Φουρνιστάκης, Βαγγέλης, *Ένας πρωτάρης στο κολλέγιο*, Αθήνα, Σπέντζος Φιλμ και Ανδρομέδα Φιλμ, 1985.
- Φώσκολος, Νίκος, *Άγρια νιάτα*, Αθήνα, Νίκος Παπαδόπουλος, 1982.
- , *Εξοδος κινδύνου*, Γκρέκα Φιλμ Μιχάλης Λεφάκης και Σια ΕΕ, 1980.
- , *Θύρα 7. Η Μεγάλη στιγμή*, Αθήνα, Νίκος Παπαδόπουλος, 1983.
- Χαρτοματζίδης, Γιάννης, *Ο ροζ γάτος*, Αθήνα, Καραγιάννης – Καρατζόπουλος, 1985.
- , *Τρελός είμαι, ό,τι θέλω κάνω*, Καραγιάννης Καρατζόπουλος, 1985.

16) Ντοκυμανταίρ

- Αυγέρη, Θεοδώρα (επιμ.) *Νίκος Γκάλης: και εγένετο μπάσκετ*, ΕΡΤ 3, Δύο επεισόδια, 10/3/2005 και 23/4/2005.
- Καβουκίδης, Νίκος, *Μαρτυρίες*, Αθήνα, Tele Film, 1975.

17) Τηλεοπτικές σειρές

- Αναστασία*, Mega Channel, 1993-1994
- Οι απαράδεκτοι*, Mega Channel – ΑΤΑ, 1991-1993.
- Οι αυθαίρετοι*, Mega Channel – Μάχη TV, 1989-1991.
- Οι τρεις χάριτες*, Mega Channel, 1990-1992

18) Τηλεπαιχνίδια

- Colpo Grosso*, Italia 7, 1987-1992.
- Tutti Frutti*, Radio Television Luxemburg, 1990-1993.

19) Διαδικτυακές σειρές¹⁰

- Mikeius Vs the 1990s, <http://www.comedylab.gr/video/177/7-mikeius-vs-the-90s-part-1> (1/2/2016).

20) Ξένες κινηματογραφικές ταινίες

- Caplan, Jonathan, *Over the Edge*, Λος Άντζελες, Orion Pictures, 1979.
- Lucas, John, *Star Wars IV: A New Hope*, Λος Άντζελες, 20th Century Fox, 1977.

21) Δισκογραφία

- Άσμιος, Νικόλας, *Πάλι στη ξεφτίλα*, Αθήνα, Παράνομη κασσέτα, 1986.
- Γλυκερία, *Τραγούδι αισθηματικό*, Αθήνα, Lyra, 1985.
- Ελεύθεροι, *Έμαθα ελεύθερος να ζώ*, Αθήνα, Music Box International, 2000.
- Καζούλης, Βασίλης, *Μπλέ μωρό*, Αθήνα, Lyra, 1987.
- Κατσιμίχας, *Χάρης και Κατσιμίχας*, Πάνος, *Ζεστά Ποτά*, Minos EMI 1985.
- Μαζωνάκης, Γιώργος, *Αλλάζανε τα πλάνα μου*, Polydor, 1999.
- , *Σάββατο*, Heaven Music, 2003.
- Μουσικές Ταξιαρχίες, *Μουσικές Ταξιαρχίες*, 1982.
- Πυξ – Λαξ, *Για τους πρίγκηπες της δυτικής όχθης*, Minos EMI, 1994.

¹⁰ Σειρές σχεδιασμένες αποκλειστικά για προβολή στο διαδίκτυο.

Σιδηρόπουλος, Παύλος, *Εν αρχή ην ο λόγος*, Αθήνα, 7η διάσταση, 1994.
Τρύπες, *Ταξιδιάρια Ψυχή*, Ano Kato Records, Θεσσαλονίκη, 1986.
Φατμέ, *Ρίσκο*, Αθήνα, Minos EMI, 1983.
----, *Ψέμματα*, 1983, Αθήνα, Minos EMI, 1983.

Βιβλιογραφία

1) Ελληνόγλωσσα Βιβλιογραφία

30 χρόνια ιστορία. Από τον κρατικό ΟΤΕ και τους «ηλεκτρονικούς διερευνητές» μέχρι την ψηφιακή στρατηγική, την κινητή τηλεφωνία και την ευρυζωνικότητα, Πειραιάς, Teamworks, 2007.

A

Αβδελά, Έφη, *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

----, «*Νέοι εν κινδύνω*». *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

Αγγελόπουλος Γιώργος και Ροτζώκος, Νίκος, «*Το κίνημα για το 'στρατό τη δεκαετία του 1980. Πολιτικές, ιδεολογικές και οργανωτικές διαστάσεις*» στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης κ.α. (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, 345-368.

Αγριαντώνη, Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΤΕ, 1986.

Άλισσον, Ελισάβετ, «*Φαινόμενη μετανάστευση στον αστικό χώρο, 1961-1991*», στο Θωμάς Μαλούτας (επιμ.), *Κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας, Οι πόλεις*. Αθήνα και Βόλος, ΕΚΚΕ και Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000, 17-19.

Αμπατζή, Λιόπη, *Ποτό για Παρέα. Σεξουαλική διασκέδαση στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Κέδρος, 2009.

B

Βαίου, Ντίνα, «*Ο τρόπος δουλειάς και το σπίτι. Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας*» στο Σάσα Λαδά (επιμ.), *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα, Futura, 2009, 39-58.

Βαμβακάς, Βασίλης, *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

----, «*Η μελοποίηση 'συγχυσμένων' ταυτοτήτων στην εποχή της κρίσης*» στο Αργύρης Καρύδης (επιμ.), *Πρακτικά του 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας: Κοινωνικές ταυτότητες και κοινωνική συνοχή: προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα, 2014, 29-46.

----, *Ο λόγος της κρίσης. Πόλωση, βία, αναστοχασμός στην πολιτική και δημοφιλή κουλτούρα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Βαμβακάς, Βασίλης και Παναγιωτόπουλος Παναγής (επιμ.). *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

----, «*Η εικόνα ως τεκμήριο στις κοινωνικές επιστήμες. Η περίπτωση της δεκαετίας του '80 στην Ελλάδα*» στο Μαρία Κομνηνού και Μυρτώ Ρήγου (επιμ.), *Πολιτικές της εικόνας. Μεταξύ εικονολατρίας και εικονομαχίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2014, 76-107.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη κ.α., «*Εισαγωγή*», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.α. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 9-41.

Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη κ.α. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα, Πλέθρον, 2016.

Βελίδης, Γιώργος κ.α. (επιμ.), *50 χρόνια δράσης για ένα ζωντανό πλανήτη*, Αθήνα, WWF, 2011.

Βιδάλη, Σοφία, *Έλεγχος του εγκλήματος και δημόσια αστυνομία*, τ. Β, Αθήνα, Σάκκουλας, 2007.

Βούλγαρης, Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδομένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001.

----- και Νικολακόπουλος, Ηλίας (επιμ.), *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2014.

Βότσικα, Μαριάννα, «Λώρας: Πλατεία Μαβίλη», <http://www.artnouveau.com.gr/index.php/out-and-around/item/173-loras> (17/11/2012)

Βωβού, Ιωάννα, «Στοιχεία για μια μεταιστορία της ελληνικής τηλεόρασης. Το μέσο, η πολιτική και ο θεσμός» στο Ιωάννα Βωβού (επιμ.), *Ο κόσμος της τηλεόρασης. Θεωρητικές προσεγγίσεις, ανάλυση προγραμμάτων και ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2010, 93-140.

Γ

Γαβριηλίδης, Άκης, *Η συνέχιση του εμφυλίου με άλλα μέσα*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2007

Γιαννακόπουλος, Κώστας, «Ένα κενό μέσα στην πόλη: χώρος, διαφορά και ουτοπία στον Κεραμικό και το Γκάζι» στο Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, 117-138.

Γιαννιτσιώτης, Γιάννης, «Η ιστορία της σεξουαλικότητας και η αναλυτική κατηγορία του χώρου» στο Γλαύκη Γκότση κ.α. (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα, Ασίνη, 2015, 235-272.

---, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2006.

Γιαννουλοπούλου, Μαρία, «Πλατεία Μαβίλη: Ο θρίαμβος της εξωστρέφειας», *Έθνος*, 17/11/2011, <http://www.ethnos.gr/entheta.asp?catid=23317&subid=2&pubid=63549987> (7/11/2012).

Γκιζελής Γρηγόρης κ.α., *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984.

Γκότση, Γλαύκη κ.α. «Εισαγωγή» στο Γλαύκη Γκότση κ.α. (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα, Ασίνη, 2015, 7-52.

Γραμμέλη, Αφροδίτη, «Οι ναοί του αλκοόλ», *Βήμα της Κυριακής*, 20/2/2000, <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=119529> (7/11/2012).

Γώγου, Κατερίνα *Με λένε Οδύσσεια*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001.

Δ

Δαβιτιδής, Βαγγέλης, «Johnson & Johnson: όχι πια κορκοδείλια δάκρυα» http://www.yponixio.gr/article.php?issues_no=34&contents_id=165 (9/12/2012)

Δεμερτζής, Νίκος, «Ο εμφύλιος πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα» στο: Νίκος Δεμερτζής κ.α. (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, 43-90.

Δημητρίου, Άρης, (επιμ.), *Αυστηρώς ακατάλληλο. Ελληνικό Πορνό από την Ομόνοια στο Αλκαζάρ*, Αθήνα, Οξύ, 2007.

Δικαίου Ελένη, *Μου μαθαίνετε να χαμογελάω σας παρακαλώ*, Αθήνα, Πατάκης, 1994.

Δρίγκας, Αθανάσιος, *Δικτυακές εφαρμογές στο δίκτυο Αριάδνη*, Αθήνα, ΤΕΕ, 1995.

Ε

Ελευθερίου, Κώστας και Τάσσης, Χρύσανθος, *ΠΑΣΟΚ. Η άνοδος και η πτώση ενός ηγεμονικού κόμματος*, Αθήνα, Σαββάλας, 2013.

Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

«Εμείς των 80s οι εκδρομείς. Το αλφαβητάρι της πιο kits δεκαετίας», <http://www.clickatlife.gr/story/biblio/emeis-ton-80s-oi-ekdromeis-to-alfabitari-tis-pio-kits-dekaetias?id=2034451> (3/10/2012)

Εμμανουήλ, Δημήτρης, «Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000)», *Γεωγραφίες*, 3 (2002), 46-70.

Ερευνα για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές στην Ελλάδα, Αθήνα, ΕΛΚΕΠΑ, 1977.

Z

Ζεστανάκης, Παναγιώτης, *Εκδοχές του ανδρισμού στα ελληνικά lifestyle έντυπα της δεκαετίας του 1980: Playboy, Status, Κλικ (1985-1990)*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2008.

-----, «'Η απολιτική αντίδραση': καινοφανείς συλλογικότητες και νέες εννοιολογήσεις της πολιτικής δράσης στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980», στο Μάνος Αυγερίδης κ.α. (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, 169-194.

-----, «Μιλώντας για το lifestyle στα χρόνια της κρίσης: μια 'χρονική μετατόπιση' και 'τρεις απλουστεύσεις'» στο Γιώργος Μαρκατάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Στο υπόγειο. Λανθάνουσες κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες στην Ελλάδα της κρίσης*, Αθήνα, Πλέθρον, 2017 (υπό έκδοση).

-----, «Τσιμέντα, σωλήνες, κασκόλ στο μπράτσο. Οπαδικός πολιτισμός, καταναλωτισμός και αμφισβήτηση στην Αθήνα της δεκαετίας του 1980», *Altius. Τριμηνιαία Επιθεώρηση για την Κουλτούρα του αθλητισμού και τη Σωματική Αγωγή*, 1 (2014), 41-55.

H

Η Αθήνα στη δεκαετία του '80», *Lifo*, 19/11/2011, <http://www.lifo.gr/mag/features/1793> (25/2/2012).

Θ

Θεοδώρου, Θανάσης, *Βιογραφικές ρήξεις και ηθικός πανικός. Η κοινότητα των χίπις στα Μάταλα*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστημίο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2007.

Θερμού, Μαρία, «Πάντα 'Au renoir' ποτέ αντίο», *Βήμα της Κυριακής*, 19/9/2010, <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=355370> (29/9/2012).

I

Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα 1980-2001*, Αθήνα, 2004.

-----, *Συνδικαλισμός και οργάνωση συμφερόντων στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2007.

Ιορδάνογλου, Χρυσάφης, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

Ιωάννου, Γιώργος, *Ομόνοια 1980*, Αθήνα, Κέδρος, 1980.

K

Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

-----, *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση. Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2010)*, Αθήνα, Πατάκης, 2010.

- Καλαντζής, Κωνσταντίνος, «Οπτικός πολιτισμός και ανθρωπολογία» στο Ελεάννα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, 171-213.
- Καλιντζίρη, Στέλλα, «Γιάννα Πολιάκου. Uncensored», *Nitro* (Οκτ 2005), 194-209.
- Καλύβας, Στάθης, *Καταστροφές και θρίαμβοι. Καταστροφές και θρίαμβοι. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2015.
- Καντσά, Βενετία, «Λεσβία. Η αβάσταχτη βαρύτητα μιας λέξης» στο Κώστας Κανάκης (επιμ.), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2011, 111-134.
- Καραμπελιάς, Γιώργος, *Κράτος και κοινωνία στη Μεταπολίτευση (1974-1988)*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.
- Καρτάλου, Αθηνά και Παναγιωτόπουλος, Παναγής, «Όψεις κοινωνικού εκσυγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το ναυάγιο του F/B Ηράκλειον (1966)» στο Άλκης Ρήγος κ.α. (επιμ.), *Η «σύντομη δεκαετία του '60»*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2007, 363-388.
- Κασσαβέτη, Ορσαλία – Ελένη, *Η ελληνική βιντεοταινία (1985-1990). Ειδολογικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα, Ασίνη, 2014.
- Κατσάπης, Κώστας, ----, *Ήχοι και απόηχοι. Κοινωνική ιστορία του ροκ εν ρολ φαινομένου στην Ελλάδα, 1956-1967*, Αθήνα, ΙΑΕΝ 2007.
- , *Το «πρόβλημα» νεολαία. Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013.
- , «Χαρτογραφώντας το ρομαντισμό για τα eighties. Τόποι νοσταλγίας και συγκρότηση μνήμης στο διαδίκτυο με αφορμή τις παιδικές τηλεοπτικές εκπομπές της δεκαετίας του ογδόντα», στο Ηλέκτρα Κουτσούκου και Μάνος Σπυριδάκης (επιμ.), *Εμπειρίες του κυβερνοχώρου* (υπό δημοσίευση).
- Κελεπήδης Χρήστος κ.α., «Νέοι: Διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις: προκαταρκτική έκθεση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 57 (1985) 83-144.
- Κοκκίνη, Μερόπη, «Νίκος Λούβρος», *Lifo*, 25/10/2008, <http://www.lifo.gr/mag/features/932> (4/11/2012).
- , «Το λεξιλόγιο των '80s», *Lifo*, 20/11/2011, <http://www.lifo.gr/guests/fantastic80s/27611> (3/10/2012).
- Κοκκίνης, Πάνος κ.α. «Δια Πειραιώς και σιδήρου», *Maxim* (Δεκ 2005), 124-139.
- Κολοβός, Γιάννης «*Κοινωνικά απόβλητα*». *Η ιστορία της πανκ σκηνής στην Αθήνα, 1979-2015*, Αθήνα, Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2015.
- Κολυδάς, Θεοδωρής, «Πότε υπάρχει καύσωνας», *Το Βήμα*, 29/6/2003, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=152227> (20/10/2013)
- Κόμης, Βασίλης, *Εισαγωγή στις τεχνολογικές εφαρμογές των τεχνολογιών της πληροφορίας και των επικοινωνιών*, Αθήνα, Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών 2004.
- Κοντογιώργης, Γιώργος, *Η συριζαία αριστερά ως νέα δεξιά. Το συντηρητικό ιδιώνυμο της Αριστεράς*, Αθήνα, Πατάκης, 2016.
- Κοτζαμάνης, Βύρωνας, «Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 92-93 (1997), 3-30.
- Κουρελλού, Ντέπυ, «Κορίτσια Δυτικής Αττικής και γόνιμοι μεγάλης χλιδής» *Playboy* (2004), 96-102.
- Κυπριανός, Παντελής και Χουμεριανός, Μανώλης, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, Αθήνα, Διόνικος, 2009.
- Κωστόπουλος, Πέτρος, «Πίσω στο ντιβάνι», *KoolNews*, 19/12/2011, <http://www.koolnews.gr/egrapsan/pisw-sto-ntivani/> (1/2/2014).

Λ

- Λαλιώτου, Ιωάννα, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 2006.

Λαμπρινού, Κατερίνα, «Η 'γενιά του Πολυτεχνείου' στο καλειδοσκόπιο της Μεταπολίτευσης' στο Μάνος Αυγερίδης κ.α., *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δυο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, 151-168.

Λαμπροπούλου, Δήμητρα, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009.

Λοβέρδου, Μυρτώ, «Με την 'ξανθιά φράουλα' κάνει εφέτος το μεγάλο θεατρικό βήμα του στη σκηνή του 'Κάπα'», *ΒτΚ*, 31/10/1999,

<http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=115934> (10/12/2012).

Λουλούδης, Λεωνίδας, «Κοινωνικές διεκδικήσεις: από την προστασία στην πολιτική οικολογία», στο: Χριστόφορος Ορφανίδης (επιμ.), *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μετά τη Βροχή, 1987, 8-21.

Λουξόπουλος, Θεοδωρής, «Ομόνοια εμπιστευτικό», <http://www.10percent.gr/old/issues/200404/08.html>, (23/12/2012).

Λυριντζής, Χρήστος, κ.α. (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας*, 1974-1994, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996.

Μ

Μαλούτας, Θωμάς, «Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας», στο Δημήτρης Εμμανουήλ κ.α. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 2008, 27-60.

Μαραντζίδης, Νίκος, «Σόρυ, τα 60's είναι πια ιστορία», *Protagon*, 1/8/2013, <http://www.protagon.gr/epikairotiata/politiki/sory-ta-60s-einai-pia-istoria-26597000000> (10/7/2013)

Μαρίνος, Ν. Τάσος, *Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και το δίκαιο*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1991.

Μουρατίδης, Νίκος, <http://www.nikosmouratidis.gr/newsite/radio.php>

Μπακουνάκης, Νίκος, «Ήταν κάποτε το 'Ρομάντσο'», *Βήμα της Κυριακής*, 8/12/2013, <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=546127> (5/3/2014)

Μπαχάρας, Δημήτρης και Γκοτσίνιας, Κωστής, «Η νεολαία του κοινωνικού περιθωρίου στα χρόνια της οικονομικής κρίσης» στο Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος κ.α. (επιμ.), *Η νεολαία του κοινωνικού περιθωρίου στα χρόνια της οικονομικής κρίσης*, Αθήνα, Gutenberg, 2016, 173-197.

Μπίτσικα, Παναγιώτα και Ρουγγέρη, Νατάσσα, «Η αλήθεια για το ρέιβ», *Βήμα της Κυριακής*, 5/1/1997, <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=84900> (10/11/2012).

Μποζίνης, Νίκος, *Ροκ παγκοσμιότητα και ελληνική τοπικότητα. Η κοινωνική ιστορία του ροκ στις χώρες καταγωγής του και την Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2007.

Μυριζάκης, Γιάννης, «Η διείδυση της σύγχρονης τεχνολογίας στο ελληνικό σπίτι και η στάση των Ελληνίδων μητέρων απέναντι στη σύγχρονη τεχνολογική εξέλιξη και την πυρηνική ενέργεια», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 54 (1984), 55-86

Ν

Νίκας, Σάκης, κ.α., «Αφιέρωμα στο ελληνικό hard rock & heavy metal», <http://www.rockpages.gr/detailspage.aspx?id=3002&type=9&lang=GR> (29/7/2013).

Ο

Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης, «Η δική μας οικολογία», <http://ecology-salonika.org/2010/about/> (6/10/2013)

«Οι νεκροί του μεγάλου ελληνικού καύσωνα», <http://www.mediasoup.gr/node/13917> (8/12/2013)

ΠΑΚΟΕ. 34 χρόνια αγώνες για το περιβάλλον και τον καταναλωτή για ποιότητα ζωής, Αθήνα, 2013

Παλαιοκρασσάς, Ιωάννης, (επιμ.), *Μπροστά από την εποχή της. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, 1990-1993, Αθήνα, Εστία,*

Παναγιωτόπουλος, Παναγής, «Από την προστατευόμενη» στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της Μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης» στο Μάνος Αυγερίδης κ.α. (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δυο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, 335-366.

----, «Από τον εαυτό μας έξω: η γλώσσα, η πόλη και η πολιτική στα τραγούδια του Νίκου Πορτοκάλογλου» στο Νίκος Πορτοκάλογλου (επιμ.), *Εδώ είναι το Ταξίδι*, Αθήνα, Ιανός, 2004,

---- (2013), «Πολιτικές χρήσεις της ιστορίας 2010-2012: ριζοσπαστική αριστερά και αλυσιτελής νοσηματοδότηση του τραύματος» στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 251-288

----, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου. Παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα, 1947-2000*, Αθήνα, Πόλις, 2013

-----, «Το τέλος της γονεϊκής δημοκρατίας και η νέα δομή ανασφάλειας», ανακοίνωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης, 5-14 Ιουλίου 2013.

Παναγιωτόπουλος Παναγής και Πανταζής, Παύλος, και Παύλος Πανταζής, «Νεολαία και στρατιωτική θητεία 1980-1987. Υποκειμενικότητα και εκδημοκρατισμός των θεσμών στην κοινωνία της επιθυμίας», στο ίδιο, 369-375.

Πανούτσος, Αντώνης, «Αποσύνδεση και γρήγορα», 24/9/2008, <http://www.sport-fm.gr/article/147807> (1/8/2013)

Πανταζίδης, Στέλιος, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα: από τη Μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, Αθήνα, Κριτική, 2000.

Παπαγεωργίου, Δημήτρης και Νικολακάκης, Μιχάλης, «Αθλητικά θεάματα και δημοφιλείς 'ήρωες' στην Ελλάδα. Το παράδειγμα του ποδοσφαίρου», στο Γιάννης Ζαϊμάκης και Νίκος Κοτταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα, Πλέθρον, 2013, 107-126.

Παπαδόπουλος, Παύλος «Ο άλλος Πέτρος Κωστόπουλος», *Βήμα της Κυριακής*, 1/3/2012, <http://www.tovima.gr/media/article/?aid=446160> (30/12/2013)

Παπαμιχαήλ, Γιάννης, «Δομή και ανασυγκρότηση των παραστάσεων των εκπαιδευτικών για τον ηλεκτρονικό υπολογιστή», *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74 (1989), 157-170.

Παπαμίχος, Νίκος, «Η μεταπολεμική πόλη: πόλη της αντιπαροχής», στο: *1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία*, Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 2000, 79-86.

Παπαπολύζος, Φιλήμων και Μαρτζούκος, Κώστας, *Hellads. Η Ελλάδα μέσα από τη διαφήμιση*, Αθήνα, Omikron, 1997.

Παππάς, Τάκης, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίκαρος, 2015.

-----, *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009

Παπασαραντόπουλος, Πέτρος, (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1980.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διάφορας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

Παυλίδου, Νιόβη, κ.α. *Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ. Κέντρο: χώρος, τεχνολογία και φύλο.*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2008.

Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη 'δικαίωση των ηττημένων' στο Νίκος Δεμερτζής κ.α. (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, 113-160.

Πατερίδου, Γεωργία, «Η επιθυμία του λαϊκού: η περίπτωση του Γιώργου Ιωάννου», *Ουτοπία. Επιθεώρηση θεωρίας και πολιτισμού*, 90 (2010), 161-171

Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, Λότη, *Στο τσιμεντένιο δάσος*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φύλων, 1981.

ΠΚΠ (Παρατηρητήριο για την κοινωνία της πληροφορίας), *Η πορεία προς την ψηφιακή Ελλάδα*, Αθήνα, 2005.

ΠΚΠ (Παρατηρητήριο για την κοινωνία της πληροφορίας), *Ταυτότητα χρηστών Internet στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2010.

Πορτοκαλάκη, Μαρία, «Ό,τι έχει συμβεί στον Ρουβά, έχει συμβεί και σε μένα από γυναikάρες, όχι κοριτσάκια», 4/5/2011, <http://www.tlife.gr/Article/news-gerolimatos/0-68-16439.html> (20/8/2013)

Πρόταση εθνικού σχεδίου για την αντιμετώπιση της HIV / AIDS Λοίμωξης, Αθήνα, ΚΕΛΠΝΟ, χ.χ

Προύντζου, Αθηνά και Χριστοπούλου, Κατερίνα, «Μια λεξικολογική προσέγγιση για την 'άσεμνη' λέξη μαλάκας», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 33 (2012), 293-306.

P

Ραπτόπουλος, Βαγγέλης, *Διόδια*, Αθήνα, Κέδρος, 1995 [4^η έκδοση].

Ρασιάς, Βλάσης, «Από τους Pronos στους Kabouters», *Ανοιχτή Πόλη*, 3 (1981),: <http://www.rassias.gr/ANPOLI37.html> (9/7/2013).

Ρηγόπουλος, Δημήτρης, «Η άνοδος και η πτώση των λαϊκών σινεμά της Αθήνας», *Καθημερινή*, 23/9/2007, http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/4Dcgi/_w_articles_civ_11_23/09/2007_242257 (25/12/2012)

Ρόρη, Λαμπρινή, «Από το 'δωσίλογο Μητσοτάκη' στη 'νέα Βάρκιζα του 1989': η μνήμη της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.α. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, 293-309.

Σ

Σεβαστάκης, Νικόλας, *Κοινότητα Χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004.

-----, «Μετανεωτερικός λαϊκισμός στην Ελλάδα. Στοιχεία αλλαγής και συνέχειας της «ελληνικής ιδεολογίας» στο Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001), Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2004, 58-67.

Σημίτης, Κώστας, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Αθήνα, Πόλις, 2005.

Σουλιώτης, Νίκος, «Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων: κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του '70 ως σήμερα», στο Δημήτρης Εμμανουήλ κ.α. (επιμ), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2008, 279-317

-----, «Κατασκευάζοντας πολυτελείς χώρους διασκέδασης σε ένα λαϊκό προάστιο. Κοινωνιολογική προσέγγιση των οικονομικών πρακτικών της αγοράς του Μπουρναζίου στο Περιστερί», *Δοκιμές. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, 13/14 (2005), 41-60.

Σπουρδαλάκης, Μιχάλης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1988

Σταυρόπουλος, Λάμπρος, «Το ΚΚΕ διαγράφει το Facebook», *Το Βήμα της Κυριακής*, 11 Μαρτίου 2012, <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=447940> (10/5/2016)

T

«Τα υψηλότερα και χαμηλότερα ρεκόρ θερμοκρασίας στην Ελλάδα», <http://www.meteoclub.gr/prognosi/attiki/1468-rekor-thermokrasias> (30/9/2013)

Τερζόπουλος, Άρης, «Η άνοδος και η πτώση του Πέτρου Κωστόπουλου», <http://www.tlife.gr/news/70/news-kwstopoulos/0-29937>, 30/3/2012 (1/4/2014)

Τσάμπρας, Γιώργος, «Το ελληνικό τραγούδι, 1974-2000» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1974-2000*, τόμος 10^{ος}, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, 259-264.

Τσιροπούλου, Τζένη, «Η ζωή με το AIDS για τη γκέι νεολαία των 1990s στην Ελλάδα», *Vice*, 28/3/2016, <http://www.vice.com/gr/read/aids-gay-neolaia-dekaetia-90> (8/4/2016)

Τριβόλη, Δέσποινα, «Ο Άρης Τερζόπουλος για το θάνατο του lifestyle», *Lifo*, 19/6/2008, <http://www.lifo.gr/mag/features/707> (11/4/2014)

Τσούμας, Θανάσης και Χουμεριανός, Μανώλης, «Η ίδρυση του ΠΣΑΠ και τα πρώτα χρόνια της δράσης του (1975-1979), στο Γιάννης Ζαϊμάκης και Νίκος Κοταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*, Αθήνα, Πλέθρον, 2013, 341-363.

U

Up the irons web radio, <http://uptheirons-radio.blogspot.com.es/2009/03/iron-maiden-live-in-athens-1988.html> (30/10/2012)

Φ

Φραγκιαδάκης, Νίκος, «Μπουζούκια: Η βαριά βιομηχανία της διασκέδασης σε παρακμή», <http://drastiriotitesamusement.blogspot.com.es/>

Φραγκιάδης, Αλέξης, *Ελληνική οικονομία, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2007.

X

Χάγια, Νίκη, «Pop: Το bar των 32 τ.μ. που έγραψε μια τεράστια ιστορία στην αθηναϊκή νύχτα», <http://www.cosmo.gr/Lifestyle/exodos/opinion-eksodos/pop-to-bar-twn-32-t-m-roy-egrapse-mia-terastia-istoria-sthn-athhnaikh-nuxta.1973878.html> (10/9/2012).

Χάιντεράιχ, Ελίζαμπεθ κ.α., *Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, Αθήνα, Κριτική, 2007.

Χαμόδρακας, Στέλιος, «Acrobace» <http://www.acrobace.org/clubs1.html>.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Χρηστάκης, Λεωνίδα, *Γυρίζει, γυρίζει φριχτά: η ιστορία της Ομόνοιας*, Αθήνα, Ανάδρασις, 1998

Χρηστάκης, Νικόλας, *Μοτοσικλέτα. Ριψοκινδίνευση και ιερό*, Αθήνα, Futura, 2003.

Χριστακοπούλου, Κατερίνα, «Λίφτινγκ και τέρατα», 22/1/2008, <http://www.womenonly.gr/loipon/kosmikaarticle.asp?catid=13944&subid=2&pubid=730447> (19/3/2011).

Χρονάς, Γιώργος, *Τελετές μοτοσικλέτας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1981.

Χτενέλη, Κατερίνα «Αλέκος Αμφιλόχιος: Εκκλησία και πολιτεία πριμοδοτούν την υποκρισία της κοινωνίας», *Ελεύθερος Τύπος*, 23/6/2007, <http://www.politikokafeneio.com/Forum/viewtopic.php?p=84252&sid=e91c1ab9da0128f7749f0b1d7bd1eebf>

Ψ

Ψυχογιός, Δημήτρης Κ., *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο δίκτυο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2004, 570-576

V

Vice Human, <http://hellenicmetal.blogspot.com.es/2009/02/vice-human.html>

2) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία μεταφρασμένη στα ελληνικά¹¹

C

Close, David, *Ελλάδα, 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, Μετ: Γιώργος Μερτίκας, Θεσσαλονίκη, Θύραθεν, 2006.

Cowan, Jane, *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, Μετ: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1988.

F

Featherstone, Kevin, «Ο 'εκσυγχρονισμός' και οι διαρθρωτικοί περιορισμοί της ελληνικής πολιτικής» στο: Kevin Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Μετ: Γιώργος Νιάρχος, Αθήνα, Εκδόσεις Οκτώ, 2007, 15-44.

M

Mudde, Cas, *ΣΥΡΙΖΑ. Η διάμευση της λαϊκιστικής υπόσχεσης*, μετ: Ελένη Κοτσουφού, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2015.

P

Palmer, D. Brian, *Κουλτούρες της νύχτας. Νυχτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από το μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, μετ: Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

V

Vigarello, Georges, *Η ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, μετ: Λία Βουτσοπούλου Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007.

Y

Yalom, Marilyn, *Η ιστορία του γυναικείου στήθους*, Μετ: Εύη Κλαδούχου, Αθήνα, Άγρα, 2006.

M

Μπούκτσιν, Μαρέϊ, *Η οικολογία και η επαναστατική σκέψη*, μετ: Νίκος Αλεξίου, Αθήνα, *Ελεύθερος Τύπος*, 1977.

Σ

Σάμουελ, Πιέρ, *Οικολογικό μανιφέστο, Τι είναι και τι θέλει η οικολογία*, Αθήνα, μετ: Δημήτρης Βεργίδης, Ανδρομέδα, 1979.

¹¹ Ακολουθώ τη γραφή του ονοματεπώνυμου του συγγραφέα όπως παρατίθεται.

3) Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

A

Aalbers, Manuel B., 'Big Sister is Watching you! Gender Interaction and the Unwritten Rules of the Amsterdam red-light district', *Journal of Sex Research*, 42/1 (2005) 54-62.

Abbate, Janet, *Inventing the Internet*, Κέμπριτζ (MA), The Massachusetts Institute of Technology Press, 1999.

Accornero, Guya, *The Revolution Before The Revolution. Late Authoritarianism and Student Protest in Portugal*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books 2016.

Ackerman, L. Sara, 'Plastic Paradise: Transforming Bodies and Selves in Costa Rica's Cosmetic Surgery and Tattooing Industry', *Medical Anthropology: Cross-cultural Studies in Health and Illness*, 29/4 (2010), 403-423.

Adorno, Theodor W. και Rabinbach, Anson G., 'Culture Industry Reconsidered', *New German Critique*, 6 (1975), 12-19. 1^η έκδοση 1967.

Agar, Jon, 'Introduction: History of Computing: Approaches, New Directions and the Possibility of Informatic History', *History and Technology*, 15/1-2 (1998), 1-5.

Agh, Attila, *The Politics of Central Europe*, Λονδίνο, Sage, 1998.

Agnew, Jean Cristophe, 'Coming Up for Air: Consumer Culture in Historical Perspective' στο John Brewer και Roy Porter (επιμ.), *Consumption and the World of Goods*, Λονδίνο, Routledge, 1993, 19-39.

Agre, Philip 'Life After Cyberspace', *EAAST Review*, 18, 2/3 (1999), 3-5.

Aguilar Rodriguez, Sandra, 'Cooking Modernity: Nutrition Policies, Class and Gender in 1940s and 1950s Mexico City', *The Americas*, 64/2 (2007), 177-205.

Ahmed, Sara και Stacey, Jackie, 'Testimonial Cultures: An Introduction', *Cultural Values*, 5/1 (2001), 1-6.

Aitchison, Cara, 'New Cultural Geographies: the Spatiality of Leisure, Gender and Sexuality', *Leisure Studies*, 18/1 (1999), 19-39.

Alexandri, Georgia, 'Reading Between the Lines; Gentrification Tendencies and Issues of Urban Fear in the Midst of Athens Crisis', *Urban Studies*, 52/9 (2015), 1631-1646.

Allen, Judith κ.α., *Housing and Welfare in Southern Europe*, Οξφόρδη, Blackwell.

Almilla Boyd, Nan, *Wide-Open Town. A History of Queer San Francisco to 1965*, Μπέρκλεϊ, The University of California Press, 2007.

Amar, Paul, 'Middle East Masculinity Studies: Discourses of 'Men in Crisis' Industries of Gender in Revolution', *Journal of Middle East Women's Studies*, 7/3 (2011), 36-70.

Amesberger, Helga, 'Doing Gender Within Oral History' στο Marta Kurkowska-Buzdan και Krzysztof Zamorski (επιμ.), *Oral History. The Challenges of Dialogue*, Άμστερνταμ, John Benjamins Publishing Company, 2009, 63-75.

Amin Camron, Michael, 'Importing Bbeauty Culture' into Iran in the 1920s and 1930s: Mass Marketing Individualism in an Age of Anti-imperialist Sacrifice', *Comparative Studies of South Africa, Asia and the Middle East*, 24/1 (2004), 79-95.

Amir-Ebrahimi, Masserat, 'Transgression in Narration: the Lives of Iranian Women in Cyberspace', *Journal of Middle East Women's Studies*, 4/3 (2008), 89-115.

Amir, Sulfikar, 'Challenging Nuclear: Antinuclear Movements in Post-authoritarian Indonesia', *East Asian Science, Technology and Society*, 3/2-3 (2009), 343-366.

Amy-Chinn, Dee, 'Sex Offence: The Cultural Politics of Perfume', *Women. A Cultural Review*, 12/2 (2001), 164-175.

Anderson, Jeffrey C. 'Europeanization in Context: Concept and Theory' στο Kenneth Dyson και Klaus H. Goetz (eds), *Germany, Europe and the Politics of Constraint*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, 37-53.

Andersson, Torbjörn, 'Swedish Football Hooliganism, 1900-1939', *Soccer and Society*, 2/1 (2001), 1-18

Ang, Ien, *LivingRoomWars. Rethinking Media Audiences for a Postmodern World*, Λονδίνο, Routledge, 1996.

Appadurai, Arjun, 'Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy', *Public Culture*, 2/2 (1990), 1-24.

Armstrong, L. Myrna, κ.α., 'Older Women and Cosmetic Tattooing Experiences', *Journal of Women and Aging*, 21/3 (2009), 186-197.

Arnberg, Klara, 'Under the Counter, Under the Radar? The Business and Regulation of the Pornographic Press in Sweden, 1950-1971', *Enterprise and Society*, 13/2 (2012), 350-377

Arnold, Rebecca, 'Looking American: Louisa Dahl-Wolfe's Fashion Photographs of the 1930s and the 1940s', *Fashion Theory*, 6/1 (2002), 45-60.

Arvidsson, Adam, 'Between Fascism and the American Dream: Advertising in Interwar Italy', *Social Science History*, 25/2 (2001), 174-175.

----- 'From Counterculture to Consumer Culture: Vespa and the Italian Youth Market, 1958-1978', *Journal of Consumer Culture*, 1/1 (2001), 47-71.

Askew, Kelly και Wilk, Richard E. (επιμ.), *The Anthropology of Media. A Reader*, Μάντλεν, Blackwell, 2002.

Ashby, Justine, 'Postfeminism in the British Frame', *Cinema Journal*, 44/2 (2005), 127-132

Aspray, William, 'The History of Computing Within the History of Technology' *History and Technology: An International Journal*, 11/1 (1994), 113-125.

Ashley Caplan, Brett, *Landscapes of Holocaust Postmemory*, Λονδίνο, Routledge, 2011

Atkinson, Rowland και Bridge, Gary 'Introduction' στο Rowland Atkinson και Gary Bridge (επιμ.), *Gentrification in a Global Context. The New Urban Colonialism*, Λονδίνο, Routledge, 2005, 1-17

Atwood, Feona (επιμ.), *Mainstreaming Sex. The Sexualization of Western Culture*, Λονδίνο, AB Tauris, 2009.

Avdela, Efi, 'Corrupting and Uncontrollable Activities'. Moral Panic About Youth in Post-civil-war Greece', *Journal of Contemporary History*, 43/1 (2008), 25-44

Avelin, Liisa, 'Oral History and E-research. Collecting Memories of the 1960s and 1970s Youth Culture' στο Marta Kurkowska-Buzdan και Krzysztof Zamorski (επιμ.), *Oral History. The Challenges of Dialogue*, Άμστερνταμ, John Benjamins Publishing Company, 35-45.

B

Baer, Alejandro, 'Consuming History and Memory Through Mass Media Products', *European Journal of Cultural Studies*, 4/4 (2001), 491-501.

Bailey, Cathryn, B., 'We Are What we Eat: Feminist Vegetarianism and the Reproduction of Racial identity', *Hypatia*, 22/2 (2007), 39-59.

Bailkin, Jordanna, 'Making Faces: Tattooed Women and Colonial Regimes', *History Workshop Journal*, 59/1 (2005), 33-56.

Bakalaki, Alexandra, 'Locked into Security, Keyed into Modernity: the Situation of Burglaries as Course of Risk in Greece', *Ethnos: Journal of Anthropology*, 68/2 (2003), 209-229.

Balderstone, Laura, 'Semi-detached Britain? Reviewing Suburban Engagement in Twentieth Century Society', *Urban History*, 41/1 (2014), 141-160.

Bale, John, 'Running: Running as Working' στο Tim Cresswell και Peter Merriman (επιμ.), *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, Σάρεϊ, Ashgate, 2011, 35-49.

Balogun, Oluwakemi M., 'Cultural and Cosmopolitan: Idealized Femininity and Embodied Nationalism in Nigerian Beauty Pageants', *Gender and Society*, 26/3 (2012), 357-381.

Balsamo, Ann, *Technologies of the Gendered body: Reading Cyborg Women*, Ντάραμ και Λονδίνο, Duke University Press, 1996

Banet Wieser, Sarah, *The Most Beautiful Girl in The World: Beauty Pageants and National Identity*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1999.

Bampilis, Tryfon, *Greek Whisky. The Localization of a Global Commodity*, Οξφόρδη, Berghahn, 2013.

- Barber, Karin, 'Popular Arts in Africa', *African Studies*, 30/3 (1987), 1-78.
- Barnard, Jessie, 'The Good-provider Role. Its Rise and Fall', *American Psychologist*, 36/1 (1981), 1-12.
- Bartamanski, Dominik and Woodward, Ian, *The Analogue Record in the Digital Age*, Λονδίνο, Bloomsbury Academic, 2015.
- Basile, Salvatore *Cool. How Air-conditioning Changed Everything*, Νέα Υόρκη, Fordham University Press, 2004
- Batiz Lazo, Bernardo, 'Emergence and Evolution of ATM Networks in the UK, 1967-2000', *Business History*, 51/1 (2009), 1-27.
- 'How the Future Shaped the Past: The Case of the Cashless Society', *Enterprise and Society*, 15/1 (2014), 103-131
- και Reid, Robert. J.K., 'The Development of Cash-Dispensing Technology in the UK', *IEEE Annals of the History of Computing*, 33/3 (2011), 32-45.
- και Maixe-Altes, Carles, "Managing Technological Change by committee: Adoption of Computers in Spanish and British Savings Banks (Circa 1960-1988)", *Revista de Historia Industrial*, 47 (2011), 117-150.
- Baumel-Schwartz, Judy Tydor, 'Frum surfing: Orthodox Jewish Women's Internet Forums as a Historical and Cultural Phenomenon', *Journal of Jewish Identities*, 2/1 (2009), 1-30.
- Baverstock, Keith και Dillwyn, Williams, 'The Chernobyl Accident 20 Years on: An Assessment of the Health Consequences and the International Research', *Environmental Health Perspectives*, 114/9 (2006), 1312-1317.
- Bayer, Ronald, 'AIDS and the Gay Community: Between the Specter and the Promise of Medicine', *Social Research*, 52/3 (1985), 581-606.
- Beattie, Ronald H. 'Problems of Criminal Statistics in the United States', *Journal of Criminal Law and Criminology*, 46/2 (1955), 178-186.
- Beck, Ulrich, *Risk Society. Towards a New Modernity*, Λονδίνο, Sage, 1992.
- Bee, Michelle S., 'Interrogating Girl Power: Girlhood, Popular Media and Postfeminism', *Visual Arts Research*, 37/2 (2011), 28-40.
- Belberoch Bella και Belberoch, Roger, *Tchernobyl, une catastrophe. Quelques éléments pour un bilan*, Παρίσι, Alia, 1993.
- Bell, Eric και Gray Ann (επιμ.), *Televising History. Mediating the Past in Postwar Europe*, Χάουοντιμλς, Palgrave Macmillan, 2010.
- Bell, David και Johanne Hollows, (επιμ.), *Historicizing Lifestyle. Meditating Taste, Consumption and Identity From 1900s to 1970s*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2006.
- , 'Making Sense of Ordinary Lifestyles' στο David Bell και Johanne Hollows (επιμ.), *Lifestyles: Popular Media, Consumption and Taste*, Μπερκσάιρ, Open University Press, 2005, 1-18.
- Beller, Jonathan L., *The Cinematic Mode of Production. Attention Economy and The Society of the Spectacle*, Λίμπανον, Dartmouth College Press, 2006
- Bennett, Andy, 'Subcultures or Neotribes? Rethinking the Relationship Between Youth, Style and Musical taste', *Sociology*, 33/3 (1999), 599-617.
- Benwell, Bethan, 'Male Gossip and Language Play in the Letters Pages of Men's Lifestyle Magazines', *Journal of Popular Culture*, 34/4 (2001), 19-33.
- Berendt, Ivan, *Europe Since 1980*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2010.
- Beriatos, Elias and Gospodini, Aspa, 'Glocalising' Urban Landscapes: Athens and the 2004 Olympics', *Cities*, 21/3 (2004), 187-202.
- Bernold, Monika και Ellmeier, Andrea, 'Addressing the Public: Television, Consumption and the Family in Austria in the 1950s and 1960s', στο Mica Nava κ.α (επιμ.), *Buy This Book. Studies in Advertising and Consumption*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 191-203.

Berridge, Virginia, 'History and Horizon Scanning. What Does the Future Hold for Drugs, Alcohol and Tobacco?', Keynote Presentation, κεντρική ομιλία στο συνέδριο 'Under Control? Alcohol and Drug Regulation, Past and Present', London School of Hygienic and Tropical Medicine, 21-23 Ιουνίου 2013.

-----, 'Introduction: AIDS and Contemporary History' στο Virginia Berridge και Philip Strong (επιμ.), *AIDS and Contemporary History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, 1-14.

Betts R. Lucy, *Cyberbullying. Approaches, Consequences and Interventions*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2016.

Bjurström, Erling, 'The Struggle for Ethnicity. Swedish Youth Styles and the Construction of Ethnic Identities', *Young. Nordic Journal of Youth Research*, 5/3 (1997), 49-52.

Bichbinder, David, 'Object or Ground? The Male Body as Fashion Accessory', *Canadian Review of American Studies*, 34/3 (2004), 221-231.

Bird, Sharon R., 'Welcome to The Men's Club. Homosociality and the Maintenance of Hegemonic Masculinity', *Gender and Society*, 10/2 (1996), 120-132.

Bisht, Pawas, 'The Politics of Cosmopolitan Memory', *Media, Culture, Society*, 35/1 (2013), 13-20.

Black, Emily, κ.α., 'Factors Contributing to the Summer 2003 European Heatwave', *Weather*, 59/8 (2004), 217-223.

Blum, Virginia, 'Becoming the Other woman. The Psychic Drama of Cosmetic Surgery', *Frontiers. A Journal of Women Studies*, 26/2 (2005), 104-131.

Bodroghkozy, Aniko, 'Reel Revolutionaries: An Examination of Hollywood's Cycle of 1960s Youth Rebellion Films', *Cinema Journal*, 41/3 (2002), 38-58.

Bonali, Giulia, 'Leafing Through the 1980s in Portuguese Fashion Magazines', στο Kostis Kornetis κ.α. (επιμ.), *Consumption and Gender in Southern Europe Since the Long 1960s*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2016, 209-225.

Bordo, Susan, 'Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture', στο ίδιο, στο Irene Diamond και Lee Quinby, *Feminism & Foucault. Reflections on Resistance*, Βοστώνη: Northeastern University Press, 1988, 87-118.

-----, 'The Body and the Reproduction of Femeninity. A Feminist Appropriation of Foucault' στο Alison M. Jaggar, Susan R. Bordo (επιμ.), *Gender, Body, Knowledge. Feminist Reconstructions of Being and Knowing*, Νιου Μπρανσγουικ, Rutgers University Press, 1989, 13-33.

Boukas, Nikolaos κ.α., 'Towards Reviving Post-Olympic Athens as a Cultural Destination', *Current Issues in Tourism*, 15/1-2 (2012), 89-105.

Bourgeois, Philippe *In Search of Respect. Selling crack in El Barrio*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1995,

Bourgouin, France, 'On Being Cosmopolitan: Lifestyle and Identity of African Finance Professionals in Johannesburg', *Ethnos. Journal of Anthropology*, 77/1 (2012), 50-71.

Boydell, Christine 'Fashioning identities: Gender, Class and the self', *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), 137-146.

Boym, Svetlana, 'Nostalgia and its Discontents', *The Hedgehog Review*, 9/2 (2007), 7-18.

Bracke, Maud Anne, 'From Politics to Nostalgia: The Transformation of War Memories in France During the 1960s – 1970s', *European History Quarterly*, 41/1 (2011), 5-24.

Braidotti, Rosi, *Nomadic subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1994.

Braunberger, Christine, 'Revolt Bodies: the Monster Beauty of Tattooed Women', *NWSA Journal*, 12/2 (2000), 1-23.

Brendan Cassidy, Scott, 'The Videogame as Narrative', *Quarterly Review of Film and Video*, 28/4 (2011), 292-306.

Brimblecombe, Peter, *The Big Smoke. A History of Air Pollution in London Since Medieval Times*, Λονδίνο, Routledge 2011 [1987].

Broderick, Mick και Traverso, Antonio (επιμ.), *Interrogating Trauma. Collective Suffering in Global Arts and Media*, Λονδίνο, Routledge, 2011

Brooker, Will και Jermyn, Deborah, 'Moral Panic and Censorship. The Vulnerable Audience' στο Will Brooker, Deborah Jermyn (επιμ.), *The Audience Studies Reader*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 51-54.

Brooks, Ann, *Postfeminisms. Feminism, Cultural Theory and Cultural norms*, Λονδίνο, Routledge, 1997.

Brown, Timothy, 'From England With Hate: Skinheads and 'Nazi Rock in Great Britain and Germany', στο Timothy Brown και Lorena Anton (επιμ.), *Between the Avant Garde and the Everyday. Subversive Politics in Europe from 1957 to the Present*, Νέα Υόρκη, Berghahn, 2011, 111-131.

Bryant, Clifton D. και Palmer, Eddie, 'Massage Parlors and 'Hand Whores'. Some Sociological Observations', *Journal of Sex Research*, 11/3 (1975), 227-241.

Buchanan, G. Bruce, 'A (Very) Brief History of Artificial Intelligence', *AI Magazine*, 25 (2005), 53-60, <http://aitopics.net/assets/PDF/AIMag26-04-016.pdf> (1/9/2012).

Buckhurst, David, 'Social Memory in Social Thought' στο Harry Daniels (επιμ.), *An Introduction to Vygotsky*, Λονδίνο, Routledge, 2005.

Bull, Michael, *Sounding Out the City: Personal Stereos and the Management of Everyday Life*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2000.

Burgess, Jacquelin, 'But is it Worth Taking the Risk?' How Women Negotiate Access to Urban Woodland: A Case Study', στο Rosa Ainley (επιμ.), *New Frontiers of Space, Bodies and Gender*, Λονδίνο, Routledge, 1998, 115-128.

Burke, Andrew 'Do you Smell Fumes? Health, Hygiene and Suburban Life', *ESC: English Studies in Canada*, 32/4 (2006), 147-148.

Burke, Peter 'Introduction' στο Peter Burke, Roy Porter (επιμ.), *The Social History of Language*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1987, 1-20

Burnham, John C., *Bad Habits. Drinking, Smoking, Taking Drugs, Gambling, Sexual Misbehavior and Swearing in American history*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 1994

Butchbinder, David, 'Object or Ground? The Male Body as Fashion Accessory', *Canadian Review of American Studies*, 34/3 (2004), 221-231.

Butcher, Melissa, 'Cultures of Commuting: The Mobile Negotiation of Space and Subjectivity on Delhi's Metro', *Mobilities*, 6/2 (2011), 237-254.

C

Calhoun, Craig, 'The Class Consequence of Frequent Travelers: Toward a Critique of Actually Existing Cosmopolitanism', *The South Atlantic Quarterly*, 101/4 (2002), 869-897.

Cambell, Iain, 'From Achilles to Alexander: the Classical World and the World of Metal', στο Gerd Bayer (επιμ.), *Heavy Metal Music in Britain*, Φάρναμ, Ashgate, 2009, 111-124.

Campos, Isaac, 'Degeneration and the Origins of Mexico's war on Drugs', *Mexican Studies*, 26/2 (2010), 379-408.

Cannadine, David (επιμ.), *History and the Media*, Χάουντμυλς, Palgrave, 2004.

Canning, Kathleen 'The Body as Method? Reflections on the Place of the Body in Gender History', *Gender and History*, 11/3 (1999), 499-513.

Carmona, Alvaro Soto και Mateos Lopez, Abdon, (επιμ.), *Historia de la época socialista: España: 1982-1996*, Μαδρίτη, Silex, 2014.

Cascais, Fernando, 'Diferentes como só nos. O associativismo GLBT português em três andamentos', *Revista Critica de Ciências Sociais*, 76 (2006), 109-126.

Casey, Emma και Martens, Lydia (επιμ.), *Gender and Consumption. Domestic Cultures and the Commercialization of Everyday life*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2007.

Castillo, Graig, 'Domesticating the Cold War: Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany', *Journal of Contemporary History*, 40/2 (2005), 261-288

Cattaneo, Claudio και Tudela, Enrique, '¡El carrer es nostre! The Autonomous Movement in Barcelona, 1980-2012', στο Van Der Steen κ.α. (επιμ.), *The City is Ours. Squatting and*

- Autonomous Movements in Europe From the 1970s to The Present*, Όκλαντ, PM Press, 2014, 95-130.
- Chadjikyriacou, Achilleas, *Masculinity and Gender in Greek Cinema*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2010
- Chaney, David, *The Cultural Turn. Scene-setting Essays on Contemporary Cultural History*, Routledge, Όξοβ, 1994.
- Chao, Emily, 'Women at Work. Dangerous Traffic', *Modern China*, 29/1 (2003), 71-107.
- Chapman, Adam, *How Videogames Represent the Past and Offer Access to Historical Practice*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2016.
- Chapman, Robert, 'The 1960s Pirates: A Comparative Analysis of Radio London and Radio Caroline', *Popular Music*, 2 (1980), 165-178.
- Charalambis, Dimitris κ.α. (επιμ.), *Recent Social Trends in Greece, 1960-2000*, Κεμπέκ, McGill-Queen's University Press, 2004.
- Chatterton, Paul and Hollands, Robert, 'Theorising Urban Nightscapes: Producing, Regulating and Consuming Youthful Nightlife Cityscapes', *Urban Studies*, 39/1 (2002), 95-116.
- Chen, Yong, 'Food As World History: Broadening the Horizon and Reach of Historical Research', *Journal of World History*, 21/2 (2010), 297-304.
- Chirot, Danielle, 'What Happened in Eastern Europe in 1989' στο: Vladimir Tismaneanu (επιμ.), *The Revolutions of 1989*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1999, 19-50
- Choon Sim, Cecilia και Hensman, Rohini, 'Science and Technology: Friends or Enemies of Women?', *Journal of Gender Studies*, 3/3 (1994), 277-287.
- Clarke, John κ.α. 'Subcultures, cultures and class' στο Stuart Hall και Tony Jefferson (επιμ.), *Resistance Through Rituals. Youth Subcultures in Post-war Britain*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 9-79.
- Clogg Richard (επιμ.), *Greece 1981-1989. The Populist Decade*, Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1993.
- Cohen, Avner, 'Before the Beginning: The Early History of Israel's Nuclear Project', *Israel Studies*, 3/1 (1998), 112-139.
- Kohen, Daniel J. και Rosenzweig, Roy, *Digital History. A Guide to Gathering, Preserving and Presenting the Past on the Web*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2006
- Cohen, Lizabeth, 'From Town Center to Shopping Center: the Reconfiguration of Community Marketplaces in Postwar America', *The American Historical Review*, 101/4 (1996), 1050-1081.
- , *The Consumers Republic. The Politics of Mass Consumption in Postwar America*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 2004.
- Cohen, Peter F., 'All They Needed': AIDS, Consumption and the Politics of Class', *Journal of the History of Sexuality*, 8/1 (1997), 86-115.
- Cohen, Sara *Rock Culture in Liverpool: Popular Music in the Making*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1991.
- Cohoon, McGrath J. και Aspray, William, *Women and Information Technology. Research on Underrepresentation*, Κέμπριτζ (MA), The Massachusetts Institute of Technology Press, 2006.
- Coleman, Sarah και Witheford, Nick Dyer, 'Playing on the Digital Commons: Collectivities, Capital and Constestation in Videogame Culture', *Media, Culture, Society*, 29/6 (2007), 934-953.
- Comiskey, Carolyn, 'Cosmetic Surgery in Paris in 1926: The Case of the Amputated Leg', *Journal of Women's History*, 16/3 (2004), 30-54.
- Conboy, Martin, 'Celebrity Journalism - An Oxymoron? Forms and Functions of a Genre', *Journalism*, 15/2 (2014), 171-185.
- Conrad, Sebastian, 'Entangled Memories: Versions of the past in Germany and Japan, 1945-2001', *Journal of Contemporary History*, 38/1 (2003), 85-99.
- Consalvo, Mia, 'Convergence and Globalization in the Japanese Videogame industry', *Cinema Journal*, 48/3 (2009), 135-141.

Conde Dias, Ana Rita κ.α. 'From 'Chastity as a Gift' to 'Doing It As a Sign of Love': A Longitudinal Analysis of the Discourses on Female Sexuality in Popular Magazines in Portugal', *SAGE Open*, 2 (2012), 1-13.

Contreras, Leonel και Tkach, Nora, *Buenos Aires y el transporte*, Μπούενος Άιρες, Ministerio de la cultura y Gobierno de la Ciudad de Buenos Aires, 2007.

Cook, Hera, 'The English Sexual Revolution: Technology and Social Change', *History Workshop Journal*, 59/1 (2005), 109-128.

Cooper, James κ.α., *Taxi! Urban Economies and the Social and Transport Impacts of the Taxicab*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2010

Corradi, Consuelo, 'Text, Context and Individual Meaning: Rethinking Life Stories in a Hermeneutic Framework', *Discourse Society*, 2 (1991), 105-118.

Correll, Barbara, 'Notes on The Primary Text: Woman's Body and the Representation in Pumping Iron II: the Woman and 'Breast Giver'', *Genre*, 22 (1989), 287-308.

Corsin Jimenez, Alberto, 'On Space as a Capacity', *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9/1 (2003), 137-153.

Cowan, Jane K., *Dance and the Body Politic in Northern Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1990

Crang, Mike και Travlou, Penny S.. 'The City and Topologies of Memory', *Environment and Planning D: Society and Space*, 19/2 (2001), 161-177.

Crew, David, F. (επιμ.), *Consuming Germany in the Cold War*, Οξφόρδη, Berg, 2003.

Critcher, Chas, *Moral Panics and the Media*, Μπάκινγχαμ, Open University Press, 2003.

Croll, Elizabeth J., 'Gendered Moments and Inscripted Memories. Girlhood in Twentieth-century Chinese Autobiography' στο Selma Leydesdorff, κ.α. (επιμ.), *Gender and Memory*, Νιου Μπράνσγουικ, Transaction Publishers, 2007, 117-132.

Cubitt, Sean, 'Innocence and Manipulation. Censorship, Consumption and Freedom in 1980s Britain' στο Alan Tomlinson (επιμ.), *Consumption, Identity and Style*, Λονδίνο, Routledge, 1990, 102-118

Currie, Dawn κ.α., 'Girl Power'. *Girls Reinventing Girlhood*, Peter Lang, Νέα Υόρκη, 2009.

D

Darden, Donna K. και Worden, Steve K., 'Using Cosmetics: The Social Construction of a Consumer Object', *Sociological Spectrum: Mid-South Sociological Association*, 14/3 (1994), 273-292.

Darling-Wolf, Fabienne, 'Women and New Men: Negotiating Masculinity in the Japanese Media', *The Communication Review*, 7/3 (2010), 285-303.

Davis, Kathy, 'Revisiting Feminist Debates on Cosmetic Surgery: Some Reflections on Suffering, Agency and Embodied Difference' στο Cressida J. Heyes και Meredith Jones (επιμ.) *Cosmetic Surgery. A Feminist Primer*, Σάρει, Ashgate, 2009, 35-48.

Dawson, Max, 'Home Video and the TV Problem: Cultural Critics and Technological Change', *Technology and Culture*, 48/3 (2007), 524-549.

Day, John Robert και Reed John, *The Story of London's Underground*, Λονδίνο, Capital Transport, 2010.

De Cauter, Lieven, 'Rebellious prologues: Notes on subversion / Theses on activism' στο Lieven De Cauter, κ.α. (επιμ.), *Art and Activism in the Age of Globalization*, Ρότερνταμ, NAI Publishers, 2011, 8-19.

De Groot, Jerome, *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, Λονδίνο, Routledge, 2009.

Dematte, Jane E., κ.α., 'Near-Fatal Heat Stroke During the 1995 Heat Wave in Chicago', *Annals of Internal Medicine*, 129/3 (1998), 173-181.

Dendrinou, Panayis, *Contemporary Greek Male Homosexualities: Greek Gay Men's Experiences of the Family, the Military and the LGBT Movement*, Διδακτορική διατριβή, Γλασκώβη, Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, 2008.

De Grazia, Victoria, 'Changing Consumption Regimes in Europe, 1930-1970. Comparative Perspectives on the Distribution Problem' στο Susan Strasser κ.α. (επιμ.), *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1998, 59-84.

Den Dulk, Laura, 'Changing Norms of Masculinity and Femininity: Development in Gender Relations and Family Structures in Europe' στο Klauss Larres (επιμ.), *A Companion to Europe Since 1945*, Μάντλεν, Blackwell, 2009, 450-471.

Demertzis, Nikos 'Greece: Greens at the Periphery' στο Dick Richardson και Chris Rootes (επιμ.), *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1995, 197-207.

De Riqueur, Borja, 'La crisis de la dictadura' στο Julián Casanova (επιμ.), *40 años con Franco*, Βαρκελώνη, Critica, 2015, 115-147.

De Wolf, Phillipe, 'Male Feminism: Men's Participation in Women's Emancipation Movements and Debates. Case Studies From Belgium and France (1967-1984)', *European Review of History*, 22/1 (2015), 77-100.

Dimitras, Panayote Elias, 'Changes in Public Attitudes' στο Kevin Featherstone και Dimitrios K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece*, Λονδίνο, 1987, 64-84.

DiMaggio, Paul, κ.α., 'Social Implications of the Internet', *Annual Review of Sociology*, 27 (2001), 307-336.

Donatelli, Cindy, 'Driving in the Suburbs: Minivan, Gender and Family Values', *Material History Review*, 54 (2001), 84-95.

Dovey, John και Kennedy, Helen W., *Game Cultures. Computer Games as New Media*, Μείντενχεντ, Open University Press, 2006.

Downes, Kieran, 'Innovation, Aesthetics and the Re-making of Compact Disc Playback', *Technology and Culture*, 15/2, (2010), 305-331

Drewett, Michael, 'Music in the Struggle to End Apartheid: South Africa' στο Martin Cloonan και Reebee Garofalo (επιμ.), *Policing Pop*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 153-165.

Drissens, Olivier, 'The Celebritization of Society and Culture: Understanding the Structural Dynamics of Celebrity Culture', *International Journal of Cultural Studies*, 16/6 (2012), 641-657.

Du Gay, Paul, κ.α., *Doing Cultural Studies. The Story of the Sony Walkman*, Λονδίνο, Sage, 1997.

Duke, Vic και Crolley, Liz, 'Futbol, Politicians and the People: Populism and Politics in Argentina', *International Journal of the History of Sport*, 18/3 (2001), 93-116.

Dunning, Eric κ.α., 'Football Hooliganism in Britain Before the First World War', *International Review for the Sociology of Sport*, 19/3-4 (1984), 215-240.

Dyson, Michael Eric, 'Be Like Mike? Michael Jordan and the Pedagogy of Desire', στο Henry Giroux και Peter McLaren (επιμ.), *Between Borders. Pedagogy and the Politics of Cultural Studies*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1994, 119-127.

E

Earl, Benjamin, 'Metal Goes 'Pop': The Explosion of Heavy Metal into the Mainstream' στο Gerd Bayer (επιμ.), *Heavy Metal Music in Britain*, Φάρναμ, Ashgate, 2009, 33-52

Ede, Lisa 'Audience. An Introduction to Research', *College Composition and Communication*, 35/2 (1984), 140-154.

Edwards, Elise, 'Bodies in Motion: Contemplating Work, Leisure and Late Capitalism in Japanese Fitness Clubs', *Anthropological Quarterly*, 76/1 (2003), 165-176.

- Edwards, Tim, *Men in the Mirror. Men's Fashion, Masculinity and Consumer Society*, Λονδίνο, Cassel, 1997.
- Einsenstein, Zillah, R. 'The Sexual Politics of the New Right: Understanding the 'Crisis of Liberalism' for the 1980s', *Signs*, 7/3 (1982), 567-588.
- Ellinas, Antonis, 'The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece', *South European Society and Politics*, 18/4 (2013), 543-65.
- El Sada, Hoda, 'Imaging the 'New Man' Gender and Nation in Arab Literary Narratives in the Early Twentieth Century', *Journal of Middle East Women's Studies*, 3/2 (2007), 31-55.
- Else, Brenda, 'The Independent Republic of Football: The Politics of Neighborhood Clubs in Santiago Chile', *Journal of Social History*, 42/3 (2009), 605-630.
- Emmanuel, Dimitris, 'Socio-economic Inequalities and Housing in Athens: Impacts of the Monetary Revolution of the 1990s', *The Greek Review of Social Research*, 113A, 121-144.
- Endres, Danielle, 'Environmental Oral History', *Environmental Communication*, 5/4 (2011), 485-498.
- Ethington, Philip J., 'Placing the Past: 'Groundwork' for a Spatial Theory of History', *Rethinking History*, 11/4 (2007), 465-493.
- Euchner, Eva-Maria, κ.α., 'From 'Morality' Policy to 'Normal' Policy: Framing of Drug Consumption and Gambling in Germany and the Netherlands and Their Regulatory Consequences', *Journal of European Public Policy*, 20/3 (2013), 372-389.
- Exertzoglou, Haris, 'The Cultural Uses of Consumption. Negotiating Class, Gender and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th century', *International Journal of Middle-East Studies*, 35/1 (2003), 77-101.
- Ewing, Thomas E., 'A Stalinist Celebrity Teacher: Gender, Professional and Political Identities in Soviet Culture of the 1930s', *Journal of Women's History*, 16/4 (2004), 92-118.

F

- Falconer, Ryan και Kingham, Simon, 'Driving People Crazy: A Geography of Boy Racers in Christchurch, New Zealand', *New Zealand Geography*, 63/3 (2007), 181-191.
- Farley, Helen, 'Demons, Devils and Witches: The Occult in Heavy Metal Music', στο Gerd Bayer (επιμ.), *Heavy Metal Music in Britain*, Φάρναμ, Ashgate 2009, 73-88
- Farrell Brodie, Janet και Redfield, Marc (επιμ.), *High Anxieties. Cultural Studies in Addiction*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 2002.
- Fast, Susan, 'Led Zeppelin and the Construction of Masculinity' στο Ellen Koskoff (επιμ.), *Music Cultures in the United States. An Introduction*, Λονδίνο, Routledge, 2005, 89-97.
- Faubion, James D., *Modern Greek Lessons. A Primer in Historical Constructivism*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1993.
- Faulkner, Wendy, 'Dualisms, Hierarchies and Gender in Engineering', *Social Studies of Science*, 30/5 (2000), 759-792.
- , 'The Technology Question in Feminism: a View From Feminist Technology Studies', *Women's Studies International Forum*, 24/1 (2001), 79-95.
- Featherstone, Kevin, 'In the Name of Europe' στο Kevin Featherstone και Claudio Radalli (επιμ.), *The Politics of Europeanization*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, 3-26.
- Featherstone, Mike κ.α. (επιμ.), *Automobilities*, Sage, Λονδίνο, 2005.
- , 'The Body in Consumer Culture', *Theory, Culture and Society*, 1/2 (1983), 18-33.
- Fernandez Martinez, Paula, *La violencia en los estadios de futbol de Primera División en España*, Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Νομική σχολή, Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, Βαρκελώνη, 2014.
- Feuchtwang, Stephan, 'Mythical Moments in National and Other Family Histories', *History Workshop Journal*, 59/1 (2005), 179-193.
- Figes, Orlando, 'Private Life in Stalin's Russia: Family Narratives, Memory and Oral History', *History Workshop Journal*, 65/1 (2008), 117-135.

- Fiehn, Barbara, 'Stressing Out: Handling Change in a Digital World', *Community and Junior College Libraries*, 16/4 (2010), 255-258.
- Fiori, Uberto και Michael Burgoyne, Michael, 'Rock Music and Politics in Italy', *Popular Music*, 4 (1984), 261-277.
- Forth, Christopher E., 'The Qualities of Fat: Bodies, History and Materiality', *Journal of Material Culture*, 18/2 (2013), 135-154.
- Founda, D. κ.α., 'Analysis of Mean, Maximum and Minimum Temperature in Athens from 1897 to 2001 with Emphasis on the Last Decade: Trends, Warm Events and Cold Events', *Global and Planetary Change*, 44 (2004), 27-38.
- Fox, Daniel M. κ.α. 'The Power of Professionalism: Policies for AIDS in Britain, Sweden and the United States', *Daedalus*, 118/2 (1989), 93-112.
- Frasca, Gonzalo, *Videogames of the Oppressed: Videogames as a Means for Critical Thinking and Debate*, Διακτορική Διατριβή, Georgia Institute of Technology, 2001
- Fraterrigo, Elizabeth, 'The Answer to Suburbia: Playboy's Urban Lifestyle', *Journal of Urban History*, 34/5 (2008), 747 – 774.
- , *Playboy and the Making of Good life in Modern America*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009.
- Freeman, Brian J., 'La Carrera de la Muerte': Death, Driving and Rituals of Modernization in 1950s Mexico', *Studies in Latin American Popular Culture*, 29 (2011), 2-23.
- French-Fuller, Katherine, 'Gendered Invisibility, Respectable Cleanliness: The Impact of the Washing Mashine on Daily Living in Post-1950 Santiago, Chile', *Journal of Women's History*, 18/4 (2006), 79-100.
- Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, Νέα Υόρκη, The Free Press, 1992.

G

- Gaard, Greta, 'Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-placing Species in a Material Feminist Environmentalism', *Feminist Formations*, 33/2 (2011), 26-53.
- Gabbert, Ann R., 'Prostitution and Moral Reform in the Borderlands: El Paso, 1890-1920', *Journal of the History of Sexuality*, 12/4 (2003), 575-604.
- Gagne, Mathew, 'The Participation of Men in Gayromeo.com', *Journal of Middle East Women's Studies*, 8/3 (2012), 113-137.
- Gatens, Moira, *Imaginary Bodies. Ethics, Power and Corporeality*, Λονδίνο, Routledge, 1996.
- Gauntlett, David, *Media, Gender and Identity. An Introduction*, Λονδίνο, Routledge, 2002.
- Genz, Stephanie και Brabon, Benjamin A., *Postfeminism. Cultural Texts and Theories*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 2009, 1-50.
- Geruzzi, Paul, 'From Scientific Instrument to Everyday Appliance: The Emergence of Personal Computers, 1970-1977', *History and Technology: An International Journal*, 13/1 (1996), 1-31.
- Ghaziani, Amin, *The Dividends of Dissent: How Conflict and Culture Work in Lesbian and Gay Marches on Washington*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2008.
- Giami, Alain, 'Une histoire de l' éducation sexuelle en France: une médicalisation progressive de la sexualité (1945-1980)', *Sexologies* 16 (2007), 219-229.
- Giannakopoulos, Georgios, 'Metapolitefsi: From the Transition to Democracy to the Economic Crisis, Athens 14-16 December 2012', *Historiein. A Review of the Past and Other Stories*, 13 (2013), 135-137.
- Giannopoulos, G. A., 'National Policy Towards Cars: Greece', *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal*, 5/1 (1985), 1-18.
- Gilbert, Reid, 'That is Why I Go to the Gym: Sexual Identity and the Body of the Male Performer', *Theatre Journal*, 46/4 (1994), 477-488.

- Gilbert Murdock, Catherine *Domesticating Drink: Women, Men and Alcohol in America, 1870-1940*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 1998.
- Gill, Alisson, 'Limousines for the Feet: The Rhetoric of Sneakers' στο Giorgio Rello, Peter McNeil (επιμ.), *Shoes: A History from Sandals to Sneakers*, Νέα Υόρκη, Berg, 2006, 372-385.
- Gill, Rosalind, 'Power and the Production of Subjects: A Genealogy of the New Man and the New Lad' στο Bethan Benwell (επιμ.), *Masculinity and Men's Lifestyle Magazines*, Οξφόρδη, Blackwell, 2003, 34-56.
- Gillian, Frank, 'Discophobia: Antigay Prejudice and the 1979 Backlash Against Disco', *Journal of the History of Sexuality*, 15/2 (2007), 276-306
- Gillis, John R., 'Memory and Identity: The History of a Relationship' στο John R. Gillis (επιμ.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Πρινστον, Princeton University Press, 1994, 3-24.
- Gilroy, Paul, 'Driving While Black', στο Dan Miller (επιμ.) *Car Cultures*, Οξφόρδη, Berg, 2001, 81-104.
- Gils, Bieke, 'Flying, Flirting and Flexing: Charmion's Trapeze Act, Sexuality and Physical Culture at The Turn of the Twentieth Century', *Journal of Sport History*, 41/2 (2014), 251-268.
- Giordano, Veronica, 'Revolución, sexo y política en Brasil en los años setenta. Un análisis desde las notas sobre comida en la revista *Homem* (Playboy)', *Cordis. Historia e Literatura*, 10/ 2013, 177-207.
- Giulianotti, Richard and Robertson, Ronald, 'The Globalization of Football: a Study in the Glocalization of the 'Serious Life'', *The British Journal of Sociology*, 55/4 (2004), 545-568.
- Gkotsinas, Kostis, 'Drugs and Crime in Inter-war Greece', ανακοίνωση στο συνέδριο 'Under Control? Alcohol and Drug Regulation, Past and Present', London School of Hygienic and Tropical Medicine, 21-23 Ιουνίου 2013.
- Glassman, Irvin και Yetter, Richard A., *Combustion*, Άμστερνταμ, Elsevier, 2000.
- Goebel, Rolf J., 'Queer Berlin: Lifestyles, Performances and Capitalist Consumer Society', *The German Quarterly*, 79/4 (2006), 484-504.
- Goodrich, Gregory, B. κ.α., 'The 2007 Mid-South Summer Drought and Heat Wave in Historical Perspective', *Southeastern Geographer*, 51/3 (2011), 411-421.
- Goodyear, Sarah 'Why the Streets of Copenhagen and Amsterdam Look so Different From Ours', *Atlantic Cities*, 25/4/2012, <http://www.theatlanticcities.com/commute/2012/04/why-streets-copenhagen-and-amsterdam-look-so-different-ours/1849/> (28/12/2013).
- Gornham, Michael S., 'Linguistic Ideologies, Economies and Technologies in the Language Culture of Contemporary Russia' (1987-2008), *Journal of Slavic Linguistics*, 17/1-2 (2009), 163-192.
- Gornick, Marnina, 'Between 'Girl Power' and 'Reviving Ophelia': Constituting the Neoliberal Girl Subject', *NWSA Journal*, 18/2 (2006), 1-23
- Gottschalk, Peter, 'Inequality, Income Growth and Mobility: The Basic Facts', *Journal of Economic Perspectives*, 11/2 (1997), 21-40.
- Gordon, Andrew, 'Consumption, Leisure and the Middle Class in Transwar Japan', *Social Science Japan Journal*, 10/1 (2007), 1-21.
- Gough-Yates, Anna *Understanding Women's Magazines. Publishing, Markets and Readerships*, Λονδίνο, Routledge 2003.
- Greenberg, Miriam, 'Branding Cities. A Social History of the Urban Lifestyle Magazine', *Urban Affairs Review*, 36/2 (2000), 228-263.
- Grele, Ronald, J., 'Movement Without Aim. Methodological and Theoretical Problems in Oral History', στο Robert Perks και Alistair Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο, Routledge, 1998, 38-52.
- Gremillon, Helen, 'In Fitness and in Health: Crafting Bodies in the Treatment of Anorexia Nervosa', *Signs*, 27/2 (2002), 381-414.
- Grogan, Sarah, *Body Image. Understanding Body Dissatisfaction in Men, Women and Children*, East Sussex, Routledge, 2008.

- Gross L. Robert, 'Heavy Metal Music: A New Subculture in American Society', *The Journal of Popular Culture*, 24/1 (1990), 119-130.
- Griffiths, Mark, 'Can Videogames be Good for your Health?' *Journal of Health Psychology*, 9/3 (2004), 339-344.
- Grigg, David, 'The Changing Geography of World Food Consumption in the Second Half of the Twentieth Century', *The Geographical Journal*, 165/1 (1999), 1-11.
- Grossberg, Lawrence, *We Gotta Get Out This Place: Popular Conservation and Postmodern Culture*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1992.
- Grosz, Elizabeth, *Time, Space and Perversion*, Λονδίνο, Routledge, 1995.
- Gülçür, Leyla and Ilkcaracan, Pinar, 'The "Natasha Experience: Migrant Sex Workers From the Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey', *Women's Studies International Forum*, 25/4 (2002), 411-421.
- Gundle, Stephen, *Between Holywood and Moscow. The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943-1991*, Ντάραμ, Duke University Press, 2000.
- Gunn, Simon και Morris, Robert J. (επιμ.), *Identities in Space: Contested Terrains in the Western Cities Since 1850*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2001.
- Gurney, Peter, 'The Battle of the Consumer in Modern Britain', *The Journal of Modern History*, 77/4 (2005), 956-987.
- Guseva, Alya, *Into the Red. The Birth of the Credit Card Market in Postcommunist Russia*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2008.
- Guy, Donna J., 'Stigma, Pleasures and Dutiful Daughters', *Journal of Women's History*, 10/3 (1998), 181-191.

H

- Haddon, Lesslie, 'Explaining ICT Consumption: The Case of the Home Computer', στο Roger Silverstone, Eric Hirsch (επιμ.), *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, Λονδίνο, Routledge, 82-96.
- Hager, Tamar, 'New Miseries in Old Attire: Nuclear Adolescent Novels Published in the United States in the 1980s', *Children's Literature Association Quarterly*, 37/3 (2012), 285-305.
- Haggerty, Kevin D. και Minas, Samatas, 'Surveillance and Democracy: an Unsettled Relationship' στο Kevin D. Haggerty και Minas Samatas (επιμ.), *Surveillance and democracy*, Λονδίνο, Routledge, 2010, 1-15.
- Hajek, Andrea και Lohmeier, Christine (επιμ.), *Memory in a Mediated World. Remembrance and Reconstruction*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2016.
- Hall, Stuart κ.α., *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*, Λονδίνο, McMillan, 1978.
- Halkias, Alexandra, *The Empty Candle of Democracy. Sex, Abortion and Nationalism in Modern Greece*, Ντάραμ (NC), Duke University Press, 2004.
- Hallin, Daniel C. και Papathanassopoulos, Stylianos, 'Political Clientalism and the Media: Southern Europe and South America in Comparative Perspective', *Media, Culture, Society*, 24 (2002), 175-195.
- Hamblin, Vicky L., 'Le clip et the look: Popular music in the 1980s', *The French Review*, 64/5 (1991), 804-816.
- Hamilakis, Yannis και Yalouri, Eleana, 'Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society', *Antiquity*, 70 (1996), 117-129.
- Hamilton, E. Sheilah, *Watching over Hong Kong. Private Policing, 1841-1941*, Χονγκ Κονγκ, Hong Kong University Press, 2008.
- Hammer, Stephanie, 'Lost in Space or Why Academics are Afraid of the Wrong Things Concerning the Internet', *Pacific Coast Philology*, 35/2 (2000), 125-131.
- Harris, Victoria, 'Sex on the Margins: New Directions in the Historiography of Sexuality and Gender', *The Historical Journal*, 54/4 (2010), 1085-1104.

Harrison, Leigh Michael, 'Factory Music. How the Industrial Geography and Working-Class Environment of Post-War Birmingham Fostered the Birth of Heavy Metal', *Journal of Social History*, 44/1 (2010), 145-158.

Hart, Kyo-Patrick R., 'Representing Gay Men on American Television', *The Journal of Men's Studies*, 9/1 (2000), 59-99.

Heilbronner, Oded, 'Resistance Through Rituals': Urban Subcultures of Israeli Youth from the Late 1950s to the 1980s', *Israel Studies*, 16/3 (2011), 28-50.

Heilmann, Ann και Beetham, Margaert (επιμ.), *New Woman Hybridities. Femininity, Feminism and International Consumer Culture, 1880-1930*, Λονδίνο, Routledge, 2004.

Henderson, Stuart, 'They are Both the Same Thing? Transnational Politics and Identity Performance in 1960s Toronto', *Journal for the Study of Radicalism*, 5/2 (2011), 35-63.

Hernandez, Marie Theresa, 'Reconditioning History. Adapting Knowledge From the Past into Realities of the Present', στο Alun Munslow, Robert A. Rosenstone (επιμ.), *Experiments in Rethinking History*, Λονδίνο, Routledge, 2004, 56-76.

Herzberg, David, 'The Pill you Love Can Turn on You: Feminism, Tranquilizers and the Valium panic of the 1970s', *American Quarterly*, 58/1 (2006), 79-103.

Herzog, Dagmar, 'Between Coitus and Commodification: Young West German Women and the Impact of the Pill' στο Axel Schildt και Detlef Siegfried (επιμ.), *Between Marx and Coca-Cola, Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, 2006, 261-286.

-----, 'Pleasure, Sex and Politics Belong Together': Post-Holocaust Memory and the Sexual Revolution in West Germany', *Critical Inquiry*, 24/2 (1998), 393-444.

-----, *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2011.

Heuser, Beatrice, 'Historical Lessons and Discourse on Defence in France and Germany, 1945-1990', *Rethinking History*, 2/2 (1998), 199-237.

-----, *Nuclear Mentalities? Strategies and Beliefs in Britain, France and the FRG*, Χάουοντιλς, MacMillan, 1998

Hjarvard, Stig, *The Mediatization of Culture and Society*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2013.

Hickey, Georgina, 'The Geography of Pornography: Neighborhood Feminism and the Battle Against 'Dirty Bookstores' in Minneapolis', *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 32/1 (2011), 125-151.

Hier, Sean P., 'Thinking Beyond Moral Panic: Risk, Responsibility and the Politics of Moralization', *Theoretical Criminology*, 12/2 (2008), 173-190.

Hill Maher, Kristen, 'Borders and Social Distinction in the Global Suburb', *American Quarterly*, 56/3 (2004), 781-806.

Hilderbrand, Lucas, 'Youtube: Where Cultural Memory and Copyright Converge', *Film Studies*, 61/1 (2007), 48-57.

Hill, Matthew και Gough, Brendan, 'Magazine and Reader Constructions of Metrosexuality and Masculinity: a Membership Categorization Analysis', *Journal of Gender Studies*, 20/1 (2011), 67-86.

Hilton, Matthew, *Consumerism in 20th century Britain. The Search for a Historical Movement*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2003.

Himmelstrand, Ulf, 'A Theoretical and Empirical Approach to Depoliticization and Political Involvement' *Acta Sociologica*, 6, 1-2 (1962), 83-100.

Hirsch, Marianne, 'The Generation of Postmemory' *Poetics Today*, 29/1 (2008), 103-128.

Hirschbein, Laura, D., 'The Age of Anxiety: A history of America's Turbulent Affairs with Tranquilizers', *Journal of Social History*, 43/3 (2010), 1068-1070.

Hirschon, Renee, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Νέα Υόρκη, Berghahn, 1998.

Hoggart, Richard, *The Uses of Literacy. Aspects of Working-Class Life*, Λονδίνο, Penguin, 2009 [1957].

Holmund, Christine Anne, 'Visible Difference and Sex Appeal: the Body, Sex and Sexuality and Race in the Pumping Iron Films', στο Christine Anne Holmund (επιμ.),

Impossible Bodies: Femininity and Masculinity in the Movies, Λονδίνο, Routledge, 2002, 17-29.

Holstein, Josiane κ.α., 'Were Less Disabled Patients the Most Affected by 2003 Heat wave in Nursing Homes in Paris, France?', *Journal of Public Health*, 27/4 (2005), 359-365.

Hong, Sungook, 'Where is the Nuclear Nation Going? Hopes and Fears over Nuclear Energy in South Korea after the Fukushima Disaster', *East Asian Science, Technology and Society*, 5/3 (2011), 409-415.

Hooper, Beverley, 'Women, Consumerism and the State in Post-Mao China', *Asian Studies Review*, 17/3 (1994), 73-83.

Hornsey, Richard, 'The Sexual Geographies of Reading in Post-War London', *Gender, Place and Culture*, 9/4 (2002), 371-384.

Howard, Ella, 'Pink Truck Ads and Second-wave Feminism and Gendered Marketing', *Journal of Women's History*, 22/4 (2010), 137-161.

Howard, Michael S., *Transnationalism and Society. An Introduction*, Τζέφερσον, McFarland & Co., 2011

Hussein, Nashaat, 'The Social Significance of Street Soccer in Greater Cairo: Game Structure and Social Functions', *The Journal of The History of Childhood and Youth*, 4/2 (2011), 309-328

Hyman, Louis, 'Ending Discrimination, Legitimizing Debt: The Political Economy of Race, Gender and Credit Access in the 1960s and the 1970s', *Enterprise and Society*, 12/1 (2011), 200-232.

I

Igo, Sarah E., *The Averaged American. Surveys, Citizens and the Making of a Mass Public*, Κέμπριτζ (MA), Harvard University Press, 2007.

I-Fen Cheng, Cindy, 'Out of Chinatown and into the suburbs: Chinese Americans and the Politics of Cultural Citizenship in Early Cold War America', *American Quarterly*, 58/4 (2006), 1067-1090.

Ihlen, Øyvind 'Defending the Mercedes A-Class: Combining and Changing crisis-Response Strategies', *Journal of Public Relations Research*, 14/3 (2002), 185-206.

Iliffe, John, *The African AIDS Epidemic: A History*, Αθήνα (Οχάιο), Ohio University Press, 2006.

Ingebritsen, Christine, 'Europeanization and Cultural Identity: Two World of Eco-Capitalism', *Scandinavian Studies*, 73/1 (2001), 63-76.

Inglehart, Roland, 'The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies' *American Political Science Review*, 65/4 (1971), 991-1017.

Ioannidi Kapolou, Elizabeth, 'Use of Contraception and Abortion in Greece: A Review', *Reproductive Health Matters*, 12/24 (2004), 174-183.

Ishii-Kuntz, Masako, 'Balancing Fatherhood and Work. Emergence of Diverse Masculinities in Contemporary Japan', στο James E. Robertson και Nobue Suzuki (επιμ.), *Men and Masculinities in Contemporary Japan. Disclocating the Salaryman Doxa*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 198-216.

J

Jackson, Carolyn, *Lads and Ladettes in School. Gender and a Fear of Failure*, Μέντρενχεντ, Open University Press, 2006.

Jacobs, Bo, 'Atomic Kids: Duck and Cover and Atomic Alert Teach American Children how to Survive Atomic Attack', *Film and History*, 40/1 (2010), 25-44.

Janoschka, Michael κ.α., 'Gentrification in Spain and Latin America – A Critical Dialogue', *International Journal of Urban and Regional Research*, 38/4 (2014), 1234-1265.

Jansen A. C. M., 'The Development of a 'legal' Consumer's Market for Cannabis – the 'Coffee shop Phenomenon' στο Ed Leuw και Ineke Haen Marshall (επιμ.), *The Dutch Experiment in Drug Policy*, Άμστερνταμ, Kugler, 1994, 169-182.

Jaskoki, Maiah, 'Public Security Forces With Private funding: Local Army Entrepreneurship in Peru and Ecuador', *Latin American Research Review*, 47/2 (2012), 79-99.

Jay Friedman, Elizabeth, 'The Reality of Virtual Reality: Internet and Gender Equality Advocacy in Latin America', *Latin American Politics and Society*, 47/3 (2005), 1-34.

Jenks, Andrew L., 'A Metro on the Mount: The Underground as a Church of Soviet Civilization', *Technology and Culture*, 41/4 (2000), 697-724.

Jeon, Chihyung, 'A Road to Modernization and Unification: The Construction of the Gyeongbu Highway in South Korea', *Technology and Culture*, 51/1 (2010), 55-79.

Jobling, Paul, 'Keeping Mrs Dawson Busy. Sex Sex, Gender and Pleasure in Condon Advertising Since 1970', στο Mica Nava κ.α. (επιμ.), *Buy This Book. Studies in Advertising and Consumption*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 157-177.

Jobs, Richard Ivan, *Riding the New Wave. Youth and the Rejuvenation of France After the Second World War*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2007.

Jobs, Richard Ivan και David M. Pomfret (επιμ.), *Transnational Histories of Youth in the Twentieth Century*, Χαουοντιμλς, Palgrave, 2015.

Johnson, David K., 'Physique Pioneers: The Politics of 1960s Gay Consumer Culture', *Journal of Social History*, 43/4 (2010), 867-892.

Johnson, Val Marie, 'American History as the History of Sexuality and Gender', *Journal of Urban History*, 37 (2011), 1000-1009.

Johnston, Jessica, *Technological Turf War. A Case Study of the Computer Antivirus Industry*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2009.

Jones, Phil, 'The Suburban High Flat in the Post-war Reconstruction on Birmingham', *Urban History*, 32/2 (2005), 308-326.

Jordan, Pete, *In the City of Bikes. The Story of the Amsterdam Cyclist*, Νέα Υόρκη, Harper Perennial, 2013.

Jordan - Bychkov, Terry G. και Domosh, Mona *The Human Mosaic. A Thematic Introduction to Cultural Geography*, Νέα Υόρκη, W. H. Freeman and Company, 2010.

Judt, Matthias, 'Reshaping Shopping Environments. The Competition Between the City of Boston and its Suburbs', στο Susan Strasser κ.α. (επιμ.), *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1998, 317-338.

Judt, Tony, *Postwar, A History of Europe Since 1945*, Λονδίνο, William Heinemann, 2005.

K

Kadende Kaiser Rose., 'Interpreting Language and Cultural Discourse. Internet Communication Among Burundians in the Diaspora', *Africa Today*, 47/2 (2000), 120-148.

Kahn Harris, Keith, *Extreme Metal. Music and Culture on the Edge*, Οξφόρδη, Berg, 2007.

Kaiser, David, 'The Postwar Suburbanization of American Physics', *American Quarterly*, 56/4 (2004), 851-888.

Kakar, Sanjiv, 'Leprosy in India. The Intervention of Oral History', *Oral History*, 23/2 (1995), 37-45.

Kalantzis, Konstantinos, 'Fak Germani': Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis', *Comparative Studies in History and Society*, 57/4 (2015), 1037-1069.

----, 'On Ambivalent Natativism: Hegemony, Photography and Recalcitrant Alterity in Sphakia, Crete', *American Ethnologist*, 41/1 (2014), 56-75.

Kalifa, Dominique, 'Crime Scenes: Criminal Topography and Social Imaginary in Nineteenth-century Paris', *French Historical Studies*, 27/1 (2004), 175-194.

Kalyvas, Stathis κ.α. (επιμ.), *From Stagnation to Forced Adjustments. Reforms in Greece, 1974-2010*, Λονδίνο, Hurst & Co, 2011.

Kandel, E. Denise (επιμ.), *Stages and Pathways of Drug Involvement*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2002.

Kandel, Denise και Yamaguchi, Kazuo 'From Beer to Crack' Developmental Patterns of Drug Involvement', *American Journal of Public Health*, 83 (1993), 851-855.

Kantsa, Venetia, 'Certain Spaces Have Different Energy'. Spatial Transformations in Eressos, Lesbos', *Gay and Lesbian Quarterly*, 8/1-2, 35-55.

-----, 'Vizibility': Women, Same Sex Sexualities and the Subversion of Gender', *Journal of Mediterranean Studies*, 18/2 (2010),

Karalis, Vrasidas, *A History of Greek Cinema*, Νέα Υόρκη, Contunuum, 2012.

Karamouzi, Eirini, *Greece, the EEC and the Cold War, 1974-1979. The Second Enlargement*, Χάουντιμλς, Palgrave, 2014

Karathanasis, Pafsanias, 'Re-image-ing and Re-imagining the City: Overpainted Landscapes of Central Athens' στο Myrto Tsilimpounidi και Aylwyn Walsh (επιμ.), *Remapping 'Crisis'. A Guide to Athens*, Ουίντσεστερ, Zero Books, 2013, 177-182.

Karusch, Matthew B., 'National Identity in the Sports Pages: Football and the Mass Media in 1920s Buenos Aires', *The Americas*, 60/1 (2003), 11-32.

Kassens-Noor, Eva, *Planning Olympic Legacies. Transport Dreams and Urban Realities*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2012.

Kassimeris, George, 'Fighting for Revolution? The Life and Death of Greece's Revolutionary Organization 17 November, 1975-2002', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6/3 (2007), 259-273.

Katsoudas, Dimitrios, 'New Democracy: In or Out Social Democracy?', στο Speros Vryonis (επιμ.), *Greece on the Road to Democracy. From the Junta to PASOK, 1974-1986*, Νέα Υόρκη, Aristide D. Karatzas, 1986, 1-14

-----, 'The Conservative Moment and the New Democracy: From Past to Present' στο Kevin Featherstone και Dimitris K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece Before and After the Colonels*, Λονδίνο, Croom Helm, 1987, 85-111

Kay, Rebecca, (επιμ.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Χάουντιμλς, Palgrave, 2007.

Kenny, Judith T. και Zimmerman, Jeffrey 'Constructing the 'Genuine American City': Neo-traditionalism, New Urbanism and Neo-liberalism in the Remaking of Downtown Milwaukee', *Cultural Geographies*, 11 (2004), 74-98.

Kerber, K. Linda, 'Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History', *The Journal of American History*, 75/1 (1988), 9-39.

Kerr, Stephen T., 'Educational Reform and Technological Change: Computing Literacy in the Soviet Union', *Comparative Education Review*, 35/2 (1991), 222-254.

Kervan, Perrine και Kien, Anaïs, *Les années actuel. Contestations rigolardes et aventures modernes*, Μασσαλία, Le mot et le reste, 2010.

Kessel, Martina, 'Introduction. Landscapes of Humor: The History and Politics of the Comical in The Twentieth century' στο Martina Kessel και Partick Merziger (επιμ.), *The Politics of Humor. Laughter, Inclusion and Exclusion in the Twentieth Century*, Τορόντο, University of Toronto Press, 2012, 3-21.

King, Russell κ.α. (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Λονδίνο, Palgrave, 2000.

Kirkpatrick, Graeme, 'Feminism and Technical Capital', *Information, Communication and Society*, 13/7 (2010), 976-999.

Kirtsoglou, Elizabeth, *For the Love of Women. Gender and Gay Identity in a Greek Provincial Town*, Λονδίνο, Routledge, 2004.

Klinenberg, Eric, *A Social Autopsy of Disaster in Chicago. Heat Wave*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2000.

Klugman, Matthew, 'Gendered Pleasures, Power, Limits and Suspicions: Exploring the Subjectivities of Female Supporters of Australian Rules Football', *Journal of Sport History*, 39/3 (2012), 415-429.

Kneale, James, 'Modernity, Pleasure and the Metropolis', *Journal of Urban History*, 28 (2002), 647-657.

Kokkevi, A. κ.α., 'Sharp Increase in Illicit Drug Use in Greece: Trends from a General Population Survey on Licit and Illicit Drug Use', *European Addiction Research*, 6 (2000), 42-49.

Kokkonis, Michalis, 'Is There Such a Thing as a Greek Blockbuster? The Revival of Contemporary Greek Cinema' στο Lydia Papadimitriou και Yannis Tzoumakis (επιμ.), *Greek Cinema. Texts, Histories, Identities*, Μπριστολ, Intellect, 2012, 37-54.

Kompatsiaris, Panos και Mylonas, Yiannis, 'The Rise of Nazism and the Web. Social Media as Platforms of Racist Discourses in the Context of the Greek Economic Crisis' στο Daniel Trotter και Christian Fuchs (επιμ.), *Social Media, Politics and the State: Protests, Revolutions, Riots, Crime and Policing in the Age of Facebook, Twitter and Youtube*, Άμπνγκτον, Routledge, 2015, 109-130.

Kornetis, Kostis, '1968-2008: The Inheritance of Utopia', *Historiein. A Review of the Past and Other Stories*, 9 (2009), 8-20.

-----, '1968, 1989, 2011: Reconsidering Social Movements, 'Moments of Change' and Theoretical Framing Over Time', *Historiein. A Review of the Past and Other Stories*, 13 (2013),

-----, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics and the Long 1960s in Greece*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2013.

-----, 'Cuban Europe? Greek and Iberian Tiersmondisme in the Long 1960s', *Journal of Contemporary History*, 50/3 (2015), 486-515.

-----, 'Las transiciones democráticas griega y española en perspectiva comparada' στο Carmen Frias κ.α. (επιμ.), *Historias locales y miradas globales. Actas del VII congreso de historia local del Aragon*, Σαραγόσα, 2011, 191-205.

-----, 'Les premières mètres carres de territoire grec libéré': La Fondation Hellénique sous la dictature des colonels (1967-1974)' in Maria Gravari Barbas (επιμ.), *La Fondation Hellénique de la cite internationale de Paris*, Παρίσι, Callimages, 2015, 121-160

-----, 'Let's Get Laid Because It's The End of The World!': Sexuality, Gender and the Spanish Left in Late Francoism and the Transición', *European Review of History*, 22/1 (2015), 176-198.

Koskela, Hille, 'Gendered Exclusions': Women's Fear of Violence and Changing Relations to Space', *Geografiska Annaler*, 81/2 (1999), 111-124.

Kourakis, Nestor, 'Football Violence: Not Only a British Problem', *European Journal of Criminal Policy and Research*, 6 (1998), 293-302.

Kousis, Maria, 'Collective Resistance and Sustainable Development in the Rural Greece: The Case of Geothermal Energy in the Island of Milos', *Sociologia Ruralis*, 33/1 (1993), 3-24.

-----, 'Grassroots Environmental Movements in Rural Greece: Effectiveness, Success and the Quest for Sustainable Development', στο Susan Baker και Maria Kousis κ.α. (επιμ.), *The Politics of Sustainable Development*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 236-258.

Kretschmer, Tobias και Muehfeld, Katrin 'Co-opetition in Standard-Setting: the Case of the Compact Disc', Working Paper, NET Institute (2004),: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=618484 (12/9/2012)

Kritidis, Gregor, 'The Rise and Crisis of the Anarchist and Libertarian Movement in Greece, 1973-2012' στο Bart Van Der Steen κ.α. (επιμ.), *The City is Ours. Squatting and Autonomous Movements in Europe From the 1970s to the Present*, Όκλαντ, PM Press, 63-95.

Kruke, Anja, 'Opinion Polls' στο Miriam Dobson και Benjamin Ziemann (επιμ.), *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-century History*, Λονδίνο, Routledge, 2009, 106-122.

-----, 'Western Integration vs Reunification? Analyzing the Polls of the 1950s', *West German Politics and Society*, 25/2 (2007), 43-67.

Kuhn, Annette, *The Power of the Image: Essays on Representation and Sexuality*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2005.

Kuisel, Richard F., 'Coca-Cola and the Cold War: The French Face Americanization, 1948-1953', *French Historical Studies*, 17/1 (1991), 96-116.

Kupfer, Joseph, H. 'Engaging Nature Aesthetically', *The Journal of Aesthetic Education*, 37/1 (2003), 77-89.

Kurasawa, Fuyuki, 'A Message in a Bottle. Bearing Witness as a Mode of Transnational Practice', *Theory, Culture and Society*, 26/1 (2009), 92-111.

Kyriazis, Nota, 'Feminism and the Status of Women in Greece' στο Dimitri Konstas και Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-First Century*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, The Johns Hopkins University Press, 1995, 267-301.

L

Lambiri-Dimaki, Jane, 'The Changing Position of Women in Greece' στο Zafirios Tzannatos (επιμ.), *Socialism in Greece. The First Four Years*, Άλντερσοτ, Gower, 1986, 99-107.

Lancaster, Kurt, 'The Ultimate Young Adventure Girl on the Unending Media Desire for Models, Sex and Fantasy', *PAJ: A Journal of Performance and Art*, 26/3 (2004), 87-97.

Lang, Jill, 'Women and Transport', *Urban Policy and Research*, 10/4 (1992), 14-25.

Lanier, Jaron, *You Are not a Gadget. A Manifesto*, Νέα Υόρκη, Vintage, 2011.

Larkin, Brian, 'Indian Films and Nigerian Lovers: Media and the Creation of Parallel Modernities', *Africa: Journal of The International African Institute*, 67/3 (1997), 406-440.

Laruelle, Marlene, 'Foreward' στο Marlene Laruelle (επιμ.), *Eurasianism and the European Far Right*, Λάνχάμ, Lexington Books, 2015, vii-x.

Laskos, Christos και Tsakalotos, Euclid, *Crucible of Resistance. Greece, the Eurozone and the World Economic Crisis*, Λονδίνο, Pluto Press, 2013,

Latham, Rob, 'Our Jaded Tomorrows', *Social Fiction Studies*, 36/2 (2009), 339-349.

Leaf, Alexandra, 'French' στο Andrew F. Smith (επιμ.), *Savoring Gotham. A Food Lover's Companion to New York City*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015, 225-227.

Lean, Thomas, 'Mediating the Microcomputer: The Educational Character of the 1980s Popular Computing Boom', *Public Understanding of Science*, 22/5 (2013), 546-558.

Lee Bartky, Sandra, Lee, Sandra 'Foucault, Femininity and Modernization of Patriarchal Power', στο Irene Diamond, Lee Quinby, *Feminism & Foucault. Reflections on Resistance*, Βοστώνη: Northeastern University Press, 1988, 61-86.

Leeds Craig, Maxine και Liberti, Rita, 'Cause That's What Girls Do': The Making of a Feminized Gym', *Gender and Society*, 21/5 (2007), 676-699.

Leeds Craig, Maxine, 'Race, Beauty and the Tangled Knot of a Guilty Pleasure', *Feminist Theory*, 7/2 (2006), 159-177.

Leiss, William, κ.α., *Social Communication in Advertising. Consumption in the Mediated Marketplace*, Λονδίνο, Routledge, 2005.

Leontis, Artemis, *Culture and Customs of Greece*, Ουέστπορτ, Greenwood Press, 2009

Lerouge, Bernard, *Tchernobyl, Un 'nuage' passé*, Παρίσι, L' Harmattan, 2008.

Levi Martin, John, 'Structuring the Sexual Revolution', *Theory and Society*, 25/1 (1996), 105-151.

Ligaga, Dina, 'Virtual Expressions: Alternative Online Spaces and the Staging of Kenyan Popular Cultures', *Research in African Literatures*, 43/4 (2012), 1-16.

Lipovetsky, Gilles, *Le règne de l' hyperculture: cosmopolitisme et civilisation occidentale*, Παρίσι, Grasset, 2010.

-----, *Temps contre Temps; ou la société hypermoderne*, Παρίσι, Grasset et Fasquelle, 2004

Lippard, Rodney E., 'The Metrosexual and Youth Culture' στο Shirley Steinberg κ.α. (επιμ.), *Contemporary Youth Culture. An International Encyclopedia*, Τόμος 1^{ος}, Ουέστπορτ, 2006, 288-291.

Littauer, Amanda, 'The B- Girl Evil: Buraucracy, Sexuality and the Menace of Barroom Vice in Postwar California', *Journal of History of Sexuality*, 12/2 (2003), 171-204.

Lomsky-Feder, Edna, 'Life Stories, War and Veterans: On the Social Distribution of Memories', *Ethos*, 32/1 (2004), 82-109.

Longemann, Jan, 'Different Paths to Mass Consumption: Consumer Credit in the United States and West Germany during the 1950 and the 1960s', *Journal of Social History*, 41/3 (2008), 525-559.

Lopez, Francisca και Castello, Enric (επιμ.), *Cartografías del 23F. Representaciones en la prensa, la televisión, la novela y la cultura popular*, Βαρκελώνη, Laertes, 2014.

Lorimer, Hayden, 'Walking: New Forms and Spaces for Studies of Pedestrianism', στο: Tim Cresswell, Peter Merriman (επιμ.), *Geographies of Mobilities: Practices, Places, Subjects*, Φάρναμ και Μπέρλινγκτον, Ashgate, 2013, 19-34.

Low, Setha M., 'The Anthropology of Cities. Imaging and Theorizing the City', *Annual Review of Anthropology*, 25 (1996), 383-409.

Lowe, Margaret A., 'From Robust Appetites to Calorie Counting: The Emergence of Dieting Among Smith College Students in the 1920s', *The Journal of Women's History*, 7/4 (1995), 37-61.

Lowood, Henry, 'Videogames in Computer space: The Complex History of Pong', *IEEE Annals of the History of Computing*, 31/3 (2009), 5-19.

Luckins, Tanja, 'Gentrification and Cosmopolitan Leisure in Inner-Urban Melbourne, Australia, 1960s-1980s', *Urban Policy and Research*, 27/3 (2009), 265-275.

Lugo-Lugo, Carmen R., 'The Madonna Experience: A U.S. Icon Awakens a Puerto Rican Adolescents Feminist Consciousness', *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 22/2 (2001), 118-130.

Luhr, Eileen, 'Metal Missionaries to the Nation: Christian Heavy Metal Music, 'Family Values' and Youth Culture', *American Quarterly*, 57/1 (2005), 103-128.

Lukose, Ritty, 'Consuming Globalization: Youth and Gender in Kerala, India', *Journal of Social History*, 38/4 (2005), 915-935.

Lumsden, Karen, *Boy Racer Culture. Youth, Masculinity and Deviance*, Λονδίνο, Routledge, 2013.

Lundin, Per, 'American Numbers Copied! Shaping the Swedish Postwar Car Industry', *Comparative Technology Transfer and Society*, 2/3 (2004), 303-334.

Luther Hillman, Betty, 'The Most Profoundly Revolutionary Act a Homosexual Can Engage In: Drag and the Politics of Gender Presentation in the San Francisco Gay Liberation Movement', *Journal of the History of Sexuality*, 20/1 (2011), 154-155.

M

Ma, Jiewei, 'Re-Advertising Hong – Kong: Nostalgia Industry and Popular History', *Positions: East Asia Cultures Critique*, 9/1 (2001), 131-159.

Maase, Kaspaar, 'Establishing Cultural Democracy: Youth, 'Americanization' and the Irrestible Rise of Popular Culture' στο Hanna Schissler (επιμ.), *The Miracle Years. A Cultural History of West Germany, 1949-1968*, Νιου Τζέρσεϊ, Princeton University Press, 2001, 428-450.

Maczynska, Magdalena, 'This Monstrous City: Urban Visionary Satire in the Fiction of Martin Amis, Will Self, China Mieville and Maggie Gee', *Contemporary Literature*, 51/1 (2010), 58-86.

Maffesoli, Michel, *Le temps des tribus. Le declin de l' individualisme dans les societes de Masse*, Παρίσι, Meridiens-Klinksieck, 1988.

Magraoui, Abdeslam, 'Depoliticization in Morocco', *Journal of Democracy*, 13/4 (2002), 24-32.

- Majumdar, Boria, 'Forward and Backward: Women's Soccer in Twentieth Century India', *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 25/1 (2005), 204-213.
- Malbon, Ben, 'The Club. Clubbing: Consumption, Identity and Spatial Practices of Every-night Life', στο Tracey Skelton και Gill Valentine (επιμ.), *Cool Places. Geographies of Youth Cultures*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1998, 267-289.
- Maleck-Lewy, Eva, 'The Women's Movement in East and West Germany', στο Carole Fink κ.α. (επιμ.), *1968: The World Transformed*, Κέμπριτζ Cambridge University Press, 1998, 373-395.
- Malysheva, Marina και Bertaux, Daniel, 'The Social Experiences of a Countrywoman in Soviet Russia', στο Selma Leydesdorff κ.α. (επιμ.), *Gender and Memory*, Νιου Μπρανσγουικ, Transaction Publishers, 2007, 31-43.
- Mandel, Lewis, *The Credit Card Industry. A History*, Βοστώνη, Twayne Publishers, 1990.
- Manhood, Linda, 'Hitchin' a Ride in the 1970s: Canadian Youth Culture and the Romance With Mobility', *Histoire Sociale / Social History*, 47/93 (2014), 205-227.
- Manolas, George, κ.α. 'The Determinants of the Shadow Economy: The Case of Greece', *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 6/1 (2013), 1036-1047.
- Manzano, Valeria, 'Rock National' and Revolutionary Politics. The Making of a Youth Culture in Argentina, 1966-1976', *The Americas*, 70/3 (2014), 293-427.
- , 'Sexualizing Youth: Morality Campaigns and Representations of Youth in Early 1960s Buenos Aires', *Journal of the History of Sexuality*, 14/4 (2005), 433-461.
- , *The Age of Youth in Argentina. Culture, Politics and Sexuality From Peron to Videla*, Τσέιπελ Χιλ, The University of North Carolina Press.
- , 'The Blue Jean Generation. Youth, Gender and Sexuality in Buenos Aires, 1958-1975', *Journal of Social History*, 42/3 (2009), 657-676.
- Marcia, Ian, 'The Primitive Subject of Female Bodybuilding: Transgression and Other Postmodern Myths', *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 12/3 (2001), 69-100.
- Margolis, Jane και Fischer, Allan, *Unlocking the Clubhouse. Women in Computing*, Κέμπριτζ (MA), The Massachusetts Institute of Technology Press, 2002.
- Marquis, Greg, 'From Beverage to Drug: Alcohol and Other Drugs in 1960s and 1970s Canada', *Journal of Canadian Studies*, 39/2 (2005), 57-79.
- Marshall, David, *Celebrity and Power. Fame in Contemporary Culture*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 1997.
- Martel, Marcel, 'They Smell Bad, Have Diseases and Are Lazy': RCMP Officers Reporting on Hippies in the Late Sixties', *The Canadian Historical Review*, 90/2 (2009), 215-245.
- Martin, Diane M. κ.α. 'Claiming the Throttle: Multiple Femininities in a Hyper-masculine Subculture', *Consumption Markets & Culture*, 9/3 (2006), 171-205.
- Martin Barbero, Jesus, 'The Processes: From Nationalisms to Transnationalisms' στο Jesus Martin Barbero κ.α. (επιμ.) *Communication, Culture and Hegemony. From the Media to Meditations*, Νιούμπερι Παρκ, Sage, 1991, 150-186.
- Martinez, Michael, J., 'The Carter Administration and the Evolution of American Nuclear Nonproliferation Policy, 1977-1981', *Journal of Policy History*, 14/3 (2002), 261-292.
- Marwick, Arthurr, '1968 and the Cultural Revolution of the Long Sixties (c. 1958 – c. 1974)' στο Gerd-Rainer Horn και Padraic Kenney (επιμ.), *Transnational Moments of Change. Europe 1945, 1968, 1989*, Λάνγκαμ, 2004, 81-94.
- Massey, Doreen, *For Space*, Λονδίνο, Sage, 2005.
- , *Space, Place and Gender*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 1994.
- Massoni, Kelley, 'Modeling Work: Occupational Messages in Seventeen Magazine', *Gender and Society*, 18/1 (2004), 47-65.
- Mc Donald-Walker, Susan, *Bikers. Culture, Politics and Power*, Οξφόρδη, Berg, 2001.
- Mc Dowell, Linda 'Doing Gender: Feminism, Feminists and Research Methods in Human Geography', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17 (1992), 399-416.
- ----, *Gender, Identity and Place. Understanding Feminist Geographies*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 1999.

- McElroy, Wendy, *XXX: A Woman's Right to Pornography*, Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1995.
- McGrath Cohoon και Aspray William, *Women and Information Technology. Research on Underrepresentation*, Κέμπριτζ (ΜΑ), The Massachusetts Institute of Technology Press, 2006.
- McKeown, William, *Idaho Falls. The Untold Story of America's First Nuclear Accident*, ECW Press, Τορόντο, 2003.
- McLean, Nancy, 'Postwar Women's History. The 'Second Wave' or the End of the Family Wage?' στο Jean Christophe Agnew και Roy Rosenzweig (επιμ.), *A Companion to Post 1945 America*, Μάντλεν, Blackwell, 2002, 235-259.
- McMahon, Kathryn, 'The 'Cosmopolitan' Ideology and the Management of Desire', *The Journal of Sex Research*, 27/3 (1990), 381-396.
- McManus, Ruth και Ethnington, Philip. J., 'Suburbs in Transition: New Approaches to Suburban History', *Urban History*, 34 (2007), 317-337.
- Mc Nair, Brian, *Striptease Culture. Sex, Media and the Democratization of Desire*, Λονδίνο, Routledge, 2002.
- Mc Robbie, Angela και Garber, Jenny, 'Girls and Subcultures', στο Ken Gelder και Sarah Thornton (επιμ.), *The Subcultures Reader*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 112-120.
- Melstrom, Ulf, 'Machines and Masculine Subjectivity: Technology as an Integral Part of Men's Life Experiences', *Men and Masculinities*, 6/4 (2004), 368-382.
- Meyerowitz, Joanne, 'Beyond the Feminine Mystique: A Reassessment of Postwar Mass Culture, 1946-1958', *The Journal of American History*, 79/4 (1993), 1946-1958.
- Mike, Michael, 'The Invisible Car: The Cultural Purification of Road Rage', στο Daniel Miller (επιμ.) *Car Cultures*, Οξφόρδη, Berg, 2001, 59-80.
- Michallat, Wendy, 'Terrain de Lutte: Women's Football and Feminism in 'Les Aneés Folles'', *French Cultural Studies*, 18 (2007), 259-276.
- Miklavcic, Alessandra, 'Slogans and Graffiti: Postmemory Among Youth in the Italo-Slovenian Borderland', *American Ethnologist*, 35/3 (2008), 440-452.
- Milanesio, Natalia, 'The Guardian Angels of The Domestic Economy': Housewives' Responsible Consumption in Peronist Argentina', *Journal of Women's History*, 18/3 (2006), 91-117.
- Miller, Bonnie M., 'The Evolution of a Fast Food Phenomenon: The Case of American Pizza' στο Carol Helstosky (επιμ.), *The Routledge History of Food*, Άμπινγκτον, Routledge, 2015, 249-269.
- Miller, Daniel 'Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction', στο Daniel Miller (επιμ.), *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*, Λονδίνο, Routledge, 1995, 1-52.
- Miller, Laura, 'Mammary Mania in Japan', *Positions: East Asia Cultures Critique*, 11/2 (2003), 271-300.
- Miner, Dylan A. T., 'Provocations on Sneakers: The Multiple Significations of Athletic Shoes, Sport, Race and Masculinity', *CR: The New Centennial Review*, 9/2 (2009), 73-107.
- Mintz, Sidney W. και Du Bois, Christine M., 'The Anthropology of Food and Eating', *Annual Review of Anthropology*, 31 (2002), 99-119.
- Miskel, Peter, 'Historians and Film' στο Peter Lambert και Phillip Schofield (επιμ.), *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline*, Άμπινγκτον, Routledge, 2004, 245-256.
- Mitchell, Tony, 'Mixing Pop and Politics: Rock Music in Czechoslovakia Before and After the Velvet Revolution', *Popular Music*, 11/2 (1992), 187-203.
- Mitchell, William J. T., *Picture Theory. Essays on Visual and Verbal Representations*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1994.
- Mohr, James C., 'Sexuality, Reproduction, Contraception and Abortion: A Review of Recent Literature', *Journal of Women's History*, 8/1 (1996), 172-184.
- Monahan, Torin (επιμ.), *Surveillance and Security. Technological Politics and Power in Everyday Life*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2006.

Montfort, Nick, *Twisty Little Passages. An Approach to Interactive Fiction*, Cambridge (MA), The Massachusetts Institute of Technology Press, 2005.

Moore, Niahm, 'Ecofeminism as Third Wave Feminism? Essentialism, Activism and the Academy', στο Stacy Gillis κ.α. (επιμ.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2004, 227-239.

Moran, Joe, 'Early Cultures of Gentrification in London, 1955-1980', *Journal of Urban History*, 34/1 (2007), 101-120.

---, 'Everyday in Berlin. The End of the Everyday', *History Workshop Journal*, 57/1 (2004), 216-234.

----, 'Stand Up and Be Counted: Hughie Green, the 1970s and Popular Memory', *History Workshop Journal*, 70/1 (2010), 172-198.

Morgan, George κ.α., 'Global Fears, Local Anxiety: Policing, Counterterrorism and Moral Panic Over 'Bikie Gang Wars' in New South Wales', *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 43/3 (2010), 580-599.

Mort, Frank, 'Cityscapes: Consumption, Masculinities and the Mapping of London Since 1950', *Urban Studies*, 35/ 5-6 (1998), 889-907.

----, *Cultures of Consumption. Masculinities and Social Space in Late Twentieth-Century Britain*, Λονδίνο, Routledge, 1996.

----, 'Paths to Mass Consumption. Britain and the USA since 1945' στο Mica Nava κ.α. (επιμ.), *Buy this Book. Essays in Advertising and Consumption*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 15-33.

----, 'Striptease: the Erotic Female Body and Live Sexual Entertainment in Mid-Twentieth Century London', *Social History*, 32/1 (2007), 27-53.

Möser, Kurt, 'World War I and the Creation of Desire for Automobiles in Germany', στο Susan Strasser κ.α. (επιμ.), *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth century*, Κέμπριτζ, CUP, 1998, 195-225

Mulvey, Laura, *Visual and Other Pleasures*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2009.

Murdock, Graham, 'Television and Citizenship. In Defense of Public Broadcasting' στο Alan Tomlinson (επιμ.), *Consumption, Identity and Style. Marketing, Meanings and the Packaging of Pleasure*, Λονδίνο, Routledge, 1990, 77-101.

Murray, Janet H., 'Toward a Cultural Theory of Gaming: Digital Games and the Co-Evolution of Media, Mind and Culture', *Popular Communication. The International Journal of Media and Culture*, 4/3 (2009), 185-202.

Mylonas, Yannis 'Witnessing Absences: Social Media as Archives and Public Spheres', *Social Identities* (υπό δημοσίευση).

N

Naiman, Eric, 'Revolutionary Anorexia (NEP as a Female Complaint)', *The Slavic and East European Journal*, 37/3 (1991), 305-325.

Nash, Mary, 'Vencidas, represaliadas y resistentes: las mujeres bajo el orden patriarcal franquista' στο Julian Casanova (επιμ.), *40 años con Franco*, Βαρκελώνη, Critica, 2015, 191-227.

----, 'Resistencias e identidades colectivas: el despertar feminista durante el tardofranquismo en Barcelona' στο Mary Nash (επιμ.), *Represión, resistencias, memoria. Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Γρανάδα, Editorial Comares, 2013, 139-158.

Nash, Parker, Robert και Auerhahn, Kathleen, 'Alcohol, Drugs and Violence', *Annual Review of Sociology*, 24 (1998), 291-311.

National Research Council of the National Academies, *America's Climate Choices*, Ουάσινγκτον, 2011.

Neugarten, Bernice, L., 'Age Groups in American Society and the Rise of the Young-Old', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415/1 (1974), 187-198.

Nederveen Pieterse, Jan, 'Globalization as Hybridization', *International Sociology*, 9/2 (1994), 161-184.

Nelson, Lise και Siger, Joni, 'Introduction' στο Lise Nelson και Joni Siger (επιμ.), *A Companion to Feminist Geography*, Μάντλεν, Blackwell, 2005, 1-11.

Neveu, Eric, 'The European Movements of '68. Ambivalent Theories, Ideological Memories and Exciting Puzzles', στο Olivier Fillieule και Guya Accornero (επιμ.), *Social Movements in Europe. The State of the Art*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Berghahn, 2016, 21-36.

Newman, James, 'In Search of the Videogame Player: The Lives of Mario', *New Media and Society*, 4/3 (2002), 405-422.

----, 'Playing With Videogames', *Convergences*, 11/1 (2005), 48-67

----, *Videogames*, Routledge, Λονδίνο, 2004.

Nicolaides, Becky M., *My Blue Heaven: Life and Politics in the Working-Class Suburbs of Los Angeles, 1920-1965*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2002.

Nikolakakis, Michalis, 'Representations and Social Practices of Alternative Tourists in Post-War Greece to the End of the Military Junta', *Journal of Tourism History*, 7:1-2 (2015), 5-17.

Nixon, Sean, *Hard Looks. Masculinities, Spectatorship and Contemporary Consumption*, Λονδίνο, UCL Press, 1996.

Norton, Peter D., 'Street Rivals: Jaywalking and the Invention of the Motor Age Street', *Technology and Culture*, 48/2 (2007), 331-359.

Nourai-Simone, Ferestech, 'Wings of Freedom: Iranian Women, Identity and Cyberspace' στο: Ferestech Nourai-Simone (επιμ.), *On Shifting Ground. Muslim Women in the Global era*, Νέα Υόρκη, The Feminist Press at the City University of New York, 2005, 61-79.

O

Ochoa, Ana Maria, *Músicas Locales en Tiempos de Globalización*, Μπουένος Άιρες, Editorial Norma, 2003.

O Dell, Tom, 'Raggare and the Panic of Mobility: Modernity and Everyday Life in Sweden' στο Daniel Miller (επιμ.), *Car Cultures*, Οξφόρδη, Berg, 2001, 105-132.

O' Donohoe, Stephanie, 'Leaky Boundaries. Intertextuality and Young Adult Experiences of Advertising', στο Mica Nava κ.α (επιμ.), *Buy this Book. Studies in Advertising and Consumption*, Λονδίνο, Routledge, 1997, 257-275.

Ohan, Christopher, 'From Hope to Escape: Post-Soviet Russian Memory and Identity', *History and Anthropology*, 19/1 (2008), 61-75.

O' Malley, Michael και Rosenweig, Roy, 'Brave New World or Blind Alley? American History on the World Wide Web', *The Journal of American History*, 84/1 (1997), 132-155.

Ormrod, Susan, 'Let's Make the Diner: Discursive Practices of Gender in the Creation of a New Cooking Process' στο Cynthia Cockburn, Ruth Furst Dilic (επιμ.), *Bringing Technology Home. Gender and Technology in a Changing Europe*, Μπάκινγχαμ, Open University Press, 42-58.

Ostendorf, Julian, *Internationalization of European Environmental Movements*, Μόναχο, Green Publishing GmbH, 2011.

Ouellette, Laurie, 'Inventing the Cosmo Girl: Class Identity and Girl Style American Dreams', *Media, Culture and Society*, 21/3 (1999), 359-383.

Overmeyer – Velázquez, Mark, 'Tracking the Fugitive City: Recent Works on Modern Latin American Urban History', *Latin American Perspectives*, 29 (2002), 87-97.

Oz, Almog 'From Blorit to Polytail: Israeli Culture Reflected in Popular Hairstyles', *Israel Studies*, 8/2 (2003), 82-117.

P

- Pack, Sasha D., *Tourism and Dictatorship. Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*, Λονδίνο, Palgrave, 2006.
- Padgung, Robert A. και Oppenheimer, Gerald M., 'Riding the Tiger: AIDS and the Gay Community' στο Elizabeth Fee και Daniel M. Fox (επιμ.), *AIDS. The Making of a Chronic Disease*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1992, 245-278.
- Paehlke, Robert 'Democracy and Environmentalism: Opening a Door to the Administrative State', στο John S. Dryzek και David Schlosberg (επιμ.), *Debating the Earth. The Environmental Politics Reader*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009, 163-179.
- Pagoulatos, George, *Greece's New Political Economy. State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Λονδίνο, Palgrave, 2003.
- Pain, Rachel, 'Globalized Fear? Towards and Emotional Geopolitics', *Progress in Human Geography*, 33/4 (2009), 466-486.
- , 'Social Geographies of Women's Fear of Crime', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22/2 (1997), 231-244.
- Panagiotopoulos, Panayis και Vamvakas, Vassilis, 'Acrobats on a Rope: Greek Society between Contemporary European Demands and Archaic Cultural Reflexes', στο Bulent Temel (επιμ.), *The Great Catalyst. European Union Project and Lessons From Greece and Turkey*, Λάνγκαμ, Lexington Books, 2014, 113-134.
- Pane, Michael D., 'Peripheral Pockets of Paradise: Perceptions of Health and Geography in Early Twentieth Century Manila and its Environs', *Philippine Studies*, 59/2 (2011), 187-212.
- Panourgia, Neni, *Dangerous Citizens. The Greek Left and the Terror of the State*, Νέα Υόρκη, Fordham University Press, 2009.
- Papadogiannis, Nikolaos, *Greek Communist Youth and the Politicization of Leisure, 1974-1981*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κέμπριτζ, 2010.
- , *Militant Around the Clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure and Sexuality in Post-Dictatorship Greece*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2015
- , 'Red and Purple? Feminism and Young Greek Eurocommunists in the 1970s', *European Review of History*, 22/1 (2015), 16-40.
- Papanikolaou, Dimitris, 'Mapping/ Unmapping. The Making of Queer Athens' στο Jennifer V. Evans και Matt Cook (επιμ.), *Queer Cities, Queer Cultures. Europe Since 1945*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2014, 151-170.
- Papataxiarchis, Evthymios, 'Friends of the Heart: Male Commensal Solidarity, Gender and Kinship in Aegean Greece' στο Peter Loizos, Evthymios Papataxiarchis (επιμ.), *Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1991, 156-179.
- Papathanassopoulos, Stylianos και Negrine, Ralph, *European Media*, Κέμπριτζ, Polity Press, 2011
- Parchesky, Jennifer, 'Women in the Driver's Seat: The Auto-erotics of Early Women's Films', *Film History*, 18/2, (2006), 174-184.
- Park, Douglas W., 'The Meanings of Audience', *College English*, 44/3 (1982), 247-257.
- Parker, Lisa S., 'Social Justice, Federal Paternalism and Feminism: Breast Implants in the Cultural Implants in the Cultural Context of Female Beauty', *Kennedy Institute of Ethics Journal*, 3/1 (1993), 57-76
- Parkhill, K. A. κ.α., 'Laughing it Off? Humour, Affect and Emotion Work in Communities Living with Nuclear Risk', *The British Journal of Sociology*, 62/2 (2011), 324-346.
- Patton, Raymond, 'The Communist Culture Industry: The Music Business in 1980s Poland', *Journal of Contemporary History*, 47:2 (2012), 427-449.
- Pearce, Celia και Artemesia, *Communities of Play. Emergent Cultures in Multiplayer Games and Virtual World*, Κέμπριτζ (MA), The Massachusetts Institute of Technology Press, 2009.
- Peeters, Evert. 'Authenticity and Asceticism: Discourse and Performance in Nude Culture Health Reform in Belgium, 1920-1940', *Journal of the History of Sexuality*, 15/3 (2006), 432-461.
- Pendergast, Tom *Creating the Modern Man: American Magazines and Consumer Culture, 1900-1950*, Κολόμπια, University of Missouri Press, 2000.

- Pendleton, Mark, 'Subway to Street: Spaces of Traumatic Memory, Counter-memory and Recovery in Post-Aum Tokyo', *Japanese Studies*, 31/3 (2011), 359-371.
- Penn, Shana και Massino, Gill (επιμ.), *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2009.
- Pennock, Pamela, 'Televising Sin: Efforts to Restrict the Televised Advertisement of Cigarettes and Alcohol in the United States, 1950s to 1980s', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 25/4 (2005), 619-636.
- Perez, Ines, 'Comfort for the People and Liberation for the Housewife: Gender, Consumption and Refrigerators in Argentina (1930-1960)', *Journal of Consumer Culture*, 12/2 (2012), 156-174.
- Peteet, Julie, 'The Writing on the Walls: the Graffiti of the Indifanda', *Cultural Anthropology*, 11/2 (1996), 139-159.
- Péteri, György, 'Streetcars of Desire: Cars and Automobility in Communist Hungary (1958-1970)', *Social History*, 34/1 (2009), 1-28.
- Petrakis, Panagiotis, *The Greek Economy and the Crisis. Challenges and Responses*, Springer, Χαϊδελέβεργη, 2012.
- Pickering, Michael και Keightley, Emily, 'Communities of Memory and the Problem of Transmission', *European Journal of Cultural Studies*, 16/1 (2013), 115-131.
- Pickering, Michael και Lockyer, Sharon, 'Introduction: The Ethics and Aesthetics of Humor and Comedy' στο Sharon Lockyer, Michael Pickering (επιμ.), *Beyond a Joke. The Limits of Humour*, Χάουντιμλς, Palgrave, 2005, 1-24.
- Pinjus, Benjamin, 'Atomic Power to Israel's Rescue: French-Israeli Nuclear Cooperation, 1949-1957', *Israel Studies*, 7/1 (2002), 104-138.
- Pini, Maria, *Club Cultures and Female Subjectivity. The Move From Home to House*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2001.
- Piscitelli, Adriana, 'Love and Ambition. Gender, Memory and Stories from Brazilian Coffee Plantation Families, στο Selma Leydesdorff κ.α. (επιμ.), *Gender & Memory*, Nioy Μπρνάσγουικ, Transaction Publishers, 2007, 89-103
- Pissarides, Christopher κ.α. , 'Women in the Labor Force: How Well is Europe Doing?', στο Tito Boeri κ.α. (επιμ.), *Women at Work. An Economic Perspective*. Οξφόρδη, OUP, 2005, 7-120.
- Pitzulo, Carrie, 'The Battle in Every Man's Bed: Playboy and the Fiery Feminists', *Journal of the History of Sexuality*, 17/2 (2008), 259-289.
- Plasketes, George M., 'Rock on Reel: The Rise and Fall of the Rock Culture in America Reflected in a Decade of 'Rockumentaries'', *Qualitative Sociology*, 12/1 (1989), 55-71.
- Pleasants, Jean, *Bag Green Guilt. Five Easy Steps: Turn Eco-anxiety into Constructive Energy*, Show the Love Media LLC, 2009.
- Plexoussaki, Evi και Yannacopoulos, Costas, 'Le mal purifie : Manipulation du sida en Grèce', *L'homme*, 139 (1996), 125-135.
- Plugfelder, Ehren Helmut, 'Something Less Than a Driver: Toward an Understanding of Gendered Bodies in Motorsport', *Journal of Sport and Social Issues*, 33/4 (2009), 411-426.
- Poiger, Uta G., 'Rock n Roll, Female Sexuality and the Cold Battle over German Identities', *The Journal of Modern History*, 68/3 (1996), 577-616.
- Pohland-McCormick, Helena, 'I Saw a Nightmare' Violence and the Construction of Memory (Soweto, June 16, 1976), *History and Theory*, 39/4 (2000), 33-44.
- Popovic, Dragan, 'Youth Labor Action (ORA) as Ideological Holiday Making' στο Hannes Gradits, Karin Taylor (επιμ.), *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Βουδαπέστη και Νέα Υόρκη, CEU Press,
- Portelli, Alessandro, *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*, Μάντισον, University of Wisconsin Press, 1997.
- , 'What Makes Oral History Different?', στο Robert Perks, Alistair Thomson, (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο, Routledge, 1998, 63-75.
- Postigo, Hector, 'From Pong to Planet Quake: Post-industrial Transitions From Leisure to Work', *Information, Communication and Society*, 6/4 (2003), 593-607.

Postman, Neil, *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 1993.

Procida, Mary A., 'No Longer Half-Baked: Food Studies and Women's History', *Journal of Women's History*, 16/3 (2004), 197-205.

Poumaderè, Marc κ.α. 'The 2003 Heat Wave in France: Dangerous Climate Change Here and Now', *Risk Analysis*, 25/6 (2005), 1484-1494.

Preston, Valerie και Ustundag, Ebru, 'Feminist Geographies of the 'City': Multiple Voices, Multiple Meanings', στο Lise Nelson και Joni Seager (επιμ.), *A Companion to Feminist Geography*, Μάντλεν, Blackwell, 2005, 211-227.

Pudney, Stephen, 'The Road to Ruin? Sequences of Initiation to Drugs and Crime in Britain', *The Economic Journal*, 113 (2003), 279-302.

Pugh O' Mara, Margaret, 'Suburbia Reconsidered: Race, Politics and Propriety in the Twentieth Century', *Journal of Social History*, 39/1 (2005), 229-243.

Pulju, Rebecca J., *Women and Mass Consumer Society in Postwar France*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2011.

Pulton, Emma, 'Fantasy Football Hooliganism in Popular Media', *Media, Culture, Society*, 29/1 (2007), 151-164.

Q

Quaggio, Giulia *La cultura en transición. Reconciliación y política cultural en España, 1976-1986*, Μαδρίτη, Alianza Editorial, 2014.

Qang, Qi, 'On the Cultural Constitution of Collective Memory', *Memory*, 16/3 (2008), 305-317.

R

Radcliff, Pamela Beth, *Making Democratic Citizens in Spain. Civil Society and the Popular Origins of the Transition, 1960-1978*, Χάνουντμιλς, Palgrave, 2011.

Rakopoulos, Theodoros, 'The Greek Crisis Seen From Below, Within and Against: From Solidarity Economy to Food Distribution Cooperatives in Greece', *Dialectical Anthropology*, 36/3 (2014), 189-207.

Ramirez, Catherine S., 'Saying 'Nothin': Pachucas and the Languages of Resistance', *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 27/3 (2006), 1-33.

Randall, Amy E. 'Abortion Will Deprive You of Happiness. Soviet Reproductive Politics in the Post-Stalin Era', *Journal of Women's History*, 23/3 (2011), 13-38.

Rauhut, Michael, 'The Voice of the Other America. African-American Music and Political Protest in the German Democratic Republic' στο Timothy Brown και Lorena Anton (επιμ.), *Between the Avant-Garde and the Everyday. Subversive Politics in Europe From 1957 to The Present*, Νέα Υόρκη, Bergahn, 2011, 92-108.

Reading, Sean, 'Faction Fights, Student Protests and Rebellion: The Politics of Beer-Drinks and Bad Food in the Transkei, South Africa', *African Studies Review*, 53/2 (2010), 125-147.

Régnier-Loilier, Arnauld και Divinagracia, Emily, 'Changes in the Seasonality of Births in France From 1975 to the Present', *Population*, 65/1 (2010), 145-185.

Reid, Susan E. και David Crowley, David, (επιμ.), *Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-war Eastern Europe*, Οξφόρδη, Berg, 2000.

Reinelt, Janelle, 'Performance at the Crossroads of Citizenship', *Journal for Performing Arts Theory* 19 (2011): 98-107.

Reynolds, Simon, *Generation ecstasy. Into the World of Techno and Rave Culture*, Λονδίνο, Routledge, 1999.

Rich, Melissa και Cash, Thomas F., 'The American Image of Beauty: Media Representations of Hair Color for Four Decades', *Sex Roles*, 29/1-2 (1993), 113-124.

Rich, Jay William, 'Soviet Flower Children. Hippies and the Youth Counter-culture in 1970s L'viv', *Journal of Contemporary History*, 40/3 (2005), 565-584.

- Richardson, Dirk και Rootes, Chris (επιμ.), *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1995.
- Richardson, Niall, 'Flex-trated! Female Bodybuilding: Feminist Resistance or Erotic Spectacle?', *Journal of Gender Studies*, 17/4 (2008), 289-301.
- Ritzer, George, *The Macdonaldization of Society*, Θάουζεντ Όακς, Sage, 2008.
- Robertson, Roland, 'Glocalisation: Time-space and Homogeneity-Heterogeneity' στο Mike Featherstone κ.α. (επιμ.) *Global Modernities*, Λονδίνο, Sage, 25-44.
- Robine, Jean Marie κα, 'Death Toll Exceeded 70.000 in Europe During the Summer of 2003', *Comptes Rendus Biologies*, 331/2 (2008), 171-178.
- Robinson, Peter J., 'On The Definition of a Heat Wave', *Journal of Applied Meteorology*, 40/4 (2001), 762-775.
- Robnett, Belinda, Cynthia Feliciano, 'Patterns of Racial-ethnic Exclusion by Internet Daters', *Social Forces*, 89/3 (2011), 807-828.
- Rodrigues, Susana B. και Collinson, David L., 'Having Fun? Humor as Resistance in Brazil', *Organizational Studies*, 16/5 (1995), 739-768.
- Rolf, Malte, 'Importing the 'Spatial Turn' to Russia: Recent Studies on the Spatialization of Russian history", *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 11/2 (2010), 359-380.
- Roquez Martinez, Horacio N., 'That's My Place': Negotiating Racial, Sexual and Gender Politics in San Francisco Gay Latino Alliance, 1975-1983', *Journal of the History of Sexuality*, 12/2 (2003), 224-258.
- Rose, Alexander, 'When Politics is a Laughing Matter', *Policy Review*, 59 (2001-2002), 59-71. Marjolein T' Hart, 'Humour and Social Protest: an Introduction', *International Review of Social History*, 52 (2007), 1-20.
- Rose, Brinda, 'Modernity, Globality, Sexuality and the City. A Reading of Indian Cinema', *The Global South*, 2/1 (2008), 35-58.
- Rose, Gillian, 'Women and Everyday Spaces', στο Janet Price και Margit Schildrick (επιμ.), *Feminist Theory and the Body. A Reader*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 1999, 359-370.
- Rosenzweig, Roy, 'Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era', *The American Historical Review*, 108/3 (2003), 735-762.
- , 'The Road to Xanadu: Public and Private Pathways on the History Web', *The Journal of American History*, 88/2, 548-579.
- Ross, Kristin, *Fast Cars, Clean Bodies. Decolonization and the Reordering of French culture*, Κέμπριτζ (MA), The Massachussets Institute of Technology Press, 1996.
- Roth-Ey, Kristin, 'Finding a Home for Television in the USSR', *Slavic Review*, 66/2 (2007), 278-306.
- Roy, Srila, 'The Everyday Life of the Revolution: Gender, Violence and Memory"', *South Asia Research*, 27 (2007), 187-204.
- Royse, Pam κ.α., 'Women and Games: Technologies of the Gendered Self', *New Media and Society*, 9/4 (2007), 555-576.
- Rubinstein, William D., *Shadow Pasts. Amateur Historians and History's Mysteries*, Άμπινγκτον, Routledge, 2014.
- Ruggiero, Vincenzo και South, Nigel, 'The Late-Modern City as a Bazaar: Drug Markets, Illegal Enterprise and the Barricades', *The British Journal of Sociology*, 48/1 (1997), 54-70.
- Ruiz Junco, Natalia, 'Losing Neutrality in Your Everyday Life: Framing Experience and Activist Identity Construction in the Spanish Environmental Movement', *Journal of Contemporary Ethnography*, 40/3 (2011), 713-733.
- Russell, Mona, 'Marketing the Modern Egyptian Girl: Whitewashing Soap and Clothes From the Late Nineteenth Century to 1936', *Journal of Middle East Women's Studies*, 6/3 (2010), 19-57.

S

- Saarikoski, Petri και Suominen, Jaakko, 'Computer Hobbyists and the Gaming Industry in Finland', *IEEE Annals of the History of Computing*, 31/3 (2009), 20-33.
- Said, Edward, *Orientalism*, Λονδίνο, Vintage, 1978.
- Sakamoto, Kazue, 'Reading Japanese Women's Magazines: the Construction of New Identities in the 1970s and the 1980s', *Media Culture Society*, 21/2 (1999), 173-193.
- Sailer, Cotten 'So That We as a Race Might Have Something Authentic to Travel Buy: African American Automobility and Cold War Liberalism', *American Quarterly*, 58/4 (2006), 1091-1117.
- Salamore, S. D. και Stanton J. B., 'Introducing the *Noikokyra*: Identity and Reality in Social Process', στο Jill Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1986, 97-120.
- Samatas, Minas, *Surveillance in Greece. From Anticomunist to Consumer Surveillance*, Νέα Υόρκη, Pella Publishing Company, 2004.
- Sato, Barbara, *The New Japanese Woman. Modernity, Media and Women in Interwar Japan*, Ντάραμ, Duke University Press, 2003.
- Sayas, John P., 'An Exploration on the Social and Spatial Division of Labor in the Athenian Urban Space', *The Greek Review of Social Research*, 113A (2004), 167-206.
- Schaefer, Eric (επιμ.), *Sex Scene. Media and the Sexual Revolution*, Ντάραμ, Duke University Press, 2014.
- Schildt, Axel και Siegfried, Detlef (επιμ.), *Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*, Νέα Υόρκη, Berghahn, 2006.
- Schleiner, Anne-Marie, 'Does Lara Croft Wear Fake Polygons? Gender and Gender Role Subversion in Computer Adventure Games', *Leonardo*, 34/3 (2001), 221-226.
- Schlich, Thomas, 'Trauma Surgery and Traffic Policy in Germany in the 1930s: A Case Study in the Coevolution of Modern Surgery and Society', *Bulletin of the History of Medicine*, 80/1 (2006), 73-94.
- Schlosser, Eric, *Fast Food Nation: The Dark Side of the All-American Meal*, Νέα Υόρκη, First Mariner Books, 2001.
- Schrank, Sarah, 'The Art of the City: Modernism, Censorship and the Emergence of Los Angeles's Postwar Art Scene', *American Quarterly*, 56/3 (2004), 663-691.
- Schrafsstetter, Sussana, 'The long shadow of the past: History, Memory and the Debate over West Germany's Nuclear Status, 1954-1969', *History and Memory*, 16/1 (2004), 118-145.
- Schwichtenberg, Kathy (επιμ.), *The Madonna Connection: Representational Politics, Subcultural Identities and Cultural Theory*, Μπάουντλερ, Westview Press, 1993.
- Scott, Carl-Gustaf, 'Djurgardens Fina Grabbar: Local Identities and the Cross-national Transfer of Spectator-related Football Violence', *Social History*, 45/90 (2012), 221-244.
- Scott, Joan W., 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review*, 91/5 (1986), 1053-1075
- Scraton, Sheila και Watson, Beccy, 'Gendered Cities: Women and Public Leisure in the Postmodern City', *Leisure Studies*, 17/2 (1998), 123-137.
- Segal, Lynne, 'She is Leaving Home: Women's Sixties Renaissance', στο Gurinder H. Bhambra και Ithem Demir (επιμ.), *1968 in Retrospect. History, Theory, Alterity*, Χάουντμιλς, McMillan, 2009, 29-42.
- Siebert, Renate, 'Women and the Mafia. The Power of Silence and Memory', στο Selma Leydesdorff κ.α. (επιμ.), *Gender & Memory*, Νιου Μπρανσγουικ, Transaction Publishers, 2007 [1996], 73-87.
- Siegelbaum, Lewis H., 'Soviet Car Rallies of the 1920s and the 1930s and the Road to Socialism', *Slavic Review*, 64/2 (2005), 247-273..
- Sharp, Ingrid, 'The Sexual Unification of Germany', *Journal of The History of Sexuality*, 13/3 (2004), 348-365.
- Sharp, Sharon, 'Nostalgia for the Future: Retrofuturism in Enterprise', *Science Fiction Film and Television*, 4/1 (2011), 25-40.
- Shary, Timothy, *Teen Movies. American Youth on Screen*, Λονδίνο, WallFlower, 2005.

- Shaw, Andrienne, 'What is a Video Game Culture? Cultural Studies and Game Studies', *Games and Culture*, 5/4 (2010), 5/4 (2010), 403-424.
- Sheller, Mimi, 'Bodies, Cybears and the Mundane Incorporation of Automated Mobilities', *Social and Cultural Geography*, 8/2 (2007), 175-197.
- Shelley, Nickles, 'More is Better: Mass Consumption, Gender and Class Identity in Postwar America', *American Quarterly*, 54/4 (2002), 581-622.
- Sherbakova, Irina, 'The Gulag in Memory' στο Robert Parks και Alistair Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο, Routledge, 235-245.
- Shipman, Alan, 'Lauding the Leisure Class: Symbolic Content and Conspicuous Consumption', *Review of Social Economy*, 62/3 (2007), 277-289.
- Shippert, Claudia, 'Can Muscles Be Queer? Reconsidering the Transgressive Hyper-built Body', *Journal of Gender Studies*, 16/2 (2007), 155-171.
- Shy, Oz και Tarkka, Juha, 'The Market of Electronic Cash Cards', *Journal of Money, Credit and Banking*, 34/2 (2002), 299-314.
- Silies, Eva Maria, 'Taking the Pill After the 'Sexual Revolution': Female Contraceptive Decisions in England and West Germany in the 1970s', *European Review of History*, 22/1 (2015), 41-59.
- Singh, Mohini και Burgess, Stephen, 'Electronic Data Collection Methods' στο Rodney A. Reynolds, Robert Woods, Jason D. Baker (επιμ.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurements*, Χέρσεϊ (PA) και Λονδίνο, 2007, 28-43.
- Singleton, J. Alena, 'Cultural History of the Buttocks' στο Victoria Pitts Taylor (επιμ.), *Cultural Encyclopedia of the Body*, Ουέστπορτ, Greenwood Press, 2008, 59-66.
- Smuts, Aaron, 'What is Interactivity?', *Journal of Aesthetic Education*, 43/4 (2009), 53-73.
- Sobchak, Vivian, *The Persistence of History: Cinema, Television and Modern Event*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996.
- Solnit, Rebecca, *Wanderlust: A History of Walking*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2000.
- Sommers, Jeff, 'Men at the Margin. Masculinity and Space in Downtown Vancouver, 1950-1986', *Urban Geography*, 19/4 (1998), 287-310.
- Soukup, Charles, 'I Love the 1980s: The Pleasures of a Postmodern History', *Southern Communication Journal*, 75/1 (2010), 76-93.
- Spielvogel, Laura, *Working out in Japan: Shaping the Female Body in Tokyo Fitness Clubs*, Ντάραμ, Duke University Press, 2003.
- Spigel, Lynn, 'Media Homes: Then and Now', *International Journal of Cultural Studies*, 4/4 (2001), 385-411.
- Spourdalakis, Michalis, 'The Miraculous Rise of the "Phenomenon SYRIZA"', *International Critical Thought*, 4/3 (2013), 354-66.
- Srigley, Katrina, 'Clothing Stories: Consumption, Identity and Desire in Depression-Era Toronto', *Journal of Women's History*, 19/1 (2007), 82-104.
- Staehele, Lynn A. και Kofman, Eleonore, 'Mapping Gender, Making Politics: Toward Feminist Political Geographies', στο Lynn A. Staehele κ.α. (επιμ.), *Mapping Women, Making Politics. Feminist Perspectives on Political Geography*, Λονδίνο Routledge, 2004, 1-14.
- Stapell, Hamilton M., *Remaking Madrid. Culture, Politics and Identity After Franco*, Χάουντμιλς, Palgrave, 2010.
- Stavrides, Stavros, 'Re-inventing Spaces of Commoning: Occupied Squares in Movement', *Quadern-s Institut Catala d' Antropologia*, 18/2 (2013), 40-52.
- , *Towards the City of Thresholds*, Τρέντο, Professional Dreamers, 2010.
- Steffen, Monica, 'AIDS Policies in France' στο Virginia Berridge και Phillip Strong (επιμ.), *AIDS and Contemporary History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, 240-264.
- Stehle, Maria, 'Two Generations in Motion: Negotiating the Legacies of the West German Student Movement', *Seminar: A Journal of Germanic Studies*, 46/4 (2010), 402-418.
- Stearns, Peter N., 'Fear and History', *Historiein. A Review of the Past and Other Stories*, 8 (2008), 17-28.

Stein, Marc, *City of Sisterly and Brotherly Loves: Lesbian and Gay Philadelphia, 1945-1972*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2000.

Stenning, Alison, 'Post-Socialism and the Changing Geographies of the Everyday in Poland', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30/1 (2005), 113-127.

Stevenson, Nicholas κ.α. 'The Politics of 'New' Men's Lifestyle Magazines', *European Journal of Cultural Studies*, 3 (2000), 366-385.

Stiles, Kristine, 'Shaved Heads and Marked Bodies: Representations From Cultures of Trauma', στο Nancy A. Hewitt κ.α. (επιμ.), *Talking Gender: Images, Personal Journeys and Political Critiques*, Τσάπελ Χιλ, University of North Carolina Press, 1996, 36-64.

Stovkis, Ruud, 'The Emancipation of Bodybuilding', *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, 9/3 (2006), 463-479.

Straubhaar, Joseph, '(Re)Asserting National Television and National Identity Against the Global, Regional and Local Levels of World television' στο Meenakshi Gigi Durham και Douglas M. Kellner (επιμ.), *Media and Cultural Studies. KeyWorks* (Μάντλεν, Blackwell), 2006, 681-702.

Street, John, 'A Fall in Interest? British AIDS Policy, 1986-1990' στο Virginia Berridge, Philip Strong (επιμ.), *AIDS and Contemporary History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, 224-239.

Suri, Jeremi, 'The Rise and Fall of An International Counterculture, 1960-1975', *The American Historical Review*, 114/1 (2009), 45-68.

Szmeré, Anna, 'The Politics of Marginality. A Rock Musical Subculture in socialist Hungary in the late 1980s', στο Reebee Garofalo (επιμ.), *Rockin' the Boat: Mass Music and Mass Movements*, Κέμπριτζ (MA), South End Press, 1992, 93-114.

T

Takacs, Judit, 'Disciplining Gender and (Homo)sexuality in State-socialist Hungary in the 1970s', *European Review of History*, 22/1 (2015), 161-175.

Tal, Alon, *Pollution in a Promised Land. An Environmental History of Israel*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 2002.

Tarpley, J. Douglas, 'History: 1980s' στο John McDonough και Karen Egolf (επιμ.), *The Advertising Age Encyclopedia of Advertising*, Σικάγο, Fitzroy Dearborn Publishers, 2001, 796-801.

Tascam, Luisa και Hilwig, Stuart 'The 'Average Housewife' in Post-World War II Italy', *Journal of Women's History*, 16/2 (2004), 92-115.

Tasker, Yvonne και Diane Negra, Diane, *Interrogating Postfeminism. Gender and the Politics of Popular Culture*, Ντάραμ, Duke University Press, 2007.

Tatsui, William M., 'Kamikaze, Cherry Blossoms and Nationalisms: The Militarization of Aesthetics', *Journal of Interdisciplinary History*, 35/1 (2004), 182-183.

Tawil Sourì, Helga, 'The Political Battlefield of Pro-Arab Video Games on Palestinian Screens', *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27/3 (2007), 536-551.

Taylor Allen, Ann, *Feminism and Motherhood in Western Europe. The Maternal Dilemma, 1890-1970*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2005.

Terranova, Tiziana 'Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy', <http://www.electronicbookreview.com/thread/technocapitalism/voluntary> (22/9/2012)

T' Hart Marjolein, 'Humour and Social Protest: an Introduction', *International Review of Social History*, 52 (2007), 1-20.

Theodoropoulou, Irene, 'Mediatized Vernacularization: On the Structure, Entextualization and Resemiotization of Varoufakology', *Discourse, Context and Media* (υπό έκδοση).

Thomas, Douglas, *Hacker Culture*, Μιννεάπολη, University of Minnesota Press, 2001.

Thompson, Alistair, 'Four Paradigm Transformations in Oral History', *The Oral History Review*, 34/1 (2006), 49-70.

Thompson, Ethan, 'The Parodic Sensibility and the Sophisticated Gaze: Masculinity and Taste in Playboy's Penthouse', *Television New Media*, 9/4 (2008), 284-304.

Thompson, Steven L., 'The Arts of the Motorcycle: Biology, Culture and Aesthetics in Technological Choice', *Technology and Culture*, 41/1 (2000), 99-115.

Thornham, Helen, 'It's a Boy Thing', *Feminist Media Studies*, 8/2 (2008), 127-142.

Thornton, Sarah, *Club Cultures. Music, Media and Subcultural Capital*, Κέμπριτζ, Polity Press, 1997.

Tismaneanu, Vladimir (επιμ.), *The Revolutions of 1989*, Λονδίνο, Routledge, 1999.

Tone, Andrea, *The Age of Anxiety. A History of America's Turbulent Affair with Tranquilizers*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 2009.

Topali, Pinelopi, 'Constructions of Care in Modern Greece: Gendered Relationships Between Phillipina Domestic Workers and Greek Employers', *Asian Journal of Women's Studies*, 15/1 (2009), 94-124.

Trentmann, Frank, 'Beyond Consumerism: New Historical Perspectives on Consumption', *Journal of Contemporary history*, 39 (2004), 373-401.

Truong, Yann κ.α. 'Status and Conspicuousness – Are They Related? Strategic Marketing Implications for Luxury Brands', *Journal of Strategic Marketing*, 16/3 (2008), 189-203.

Trzcinski, Jon, 'Heavy Metal Kids: Are They Dancing With the Devil?', *Child & Youth Care Forum*, 21/1 (1992), 7-22.

Tsalikoglou, Fotini, 'A New Disease in Greek Society: AIDS and The Representation of "Otherness"', *The Journal of Modern Greek Studies*, 13/1 (1995), 83-97.

Tsoukala, Anastassia, 'Timing "Dangersousness": Football Crowd Disorder in the Italian and Greek Press', *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, 14/5 (2011), 598-611.

Turner, Jeff και Philip Fouracre, 'Women and Transport in Developing Countries', *Transport Reviews: A Transnational Transdisciplinary Journal*, 15/1 (1995), 77-96.

Twigg, Julia, 'Clothing, Identity and the Embodiment of Age', στο Jason Powell, Tony Gilbert (επιμ.), *Aging Identity: A Dialogue With Postmodenism*, Νέα Υόρκη, Nova Science Publishers, 2009, 93-104.

U

Umurhan, Osman, 'Heavy Metal Music and the Appropriation of Greece and Rome', *Syllecta Classica*, 23 (2012), 127-152.

Underberg, Natalie M., 'Virtual and Reciprocal Ethnography on the Internet: The East Mims Oral History Project Website', *Journal of American Folklore*, 119/473 (2006), 301-311.

Urry, John, 'Moving on the Mobility Turn', στο Canzler κ.α. (επιμ.), *Tracing Mobilities: Towards a Cosmopolitan Perspective*, Άλντερσοτ, Ashgate, 2008, 13-24.

----, *Sociology Beyond Societies*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000. Tim Cresswell, Peter Merriman (επιμ.), *Geographies of Mobilities: Practices, Spaces, Subjects*, Σάρει, Ashgate, 2011.

----, *The Tourist Gaze*, Sage, Λονδίνο, 2002.

V

Vaaranen Heli και Wieloch Neil, 'Car Crashes and Dead and Careers: Leisure Pursuits of the Finnish Subculture of the Kortteliralli Street Racing', *Young: Nordic Journal of Youth Research*, 10/1 (2002), 42-58

Valatsou, Despoina, 'History, Our Own Stories and Emotions Online', *Historiein. A Review of the Past and other stories*, 8 (2008), 108-116.

Valentine, Gill, 'The Geography of Women's Fear', *Area*, 24/1 (1989), 385-390.

Vamiedakis, Stefanos και Zestanakis, Panagiotis, 'La epoca socialista (1981-1989) desde el punto de vista de la historiografía griega' στο Pilar Folguera κ.α. (επιμ.) *Pensar con la*

historia desde el siglo XXI, Μαδρίτη, Ediciones de la Univesidad Autónoma de Madrid, 2015, 2061-2076.

Van Bottenburg, Maarten, 'Beyond Diffusion: Sport and its Remaking in Cross-Cultural Contexts', *Journal of Sport History*, 37/1 (2010), 401-413.

Van der Veen, Hans T. 'Regulation in Spite of Prohibition: The Control of Cannabis Distribution in Amsterdam', *Cultural Critique*, 71 (2009), 129-147.

Van Ours, Jan C. *Is Cannabis a Stepping-Stone for Cocaine?*, Tilburg, Center discussion paper, 3/12/2001-98, <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=4292> (15/5/2013)

Van Steen, Gonda, 'Margarita Papandreou: Bearing Gifts to the Greeks?', *Journal of Modern Greek Studies*, 21/2 (2003), 245-282.

-----, 'Rallying the Nation: Sport and Spectacle Serving the Greek Dictatorships', *The International Journal of the History of Sport*, 27/12 (2010), 2121-2154.

Vandentorren, S. κ.α., 'August 2003 Heat Wave in France: Risk Factors for Death of Elderly People Living at Home', *European Journal of Public Health*, 16/6 (2006), 583-591.

Vella, Stephen 'Newspapers' στο Miriam Dobson και Benjamin Ziemann (επιμ.), *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-century History*, Λονδίνο, Routledge, 2009, 192-208.

Veneti, Anastasia και Karadimitriou, Achilleas, 'Policy and Regulation in the Media Landscape: The Greek Paradigm Concentration of Media Ownership Versus the Right to Information', *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 1/3 (2013), 439-457.

Veraart, Frank, 'Losing Meanings: Computer Games in Dutch Domestic Use, 1975-2000', *IEEE Annals of the History of Computing*, 33/1 (2011), 52-65.

Vernon Burton, Orville, 'American Digital History', *Social Science Computer Review*, 23/2 (2005), 206-220.

Versaete, Ginette και Cresswell, Tim, *Mobilizing Place, Placing Mobility. The Politics of Representation in a Globalized World*, Άμστερνταμ, Colophon, 2002.

Vesela, Pavla, 'The Hardening of Cement: Russian Women and Modernization', *Feminist Formations*, 15/3 (2003), 104-123.

W

Wakeman, Rosemary, 'European Mass Culture in the Media Age', στο Rosemary Wakeman (επιμ.), *Themes in Modern European History Since 1945*, Λονδίνο, Routledge, 2003, 142-166.

Walter, Brian, 'Wild Things: Music and Masculinity in Something Wild and Blue Velvet', *Music, Sound and the Moving Image*, 6/2 (2012), 163-183.

Wai Man, Lam, *Understanding the Political Culture of Hong-Kong: The Paradox of Activism and Depoliticization*, Άρμονκ, ME Sharp, 2004.

Wajcman, Judy, 'From Women and Technology to Gendered Technoscience', *Information, Communication and Society*, 10/3 (2007), 287-298.

-----, 'Reflections on Gender and Technology Studies. What State is the Art?', *Social Studies of Science*, 30/3 (2000), 447-464.

Walby, Sylvia, *Gender Transformations*, Λονδίνο, Routledge, 1997.

Wallace, Aurora, 'The Geography of Girl Watching in Postwar Montreal', *Space and Culture*, 10/3 (2007), 349-368.

Walkowitz, Judith, *Nights Out: Life in Cosmopolitan London*, Νιου Χέβεν, Yale University Press, 2012.

Walsh, Margaret, 'Gender and Automobility: Selling Cars to American Women After the Second World War', *Journal of Macromarketing*, 31/1 (2011), 57-72

Warin, Megan και Dennis, Simone, 'Threads of Memory: Reproducing the Cypress Tree Through Sensual Consumption', *Journal of Intercultural Studies*, 26/1-2 (2006), 159-170.

Warf, Barney και Arias, Santa, 'Introduction: The Reinsertion of Space into the Social Sciences and the Humanities' στο Barney Warf και Santa Arias (επιμ.), *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*, Λονδίνο, Routledge, 2009, 1-10.

- Watters, John K. και Biernacki, Patrick, 'Targeted Sampling: Options for the Study of Hidden Populations', *Social Problems*, 36/4 (1989), 416-430.
- Wedemeyer, Brend, 'Body Building or Man in the Making: Aspects of the German Bodybuilding Movement in the Kaiserrich and Weimar Republic', *The International Journal of the History of Sport*, 11/3 (1994), 472-484.
- Weeks, Jeffrey, 'AIDS and the Regulation of Sexuality' στο Virginia Berridge και Philip Strong (επιμ.), *AIDS and Contemporary History*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, 17-36.
- , *Making Sexual History*, Κέμπριτζ, Polity, 2000.
- Weinstein, Deena, *Heavy Metal. The Music and its Culture*, Κέμπριτζ (MA), Da Capo Press, 2000.
- Wellman, Barry και Hampton, Keith, 'Living Networked on and Offline', *Contemporary Sociology*, 28/6 (1999), 449-454.
- Wengle, Susanne A., *Post-Soviet Power. State-led Development and Russia's Marketization*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2015.
- Whitley, Edgar A., 'In Cyberspace All They See Is Your Words: A Review of the Relationship Between Body, Identity and Behavior and Drawn From the Sociology of Knowledge', *Information Technology and People*, 10/2 (1997), 147-163.
- Wildt, Michael, 'Changes in Consumption as Social Practice in West Germany During the 1950s' στο Susan Strasser κ.α. (επιμ.), *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*, Κέμπριτζ και Ουάσινγκτον, Cambridge University Press, 1998, 301-316.
- Willet, A. Julie, 'Hands Across the Table': A Short History of the Manicurist in the Twentieth Century', *Journal of Women's History*, 17/3 (2005), 59-80.
- Willet, Ralph, 'Hot Swing and the Dissolute Life: Youth, Style and Popular Music in Europe, 1939-1949', *Popular Music*, 8/2 (1989), 157-163.
- Williams, Brett, *Debt for Sale. A Social History of the Credit Trap*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2004.
- Williams, Dmitri κ.α., 'The Virtual Census: Representations of Gender, Race and Age in Video Games', *New Media Society*, *New Media and Society*, 11/5 (2009), 815-834.
- Williamson, Judith, *Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertising*, Λονδίνο, Marion Boyars, 1978.
- Winship, Janice, *Inside Women's Magazines*, Λονδίνο, Pandora, 1997.
- Winston, Brian, *Media, Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet*, Λονδίνο, Routledge, 1998
- Wirth, Niklaus, 'The Programming Language Pascal', *Acta Informatica*, 1/1 (1971), 36-63.
- Withers, Charles, W. J., 'Place and the 'Spatial Turn' in Geography and in History', *Journal of the History of Ideas*, 70/4 (2009), 637-658.
- Wolf, Marc J. P., 'Video Games Stars: Pac-Man', in: Marc J. P. Wolf (ed.), *The Videogame Explosion. A History From Pong to Playstation and Beyond*, Ουεστπορτ, Greenwood Press, 2008, 73-74.
- Wood, Nathaniel D., 'Sex Scandals, Sexual Violence, and the Word of the Street: The Kolasówna Lustmord in Cracow's Popular Press, 1905-1906', *Journal of the History of Sexuality*, 20/2 (2011), 243-269.

Y

- Yannakopoulos, Kostas, 'Naked Piazza': Male (Homo)sexualities, Masculinities and Consumer Cultures in Greece Since the 1960s' στο Kostis Kornetis κ.α. (επιμ.), *Gender and Consumption in Southern Europe Since the Long 1960s*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2016, 173-192.

Yeandle, Susan, 'Women and work', στο Chris Both κ.α. (επιμ.), *Changing places. Women's Lives in the City*, Λονδίνο, Paul Chapman Ltd, 1996, 16-31.

Young, Iris Marion, 'Breasted Experience. The Look and the Feeling', στο: Rose Weitz (επιμ.), *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance and Behavior*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, 151-163.

Yotopoulos Marangopoulos, Alice, 'Some Aspects of the Legal Status of Greek Women' στο Zafirios Tzannatos (επιμ.), *Socialism in Greece. The First Four Years*, Άλντερσοτ, Gower, 1986, 152-163.

Young, Diana, 'The Life and Death of Cars: Private Vehicles on the Pitjantjatjara Lands, South Australia' στο Daniel Miller (επιμ.), *Car cultures*, Οξφόρδη, Berg, 2001, 35-57.

Yow, Valerie, 'Do I Like Them So Much? Effects of the Oral History Interviewer and Vice-versa', *Oral History Review*, 24/1 (1997), 55-79.

Z

Zacharopoulos, Thimios και Paraschos Manny, E., *Mass Media in Greece. Power, politics and privatization*, Ουέστπορτ Κοννέκτικατ, Praeger, 1993

Zagal, Jose, P., κ.α., 'Rounds, Levels and Waves: The Early Evolution of Gameplay Segmentation', *Games and Culture*, 3/2 (2008) 175-198.

Zaimakis, Yannis, 'Forbidden Fruits and the Communist Paradise: Marxist Thinking on Greekness and Class in Rebetika', *Music and Politics*, 4/1 (2010), 1-25.

Zelizer, Barbie (επιμ.), *Explorations in Communication and History*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2008.

Zeller, Manfred, 'Our Own Internazionale, 1966': Dynamo Kiev Fans Between Local Identity and Transnational Imagination', *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 12/1 (2011), 53-82.

Zeller, Thomas, 'The Spatial Turn in History', *GHI Bulletin*, 35 (2004), 123-124.

Zestanakis, Panagiotis, 'Insert Coin to Continue. Videogames and the Emergence of a New Culture of Entertainment in 1980s Athens', *Tausend Augen* [2017, υπό έκδοση].

-----, 'Media Change and the Question of (De)politicization in Late 1980s Greece' ανακοίνωση στο εργαστήριο *Reconsidering the Political in Contemporary History*. Social Practices and Material Cultures in Cold-War Western Europe, Πανεπιστήμιο Humboldt, Βερολίνο, 4-5 Μαρτίου 2016.

-----, 'Motorcycling in 1980s Athens: Popularization, Representational Politics and Social Identities', *Transfers. Interdisciplinary Journal of Mobility Studies*, 6/3 (2016), 4-21.

-----, 'Revisiting the Greek 1980s Through The Prism of Crisis' στο Kostis Kornetis κ.α. (επιμ.), *Consumption and Gender in Southern Europe Since the Long 1960s*, Λονδίνο, Bloomsbury, 2016, 259-262.

-----, 'The 'Curvy Years' and Their Aftermath. Film, Media and Representations of Femininity in 1980s and 1990s Greece', *Film, Fashion and Consumption*, 4/1 (2015), 25-42.

Zmroczek, Christine, 'Dirty Linen: Women, Class and Washing Machines, 1920s-1960s', *Women's Studies International Forum*, 15/2 (1992), 173-185.

Zolov, Eric, *Refried Elvis. The Rise of Mexican Counterculture*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1999.

Zukin, Sharon και Smith Maguire, Jennifer, 'Consumers and Consumption', *Annual Review of Sociology*, 30 (2004), 173-197.

Ευρετήριο Ονομάτων και Τοπωνυμίων¹

Ευρετήριο ελληνικών ονομάτων

1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πληροφορικής, 89

2^η Έκθεση Φυσικής Ζωής και Υγιεινής Διατροφής, 51

2 *Τροχοί*, 32

4 *Τροχοί*, 32, 165, 177

Αβραμόπουλος, Δημήτρης, 346

ΑΓΕΤ Ηρακλής, 83

Αγγλία, 8, 22, 82, 84, 165, 221, 302

Αγία Παρασκευή (περιοχή), 163, 171, 193, 324, 325, 349

Άγιος Νικόλαος Αχαρνών (περιοχή), 351

Άγιος Ιωάννης Ρέντης, 323

Άγιος Πέτρος (περιοχή), 327

Αγορά, 32

Αγώνας της Γυναίκας, 32

Αθηνάς (οδός), 111

Αθηνόραμα, 32, 104, 306, 367

Αθλητική Ένωση Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ), 140, 145, 232, 238

Αθλητική Ένωση Λάρισας (ΑΕΛ), 199

Αιγάλεω, 73, 98, 323, 324, 348

Αίολος (ποδηλατική κίνηση), 343

Ακαδημίας (οδός), 114

Ακροβασία στο Χαλάνδρι (νεανικό έντυπο), 32, 388

Ακρόπολη (εφημερίδα), 384

Ακρόπολη (μνημείο), 6, 309

Αλεξάνδρα (νοσοκομείο), 259

Αλεξανδρίδης, Νίκος (επιστήμονας πληροφορικής), 82

Αλέξανδρος (ταξιδιωτικό γραφείο), 94

Αλεξίου, Νίκος (ηθοποιός), 340

Αλεξίου, Χαρούλα, 6

Άλμος, 287

Αλμπέρτη, Σοφία, 227

Άλπικες Ημέρες 1988 (εκδήλωση), 63

Άλσος Νέας Σμύρνης, 283

Αμερικανική Πρεσβεία (περιοχή), 283

Αμπατζή, Λιόπη (ανθρωπολόγος), 304

Αμπελόκηποι, 132, 323, 349

Άμστερνταμ, 204, 207, 210, 343

Αμφί, 32, 283, 286

Αμφιάλη, 323

Αμφιλόχιος, Αλέκος (επιχειρηματίας), 288

Αναγνωστοπούλου, Σοφία (επιστήμονας πληροφορικής), 92, 93

Αναστασία (τηλεοπτική σειρά), 417

Αναστόπουλος, Νίκος, 238

Ανατολική Γερμανία, 298

¹ Στο ελληνικό ευρετήριο επεξηγούνται ιδιότητες προσώπων και χώρων μη ευρέως γνωστές. Το κριτήριο είναι, ως ένα βαθμό, αυθαίρετο. Στο ευρετήριο ξένων ονομάτων επεξηγούνται όλοι οι όροι.

Ανδρεαδάκη, Τασία (οικολόγος πολιτικός), 336
 Ανδρέου, Ερρίκος (σκηνοθέτης), 306
 Ανδριανόπουλος, Ανδρέας, 361
 Ανεξάρτητη Δημιουργική Κίνηση (ΑΔΗΚ), 360
 Ανεξάρτητοι Έλληνες, 40
 Ανθούπολη, 324
Αντί, 374
 Αντωνάκη, Ελένη (αισθητικός), 73
 Άνω Πατήσια, 351
 Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Πειραιά (ΑΒΣΠ), 354
 Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλόφιλων Ελλάδας (ΑΚΟΕ), 283, 288
Απογευματινή της Κυριακής, 371
 Αποστολάτος, Βαίτσης (σεξολόγος), 257, 273
 Αποστολίδης, Βασίλης (κοινωνιολόγος, ψυχολόγος), 258
 Αράχωβα, 62, 63
 Αργυρούπολη, 324
 Άρης Θεσσαλονίκης, 133
 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 406
 Αρχιεπισκοπή Αθηνών, 112
 Ασία, 136
 Ασίκη, Βίνα (ηθοποιός), 77, 303
 Άσιμος, Νικόλας, 207
 Ασπρόπυργος, 324
 Αστήρ Παλλάς (ξενοδοχείο), 57
 Αστυνομία Αθηνών
 Αστυνομικό Τμήμα Ομόνοιας, 192
 Ασφάλεια Αττικής, 184
 Ασφάλεια Προαστίων Προωτευούσης, 184
 Αττική Οδός, 409
 Αττικό Μετρό, 409
Αυγή/ Κυριακάτικη Αυγή, 30, 324, 325, 338, 375, 376
 Αυριανή, 377
 Αυστραλία, 239, 246
 Αυστρία, 63, 82
 Αυτοκίνηση (ντισκοτέκ), 126
 Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών, 284
 Αφγανιστάν, 88
 Αχαρνών (οδός/ περιοχή γύρω από την οδό), 303, 323, 350
 Αχίλλειον (κινηματογράφος), 287
 Αχ Μαρία (μουσική σκηνή), 363

Βάθη, 212
 Βάρη, 293
 Βάρκιζα, 349
 Βαλατσού, Δέσποινα (ιστορικός), 36
 Βαλτετσίου (οδός), 191, 211
 Βαμβακάς, Βασίλης (επιστήμονας Μέσων Ενημέρωσης),
 Βαρουφάκης, Γιάννης, 41
 Βαρκελώνη, 288
 Βαρώτσος, Κώστας (γλύπτης), 342
 Βγόντζας, Αντώνης (νομικός), 186, 188
 Βέλγιο, 165, 215, 376
Βεντέτα (περιοδικό), 357
 Βερολίνο, 210, 291
Βήμα της Κυριακής, 30, 83, 188

Βηρυττός, 232
 Βικτώρια (περιοχή), 72, 107, 155, 195, 234, 323, 351
 Βίτοσα (βουλγαρικό χειμερινό θέρετρο), 64
 Βόλος, 343, 354
 Βοτανικός, 316
 Βουγιουκλάκη, Αλίκη, 79, 176
 Βουκουρεστίου (οδός), 191
 Βούλα, 312, 349
 Βουλγαράκης, Γιώργος, 377
 Βούλγαρης, Γιάννης, 242
 Βουλγαρία, 82, 322
 Βουλιαγμένη, 57, 241, 286, 349, 350, 413
 Βραζιλία, 31
 Βρετάνια (θέατρο), 283
 Βριλήσσια, 349
 Βρυξέλλες, 354
 Βύρωνας, 174, 202, 324

Γαλάτσι, 323
 Γαλλία, 8, 73, 82, 88, 135, 165, 215, 238, 255, 318, 320, 376
 Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 283, 284
 Γαμβέττα (οδός), 98
 Γαρδέλης, Σταμάτης, 77, 227, 354
 Γεννηματάς, Γιώργος, 377
 Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 144, 277, 279, 354
 Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ), 380
 Γενικό Κρατικό Αθηνών (νοσοκομείο), 277
 Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Πειραιά (Νίκαιας), 318
 Γερμανία (Δυτική Γερμανία), 32, 101, 110, 144, 149, 165, 197, 216, 218, 248, 258, 333
 Γερολυμάτος, Γιώργος (τραγουδιστής), 299
 Γεωργελές, Φώτης (δημοσιογράφος), 359
 Γεωργουσόπουλος, Κώστας (κριτικός θεάτρου), 141
 Γήπεδο Παναθηναϊκού (περιοχή), 303
Για μια Πρωτοβουλία Νεολαίας στο Μαρούσι (νεανικό περιοδικό), 32
 Γιαννακόπουλος, Κώστας (ανθρωπολόγος), 267
 Γιαννάκου, Μαριέττα, 396
 Γιουγκοσλαβία, 62
 Γκάλης, Νίκος, 390, 393
 Γκιούρδας (εκδόσεις πληροφορικής), 85
 Γκουσγκούνης, Κώστας (πορνοστάρ), 362
 Γκράβα (Λύκειο της), 233
 Γκύζη, 211, 323
 Γλυκερία, 119
 Γλυφάδα, 61, 98, 120, 128, 201, 324, 325, 349, 352
 Γούβα, 323
 Γουδί, 155, 324
 Γουέντι (μπαργούμαν), 368
 Γρανάζι (μπαρ), 291
Γυναίκα, 31, 153, 357
 Γυναίκα και αθλητισμός: κίνηση και ζωή (πρόγραμμα άθλησης), 58
Γυναίκες της Νέας Δημοκρατίας (έντυπο γυναικείου κινήματος), 32
 Γώγου, Κατερίνα (ηθοποιός, ποιήτρια), 292

Δαβαράκης, Άρης (δημοσιογράφος, στιχουργός), 282
 Δαδήρας, Ντίμης, 176, 223

Δαλιανίδης, Γιάννης, 107, 124
 Δανία, 63, 215
 Δασκαλάκης, Ηλίας (εγκληματολόγος), 182
 Δημοκρατική Ανανεωτική Πρωτοβουλία – Νέα Δημοκρατική Φοιτητική Κίνηση (ΔΑΠ – ΝΔΦΚ), 360, 378
 Δάφνη, 234, 248, 324, 327
Δελτίο των Συνεργαζόμενων Οικολογικών Εναλλακτικών Κινήσεων και Ομάδων, 32
 Δεμίρης, Γιάννης (επιστήμονας πληροφορικής), 92, 93
Διαφημιστική Εβδομάδα, 32
 Διεθνής Αμνηστία, 144
Δικέφαλος, 232
 Δημητριάδης, Γραμμένος (στέλεχος ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος), 374
 Δημοκρατική Ανανέωση (ΔΗΑΝΑ), 254
 Δημοκρατικός Αγώνας – Δημοκρατική Ενότητα (ΔΑΔΕ), 360.
 Δημόκριτος (Κέντρο Πυρηνικών Ερευνών), 81, 93, 322
 Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ), 87, 161, 309, 395
 Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη (ΔΟΛ), 358
 Δήμος Αθηναίων, 312, 325, 346
Διάστημα 1999, 387
 Δίζη, Μαρίνα (οικολόγος πολιτικός), 336, 337
 Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών (ΔΣΑ), 87
Δίγη (φεμινιστικό περιοδικό), 32
 Δίωξη Ναρκωτικών, 196, 200
 Διονυσίου, Στράτος, 127
 Δραγασάκης, Γιάννης, 387
 Δραπετσώνα, 323, 334
 Δρατζίδης, Θανάσης (δημοσιογράφος), 183
 Δυνάμκο ΕΠΕ (εταιρία πληροφορικής), 81
Δύο ξένοι (τηλεοπτική σειρά), 411
 Δώρου (οδός), 131

Εβδομάδα Υγείας, 52
 Έβερτ, Μιλτιάδης, 106, 144, 155, 341, 345,-346, 353
 Έκθεση Hi-Fi, 108
 Ελβετία, 63
 Εδιμβούργο (Πανεπιστήμιο του), 93
 Εκάλη, 349
 Εκδόσεις Ομολογιακού Δανείου Δημοσίου, 371
 Εκθεσιακό Κέντρο Αθηνών (ΕΚΑ), 98
 Εθνάρχου Μακαρίου (οδός), 348
 Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών (ΕΚΟΦ), 341
 Εθνική Μετεωρολογική Υπηρεσία (ΕΜΥ), 326
 Εθνική Πράξη Περιβαλλοντικής Πολιτικής,
 Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση Νέων (ΕΡΕΝ), 341
 Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (ΕΣΥΕ), 227
 Εθνική Συμφιλίωση (πολιτική της), 345, 381, 408
 Εθνική Τράπεζα, 371, 399
 Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), 408
 Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), 408
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ)
 Εθνικό Κέντρο Άμεσης Βοήθειας (ΕΚΑΒ), 327
 Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), 32, 56, 223, 366
 Εθνικό Κέντρο Νεότητας
 Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ), 81, 86, 94, 95, 396
 Εθνικό Μέτωπο (κόμμα άκρας δεξιάς), 411

Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ), 315, 327
 Εθνοκάρτα, 398
Έθνος, 182
Εικόνες, 31
 Ειρήνη (σταθμός ΗΣΑΠ), 352
 Εκάλη, 349
 Εκδόσεις Λυμπέρη, 46
 Ελβετία, 82
 Ελβετικές Άλπεις, 62
 Ελεύθεροι (μουσικό συγκρότημα), 415
Ελεύθερος Τύπος, 30, 243, 260, 271, 304
Ελευθεροτυπία, 242, 268, 275
 Ελευσίνα, 316, 324
 Ελληνική Εταιρία Επιστημόνων Πληροφορικής, 401
 Ελληνική Μαθηματική Εταιρία, 86, 95, 396
 Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση, 37, 100, 103, 105
 Ελληνική Ομοσπονδία Χιονοδρομίας, 61
 Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΕΤΒΑ), 371
 Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, 285
 Ελληνικό/ Στρατιωτική Βάση Ελληνικού, 201
 Ελίτ (κινηματογράφος), 287
 Εμπορική Τράπεζα, 399
 Εμποροκάρτα Visa, 398
Ένα (περιοδικό), 31, 371
 Εναίος Κωδικός Αριθμού Μητρώου (ΕΚΑΜ), 388
 Ένωση Αστικών Συγκοινωνιών (ΕΑΣ), 153, 345
 Ένωση Ασφαλιστικών Εταιριών, 167
 Ένωση Γυναικών Ελληνίδων Μηχανικών, 94
 Ένωση Ελλήνων Συγκοινωνιολόγων, 334
 Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ), 70, 103, 211, 255, 319, 320, 387
 Εξάρχεια, 52, 84, 85, 117, 119, 145, 208-213, 252, 270, 323, 343
 Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη (ΕΟ 17Ν), 185
 Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Πρωτεύουσας (ΕΥΔΑΠ), 337, 338, 371
 Εργοστάσιο (ντισκοτέκ), 126, 263
 Ερμούπολη, 313
 Εταιρία Προφορικής Ιστορίας, 35
 Εταιρία Ψυχοκοινωνικών Ερευνών, 258
 Ευγενίδειο Ίδρυμα, 88, 104
 Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), 17, 63, 99, 159, 163, 165, 354, 389, 395, 412, 418
 Ευρωπαϊκό Πρωτάθλημα Μπάσκετ (Ευρωμπάσκετ) 1987, 54
 Ευρώπη (πρόγραμμα ΕΟΚ), 99
 Ευστρατιάδης, Όμηρος (σκηνοθέτης), 109, 245
 Εφετείο Λάρισας, 363

Ζάννειο Πειραματικό Λύκειο Πειραιά, 392
 Ζάππειο, 286, 287
 Ζιώγαλας, Νίκος (τραγουδιστής), 141
 Ζωγράφου, 58, 224, 324, 349

Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ), 22, 32, 54, 59, 60, 69, 79, 90, 105, 124, 129, 131-133, 174, 177, 196, 198, 236, 254, 267, 321, 324, 333, 355, 373, 392
 Ηλεκτροκίνητα Λεωφορεία Πειραιώς Αθηνών Περιχώρων (ΗΛΠΑΠ), 154, 344
Ηλεκτρονική και Κομπιούτερ (περιοδικό πληροφορικής), 32, 81
 Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος Αθηνών Πειραιώς (ΗΣΑΠ), 154-156, 234, 344, 352
 Ηλιούπολη, 324

Ημέρα της Γης (εκδήλωση), 333
Ηρώδου Αττικού (οδός), 217
Ηχος και Hi-Fi, 32, 108

Θεσσαλονίκη, 82, 88, 105, 235
Θεοφανίδης, Νίκος (εκδότης), 358
Θηβών (οδός), 169
Θησείο, 155, 323
Θούριος (έντυπο νεολαίας ΚΚ Εσωτερικού), 31, 246, 374
Θύρα 4 (οργάνωση οπαδών ΠΑΟΚ), 232
Θύρα 7 (οργάνωση οπαδών Ολυμπιακού Πειραιά), 232
Θύρα 21 (οργάνωση οπαδών ΑΕΚ), 232
Θύρα 13 (οργάνωση οπαδών Παναθηναϊκού), 235

Ιαπωνία, 214, 356
Ιλίσια, 72, 125, 126, 149, 324
ΙΜΑΚΟ (εταιρία Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης), 46
Ινδία, 200
Ινστιτούτο Γκαίτε Αθηνών, 209
Ινστιτούτο Ερευνών και Μελετών Επιχειρήσεων (ΙΕΜΕ), 84
Ιόλας, Αλέξανδρος (συλλέκτης έργων τέχνης), 276
Ιονική Τράπεζα, 371
Ιονοκάρτα Visa, 399
Ίος, 200
Ιπτάμενα Δελφίνια (εταιρία), 271
Ιρλανδία, 216
Ισπανία, 8, 242, 253, 288, 310, 347
Ισραήλ, 322
Ιταλία, 132, 165, 214, 215, 347, 300, 400
Ιωάννου, Γιώργος (πεζογράφος), 292
Ιωσηφίδη, Πόλυ (ψυχολόγος, πανεπιστημιακός), 276

Καβουκίδης, Νίκος (σκηνοθέτης), 66
Καβούρι, 163
Καζάκος, Πάνος, 45
Καζανόβας (περιοδικό ερωτικού περιεχομένου), 295
Καζούλης, Βασίλης (τραγουδιστής), 156
Καθημερινή, 30, 96, 98, 327
Καισαριανή, 324
Κακούρος, Άγγελος (διευθυντής ΕΜΥ), 326
Καλάβρυτα, 62
Καλαμάκι, 324, 349
Καλαντζής, Κωστής (ανθρωπολόγος), 111, 160
Καλιφόρνια, 129
Καλλιθέα, 85, 138, 201, 324, 348
Καλλιμάρμαρο Στάδιο, 194, 279, 343
Καλομητσίνης, Σπύρος (εκπαιδευτικός), 86
Κανέλλη, Λιάνα, 189
Καμίνια, 323
Καναδάς, 325
Κάνιγγος (Πλατεία/ Περιοχή της Πλατείας), 98, 130, 145, 287, 344
Κάννες, 285
Καντσά, Βενετία (ανθρωπολόγος), 284
Καπνικαρέα (περιοχή), 149
Κάραβελ (ξενοδοχείο), 51

Καραγιάννης, Κώστας (σκηνοθέτης), 244
Καρακατσάνη, Ράνια (ψυχολόγος), 253
Καρακώτιας, Κώστας (δημοσιογράφος), 370
Καρδίτσα, 363
Καρέας, 324
Καρέζη, Τζένη, 396
Καρέλια Lights, 371
Καρόλου Ντηλ (μπαρ), 119, 121
Καρτάλου, Αθηνά (κοινωνιολόγος), 331
Καρυωτάκης, Κώστας, 143
Καστέλλα, 120, 323
Κατακουζηνός, Γιώργος (σκηνοθέτης), 285, 286
ΚΑΤ (σταθμός ΗΣΑΠ), 352
Κατεχάκη (οδός), 352
Κατσιμίχα, Αδελφοί (Χάρης και Πάνος), 141
Κάτω Πετράλωνα, 324
Κεντάκι, 317
Κέντρο Αποκατάστασης Τραυματιών (ΚΑΤ), 218
Κέντρο Οικογενειακού Προγραμματισμού, 255
Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής, 265
Κερασίνη, 132, 309, 323, 334
Κεφαλάρι, 348
Κηλαηδόνης, Λουκιανός, 241, 413
Κηφισιά, 52, 85, 119, 128, 218, 324, 325, 348, 349
Κίνημα για το Στρατό, 409
Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών Αμπελοκήπων, 275
Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών Παγκρατίου Βίβιαν Σίλινγκ, 275
Κλαουδάτος (πολυκατάστημα), 63
Κλειδάριθμος (εκδόσεις πληροφορικής), 85
Κλικ, 31, 33, 67, 68, 114, 123, 144, 192, 205, 228-230, 239, 249, 269, 277, 290, 291, 354, 360, 364-366, 368-370, 374, 378, 380, 388, 392, 393, 413
Κλικ FM, 147, 148
Κοδριγκτώνος (οδός), 195, 351
Κοκκινιά, 323
Κοκομπίλ (ήρωας κόμικ), 320
Κολλέγιο Ψυχικού, 86
Κολιάτσου (Πλατεία/ περιοχή γύρω από την πλατεία), 323
Κολοκοτρώνη (οδός), 149
Κολωνάκι, 57, 72, 85, 107, 117, 119, 135, 146, 211, 288, 291, 292, 323, 344, 345, 350
Κολωνός, 191, 294, 324
Κόμμα Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (ΚΟΔΗΣΟ), 171
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), 197, 386, 387, 402
Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού (ΚΚΕ Ες), 204, 337
Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (ΚΝΕ), 204
Κονακάι (πολυνησιακό εστιατόριο), 136
Κοντογιώργης, Γιώργος, 43
Κοπαόνικ (βουλγαρικό χειμερινό θέρετρο), 62
Κοπεγχάγη, 343
ΚΟΡΕΛΚΟ (σχολή πληροφορικής), 95
Κοσλοντούι (πυρνηνικό εργοστάσιο), 322
Κόσμος του Video (ειδικό έντυπο), 32, 98, 100
Κορνέτης, Κωστής (ιστορικός), 9
Κορυδαλλός, 52, 101
Κοσκωτάς, Γιώργος, 345, 359, 364
Κοτταρίδης, Αναστάσιος (πρόεδρος Συλλόγου Μεσιτών Αθήνας), 348

Κούγιας, Αλέξης (ποινικολόγος), 364
Κουίκ, Τέρενς (δημοσιογράφος), 364
Κουκάκι, 288, 323, 344
Κουλιανού, Βίκυ (μοντέλο, παρουσιάστρια), 393
Κούλογλου, Στέλιος (δημοσιογράφος), 374
Κουράκης, Νέστορας (εγκληματολόγος), 188, 335
Κουρής, Γιώργος (εκδότης, δημοσιογράφος), 378
Κουρής, Μάκης (εκδότης, δημοσιογράφος), 378
Κούρκουλος, Άλκις (ηθοποιός), 415
Κράξιμο, 32
Κρακοβία, 23
Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ), 385
Κρεατσάς, Γιώργος (γυναικολόγος, μαιευτήρας), 258
Κτηματική Τράπεζα, 371
Κύπελλο Πρωταθλητριών Ομάδων Μπάσκετ
Κύπρος, 93, 94
Κύρκος, Λεωνίδα, 255, 375, 376
Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 30, 253, 275
Κυψέλη, 54, 55, 89, 169, 211, 256, 311, 314, 323, 325, 345, 348, 349
ΚΥΡ (γελοιογράφος), 310
Κωνσταντινούπολη, 206
Κωστογλάκης, Γιάννης (γυμναστής), 54
Κωστόπουλος, Πέτρος, 44, 148, 290, 354, 358, 364, 365, 369, 370, 373, 416

Λάβρυς (ακτιβιστικό λεσβιακό έντυπο), 284
Λαζόπουλος, Λάκης, 377
Λαλιώτης, Κώστας, 197, 286
Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα (κοινωνιολόγος), 253
Λαμπρόπουλοι Αφοι (πολυκατάστημα), 96
Λάρισα, 238
Λβοφ, 211
Λέσχη Ελλήνων Μοτοσικλετιστών (ΛΕΜΟΤ), 178, 244
Λέτσιος, Παντελής (καθηγητής φυσικής αγωγής), 57
Λεωφόρος Αλεξάνδρας/ Γήπεδο Λεωφόρου Αλεξάνδρας, 232, 348
Λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας
Λεωφόρος Βουλιαγμένης, 126, 348
Λεωφόρος Καβάλας, 169
Λεωφόρος Κηφισίας, 72, 348, 352
Λεωφόρος Μεσογείων, 348
Λεωφόρος Συγγρού, 118, 126, 294, 304, 305
Λονδίνο, 203, 237, 270
Λούβρος, Νίκος (επιχειρηματίας), 149
Λουζιτάνια (θέατρο), 283
Λούκουλος (πιτσαρία), 132
Λουξεμβούργο, 216
Λος Άντζελες, 212
Λυκαβηττός, 6
Λυμπέρης, Αντώνης (εκδότης), 100, 101, 338, 339
Λώρας (μπαρ), 151

Μαγκάκης, Γεώργιος – Αλέξανδρος, 327.
Μαδρίτη, 270, 288
Μαζωνάκης, Γιώργος, 415
Μαλακάσα, 293
Μαλοβίτσα, 62

Μάνου, Αφροδίτη (τραγουδίστρια), 141
Μαντώ, 241, 391
Μαραντζίδης, Νίκος (πολιτικός επιστήμονας), 243
Μαρίνος, Αναστάσιος (νομικός), 88, 384
Μαρίνος, Γιώργος (ηθοποιός, τραγουδιστής), 282
Μάρνη (οδός), 142
Μαρούσι, 58, 138, 324, 344, 349, 350-352
Μαρούσκα (τηλεοπτικός χαρακτήρας), 441
Μάταλα, 203
Μάτσας, Μίνως (επιχειρηματίας), 371
Μαύρος, Γιώργος (πολιτικός αναλυτής), 241
Μαχαιρίτσας, Λαυρέντης, 141
Μεγάλη Βρετανία, 12, 97, 214, 216, 236, 258, 351
Μέγαρο, 333
Μελίσσια, 348, 349
Μενέσες, Αλεξ (μοντέλο), 299
Μενίδι, 54, 324, 334
Μεξικό, 104, 352
Μεταξάς, Αλέξης (πορνοστάρ), 296
Μεταξουργείο, 211, 294, 323
Μετρό (περιοδικό), 417
Μετς, 119, 201
Μητσοτάκης, Κωνσταντίνος, 206, 364
Μητσού, Μαριλίζα (φιλόλογος), 358
Μηχανοργάνωση (έκθεση), 83
Μικρολίμανο, 158
Μικρούτσικος, Θάνος, 6
Μινιόν, 60, 96, 173, 371
Μιτσικό (ιαπωνικό εστιατόριο), 136
Μιχαλόπουλος, Πάνος, 77
Μοναστηράκι, 145, 156, 234
Μοδινός, Μιχάλης (οικολόγος πολιτικός), 337
Μονάδες Ειδικών Αποστολών (ΜΕΑ), 234
Μόντρεαλ, 25
Μοσχάτο, 324
Μουρατίδης, Νίκος (ραδιοφωνικός παραγωγός), 148
Μουσείο (Μάχη του), 234
Μουσικές Ταξιαρχίες (μουσικό συγκρότημα), 361, 362
Μουσική (περιοδικό), 32, 108
Μουστάκας, Σωτήρης, 126
Μοτοσικλετιστής (περιοδικό), 171
Μοτοσικλετιστική Ομοσπονδία Ελλάδας (ΜΟΤΟΕ), 168, 187, 244
Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα (ανθρωπολόγος), 189, 190
Μπάρμπα, Βάνα, 77, 78
Μπέζος, Γιάννης, 308
Μπέης, Δημήτρης, 341
Μπελιάς, Γιώργος (φωτογράφος), 292
Μπέρμιγχαμ, 145
Μπέρτο (Ψευδώνυμο σκηνοθέτη Νάσου Σπύρη), 179
Μπιενάλε Θεσσαλονίκης, 354
Μπίλυ Μπο (σχεδιαστής μόδας), 268, 276
Μπολερό (μπαρ), 122, 123
Μπουένος Άιρες, 260
Μπραχάμι, 324
Μπουρνάζος, Σπύρος (αθλητής μποντιμπλντινγκ), 55

Μύκονος (νησί), 76, 369
Μύκονος (μπαρ), 288
Μυλωνάς Γιάννης (επιστήμονας Μέσων Ενημέρωσης), 42
Ναζιστική Οργάνωση Παναθηναϊκών Οπαδών (ΝΟΠΟ), 232, 247
Ναυρίδης, Κλήμης (ψυχολόγος), 258
Νεάπολη (Νίκαιας), 323
Νέα Δημοκρατία (ΝΔ), 100, 163, 188, 206,240, 309, 310, 341, 342, 346, 360, 361, 371, 384
Νέα Ελβετία, 73
Νέα Ιωνία, 52
Νέα Κυψέλη, 344
Νέα Λιόσια, 324, 348
Νέα Οικολογία, 334
Νέα Πεντέλη, 324
Νέα Σμύρνη, 138, 283, 324
Νέα Χαλκηδόνα, 324
Νέα Υόρκη, 36, 135
Νέα Φιλαδέλφεια, 142, 231, 237, 316
Νέο Δελχί, 156
Νέο Ηράκλειο, 324
Νέο Ψυχικό, 324, 325, 349, 351
Νεολαία ΠΑΣΟΚ, 204
Νέος Κόσμος, 324, 348
Νίκαια, 54, 98, 101, 248, 323, 325
Νικολαΐδου, Σήλια (κοινωνιολόγος), 183
Νορβηγία, 82
Νταβός, 62
Νταλάρας, Γιώργος, 127, 240
Ντόμινο (περιοδικό), 357
Ντουνιά, Χριστίνα (στέλεχος νεολαίας ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος), 119

Ξούθου (οδός), 287

Οδηγός Δημοσιότητας, 32
Οι απαράδεκτοι (τηλεοπτική σειρά), 271, 340
Οι αυθαίρετοι (τηλεοπτική σειρά), 361
Οικολογική Εφημερίδα, 311, 334
Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης, 311
Οικολογική Κίνηση Σερρών, 334
Οικολογική Πρωτοβουλία, 311
Οικολογική Ομάδα Αχαρνών – Πατησίων, 311
Οικολογική Ομάδα Κιλκίς, 344
Οικολόγοι Εναλλακτικοί, 49, 335
Οικονομική Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), 11, 409, 412
Οικολογία και περιβάλλον (οικολογικό έντυπο), 334
Οι τρεις χάριτες (τηλεοπτική σειρά), 190
Ολλανδία, 89, 165, 197, 216
Ολλανδικό Κόμμα των Ριζοσπαστών, 333
Ολυμπιακοί Αγώνες 1996, 155
Ολυμπιακοί Αγώνες 2004, 408
Ολυμπιακό Αθλητικό Κέντρο Αθηνών (ΟΑΚΑ), 144, 199, 268
Ολυμπιακός (Σύνδεσμος Φιλιάθλων Πειραιώς), 140, 234, 238
Ομάδα Ανύπαντρων Γυναικών, 356
Ομάδα Αυτόνομων Γυναικών, 275
Ομάδα Γυναικών Αμπελοκήπων, 356
Ομάδα Ζ (αστυνομικό σώμα), 251

Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών, 284
 Ομόνοια/ Πλατεία Ομονοίας/ Αστυνομικό Τμήμα Ομόνοιας, 117, 131, 147, 155, 190, 191, 192, 213, 287, 292-296, 346
 Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας, 356
 Ομοσπονδία Ελλήνων Φοιτητών Παρισιού, 374
 Όμπρε (ροκ κλαμπ), 298
 Οργανισμός Αστικών Συγκοινωνιών (ΟΑΣ), 163
 Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), 402
 Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς (ΟΛΠ), 170
 Οργανισμός Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου (ΟΠΑΠ), 371
 Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας (ΟΤΕ), 385
 Οργάνωση Νέων Νέας Δημοκρατίας (ΟΝΝΕΔ), 204, 377
 Ορνεράκης, Σπύρος, 266
 Ουγγαρία, 258

Παγκράτι, 54, 55, 132, 185, 294, 323, 325
 Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, 268
 Παγκόσμιο Κύπελλο Ποδοσφαίρου (μουντιάλ), 102, 104, 105
 Παγκόσμιο Συνέδριο Γυναικολογίας, 253
 Παγουλάτος, Γιώργος (οικονομολόγος), 409
 Παλαιό Φάληρο, 349
 Παλιά Πεντέλη, 316, 328
 Παναγιωτόπουλος, Παναγής (κοινωνιολόγος), 11, 331, 417
 Παναγιωτόπουλος, Πάνος (δημοσιογράφος), 307
 Παναθηναϊκός (Αθλητικός Όμιλος), 234, 235, 237, 248
 Πανεπιστημίου (οδός), 335
 Πανούτσος, Αντώνης (δημοσιογράφος), 238
 Πανελλήνια Αγωνιστική Σπουδαστική Παράταξη (ΠΑΣΠ), 360
 Πανελλήνια Έκθεση Φυσικών Προϊόντων Διατροφής, Φυσικών Καλλυντικών και Υγιεινής Γυμναστικής, 51 Πανελλήνια Ένωση Ιδιωτικών Αστυνομικών, 264
 Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο, 270
 Πανελλήνιο Κέντρο Οικολογικών Μελετών (ΠΑΚΟΕ), 334, 345
 Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) 9-11, 30, 45, 99, 100, 105, 106, 160, 161, 188, 195, 197, 206, 254, 286, 310, 315, 342, 344, 354, 359, 363, 377, 384, 408-411
 Πανελλήνιος Σύνδεσμος Ελλήνων Διαιτολόγων, 51
 Πανεπιστήμιο Πατρών, 82
Πάνθεον (περιοδικό), 357
 Πανθεσσαλονίκειος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινοπολιτών (ΠΑΟΚ), 199
 Πανσπουδαστικές Κινήσεις Συνεργασίας (ΠΚΣ), 360
 Πανταζή, Τίνα (πολιτικός), 396
 Πανταζής, Λευτέρης, 127
 Παπάγου, 324
 Παπαδόπουλος, Λάκης (Λάκης με τα ψηλά ρεβέρ), 143
 Παπαδόπουλος, Ανέστης (θύμα εγκλήματος), 285
 Παπαδόπουλος, Λευτέρης (στοιχουργός), 141
 Παπαθανασίου, Θανάσης (σκηνοθέτης, σεναριογράφος),
 Παπακαλιάτης, Χριστόφορος (σκηνοθέτης, ηθοποιός), 416
 Παπακωνσταντίνου, Βασίλης (τραγουδιστής), 143
 Παπανδρέου, Ανδρέας, 88, 89, 364, 408
 Παπανδρόπουλος, Αθανάσιος (δημοσιογράφος), 388
 Παπανώτας Δημήτρης (δημοσιογράφος, παρουσιαστής), 417
 Παπαροκάδες (Ελεύθεροι) (μουσικό συγκρότημα)
 Παπούλιας, Στάθης (δημοσιογράφος), 394
 Παράβας, Σταύρος (ηθοποιός), 285
 Παραλιακή Λεωφόρος (Ποσειδώνος), 126, 201, 287

Παρθενώνας, 309
Πάρνηθα, 316
Παρίσι, 79, 270, 354
Παρνασσός, 61, 62
Πάρτι στη Βουλιαγμένη, 240, 241, 245
Πατίστας (εταιρία παραγωγής καλλυντικών), 114
Πατήσια, 72, 85, 186, 294, 311, 314, 323, 335, 344, 348
Πατησίων (οδός), 74, 98, 335
Πάτρα, 313
Πεδίο του Άρεως, 144, 232, 287, 293
Πειραιάς, 120, 336, 350
Πειραιώς (οδός), 287
Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών (ΠΣΠΑ),
Πετρούπολη, 324
Πέραμα, 417
Περισσός, 324
Περιστέρι, 58, 324, 348
Πετριδης, Γιάννης (ραδιοφωνικός παραγωγός), 142
Πεύκη, 312
Πίκουλα, Έφη (ηθοποιός), 126
Πλαζ ΕΟΤ Βουλιαγμένης, 240
Πλαίσιο ΑΕ, 189
Πλάκα, 52, 204, 209, 210, 288, 362
Πλατεία Αμερικής, 140, 288
Πλατεία Αττικής, 323
Πλατεία Βάθης, 190, 194
Πλατεία Εξαρχείων, 208
Πλατεία Κοτζιά, 291
Πλατεία Μαβίλη, 151
Πλεξουσάκη, Έφη (ανθρωπολόγος), 267
Ποδηλατικός Γύρος Αθήνας, 342-344
Πόλη του Μεξικού, 131
Πολιάκου, Γιάννα (μοντέλο), 417
Πόλις Γυναikών, 32
Πολιτεία, 61, 349
Πολύγωνο, 324
Πολυκλαδικά Λύκεια, 88
Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου, 204
Πολωνία, 147
Πορτογαλία, 82, 288, 347, 356
Πορτοκάλογλου, Νίκος, 143
Πουλικάκος, Δημήτρης, 203
Πράσινοι (γερμανικό οικολογικό κόμμα), 333
Πρέβεζα, 143
Πρίνου (κέντρα ομορφιάς), 74
Πρόγραμμα Ελέγχου Ρύπανσης Περιβάλλοντος Αθήνας (ΠΕΡΠΑ), 309
Πρόγραμμα Πολιτιστικής Ανάπτυξης 1983-1987, 128
Προολυμπιακό Τουρνουά Μπάσκετ 1988, 390
Πυξ-Λαξ (μουσικό συγκρότημα), 417

Ράδιο Αθήναι, 104
Ράδιο Κορασίδη, 372, 373
Ράλι Ακρόπολις, 180
Ράντος, Νικήτας (ποιητής), 292
Ραπτόπουλος, Βαγγέλης (λογοτέχνης), 108, 109

Ράτκα (εστιατόριο), 136
 Ρέππας, Μιχάλης (σεναριογράφος, σκηνοθέτης), 415
 Ρήγας Φεραίος (πολιτική νεολαία), 283, 374, 386
 Ριζόπουλος, Γιάννης (δημοσιογράφος), 107
Ριζοσπάστης, 221, 223, 325, 326, 386
 Ριζούπολη, 320
 Ρόδον (συναυλιακός χώρος), 144
Ρομάντσο, 358
 Ρότερνταμ, 285
 Ρούσσο, Χρήστος (εγκληματίας), 285

Σαββόπουλος, Διονύσης, 108, 240
 Σακελλάριος, Αλέκος, 176, 231
 Σακελλαρόπουλος, Σπύρος, 360
 Σαλαμίνα, 324
 Σαμαράκης, Αντώνης (λογοτέχνης), 314
 Σαραβάκος, Δημήτρης, 226
 Σαρωνικός, 271
 Σατιαναντασράμ (σωματείο γιόγκα), 59
 Σεβαστάκης, Νικόλας (πολιτικός επιστήμονας), 413
 Σεντ Μόριτς, 62
 Σεπόλια, 194, 324
 Σημίτης, Κώστας (πολιτικός), 408
 Σηφάκης, Εμμανουήλ (αστυνομικός διοικητής), 119
 Σιδηρόπουλος, Παύλος (τραγουδιστής), 361, 408
 Σικάγο, 315, 331
Σκάνδαλο, 295
 Σκανδιναβία, 410
 Σκουζέ, 323
Σκούπα (φεμινιστικό έντυπο), 32, 377
 Σουηδία, 221
 Σοφία (μπαργούμαν), 122
 Σόχο, 150, 287
 Σπινέλλη, Καλλιόπη (εγκληματολόγος), 219
 Σπόρτινγκ, 107, 142
 Σπυρόπουλος, Γιάννης (Μπαχ) (μουσικός), 143
 Σταδίου (οδός), 335
 Στάη, Έλλη (δημοσιογράφος), 307
 Σταλόνε, Τέλης (πορνοστάρ), 296
 Σταμοπούλου, Λία (επιχειρηματίας, ζωγράφος), 149
 Στέκι του Ποδηλατου, 343
 Στοκχόλμη, 297
 Στρέφη (Λόφος του), 201, 209
 Συγγρού (Νοσοκομείο), 268
Σύγχρονη Γυναίκα (περιοδικό), 32, 401
Σύγχρονη Διαφήμιση (περιοδικό), 32
 Σύλλογος Μεσιτών Αθήνας, 348
 Συμμαχία του Ουράνιου Τόξου, 333
 Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ), 40, 43, 44, 418
 Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου (ΣΥΝ), 386, 408
 Σύνδεσμος Ελληνικών Αντιπροσώπων Αυτοκινήτων, 167
 Συνοδινού, Άννα (ηθοποιός, πολιτικός), 337
 Σύνταγμα – Πλατεία Συντάγματος, 74, 85, 330, 335
 Συρίγος, Φίλιππος (δημοσιογράφος), 390
 Συσπειρώσεις/ Αριστερές Συσπειρώσεις (φοιτητική παράταξη), 360

Σχολιαστής, 31, 183, 246, 247, 267, 370
Σχολή Μοραΐτη, 86
Σχολή του Μπέρμιγχαμ, 15
Σχολή της Φρανκφούρτης, 26
Σωματείο Ενοικιαστών Βιντεοκασετών της Αθήνας, 106

Ταμβάκης (σκιτσογράφος), 165
Ταμπούρια, 323
Τάκη (οδός), 150
Τατόι, 315, 316
Ταύρος, 324
Ταχτσής, Κώστας (λογοτέχνης), 282, 290, 291
Τελ Αβίβ, 213
Τενεσί, 317
Τένις κλαμπ, 61
Τερζόπουλος, Αρης (εκδότης), 354, 358, 365
Τερζόπουλος, Ευάγγελος (εκδότης), 354
Τέταρτο (περιοδικό), 156
Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας (ΤΕΕ), 82, 83, 86, 94
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΤΕΙ) Αθήνας, 114, 269
Τζανετάκης, Τζανής, 201
Τζιώλας, Γιάννης (οικολόγος πολιτικός), 337
Τομ Γκας (πιτσαρία), 132
Τόμπρας, Θεοφάνης (στέλεχος ΟΤΕ), 385
Τορόντο, 212
Τουρκία, 306
Τράπεζα της Ελλάδας, 87
Τράπεζα Πίστεως, 371, 402
Τρίτας, Λάκης (μοτοσικλετιστής), 178
Τρομοκρατική Οργάνωση Φίλων ΑΕΚ (ΤΟΦΑ), 247
Τροφές και Υγεία, 32, 64
Τροχαία Αθηνών, 158, 187, 243
Τρύπες (μουσικό συγκρότημα), 207
Τσακάλωφ (οδός), 288
Τσάκωνας, Κώστας (ηθοποιός), 321
Τσαλίκoglου, Φωτεινή, 289
Τσερνομπίλ, 44, 315, 318, 320-322,
Τσικληρόπουλος, Μπάμπης (στιχουργός), 6
Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, 283

Υγεία και μύωνες (γυμναστήριο), 55
Υγιεινή Διατροφή, 51
Υγειονομική Σχολή Αθηνών, 26
Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, 89, 224
Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠΕΠΘ), 88
Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (ΥΠΕΧΩΔΕ), 159, 162, 352, 353
Υπουργείο Πολιτισμού, 285
Υπουργείο Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 109, 174
Υπουργείο Υγείας, 272
Υφυπουργείο Νέας Γενιάς, 58, 200
Υμηττός, 58, 228

Φάληρο, 324
Φαντάζιο, 357

Φαραντούρη, Μαρία, 141
Φατμέ (μουσικό συγκρότημα), 141, 142, 156, 374
Φεγγάρι (μπαρ), 288
Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, 285
Φεστιβάλ Νεολαίας Ρήγα Φεραίου, 377
Φίλαθλος, 232, 363
Φιλίνης, Κώστας (στέλεχος ΚΚ Εσωτερικού), 375
Φίλιας, Βασίλης (κοινωνιολόγος), 258
Φιλνανδία, 8, 38, 89
Φιλοθέη/ Νέα Φιλοθέη, 324, 348, 349
Φουστάνος, Ανδρέας (πλαστικός χειρουργός), 79
Φραγκιάδης, Αλέξης (ιστορικός), 45
Φραγκουδάκη, Άννα (κοινωνιολόγος), 375-377
Φραντζή, Ζωή (θύμα ανθρωποκτονίας), 182, 377, 378
Φρεαττύδα, 323
Φωκίωνος Νέγρη (οδός), 195
Φωτίου, Μαρία (τραγουδίστρια), 179

Χαϊδάρη, 163, 248, 324, 349
Χαλάνδρι, 52, 58, 324, 348, 349, 352
Χατζιδάκις, Μάνος (μουσικοσυνθέτης),
Χατζόπουλος, Δημήτρης (σκιτσογράφος), 53, 58, 328, 329
Χιλή, 231
Χίλτον Αθήνας (ξενοδοχείο), 83, 108
Χοϊδός, Διονύσης (εκδότης), 171
Χολαργός, 324, 349
Χονκ-Κονγκ, 410
Χρηστάκης, Νικόλαος (ψυχολόγος), 180
Χρυσή Αυγή, 40
Χριστοδούλου, Φάνης (καλαθοσφαιριστής), 391
Χρυσοστομίδης, Ανταίος (δημοσιογράφος), 374
Χυτήρογλου (εταιρία ειδών για το σπίτι), 371
Χωρίς Ανάσα (ροκ κλαμπ), 248

Ψάλτης, Σταθης (ηθοποιός), 363
Ψυρρή, 150
Ψυχικό/ Παλαιό Ψυχικό, 201, 348, 349

Ευρετήριο Ξένων Ονομάτων

Active by Nitro (περιοδικό), 237
Actuel (γαλλικό περιοδικό), 354
Adidas (εταιρία αθλητικών ειδών), 391
Agar, John (ιστορικός πληροφορικής)
Aitchison, Cara (γεωγράφος), 21
Alco (εταιρία ερευνών αγοράς), 134
Aleco's Island (μπαρ), 288, 291
Alo-Alo (μπαρ), 138
Amstel (μπύρα), 371
Antenna TV (ιδιωτικός τηλεοπτικός σταθμός), 301
Archive (εταιρία ειδών πληροφορικής), 383
Asics Tiger (εταιρία αθλητικών ειδών), 391
Associated Press (πρακτορείο ειδήσεων), 36
Assos International (τσιγάρα), 372
Atari (εταιρία ειδών πληροφορικής), 221

Athens Relax (χαμάμ), 297
 Aubrevoir (γαλλικό εστιατόριο), 135
 Aubry, Rene (μουσικοσυνθέτης), 142
 Auto Moto (έκθεση), 170
 Autoplus (εταιρία εμπορίας ειδών αυτοκινήτου), 178, 371
 Avelin, Lisa (ιστορικός), 38

Bacardi (ποτό), 372
 Baez, Joan (μουσικός), 107
 Bajazzo (εστιατόριο), 136
 Bale, John (γεωγράφος), 251, 389
 Barbarella (ντισκοτέκ), 126
 BASF (εταιρία προϊόντων ηχητικής τεχνολογίας), 108
 Basile, Salvatore (ιστορικός), 331
 Baumel Schwartz, Judy Tydor (ιστορικός), 38
 Beat (μπαρ), 131
 BDF Hellas, 66
 Beck, Ulrich (κοινωνιολόγος), 315
 Bell, David (κοινωνιολόγος), 15
 Beller, Jonathan (θεωρητικός του κινηματογράφου), 22
 Bennett, Andy (κοινωνιολόγος), 360
 Benson, George (τραγουδιστής), 142
 Bizot, Jean Francois (εκδότης), 354
 BMW (εταιρία παραγωγής αυτοκινήτων και μοτοσικλετών), 175, 229
 Body Face (κέντρο ομορφιάς), 73
 Bodyline (ινστιτούτο ομορφιάς, αδυνατίσματος), 72, 74, 75, 371
 Booze Cooperativa (μπαρ), 149
 Bourgois, Philippe (ανθρωπολόγος), 202
 Boydell, Christine (ιστορικός), 16
 Buena Sera (πιτσαρία), 132

Cable News Network (CNN International) (τηλεοπτικό κανάλι), 36, 106
 Camel φίλτρο (μάρκα τσιγάρων), 372
 Campos, Isaac (ιστορικός), 197
 Caplan-Brett, Ashley (φιλόλογος), 38
 Caplan Jonathan (σκηνοθέτης), 123
 Cashcard (τραπεζική κάρτα), 399
 Casio (εταιρία ηλεκτρονικών ειδών), 381
 Chaney, David (κοινωνιολόγος), 19
 Chao, Emily (ανθρωπολόγος)
 Charles, Ray (τραγουδιστής), 107
 Chen, Yong (ιστορικός), 132
 Chic (ινστιτούτο ομορφιάς), 74, 75, 371,
 Christian Dior (μάρκα ρούχων), 391
 Chopper Classic Yamaha (μοντέλο μοτοσικλέτας), 228
 Citicard (τραπεζική κάρτα), 399
 Citroen (εταιρία αυτοκινήτων), 175
 Cohen, Lizabeth (ιστορικός), 21
 Coleman, Sarah (θεωρητικός της τεχνολογίας), 92
 Colpo Grosso (ιταλικό τηλεπαιχνίδι), 300
 Compel 83 (έκθεση), 83, 84
 Computer για Όλους (περιοδικό πληροφορικής), 32, 81
 Corriere della Serra (ιταλική εφημερίδα), 98, 309
 Cosmopolitan (γυναικείο περιοδικό), 31, 60, 71, 78, 121, 256-258, 272, 298, 304, 355, 356, 358

Crime Fighters (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 266
 Croft, Lara (ηρωίδα ηλεκτρονικού παιχνιδιού), 223
 Cutty Sark (ουίσκι), 372

Dada (μπαρ), 270
 Dassin, Joe (συνθέτης, μουσικός), 107
 De Cauter, Lieven (φιλόσοφος), 251
 De Grazia, Victoria (ιστορικός), 27
 Desencanto (ισπανικό κίνημα)
 Diamonds and Pearls (κέντρο διασκέδασης), 288
 Didacta (ιδιωτική σχολή), 95
 Diesel (μάρκα ρούχων), 144
 Dimension (σαμπουάν), 371
 Diners (πιστωτική κάρτα), 398
 Dorian Gray (ντισκοτέκ), 126
Double Dragon (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 220, 222, 223
 Dr John (μουσικός), 148
 Du Bois, Christine (ανθρωπολόγος), 130
 Ducati (μάρκα μοτοσικλέτας), 172, 247
 Duo (μάρκα προφυλακτικών), , 273, 274
 Dyer-Witherfort, Nick (θεωρητικός της τεχνολογίας), 92

Eden (εστιατόριο), 52
 Elle (περιοδικό), 340, 341
 Elsey, Brenda (ιστορικός), 231
 Engels, Friedrich, 170
 Eurocard (τραπεζική κάρτα), 398
 Europe (Τηλεοπτικό κανάλι), 105

Faubion, James (ανθρωπολόγος), 137
 Faulkner, Wendy (κοινωνιολόγος), 401
 Featherstone, Mike (κοινωνιολόγος), 66
 Fiat (εταιρία κατασκευής αυτοκινήτων), 167
 Filmnet (ιδιωτικός, συνδρομητικός τηλεοπτικός σταθμός), 301
 Focus (σχολή φωτογραφίας), 114
 Fonda, Jane (ηθοποιός, μοντέλο), 59
 Fox, Samantha (τραγουδίστρια και ηθοποιός), 77
 Fraterrigo, Elizabeth (ιστορικός), 22
 Fukuyama, Francis (πολιτικός επιστήμονας), 9
 Future (computer shop), 89
 Fuzz (κλαμπ), 151, 368

Garbareck, Jan (μουσικός), 142
 Garracher, Roggy (μουσικός), 142, 235
 Gemini (μάρκα συναγεμίων), 187
 George, Boy (μουσικός), 290
 Geronimo Groovy (ραδιοφωνικός σταθμός), 147
 Gilroy, Paul (ειδικός σπουδών λογοτεχνίας), 164
 Giordano, Veronica (ιστορικός), 31
 Godspell (μουσικό συγκρότημα), 142
 Goin Through (μουσικό συγκρότημα), 415
 Gracia (συνοικία της Βαρκελώνης), 211
 Greenpeace (οικολογική οργάνωση)
 Grossberg, Lawrence (πολιτισμικός κριτικός), 34
 Grosz, Elizabeth (φιλόσοφος), 23

Group 4 (εταιρία προστασίας περιουσίας), 189, 190
 Grundig (εταιρία παραγωγής ηλεκτρικών ειδών), 104
 Guattari, Felix (φιλόσοφος), 283

Haddon, Leslie (ειδικός σπουδών Μέσων Ενημέρωσης), 95
 Half Note (μουσική σκηνή), 149
 Harris, Victoria, 24
Heavy Metal (περιοδικό), 145
 Heineken (μπύρα), 372
 HELMEPA (Hellenic Marine Environment Protection Association) (οργάνωση για την προστασία του περιβάλλοντος), 335
 Hernandez, Marie Teresa, 30
 Hickey, Georgina (ιστορικός), 295
 Highway (ντισκοτέκ), 151
 Himmelfarb, Gertrude (ιστορικός), 36
 Hirsch, Marianne (φιλόλογος), 38
 Hirschon, Rene (ανθρωπολόγος), 254
 Hollows, Johanne (κοινωνιολόγος), 15
 Horizon (τηλεοπτικό κανάλι), 105

J&B (ουίσκυ), 372
 Jacky O' (ντισκοτέκ), 126
 Jane's Fonda Workout (σειρά ασκήσεων γυμναστικής), 59
 Johnie Walker Red (ουίσκι), 372
 Johnson, Val-Marie, 21
 Joplin, Scott (μουσικός), 241
 Jordan, Michael (καλαθοσφαιριστής), 392
 Judt, Matthias (ιστορικός), 21

ICAP-Gallup (εταιρία ερευνών αγοράς), 360
 Igo, Sarah (ιστορικός), 33
 Index El (έκθεση), 83
 Ingebritsen, Christine (πολιτική επιστήμονας), 412
 Interamerican (ασφαλιστική εταιρία), 371
 Intercontinental (ξενοδοχείο), 58
 Iron Maiden (μουσικό συγκρότημα), 145, 237
 Italia 7 (ιταλικό τηλεοπτικό κανάλι), 300

Kentucky Fried Chicken (KFC) (αλυσίδα εστιατορίων), 129
 Kessel, Martina (ιστορικός), 322
 Klinenberg, Eric (κοινωνιολόγος), 315
 Kruke, Anja (ιστορικός), 33

La Bussola (ιταλικό εστιατόριο), 137
 Lamania, Aldo (δημοσιογράφος), 98
 Lanier, Jeron (φιλόσοφος), 111
 Ledra Marriott (ξενοδοχείο), 136
 Lee Lewis, Jerry (μουσικός), 277
 Levis (εταιρία παραγωγής ειδών ένδυσης), 231
 Life ΔΕΛΤΑ (ποικιλία χυμών), 372
 Lipovetsky, Gilles (κοινωνιολόγος), 414, 417
Loaded (ανδρικό περιοδικό), 366
 Lovich, Rene (μουσικός), 107
 Luckins, Tanja (ιστορικός - κοινωνιολόγος), 135
 Lugo-Lugo, Carmen (κοινωνιολόγος), 58

Lukas, George (σκηνοθέτης), 222
 Lymola (κρέμες), 372

Ma, Jiawei (ιστορικός), 418
 Madonna (τραγουδίστρια), 29
 Maffesoli, Michel (κοινωνιολόγος), 15, 360
 Manara, Fausto (καθηγητής ψυχιατρικής), 298
 Manzano, Valeria (ιστορικός), 241, 260
Marie-Claire (γυναικείο περιοδικό), 31
Marketing Age (περιοδικό διαφήμισης)
 Marrantz (μάρκα ηλεκτρονικών ειδών), 110
 Marx, Carl (Γερμανός οικονομολόγος), 170, 380
 Marwick, Arthur (ιστορικός), 9
 Massey, Doreen (γεωγράφος), 20
 Mastercard (τραπεζική κάρτα), 398, 399
 Mazower, Mark (ιστορικός), 418
Max (ανδρικό περιοδικό), 366
 Mc Donalds (αλυσίδα εστιατορίων), 129
 Mc Donald Walker, Suzanne (κοινωνιολόγος)
 Mc Kennit, Lorena (τραγουδίστρια), 148
 McNair, Brian (επικοινωνιολόγος), 308
 Mega Channel (ιδιωτικός τηλεοπτικός σταθμός), 340
 Melstorm, Ulf (κοινωνιολόγος), 400
Metal and Hammer (περιοδικό), 145
 Metropolis (δισκοπωλείο), 110, 111
 Mikeius (κωμικός), 417
 Miller, Glenn (μουσικός), 241
 Minimotor (τμήμα του Μινιον), 173
 Mintz, Sydney (ιστορικός), 130
 Miss Young (διαγωνισμός ομορφιάς), 417
 Mitchell, William (ειδικός οπτικών σπουδών), 30
 Modern Jazz Quartet (μουσικό συγκρότημα), 142
 Mort, Frank (ιστορικός), 287, 370
 Motto Guzzi (μάρκα μοτοσικλέτας), 167
 MTV (τηλεοπτικό δίκτυο), 105, 106, 147
 Mulvey, Laura (ειδικός σπουδών κινηματογράφου), 27, 123
 Murray, Janet (ειδικός Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης), 91
 Music and Video Club (βιντεοκλάμπ), 98

Nescafe Classic (είδος καφέ), 372
 Network in Office Communication (επιστημονικό συμπόσιο), 83
 New Channel (τηλεοπτικό κανάλι), 301
 Newton John, Olivia (τραγουδίστρια, ηθοποιός), 59
 Nike (εταιρία αθλητικών ειδών), 392
 Night, Nick (φωτογράφος), 114
 Northwind (μουσικό συγκρότημα), 145

Opel (μάρκα αυτοκινήτων), 166
 ORA (Omladinske Radne Akcije) (γιουγκλοσλαβική νεανική οργάνωση), 144

Pacman (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 89
 Palmer, Brian (ιστορικός), 23
 Panasonic (μάρκα ηλεκτρονικών ειδών), 111
 Park, Douglas (επιστήμονας μέσων ενημέρωσης), 26
Penthouse (ανδρικό περιοδικό), 307

Piaf, Edith (τραγουδίστρια), 127
 Piaggio (εταιρία παραγωγής μοτοποδηλάτων), 178
 Piscitelli, Adriana (ανθρωπολόγος), 39
 Phillips (μάρκα ηλεκτρονικών ειδών), 169
 Photo Olympia (κατάστημα φωτογραφικών ειδών), 114
 Photoshop (λογισμικό επεξεργασίας εικόνας), 115
 Piccolo Mondo (ιταλικό εστιατόριο), 136
Pixel (περιοδικό πληροφορικής), 32, 222, 297
 Pizzulo, Carrie (ιστορικός), 24
 Planeta Car (στούντιο αυτοκινήτου), 178
 Plasketes, George (επικοινωνιολόγος), 229
Playboy (ανδρικό περιοδικό), 21, 22, 31, 64, 68, 257, 263, 264, 266, 267, 276, 290, 298, 299, 307, 333, 342, 355, 361, 365, 367, 374, 375.
 Playmate of the Year (διαγωνισμός ομορφιάς), 417
 Police (μουσικό συγκρότημα), 107, 142
Pong (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 92
 Preston, Valerie (γεωγράφος), 23
 Pudney, Stephen (οικονομολόγος), 196
 Pulju, Rebecca (ιστορικός), 17

 Radcliff, Pamela Beth (ιστορικός), 310
Rad Racer (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 226, 227
 Radio Nova (γαλλικός ραδιοφωνικός σταθμός), 354
 RAI/ Raidue (τηλεοπτικό κανάλι), 105, 106
RAM (περιοδικό πληροφορικής), 32
 Rainbow (κλαμπ), 234, 248
 Rayban (μάρκα οπτικών), 229
 Reagan, Ronald (Αμερικάνος πολιτικός), 322
 Rebound (ντισκοτέκ), 140
 Renault (μάρκα αυτοκινήτων), 166, 175, 176
Rethinking History (επιστημονικό περιοδικό), 21
 Ritsi (μάρκα ρούχων), 373
 Rizter, John (κοινωνιολόγος), 129
 Rock in Athens (μουσικό φεστιβάλ)
 Robbe di Kappa (μάρκα ρούχων), 391
 Rock City (δισκοπωλείο), 145
 Rock in Athens (μουσικό φεστιβάλ), 142, 290
 Rolling Stones (μουσικό συγκρότημα), 108
 RTL (Radio Television Luxemburg), 105, 300, 301

 Saatchi and Saatchi (διαφημιστική εταιρία), 370
 Sebago (μάρκα υποδημάτων), 229
 Sakamoto, Kazue (επιστήμονας Μέσων Ενημέρωσης), 27
 Scherbakova, Irina (δημοσιογράφος), 39
 Saxon (μουσικό συγκρότημα), 145, 320
 Scholsser, Eric (δημοσιογράφος), 129
 Semprini FBT (εταιρία ηλεκτρονικών ειδών), 107
Seventeen (εφηβικό περιοδικό), 31
 Siegelbaum, Lewis (ιστορικός), 180
 Silhouette (ινστιτούτο αδυνατίσματος – ομορφιάς), 69, 371
 Silk Cut (μάρκα τσιγάρων), 372
 Simone, Nina (τραγουδίστρια), 142
 Sixties (εστιατόριο), 136
 Skylab (μουσική σκηνή), 362, 363
 Snow Me (μπαρ), 62, 63

Spice Girls (μουσικό συγκρότημα), 417
Spitfire (μουσικό συγκρότημα), 145
Status (ανδρικό περιοδικό), 31, 66, 137, 338
Stenning, Alisson (γεωγράφος), 23
Street Fighter (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 22
Strip Poker II (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 297
Stovkis, Ruud (κοινωνιολόγος), 55
Svelto (καθαριστικό πιάτων), 372
Super Channel (τηλεοπτικό δίκτυο), 105

Tal, Alon (ιστορικός), 313
Telefunken (μάρκα τηλεοράσεων), 103
Terranova, Tiziana (θεωρητικός της τεχνολογίας), 92
Tetris (ηλεκτρονικό παιχνίδι), 387
Thompson, Ethan (ειδικός πολιτισμικών σπουδών), 367
Torman (μαγαζί ρούχων), 145
Toyota (εταιρία παραγωγής αυτοκινήτων), 371
Toyota Κασιδόπουλος (αντιπροσωπεία), 177
Travel Plan (Γραφείο ταξιδίων), 371
Trentmann, Frank (ιστορικός), 14
Tuner, McCoy (μουσικός), 192
Tutti Frutti (τηλεπαιχνίδι), 300
TV5 (τηλεοπτικό κανάλι), 106, 300
Tyler, Bonnie (μουσικός), 277
Tyler, McCoy (μουσικός), 192

Underberg, Natalie (γεωγράφος), 37
UNESCO (οργάνωση), 402
Uriah Heep (μουσικό συγκρότημα) 235
Urry, John (κοινωνιολόγος), 157
Ustundag, Ebru (γεωγράφος), 23

Veronia Tours (ταξιδιωτικό γραφείο), 62
Vice Human (μουσικό συγκρότημα), 145
Victoria (ντισκοτέκ), 248
Vidal Sassoon (σαμπουάν), 371
Videoart (βιντεοκλάμπ), 98
Video-Inn (περιοδικό νέας τεχνολογίας), 32
Vigarello, Georges (ιστορικός), 55
Visa (τραπεζική κάρτα), 398

Wai Man, Lam (ιστορικός), 410
Wallace, Aurora, 24
Weangle, Suzanne (πολιτική επιστήμονας), 411
Webber, Bruce (φωτογράφος), 68
Weeks, Jeffrey (ιστορικός), 277
WWF (World Wildlife Fund) (οικολογική οργάνωση), 335

Xidex (εταιρία ειδών πληροφορικής), 381, 382

Yamaha (εταιρία μοτοσυκλετών), 228, 229
Young, Marion Iris (φιλόσοφος), 71
Youtube (διαδικτυακός τόπος), 37

Zeller, Manfred (ιστορικός). 234

Zastava (μάρκα αυτοκινήτων), 167
Zimmerman, Kylie (φωτογράφος), 393
Zita (μάρκα αθλητικών ειδών), 392